

ISSN 2518-7236 (Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 4(108)/2022

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 4(108)/2022

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2022 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2022 г.

October–November–December
December, 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Қуқушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD, Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген

М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.12.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 49,62 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 143.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2022

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани, PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
А.К. Жолдубаева, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
Д.К. Кусбеков, канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка

М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.12.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 49,62 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 143.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramzanova

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscout certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.12.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 49,62 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 143.

Printed in the Publishing house of NLC «Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

Абуов Н.А., Картова З.К. История чеченцев и ингушей в Северном Казахстане: от депортации до демонтажа системы спецпоселения.....	7
Аяпова Д.Б. Қазақстан археологиясындағы эксперименттік зерттеулердің қалыптасуы.....	17
Gursoy M., Sizdikov B. Secondary Burials in Sarmat Kurgans in Western Kazakhstan	24
Жапекова Г. К., Кабылтаева С.Г. Процессы исторической трансформации традиционной культуры	40
Жамелов Б.А., Тұрсұн Х.М., Раджабов К.К. Қазақ АКСР-ның құрылуы-республиканың тұтастығын қалыптастырудағы алғашқы қадамдар	47
Жумашев Р.М., Мырзахметова А.Ж., Едгина Г.Т., Кожобеков Д.С. Совецание историков 1944 года в ЦК ВКП (б) и развитие советской историографии истории Казахстана	56
Жумашев Р.М., Садрокасов Ш.А. Қазақстан Республикасында исламның қайта жандану тарихы.....	63
Zipatolla S.K., Kenzhegali Z.M., Khurramov M. How did the media cover the 2021 conflict in the Vorukh exclave?	72
Козгамбаева Г.Б. Елордада өткен Дүниежүзі қазақтары құрылтайының тарихи маңызы	80
Қозыбаева М.М., Қоңқабаева А.Н. Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы аштыққа ұшырағандарға шетелдік қоғамдық ұйымдардың көмек көрсетуі.....	89
Крупко И.В., Әшімова С.А. 1960 жылдардағы Олжас Сүлейменов шығармашылығындағы қазақтардың көшпелілер мәдениетінің тарихи маңызын қайта жандандыру арқылы мәдениеттің жетіспеушілігін жою	98
Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. История археологического изучения памятников раннего Средневековья в Центральном Казахстане	110
Қалыш А.Б., Аққалиева А.Ш. Батыс Қазақстандағы савромат ескерткіштерінің зерттелу тарихы (ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы хақында)	121
Макалаков Т.Ж., Шотбакова Л.К. Зарубежная историография проблемы адаптации народов Северного Кавказа, насильственно переселенных в Казахстан в 40-х гг. XX века.	135
Наурызбаева З.Ж. Закрытые и открытые структуры в традиционных женских обрядах	142
Сакенов, С.К. Ярыгин, С.А. Ильдеряков Н.Н. Архитектура каменных сооружений эпохи бронзы в окрестностях Бурабая	152
Смагулова Г.М., Какенова З.А., Төлеуова Қ.Т., Зипатолла Ш.Қ. «Құпия» белгісі қойылған ядролық сынақ полигондары: кеше және бүгін	164
Шадиев Р., Калижанова А.Н., Бедельбаева М.В., Аупенова А.У. Межкультурный потенциал использования беспилотных летательных аппаратов в контексте междисциплинарных исследований	172
Shabambayeva A.G., Khassenova Zh.O., Mazhitova Zh.S. A.Zh. Mashanov (1906-1997): biography pages and scientific and pedagogical activity.....	181
Ыбырайхан М.Ы., Сактаганова З.Г. 1964-1985 жж. Орталық Қазақстанның ауылдық күнделікті өміріндегі мәдениеттің орны мен дамуының мәселелері	189
Нарымбет, Г.Б., Кабылтаева С.К., Байбосынова, Г.Д. Жошы ұлысы тарихын зерттеудегі қазақ батырлар жырының тарихи дерек ретіндегі рөлі	203
Наурызова, К.К., Исабек Б.Қ. Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірін зерттеудегі «Ақ жол» газетінің тарихи дерек ретіндегі маңыздылығы	208
Абдраимов, Е.А., Садыков, Т.С., Кабылтаева С.К. Этносаралық және конфессияаралық қатынастардың қазақстандық даму үлгісі: тарихы және мәселелері.....	214
Бакыткали, Э.Т., Дукенбаева, З.О., Мұратбекқызы, Б., Ерденбекова, Ж.С. Иштван Мандоки еңбектеріндегі қазақ-түркі тарихының мәселелері	221

<i>Сактаганова З.Г., Алланиязов Т.К., Тобылов А.С.</i> К историографии проблемы «дети в казах- станских лагерях ГУЛАГА».....	227
---	-----

ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY

<i>Abdrakhmanova B.Zh., Barakbayeva T.A., Kemerbay R.A.</i> The role and importance of mythology	239
<i>Akhmetova I.A., Shimshek H.A., Balabekova L.G., Galy Zh. O.</i> Philosophical and legal aspects of Volunteerism in Social Work	246
<i>Akhmetova I.A., Abdrasheva B.Zh., Baimukhanova A.M.</i> The foundation of volunteering is charity: a philosophical approach	253
<i>Arinova O.T.</i> Religion in the Context of modern Culture and Politics: Problems and Prospects.....	261
<i>Батурин В.С., Шакиров С.Е.</i> Суд биев как социальный феномен в культуре кочевого казах- ского народа	267
<i>Zhakin S.M.</i> Socio-philosophical analysis of the metaverse	277
<i>Жумашева Л.Ж., Уразалиева Г.К., Аубакирова С.С.</i> Влияние модернизационных процессов на систему ценностей и на идентичность	284
<i>Ziyatdinova F.N., Kim R.O.</i> Practical relevance of Zen-Buddhism for modern philosophy and science	294
<i>Колумбаев Б.Е.</i> В вертикали самопознания – к бытию из ничто	300
<i>Манасова М.М., Карипбаев Б.И.</i> Қазақстан қоғамының әлеуметтік жаңғыруындағы қала мәдениетінің рөлі.....	310
<i>Medzhidova N., Soloschenko P.P., Zhakin S.M.</i> Problems and prospects of modern civilizational development	316
<i>Mukhanbet A.A., Manassova M.M.</i> Socio–philosophical aspects of the analysis of urban and rural cultures	324
<i>Никамбекова А.Б.</i> «Адам хроно-топосы» еңбегіндегі сөз бен жанның хроно-топосы	332
<i>Sagikyzy A.S., Tolegen M., Kulybek B.A.</i> The problem of modernization of ethical and legal public consciousness	339
<i>Сандыбаева У. М., Медеуова К. А.</i> Новые исследовательские подходы в изучении космоса социо-гуманитарными науками	348
<i>Sarsenbekov N., Sagatova A.S.</i> “Dictum acerbum”: existential experiences in the Kazakh worldview during the Holodomor	357
<i>Таибулатова М.К., Мукан С.М., Саудабекова Э.К.</i> Стратегия глобализма и совре- менный экологический кризис: к проблеме взаимосвязи	365
<i>Yunissov Y.A., Bolysova K.M., S.K. Rakimzhanova.</i> Linguistic and philosophical features of transferring the “conscience” concept from English into Russian	377

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	387
---	-----

2022 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көр- сеткіші. «Тарих. Философия. сериясы» — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия» в 2022 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. History Philosophy Series» in 2022	392
--	-----

Н.А. Абуов*, З.К. Картова

*Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан
(E-mail: abuovnur@mail.ru; kartov_m@mail.ru)*

История чеченцев и ингушей в Северном Казахстане: от депортации до демонтажа системы спецпоселения

В статье рассмотрена история чеченцев и ингушей в Казахстане в период существования спецпоселенческой системы. В публикации проанализированы нормативные документы, делопроизводственная переписка, источники из фондов региональных и центральных архивов республики, раскрывающие судьбу депортированных чеченцев и ингушей в Северо-Казахстанской области. Основными аспектами статьи являются особенности процесса приема, жилищного размещения, обеспеченности продовольствием, трудоустройства, морально-психологической адаптации депортированных чеченцев и ингушей, процесс их освобождения из спецпоселения.

Ключевые слова: депортация, спецпоселенцы, смертность, трудоустройство, местные органы власти, демонтаж системы спецпоселения.

Введение

Тема депортаций народов, осуществленных в 1930–1950-е гг. сталинским режимом, имеет множество аспектов и не теряет своей актуальности и в XXI веке. Распад Советского государства позволил рассекретить многие источники и сделать данную тему предметом для исследований многих историков на всем постсоветском пространстве. Продолжающееся рассекречивание архивных фондов, обновление методологических подходов, интерес государства и общества к этой теме придают импульс к дальнейшей работе по изучению истории выселенных народов. Восстановление объективной картины прошлого, введение в научный оборот новых исторических источников, исследование истории репрессий в отношении отдельных этносов Казахстана остается приоритетной задачей и для современных ученых. В данной статье сделан анализ и раскрыты основные аспекты жизни депортированных чеченцев и ингушей, оказавшихся в годы Великой Отечественной войны в Казахстане.

Методы исследования

В работе по исследованию истории депортированных чеченцев и ингушей нами учитывалась многомерность репрессивной политики сталинизма, проявившаяся во всех сферах их жизни, приведя к людским, материальным потерям, национальной самобытности этносов.

В основе методологии исследования проблем депортированных чеченцев и ингушей лежат основополагающие принципы: научная объективность и историзм. В исследовании применялись такие методы научного познания, как анализ и синтез, а также компаративный, проблемно-хронологический, статистический методы. Применение методов анализа и синтеза позволяет рас-

---

* Автор корреспондент E-mail: abuovnur@mail.ru

смотреть и охарактеризовать процессы расселения, хозяйственно-бытового устройства, правового положения депортируемых народов. В то же время эти методы способствуют выявлению общих тенденций в осуществлении политики репрессий в отношении депортированных чеченцев и ингушей, подчеркнуть специфические черты, имевшие место при их депортации.

Компаративный или сравнительный метод применяется в работе с источниками для подтверждения или опровержения уже известных фактов и явлений, имевших место в истории спецпоселений, в том числе в Северо-Казахстанской и Кокчетавской областях.

Проблемно-хронологический метод используется для раскрытия эволюции социально-экономического, правового, политического, положения чеченцев и ингушей в течение существования системы спецпоселения. Статистический метод использовался при анализе численности, внутренней миграции спецпоселенцев в области и республике, их репатриации после освобождения.

Все эти методы позволяют изучить исторические явления и факты в их многообразии, раскрыть их содержание и проследить количественные и качественные изменения на различных этапах спецпоселения.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

О массовых репрессиях против социальных, конфессиональных групп и целых народов, высланных в Казахскую ССР в 1930–1950-е гг., учеными написано немало трудов и публикаций. Тема сталинских депортаций была и остается предметом исследований западных специалистов. После распада СССР они получили доступ ко многим фондам центральных архивов России и стран СНГ. Высоким уровнем критической проработки самых разнообразных источников отличаются статьи таких американских ученых, как М. Гелб [1] (о депортации финнов и других национальных меньшинств) и П. Холквист [2] (о депортационной политике царской России в годы Первой мировой войны, а также большевистской России в первые годы советской власти).

В 1991 г. был издан труд зарубежного историка чеченского происхождения А. Авторханова «Народоубийство — убийство чечено-ингушского народа», в котором автор пишет о трагической судьбе кавказских народов [3]. В разделе «За что же они уничтожены?» А. Авторханов замечает: «То, что требовал Николай I более ста лет тому назад — «покорение или истребление непокорных горцев», осуществил Сталин в худшем варианте» [3; 65].

Депортации чеченцев, ингушей и крымских татар в самом широком контексте этнических чисток в Европе в XX веке рассмотрели такие историки, как Б. Уильямс [4], Н. Наймарк [5, 6] и Т. Мартин [7], их работы интересны привлечением нового фактического материала из российских архивов.

Попытку хронологического обобщения проблематики советских депортаций предпринял и французский историк Ж.-Ж. Мари в монографии «Депортированные народы Советского Союза» [8]. Система спецпоселений представляется ему «вторым ГУЛАГом». Очень коротко освещаются вопросы пребывания депортированных на спецпоселении, их полуреабилитации и полурепатриации. В завершающей книгу главе «Бесперспективный баланс» французский ученый справедливо указывает на многообразие связей между сталинскими депортациями и многочисленными вооруженными межэтническими конфликтами постсоветского времени.

Исследования репрессий по отношению к народам Северного Кавказа получили значительное развитие в России, что связано с сохраняющейся сложной ситуацией в этом регионе. В 1996 г. была опубликована работа З. Шахбиева «Судьба чечено-ингушского народа» [9]. Отдельная глава книги посвящена истории депортации чечено-ингушского народа. Автор на основе архивных источников рассмотрел процессы депортации, реабилитации и репатриации чеченцев и ингушей. В 1998 г. вышла книга «Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы)» А.М. Гонова, написанная в соавторстве с Н.Ф. Бугаев [10]. Исследователями рассматривается история всех народов, проживавших на Кавказе до депортации, изучается проблема принудительного переселения народов, этнических и социальных групп, их репатриация на историческую родину.

Накопленный за первые годы изученный материал о депортации народов систематизировался, получал четкие очертания, в ряде монографических трудов. В России такими трудами стали монографии Н.Ф. Бугая, В.Н. Земскова, П.М. Поляна и других. Нельзя не отметить появившуюся в свет монографию Н.Ф. Бугая «Л. Берия — И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...» [11], где впервые проблема депортации народов представлена в обобщающем виде. Работа написана на базе докумен-

тов и материалов, выявленных автором в архивах НКВД СССР, МВД–МГБ СССР, и включает в себя депортации 40 групп и 15 народов СССР в 1930-е — начале 1950-х гг.

Особо отметим научный труд В.Н. Земскова «Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960», который представляет собой систематизацию предшествующих публикаций ученого [12]. Автор в монографии проследил эволюцию системы спецпоселения, в целом, определив количественный и качественный составы спецпереселенцев на разных этапах существования, процесс освобождения спецпоселенцев, выявил важные социально-демографические последствия их нахождения на спецпоселении.

В Казахстане данное направление исследований в исторической науке также активно разрабатывалось отечественными историками, которые стремились восстановить объективную историю всех этносов Казахстана. Значительный резонанс исследованиям ученых придал выход в 1998 г. в свет сборника «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы» [13]. В этом очерке ведущие историки республики М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов, Т.М. Баймаханов и другие раскрыли различные аспекты истории депортации разных народов, что привело к изучению и разработке данной проблематики во многих региональных вузах Казахстана.

История депортации чечено-ингушского народа также стала предметом исследования ученых Республики Казахстан. Одной из первых статей, рассматривавших историю депортации немцев и чеченцев, стала публикация Г. Турановой [14]. На современном этапе можно отметить коллективный труд Т.С. Кульбаева, А. Хегая «Депортация», в которой они рассмотрели историю насильственных переселений народов в Казахстан, в том числе посвятив отдельные главы переселению северокавказских народов [15]. Депортацию чеченцев в Казахстан исследовал А. Гунашев в работах «Ичкерия: месь истории» и «Чеченцы в Казахстане» [16, 17]. В его публицистическом труде «Чеченцы в Казахстане» дается краткий очерк истории чеченского народа в республике, он пишет, что «благодарная память чеченцев навсегда сохранила дружбу к казахскому народу и трепетное отношение к Казахстану как к своей второй Родине» [17; 22].

Процесс депортации северокавказских народов и их жизнь в условиях спецпоселения в Казахстане исследована в работе А.Т. Орымбаева «Депортация чеченского и ингушского народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны и их положение в послевоенные годы» [18]. Следует отметить, что, по замечанию самого автора, исследование «являет собой лишь попытку частичного освещения положения депортированных народов Северного Кавказа — чеченцев и ингушей в Казахстане» [18;73].

В 2009 г. вышла в свет книга Ж.А. Еремекбаева «Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы», которая комплексно осветила проблемы истории депортированных народов на примере чеченцев и ингушей в Казахстане [19]. Вместе с тем изучение истории народов, депортированных с Северного Кавказа, в регионах требует дальнейшей научно-исследовательской работы, многие аспекты их депортации, освобождения и репатриации остаются неисследованными.

В годы Великой Отечественной войны И. Сталин несколько не сбавил обороты репрессий, а наоборот, усилил их. Так, с октября 1943 г. по май 1944 г. прошла серия депортаций в нашу республику калмыков, балкарцев, карачаевцев, чеченцев и ингушей, крымских татар. Первым документом, положившим начало депортации чеченцев и ингушей, стало Постановление ГОКО № 5073 сс «О мероприятиях по размещению спецпереселенцев в пределах Казахской и Киргизской ССР» от 31 января 1944 г. [20; 96–98]. В Казахстане предусматривалось разместить до 400 тыс. человек чеченцев и ингушей. Одной из областей размещения также была и СКО.

Из анализа документов Северо-Казахстанского государственного архива (СКГА) видно, что о высылке чеченцев и ингушей в республику знали задолго до указанных выше постановлений, так как подготовительная работа по их приему была начата еще в середине января 1944 г. Так, в СКО было принято решение разместить в колхозах 15 районов, от 2000 до 5000 чел. в каждом районе, и 4300 чел. должны были принять совхозы этих районов [21; 42]. Местные органы власти в районах должны были обеспечить транспорт для доставки людей со станций к местам поселения. В итоге численность депортированных людей с Северного Кавказа в Северо-Казахстанской области в конце 1944 г. составила 4798 семей — 20789 чел. В колхозах была расселена 3981 семья; в совхозах — 579 семей; промышленных предприятиях — 238 семей [22; 43]. Контроль за депортированными чеченцами и ингушами, условиями их жизни осуществлялся органами НКВД.

Одним из первых документов в СКГА, раскрывающим положение чеченцев и ингушей, является «Докладная записка о состоянии хозяйства спецпереселенцев с Северного Кавказа, расселенных в Северо-Казахстанской области, по состоянию на 15/ХП–1944 г.». Анализ документа показывает, что

для спецпереселенцев за 1944 год было подготовлено 2584 жилых объекта, из них: «домов — 6, землянок — 1545, на стадии строительства землянок — 315, закреплено за спецпереселенцами из числа пустующих бараков — 17, домов — 410, землянок 291» [23; 2]. Большинство подготовленных жилых объектов были землянками. Таким образом, депортированные спецпоселенцы с Северного Кавказа были вынуждены переживать зиму 1945 года в сырых землянках, без запаса топлива, теплой одежды, с массой бытовых проблем.

Одной из острых проблем спецпереселенцев было продовольственное обеспечение. Так, в этом же документе отмечено: «На 1 декабря сего года выдано 3925 семьям спецпереселенцев скота: КРС — 2177 голов, овец и коз — 6086» [23; 4]. Руководство колхозов, начав выдачу скота, пытались наладить процесс адаптации и обеспечения спецпереселенцев в продовольственном отношении на длительное время. Однако такая помощь оказалась кратковременной, большая часть выданного скота вследствие длительного голода была сразу забита.

Тяжелое положение спецконтингента с Северного Кавказа усугублялось безразличием к их судьбе отдельных руководителей колхозов. Как отмечается в этом же документе, при проверке устройства спецпереселенцев на вопрос, как устроены спецпереселенцы, председатель колхоза «Хлебобороб» Конюховского района товарищ Дикий заявил: «Я не знаю даже, где они расселены и сколько их. Если бы вы приехали проверять животноводство, то другое дело, а спецпереселенцы пусть как хотят, так и живут» [23; 4]. Отношение к спецпереселенцам в 1944–1945 гг. в местах поселения и на работе характеризовалось несправедливостью и многочисленными нарушениями их прав со стороны местных властей. Нарушения эти выражались в отношении начисления заработной платы, в отказе выдачи премий за добросовестный труд.

Положение спецпереселенцев не много изменилось в 1946 г., когда мероприятия по их хозяйственно-бытовому устройству приняли более целенаправленный характер и были устранены многие недостатки в проведенной ранее работе. Улучшению работы местных органов власти способствовала предварительная работа по уточнению количества спецпереселенцев и их потребностей конкретно по районам, что позволило систематизировать работу с переселенцами. По данным Северо-Казахстанского областного отдела хозустройства, на 1 января 1946 г. в области числилось следующее количество спецпереселенцев с Северного Кавказа: «семей чеченцев — 3637, или 14766 человек, семей ингушей — 1234, или 5366 человек, всего семей спецпереселенцев в области было 4871, или 20132 человека» [24; 11]. Изменения числа спецпереселенцев за прошедший период объясняются такими причинами, как смертность, соединение разрозненных семей, прибытие в область новых семей, появлением новорожденных, а также отъездом в другие области.

Важным аспектом в жизни депортированных чеченцев и ингушей после войны стало воссоединение семей после демобилизации из армии. Так, 22 августа 1945 г. была принята директива НКВД № 140 «О порядке направления на жительство демобилизуемых из Красной Армии военнослужащих сержантского и рядового состава по национальности: карачаевцев, калмыков, чеченцев, ингушей, балкарцев, крымских татар, болгар, греков и армян» [25; 550, 551]. Военнослужащих упомянутых национальностей после демобилизации из Красной Армии направляли к месту расселения их семей или родственников. По прибытии демобилизуемые были обязаны обратиться в местный Отдел спецпоселений НКВД–УНКВД для получения справок о месте жительства семьи или родственников. Возвращение на место прежнего жительства или самовольный выбор места жительства демобилизованному из армии не разрешалось. Участие в Великой Отечественной войне, героизм фронтовиков не учитывался. Мужчины этих национальностей пополняли ряды спецпоселенцев со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Особенностью в среде депортированных народов с Северного Кавказа было то, что большая часть спецпереселенцев, не до конца осознавая своего статуса, жила надеждами и даже уверенностью в скором освобождении. Так, в Красноармейском районе спецпоселенцы — Исмаилов Алаудин, Эльдуханов Юнкер — распространяли слух, что всех спецпереселенцев с Северного Кавказа скоро будут переселять на Кавказ и рекомендовали при этом распродавать скот и прекращать работу в колхозах [26; 43]. Результатом этих слухов стало то, что в СКО летом 1948 г. спецпереселенцы чеченской национальности, покинув места своего поселения, стали скапливаться в поселке Булаево, который располагался на железнодорожной магистрали. По отношению к ним сразу были применены санкции. Подобные действия и настроения среди спецпереселенцев были связаны с тем, что в момент депортации карачаевцев, калмыков, чеченцев, ингушей, балкарцев, крымских татар, немцев не был определен срок их высылки. Этот юридический пробел был ликвидирован 26 ноября 1948 г., когда Верхов-

ный Совет СССР издал Указ «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны» [27; 176]. Он определял, что депортированные высланы навечно, без права возврата к прежнему месту жительства. За побег и нарушение данного указа спецпоселенцы наказывались 20-ю годами каторжных работ.

Данные факты по Северо-Казахстанской области также находят свое подтверждение в документах Архива Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК по СКО. Так, Альдиев Мурат Ахметович — ингуш, 1925 г.р., из с. Миловидовка Советского района СКО был направлен в 1948 г. в город Петропавловск для обучения на курсы комбайнеров, однако его поездка родственникам в гости на неделю в г. Кокчетав обернулась тем, что он был задержан и «1 июля 1949 г. осужден на 20 лет каторжных работ и направлен в ВОРКУТЛАГ каторжное отделение» [28; 10]. Он был обвинен по ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 /11–1948 г. Предотвращая побег спецпереселенцев, органы внутренних дел проводили мероприятия по ознакомлению населения с данным указом, в частности, у спецпереселенцев брали расписки об ознакомлении с данным актом, снимали отпечатки пальцев, записывали подробные описания их внешнего вида, «то есть с депортированными обращались как с уголовными и политическими преступниками» [29; 104]. Государство не давало усомниться в своих намерениях в принципиальных вопросах переезда на родину депортированных народов.

Для усиления политико-воспитательной работы среди депортированных народов центральные исполнительные органы власти рекомендовали привлекать к работе на местах коммунистов и комсомольцев из числа самих спецпоселенцев. Так, члены бригады ЦК КПК, проверявшие Кокчетавскую область в связи с выполнением Постановления от 20 февраля 1951 г. «О работе среди спецпоселенцев», отчитывались, что в области хорошо поставлена агитационно-воспитательная работа. В отделах агитации и пропаганды обкома и райкомов партии разработаны планы лекций и докладов на темы: «О дружбе народов в СССР», «О великой стройке коммунизма», «О коммунистической морали и о борьбе с пережитками прошлого», «Борьба с пережитками капитализма в сознании молодежи» и т.д. Всего за 1-е полугодие 1951 г. по области было прочитано 1138 лекций [30; 157, 158]. Однако многое в агитационно-пропагандистской работе в области проводилось лишь на бумаге. Следует отметить, что культурно-воспитательная работа была совершенно неэффективной не только из-за плохой организации и бессистемности, но из-за того, что велась по шаблону, совершенно не учитывая особенности аудитории. Чеченцы и ингуши всячески старались избежать давления советской пропаганды. Анализируя документы можно понять, что советская идеологическая машина постоянно наталкивалась на латентное или открытое сопротивление спецпоселенцев, особенно в тех населенных пунктах, где они компактно проживали.

Отрицательно спецпоселенцы относились и к советской школе. Так, в письме комсомольца А. Умарова констатировалось: «Чеченские дети не учатся потому, что их родители сами безграмотны, не придают этому важному вопросу должного значения, кроме того, считают учебу для чеченской молодежи необязательной, что это какой-то грех, что, мол, грамотность не дает пользы, после чего человек становится не божьим и т.д.» [20; 180].

Депортированные народы стремились передать этнокультурный опыт своим детям, стараясь, чтобы они не были оторваны от тех духовных ценностей, на которых они воспитывались сами. Эти народы, потерявшие свою родину, родственников, имущество, опасались того, что их дети могут быть настроены идеями советской власти против них самих, поэтому запрещали им вступать в комсомольские и пионерские организации, препятствовали посещению школ. Взамен советской идеологии спецпоселенцы старались противопоставить религию, которая для депортированных народов была духовной опорой. Согласно архивным документам, в ряде районов в среде чеченцев и ингушей также было зафиксировано наличие нескольких сект. В справке «О состоянии политико-воспитательной работы среди спецпоселенцев Кокчетавской области» было отмечено, что среди чеченцев и ингушей распространены секты: «Кунта-хаджи», «Денишейх», реакционейшая секта «Батал-Хаджи». Собрания секты «Кунта-Хаджи» регулярно проводятся в селах: Гавриловке, Андреевке Рузаевского района; Арык-Балыке, Тахтаброде Арык-Балыкского района; в колхозе «Украинский пахарь» Энбекшильдерского района, в городе Щучинске и Кокчетаве [31; 4]. В среде чеченцев и ингушей преобладало латентное сопротивление советской идеологии, оно выражалось в запретах членам семьи учиться, особенно девочкам, ходить в кино, клубы, вступать в комсомол и т.п.

К началу 1950-х гг. в среде чеченцев и ингушей происходили серьезные изменения: многие открыто высказывали свои требования и недовольство сохранявшейся ситуацией. Натянуто складывались отношения спецпоселенцев Северного Кавказа и с прибывающими целинниками, зачастую они перерастали в прямые стычки и драки. Судебными органами Кокчетавской области было зарегистрировано в 1954 г. 323 дела, связанных с хулиганством, более половины из которых выпадают на конец года. «Так, 25 июля в столовой с. Тахтоброд Арык-Балыкского района учинили драку спецпоселенцы: Беков Баян, Хомхоев Хамзат, Оздоев Магомет, с одной стороны, с рабочими совхоза целинниками: Красниковым Борисом, Телигнос Дмитрием, Очератьяном Николаем и другими, с другой стороны [32; 2]. Недовольство спецпоселенцев властью укреплялось с момента высылки и в силу сохранявшейся системы спецпоселения и неравноправных условий жизни.

Все годы жизни на спецпоселении чеченцы и ингуши не оставляли надежд на свое освобождение. К принятию мер по изменению системы спецпоселения и освобождению народов в определенной степени подталкивала складывающаяся международная обстановка. «13 декабря 1953 г. калмыцкая делегация, возглавляемая калмыком Д. Бурхиновым, была принята в Организацию Объединенных Наций, где она вручила Меморандум на имя Генерального секретаря Дага Хаммершальда. В Меморандуме предлагалось, чтобы комиссия по защите прав человека при Организации Объединенных Наций добилась от советского правительства сведений относительно местонахождения и нынешнего состояния калмыков, чеченцев, крымских татар, карачаевцев, ингушей и балкарцев, ставшими жертвами массовых депортаций [10; 283]. Таким образом, судьба депортированных народов и их освобождение становились одной из острых проблем и на международной арене.

Освобождение спецпоселенцев в Северном Казахстане проводилось в рамках тех постановлений, которые были приняты высшими органами власти СССР с 1954 по 1956 гг. Первыми освобождения удостоились дети спецпоселенцев. По Постановлению Совета Министров СССР от 5 июля 1954 г. «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев» с учета спецпоселенцев снимались: а) дети спецпоселенцев, не достигшие 16-летнего возраста; б) дети спецпоселенцев старше 16 лет, обучающиеся в учебных заведениях [20; 182, 183]. Сразу после выхода Постановления Совета Министров СССР «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпереселенцев» надзорными органами МВД осуществлялась специальная разъяснительная работа, направленная на закрепления спецпоселенцев в местах их настоящего проживания. Однако у органов внутренних дел уже не было старых рычагов давления и принуждения. Органы милиции на совещаниях заявляли о том, что если раньше они имели административные права и могли призвать спецпоселенцев к порядку, то теперь после выхода Постановления они не могут проводить среди спецпоселенцев серьезную работу и оказывать на них соответствующее влияние [33; 15].

Ослабление позиций спецкомендатур и снятие некоторых ограничений по спецпоселению сразу отразились на настроениях спецпоселенцев, которые стали мигрировать как внутри области, так и пределах республики. В справке «О состоянии политико-воспитательной работы среди спецпоселенцев Кокчетавской области» отмечалось, что после принятия Постановления от 5 июля 1954 г. в течение 5 месяцев из колхозов, МТС, промпредприятий области убыло 4035 спецпоселенцев, из них — 2500 чел. трудоспособных. Из общего числа выбывших: 2726 чел. чеченцы и ингуши, 564 — немцев, 479 — таджиков (басмачей), 266 — поляков, 136 чел. уехали из области самовольно. Особенно много выезжает из сельской местности: из Арык-Балыкского района — 400 чел., Красноармейского — 449 чел., Келлеровского района — 690 чел. [34; 1].

Выступление Н.С. Хрущева на XX съезде ЦК КПСС вызвало новый резонанс среди чеченцев и ингушей, которые были уверены, что после съезда им разрешат выехать на Кавказ. Решимость, проявленная чеченцами и ингушами, сделала свое дело. Так, чеченцы и ингуши добились включения своего вопроса в Постановление ЦК КПСС от 24 ноября 1956 г. «О восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов». В Постановлениях отмечалось, что ранее принятые меры по восстановлению прав высланных народов недостаточны. Сама высылка осуждалась как акт произвола и беззакония. Отмечалось также, что уже принятые меры не решают задачи полной реабилитации и восстановления равноправия выселенных народов среди других народов Советского Союза. Выход этих постановлений о восстановлении национальных автономий положил начало процессу упорядоченного переезда чеченцев и ингушей. В ЧИАССР был создан Организационный комитет по возвращению под председательством М.Г. Гайдарбекова. По планам этого Организационного комитета переселение должно было происходить в течение 4-х лет с 1957–1960 гг. в порядке очередности, с учетом возможности приема, раз-

мещения и трудоустройства чеченцев и ингушей в ЧИАССР [35; 20]. Однако подготовительная работа Организационного комитета оказалась напрасной: чеченцы и ингуши, зная о восстановлении ЧИАССР, просто атаковали железнодорожные станции, стремясь быстрее попасть на родину. К лету 1957 г. процесс выезда чеченцев и ингушей был мало управляем. Из Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей чеченцы и ингуши выезжали в ЧИАССР без разрешений властей, используя для этого приграничное положение региона. Чеченцы и ингуши добирались до Омска и других станций РСФСР и уже там покупали проездные билеты на Кавказ. План переезда чеченцев и ингушей, намеченный Оргкомитетом по ЧИАССР на 4 года, был выполнен досрочно за 1957 год.

Выводы

Подводя итоги можно констатировать, что чеченцы и ингуши, как и другие депортированные народы, в течение существования спецпоселенческой системы оставались бесправной категорией людей в республике. Большинство из выделяемых средств и проводимых мероприятий советской власти не имели должного эффекта, что усугубляло их жизнь. Уровень развития здравоохранения, образования, социального обеспечения в КазССР, несоблюдение прав этой категории людей как граждан СССР не позволяло полностью решить проблемы депортированных народов. В первые годы депортации это приводило к массовым заболеваниям и смертности. Морально-психологическое давление местных органов власти, вкупе с тяжелым материальным положением семей спецпереселенцев и безразличным отношением руководителей колхозов, совхозов к депортированным, предопределяло их медленную и тяжелую адаптацию к новым условиям жизни.

При освобождении народов, как и прежде, государство проявляло дифференцированный подход, который позволил народам Северного Кавказа покинуть место своей ссылки, другие же народы — немцы, крымские татары, поляки — закреплялись на месте своего проживания в Казахстане под давлением властей. Командно-административные методы в решении проблем спецпоселенцев проявлялись в арсенале советских и партийных органов и в последующее время. Представители депортированных народов с большим трудом возвращали себе элементарные гражданские права, утраченные ими за долгие годы спецпоселения. Различные органы власти создавали всевозможные препоны в ходе реализации прав представителей депортированных народов. Факт освобождения спецпоселенцев без полной их реабилитации приводил к консервации сложившихся моделей отношений между властью и представителями депортированных народов. Ярлык «неблагонадежный народ» еще длительное время преследовал целые поколения этих этносов, что усложняло их включение в нормальную, полноценную жизнь. Советское государство, принеся этим народам массу страданий, привив чувство ущербности, ничего не дало взамен. Попытки руководства СССР провести отдельные акты реабилитации в последующее время носили декларативный характер и не принесли ни морального, ни материального удовлетворения. Очевидно, что Правительство СССР не приняло эффективных мер для дальнейшей реабилитации депортированных народов.

В Казахстане 24 ноября 2020 г. № 456 вышел Указ Президента Республики Казахстан «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». Данный Указ имеет важное историческое и общественное значение. Акимом Северо-Казахстанской области в декабре 2020 г. созданы региональные рабочие группы, которые занимаются в областных и районных архивах поиском и выявлением различных категорий репрессированных и восстановлением полной картины этих преступлений для дальнейшей их реабилитации. Исследование истории депортации народов во всех регионах Казахстана позволит в полном объеме описать механизм проведения репрессий советского государства и способствовать сокращению «белых пятен» в отечественной истории новейшего времени. Появление новой и востребованной научной, документированной информации однозначно способствует более полному историческому аудиту и аналитической оценке рисков последствий прошедших трагедий XX века.

Список литературы

- 1 Gelb M. The Western Finnic Minorities and the Origins of the Stalinist Nationalities Deportations / M. Gelb // Nationalities Papers. — 1996. — No. 2. — P. 237–267.
- 2 Holquist P. Conduct merciless mass terror»: decosackization on the Don, 1919 / P. Holquist // Cahiers du Monde russe. — 1997. — No. 1–2. — P. 127–162.
- 3 Авторханов А. Народоубийство — убийство чечено-ингушского народа / А. Авторханов — М.: Инсан, 1991. — 79 с.

- 4 Williams B.G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the forging of anation / B.G. Williams. — Leiden; Boston; Koln: Brill, 2001. — 488 p.
- 5 Naimark N. Die Russen in Deutschland. Die sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949 / N. Naimark. — Berlin: Propylaen, 1997. — 719 s.
- 6 Naimark N.M. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in the Twentieth Century Europe / N.M. Naimark. — The Harvard University Press, 2002. — 256 p.
- 7 Martin T. The Origin of Soviet Ethnic Cleansing / T. Martin // The Journal of Modern History. — 1998. — No. 4. — P. 812–861.
- 8 Marie Jean-Jacques. Lespeoplesdeportesd' Unionsovietique / Marie Jean-Jacques. — EditionsComplexe, 1995. — 205 p.
- 9 Шахбиев З. Судьба чечено-ингушского народа / З. Шахбиев. — М.: Россия молодая, 1996. — 479 с.
- 10 Бугай Н.Ф. Кавказ: народы в эшелонах (20–60-е годы) / Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов. — М.: Инсан, 1998. — 368 с.
- 11 Бугай Н.Ф. Л. Берия — И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...» / Н.Ф. Бугай. — М., 1995. — 320 с.
- 12 Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 / В.Н. Земсков — М.: Наука, 2003. — 306 с.
- 13 Анес Г. Депортированные в Казахстан народы / Г. Анес. — Алматы: Арыс–Казахстан, 1998. — 428 с.
- 14 Тұранова Ф. Қоныс аударған немістер мен шешендер (1943–1948 жж.) / Ф. Тұранова // Қазақ тарихы. — 1998. — № 4. — Б. 35–39.
- 15 Кульбаев Т.С. Депортация / Т.С. Кульбаев, А. Хегай. — Алматы: Данекер, 2000. — 274 с.
- 16 Гунашев А. Ичкерия: мечь истории / А. Гунашев. — Алматы: Нұрлы Әлем, 2001. — 200 с.
- 17 Гунашев А. Чеченцы в Казахстане / А. Гунашев. — Алматы: Нұрлы Әлем, 2001. — 45 с.
- 18 Орымбаев А.Т. Депортация чеченского и ингушского народов в Казахстан в год Великой Отечественной войны и их положение в послевоенные годы / А.Т. Орымбаев. — Алматы: Парасат Әлемі, 2006. — 84 с.
- 19 Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы / Ж.А. Ермекбаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 506 с.
- 20 От депортации к интеграции: документы и материалы, посвященные 60-летию депортации чеченцев и ингушей в Казахстан: Международный фонд гуманитарной помощи «Нур» / Сост.: Е.М. Грибанова, А.А. Гунашев, А.С. Зулкашева, Л.Н. Сапонова. — Алматы: Дәуір, 2004. — 256 с.
- 21 СКГА. — Ф. 22-П. — Оп. 3. — Д. 373.
- 22 СКГА. — Ф. 1189. — Оп. 1. — Д. 1220. — Л. 43.
- 23 СКГА. — Ф. 1189. — Оп.1. — Д. 1243.
- 24 СКГА. — Ф. 1189. — Оп.1. — Д. 1607. — Л. 11.
- 25 Сталинские депортации 1928–1953 гг. / Сост. А.Н. Яковлев, Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — М.: Международный фонд «Демократия», 2005. — 904 с.
- 26 ЦГА РК. — Ф. 1137. — Оп.18 с. — Д. 197. — Л. 43.
- 27 История российских немцев в документах (1763–1992) // Сост. В. Ауман, В. Чеботарева. — М. Международный институт гуманитарных программ, 1993. — 448 с.
- 28 Архив Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК по Северо-Казахстанской области. — Ф. 2. — Оп.1. — Д. 658. — Л.10.
- 29 Бруль В. Депортированные народы в Сибири (1936–1965 гг.) Сравнительный анализ / В. Бруль // Репрессии против российских немцев: Наказанный народ. — М.: Звенья, 1999. — С. 95–118.
- 30 АП РК — Ф. 708. — Оп. 16/2. — Д. 54.
- 31 АП РК — Ф. 812. — Оп. 19. — Д. 349. — Л. 4.
- 32 АП РК — Ф. 812. — Оп. 19. — Д. 349. — Л. 2.
- 33 АП РК — Ф. 708. — Оп. 28. — Д. 1339 А. — Л. 15.
- 34 АП РК — Ф. 812. — Оп. 19. — Д. 349. — Л. 1.
- 35 ЦГА РК — Ф. 1137. — Оп. 23. — Д. 956. — Л. 20.

Н.А. Абуов, З.К. Картова

Солтүстік Қазақстандағы шешендер мен ингуштардың тарихы: арнайы қоныстар жүйесін депортациялаудан жоюға дейін

Мақалада Қазақстандағы шешендер мен ингуштардың арнайы қоныстандыру жүйесінің болған кезеңіндегі тарихы қарастырылған. Жарияланымда Солтүстік Қазақстан облысындағы жер аударылған шешендер мен ингуштардың тағдыры ашылатын нормативтік құжаттар, қызметтік хат-хабарлар, республиканың облыстық және орталық мұрағаттарының қорларындағы дереккөздер талданған. Сонымен қатар мақалада мынадай негізгі аспектілер көрсетілген: жер аударылған шешендер мен ингуштарды қабылдау процесінің ерекшеліктері, баспанаға орналастыру және азық-түлікпен қамтамасыз етілуі, жұмысқа орналасуы, ортаға моральдық-психологиялық бейімделуі, сондай-ақ оларды арнайы қоныстан босату барысы туралы.

Кілт сөздер: жер аудару, арнайы қоныстанушылар, өлім-жітім, жұмыспен қамту, жергілікті билік органдары, арнайы қоныстандыру жүйесін жою.

N.A. Abuov, Z.K. Kartova

The history of Chechens and Ingush in Northern Kazakhstan: from deportation to the dismantling of the system of special settlements

The article deals with the history of the Chechens and Ingush in Kazakhstan during the existence of the special settlement system. The publication analyzes normative documents, office correspondence, sources from the funds of the regional and central archives of the republic, revealing the fate of the deported Chechens and Ingush in the North Kazakhstan region. The main aspects of the article are features of the process of admission, housing, food security, employment, moral and psychological adaptation of the deported Chechens and Ingush, as well as the process of their release from the special settlement.

Keywords: deportation, special settlers, mortality, employment, local authorities, dismantling of the special settlement system.

References

- 1 Gelb, M. (1996). The Western Finnic Minorities and the Origins of the Stalinist Nationalities Deportations. *Nationalities Papers*, 2.
- 2 Holquist, P. (1997). Conduct merciless mass terror: decosackization on the Don, 1919. *Cahiers du Monde russe*, 1–2.
- 3 Avtorkhanov, A. (1991). Narodoubiistvo — ubiistvo checheno-ingushskogo naroda [Homicide is the murder of the Chechen-Ingush people]. Moscow: Insan [in Russian].
- 4 Williams, B.G. (2001). The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the forging of anation. Leiden; Boston; Koln: Brill.
- 5 Naimark, N. (1997). Die Russen in Deutschland. Die sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949. — Berlin: Propylaen.
- 6 Naimark, N.M. (2002). Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in the Twentieth Century Europe. The Harvard University Press.
- 7 Martin, T. (1998). The Origin of Soviet Ethnic Cleansing. *The Journal of Modern History*, 4, 812–861.
- 8 Marie Jean-Jacques (1995). Lespeoplesdeportesdd 'Unionsovietique. EditionsComplexe.
- 9 Shakhbiev, Z. (1996). Sudba checheno-ingushskogo naroda [The fate of the Chechen-Ingush people]. Moscow: Rossiia molodaia [in Russian].
- 10 Bugai, N.F., & Gonov, A.M. (1998). Kavkaz: narody v eshelonakh (20–60-e gody) [Caucasus: peoples in echelons (20–60s)]. — Moscow: Insan [in Russian].
- 11 Bugai, N.F. (1995). L. Beria — I. Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniiu...» [L. Beria — I. To Stalin: “According to your instructions...”]. Moscow [in Russian].
- 12 Zemskov, V.N. (2003). Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960 [Special settlers in the USSR, 1930–1960]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Anes, G. (1998). Deportirovannye v Kazakhstan narody [The peoples deported to Kazakhstan]. Almaty: Arus–Kazakhstan [in Russian].
- 14 Turanova, G. (1998). Qonys audargan nemister men sheshender (1943–1948 zhzh.) [Displaced Germans and Chechens (1943–1948)]. *Qazaq tarikhy — Kazakh history*, 4, 35–39 [in Kazakh].
- 15 Kulbaev, T.S., & Khagai, A. (2000). Deportatsiia [Deportation]. Almaty: Daneker [in Russian].
- 16 Gunashev, A. (2001a). Ichkeriia: mest istorii [Ichkeria: the revenge of history]. Almaty: Nurly Alem [in Russian].
- 17 Gunashev, A. (2001b). Chechentsy v Kazakhstane [Chechens in Kazakhstan]. Almaty: Nurly Alem [in Russian].
- 18 Orymbaev, A.T. (2006). Deportatsiia chechenskogo i ingushskogo narodov v Kazakhstan v god Velikoi Otechestvennoi voyny i ikh polozhenie v poslevoennye gody [Deportation of the Chechen and Ingush peoples to Kazakhstan in the year of the Great Patriotic War and their situation in the post-war years]. Almaty: Parasat Alemi [in Russian].
- 19 Ermekbaev, Zh.A. (2009). Chechentsy i ingushi v Kazakhstane. Istoriia i sudby [Chechens and Ingush in Kazakhstan. History and destinies]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 20 Griбанова, E.M., Gunashev, A.A., & Zulkasheva, A.S. (2004). Ot deportatsii k integratsii: dokumenty i materialy, posviashchennye 60-letiiu deportatsii chechentsev i ingushei v Kazakhstan: Mezhdunarodnyi fond gumanitarnoi pomoshchi «Nur» [From deportation to integration: documents and materials dedicated to the 60th anniversary of the deportation of Chechens and Ingush to Kazakhstan: “Nur” International Humanitarian Aid Foundation]. Almaty: Daur [in Russian].
- 21 SKGA [North Kazakhstan State Archive]. — F. 22-P. — Op. 3. — D. 373.
- 22 SKGA [North Kazakhstan State Archive]. — F. 1189. — Op. 1. — D. 1220. — L. 43.
- 23 SAKGA [North Kazakhstan State Archive]. — F. 1189. — Op. 1. — D. 1243.
- 24 SKGA [North Kazakhstan State Archive]. — F. 1189. — Op. 1. — D. 1607. — L.11.

- 25 Yakovlev, A.N., Pobol, N.L., & Polian, P.M. (2005). Stalinskie deportatsii 1928–1953 gg. [Stalin's deportations of 1928–1953]. Moscow: Mezhdunarodnyi fond «Demokrīia» [in Russian].
- 26 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1137. — Op. 18. — D. 197. — L. 43 [in Russian].
- 27 Auman, V., & Chebotareva, V. (1993). Istorīia rossiiskikh nemtsev v dokumentakh (1763–1992) [The history of the Russian Germans in documents (1763–1992)]. Moscow: Mezhdunarodnyi institut gumanitarnykh programm [in Russian].
- 28 Arkhiv Komiteta po pravovoi statistike i spetsialnym uchetaṁ Generalnoi prokuratury RK po Severo-Kazakhstanskoi oblasti [Archive of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan in the North Kazakhstan region]. — F. 2. — Op. 1. — D. 658. — L.10 [in Russian].
- 29 Brul, V. (1999). Deportirovannye narody v Sibiri (1936–1965 gg.) Sravnitelnyi analiz [Deported peoples in Siberia (1936–1965) Comparative analysis]. *Repressii protiv rossiiskikh nemtsev: Nakazannyi narod — Repressions against Russian Germans: Punished people*. Moscow: Zvenia, 95–118 [in Russian].
- 30 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 16/2. — D. 54 [in Russian].
- 31 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 812. — Op. 19. — D. 349. — L. 4 [in Russian].
- 32 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 812. — Op.19. — D. 349. — L. 2 [in Russian].
- 33 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F.708. — Op.28. — D. 1339 A. — L. 15 [in Russian].
- 34 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 812. — Op.19. — D.349. — L. 1 [in Russian].
- 35 TsGA RK [Central State Archive Republic of Kazakhstan] — F. 1137. — Op. 23. — D. 956. — L. 20 [in Russian].

Д.Б. Аяпова*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: dianasko@mail.ru)*

Қазақстан археологиясындағы эксперименттік зерттеулердің қалыптасуы

Бүгінгі таңда өткен тарих жетістіктерін өскелең ұрпаққа насихаттау жұмыстары ғылым алдындағы маңызды мәселелердің бірі екені белгілі. Осы орайда эксперименттік археология сынды заманауи бағыт ежелгі тарихқа қатысты ғылыми болжамдар шеңберінен шығудың барынша тиімді әдісі болуымен қатар, тарихи туризмді дамытуға қосар үлесі ерекше. Бұл ретте мақала Қазақстан археологиясындағы эксперименттік зерттеулердің қалыптасу тарихы мен қазіргі жағдайын талдауға арналған. Автор мақалада осы уақытқа дейін жүргізілген эксперименттік зерттеулердің қысқаша сипаттамасы мен маңыздылығына тоқталған. Сондай-ақ, аталмыш зерттеу барысында отандық археологтардың ғылыми ізденістері тарихилық қағидаты мен жүйелілік әдісі негізінде қарастырылған. Бұның нәтижесінде бас-тапқыда эксперименттік әдіс тас құралдар бетіндегі тозу үлгілерін анықтайтын трасологиялық зерттеулер аясында қолданылғанын атап өтуге болады. Кейіннен қола және темір дәуірі археологиялық жәдігерлерінің жасалу техникасы мен технологиясын түсіну мақсатындағы зерттеулерде кең таралады. Ал, соңғы жылдары ашық аспан астындағы археологиялық музейлердің ашылуы, халықаралық далалық мектептер мен фестивальдер барысында ежелгі дәуір мәдени жетістіктерін тарихи қайта құру шаралары эксперименттік зерттеулердің жаңа сипатта дамуына жол ашты. Өз кезегінде бұл, осы бағыттағы зерттеулердің сала мамандары мен халық арасындағы тарихи-танымдық байланыс орнатуда өзекті екендігін айғақтайды.

Кілт сөздер: эксперименттік археология, ашық аспан астындағы археологиялық музей, археологиялық зертхана, далалық мектеп.

Кіріспе

Осы уақытқа дейін Қазақстан археологиясында ежелгі тарихтың тас дәуірінен бастап, ортағасырлар кезеңдеріне қатысты ауқымды зерттеулер жүргізіліп, іргелі еңбектер жарыққа шыққан. Сонымен қатар, қазба жұмыстары барысында табылған археологиялық артефактілер ұлт тарихын халыққа кеңінен таныстыру мақсатында музейлердегі көрмелер мен экспозиция залдарына қойылған болатын. Дегенмен де, әлем елдерінің тарихи туризм саласындағы тәжірибесі аталған іс-шараларға қарағанда ашық аспан астындағы археологиялық музейлерге деген сұраныстың жыл сайын өсуін көрсетеді. Себебі, мұндай музейлер келушілерге ежелгі дәуір өмірін көрсетіп қана қоймай, эксперименттік археология әдістері арқылы сезінуге де мүмкіндік береді. Одан бөлек, музей жанындағы эксперименттік орталықтарда сала мамандары мен студенттер қазба кезінде табылған заттың жасалу технологиясы мен қолданыстағы қызметіне қатысты түрлі болжамдарды іс жүзінде тексере алады. Ендігі жерде нақты жұмыс Қазақстан археологиясындағы эксперименттік зерттеулердің қалыптасу тарихы мен қазіргі әлеуетін анықтауға бағытталған.

Зерттеу әдістері

Археология саласындағы жаңа табылымдар мен қазба жұмыстарының нәтижелері жарияланатын мерзімдік басылымдар мен жыл сайынғы ғылыми-практикалық конференция жинақтарынан эксперименттік археология тақырыбына қатысты мәліметтер тарихилық қағидаты негізінде іріктелді. Кейіннен жүйелілік әдісі негізінде аталмыш деректер өзара байланыстылығы тұрғысынан қарастырылды. Осылайша, Қазақстан эксперименттік археологиясындағы басым бағыттар мен тақырыптық зерттеулер айқындалды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Жалпы, Қазақстан археологиясының жеке ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы 1946 жылы құрылған Қазақ КСР Ғылым академиясымен тікелей байланысты болған. Осы кезден бастап кеңестік, кейіннен отандық археолог-ғалымдардың жетекшілігімен тарихи-ағартушылық мақсатты көздейтін ар-

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dianasko@mail.ru

хеологиялық экспедициялар саны тұрақты өсе бастады. Сондай-ақ, ғылым мен техниканың ұдайы дамуы, археология саласында жаңа зерттеу әдістерін қолдануға мүмкіншілік туғызған болатын. Аталған әдістердің ішінде эксперименттік археология үшін белгілі археолог С.А. Семенов негізін қалаған археологиялық артефактілердегі тозу үлгілерін микроскопиялық талдау әдісінің орны ерекше [1]. Біріншіден, зерттеушілер тас құралдар бетіндегі сызаттарды микроскоппен анықтап, олардың функционалды қызметі туралы қорытынды жасай алды. Екіншіден, сол құралдарға эксперименттер жүргізу арқылы өздерінің тұжырымдарын тексеретін болған. Бұның нәтижесінде тас дәуірі археологиясы айтарлықтай дамып, эксперименттік зерттеулер саны өсті.

Сонымен, 1967 жылы Петропавл педагогикалық институты (қазіргі М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті) жанынан трасологиялық зерттеулер жүргізетін археологиялық зертхана ашылды. Кейінгі жылдары зертхана қызметкерлері бұл әдісті Ботай қонысын зерттеу барысында кеңінен қолданған. Мәселен, А.А. Плешаков тас дискілер мен «үтіктердің» жасалу технологиясын қайта қалпына келтіреді [2; 198]. Сонымен қатар, ол эксперименттік бағдарламасы бар алғашқы экспедициялар ұйымдастырып, трасология саласының белді маманына айналады. Ал, 2010 жылы жоғарыда аталған зертхана оқу және ғылыми орталық деңгейіне дейін өсті. Бүгінде, орталық басшысы А.А. Плешаковтың жетекшілігімен Ақ-Ирий қалашығында тас, қола және темір дәуірлерінде Қазақстан территориясын мекен еткен тайпалардың шаруашылығы мен тұрмысын қайта қалпына келтіру мақсатында табиғи-тарихи парк құру жұмыстары жүргізілуде [3; 630–631]. Нақтырақ айтқанда, ежелгі үлгілерге ұқсас киімдер, зергерлік бұйымдар мен тұрмыстық заттардың коллекциясы жасалынууда.

Ботай мәдениетін эксперименттік тұрғыда зерттеушілердің қатарын археолог А.М. Кисленко жалғастырды. Ендігі жерде ол қазылған шұңқырлардың бірінің үстіне тұрғын үйдің тәжірибелік моделін салып, оның қирау процесін бақылайды. Мұндағы мақсат қоныс аумағындағы мәдени қабаттың түзілу заңдылықтарын анықтау [4; 132]. Сонымен қатар Александр Михайлович Ресей Федерациясында орналасқан Арқайым тарихи мәдени ескерткіштер кешеніндегі тас дәуірі тұрғын үйлерінің қалпына келтірілген нұсқасының авторы екенін айта кетуіміз қажет. Ботай қонысындағы зерттеулер нәтижесінде, 2018 жылы Ботай-Бурабай ашық аспан астындағы музейі құрылып, ғалымдар ежелгі тұрғын үйлер мен тұрмыстық заттарды қалпына келтірді. Бұл ретте, музей қабырғасында арнайы эксперименттік зерттеулер жүргізетін орталықтың болмауы, уақыт еншісіндегі мәселе деп санаймыз.

XX ғасырдың 90 жылдары белең алған зерттеулер легін Орталық Қазақстанда мезолит, неолит және энеолит дәуірлерімен мерзімделетін материалдарды жүйелеу негізінде ежелгі тайпалардың шаруашылығын қайта құруға бағытталған жұмыстар барысында А.Ю. Чиндин жалғастырды [5]. Автордың эксперименттік ізденістері нәтижесінде жасалған тас құралдар бетіндегі іздердің эталондық жинағы Қазақстанның басқа да облыстарындағы трасологиялық зерттеулерге негіз болды. Сонымен, бұл ежелгі тарихтың әртүрлі кезеңдеріндегі шаруашылықтың даму ерекшеліктерін неғұрлым нақты сипаттауға мүмкіндік берді.

Сондай-ақ, осы жылдар ішінде бұл саланың ары қарай дамуына Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының құрамында ашылған «Археологиялық технология зертханасының» қосқан үлесі ерекше. Зертхана қызметкерлері мыңдаған анализдер жасап қана қоймай, ежелгі технологиялар мен өндірістерді қалпына келтіру арқылы Қазақстан палеоэкономикасындағы түйткүлді мәселелерді зерттеуге атсалысқан. Қазіргі таңда аталған зертхана археозология, трасология, ежелгі және ортағасырлық керамиканы зерттеу сынды үш бөлімнен тұрады. Мұндағы трасология бөлімінің ғылыми қызметкерлері Орталық Қазақстан қоныстарынан табылған құралдарды зерттеу барысында едәуір нәтижелерге қол жеткізген болатын. Атап айтқанда, А.Е. Ержанова мыс балқыту құралдарының өзара ұқсастықтары болуымен қатар, әр ауданның тас минералдарының өзгешелігіне байланысты өзіндік ерекшеліктері болатынын анықтаған. Сонымен қатар зертхананың ғылыми қызметкері Г.Б. Саргизова Талдысай қонысынан алынған сүйек және мүйізден жасалған құралдарға трасологиялық сараптама жүргізіп, олардың қола дәуіріне жататын басқа да ескерткіштердегі артефактілерге ұқсас деген тұжырымға келеді [6; 117].

Жоғарыда көрсетілген трасологиялық ізденістерден бөлек, эксперименттік әдіс қола және ерте темір дәуірлері ескерткіштерінің металлургиялық мүмкіндіктерін анықтау мақсатындағы бірқатар зерттеулерде қолданылған. Солардың біріне Л.Л. Гайдуленко мен В.Н. Логвиннің Алтынқазған кен орнындағы экспериментін жатқызуға болады. Аталмыш зерттеу барысында, авторлар жардың желді жағына жергілікті саз бен құмтас қосындысынан пеш қалайды. Кейін мұнда үш түрлі кенді балқы-

тып, алынған нәтижелерді салыстыра келе, бұл технологияны ерте замандарда қолдануы мүмкін деген қорытындыға келеді [7; 261].

Қарастырып отырған тақырыбымызға қатысты жоғарыдағы зерттеушілердің еңбегін Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері А.С. Ермолаева мен ресейлік археометаллург И.А. Русановтың бірлесіп жасаған зерттеулері толықтыра түсті. Мәселен, авторлар Еуразиядағы көне металл қорыту орталықтарының бірі саналатын Талдысай қонысынан табылған, сақталу деңгейі жоғары пештерді негізге ала отырып, бірнеше жер үсті және шахталық пеш үлгілерін қайта қалпына келтіреді. Бұдан кейін, аталған жылу қондырғыларында мыс және сулид кендерін өндіру технологиясын тәжірибеден өткізеді. Нәтижесінде, эксперименттік зерттеу сәтті шығып, осындай жылу қондырғыларының жұмысқа қабілеттілігі расталады [8; 85]. Бұл іргелі зерттеу Қазақстан мен Еуразия территориясын қола дәуірде мекендеген тайпалардың технологиялық дәстүрлеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға жол ашты. Осылайша, Талдысай сынды қоныстар мыс балқыту өндірісі технологиясының күрделенуі мен технологиялық дәстүрлердің өзгеруі салдарынан арнайы металлургиялық кәсіпке мамандандырылған қоныстардың барын көрсетеді.

2016 жылы С.У. Жауымбаев пен В.В. Евдокимовтардың жетекшілігімен Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті экспедициясы Алат қонысында орналасқан 4 қола құю пештері мен 3 темір балқыту пештері ошақтарына қазба жұмыстарын жүргізген. Ал, келесі жаздық маусымда олар жапондық әріптестері Ю. Муракамимен (Эхимае, Жапония) бірлесіп, ежелгі металлургиялық жұмысын қайта қалпына келтіруге бағытталған зерттеу жұмыстарымен айналысады. Осы мақсатта, олар жерден бір жарым метрлік шұңқыр қазып, оның түбіне тастар төсейді. Кейін тас бетіне саз, құм және сабаннан құралған қоспаны жағып, кептіріп, бір қыздырып алады да, ішіне отын салып, жан-жағын балшықпен қалайды. Бұдан соң, бетін жауып бір түнге қалдырды. Аталған әрекеттердің нәтижесінде балқытуға қажет ағаш көмір пайда болады. Ендігі жерде ағаш көмір мен ұсақталған кенді қабаттап салып, көрікпен қыздыру нәтижесінде ежелгі дәуірлерде қару-жарақ пен құрал-саймандар жасау барысында қолданылған қоғамдық кесектері пайда болған [9]. 2019 жылы археологтар мен металлургиялық бірлескен жұмыстары нәтижесінде жоғарыда аталған металлургиялық пеш және кен балқыту процесінің қайта қалпына келтірілген экспозициясы Теміртау қалалық тарихи-өлкетану музейі алаңында көпшілік назарына ұсынылды [10]. Бұндай зерттеулерге Жезді тау-кен және балқыту ісі тарихы музейінің ашық аспан астындағы экспозициясында орналасқан Милықұдық қонысындағы көрік пен суық ауа үрлеу арқылы жұмыс істейтін металл қорыту пешінің үлгісі де жатады [11].

Ендігі ретте эксперименттік археологияның құрамдас бөлігі саналатын, ежелгі дәуір артефактілерінің жасалу технологиясын анықтау бағытындағы зерттеулерге тоқталсақ. Өз кезегінде, мұндай ғылыми ізденістер қатарына И.В. Шевнинаның Торғай неолит кезеңімен мерзімделетін маханжар керамикасының техникалық және технологиялық жасалу әдістерін тексеру мақсатында жүргізген бірнеше эксперименттері жатады. Мәселен, автор эксперименттік үлгіні әзірлеместен бұрын, қыш бұйымдарды жасауға қажетті құралдардың (пышақтар, соққылар, штамптар және т.б.) көшірмесін ағаштан дайындайды. Осыдан кейін түпнұсқа құрамындағы минералдарды петрографиялық анализ бен бинокулярлық микроскопия арқылы зерттейді [12; 159]. Бұндай әдістер арқылы алынған деректерді негізге ала отырып, Ирина Викторовна өзінің жұмыс гипотезаларын нақты эксперименттер барысында тексереді. Осылайша, неолиттік керамика жасау ісінің аймақтық даму үдерісіне қатысты тың мәліметтерге қол жеткізеді.

Ежелгі тоқыма матаны дайындау технологиясына қатысты эксперименттік зерттеулерге белгілі археолог Э.Р. Усманованың қосқан үлесі ерекше. Себебі, ол Қостанай облысы Лисаков өңіріндегі қола дәуірі қорымдарынан табылған тоқыма мата мен бас киімге тағылатын сәндік бұйым қалдықтары негізіндегі суретші, реставраторлармен бірлесіп, андроновтық әйел адам костюмін қайта қалпына келтірген [13]. Бұл жұмыс барысында, Эмма Радикова сол дәуірдегі шикізат пен технологиялар жөнінде іргелі зерттеулер жүргізіп, костюм бөлшектерінің символдық мазмұны мен символикасының кейбір идеяларын талдайды. Қазіргі таңда аталған киім көшірмелері Лисаков Жоғарғы Тобыл тарихы мен мәдениеті музейі, Жезқазған тарихи-археологиялық музейі, Алматы қалалық тарихи музейі экспозицияларына қойылған.

Өз кезегінде Лисаков өңірінің андронов ескерткіштері материалдары негізінде М.К. Лачкова (Э.Р. Усманова, А.В. Воловинский, А.А. Овсянниковпен бірлесіп жазған) андронов мәдениеті жерлеу ғұрпындағы мәйітті өрттеу (кремация) процедурасына қатысты арнайы зерттеу жүргізген. Бұл жерде, «каталмыш рәсімді орындайтын арнайы адамдар тобы болған» деген гипотезаны британдық сот сарапшысы Джон де Хаан жүргізген эксперимент мысалымен дәлелдеуге талпыныс жасалады. Осы

мақсатта, сол дәуір адамдары қолдануы мүмкін құрғақ көң, шырпы және киіз сынды қарапайым жанғыш материалдармен торайдың өлексесі өрттеледі. Сонымен қатар, бұл эксперимент барысындағы өзгерістер мен көрсеткіштер толығымен құжатталып, фотоға түсірілген болатын. Кейін, археологтар тобы алынған нәтижелер мен андронов мәдениетінің материалдарын салыстырмалы талдау негізінде зерттеу гипотезасы расталды деген тұжымыға келеді [14; 154].

Жалпы, Э.Р. Усманова археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен қатар, тарихи туризмді дамытуға өз үлесін белсенді түрде қосуда. Нақтырақ айтқанда, оның бастамасымен Қостанай облысында осымен үшінші рет Тур Хейердал атындағы «Desht-Thot» халықаралық ежелгі технологиялар мен мәдени коммуникациялар фестивалі өткізілді [15]. Аталған іс-шара барысында археолог-мамандар мен тарихи қайта құру ұйымдары қола дәуірі мен ортағасырлар кезеңі мәдени жетістіктерін тарихи қайта құру және эксперименттік археология негізінде көпшілік назарына ұсынады. Мұндағы шеберлік сағаттар мен тақырыптық демонстрациялар мамандар мен қоғам арасындағы мәдени-танымдық көпір іспетті.

Соңғы жылдардағы басылымдардың ішінде А.Н. Подушкиннің мақаласын бөліп көрсетуге болады. Өйткені, мұнда автор Қазақстанның оңтүстігіндегі Өгем өзені алқабынан табылған б.д.д. I ғ. — б.д. I ғ. уақытындағы сақ-қаңлы кезеңіне жататын эпиграфиялық артефакт — тас бетіндегі рунаға ұқсас кескінді белгілердің жасалу техникасын анықтау барысында эксперименттік әдіске жүгінеді. Ендігі ретте археолог аталған тас бетін өткір кремний және халцедон пластина бөлшектерімен, болат пышақпен сызып көреді. Бұл құралдарды қолдану барысында біршама қиындықтар туындағанына қарамастан, болат пышақ қалдырған іздер мейлінше анық көрінді. Осылайша, автор «мұндай эпиграфиялық артефактілер мен тас құралдарының болуы сол дәуір тайпаларында белгілі бір жазудың болғандығы туралы айтады» деген тұжырымға келеді [16; 207].

Өз кезегінде, академик Ж.Қ. Таймағамбетов (В.М. Харевич, Л.В. Зоткина, А.А. Анойкинмен бірлесіп жазған) бастаған зерттеушілер Үшбұлақ аңғарындағы (Шығыс Қазақстан) жоғарғы палеолиттің бастапқы кезеңдеріне жататын тас өндірісі технологиясын зерттеу мақсатында бірнеше эксперименттер жүргізген. Ендігі кезекте, археологиялық коллекция заттары мен пикетажға арналған эксперименттік құралдарды салыстырмалы түрде талдау, авторлар ұжымына бұл заттардың қысқа уақыт ішінде бір немесе екі нуклеусті өңдеу барысында қолданылатын қосымша құралдарға жататындығын растауға мүмкіндік берді [17; 245].

Жоғарыда келтірілген зерттеулерден бөлек, 2019 жылғы маусымда Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен Новосібір мемлекеттік университеті археолог-ғалымдарының ұйымдастыруымен Сібір археологиялық далалық мектебі өз жұмысын жаңа халықаралық форматта Қазақстанның табиғаты әсем, шырайлы шығыс өлкесінде бастаған болатын. Ғылыми-танымдық жоба «Мыңжылдықтар тоғысындағы Ұлы Даланың мұралары: археологиялық және этнографиялық зерттеулер әдіснамасындағы инновациялар» тақырыбына шоғырланды. Алға қойған мақсаттарға жету үшін Қазақстандағы археология мен этнология саласындағы теориялық және практикалық зерттеулер мәселелерін ресей ғылымында қолданылатын мәдени мұра нысандарын ашу мен тәпсірлеудегі заманауи әдістерді қолдана отырып, қарастыру ұсынылды. Ал, «Эксперименттік археология: тәжірибеден анализге дейін» бөлімінде (жетекші — т.ғ.д. Волков П.В., НМУ) білім алушылар далалық от конструкциялары мен ошақтық аумақты зерттеу әдістерін үйренді [18; 181–182]. Жалпы, бұндай форматтағы іс-шаралар екіжақты байланысты нығайтып, жаңа ғылыми-танымдық ізденістерге себепкер болатынына сеніміміз мол.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақстан археологиясындағы алғашқы эксперименттік зерттеулер трасологиялық зертханалардың ашылуымен тығыз байланысты болғандығын анық аңғаруға болады. Кейін бұл әдіс металлургия, қыш өндірісі, тоқыма ісі техникасы мен технологиясына қатысты теорияларды сынау мақсатындағы біршама зерттеулерде қолданылды. Ендігі ретте, ашық аспан астындағы археологиялық музейлердің ашылуы, эксперименттік бөлімі бар жазғы археологиялық мектептер мен фестивальдердің дәстүрлі түрде өткізілуі аталған бағыттың ғылым мен тарихи туризм салаларын дамытудағы орнының ерекше екендігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) / С.А. Семенов. — М.—Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. — 240 с.
- 2 Плешаков А.А. Итоги экспериментальных работ по изготовлению каменных дисков и «утюжков» / А.А. Плешаков // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии: сб. науч. тр. — Петропавловск: Жана-Арка, 1993. — С. 194–204.
- 3 Плешаков А.А. Работы на городище Ак-Ирий / А.А. Плешаков // Маргулановские чтения—2018. Духовная модернизация и археологическое наследие: материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Алматы–Актобе, 2018. — С. 629–633.
- 4 Кисленко А.М. Опыт реконструкции энеолитического жилища / А.М. Кисленко // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии: сб. науч. тр. — Петропавловск: Жана-Арка, 1993. — С. 117–137.
- 5 Чиндин А.Ю. Каменная индустрия племен Центрального Казахстана эпохи мезолита-энеолита: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.06 — «Археология» / А.Ю. Чиндин. — СПб., 1992. — 21 с.
- 6 Ақымбек Е.Ш. 2018–2019 жылдары Археологиялық технологиялар зертханасының атқарған жұмыстарына шолу / Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шағырбаев // Қазақстан археологиясы. — 2020. — № 2 (8). — Б. 114–122.
- 7 Гайдуленко Л.Л. Итоги полевого эксперимента по выплавке меди из руды месторождения Алтын-Казган в Казахстане на естественном дутье / Л.Л. Гайдуленко, В.Н. Логвин // Новое в археологии Южного Урала: сб. науч. тр. — Челябинск: Рифей, 1996. — С. 259–263.
- 8 Ермолаева А.С. Поселение Талдысай — памятник древнейшей металлургии Евразии / А.С. Ермолаева, И.А. Русанов // Мәдени мұра = Культурное наследие. — 2016. — № 5(68). — С. 82–87.
- 9 Ульянкина Е. Истоки древней металлургии [Электронный ресурс]. / Е. Ульянкина // Сайт газеты «Казахстанская правда». — 2018. — 19 сент. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/news/ruhani-zhangiru/istoki-drevnei-metallurgii>.
- 10 Сайт Темиртауского городского историко-краеведческого музея [Электронный ресурс]. — 2019. — Режим доступа: https://museum.temirtay.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=926:proekt-istoki-bolshogo-metalla-tsentralnogo-kazakhstanana&catid=43:proekty-dop&Itemid=764&lang=ru.
- 11 «Мәкен Төрегелдин атындағы Жезді тау-кен және балқыту ісі тарихы музейінің» сайты [Электрондық ресурс]. — 2021. — Қолжетімділік тәртібі: <http://muzejjezdi.kz/kz/biz-turaly/m-razhaj-turaly.html>.
- 12 Шевнина И.В. Эксперименты с добавлением шерсти в формовочные массы в контексте изучения неолитической керамики Торгая / И.В. Шевнина // Современные подходы к изучению древней керамики в археологии: Междунар. симп. — М.: ИА РАН, 2015. — С. 155–163.
- 13 Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана. Опыт реконструкций / Э.Р. Усманова. — Караганда: ТАиС, 2010. — 176 с.
- 14 Лачкова М.К. Кремация как проявление культа огня: свидетельство и эксперимент / М.К. Лачкова, Э.Р. Усманова, А.В. Воловинский, А.А. Овсянников // Маргулановские чтения—2019: материалы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева, 19-20 апреля 2019 г.). — Нур-Султан: Глобус, 2019. — С. 145–149.
- 15 Сайт Международного фестиваля древних технологий и культурных коммуникаций имени Тура Хейердала «Desht-Thor» [Электронный ресурс]. — 2020. — Режим доступа: <https://desht-thor.webtraining.education/kk/home-kz/>.
- 16 Подушкин А.Н. О находке руноподобного письма в Южном Казахстане (археологический контекст) / А.Н. Подушкин // Маргулановские чтения—2020: материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. — Т. 2. — С. 198–212.
- 17 Харевич В.М. Вспомогательные инструменты расщепления в каменных индустриях начальной поры верхнего палеолита (по материалам стоянки Ушбулак) / В.М. Харевич, Л.В. Зоткина, А.А. Анойкин, Ж.К. Таймагамбетов // Stratum Plus: Archaeology and Cultural Anthropology. — 2020 — № 1. — С. 239–256.
- 18 Үмітқалиев Ұ.Ұ. Мыңжылдықтар тоғысындағы Ұлы Даланың мұралары: археологиялық және этнографиялық зерттеулер әдіснамасындағы инновациялар (Қазақстандағы далалық мектеп, 2019 ж.) / Ұ.Ұ. Үмітқалиев, Д.Б. Аяпова // Далалық археологиялық зерттеулердегі жаратылыстану ғылымдарының әдістері мен әдіснамасы: Халықаралық ғыл.-тәжіриб. конф. мат.-ры. — Алматы: Қазақ университеті, 2019. — Б. 181–187.

Д.Б. Аяпова

Становление экспериментальных исследований в Казахстанской археологии

На сегодняшний день одним из приоритетных направлений в археологии является сохранение и популяризация достижений истории среди подрастающего поколения. В этом аспекте применение методов экспериментальной археологии, которая, в свою очередь, стремится опытным путем проверить научные гипотезы о древней истории, способствует развитию исторического туризма. На основе этого в данной статье проанализированы история становления и современное состояние экспериментальных исследований в казахстанской археологии. Наряду с этим в работе нами дано краткое описание проводимых экспериментов, после чего обоснована их значимость. В ходе исследования научные работы отечественных археологов рассмотрены на основе принципа историзма, системности. В результате отмечено, что изначально экспериментальные исследования проводились в рамках трасологического анализа каменных орудий. Позже он широко используется в исследованиях, сосредоточенных на тех-

нике и технологии изготовления конкретных артефактов бронзового и железного веков. Новому этапу в развитии данного направления поспособствовало открытие археологических музеев под открытым небом, проведение международных полевых школ и фестивалей с историческими реконструкциями. Таким образом, экспериментальная археология играет важную роль в установлении исторических и познавательных связей между учеными-археологами и обществом.

Ключевые слова: экспериментальная археология, археологический музей под открытым небом, археологическая лаборатория, полевая школа.

D.B. Ayapova

Formation of experimental research in Kazakhstan archeology

Nowadays the preservation and popularization of the achievements of history among the younger generation are one of the priority directions in archeology. In this aspect, the application of methods of experimental archeology, which in turn experimentally test scientific hypotheses about ancient history, contributes to the development of historical tourism. Based on this, this article analyzes the history of formation and current state of experimental research in Kazakhstan archeology. Along with this, there we provide a brief description of experiments, after which their significance is substantiated. During the study, the scientific works of archaeologists are considered based on the principle of historicism, systemic method. As a result, it is noted that initially experimental studies were carried out within the framework of microwear analysis of stone tools. Later, it was widely used in research focused on the technique and technology of making specific artifacts from the Bronze and Iron Ages. The new stage in the development of this direction was facilitated by the opening of archaeological open-air museums, the holding of international field schools and festivals with historical reconstructions. Thus, experimental archeology plays an important role in establishing historical and educational links between archaeologists-scientists and society.

Keywords: experimental archeology, archaeological open-air museum, archaeological laboratory, field school.

References

- 1 Semenov, S.A. (1957). *Pervobytnaia tekhnika (opyt izucheniia drevneishikh orudii i izdelii po sledam raboty)* [Primitive technique: (experience of studying ancient tools and products on the trail of work)]. Moscow; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 2 Pleshakov, A.A. (1993). *Itogi eksperimentalnykh rabot po izgotovleniiu kamennykh diskov i «utiuzhkov»* [The results of experimental work on the manufacture of stone discs and “irons”]. *Problemy rekonstruktsii khoziaistva i tekhnologii po dannym arkheologii: sbornik nauchnykh trudov* — Problems of reconstruction of the economy and technologies according to archeology: *Collection of scientific papers*. (pp. 194–204). Petropavlovsk: Zhana-Arka [in Russian].
- 3 Pleshakov, A.A. (2018). *Raboty na gorodishche Ak-Irii* [Research on the settlement Ak-Iriy]. *Proceedings from Margulanov Readings — 2018. Spiritual Modernization and Archaeological Heritage: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia — International Scientific and Practical Conference*. (pp. 629–633). Almaty–Aktobe [in Russian].
- 4 Kislenco, A.M. (1993). *Opyt rekonstruktsii eneoliticheskogo zhilishcha* [Experience of reconstruction of the Eneolithic dwelling]. *Problemy rekonstruktsii khoziaistva i tekhnologii po dannym arkheologii: sbornik nauchnykh trudov* — Problems of reconstruction of the economy and technologies according to archeology: *Collection of scientific papers*. (pp. 117–137). Petropavlovsk: Zhana-Arka [in Russian].
- 5 Chindin, A.Yu. (1992). *Kamennaia industriia plemen Tsentralnogo Kazakhstana epokhi mezolita-eneolita* [Stone industry of the tribes of Central Kazakhstan of the Mesolithic-Eneolithic era]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 Aqymbek, E.Sh., & Shagyrbayev, M.S. (2020). 2018–2019 zhyldary Arkheologiialyq tekhnologiialar zertkhanasynyn atqargan zhymystaryna sholu [Review of the work of the “Laboratory of Archaeological Technologies” in 2018–2019]. *Qazaqstan arkheologiiasy — Archeology of Kazakhstan*, 2 (8), 114–122 [in Kazakh].
- 7 Gaidulenko, L.L., & Logvin, V.N. (1996). *Itogi polevogo eksperimenta po vyplavke medi iz rudy mestorozhdeniia Altyn-Kazgan v Kazakhstane na estestvennom dute* [Results of a field experiment on copper smelting from the ore of the Altyn-Kazgan deposit in Kazakhstan using natural blast]. *Proceedings from New in the archeology of the South Urals: sbornik nauchnykh trudov — Collection of scientific papers*. (pp. 259–263). Cheljabinsk: Rifei [in Russian].
- 8 Ermolaeva, A.S., & Rusanov, I.A. (2016). *Poselenie Taldysai — pamiatnik drevneishei metallurgii Evrazii* [Taldysay Settlement — a monument to the ancient metallurgy of Eurasia]. *Kulturnoe nasledie — Cultural heritage*, 5 (68), 82–87 [in Russian].
- 9 Ulyankina, E. (2018). *Istoki drevnei metallurgii* [The origins of ancient metallurgy]. *kazpravda.kz*. Retrieved from <https://www.kazpravda.kz/news/ruhani-zhangiru/istoki-drevnei-metallurgii> [in Russian].
- 10 *Sait Temirtauskogo gorodskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia* [Website of “Temirtau City Museum of History and Local Lore”]. *museum.temirtay.kz*. Retrieved from http://www.museum.temirtay.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=926:proekt-istoki-bolshogo-metalla-tsentralnogo-kazakhstan&catid=42&Itemid=764&lang=ru [in Russian].

- 11 «Maken Toregeldin atyndagy Zhezdi tau-ken zhane balqytu isi tarikhy muzeiin» saity [Website of the Museum of History of Mining and Smelting named after Maken Toregeldin]. *muzejzdi.kz*. Retrieved from <http://muzejzdi.kz/kz/biz-turaly/m-razhaj-turaly.html> [in Kazakh].
- 12 Shevnina, I.V. (2015). Eksperimenty s dobavleniem shersti v formovochnye massy v kontekste izucheniia neoliticheskoi keramiki Torgaia [Experiments with the addition of wool to molding materials in the context of the study of the Neolithic ceramics of Torgay]. Proceedings from Modern approaches to the study of ancient ceramics in archeology: *Mezhdunarodnyi simpozium — International Symposium*. (pp. 155–163). Moscow: Institut arkeologii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 13 Usmanova, E.R. (2010). Kostium zhenshchiny epokhi bronzы Kazakhstana. Opyt rekonstruktsii [Bronze Age woman's costume in Kazakhstan. Experience of reconstruction]. Karaganda: TAIŠ [in Russian].
- 14 Lachkova, M.K., Usmanova, E.R., Volovinsky, A.V., & Ovsyannikov, A.A. (2019). Krematsiia kak proiavlenie kulta ognia: svidetelstvo i eksperiment [Cremation as a manifestation of the cult of fire: evidence and experiment]. Proceedings from Margulanov Readings — 2019: *Mezhdunarodnaia arkeologicheskaiia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (19-20 apreliia 2019 goda) — International Archaeological Scientific and Practical Conference dedicated to the 95th anniversary of the birth of the outstanding Kazakh archaeologist K.A. Akishev*. (pp. 145–149). Nur-Sultan: Globus [in Russian].
- 15 Sait Mezhdunarodnogo festivalia drevnikh tekhnologii i kulturnykh kommunikatsii imeni Tura Kheierdala «Desht-Thor» [Website of “International festival of ancient technologies and cultural communications named after Thor Heyerdahl “Desht-Thor””]. *desht-thor.webtraining.education.kk*. Retrieved from <https://desht-thor.webtraining.education/kk/home-kz/> [in Russian].
- 16 Podushkin, A.N. (2020). O nakhodke runopodobnogo pisma v Yuzhnom Kazakhstane (arkheologicheskii kontekst) [On the find of a rune-like writing in southern Kazakhstan (archaeological context)]. Proceedings from Margulanov Readings — 2020 “The Great Steppe in the Light of Archaeological and Interdisciplinary Research”: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (17-18 sentiabria 2020 goda) — International Scientific and Practical Conference*. (pp. 198-212). Almaty: Institut arkeologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].
- 17 Kharevich, V.M., Zotkina, L.V., Anoikin, A.A., & Taimagambetov, Zh.K. (2020). Vspomogatelnye instrumenty rasshchepleniia v kamennykh industriiakh nachalnoi pory verkhnego paleolita (po materialam stoianki Ushbulak) [Auxiliary Knapping Tools in the Initial Upper Palaeolithic Stone Assemblages (with particular reference to the materials of the Ushbulak site)]. *Stratum Plus: Archaeology and Cultural Anthropology*, 1, 239–256 [in Russian].
- 18 Umitqaliev, U.U., & Aiapova, D.B. (2019). Mynzhyldyqtar togysyndagy Uly Dalanyn muralary: arkheologiialyq zhane etnografiialyq zertteuler adisnamasyndagy inovatsiialar (Qazaqstandagy dalalyq mektep, 2019 zh.) [Heritage of the Great Steppe at the turn of the millennium: innovations in the methodology of archaeological and ethnographic research (Field School in Kazakhstan, 2019)]. Dalalyq arkheologiialyq zertteulerdegi zharatylystanu gylymdarynyn adisteri men adisnamasy: Khalyqaralyq gylymi-tazhiribelik zetteulerdegi zharatylystanu gylymdarynyn adisteri men adisnamasy. Khalyqaralyq gylymi-tazhiribelik konferentsiia materialdary — Methods and methodology of Natural Sciences in field archeological research: Materials of the *International Scientific and Practical Conference*. (pp. 181–187). Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].

M.Gursoy*, B.Sizdikov

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan
(E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz; bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)*

Secondary Burials in Sarmat Kurgans in Western Kazakhstan

A large number of Sarmat Kurgans have been explored in Western Kazakhstan starting from the Tsarist Period to the present. As a result, it was understood that in kurgans, individuals were buried in the pit (grave) opened in the first place, as well as in the kurgan pile over time, on the main ground beneath this pile or in the pit grave. The main burial is not found in the pile. As a matter of fact, it is possible to encounter both a main burial and a secondary burial on the ground. Therefore, to better express the secondary burials on the ground, they were evaluated in an integrated manner with the main burials on the ground. In the publications made to date, this subject has received neither detailed consideration nor semantic evaluation. In the article, excavation reports, books and articles related to archaeological studies carried out in Western Kazakhstan were examined. In these sources, secondary burials to the pile, the main floor and the pit grave were identified. Chronological determinations have been made about the location of these burials and also compared with similar burials around Orenburg, Bashkortostan, the Volga, Don rivers. However, a considerable estimate has been made on the meaning of secondary burials within the belief system.

Keywords: Sarmat, Kurgan, West Kazakhstan, secondary burials, Burial Tradition, Cemetery, nomads.

Introduction

The Ural Mountains in the north, Lake Aral in the south, the Khorezm region and the West Kazakhstan region (Figure 1), surrounded by the Caspian Sea in the southwest, have a mild climate, especially the shores of Lake Caspian, although they are continental in terms of climate. While there are many rivers and pasture areas in the City of Oral, located at the northernmost western tip, states, such as Atyrau and Mangystau, which are south of the city in question, are mostly covered with desert sands and plateaus. One of the most important rivers in the region, the Zhayik, is located south of the Ural mountains and flows through the city of Oral and the provinces of Atyrau and empties into the Caspian Sea.

All these geographical features led to the development of animal husbandry in the Iron Age, as well as today. Archaeologists agree that Sarmatians lived in the western region of Kazakhstan from 6 century BC to 4 century¹ [1; 137]. This is evidenced mainly by the kurgans belonging to the Sarmatians, which are located in areas with high humidity and favorable for animal husbandry on the banks of the Zhayik river. These kurgans clearly show that there is a practice of secondary burial in Sarmatians. At this point, it is useful to clarify the definition of secondary burial. For burials in a kurgan pile, on the main ground left under this pile, or in a pit grave opened over time, the definition in the form of “vpusknie pogrebeniya” was used in Russian sources [2; 46, 3; 147]. In English we directly translated as “entering burials”. Thus, it was considered appropriate by us to use the definition of secondary burial (because it was the second burial in kurgan over time) for this burial practice. At this point, the question “how to understand that the burials in a kurgan are the main and secondary burials?” may come to mind. Archaeologists first dismantle the cross-section of the kurgan (usually understood from the kurgan cross-section) to understand that the burial was the main or secondary during the kurgan excavations. That is, taking into account the pits that were opened later in the kurgan section, the layers of soil (that were piled up before and after are clearly visible), the location of the skeletons, the finds next to it, and the burial traditions of the era were determined. There have not been many studies on the burial “tradition” in question. The excavation reports used for this study have been discussed in general in books and articles. Indeed, M.K. Seitkaliev [2; 46], although he published an article about secondary burials identified only in kurgans in the Kirik Oba II cemetery, he did not make any classifications on the subject in this article and did not evaluate it from a semantic point of view. However, regardless of the period, the dead should be buried according to the beliefs of that period with meanings related to the belief in the afterlife. Therefore, it is important to evaluate secondary burials from a semantic point of view, even if it is hypothetical. In this article, Sarmat Kurgan in Western Kazakhstan with excavation reports, books, and

* Corresponding author's e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

articles in the light of Sarmat will be classified in the determination of the type of secondary burial and original way to presenting a combination of them, as they arrive at the place is intended for comparison with their counterparts in surrounding areas and semantic evaluation.

Experimental

For these purposes, resources were collected by visiting the M. Otemisulu University library, the Olketanu Museum in West Kazakhstan, and the Margulan Archaeological Institute in Almaty. Archive materials (excavation reports from the Soviet and Independence years) on the excavation of Sarmatian kurgans were provided from the Olketanu Museum of West Kazakhstan and the Margulan Archaeological Institute in Almaty. Books and articles were obtained from the library of Otemisulu University. Then, the kurgans that cost Sarmatians were examined in these sources. As a result, cemeteries were identified in the kurgan pile, on the main floor and in pit graves. Thus, it was understood that the cemeteries were carried out in the kurgan pile, on the main floor under the pile, and in pit graves. Therefore, cemeteries were tried to be sorted and dealt with in an original way in the form of secondary burials made on a pile, on the main floor and in a pit grave. There are no main burials in the pile. In fact, it is possible to find both the main burial and the cemeteries on the ground. For this reason and to better express the cemeteries made on the ground, they were evaluated in an integrated way together with the main burials on the ground. According to our topic, the geographical boundaries of our article are Western Kazakhstan and its historical border in 6 BC — 4 AD, which has been formed for centuries. Therefore, in this study, for a period of about a thousand years (6 BC – 4 AD) the aim is to decipher the framework of cemeteries that were observed in Western Kazakhstan (between the centuries) and generalized under the name of Sarmatian depending on this geographical definition.

The comparison area of our article is wide and includes the Northern Black Sea region, Bashkortostan, Altay region, Khorezm and Fergana Valley. At first, the geographical position of Western Kazakhstan and the emergence of Sarmatians were discussed in detail in the study, and then cemetery forms were studied. Location, Sarmatians and Culture of Western Kazakhstan. The region that forms the geographical boundaries of our topic is located in the western part of Kazakhstan. This region is divided into four provinces: Aktobe, Atyrau, West Kazakhstan (central Oral city), and Mangystau. In the north of these states are the Ural mountains, in the south are Turkmenistan, the Autonomous Republic of Karakalpakstan, and in the west are the Astrakhan and Volgograd provinces [1; 137]. As mentioned in the Introduction, from 6th century BC 4 centuries AD Sarmatians lived in the region. Scientists are trying to prove this within the information provided by Herodotus, as well as in the light of archaeological data. Herodotus said: “The Sarmatians lived in a country east of the Don River which is three days away trip” [4; 116]. Considering these statements, the researchers note that this place corresponds to the southern part of the Ural Mountains and the western part of Kazakhstan. Especially in Western Kazakhstan, Sarmatians preferred grassland areas on the banks of large rivers such as Zhayik, Elek, Zhem, Sagyz to sustain their own lives and livestock. They became neighbors with the Saks in the east, the Scythians in the west, and the Massagets in the south [5; 68]. Considering archaeological data, as well as written sources, scientists have noted that the Sarmatians originated based on the Srubnaya culture near the Itil river and the Andronova cultures near the South Ural and lived in these regions [5; 32]. I. Durmush [6; 43] stated that Sarmatians were initially found in the southern Urals further east, lived in the steppes east of the Zhayik river and the Caspian Sea, and migrated from the north of the Caspian Sea to the west, that is, to the Northern Black Sea, to Eastern Europe, during a certain period of time. This information indicates that it is the Sarmatian cultural region of Western Kazakhstan. Sarmatians, like other steppe communities, adopted a nomadic way of life. That is why they had not left behind many permanent traces, such as a city or a settlement. The most important traces of their existence are the kurgans they created and edited for their members who lost their lives [1; 138]. These kurgans shed light on secondary burials. Below we try to consider this issue in more detail.

Figure 3. Skeleton lying on board
(Karasu Burial No. 7 Kurgan No. 3) [42].

Figure 4. Skeleton lying in attack position
(Kurgan from Alebastrova No. 17) [43].

In 1926, P.S. Rykov uncovered two secondary burials at the Shagan cemetery No. 3, Kurgan. The skeleton, located at a depth of 40 cm from the top point of the 1 m-high kurgan, was turned to the east and its right arm was bent to the left, and its left hand was placed under the pelvis and laid on its back. No finds were recovered, except for one bone object next to it. The second skeleton was found at a depth of 1 m from the upper point of the kurgan. The head of the skeleton, which is understood to belong to the child, was turned to the southwest and laid on its back with an extension. Beads and pottery fragments were recovered at the foot [12; 3]. P.S. Rykov did not specify which period these two burials belong to.

In 1972, G.A. Kushaev and B.F. Zhelezchikov [13; 7] identified 1 cemetery of a child burial in the middle levels of kurgan No. 2 in Barbastau. The persons in question stated that the skeleton was oriented to the southwest and that Sarmatian-type container fragments were recovered with the back foot of the sheep next to it. It is a practice peculiar to Sarmatians to leave the front or back foot of a sheep next to the deceased [8; 10]. Thus, it is possible to cost this burial in the said cavity. In 1977, G.A. Kushaev, uncovered four secondary burials in the kurgan pile in Dongelek cemetery No. 6. Two of these burials belong to the child and the other two belong to the adult. However, only two skeletons were deposited. Belonging to an adult whose form of deposit cannot be determined No. 1 the burial was oriented to the southwest. A sheep bone, a horse hoof, a bone spoon, beads and a spindle were found next to it. However, the other adult No. 3 did not have a single gift left next to the burial, but it was directed to the southwest [14; 7–11].

Another of the burials in the pile is Kusum cemetery No. 3 which was found in Kurganda. The 1st skeleton was laid with a supine extension, directed to the southwest. Three-pointed iron arrowheads with a ring-shaped dagger (Figure 5) (only the handle was preserved) were left next to it, the hilt of which we usually see in ordinary graves [15; 38]. Considering this information, it seems that the gifts left in the graves were used in the burials in the pile.

M.G. Moshkova, B.F. Zhelezchikov, and V.A. Kriger [16; 30–31] unearthed two burials in the kurgan heap No. 27 at the Lebedevka 5 cemetery. The age and gender of the burials identified as 3 and 4 could not be determined. However, while skeleton No. 3 was oriented to the northwest and lay on its back, skeleton No. 4 was oriented to the south and laid in the supine attack position (Figure 4). In addition, a three-winged bronze arrowhead and a three-cornered iron arrowhead were found next to the skeleton No. 3. A crescent-shaped dagger with a hilt was found next to the skeleton No. 4 (Figure 5).

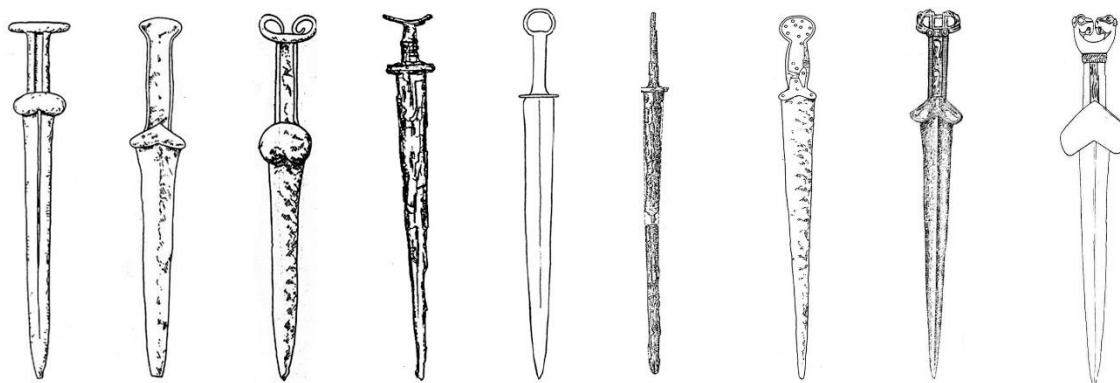

Figure 5. Types of Sarmatian weapons

Dating, comparison and evaluation

G.A. Kushaev dated the burial No. 1 in the cairn No. 6 of the Dongelek cemetery to the Sarmatian period according to criteria such as the direction of the tomb and the burial gifts. Although not a single gift was left next to the burial No. 3, he stated that this burial could be dated to the Sarmatian period since the skeleton was oriented to the southwest [14; 11].

B.F. Zhelezchikov dated Burial No. 1 in the cairn No. 3 in Kushum cemetery to the 3rd — 1st centuries BC by [15; 38] using a ring-shaped dagger with a hilt (Figure 5) (only the handle was preserved) and triangular iron arrowheads. M.G. Moshkova et al. [16; 104] dated burials No. 3 and No. 4 in the cairn No. 27 of the Lebedevka 5 cemetery to the 4th — 3rd centuries BC. Especially the three-winged arrowhead found in burial No. 3 and the crescent-shaped dagger with a hilt found in burial No. 4 (Figure 5) are characteristic for the Mature Sarmatian Period (4th — 2nd centuries BC).

Apart from Western Kazakhstan, such burials were also found in Orenburg, Bashkortostan, Itil and kurgans near the Don river. Such cemeteries as Piyatimar, Tarabulak, Bliznetsi and Uvak, located in the Russian Province of Orenburg, are among the centers where the tradition of burying the dead in a pile is intensively observed. All of the skeletons here were laid on a Bronze Age kurgan with a supine extension and directed to the west with a slight deviation.

Especially in Western Kazakhstan, bronze arrowheads and a sheep skeleton with a missing head were found next to the skeleton in the Uvak cemetery. K.F. Smirnov [10; 22–57] dated the burials in the cemetery in question to the Early Sarmatian Period (6th to 4th centuries BC).

Also, burials in the pile are Kotluban of Volgograd Province [17; 118–136], Khimkombinat [11; 254–259], Korololi [18; 111–112], on the banks of the Itil River, with its cemetery, Krivaya, Astrakhan Province [19; 9–53]. As a matter of fact, the crescent-shaped dagger with the hilt shows that both burials belong to the Mature Sarmatian Period.

Secondary burials in the ground

Another place where the Sarmatians buried their dead was the main floor, that is, the old ground level under the kurgan heap (Figure 2). These burials, which are generally found around the main tomb in the middle, are considered secondary (Figure 6). In secondary burials, no additional arrangement (wooden hut) is usually made. However, a child was buried with a coffin in the cairn No. 8 of the Barbastau 3 cemetery. No burial gifts were found with him [20; 23, 24]. Another burial was unearthed in the Shalkarian cairn. The skeleton in the aforementioned kurgan was laid on its back on the main floor and its head was turned to the south. A sheep's foot and a rimmed altar piece were found next to it [21; 23, 24]. In addition, a child skeleton was found in the cairn No. 5 of the Barbastau 2 cemetery. Although archaeologists stated that the skeleton was turned to the south, they did not give any information about the way it was laid. A Sarmatian type vessel fragment was found next to the skeleton [22; 14].

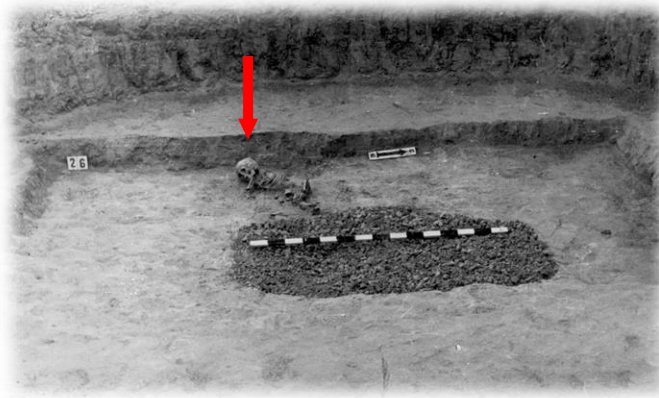

Figure 6. Barbastau cemetery Kurgan No. 26. The main tomb in the middle and on the ground view from the child burial [22].

The burial No. 1 in the cairn No. 4 of the Karasu 1 cemetery was also carried out on the main ground. Since the skeleton here was dispersed by robbers, its condition could not be determined. Besides scattered bones, horse's jaw, rib bone, bottle, bone spoon and sea shell were found [23; 24]. Other secondary burials are Barbastau 3 cemetery burial No. 7 burial No. 3 [22], Karasu 1 cemetery burial No. 4 burial No. 2 [23; 24], Kos Oba cemetery burial No. 7, burial No. 2 [15; 14], and burial No. 5 [15; 24] in Kurgan, No. 13 in Kos Oba Cemetery. All of the skeletons in the aforementioned kurgans were laid on their backs. While the head of the skeletons in burials No. 2 and No. 7 of Kos Oba cemetery were turned to the west, all the skeletons in the other kurgans were turned to the south. Burial No. 7 of Barbastau 3 cemetery has black stone [22], burial No. 7 of Kos Oba cemetery has burial No. 2 horse hoof and bird bone, while burial No. 13 of Kos Oba cemetery has burial No. 5. A pottery was found next to the skeleton in the burial No. 2 [15; 14].

Dating, comparison and evaluation

The findings found in the burial No. 2 [15; 14] in the Shalkar burial, the burial No. 5 in the Barbastau 2 cemetery, the burial No. 4 in the Karasu 1 cemetery and the burial No. 7 in the Kos Oba cemetery show that horse hoof, rimmed altarpiece, bone spoon, and shell) are characteristic of the Sarmatians [14; 7–11, 24; 8–12, 25; 169–170]. Therefore, it is possible to attribute these burials to the Sarmatians. However, the findings found in burial No. 3 in Barbastau 3 cemetery and burial No. 7 and burial No. 5 in Kos Oba cemetery 13 are insufficient for us to speculate about the belonging of the burials. The fact that the burials in question were unearthed in Sarmatian kurgans indicates that these burials may belong to the Sarmatians.

Main Burials in the Ground

In some cases, the main burials were also found on the main floor, but in the center of the cairn. The characteristic feature of such main burials is that a hut-like structure is built with logs on it (Figure 7). This structure is covered flat or sometimes in the form of a roof. In addition, the burial area inside the building is plastered with clay. Burials with this feature are predominant in Aktobe Province on the banks of the Elek river. Another important point to be noted for the main burials is that more than one person was buried inside the building. In such burials, while the skeletons were tilted to form a right angle (orthogonal) to each other, they were sometimes laid side by side. Their heads are mostly turned to the west and south.

In this context, it can be asked when the practice of burial on the surface started at the earliest and lasted until what age. This question is not likely to be answered with the available data. However, when the perspective is expanded and the subject is excluded, the practices that we can describe as different versions of the burial at the surface appear among Turkish communities.

E. Tryjarski [26; 262] defined this practice among Turkish communities as “abandonment”. In particular, the following information given under the heading of “abandonment” is noteworthy. “The Yakuts dress their dead in their best clothes and leave it on the ground, then build a small house on it or cover it with the bark of a beech tree. Over time the dead rot or are eaten by wild animals”. According to this information, it can be thought that a similar practice seen in Sarmatians was continued by Turkish communities until recently.

Figure 7. Besshatyr cemetery. A hut-like structure on the main floor. Reconstruction [34].

However, this idea is problematic as it is based solely on the practice of laying the dead on the surface. Therefore, it would be appropriate to leave this aside and return to the subject again.

Due to the lack of adequate archaeological research in Atyrau and Mangystau Provinces, the main examples of ground burial are the burials unearthed in the city of Oral and Aktobe Province. Especially the examples in Lebedevka 6, Kırık Oba 2 (Oral city), Zhalgyz Oba, Syntas and Bes Oba (Aktobe Province) cemeteries are important for us to better explain our subject as a whole. Therefore, these examples are discussed below.

The skeletal remains of three people were found on the main ground, 2 m north of the cairn 26 of the Lebedevka 6 cemetery in the city of Oral. Unfortunately, from the burial dispersed by the robbers in the early period, only the remains of structures built on the skeletons and burial gifts such as sheep bones, two horses' shoulder blades and three-winged bronze arrowheads with long sleeves remained. In addition, a normal grave was unearthed in the northwest of the kurgan. The skeleton here is laid on its back diagonally. It is understood from this information that burials were made both in a normal pit and on the main floor in a kurgan [27; 26].

Another example unearthed in the city of Oral was found in the burial No. 18 of the Kırık Oba 2 cemetery [2; 46]. A wall measuring 7x11 m was found in the center of the 40 m diameter, 1.6 m high kurgan. An entrance was left in the southwestern part of the building. Archaeologists speculated that after the logs were erected on the inside of the wall, it might have been covered with bark and reed. They showed evidence of burnt earth, wood and wood residues found on the inside of the wall. It was found that chalk was sprinkled on the burial area inside the wall, and then five people were buried there. Unfortunately, as in Lebedevka, the skeletons here were dispersed by robbers. As a matter of fact, based on the in situ preserved legs of a skeleton, M. Sydykov et al. [28; 14, 15] stated that the skeletons may have been turned south. Among the bones, a bronze arrowhead, an altar piece, a T-shaped dagger with a hilt, horse equipment and a red clay pot fragment were found. However, sacrificial pits were found outside the burial area. Horse and sheep bones and vessel fragments were found in the pit. Three bit and wolf shaped objects were found in the pit to the south. In addition, hundreds of black stones and a handmade vessel whose mouth was closed with a horse bone were unearthed in the ditch around the kurgan. All that aside, four human skulls, ribs, spinal bones, iron knife, vessel fragments and altar stone fragments found at a depth of 0.5 m from the surface attracted attention. In particular, archaeologists have tried to associate skulls with human sacrifice².

As mentioned above, one of the regions where surface burial was most common is Aktobe Province. The majority of these burials were unearthed in cemeteries such as Bes Oba, Syntas, and Zhalgyz Oba. These cemeteries are of great importance in terms of reflecting the tradition of burial on the surface more clearly. Therefore, these examples are discussed in detail below.

Zhalgyz Oba kurgan is located 6 km northwest of Khleobodarovka village in Aktobe Province. The diameter of the kurgan is 18 m and the height is 70 cm. A wooden structure with a circular plan was found on the main floor under the kurgan heap, and a total of five skeletons, four inside this structure and one outside. No. 1 of these skeletons is located outside the wooden structure. The head of the skeleton, which was understood to belong to an adult individual, was turned to the south and was laid on its back. Sheep bones were found on the left side, quiver hook and dagger on the right side. M.K. Kadyrbaev stated that the dagger was deliberately broken.

In addition, the heads of the skeletons No. 2 and 3 of the adult individual in the wooden structure were turned to the west and laid on their backs. Three-winged bronze arrowheads, a T-shaped dagger with a hilt and a whetstone were found next to them.

M.K. Kadyrbaev [24; 8–12] identified skeleton No. 4 of the adult individual and skeleton No. 5 of the child as the main burial as very poorly preserved. In other words, due to the fact that the skeletons were scattered, their condition could not be determined. Many findings were found next to the skeleton No. 4. These include a thick bronze bracelet with two ends, biconical glass beads, a rectangular altar stone with a wave-decorated edge, a bronze mirror, a bronze ring, an iron knife and a bone spoon with a deer depiction.

Another example was unearthed in the cairn No. 1 of the Syntas cemetery. This kurgan has a diameter of 26 m and a height of 1.4 m. As in the previous one, a round wooden structure covered with bushes and straw was encountered here. One of the four people inside the building was buried in the 0.5 m deep pit in the center, and the others were buried on the main ground. In other words, the skeleton in the pit was turned to the south and laid in a boarding state. Funeral gifts such as harnesses, 22 anklebones, iron knives, T-shaped daggers with hilts, bronze arrowheads with three wings and bone spoons were left next to him [24; 16].

Two of the other three skeletons on the surface were located on the east and west sides of the pit, while one was located 65 cm north. Although the skeletons on the east and west sides were laid on their backs, the head of the skeleton on the west was turned to the south and the one on the east was turned to the southwest. Next to the western skeleton were found a griffin hook, fox and horse bone, a spherical vessel, a whetstone, a round dagger with a hilt, an iron knife, bronze arrowheads, and an animal-style buckle [24; 18, 19], which depicts the gryphon attacking a herbivorous animal. Near the eastern skeleton, bronze arrowheads, whetstone, quiver hook, bone spoon, griffin hilt dagger and horse equipment were found.

Finally, when we look at the skeleton in the north, it is seen that all parts of it are scattered except for the legs. As a matter of fact, from the legs preserved in situ, it was understood that the skeleton was turned to the west and laid on its back. Only a small vessel and egg-shaped stone were found as burial gifts [24; 20–21].

As a result, it is seen that four people were buried in the Kurgan No. 1 of the Syntas cemetery. The fact that one of them was found in a shallow pit, and especially two on the east and west sides of the pit, demands an explanation as to the intervals at which these skeletons were buried here. Regarding M.K. Kadyrbaev [24; 18] gave two different opinions. He speculates that the skeletons in the pit and on the side may have been buried at the same time, or that the skeleton in the pit was buried first and then the other two skeletons after a while.

Dating, comparison and evaluation

The aforementioned burials are usually found by archaeologists through arrowheads, daggers, mirrors, vessels, harnesses, bone spoons and many ritual remains (sheep's foreleg, headless sheep skeleton, chalk powder, chalk piece, seashell, incense pot).

Although a wooden structure and bronze arrowheads with three wings and long sleeves were found in the burial No. 1 in the kurgan No. 26 of the Lebedevka 6 cemetery, no dating was made for this burial [27; 26].

However, A.I. Melyukova [29; 21] and K.F. Smirnov [30; 44–48] dated the long sleeved bronze arrowheads found in the Northern Black Sea, Southern Ural and Northern Caucasus regions to the 7th–5th centuries BC. Therefore, it is possible to date the burial No. 1 in the Kurgan No. 26 at Lebedevka to the 7th–5th centuries BC. The kurgan No. 18 of the Kırık Oba 2 cemetery is dated to the middle of the 6th century BC and the 5th century BC according to the T-shaped dagger with the hilt (Figure 5) [31; 10].

Zhalgyz Oba cairn and Syntas Cemetery No. 1 cairn; It has been dated to the 6th–5th centuries BC, based on finds such as an altar stone, a T-shaped dagger with a hilt, a bone spoon with wolf relief, and three-winged bronze arrowheads [24; 14].

The burials and material finds discussed above have been found in many cemeteries. Piyatimar 1, Tara Butak, Mechetsay, Uvak cemetery in Orenburg Province [10; 14–148]; Uygarak cemetery in the vicinity of Aral [32; 9]; The Shilikty cemetery [33; 55–57] in East Kazakhstan and the Besshatyr [34] cemetery in Almaty Province are just some of them.

In particular, it is possible to see almost the same practice in the Syntas cemetery No. 1 burial in Piyatimar 1 cemetery No. 8 burial. To put it more clearly, burials were made both in the normal grave and on

the surface inside the rectangular wooden structure in the Piyatimar 1 cemetery No. 8. Therefore, it would be useful to consider this kurgan in detail.

The cairn in question is 28 m in diameter and 3 m in height. Remains of a rectangular wooden structure were found under the kurgan. Two adult and one child skeletons were found scattered in the normal grave in the western half of this building. Bones preserved in situ in the east of the tomb showed that the skeletons may have been oriented south. Three-winged barreled bronze arrowheads, spearheads and well-fired burnished vessel fragments were found in the tomb.

However, two skeletons were found on the main floor in the eastern half of the wooden structure. While one of the skeletons was lying on its back, the arms and legs of the other skeleton were slightly bent. A volute-shaped sword with a hilt, bronze arrowheads, gold earrings, whetstones, horse bones, two front legs of the sheep and dozens of pebbles were left around them. In particular, the five horses laid on their bellies on the southern edge of the wooden structure give this tomb a different meaning [10; 29–31]. Atlara was shot from the same S-shaped ship that we saw in the Syntas cemetery No. 2 [24].

If we leave this aside, it is seen that the Aral region and the West Kazakhstan region have common cultural elements. At the beginning of these elements are the burials made on the surface and wooden structures. All these cultural features, as mentioned above, in the Uygarak cemetery 2–4, 7–9, 14, 15, 17, 18, 50, 51, 52, 55, 56; 25, 26; 37, 39–41, 43, 45, 84; It is possible to follow in many kurgans such as 59, 66, 71, 76, 76a.

In these kurgans, the burial area was usually surrounded by a furrow, sometimes with one or two rows of logs. The surrounding log nests prove this. Later, the burial area was plastered with clay and sometimes covered with organic materials such as bark or reed. In the prepared area, the dead were generally turned to the west and south-west with a deviation, and laid on their backs. In addition, as in Western Kazakhstan, a gray clay vessel, bronze buckle, kurgan (No. 4), horse equipment (kurgan No. 17), three-winged bronze arrowheads (Kurgan No. 14), were placed next to the dead. An iron knife was left among the burial gifts such as a bronze mirror, altar stone (Kurgan No. 51) and the dead food [32; 60–69].

Another example of surface burial is the Baygetobe kurgan of the Shikti Cemetery. A wooden structure was found on the main floor under the cairn with a diameter of 100 m and a height of 8 m. But the structure here is slightly different from those around West Kazakhstan and the Aral. As it will be remembered, the structures in Western Kazakhstan were created by placing a wooden roof over the fence made of clay or by covering the reed and bark on the logs placed vertically at regular intervals. On the other hand, the structure in Baygetobe cairn was built by placing the logs horizontally (the bell technique). As in the others, the deceased was laid on the main floor inside this building. Unfortunately, the skeleton here was completely dispersed by the robbers. As a matter of fact, archaeologists have determined that only one person was buried here. However, many gold artifacts in the form of mountain sheep, leopard, deer and eagle were unearthed in the tomb [35; 59–67].

As a result, it is seen that the surface burial practice spread over a wide area from the Tarbagatai slope in the east to the Aral coast in the south and the Zhayik and Elek rivers in the west. These regions, which are kilometers away from each other, show some differences in terms of surface burial but generally offer the same features. The difference that should be noted here is that wooden structures are built with different methods according to regions. However, these regions show parallels in terms of the orientation of the dead and grave gifts (especially weapons).

Secondary burials in a pit grave

Another area where the Sarmatians carried out secondary burials was the pit graves (graves) dug from the ground. In this type of burial, a separate grave was opened for the dead or the old main grave (grave) was used (Figures 8 and 9). In the meanwhile, old tombs were generally destroyed. One of the mentioned secondary burials was found in the southern half of the cairn 14 of Barbastau 3 cemetery in Oral city. Its excavator determined it as grave No. 2. The length of the tomb is 1.35 m, its width is 0.5 m, and its depth is 0.7 m. A skull fragment belonging to a child was found on the grave floor. Two vessels and sheep bones were found in this tomb [20; 27].

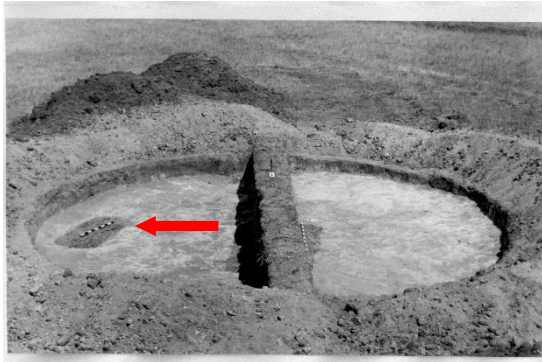

Figure 8. Secondary burial in a pit grave [22].

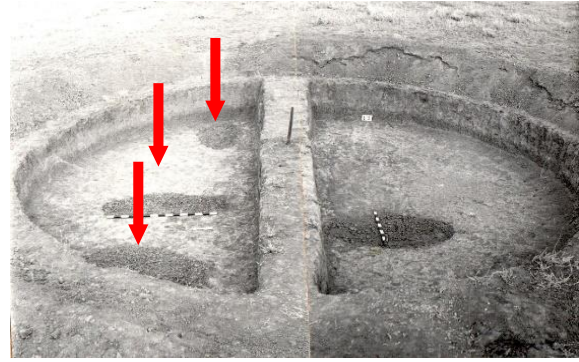

Figure 9. Kos Oba Cemetery No. 11 view from the secondary burials in the kurgan [44].

Another secondary burial in a pit burial was found in the Barbastau 3 cemetery No. 7 burial. G.A. Kushaev and B.F. Zhelezchikov [22; 29] designated it as burial No. 8. The secondary burial No. 8 was found above the main burial No. 9. The burial in question was completely plundered. Human bones and sheep bones were found at depths of 2–2.8 m. A long-necked, egg-shaped vessel with red clay was found here. Sand and stone were added to the dough of the container. Another of the secondary burials was found in burial No. 5 in Kurgan No. 8 on the left bank of the Kürüm river in Oral. The rectangular shaped tomb is 1.54 m long and 1.2 m wide. Human bones were found in the fill. The skeleton of an adult individual was found scattered 1.3 m below the grave. A triangular iron arrowhead was found in the northeastern half of the tomb [14; 24, 25].

A secondary burial belonging to Sarmatians was also found in the burial No. 13 of Shygys Kurayli 1 cemetery in Aktobe province. The excavator designated this tomb as No. 2. The long sides of this tomb are in the southwest-northeast direction. It is 2.1 m long and 0.65 m wide. It partially destroyed the main tomb No. 1 by cutting it at an angle of 30–35° from the east. After chalk dust was sprinkled on the floor of the grave at a depth of 1 m, the adult individual was laid on its back longitudinally, with its head turned to the southwest. Except for two pebbles, no finds were found in the tomb [36; 17].

Dating, comparison and evaluation

G.A. Kushaev and B.F. Zhelezchikov [20; 2] dated tomb No. 2 in cairn No. 14 of cemetery 3 in Barbastau from the 2nd to the 4th of AD. In addition, these two archaeologists stated that the findings found in the burial No. 8 of the burial No. 7 in the cemetery No. 7 in Barbastau and the burial tradition were specific to the Sarmatians, and dated them to the 4th — 1st centuries BC.

He pointed out that the findings and burial customs were similar to those found in Kalinovskii, Karaoba, Korpebay, around the Etil and Zhayik rivers, and in the Novo-Kumak and Mechetsai cemeteries around Southern Ural [22; 29]. G.A. Kushaev, on the other hand, attributed the tomb, which was unearthed on the banks of the Kurum river, to the Sarmatians, within its architectural characteristics and findings [14; 24, 25]. S.Iu. Gutsalov and G.V. Markevich [36; 20] Shygys Kurayli 1 cemetery, burial No. 13, tomb No. 2 was attributed to Sarmatians.

Secondary burials in pit graves were also found in other Sarmatian cultural regions outside of Western Kazakhstan. One of them was unearthed in Kurgan No. 8 in the village of Kotluban in the Volgograd province of Russia. Archaeologists determined the secondary grave in the cairn in question as No. 4. The secondary grave in the center of the kurgan destroyed the main grave No. 3. An individual lying on his back, turned to the north, was found in the grave. Archaeologists stated that the skeleton may have been buried in a wooden coffin due to the wooden pieces found in the tomb. While the forelimb and scapula of the sheep were found next to the pelvis of the skeleton, an iron sword with both faces cut off was found on its right side. The guard of the sword is straight and the hilt is in the shape of a half moon. Such swords are characteristic of the Sarmatians and date back to the 4th century BC. Archaeologists have stated that this kurgan was built in the Bronze Age and that the Sarmatians later buried their relatives there [17; 122].

Another of the secondary burials in the pit burial was found in Kurgan No. 2 in Krasnakholm village of Orinbor province. Archaeologists have determined that tomb No. 1 in the aforementioned kurgan has been completely plundered. Organic materials and ocher were found in the grave. The finds show that this tomb

belongs to the Bronze Age. However, a secondary tomb belonging to the Sarmatians was unearthed in the kurgan.

In this grave, designated as No. 2, two skeletons were found that were turned to the south and laid sideways. Next to the skeletons, two vessels, sheep bones, an altar stone with a diameter of 9 cm, a bronze plate, beads and 65 bronze arrowheads with three wings were found. In addition, there were pieces of wood on the grave, while organic remains were found on the floor of the grave. These show that the tomb was covered with wood and organic mattresses were laid under the skeletons [37; 9].

Conclusions

A kurgan is formed by raising the top with stones or soil after the dead was laid in the grave dug into the ground around the steppe culture. By opening the kurgan, several more tombs were opened and the dead were buried. However, burying the dead in heaps is a different and remarkable practice. It can be questioned whether this practice is seen as strange and whether its purpose is based on belief. Since it is difficult to explain the answers to these questions with today's archaeological data, only guesses can be made about the burial of the dead.

The social structure plays an important role in shaping the customs and traditions of a society. Especially in the steppe geography, the family primarily constitutes the core of the society. After the family, the biggest social union "uruk" or in other words, the family union creates. Families or uruks come together to form the tribe. Therefore, this structure made it necessary to protect all kinds of values of the neck by bringing kinship relations to the forefront. Therefore, each tribe has its own cemetery, pasture area and stamp.

While imprinting the stamp on the rocks and animals where they lived, they buried people who died of their own height in the cemeteries. Thus, an ancestor cemetery was created. Over time, these cemeteries were accepted as sacred and their dead began to be respected in this way. According to the information given by the written documents, it is possible to trace the origin of the respect for the tombs to the Scythians.

O. Belli, citing Herodotus as a source, describes the sacred reverence of the Scythians for their ancestor's tomb as follows: "...Darius wants to fight the Scythians... However, they are withdrawing by applying the steppe war tactic... The Scythians send the following news to the Persians, who want to fight themselves; our ancestors have graves; find them and raise your hand against them and you will see if we will fight for our graves". However, it is known that the uruks of the Caspian king passed by dismounting and bowing in front of his tomb [38; 927]. In addition, the presence of their own cemeteries in today's Kazakh uruks is an indication of how sacred the steppe people continue to regard the grave, with practices such as showing great respect when passing in front of these cemeteries, not extending their hand towards the grave, and sometimes burying small children on their grandfathers. Y. Çoruhlu [39; 57] stated that a kurgan or tomb was considered a sacred place over time, and thus there were burials on top of each other. E. Tryjarski [26; 420] described such burials as "added tombs", stating that this idea arose from the feeling of being close to their deceased ancestors.

Based on this information, it can be assumed that the idea of considering the grave as sacred underlies the practice of burial. There may also be a possibility that the person in the grave and the person buried in the heap were related. In addition to these, it can be thought that people infected with the epidemic may have been hastily buried in the heap for reasons of hygiene and fear. It was determined that the Sarmatians buried their dead at the ground level under the kurgan heap, apart from the main tomb. Although these burials, which are generally found around the main grave in the middle, are considered secondary, they can sometimes be the main burial. More than one skeleton was unearthed, especially in the main burials above the ground. In such burials, while the skeletons were tilted to form a right angle (orthogonal) with each other, they were sometimes laid side by side. Their heads are mostly turned to the west or south. Besides, three-winged bronze arrowheads, T-shaped dagger with hilt, quiver hook, bronze bracelet, rimmed bronze mirror, bone spoon with deer depiction, foreleg of sheep, skeleton of sheep with missing head, chalk powder, chalk piece, sea shell, incense pot and gifts typical of normal earthen tombs, such as altar stones, were left. Such main burials are generally dated to the Early Sarmatian Period.

After these statements, the question of whether the dead were buried on the main ground, depending on what purpose and belief comes to mind. However, it is impossible to fully answer this question. Therefore, this issue has not been discussed much in the literature. It should be emphasized that the ancient sources and descriptions describing the kurgan burial rites do not provide sufficient information on this subject.

E. Tryjarski's [26; 264] comment on a similar practice in his work titled "Turks and Death" answers the question of why the dead were buried on the ground. E. Tryjarski stated that the tradition of leaving the dead

on the ground is completely foreign to the European cultural environment and there may be beliefs such as believing in the supreme god whose country is under the ground, the spirit flying up, and the shamans ascending to the sky. This situation must also be connected with the belief that a happy existence is enjoyed after death, that the spirit realm is “above” and that Tengri is there, bringing abundance and happiness to people. The ancient Turks believed that some of their khans descended from the sky and would return to where they came from after they died [40; 87]. From this point of view, it is seen that there is a belief to bring the holiness of the sky under the burial of the dead to the surface.

On the other hand, E. Tryjarski [26; 264], who took into account the disadvantages of geography and climatic conditions, claimed that the dead were buried on the surface due to the difficulty of digging graves during the winter months. However, in the Khakas-Minusinsk basin, where the surface does not get hot even in summer, this view cannot be accepted as correct since it is buried in the ground. As a matter of fact, numerous earthen tombs are found under the kurgans of the Tagar cultural circle [41; 7]. Therefore, the assumption that the dead may be buried on the surface, depending on the belief that the spirit realm is above and therefore the dead spirits will rise, comes to mind.

Descriptions

1. Archaeologists describe the Sarmatian culture from the Early Sarmatian Period — 6th — 4th centuries BC, Mature Sarmatian Period — 4th — 2nd centuries BC, Middle Sarmatian Period — 2nd — 2nd centuries AD and Late The Sarmatian Period was divided into four as the 2nd — 4th centuries AD. In the article, the aforementioned chronological definition and dating are taken into account.

2. Archaeologists have stated that human sacrifices were made in funeral ceremonies based on the data obtained from some kurgans in Western Kazakhstan. E.g., M.K. Seitkaliev underlined that the hole in the neck of the skeleton found in the secondary burial of the kurgan No. 4 in Kırık Oba 2 cemetery was not likely to have been dug during the military conflict, and underlined that it was opened as a result of a deliberate blow.

References

- 1 Gursoy M. Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri / M. Gursoy // Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. — 2019. — No. 88. — S.137–167.
- 2 Сейткалиев М. Раннепрохоровские впускные погребения в курганах некрополя Кырык-Оба II / М. Сейткалиев // Изв. НАН РК. Сер. обществ. наук. — 2010. — № 1. — С. 46–56.
- 3 Авдусин Д.А. Полевая Археология СССР. / Д.А. Авдусин. — М.: Высш. шк., 1980. — 335 с.
- 4 Müntekim Ö. Herodot Tarihi. / Ö. Müntekim. — İstanbul: Remzi Kitapevi, 1991. — 544 s.
- 5 Жолдасбайұлы С. Ежелгі және ортағасырдағы Қазақ елінің тарихы. / С. Жолдасбайұлы. — Алматы: Кітап, 2010. — 336 б.
- 6 Durmush I. Sarmatlar. / I. Durmush. — Ankara: Analiz Yay, 2007. — 160 s.
- 7 Железчиков Б. Отчет археологических работ в Уральской области в 1977 г. / Б. Железчиков, В.А. Кригер // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана.— 1977. — Дело № 1602.
- 8 Смирнов К. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / К. Смирнов. — М.: Наука, 1964. — 380 с.
- 9 Смирнов К. Савроматская и раннесарматская культуры / К. Смирнов // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время / под. ред. ред. А.И. Мелюкова. — М.: Наука, 1989. — С. 165–177.
- 10 Смирнов К. Сарматы на Илеке / К. Смирнов. — М.: Наука, 1975. — 176 с.
- 11 Мамонтов В.И. Материалы курганного могильника Химкомбинат. Группа Б / В.И. Мамонтов // Нижневолж. археол. вестн. — 2000. — № 3. — С. 252–267.
- 12 Рыков П.С. Дневник археологических раскопок бл. гор. Уральска в июле 1926 г. / П.С. Рыков // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1927. — Дело № 187.
- 13 Кушаев Г. Отчет об археологических раскопках в Уральской области в 1972 г. / Г. Кушаев, Б. Железчиков // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1973. — Дело № 1290.
- 14 Кушаев Г. Отчет об археологических раскопках в Уральской области в 1977 г. / Г. Кушаев // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1978. — Дело № 1598.
- 15 Железчиков Б. Археологические памятники Уральской области / Б. Железчиков. — Волгоград: Изд-во ВГУ, 1998. — 136 с.
- 16 Мошкова М. Отчет археологических работ в Уральской области в 1978 г. / М. Мошкова, Б. Железчиков, В.А. Кригер. // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1978. — Дело № 1679.
- 17 Глухов А.А. Савромато-сарматские погребения из курганов в районе поселка Котлубань / А.А. Глухов, А.С. Скрипкин // Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье. — 1999. — № 3. — С. 118–155.

- 18 Мамонтов В. Курганный могильник «Короли» / В. Мамонтов // Материалы по археологии Волго-Донских степей. — 2001. — Вып 1. — С. 110–127.
- 19 Дворниченко В.В. Раскопки курганов в урочище Кривая Лука в 1973 г. / В.В. Дворниченко, Н.В. Малиновская, Г.А. Федоров-Давыдов // Древности Астраханского края. — М.: Наука, 1977. — С. 3–77.
- 20 Кушаев Г. Отчет об археологических исследованиях в Уральской области в 1973 г. / Г. Кушаев, Б. Железчиков // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1974. — Дело № 1340.
- 21 Железчиков Б. Погребения на берегу озера Челкар в Западном Казахстане / Б. Железчиков, Г. Кушаев // Нижневолж. археол. вестн. — 1999 — № 2. — С. 128–130.
- 22 Кушаев Г. Отчет об археологических раскопках в Уральской области в 1972 г. / Г. Кушаев, Б. Железчиков // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1973. — Дело № 1290.
- 23 Кушаев Г. Отчет об археологических исследованиях в Уральской области за 1974 г. / Г. Кушаев, Б. Железчиков // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1974. — Дело № 1389.
- 24 Кадырбаев М.К. Центрально-Казахстанский археологический отряд. (Отчет Актюбинского отряда за 1974 г.) / М.К. Кадырбаев // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. 1974. — Дело № 1375.
- 25 Яблонский Л.Т. Погребения савроматского и раннесарматского времени могильника Покровка 10 / Л.Т. Яблонский, В.Ю. Малашев // Нижневолж. археол. вестн. — 2005 — № 7. — С. 151–213.
- 26 Tryjarski E. Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü / E. Tryjarski; çev. N. Er. — İstanbul: Pinhan Yayınları, 2012. — 639 s.
- 27 Железчиков Б.Ф. Древности Лебедевки (VI–II вв. до н.э.) / Б.Ф. Железчиков, В.М. Клепиков, И.В. Сергацков. — М.: Изд-во «Восточная литература» РАН, 2006. — 159 с.
- 28 Sdykov M. Treasures of the West Kazakhstan Scythians. / M. Sdykov, S. Iu. Gutsalov, A.A. Bisembaev. — Uralsk: 2003. — 292 s.
- 29 Мелюкова А.И. Вооружение скифов / А.И. Мелюкова. — М.: Наука, 1964. — 91 с.
- 30 Смирнов К. Вооружение савроматов / К. Смирнов. — М.: Наука, 1961. — 160 с.
- 31 Сдыков М. Отчет о раскопках Кырык-Оба II / М. Сдыков, А. Бисембаев, С.Ю. Гуцалов // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 2002. — Дело № 2598.
- 32 Вишневская О.А. Культуры сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. по материалам Уйгарака / О.А. Вишневская. — М.: Наука, 1973. — 159 с.
- 33 Toledubayev A. Results of Multi Disciplinary Studies And Reconstructions of Materials From the Baygetobe Kurgan at Shilikty. / Nomads And Networks. The Ancient Art and Culture of Kazakhstan. / S. Stark, K.S. Rubinson, Z. Samashev and J.Y. Chi (Eds.) — New York: 2012. — P. 50–60.
- 34 Акишев К. Илийская археологическая экспедиция 1959–1960 гг. Дневник раскопки шестого Бешатрского кургана / К. Акишев // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1960. — Дело № 723.
- 35 Омаров Ф. Шілікті даласындағы алтын қорған / Ф. Омаров // «Алаш» тарихи-этнографиялық ғылыми журнал. — 2008. — № 5 (20). — Б. 58–68.
- 36 Гуцалов С.Ю. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актюбинской области летом 1987 г. / С.Ю. Гуцалов, Г.В. Маркевич // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1987. — Дело № 2145.
- 37 Моргунова Н.Л. Курганы у сел Краснохолм и Кардайлова в Илекском районе / Н.Л. Моргунова. // Археологические памятники Оренбуржья: сб. материалов. — 1996. — Вып 1. — С. 8–43.
- 38 Belli O. Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği. / O. Belli. // Türkler: [21 Cilt] Cilt 3 / S. Koca vd. (Ed.). — Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. — S. 927–931.
- 39 Çoruhlu Y. Hun Sanatı. / Y. Çoruhlu // Türkler: [21 Cilt] Cilt 4 / S. Koca vd. (Ed.). — Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. — S. 54–76.
- 40 Uraz M. Türk Mitolojisi. / M. Uraz. — İstanbul: Düşünen Addam Yayınları, 1994. — 340 s.
- 41 Мартынов А.И. Лесостепная Тагарская культура / А.И. Мартынов. — Новосибирск: Наука, 1979. — 155 с.
- 42 Кушаев Г. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1975 г. / Г. Кушаев, Б. Железчиков // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1976. — Дело № 1467.
- 43 Железчиков Б. Отчет об археологических работах в Уральской области летом 1976 г. / Б. Железчиков, В.А. Кригер // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1976. — Дело № 1534.
- 44 Кушаев Г. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1979 г. / Г. Кушаев, Г.К. Кокебаева // Архивные материалы Института археологии им. А. Маргулана. — 1980. — Дело № 1762.

М. Гурсой, Б. Сиздиков

Батыс Қазақстандағы сармат обаларындағы екіншіл жерлеулер

Сармат тайпалары бұрынғы обаларға негізгі жерлеуден кейін де уақыт өте келе қайтыс болған туыстарын жерлеп отырған. Мұндай практика ғылыми әдебиеттерде «екіншіл жерлеу» ретінде сипатталған. Қазақстанда патшалық Ресей кезеңінен бастап бүгінгі күнге дейін көптеген сармат обалары зерттелді. Нәтижесінде қайтыс болған кісілердің негізгі қабірге жерленгенін, сонымен бірге уақыт өте келе оба үйіндісіне, осы үйіндінің астында жатқан негізгі жер бетіне немесе негізгі жерлеу қабірінен кейін аршылған қабірге жерленгендігі анықталды. Оба үйіндісінде негізгі жерлеулер кездеспейді. Де-

генмен, жер бетінде негізгі жерлеумен қатар екіншіл жерлеулерді кездестіруге болады. Аталмыш практика түсінікті болу үшін бұл мақалада жер бетіндегі екіншіл жерлеулердің негізгі жерлеулермен біртұтас қарастырылды. Тақырыпты жүйелі түрде қарастыру үшін сәйкесінше оба үйіндісіндегі екіншіл жерлеулер, негізгі жер бетіндегі екіншіл жерлеулер, содан кейін шұңқыр қабірлердегі екіншіл жерлеулер деген тараушаларға бөлінді. Әрбір тараушадағы обаларға хронологиялық талдау жүргізілді. Мақаланы жазу барысында Батыс Қазақстанда жүргізілген қазба жұмыстарының есептері, археологиялық кітаптар мен мақалалар пайдаланылды. Аталған дереккөздерді сараптау барысында сарматтардың екіншіл жерлеулерді бұрынғы оба үйінділеріне, үйінді астындағы күндізгі жер бетіне және қабірде жүзеге асырғандығы анықталды. Бұл жерлеулерге байланысты хронологиялық талдаулар жүргізілді. Сондай-ақ Орынбор, Башқұртстан, Еділ және Дон өзендері маңындағы аналогтарымен салыстырылды. Ең маңыздысы, мақалада екіншіл жерлеулердің ежелгі наным-сенім жүйесіндегі орны мен семантикасы бойынша болжамды тұжырымдар айтылды.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан, сармат, оба, екіншіл жерлеулер, жерлеу дәстүрі, қорым, көшпелі тайпалар.

М. Гурсой, Б. Сиздиков

Впускные погребения в сарматских курганах Западного Казахстана

Сарматские племена хоронили умерших родственников в старых курганах даже после основного погребения. Такая практика описана в научной литературе как впускное погребение. Многие сарматские курганы исследовались в Казахстане еще со времен царской России. В результате было установлено, что умерших хоронили в основной могиле, а со временем хоронили в курганные насыпи, на основной поверхности под насыпью или в выкопанной могиле после основного погребения. Основные захоронения в курганной насыпи не встречаются. Однако на поверхности, лежащей под насыпью, наряду с основным погребением, можно встретить и вторичные. Чтобы понять эту практику, авторами настоящей статьи вторичные погребения на поверхности земли рассматриваются вместе с основными погребениями. Для систематического рассмотрения темы они, соответственно, разделили на три главы: вторичные захоронения в курганной насыпи; вторичные захоронения на основной поверхности Земли; а затем вторичные захоронения в ямах. Под каждой главой проводился хронологический анализ, связанный с курганами. При написании статьи использованы отчеты о раскопках в Западном Казахстане, археологические книги и статьи. Изучение этих источников показало, что вторичные погребения сарматы проводили в бывших курганных насыпях, на поверхности земли под насыпью курганами и в могилах. Проведен хронологический анализ этих погребений. Также проведено сравнение с аналогами в Оренбурге, Башкортостане, в районах рек Волга и Дон. В статье были даны прогнозы относительно места и семантики вторичных погребений в древней системе верований.

Ключевые слова: Западный Казахстан, сармат, курган, вторичные погребения, погребальные обряды, могильник, кочевник.

References

- 1 GURSOY, M. (2019). Batı Kazakistan'da Sarmat Mezar Tipleri. *Bilig. Turk Dunyasi Sosyal Bilimler Dergisi*, 88, 137–167.
- 2 SEITKALIEV, M. (2010). Ranneprokhоровские впускные погребения в курганах некрополя Кырк-Оба II [Early Prokhorov secondary burials in the burial mounds of the necropolis Kyryk-Oba II]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk — News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series*, 1, 46–56 [in Russian].
- 3 AVDUSIN, D.A. (1980). *Polevaia arkheologiya SSSR [Field Archaeology of the USSR]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 4 Muntekim, O. (1991). *Herodot Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- 5 Zholdasbauiuly, S. (2010). Ezhelgi zhane ortagasyrdagy Qazaq elinin tarikhy [The history of the ancient and medieval Kazakh country]. Almaty: Kitap [in Kazakh].
- 6 DURMUSH, I. (2007). *Sarmatlar*. Ankara: Analiz Yay.
- 7 ZHELEZCHIKOV, B., & KRIGER, V.A. (1977). Otchet arkheologicheskikh rabot v Uralskoi oblasti v 1977 g. [Report of archaeological works in the Ural region in 1977]. *Arkhivnye materialy Instituta arkheologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1602 [in Russian].
- 8 SMIRNOV, K. (1964). Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov [Sauromats. Early history and culture of the Sarmatians]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 SMIRNOV, K. (1989). Savromatskaia i rannesarmatskaia kultura [Savromat and Early Sarmatian cultures]. *Stepi Evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia — Steppes of the European part of the USSR in the Scythian-Sarmatian time*. A.I. Melyukova (Eds.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 SMIRNOV, K. (1975). Sarmaty na Ilike [Sarmatians on Ilek]. Moscow: Nauka [in Russian].

- 11 Mamontov, V.I. (2000). Materialy kurgannogo mogilnika Khimkombinat. Gruppy B [Materials of the burial mound Chemical plant, Group B]. *Nizhnevolzhskii arkhologicheskii vestnik — Nizhnevolzhskiy Archaeological Bulletin*, 3, 252–267 [in Russian].
- 12 Rykov, P.S. (1927). Dnevnik arkhologicheskikh raskopok bl. gor. Uralska v iule 1926 g. [Diary of archaeological excavations Uralsk in July 1926]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 187 [in Russian].
- 13 Kushaev, G., & Zhelezchikov, B. (1973). Otchet ob arkhologicheskikh raskopkakh v Uralskoi oblasti v 1972 g. [Report on archaeological excavations in the Ural region in 1972]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1290 [in Russian].
- 14 Kushaev, G. (1978). Otchet ob arkhologicheskikh raskopkakh v Uralskoi oblasti v 1977 g. [Report on archaeological excavations in the Ural region in 1977 y]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1598 [in Russian].
- 15 Zhelezchikov, B. (1998). *Arkhologicheskie pamiatniki Uralskoi oblasti [Archaeological sites of the Ural region]*. Volgograd: Izdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 16 Moshkova, M., Zhelezchikov, B., & Kriger V.A. (1978). Otchet arkhologicheskikh rabot v Uralskoi oblasti v 1978 g. [Report of archaeological works in the Ural region in 1978]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1679 [in Russian].
- 17 Glukhov, A.A., & Skripkin, A.S. (1999). Savromato-sarmatskie pogrebeniia iz kurganov v raione poselka Kotluban [Savromato-Sarmatian burial mounds near the village of Kotluban]. *Istoriko-arkhologicheskoe issledovaniia v Nizhnem Povolzhe — Historical and archaeological research in the Lower Volga region*, 3, 118–155 [in Russian].
- 18 Mamontov, V. (2001). Kurgannyi mogilnik «Koroli» [Kurgan burial ground “Koroli”]. *Materialy po arkhologii volgodonskikh stepei — Materials on the archeology of the Volga-Don steppes*, 1, 110–127 [in Russian].
- 19 Dvornichenko, V.V., Malinovskaia, N.V., & Fedorov-Davydov, G.A. (1977). Raskopki kurganov v urochishche Krivaia Luka v 1973 g. [Excavations of mounds in the Krivaya Luka tract in 1973]. *Drevnosti Astrakhanskogo kraia — Antiquities of the Astrakhan region*. Moscow: Nauka, 3–77 [in Russian].
- 20 Kushaev, G., & Zhelezchikov, B. (1974). Otchet ob arkhologicheskikh issledovaniiax v Uralskoi oblasti v 1973 g. [Report on archaeological research in the Ural region in 1973]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1340 [in Russian].
- 21 Zhelezchikov, B., & Kushaev, G. (1999). Pogrebeniia na beregu ozera Chelkar v Zapadnom Kazakhstane [Burials on the shore of Lake Chelkar in Western Kazakhstan]. *Nizhnevolzhskii arkhologicheskii vestnik — Nizhnevolzhskiy Archaeological Bulletin*, 2, 128–130 [in Russian].
- 22 Kushaev, G., & Zhelezchikov, B. (1973). Otchet ob arkhologicheskikh raskopkakh v Uralskoi oblasti v 1972 g. [Report on archaeological excavations in the Ural region in 1972]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1290 [in Russian].
- 23 Kushaev, G., & Zhelezchikov, B. (1974). Otchet ob arkhologicheskikh issledovaniiax v Uralskoi oblasti za 1974 g. [Report on archaeological research in the Ural region for 1974]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1389 [in Russian].
- 24 Kadyrbaev, M.K. (1974). Tsentralno-Kazakhstanskii arkhologicheskii otriad. (Otchet Aktiubinskogo otriada za 1974 g.) [Central Kazakhstan Archaeological Detachment (Report of the Aktobe detachment for 1974)]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1375 [in Russian].
- 25 Yablonskii, L.T., & Malashev, V.Yu. (2005). Pogrebeniia savromatskogo i rannesarmatskogo vremeni mogilnika Pokrovka 10 [Burials of the Savromat and Early Sarmatian times of the Pokrovka burial ground 10]. *Nizhnevolzhskii arkhologicheskii vestnik — Nizhnevolzhskiy Archaeological Bulletin*, 7, 151–213 [in Russian].
- 26 Tryjarski, E. (2012). *Gecmisten Bugune Turklerde Olum Kulturu*. çev. H. Er. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- 27 Zhelezchikov, B.F., Klepikov, V.M., & Sergatskov, I.V. (2006). *Drevnosti Lebedevki (VI–II vv. do n.e.) [The antiquities of Lebedevka (VI-II centuries BC)]*. Moscow: Izdatelstvo «Vostochnaia literatura» RAN [in Russian].
- 28 Sdykov, M., Gutsalov, S.Yu., & Bisembaev, A.A. (2003). *Treasures of the West Kazakhstan Scythians*. Uralsk.
- 29 Meliukova, A.I. (1964). *Vooruzhenie skifov [Armament of the Scythians]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 30 Smirnov, K. (1961). *Vooruzhenie savromatov [Armament of Sauromats]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 31 Sdykov, M., Bisembaev, A., & Gutsalov, S.Yu. (2002). Otchet o raskopkakh Kyryk-Oba II [Kırık Obası II Excavation Report]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 2598 [in Russian].
- 32 Vishnevskaya, O.A. (1973). *Kultury saskikh plemen nizovev Syrdari v VII–V vv. do n.e. po materialam Uigaraka [Cultures of the Saka tribes of the lower reaches of the Syr Darya in the VII–V centuries BC based on the materials of Uygurak]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 33 Toleubaev, A. (2012). Results of Multi Disciplinary Studies And Reconstructions of Materials From the Baygetobe Kurgan at Shilikty. *Nomads And Networks. The Ancient Art and Culture of Kazakhstan*. S. Stark, K.S. Rubinson, Z. Samashev and J.Y. Chi (Eds.). New York.
- 34 Akishev, K. (1960). Iliiskaia arkhologicheskaia ekspeditsiia 1959–1960 gg. Dnevnik raskopki shestogo Besshatrskogo kurgana [Ili Archaeological Expedition 1959–1960. Diary of the excavation of the Sixth Besshatrsky Mound]. *Arkhivnye materialy Instituta arkhologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 723 [in Russian].
- 35 Omarov, G. (2008). Shilikti dalasyndagy altyn qorgan [Golden Mound in the Shilikta steppe]. *«Alash» tarikhi-etnografiyalıq gylymi zhurnal — Historical and ethnographic scientific journal “Alash”*, 5 (20), 58–68 [in Kazakh].
- 36 Gutsalov, S.Yu., & Markevich, G.V. (1987). Otchet ob arkhologicheskikh razvedkakh i raskopkakh v Aktiubinskoi oblasti letom 1987 g. [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer of 1987]. *Arkhivnye mate-*

rialy Instituta arkeologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana, No. 2145 [in Russian].

37 Morgunova, N.L. (1996). Kurgany u sel Krasnokholm i Kardailova v Ilekskom raione [Mounds near the villages of Krasnokholm and Kardailovo in the Ileksky district]. *Arkheologicheskie pamiatniki Orenburzhia. Sbornik materialov — Archaeological sites of Orenburg region. Collection of materials*, 1, 8–43 [in Russian].

38 Belli, O. (2002). Eski Chag ve Orta Chag'da Turklerde Kurgan Yapma Gelenegi. *Turkler: [21 Cilt] Cilt 3*, S. Koca vd. Ankara: Yeni Turkiye Yayinlari, 927–931.

39 Çoruhlu, Y. (2002). Hun Sanatı. *Turkler: [21 Cilt] Cilt 4*, S. Koca vd. Ankara: Yeni Turkiye Yayinlari, 54–76.

40 Uraz, M. (1994). *Turk Mitolojisi*. İstanbul: Dushunen Addam Yayinlari.

41 Martynov, A.I. (1979). Lesostepnaia Tagarskaia kultura [Forest-steppe Tagarian culture]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].

42 Kushaev, G., & Zhelezchikov, B. (1976). Otchet ob itogakh arkeologicheskikh raskopok Uralskogo pedinstituta v 1975 g. [Report on the results of archaeological excavations of the Ural Pedagogical Institute in 1975]. *Arkhirnye materialy Instituta arkeologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1467 [in Russian].

43 Zhelezchikov, B., & Kriger, V.A. (1976). Otchet ob arkeologicheskikh rabotakh v Uralskoi oblasti letom 1976 g. [Report on archaeological work in the Ural region in the summer of 1976]. *Arkhirnye materialy Instituta arkeologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1534 [in Russian].

44 Kushaev, G., & Kokebaeva, G.K. (1980). Otchet ob itogakh arkeologicheskikh raskopok Uralskogo pedinstituta v 1979 g. [Report on the results of archaeological excavations of the Ural Pedagogical Institute in 1979]. *Arkhirnye materialy Instituta arkeologii imeni A. Margulana — Archival materials of the Institute of Archeology named after A. Margulana*, Delo No. 1762 [in Russian].

Г.К. Жапекова*, С.Г. Кабылтаева

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail gulfairusk@mail.ru; uteubaeva81@mail.ru)*

Процессы исторической трансформации традиционной культуры

В настоящее время активно развиваются направления исследований, посвященных изучению актуальных вопросов культуры, истории казахского народа, этнокультурного взаимодействия с другими народами, проблемы современной культурной трансформации, что позволяет заполнить имеющиеся пробелы в знании исторических пластов казахской культуры. Процессы модернизации в обществе обусловили возрастающий интерес к изучению традиционных культур. Актуальность данных исследований была обусловлена многими факторами, так, несмотря на усиление процесса глобализации, в большинстве стран мира сохраняется и возрождается интерес к национальной культуре. Изучение культуры традиционного общества требует применения различных аспектов понимания данного явления ввиду его неоднородности и противоречивости. Авторы отмечают как положительные, так и отрицательные стороны такого воздействия на общество, в целом, и человека, в частности. Ведь односторонний характер культурного взаимодействия может привести к потере национальной самобытности, и вопрос о сохранении своей идентичности непосредственно связан с проблемами о состоянии в сфере культуры и ее сохранности. Современное социокультурное пространство подвергается глубокой трансформации, что связано с распространением информационных технологий, которые оказывают большое влияние на развитие культуры. Позитивными являются рационализация деятельности, расширение доступа к информации. Выравниваются возможности людей в приобщении к культурным ценностям. Рост межкоммуникационных связей, расширение контактов между странами, диалог культур, создание глобальных систем связи — все эти составляющие являются основой для дальнейшего развития человечества.

Ключевые слова: Казахстан, история, традиционная культура, традиционное общество, культурное наследие, трансформация, мондиализация.

Введение

Одним из основных факторов, влияющих на развитие общества, является культура. Духовные принципы культуры, такие как философия, религия и искусство, а также культура, зафиксированная в материальных памятниках, составляют саму историю страны. Политика и экономика страны тесно связаны с уровнем восприятия культуры интеллектуального развития народа. Расширение знаний в сфере науки, истории, философии, литературы и искусства тесно взаимосвязаны и дают новый импульс для трансформации культуры.

Казахстан, расположенный в центре Евразийского континента, занимает по площади территории девятое место среди государств мира. Страна имеет свою неповторимую культуру, которая сложилась на основе уникального исторического развития казахского народа. Система этнокультурных ценностей, ее структура, связанная с исторической судьбой народа, формируясь в процессе коллективной жизнедеятельности этноса, имеет непреходящее значение в фундаменте каждого государства. На протяжении тысячелетий прослеживаются генетические связи казахов со своими предшественниками, саками, усунями, кангюями, тюрками и кыпчаками и находят подтверждения «в факте сохранения у казахов археологически прослеживаемого антропологического типа, элементов материальной культуры, искусства, ремесел своих предков. На основе палеоантропологических и краниологических исследований установлена преемственность антропологического типа в Казахстане на трех тысячелетиях» [1].

По сравнению с другими областями исторического знания процессам трансформации традиционной культуры долгое время не уделялось достаточного внимания. В изучении традиционной культуры выделяют две концепции: линейный и дискретный. Линейная парадигма характеризует развитие общества от варварства к цивилизации (Вольтер, Л.Г. Морган) как прогресс, раскрытый в работах

* Автор-корреспондент E-mail gulfairusk@mail.ru

Г. Гегеля, К. Маркса и других, и регресси́зм, прослеживаемые в философских идеях древневосточных мыслителей, а также концептах современного экологического пессимизма [2]. В конце XIX века появляются концепции, отрицающие теории единой линии развития в истории. К ним относят культурологические, цивилизационные теории. Нелинейный подход к истории развиты в работах Н.А. Данилевского, О. Шпенглера, А. Тойнби, П. Сорокина, К. Ясперса и других. Множественность моделей, уникальность культур, цивилизаций, их генезис, расцвет и упадок соотносимы с существованием живых организмов. Термин «цивилизация» употребляется у А. Тойнби как синоним культуры [3]. О. Шпенглер даёт определение как «стадии в развитии локальных культур» [4].

Дискретная концепция предлагает рассматривать традиционные культуры как автономные, разрозненные образования [5]. По мнению Э.С. Маркаряна, традиционную культуру следует понимать «как выраженный в социально-организованных стереотипах групповой опыт, который актуализируется и воспроизводится в различных человеческих коллективах, это механизм социальной стереотипизации опыта» [6]. К.В. Чистов же считает, что «традиционная культура является системой стереотипов, символов, представлений» [7]. Понимать традицию только как «обычай», «бесконечное повторение», по мнению Ш. Эйзенштадта, не совсем точно, и им проводится разграничение между ценностно-смысловыми и институциональными сферами взаимодействия традиции. Ш. Эйзенштадт утверждал, что успешная модернизация может быть проведена при опоре на элементы традиционной регуляции (семья, община, институт). Он не соглашался с тем, что постоянное развитие и модернизация в различных институциональных сферах зависят от разрушения всех традиционных элементов [8].

М. Дуглас отмечает, что культурная стабильность достаточно сложное понятие, поскольку однородность достигается с трудом и всегда находится на грани растворения, то есть утверждается, что «культура — это ничто, если это не коллективный продукт» [9; 125]. Известный английский антрополог Эдвард Тайлор определил культуру как «накопление человеческих достижений» [10]. Культура, по мнению немецко-американского антрополога Франца Боаса, исторически уникальна для каждого общества [11]. Е. Шейн считает, что для того, чтобы разобраться в ситуациях, сложившихся под влиянием наших собственных предположений и предубеждений, необходимо понять культуру и учиться смотреть на мир через «культурные очки» [12], что перекликается с концепцией, высказанной Боасом. Это также подтверждается мнением Г. Хофстеде, о том, что «все смотрят на мир из окон собственного культурного дома» [13; 363].

Теория культурного релятивизма предоставляет возможность изучения культурных различий между обществами, рассматривать ценности и поведение индивида с точки зрения той культуры, к которой он относится. Возникает вопрос, есть ли научные стандарты, позволяющие считать одну группу изначально превосходящей или уступающей другой, в частности, когда требуется анализ обществ, отличных от их собственных. С.А. Токарев отмечает, не всегда возможно вмешаться в культуру других народов, отсюда следует, «здесь велика роль антропологии, которая должна защищать право каждого народа на самостоятельное развитие» [14]. У каждого народа есть определённый «культурный фокус», и в то же время есть одинаковые культурные универсалии, как например, творческое самовыражение, стремление к красоте.

Методы и материалы

За последние десятилетия историческая наука, постоянно расширяя свою методологическую базу, опирается на разнообразные подходы и методы и формирует новые направления исследования. В изучении истории и культуры традиционных обществ, их модернизационных процессов выделяют два подхода: линейный, характеризующий развитие общества как прогресс, и нелинейный (цивилизационный, дискретный). Первый подход рассматривает характер исторического процесса как восходящее, либо нисходящее линейное развитие, имеющее общие законы. Также методология основана на междисциплинарном подходе, который использует инструменты исторических, культурных, социологических и других гуманитарных наук. Из указанных выше методологических принципов вытекают прикладные методы исследования, такие как проблемно-хронологический, историко-сравнительный, интегративный и ряд других. Проблемно-хронологический метод дал возможность рассмотреть культурное взаимодействие в динамике и выделить составляющие этого процесса. Историко-сравнительный метод позволил определить общие черты и специфику развития культурных процессов в регионе. Изучение данной темы требует использования структурного подхода, сравнительного анализа, принципов историзма и объективности. основополагающим методом также по-

служил системный анализ, основное положение которого рассмотрение качественных характеристик системы и составляющих ее частей. Применение методологического принципа системности предоставляет возможность идентификации изучаемых явлений во времени и пространстве, логической последовательности в изложении событий. При этом важным условием является умение выделить и сопоставить общее и особенное в историческом процессе, учесть общие положения и дать конкретные оценки. В качестве системы нами рассматриваются культура традиционного общества и ее трансформационные процессы. Совокупное использование всех названных методов позволило разносторонне изучить объект исследования, сделать обоснованные выводы.

Результаты и их обсуждение

Культурная жизнь общества, исследования процессов её формирования являются актуальными в свете того, что именно культура может предоставить ответы на вызовы глобального мира, формируя нравственную основу каждого человека и социума, в целом.

Интенсивность межкультурных контактов неизбежно связана с появлением различных противоречий и конфликтов между народами, и потому необходимо вести целенаправленный научный поиск оптимальных механизмов их своевременного выявления и разрешения. В контексте этих тенденций важно понимать культурные особенности каждого народа и добиваться взаимного признания и уважения.

В мире существуют всевозможные решения реагирования на процессы, влияющие извне: от сопротивления, активного противодействия распространению иной культуры, неприятия других ценностей до полного копирования и замещения собственной культуры. Это сценарии этнорелигиозных конфликтов, роста националистических настроений, фундаменталистских движений, локальных войн, сопровождающихся миграционными процессами. Взаимодействие культур, дальнейшая их унификация вызывают у некоторых наций стремление сохранить свой национальный код, традиционные ценности. «Целый ряд государств и культур демонстрирует свое категорическое неприятие происходящих культурных изменений. Процессу открытия культурных границ они противопоставляют непроницаемость своих собственных и гипертрофированное чувство гордости своей национальной самобытностью» [15].

Возникают новые сообщества, и государства сталкиваются с необходимостью решения конкретных проблем, касающихся уровня и степени признания их традиционных культур. В данном контексте важно отметить, что миграция, перемещение значительной части определённых этносов приносят с собой набор новых культурных традиций, включающих самое важное: язык и религию. Они являются частью культурной уникальности, именно они определяют конкретные характеристики культуры как этноса. Некоторые из традиций также включают правила, связанные с укладом и структурой семьи, религиозными убеждениями, межличностными отношениями, пищевыми привычками, которые иногда конфликтуют со стандартами и правилами той страны, в которой проживает это сообщество. Современные мультикультурные общества сталкиваются с проблемой приспособления и интеграции различных культурных традиций с устоявшейся социально-экономической и правовой системой. Надо понимать, что накопленный богатый опыт общения между народами значительно актуализирует проблему исследования данных взаимоотношений в прошлом.

Вместе с тем, основные тренды, определяющие образ грядущего мира, вызывают некоторые опасения в прогнозах футурологов. «Общая тенденция изменения качества цивилизации, возникновение новых факторов человеческого бытия и существенное видоизменение привычных форм жизни, связанные с серьезностью исторических трансформаций, проявляются в организации нового типа культуры или общего знаменателя в развитии культуры» [16]. Так, геополитическая картина мира предполагает установление единого культурного стереотипа, стремление к унификации, «мондиализации» (от фр. «le monde» — «мир»), к размыванию границ между государствами, народами, культурами. Кризис традиционных обществ сопровождался усилением экономических, культурных, этносоциальных процессов развала, поразивших важнейшие сферы духовной жизни, привел к утрате духовных ориентиров. Мондиализация, феномен постмодерна стали основными культурными трендами XXI века, где главенствующую роль занимает западная система ценностей.

Герт Хофстеде в определении культурных различий отмечает, что в большинстве случаев различия не очень очевидны или ощутимы. Создание условий для культурной осведомлённости помогает эффективно взаимодействовать между странами. Знакомство и обсуждение других культур, безусловно, предоставляют возможность формировать культурный кругозор, но Г. Хофстеде предупре-

ждает, что прошлый багаж знаний должен быть тщательно взвешен, так как они могут представлять необоснованные стереотипы в субъективной оценке только определенной группы людей или же ситуации, которые с тех пор претерпели значительные изменения [17].

Огромный поток информации, плюрализм мнений поставили человека перед выбором, каким образом из этого массива понять, что необходимо ему, что является для него насущной потребностью. Эта проблема подхватывается современными средствами массовой информации. Они не просто сообщают какие-то сведения, но и активно формируют общественное мнение. Как известно, с помощью средств современной информации искусственно создаются и навязываются имиджи, языковые формулы, стереотипы мышления и поведения. Возникает возможность манипулировать сознанием и поведением людей, навязать им определенную точку зрения. Это подавляет личность, лишает ее свободы выбора [18].

В рамках поиска альтернативы глобализации, ее негативных проявлений, среди многообразных культурных проектов большой интерес представляют исследования, ориентированные на культурные и национальные корни народа Казахстана.

В настоящее время наблюдается огромный интерес к опыту прошлого, имеющийся в обществе, через обращение к которому возможны усилия для разрешения новых возникающих проблем настоящего. Основой его духовно-нравственных ценностей стали «гуманность, милосердие, доброжелательность, гостеприимность, открытость, миролюбие и, безусловно, толерантность, так как данное понятие есть органически присущий казахскому обществу этический принцип, ее важнейшая и характерная особенность» [19].

История и культура казахского народа хранят в себе уникальный опыт выживания в самых сложных условиях. Способность кочевников ориентироваться в пространстве являлась жизненной необходимостью, поскольку род хозяйственной деятельности требовал непрерывных перемещений в границах обширных кочевых территорий. Его открытость вызывала постоянную готовность преодолевать все встречающиеся на пути препятствия. Вследствие чего сформировалась система, закаленная различными способами жизнедеятельности и внешними воздействиями: как природными, климатическими, так и экономическими, военными. В развитии духовной культуры большое значение имело взаимодействие с индоиранской, китайской, византийской, арабской, тюркской, монгольской, славянской цивилизаций, которые не только обогатили, но и дали возможность значительно укрепить. Великий Шелковый путь стал связующей нитью между Востоком и Западом. Караванные тропы пронизывали пространство, обогащая степь яркой палитрой различных культур, обычаев, традиций и религий. «Наследием той эпохи являются многочисленные памятники истории и культуры. 218 объектов древнего, средневекового, восточного архитектурного искусства и культуры вошли в Государственный список памятников истории и культуры Казахстана. Сегодня многие из этих памятников признаны ЮНЕСКО памятниками всемирного значения. Центром Всемирного наследия ЮНЕСКО в Список памятников Всемирного наследия включены Мавзолей Ходжа Ахмеда Яссави и Комплекс петроглифов Тамгалы в Алматинской области» [20]. Успешный бренд — мощное выражение культурного имиджа, выполняющий важную миссию: воспроизводить черты характера национальной культуры и тем самым поддерживать культурное многообразие в мире. Во многих отношениях он несет ответственность за культурный код, за пропаганду уникальности в мировом сообществе. Так, культурными брендами Казахстана стали памятники Алтын адам («Золотой человек»), Мавзолей Ходжи Ахмеда Яссави, Отрар, Туркестан. Труды выдающихся ученых мыслителей прошлого, которые по праву считаются жемчужинами мировой гуманистической духовной культуры: Аль-Фараби, Коркыт-ата, Абая, Шакарима, памятники устного народного творчества. Одна из самых популярных и знаковых лиро-эпических казахских поэм «Кыз-Жибек» включена в мировое культурное наследие по линии ЮНЕСКО [20].

В условиях сложных социокультурных факторов современной жизни библиотеки, наряду с информационной, культурно-просветительной и образовательной деятельностью, вносят весомый вклад в социализацию и развитие интеллектуального потенциала людей. Предоставляя свои ресурсы пользователям, они помогают людям в познании происходящих процессов, в защите их интересов, в достижении поставленных целей, в сохранении традиционных культур народов нашей страны, нравственных и этических ценностей [21]. Велика и роль музеев, театров, теле- и киноиндустрии в деле формирования у народа национального самосознания и воспитания любви и бережного отношения к историческому наследию, понимания исторической связи прошлого с настоящим и будущим. Казахское общество как никогда заинтересовано в достижении воспитания патрио-

тизма отдельной личности как необходимого условия прогресса целой нации. Пропагандируя исторически значимые ценности культуры, используя их эффективно, они готовят граждан страны свободно ориентироваться в огромном информационном пространстве [22].

Казахстан, занимая обширное евразийское пространство, как в прошлом, так и в настоящем является, по мнению многих исследователей, средоточием мощных цивилизационных процессов. На протяжении длительной истории жители степных просторов накопили богатый опыт в области обучения и воспитания подрастающего поколения, выработали своеобразные обычаи и традиции, правила, нормы и принципы поведения, где несущим каркасом в духовной культуре народа является человек.

Заключение

Насущной потребностью является задача сохранения интереса каждого человека к истокам истории и культуры своего народа. В современном информационном обществе, благодаря высоким технологиям, создается виртуальное культурное пространство, роль средств массовой информации стала значимой по степени воздействия на сознание человека. Сохраняя в своей деятельности задачи по удовлетворению информационных интересов общества, обеспечения гласности, считаем важным и приоритетным направлением — воспитание, посредством СМИ, духовной культуры, морали и др. Ведь разгар экранного типа массовой культуры, зачастую, дает лишь готовые образцы и не требует самостоятельной интерпретации. Эти изменения влекут за собой снижение индивидуального начала, общекультурного уровня людей, их разобщенность, изоляцию. Требуется усилить интеллектуальный и нравственный потенциал на основе качества образования. Формирование и совершенствование специалистами профессиональных компетенций расширяют знания и развивают педагогический, научный и производственный потенциал.

Необходимо заинтересовать современное общество национальной культурой, поддерживать собственный язык и культуру, что, в целом, будет способствовать развитию национального самосознания. Нужно отметить, что действия, направленные на сохранение этнических особенностей, не являются искусственным увеличением культурных различий между отдельными народами.

Значимость исследований в гуманитарной науке определяется тем, что разработка целостной картины культурно-исторической ситуации в Республике Казахстан необходима для выработки научно обоснованных рекомендаций по сохранению национальной специфики, ее особенностей для дальнейшего гармоничного развития народа. При этом налицо и экономическая выгода (туристическая привлекательность, туристический бизнес, который также будет способствовать экономическому и культурному развитию государства и народов, проживающих в нем). А также содействовать совершенствованию программ по прогнозированию и формированию мирового культурного пространства.

В современных реалиях необходимость осознания интересов государства является залогом его успешного функционирования на мировом цивилизационном уровне. Говоря о сущностных идеях созидания и укрепления национальной государственности, определяя неповторимость страны, ее развитие должно опираться на тысячелетние традиции, ценности и культуру, на язык.

Список литературы

- 1 Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности / О. Исмагулов. — Алма-Ата: Наука, 1970. — 241 с.
- 2 Семёнов Ю.И. Теория общественно-экономических формаций. Всемирная история / Ю.И. Семёнов // Общественно-экономические формации. Проблемы теории. — М., 1978. — С. 55–89.
- 3 Тойнби А.Дж. Постигание истории / А.Дж. Тойнби. — М.: Прогресс. Культура, 1996. — 607 с.
- 4 Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. — М.: Наука, 1993. — 592 с.
- 5 Тимошук А.С. Традиционная культура: сущность и существование / А. Тимошук. — Владимир, 2018. — 432 с.
- 6 Маркарян Э.С. Культурная традиция и задача дифференциации ее общих и локальных проявлений / Э.С. Маркарян. — Ереван: Изд-во АН АССР, 1978. — 263 с.
- 7 Чистов К.В. Традиция, «традиционное общество» и проблема варьирования / К.В. Чистов // Советская этнография. — 1981. — № 2. — С. 106.
- 8 Eisenstadt S.N. Tradition, change, and modernity. — New York: Wiley, 1973. — 384 p.
- 9 Douglas M. Risk And Blame: Essays in Cultural Theory / Douglas M. — London: Routledge, 1992. — 255 p.
- 10 Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. — М.: Изд. полит. культуры, 1989. — 573 с.

- 11 Боас Ф. Некоторые проблемы методологии общественных наук / Ф. Боас // Антология исследований культуры. — СПб.: Университетская книга, 1997. — Т.1. — С. 499–508.
- 12 Schein E.H. Organizational Culture and Leadership (3rd Ed.) / Schein E.H. — San Francisco: Jossey-Bass, 2004.
- 13 Hofstede G. Cultures and Organizations / G. Hofstede, G.J. Hofstede. — New York: Mc Graw-Hill, 2005.
- 14 Токарев С.А. История зарубежной этнографии / С.А. Токарев. — М: Высш. шк., 1978. — 290 с.
- 15 Грушевицкая Т.Г. Основы межкультурной коммуникации / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, А.П. Садохин. — М: ЮНИТИ–ДАНА, 2002. — 352 с.
- 16 Новый мировой порядок вероятный образ мира в XXI веке [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.arctogaia.com>.
- 17 Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the mind / G. Hofstede. — New York: McGraw Hill, 1997.
- 18 Семиотическая концепция культуры. Язык, знаки и символы культуры. Культурные коды и типы культуры [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://gendocs.ru/>.
- 19 Нысанбаев А.Н. Этика как ядро казахской философской мысли / А.Н. Нысанбаев, Г.Г. Барлыбаева // Вопросы филологии. — 2012. — № 10. — С. 65–75.
- 20 Мәдени мұра = Культурное наследие Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.madenimura.kz/ru/culture-legacy/
- 21 Пашин А. Библиотека как социальный институт [Электронный ресурс]. / А. Пашин. — Режим доступа: <http://libconfs.narod.ru/>.
- 22 Раздыков С.З. Симбиоз науки и музея. Роль музеев на современном этапе и перспективы развития / С.З. Раздыков. — Павлодар: Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, 2012. — 62 с.

Г.К. Жапекова, С.Г. Кабылтаева

Дәстүрлі мәдениеттің тарихи тарнформациялану үрдісі

Қазіргі уақытта мәдениеттің өзекті мәселелерін, қазақ халқының тарихын, басқа халықтармен этномәдени қарым-қатынасын және қазіргі мәдени трансформация мәселелерін зерттеуге арналған зерттеу бағыттары белсенді түрде дамып келеді. Бұл қазақ мәдениетінің тарихи кезеңдерін білудегі олқылықтардың орнын толтыруға мүмкіндік береді. Қоғамдағы модернизация процестері дәстүрлі мәдениеттерді зерттеуге деген қызығушылықтың артуына әкелді. Бұл зерттеулердің өзектілігі көптеген факторларға байланысты болды, сондықтан жаһандану үдерісінің күшеюіне қарамастан, әлемнің көптеген елдерінде ұлттық мәдениетке деген қызығушылық сақталып, қайта жандануда. Дәстүрлі қоғам мәдениетін зерттеу оның біртектілігі мен сәйкессіздігіне байланысты бұл құбылысты түсінудің әртүрлі аспектілерін қолдануды талап етеді. Авторлар жалпы қоғамға және жеке адамға мұндай әсер етудің оң және теріс аспектілерін атап өтеді. Өйткені, мәдени өзара әрекеттестіктің біржақтылығы ұлттық бірегейлікті жоғалтуға әкеп соғуы мүмкін, ал өз болмысын сақтау мәселесі мәдениеттің жай-күйі мен оны сақтау мәселелерімен тікелей байланысты. Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени кеңістік мәдениеттің дамуына үлкен әсер ететін ақпараттық технологиялардың таралуымен байланысты терең трансформацияны бастан кешіруде. Позитивті — іс-әрекетті ұтымды ету, ақпаратқа қолжетімділікті кеңейту. Адамдардың мәдени құндылықтармен танысу мүмкіндіктері теңестірілуде. Коммуникациялық аралық байланыстардың өсуі, елдер арасындағы байланыстардың кеңеюі, мәдениеттер диалогы, жаһандық байланыс жүйелерінің құрылуы, осы құрамдас бөліктердің барлығы адамзаттың одан әрі дамуының негізі болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақстан, тарих, дәстүрлі мәдениет, дәстүрлі қоғам, мәдени мұра, трансформация, мондиализация.

G.K. Zhapekova, S.G. Kabylytayeva

Processes of historical transformation of traditional culture

Currently, research areas are devoted to the study of topical issues of culture, the history of the Kazakh people, ethno-cultural interaction with other peoples, the problems of modern cultural transformation which makes it possible to fill in the existing gaps in the knowledge of the historical layers of Kazakh culture. The processes of modernization in society have led to an increasing interest in the study of traditional cultures. The relevance of these studies was due to many factors, despite the strengthening of the globalization process, interest in national culture persists and revives in most countries of the world. The study of the culture of traditional society requires applying various aspects of understanding this phenomenon, due to its heterogeneity and inconsistency. The authors note both the positive and negative sides of such an impact on society in general and man in particular. After all, the one-sided nature of cultural interaction can lead to the loss of national identity, and the question of preserving one's identity is directly related to questions about the state of culture and its preservation. The modern socio-cultural space is undergoing a profound transformation, which is as-

sociated with the spread of information technologies, which have a great impact on the development of culture. The rationalization of activities and the expansion of access to information are positive. The possibilities of people familiarizing themselves with cultural values are leveled. The growth of inter-communication ties, the expansion of contacts between countries, the dialogue of cultures, the creation of global communication systems, all these components are the basis for the further development of mankind.

Keywords: Kazakhstan, history, traditional culture, traditional society, cultural heritage, transformation, mondialization.

References

- 1 Ismagulov, O. (1970). *Naselenie Kazakhstana ot epokhi bronzy do sovremennosti* [The population of Kazakhstan from the Bronze Age to the present]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 2 Semenov, Yu.I. (1978). *Teoriia obshchestvenno-ekonomicheskikh formatsii. Vsemirnaia istoriia* [Theory of socio-economic formations world history]. *Obshchestvenno-ekonomicheskie formatsii. Problemy teorii — Socio-economic formations. Theory problems*, 55–89 [in Russian].
- 3 Toinbi, A.Dzh. (1996). *Postizhenie istorii* [Comprehension of history]. Moscow: Progress. Kultura [in Russian].
- 4 Shpengler, O. (1993). *Zakat Evropy* [Sunset of Europe]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Timoshchuk, A.S. (2018). *Traditsionnaia kultura: sushchnost i sushchestvovanie* [Traditional culture: essence and existence]. Vladimir [in Russian].
- 6 Markarian, E.S. (1978). *Kulturnaia traditsiia i zadacha differentsiatsii ee obshchikh i lokalnykh proiavlenii* [Cultural tradition and the task of differentiating its general and local manifestations]. Yerevan: Izdatelstvo Akademii nauk ASSR [in Russian].
- 7 Chistov, K.V. (1981). *Traditsiia, «traditsionnoe obshchestvo» i problema varirovaniia* [Tradition, “traditional society” and the problem of variation]. *Sovetskaia etnografiia — Soviet ethnography*, 2 [in Russian].
- 8 Eisenstadt, S.N. (1973). *Tradition, change, and modernity*. New York: Wiley.
- 9 Douglas, M. (1992). *Risk And Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge.
- 10 Tailor, E.B. (1989). *Pervobytnaia kultura* [Primitive culture]. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi kulture [in Russian].
- 11 Boas, F. (1997). *Nekotorye problemy metodologii obshchestvennykh nauk* [Some Problems in the Methodology of the Social Sciences]. *Antologiya issledovaniia kulture — Anthology of Cultural Studies, Vol. 1*. Saint Petersburg: Universitetskaia kniga [in Russian].
- 12 Schein, E.H. (2004). *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.
- 13 Hofstede, G., & Hofstede, G.J. (2005). *Cultures and Organizations*. New York: Mc Graw-Hill.
- 14 Tokarev, S.A. (1978). *Istoriia zarubezhnoi etnografii* [History of foreign ethnography]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 15 Grushevitskaia, T.G., Popkov, V.D., & Sadokhin, A.P. (2002). *Osnovy mezhkulturnoi kommunikatsii* [Fundamentals of intercultural communication]. Moscow: YuNITI–DANA [in Russian].
- 16 *Novyi mirovoi poriadok veroiatnyi obraz mira v XXI veke* [The new world order is a likely image of the world in the 21st century]. Retrieved from <http://www.arctogaia.com> [in Russian].
- 17 Hofstede, G. (1997). *Cultures and Organizations: Software of the mind*. New York: McGraw Hill.
- 18 *Semioticheskaia kontseptsiiia kulture. Yazyk, znaki i simvoly kulture. Kulturnye kody i tipy kulture* [Semiotic concept of culture. Language, signs and symbols of culture. Cultural codes and culture types]. Retrieved from <http://gendocs.ru/> [in Russian].
- 19 Nysanbaev, A.N., & Barlybaeva, G.G. (2012). *Etika kak yadro kazakhskoi filosofskoi mysli* [Ethics as the core of Kazakh philosophical thought]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 10 [in Russian].
- 20 *Madeni mura — Kulturnoe nasledie Kazakhstana* [Madeni Mura is Cultural heritage of Kazakhstan]. Retrieved from www.madenimura.kz/ru/culture-legacy/ [in Russian].
- 21 Pashin, A. (n.d.). *Biblioteka kak sotsialnyi institut* [Library as a social institution]. Retrieved from <http://libconfs.narod.ru/> [in Russian].
- 22 Razdykov, S.Z. (2012). *Simbioz nauki i muzeia. Rol muzeev na sovremennom etape i perspektivy razvitiia* [Symbiosis of science and museum. The role of museums at the present stage and development prospects]. Pavlodar: Pavlodarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei imeni G.N. Potanina [in Russian].

Б.А. Жамелов*, Х.М. Тұрсұн, К.К. Раджабов^{3*}

¹Қожа Ахмет Яссауи атындағы Қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
²Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты, Ташкент, Өзбекстан
(E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru; tursunhazret@mail.ru; kahramon-62@mail.ru)

Қазақ АКСР-ның құрылуы — республиканың тұтастығын қалыптастырудағы алғашқы қадамдар

Мақалада ХХ ғасырдың 20-жылдары жаңадан құрылған Қазақ АКСР-і төңірегіне қазақтың тарихи жерлерін жинау мақсатында Ақмола мен Семей облыстарының қосылуы барысындағы күрделі тарихи оқиғалар талданған. ХVIII ғасырдың ортасынан патша үкіметі қазақ жеріне қызығушылық танытып, қазақ жерлерін отаршылдық басып алу саясатын белсенді жүргізе бастады. Қазақ жерлерін қосып алумен қатар, біртіндеп Ақмола мен Семей өңірлеріне қоныстандыру саясатын жүргізді. Қоныстандыру қозғалысы әсіресе ХІХ ғасырдың 80 жылдарынан бастап қарқынды өтіп, қазақ жерінің солтүстігі мен шығысындағы байырғы қазақ атаулары орысша атауларға өзгертіле бастады. Мәселен тарихи тұрғыда қарайтын болсақ, Омбы уезі толықтай қазақ мемлекетіне кіруі әділетті болар еді, дегенмен баяғы отаршылдық қоныс аудару саясаты кезінде патша үкіметі бұл өңірдің солтүстік бөлігінде орыстардың үлес санының артуына себепкер болған. Патша үкіметінің бұл саясатының зардабы ХХ ғасырдың 20 жылдары қазақ жерлерін қазақ автономиясының төңірегіне біріктіру кезінде өзінің кедергісін тигізді. Кеңестік-большевиктік билік шекараны межелеу кезінде өңірде тұратын халықтың басымдығын басты негізге алып, Омбы жерінің тек оңтүстік бөлігінің ғана қазақ жеріне өтуіне себепкер болды. Бұл істі жүргізуде қазақ автономиясы мен Сібір революциялық үкіметі арасында болған көптеген келіспеушіліктер мен айтыс-тартистардың түпкі қорытындысы аталған облыстардың аумақтары қазақ мемлекеттілігіне қосылуы қазақ зиялыларының тарихи тұрғыдағы ірі жеңісі болды. Қазақ халқы өзінің тарихи аумақтарының өзіне тиесілі екендігін дәлелдеп, өзіне қайтарды. Мақалада Ақмола және Семей облыстары Сібір ревкомынан алынып Қазақ АКСР-іне берілу жолдары қарастырылған. Бұл ретте жердің тарихи экономикалық және саяси тұрғыда қазақтарға тиесілі екендігін дәлелдеп шыққан қазақ қайраткерлерінің еңбектері анықталды. Қазақ жерінің біртұтастығын қалыптастырудағы алғышарттар жинақтала отырылып сараланып, әрі салыстырыла келе, талқылау нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: облыс, шекара, мемлекет, ұлттық-территориялық межелеу, ұлт зиялылары, большевиктік билік, федерация, ұлттардың өзін-өзі билеуі, сибревком, уезд, декрет.

Кіріспе

1917 жылы Ресейде билікке келген большевиктер бұрынғы отар аймақтардағы ұлттардың қолдауына ие болып өз билігін нығайту мақсатында ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын растайтын 1917 жылы 2 қарашада қабылданған «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы» деп аталатын декретті жариялағаны белгілі. Бұл декрет Ресейдің Шығыс бөлігіндегі барлық мұсылман еңбекшілеріне деген үндеу болды. Құжатта Ресейді мекендеген халықтардың теңдігі, олардың өздерінің мемлекеттік құрылысын өздері шешуге құқылы екендігі айтылып, ұлттық және этностық топтардың еркін дамуына, бұрынғы езілген ұлттардың өздерін-өздері билейтіндігіне кепілдік беріледі делінді. Көп ұзамай қазақ жерінде кеңестік үлгідегі Қазақ АКСР атты формальды түрдегі, бірақ шын мәнінде большевиктерге толық тәуелді кеңестік үлгідегі өзін-өзі басқару нысанындағы мемлекеттік құрылым қалыптасты. Автономия төңірегіне шоғырланған қазақ қайраткерлерінің осы кездегі басты мақсаты байырғы қазақ жерлерін қазақ автономиясының төңірегіне топтастыру болатын. Ақмола мен Семей облыстарының Қазақ автономиясы мен Сібір ревкомы арасындағы ұзаққа созылған тартыстардан кейін тарихи әділеттілік орнап қазақ мемлекетінің аумағына қосылуы қазақ халқының үлкен тарихи жеңісі болды. Қазақ жерлерін Қазақ автономиясының құрамына топтастыру бұнымен тоқтап қалған жоқ, келесі тарихи кезеңдерде одан әрі жалғасты.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланың ғылыми-әдістемелік негізі ретінде осы тақырып бойынша алдыңғы жылдардағы шыққан еңбектер қолданылды. Қазақ АКСР-інің құрылуы мен қазақ жерлерінің автономия құрамына

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

топтастыру мәселесімен шұғылданған зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптап, талдау жасау кезінде: тарихи-объективтік, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау т.б. әдістері пайдаланыла отырып, тарихи-объективтік принципі негізінде орындалды.

Нәтижелер және оларды талқылау

1920 жылдары кеңес федерализмі большевиктердің ұлт саясаты аясында қалыптасты және автономиялар үшін, атап айтқанда, шарттық көзқарасты қабылдамады. Іс жүзінде РСФСР мен КСРО біртұтас көп мәдениетті қоғам ретінде этникалық топтарды модернизациялаудың әртүрлі тетіктері мен мүмкіндіктері бар федералды форма мен унитарлық мазмұнның симбиозына айналды. РСФСР ұлттық-мемлекеттік республикаларының қалыптасу процесі қазіргі зерттеулерде әртүрлі мысалдармен қарастырылады. Соған қарамастан, автономиялардың кеңестік федералды жүйенің құрылымдық элементтері ретінде қалыптасуын егжей-тегжейлі зерттеу қажеттілігі сақталуда. Мұндай зерттеу РСФСР мен КСРО-дағы ұлттық-мемлекеттік құрылыстың механизмін ашуға, Орталық Азия елдеріндегі ұлттық-мемлекеттік межелеу үдерістерінің ерекшеліктерін қарастыруға, терең әлеуметтік өзгерістер жағдайында ұлттық интеллигенция мен биліктің өзара байланысын анықтауға және бақылауға мүмкіндік береді [1: 105].

Қазақ АКСР-і (1920 жылдан 1925 жылға дейін *Қырғыз* деп аталған) БОАК және ХКК 1920 жылдың 26 тамызында қабылданған «Қырғыз Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» қаулысы бойынша құрылды. Қазақ халқына автономия беру қажеттілігі сол кездегі бірқатар саяси факторларға байланысты болды. Азаматтық соғыс және Ақпан төңкерісінен кейін бұрынғы Ресей империясының аумағында демократиялық үдерістердің таралуы нәтижесінде ұлт аймақтарында өзін-өзі басқару құқығын иеленуге деген ұмтылыс барысындағы саяси қозғалыстардың көтерілуі жағдайында большевиктер Ресейді мекен еткен бұрынғы отар аймақтардағы халықтарға кеңестік-большевиктік үлгідегі шектеулі егемендік беруге мәжбүр болды, бұның нәтижесінде кеңес өкіметі бұрынғы Ресей империясының көптеген халықтары арасында берік қолдауға ие болды.

Қазақ АКСР-нің шектес Сібір аумақтарымен шекараларын анықтау кезінде есепке көптеген аспектілер алынды, олардың арасында экономикалық және географиялық факторларды, шекаралық жерлерде тұрған халықтың еркін, сондай-ақ ұлттық-саяси аспектілерді бөліп көрсету қажет [2].

Бұл ретте Қазақ автономиялық республикасын қалыптастыруда және шекараларды белгілеу үдерісінде кеңес үкіметінің дала халқын біріктіруге бағытталған ұлттық саясаты маңызды рөл атқарды. 1920-шы жылдардың бірінші жартысында Қазақ АКСР шекарасын қалыптастырудың бастапқы кезеңінде ұлттық-саяси аспект ерекше айқын көрінді, ұлттық-саяси дәлелдер барлық билік деңгейлерінде маңызды дәлелдер ретінде пайдаланылды, әсіресе жергілікті жерлерде айқын көрінді. Соның ішінде ұлттық дәлел болыстық билік органдарының өтініштерінде, сондай-ақ жекелеген ауылдардың азаматтарының жиналыстарында немесе жекелеген адамдардың өтініштерінде белсенді қолданылды.

Әрине, ұлттық фактор халықтардың өзін-өзі анықтау құқығы туралы большевиктік ұраннан шыққан кеңес мемлекетін құрудың негізгі элементтерінің бірі болды. Алайда, ұлттық мәселелер таптық көзқарас басым болған коммунистік идеологияға сәйкес шешілді деп айту керек. Большевиктер ұлттарға өзін-өзі басқару құқығын қалыптастыру барысында империяның құрамында болған Ресейдегі өзге ұлттарды бірінші кезекте Мәскеудің темір шеңгелінен шығарып алмауды, оларға тым көп тәуелсіздік бермеуді, қуыршақ, кеңестік үлгідегі тар шеңбердегі Мәскеуге жалтақтаған басқару құқығын беруді мақсат еткендігі белгілі [3; 151].

Қазақ даласының аумағында автономиялық республика құруға дайындық жөніндегі орталықтың жұмыс процесінде, тілалғыш, әлсіз кеңестік үлгідегі мемлекеттік бірлестік құру сөзсіз басты фактор болды. Болашақ қазақ автономиясының аумағын анықтау көшпелі қазақтардың өкілдері тұрған жерлерді жинау шарттарымен байланысты және автономиялық республиканың шекарасын белгілеудегі маңызды кезең болды. Біртұтас ұлттық құрылым құрамында қазақ халқының бірігуіне құрылатын автономиялық республиканың болашақ шекаралары төңірегінде ұзақ кеңестер, талқылаулар мен даулар себеп болды.

Қазақ АКСР-ін құру жұмыстары барысында, аймақтың автономиясының қалыптасуымен оның құзыретінің географиялық шектерін анықтау қажет болды. Біріншіден, қазақтар мекендейтін едәуір аумақтар әртүрлі әкімшілік құрылымдарға кірді. Екіншіден, Қазревкомның өзінде бұл мәселе бойынша ортақ пікір болған жоқ: бір топ Омбы облысының, Орта Азияның көп бөлігінің, Алтай өлкесінің Барнаул уезінің және Сібір ревкомына қарасты қазақтар қоныстанған аумақтарды т.б. байырғы қазақ жерлерінің толық болашақта құрылатын қазақ автономиясына қосылуын жақтаса, екінші топ

Қазақстанға Ақмола, Семей, Орал облыстарының қосылуына қарсы болды. Осы екінші топты Сібір ревкомының өкілдері өз мүддесіне сай болғандықтан барынша қолдау көрсетті [4].

1920 жылы Қазревкомда құрылған «Қырғыз өлкесінің шекаралары» анықтамасында қазақ жерлерінің үлкен аумаққа шоғырлануы нәтижесінде толық мемлекеттік бірлестікті ұйымдастыру қиынға соғатынын, сондай-ақ ұлттық кадрлардың болмауына және орыс халқы шоғырланған аумақтар арасында ықтимал толқуларға қатысты аландаушылық болды. Өз кезегінде, Сиббюро мен Сибревком қызметкерлері «Қазақстанның шекаралары туралы» құжат әзірледі, онда тек ұлттық қағидаттарға сүйене отырып, негізінен орыстар тұратын Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарын Қазақ автономиясының құрамына қосу мүмкіндігі жоққа шығарылды. Олар көшпелі өмір сүретін қазақтар мен отырықшы салтты ұстанатын капиталистік укладтарға бейім орыстардың өмір сүруі экономикалық тұрғыда қарма-қайшы-деген ұстанымды дәлелдеуге тырысты. Алайда, олардың ешқайсысы осы аудандардағы орыстар мен қазақтар санының мұндай арақатынасы патша үкіметінің орыс-қазақтарды көшіру жөніндегі 100 жыл бойы жалғасқан белсенді қоныстандыру саясатының жемісі екендігіне назар аудармады.

1920 жылдың 16 мамырында Қазревком «Даулы уездерді басқару туралы» Уақытша ережені бекітті, онда Қазақстан аумағын анықтаудың негізіне ұлттық қағидаттар ғана емес, сонымен қатар экономикалық мақсаттар да қарастырылды. Қазревком Семей, Петропавл, Көкшетау, Қостанай және басқа да уездердің Қазақстаннан тыс жерлерге кетуіне үзілді-кесілді қарсылық білдірді, өйткені олардың мәдени және экономикалық маңызы, сондай-ақ осы уездердің өздері кіретін облыстардың басқа уездерімен өзара тәуелділігі соншалықты үлкен, сондықтан олардың бөлек өмір сүруі мүмкін емес.

Аумақтық дауларға байланысты мәселелер 1920 жылғы тамызда Қазақстанның Түрік комиссиясы мен мүдделі губерниялар өкілдерінің қатысуымен өткен кеңесте тағы да талқыланды. Кеңеске қатысушылардың барлығы Қазақ автономиялық республикасын құруға уақыт келді, онда барлық қазақ жерлері біріктірілуі тиіс деді. Қазақ жерін Киркрайға беру мерзімі ғана дау тудырды. Бір топ Қазақ автономиясын жариялаумен (Цюрупа, Пестковский, Жангелдин, Ермаков, Байтұрсынов және басқалары) осы облыстар мен аудандар Киркрайға көшуін талап етті. Екінші топ қазақ облыстары мен аудандарының Қазақ автономиялық республикасына жататындығы туралы декретке қосуға да қарсы болмай, әзірше «басқарудың қалыптасқан әкімшілік бейнесін» сақтап қалуға ұсынды. Бұл шешімнің мотивациясы келесідей болды: қырғыздарға кең аумақты басқаруға қажетті аппаратты құру үшін жеткілікті білім мен ұйымдастырушылық дағдыларды алуға мүмкіндік беру керек және «бұл аймақтарды Қазақстанға қосу қырғыз кедейлерін жұдырыққа жеуге ұсынуды білдіреді» деген жалған үрей мен қорқынышты үдетуге тырысты.

Қазақстанда Кеңес автономиясын құру бойынша белсенді жұмыс 1920 жылдың жазында басталды, РСФСР астанасы Мәскеу қаласында 9–10 тамыз аралығында болашақ Қазақ республикасының шекаралары туралы мәселе бойынша барлық мүдделі тараптардың қатысуымен кеңейтілген кеңес өтті. Кеңесте қазақ даласының өкілдері болашақ республиканың шекараларында қазақтар тұратын барлық аумақтарды біріктіруді ұсынды. Бұл ұсыныс көшпенділердің көшпелі өмір салты жағдайында экономикалық және саяси факторлармен және тарихи тұрғыда қазақ жерлерін жинау қажеттілігіне негізделген болатын. Сонымен қатар, Сібірдің өкілдері қазақтардың дәлелдерімен келісе отырып, Ақмола және Семей облыстарының Сібірден бөлінуі жағдайында автономия шекарасында орыс халқының көп санын шоғырландыруда болған жағымсыз жақтарды атап өтті [5].

Кеңес қорытындысы бойынша Қазақ автономиясын құру туралы шешім қабылданды, оның құрамына барлық аумақтар, оның ішінде қазақ халқы тұрған даулы аумақтар да енгізілді. Бұл ретте Ақмола және Семей облыстары белгісіз уақытқа Сібір құрамында қалды, өйткені делегаттардың пікірінше, қазақ тарапы сол кезеңде осындай ауқымды солтүстік аумақтарды тиімді басқара алмайды. Сонымен қатар Сібір революциялық комитеті жанынан Ақмола және Семей жерлерін басқару үшін Қазақ АССР өкілдігі құрылды [6].

РСФСР — де Қазақ автономиясының пайда болуымен республика шекарасын белгілеудің ұзақ процесі басталды. Жас республика билігінің бірінші кезектегі міндеті Ақмола және Семей облыстарының аумақтарын Қазақстанның құрамына енгізу қажеттілігі болды. Қазақ халқы өмір сүрген барлық аумақтарды біріктіру ұстанымын ұстана отырып, автономия билігі Ақмола және Семей облыстарының бүкіл аумағын қосуды талап етті.

1919 жылдың 27 тамызында Ақмола облысының бөліктерінен Тобыл губерниясының 3 уезінің қосылуымен Омбы губерниясы құрылды. Соңғысының құрамына Қазақ АКСР-імен келісім орнатылғанға дейін бұрынғы Ақмола облысының: Омбы, Көкшетау, Петропавл, сондай-ақ, Ақмола және Ат-

басар уездері енгізілді. Сонымен бірге Семей облысының аумағына (1920 ж. желтоқсаннан бастап губерния) Сибревком өтініш білдірмеді және ол Қазақ АССР-іне даусыз көшуге жатады [7; 115].

1920 жылы 26 тамызда Ленин мен Калининнің қолымен БОАК мен РСФСР ХКК Қырғыз (Қазақ) АССР құру туралы Декретінің жарық көруімен Қазақ автономиясы құрылғанындығын жоғарыда атап өттік. Декретте қазақ республикасының географиялық шектері анықталды [8; 186].

Декрет Сібір ревкомына жергілікті басқару органдарын ұйымдастыруға және тез арада Қазақ АКСР-нің қарауына беруге ықпал етуді міндеттеді. Сибревком мен Кирциктің солтүстік және солтүстік-шығыс облыстарға қатысты қызметін келісу және ҚАССР бүкіл аумағын басқаруды мүмкіндігінше тезірек біріктіру үшін барлық қажетті іс-шараларды өткізу мақсатында Сибревком жанынан Қазақ Автономиялық Республикасының Өкілетті өкілдігі құрылды. Кирциктің шешімі бойынша Ғалиасқар Әлібеков, ал оның орынбасары Әділов Сибревкомдағы өкіл болып тағайындалды. Бұл өкілдіктің Сібірде болған Ақмола және Семей облыстарын басқаруға қатысты кең мүмкіндіктері болды. Сібір комитеті жанындағы қазақ уәкілдері де даулы аумақтарды Сібірден Қазақстанға дайындауға және іс жүзінде беруге белсенді қатысты.

Сибревком жанындағы Қазақ АКСР өкілдігінің міндетіне мыналар кірді:

1) Қазақ АКСР, ОАК және Кирсовнарком кеңестерінің Бірінші съезінің қаулысында Сибревкомның құрамында уақытша қалған қазақ жерлерін Қазақ АКСР аумағына өтуін қадағалау.

2) КирЦИК, Кирсовнарком және Кирнарком директиваларына сәйкес Семей және Ақмола губернияларын басқару үшін мекеме ұйымдастыру.

3) Осы губернияларды басқаруға қатысты барлық мәселелерді шешуге қатысу және Сибревкоммен келісім бойынша Ақмола губерниясының Омбы уезі бойынша шекарасын белгілеу.

4) Сибревкомға ол жүзеге асыратын қаржы және шаруашылық саясатының іс-шараларына жәрдемдесу.

5) КСРО мен Сибревком арасында туындайтын барлық мәселелер бойынша өкілдік.

1921 ж. 16 ақпанда Қазақ АКСР ОАК жанынан Семей мен Ақмола облысының бір бөлігін Сібір құрамынан қабылдау жөніндегі комиссиясы құрылды. Аталған комиссия 1921 жылдың көктемінде жұмыс істеп, аталған аумақтардың Қазақ Республикасының құрамына өтуін заңды түрде рәсімдеді [9; 116].

Қазақ Республикасы автономиялық комиссариаттарының қарауындағы мәселелер бойынша ҚазССР өкілдігі мен Сибревком арасында туындайтын келіспеушіліктер, егер олар бойынша келісімге қол жеткізілмесе, РСФСР Орталық мекемелерінің рұқсатына берілуі тиіс еді. Сондай-ақ, Қазақстан өкілінің келісімісіз Семей және Ақмола губернияларынан қызметкерлерді ауыстыруға тыйым салынды. Сибревком мен ҚАССР Халық комиссариаттары арасындағы байланыс тек осы өкілдік арқылы жүзеге асырылуы керек еді. Қазақ Республикасының өкілі аталған облыстардағы барлық жұмысын Сибревком аппараттары арқылы келісіп, жүргізді.

1921 жылғы 25 сәуірде аралас комиссия қаулы қабылдады, оған сәйкес Петропавл, Көкшетау, Ақмола және Атбасар уездерінен Ақмола губерниясы құрылды. Ал 1921 жылдың 10 мамырдағы Сібір ревкомының Жарлығына сәйкес, даулы Омбы уезін қоспағанда, екі губернияның да аумағы қазақ өлкесіне біржолата көшірілді [10; 128].

Ақмола және Семей облыстарының Қазақстан құрамына кіруі көбінесе ұлттық тарихи негіздерге байланысты болды. Тарихи тұрғыда ежелден қазақ халқы қоныстанған бұл жерлерге орыстардың келе бастауы тек XVIII ғасырдағы патша үкіметінің отаршылдық саясатының нәтижесінде орын алды. Екі ғасырға жуық уақыт аралығында Ресей империясы жүргізген қоныстандыру саясатының салдары бұл өлкелерде орыс қоныстарының көбеюіне әкелді. 1897 жылы Ресей империясы жүргізген халық санағы бойынша қазақ жерінде жалпы қазақтардың үлесі 3 392,7 мың адам немесе 81,7 %; құраса, 1917 жылғы санақ бойынша 58 %-ға түскен. 1897 жылғы санақ бойынша қазақтардың облыстардағы үлес салмағы: Семейде — 90,6 %, Торғайда— 88,3 %, Оралда —71,3 %, Ақмолада — 62,6 %, Сырдария — 60,4 %, Жетісуда — 52,1 %. Орыстар Ақмола (25,5 %) мен Орал (25 %) облыстарында көбірек болды. Осы статистиканы қарасақ қазақ халқының өз жерінде біртіндеп азая бастауы патша үкіметінің қоныстандыру қозғалысының әсерінен болғандығын білуге болады. Тарихи атауларды орыс аттарымен өзгертуге әрекеттену, орыстарды көптеп қоныстандыру патша үкіметінің отаршылдық және аймақты орыстандыру саясатында жүргізген басты әдістері болатын.

Мемлекеттік аппаратты бекіту үшін ҚАКСР-ге уақыт керек болды. Осы мәселе 1920 жылғы 10 желтоқсанда Қырғыз өлкесі РКП(б) облыстық бюросының отырысында көтерілді. Бұл жерде облыстық бюро мен Қазақ ОАК атынан Сиббюроға өкілдікке жіберілген Кулаковтың баяндамасы тыңдал-

ған. Ол екі облысты беру бойынша мәселенің әлі шешілмегендігін хабарлап, осы облыстардағы қазақтар арасындағы партия мен кеңес жұмысының әлсіздігіне нұсқап, осы облыстардың Қазақстан құрамына өтуінің жөнделігіне күмән келтіреді, өйткені «Алға қойылған тапсырмаларды Қырғыз өлкесі орындай алмайды, себебі бұл губернияларда оны орындайтын жұмысшылар жоқ» дегенді алға тартты.

Биліктің орталық органдары бұл облыстарды Қырғыз өлкесі құрамына біртіндеп енгізу қажеттілігін мойындап, сонымен бір мезгілде кадрлық қолдау көрсетіп, облбюроның қарамағына орталықтан жаңа қызметшілер жіберіп, оны нығайтып отырды. Сибревкомның басшылығы Мәскеудің шешімін қолдады, бірақ басшылықтың бір бөлігі Сібірдің бір бөлігінің Қазақстанға берілу процесін болдырмауға барын салып, жанталасты. Сибревком басшылығы Мәскеудің шешімін мойындағанымен, басшылықтың бір бөлігі Сібірдің бір бөлігінің Қазақстанға берілуін болдырмауға тырысып, жанталасты. Олар екі облыстың тұрғындарын Қырғыз өлкесіне қарсы қоюға тырысып, басқару аппаратының жұмысын әлсірету үшін жауапты қызметкерлерді кейін шақырып алады. Бұған жауап ретінде Қырғыз өлкесінің басшылығы Сибревкомға қызметшілерді алудың ретсіздігі туралы мәлімдеп, оларды кері қайтаруды ұсынады.

Сібір ревкомы жанындағы аралас комиссияның 1921 жылғы 7 сәуірдегі қаулысымен Қазақ Автономиялық Республикасына Алтай губерниясының құрамынан Бұқтырма уезі берілді.

Осы тұста тарихқа шолу жасап өткен дұрыс болмақ. XIX ғасырдың аяғында Томск губерниясының Змеиногорск уезінде әкімшілік түрде бірнеше ондаған шаруа ауылдары болды. Отарлық аппарат өкілдерінің өздері атап өткендей, шекаралар аймақтың зерттелмеген табиғи-тарихи және экономикалық жағдайларына байланысты емес, орыс билігінің қырғыз даласына терең енуімен байланысты басқа себептерге сай жүргізілді. Олар Змеиногорск уезінің солтүстік бөлігін қоспағанда, Семей облысымен барлық байланысы бар екенін және оның «Томск губерниясының» бөлігі ретіндегі орнының толығымен жасанды екенін мойындады. 1904 жылы-ақ шаруа басшылары Змеиногорск уездік съезінен Том губернаторына Бұқтырма өлкесінің 5 болысын Том губерниясының Змеиногорск уезінен Семей облысының Өскемен уезіне қосу туралы өтінішхат жасайды. Олардың өтінішхаты мынадай ой-пікірлерге негізделеді: 1. «Бұқтырма өлкесі (Бұқтырма, Зырян, Жоғарғы Бұқтырма, Николаев және Черновинск болыстары) Змеиногорсктан Алтайдың таулы жоталарымен және 80 шақырым аралық жермен бөлініп, тым алшақ орналасқан, ал географиялық жағдайы бойынша Өскемен уезіне жақын орналасқан. 2. Бұл өлкенің шет орналасуына байланысты онымен қатынау өте қиын». Бірақ ол кезде бұл сұрақ оң шешімін таппады. Қазақ Республикасы құрылған кезде осы сұрақ қайтадан көтеріліп, өңір тұрғындарының мүддесіне шешіледі. Р.К. Айдарбаеваның ойынша, осы келтірілген факт Ертістің оң жақ жағалауы аумағының ҚАКСР-і құрамына қосылуының заңдылығын тағы да бір рет сендіре дәлелдейді [11; 130].

1921 жылғы мамырда Семей облысы Сибревком бағынысынан алынып ҚАКСР-ге беріледі. Осы жылы ҚАОАК декретімен бұрын қазақтарға тиесілі болған, Ертіс бойындағы 10 шақырым жер қазақ халқына қайтарылады. Осындай межелеу нәтижесінде 1 млн текше шақырымға тең, 2,5 млн тұрғыны бар территория Сибревком билігінен кетеді, бұл Сибревком бағынысындағы барлық аумақта тұрып жатқан халықтың 25 %-ын құрайды. Осы территорияларды Қазақстанға беру Сібірмен шекара туралы барлық сұрақтарды шешеді. Олар келесі кезеңдерде де түрлі деңгейде бірнеше рет қарастырылды.

1924 жылы БОАК мен РСФСР ХКК-нің 1923 жылғы 8 қазандағы шешімі негізінде Алтай губерниясының Коростелев даласы ҚАКСР-не берілді. Семей губерниясының құрамына Алтай губерниясының Рубцовск (Змеиногорск) уезінің қоныстары қосылды. ҚАКСР ОАК-і биліктің жергілікті органдарын Коростелев даласында тұратын қазақтарды жылдам қоныстандыруға міндеттеді.

Сібір ревкомының 1920 жылғы 27 қарашадағы өкімі бойынша комиссия құрылды, оған екі мүдделі тараптардың өкілдері кірді және оған Омбы уезінің шекарасын анықтау міндеті жүктелді. Сібірліктер бастапқыда Алабота, Теке және Үлкен Қарой шатқалдарының шекарасында даулы аумақты екіге бөлуді ұсынды, 1921 жылғы 4 қаңтардағы екіжақты комиссияның бірінші отырысында демаркациялаудың осы ымыралы нұсқасын ұсына отырып, болашақта дәл осы жоба БОАК қорытынды шешімі үшін негіз бола алады, – деп есептеді [12; 142].

1921 жылғы 8 ақпандағы кенесте ұсынылған жоба қазақ тарапының жауапты іс-қимылдарына айналды, онда қазақ делегаттары даулы уездің бүкіл аумағын автономия құрамына енгізуді талап етті, бұл шешімді Қазақстан үшін бүкіл уездің саяси, сондай-ақ экономикалық тұрғыдағы зор мәнімен байланыстырды. Қазақ тарапының пікірі бойынша, Столыпиннің аграрлық қоныс аудару саясаты кезеңінде Омбы уезіне қоныс аударған орыс шаруаларымен ықпалымен қазақ аумағының едәуір бөлігі

көшпелі болуды тоқтатты және барған сайын отырықшы күйге өтіп, таза мал шаруашылығын жер шаруашылығымен алмастырды. Сонымен бірге Омбы уезінің оңтүстік бөлігі егістік үшін қолайсыз топырақ аймағында болды, ал солтүстік бөлігінде егуге қолайлы топырақ, орман жамылғысы және тұщы су көздері бар қаратопырақты болды, соның арқасында уездің оңтүстік бөлігі мал шаруашылығымен, ал солтүстігі егіншілікпен айналысты, ал осы бөліктердің арасында қалыптасқан күшті тарихи байланысты ажырату дұрыс емес. Солтүстіктегі отырықшы қазақтар мен уездің оңтүстігіндегі көшпелі қазақтардың арасында тарихи-мәдени және шаруашылық байланыстарды сақтап қалу маңызды. Қазақ өкіметі жергілікті шаруашылықтың мүдделерін негізге алып, жаңа шекара орналғанда орнықсыз шаруашылықтардың өміріне орны толмас зиян келтіруге болмайды деп талап етті, сондықтан Қазақ АССР-нің қарамағында оның мұқтазына саяси және экономикалық жауап беретін даулы ауданды қалдыру қажеттілігі айтылды [13; 185].

1921 жылдың 3 маусымында Қазақ ОАК және Сібір ревкомының делегаттары БОАК шешімін негізге ала отырып, Ыстықкөл мен Черлакқа қатысты аздаған өзгерістермен Омбы уезін екі бөлікке бөлу жөнінде қорытынды шешім қабылдады. Омбы уезі мүдделі тараптардың келісімі бойынша екі тең бөлікке бөлінді. Сібір ревкомына қарасты Омбы губерниясының құрамында қалған территорияға 54 орыс және 6 қазақ болыстары кіруі қажет деп шешілді, себебі көрсетілген осы болыстарда негізінен орыс халқы болды. Ал қазақ тарапының басқаруына берілген Омбы уезінің оңтүстік бөлігі қазақ этносының өкілдері көп 9 орыс және 7 қазақ болыстарын қамтыды. Осылайша даулы Омбы уезін делимитациялау көбінесе ұлттық негізде, орыс тұрғындарының басым көпшілігімен және қазақтардың аз санымен Сібір аумағына, ал орыстар жинақы өмір сүрген қазақтар көп шоғырланған аумақтар Қазақстан болыстарына жатқызыла отырып жүргізілді деп сенімді түрде айтуға болады. Тарихи тұрғыда Омбы уезінің толығымен Қазақ автономиясының аумағына кіруі әділетті шешім болар еді. Патша үкіметі кезінде Омбы аймағына қарасты қазақ атаулары өзгертіліп, орысша атауларға ие болды [14; 105].

Омбы уезі ресми түрде Сібір мен Қазақ ССР-і арасында БОАК-тың 10 маусымдағы қаулысымен бөлінді. Алайда, орталықтың қорытынды қаулысына қарамастан, мүдделі тараптар арасындағы даулар жалғасты. Бұл жағдайда Омбы билігі Исилькол және Черлак болыстарын Қазақстанға беруге үзілді-кесілді қарсы болды. Бұл өз кезегінде шекара сызығын нақтылау 1922 жылдың көктеміне дейін созылды. Омбы уезінің аумағы арқылы шекараны өткізу процесінде ұлттық-саяси дәлелдер қазақ өкілдерінің өтініштері мен дәлелдемелерінде өте жақсы көрінді, сонымен бірге Сібір билігі даулы уезді демаркациялаудың экономикалық негіздемелеріне үлкен мән берді [15; 86].

1922 жылдың 16 мамырындағы шекараны түпкілікті белгілеуде Черлак болысы, Исилькол станциясы РКФСР құрамында қалдырылды. Кеңестік билік жүргізген бұл территориялық межелеу саясаты қазақ халқының мүддесі мен тілегін ескермей, біржақты өз бетінше жүргізгендігі осы тұста айқын көрінді. Исилькол нақтырақ айтқанда Есілкөл станциясының атауының топонимикалық түп-төркінінің өзі қазақ жері екендігін дәлелдейді. Қазіргі таңда Есілкөл станциясы Ресей Федерациясының Омбы облысындағы Есілкөл ауданының орталығы. Белгілі орыс картографы және топонимика саласының маманы Евгений Поспеловтың айтуынша, Исилькол сөзі қазақ тілінен аударғанда «жасыл көл» деген мағынаны білдіреді. Осы жердің байырғы тарихи тұрғындары қазақтары жердің атауын осылай атап кеткен. Тарихи тұрғыда бүкіл Омбы уезі қазақ халқы қоныстанған қазақ халқына тиесілі жер болып саналатын еді.

Большевиктер ұлттық-саяси аспектілерді республиканың қалыптасуының алғашқы жылдарында өздерінің межелеудегі негізгі саясаты деп санағанымен көп жағдайларда қазақ автономиясының шекарасын анықтау кезінде тарихи әділетсіздіктерге жол берілді. Бұл әсіресе қазақ автономиясының ұлттық — аумақтық шекарасын белгілеу процесіне қатысты болды. Қазақ басшылығының көшпелілер мекендеген шекара аумақтарының барынша мүмкін санын қосуға әрекет жасау кезінде көршілес өңірлер иелік ету құқығына дауласқан өз аумақтарын жоғалтып алмау үшін байырғы қазақ жерлерін өз аумақтарында қалдыру үшін барын салды.

Қорытынды

Қазақ АКСР-ы құрылғанға дейін орталығы Омбы болған Сібір ревкомына бағынып келген бұл облыстарды сібірліктер бермеудің барлық амалдарын жасап, Қазақ Республикасына қосылуына кедергі жасап келді. 1921 жылы Ақмола және Семей облыстары Сібір ревкомынан алынып түбегейлі Қазақ АКСР-іне берілді. Аталған облыстардың межеленуі В.И. Ленин қатысқан РК(б)П ОК және БОАК-тің мәжілістерінде бірнеше рет талқыланып, қазақ халқының пайдасына шешілді. Бұл ретте

жердің тарихи экономикалық және саяси тұрғыда қазақтарға тиесілі екендігін дәлелдеп шыққан қазақ қайраткерлерінің еңбегі мол. Осылай қазақ жерінің біртұтастығын қалыптастыруда алғышарттар жасалды. Қорытындылай келе қазақ жерінің үлкен бөлігі Семей мен Ақмола облыстарының республикаға бірігуі ауыр әрі қиын, ұзаққа созылған талас-тартыспен шешілген мәселе болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Маймақов Ғ. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы (Қазақстанның аумақтық тұтастығының қалыптасуы және Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу) / Ғ. Маймақов. — Алматы, — 2005. — 205 б.
- 2 Тастекова Г.Б. Қазақ жері шекарасының қалыптасуы мен анықталуы мәселесінің теориялық проблемалары / Г.Б. Тастекова // Материалы науч.-практ. конф. «Теория и методология исторической науки», посвящ. 550-летию образования Казахского ханства (27 марта 2015 г.). — Костанай, 2015. — Б. 42–51.
- 3 Шарафуддинов З. Қазақ жерін нақтылау жұмыстары / З. Шарафуддинов // Қазақ тарихы. — 2001. — № 4. — Б.188–198.
- 4 Сапарғалиев М.С. Возникновение казахской советской государственности / М.С. Сапарғалиев. — Алматы: Наука, 1951. — 401 с.
- 5 Корженевский К.Б. Национально-политический фактор в процессе разграничения казахской автономии с сибирскими губерниями РКФСР / К.Б. Корженевский // Северный регион: наука, образование, культура. — 2020. — № 2 (46). — Б.17–25.
- 6 Корженевский К.Б. Формирование разграничительной линии между Казахстаном и Сибирью в 1920-х–начале 1930-х годов (на примере Черлакского района) / К.Б. Корженевский // Научный диалог. — 2020. — № 2. — С. 369–383.
- 7 Агдарбеков Т.А. Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920–1936) / Т.А. Агдарбеков. — Алматы, 1990. — 231 с.
- 8 Бейсембаев С. Ленин и Казахстан / С. Бейсембаев. — Алматы, 1968. — 402 с.
- 9 Бугай Н.И. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы 1918–1921 гг. / Н.И. Бугай. — М.: Наука, 1990. — 372 с.
- 10 Маймақов Ғ.Қ. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы / Ғ.Қ. Маймақов.— Алматы, 2000. — 493 б.
- 11 Малышева М.П. Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана (1919–1922 гг.) / М.П. Малышева. — Семипалатинск, 1999. — 447 с.
- 12 Образование Казахской АССР: сб. док. и матер. — Алма-Ата, 1957. — 188 с.
- 13 Ижанов З. Қостанай уезі Челябинге қалай өтіп кете жаздады / З. Ижанов // Егемен Қазақстан. — 2002. — 24 сәуір.
- 14 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. — Алматы, 1997. — 296 б.
- 15 Жиренчин К.А. Политические развитие Казахстана в XIX–начале XX веков / К.А. Жиренчин. — Алматы, 1996. — 417 с.

Б.А. Жамелов, Х.М. Турсун, К.К. Раджабов

Создание Казахской АССР — первые шаги в формировании целостности Республики

В статье проанализированы сложные исторические события 20-х гг. XX в., связанные с присоединением Акмолинской и Семипалатинской областей, с целью сбора казахских исторических земель вокруг вновь образованной Казахской АССР. С середины XVIII в. царская власть проявила интерес к казахской земле и начала активно проводить политику колониального захвата казахских земель. Параллельно с присоединением казахских земель начал проводить и политику расселения в Акмолинском и Семипалатинском регионах. Переселенческая политика особенно интенсивно проходила с 80-х гг. XIX в., когда коренные казахские имена на севере и востоке казахской земли стали изменяться на русские. К примеру, если посмотреть исторически, то было бы справедливо, чтобы Омский уезд полностью вошел в состав Казахского государства, хотя во время прежней колониальной политики переселения царское правительство способствовало увеличению доли русских в северной части этого региона. Последствия такой политики царского правительства привели к тому, что в 20-х гг. XX в. произошло объединение казахских земель вокруг казахской автономии. Советско-большевистская власть, взяв за основу приоритет народа, проживающего в регионе при межевании границы, привела к переходу в казахскую землю только южной части Омской земли, что стало крупным историческим триумфом казахской интеллигенции, итогом окончания многих разногласий между Казахской автономией и Сибирским революционным правительством. Казахский народ вернул эту землю себе, доказав ее принадлежность исторически. В статье рассмотрены пути вывода Акмолинской и Семипалатинской областей из состава Сибирского ревкома и передачи в состав КазАКСР. В то же время были выявлены работы казахских деятелей, которые доказывали, что земля принадлежит казахам в историческом,

экономическом и политическом плане. Обобщены и дифференцированы предпосылки формирования единства казахской земли, после сравнительного анализа представлены результаты обсуждения.

Ключевые слова: область, граница, государство, национально-территориальное разграничение, интеллигенция нации, большевистская власть, федерация, народное самоуправление, Сибревком, уезд, декрет.

B.A. Zhamelov, Kh.M. Tursun, K.K. Radzhabov

The creation of the Kazakh ASSR is the first steps in the formation of the integrity of the Republic

The article analyzes the complex historical events of the 20s of the XX century associated with the annexation of Akmola and Semipalatinsk regions to collect Kazakh historical sites around the newly formed Kazakh ASSR. From the middle of the XVIII century, the tsarist government showed interest in the Kazakh land and began to actively pursue a policy of colonial seizure of Kazakh lands. In parallel with the annexation of the Kazakh lands, it gradually began to pursue a policy of settlement in the Akmola and Semipalatinsk regions. The settlement movement had been especially intense since the 80s of the XIX century when the indigenous Kazakh names in the north and east of the Kazakh land began to change into Russian. For example, historically, it would be fair for Omsk County to fully enter the Kazakh state, although, during the previous colonial policy of resettlement, the tsarist government contributed to an increase in the share of Russians in the northern part of this region. The consequences of this policy of the tsarist government led to the unification of the Kazakh lands around Kazakh autonomy in the 20s of the twentieth century. The Soviet-Bolshevik government, taking as a basis the priority of the people living in the region when surveying the border, led to the transition to the Kazakh land only of the southern part of the Omsk land, which became a major historical triumph of the Kazakh intelligentsia, the result of many disagreements and disagreements between the Kazakh autonomy and the Siberian Revolutionary government. The Kazakh people proving their belonging to historical territories returned to themselves. In the article, the path to the removal of the Akmola and Semey regions from the composition of the Siberian Revolutionary Committee and transfer to the composition of the KazASSR is considered. At the same time, the works of Kazakh figures were revealed, which proved that the land belongs to Kazakhs in historical, economic, and political terms. Generalized and differentiated prerequisites for the formation of the unity of the Kazakh land, after comparison, the results of the discussion are presented.

Keywords: region, border, state, national-territorial delimitation, intelligentsia of the nation, Bolshevik government, federation, people's self-government, sibrevkom, county, decree.

References

- 1 Maimaqov, G. (2005). Qazaq zheri tutastygynyn qalyptasuy (Qazaqstannyn aumaqtyq tutastygynyn qalyptasuy zhane Orta Aziyadagy ul'tyq-memleketik mezheleu) [Formation of Kazakh territorial integrity (formation of territorial integrity of Kazakhstan and national-state demarcation in Central Asia)]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Tastekova, G.B. (2015). Qazaq zheri shekarasynyn qalyptasuy men anyqталуy maselesinin teoriialyq poblemlary [Theoretical problems of the formation and determination of Kazakh land borders]. Proceedings from Theory and methodology of historical science: *Nauchno-prakticheskaya konferentsiya (27 marta 2015 goda) — Scientific and Practical Conference devoted to 550th anniversary of the formation of the Kazakh Khanate*. (pp. 42-51). Kostonai [in Kazakh].
- 3 Sharafuddinov, Z. (2001). Qazaq zherin naqytлаu zhymystary [Work on clarifying the Kazakh land]. *Qazaq tarikhы — History of Kazakhs*, 4, 188 [in Kazakh].
- 4 Sapargaliev, M.S. (1951). Vozniknovenie kazakhskoi sovetskoi gosudarstvennosti [The emergence of the Kazakh Soviet state]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 5 Korzhenevskii, K.B. (2020a). Natsionalno-politicheskii faktor v protsesse razgranicheniia kazakhskoi avtonomii s sibirskimi guberniiami RKFSR [National-political factor in the process of dividing the Kazakh autonomy with the Siberian provinces of the RKFSR]. *Severnyi region: nauka, obrazovanie, kultura — Northern region: science, education, culture*, 2(46) [in Russian].
- 6 Korzhenevskii, K.B. (2020b). Formirovanie razgranichitelnoi linii mezhdu Kazakhstanom i Sibiriу v 1920-kh-nachale 1930-kh godov (na primere Cherklaxskogo raiona) [The formation of a demarcation line between Kazakhstan and Siberia in the 1920s and early 1930s (on the example of Cherklak district)]. *Nauchnyi dialog — Scientific dialogue*, 2, 369 [in Russian].
- 7 Agdarbekov, T.A. (1990). Problemy natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva v Kazakhstane (1920–1936) [The problem of national-state construction in Kazakhstan. (1920–1936)]. Almaty [in Russian].
- 8 Beisembaev, S. (1968). Lenin i Kazakhstan [Lenin and Kazakhstan]. Almaty [in Russian].
- 9 Bugai, N.I. (1990). Cherezvychainye organy sovetskoi vlasti: revkomy 1918–1921 gg. [Extraordinary organs of the Soviet government: Revolutionary Committees 1918–1921]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Maimaqov, G.Q. (2000). Qazaqstan Respublikasynyn saiasi-quqyqtyq tarikhы [Political and legal history of the Republic of Kazakhstan]. Almaty [in Kazakh].
- 11 Malysheva, M.P. (1999). Natsionalno-territorialnoe razmezhevanie Sibiri i Kazakhstana (1919–1922 gg.) [National-territorial demarcation of Siberia and Kazakhstan]. Semipalatinsk [in Russian].

12 *Образование Казахской АССР: сборник документов и материалов (1957)*. [Education of the Kazakh ASSR. Collection of documentary materials]. Alma-Ata [in Russian].

13 Izhanov, Z. (2002). Qostanai uezi Cheliabige qalai otip kete zhazdady [How did Kostanay uyezd almost pass to Chelyabinsk?]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].

14 Qoigeldiev, M. (1997) *Alash qozgalysy* [Alash movement]. Almaty [in Kazakh].

15 Zhirenchin, K.A. (1996). *Politicheskoe razvitie Kazakhstana v XIX–nachale XX vekov* [Political development of Kazakhstan in the XIX-early XX centuries]. Almaty [in Russian].

Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова*, Г.Т. Едгина, Д.С. Кожабеков

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; amyrsakhmetova@gmail.com; vastfak1999@mail.ru;
kdarhanbek@gmail.com)*

Совещание историков 1944 года в ЦК ВКП (б) и развитие советской историографии истории Казахстана

В статье рассмотрены формирование и развитие концепции казахстанской исторической науки в 1940–начале 1950-х гг. Основой данного процесса являлось Совещание историков в Центральном комитете ВКП (б), проходившее в г. Москве в 1944 г. Совещание было создано по инициативе А.М. Панкратовой, являвшейся одним из авторов и инициаторов создания в годы Великой Отечественной войны первого фундаментального труда по национальной истории «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» (1943). Это было первое академическое издание, охватившее целиком историю Казахстана с эпохи древности, кроме того, труд был выдвинут на Сталинскую премию. Однако издание было подвергнуто резкой критике как со стороны казахстанских, так и московских историков. Эта дискуссия явилась поворотным моментом, когда был совершен переход от парадигмы «наименьшего зла» к парадигме «абсолютного блага» в вопросах политики Российской империи на территории национальных республик СССР. В последующем принятые решения повлияют не только на характер научных исследований по истории Казахстана, но и непосредственно на судьбы ученых-казахстановедов. В частности, будет запущена репрессивная машина в отношении Ермухана Бекмаханова, который в 1952 г. будет осужден на 25 лет за исследование, посвященное движению Кенесары Касымова. Статья основана на широком круге источникового материала.

Ключевые слова: история исторической науки, советская историография истории Казахстана, совещание историков 1944 г. в ЦК ВКП (б), А.М. Панкратова.

Введение

В истории исторической науки Казахстана период 1940-х–начала 1950-х гг. занимает особое место. Это были годы институционального становления исторической науки, формирования ее инфраструктуры и кадрового обеспечения, а также утверждения концептуальных основ национальной истории. Анализ и интерпретация основных этапов развития исторической науки Казахстана необходимы и актуальны не только с точки зрения реконструкции основных этапов, развития исторической науки, но и с точки зрения осмысления особенностей формирования идей и концепции советской историографии истории Казахстана.

Методология и методы исследования

Среди обширного круга источников, в которых отражена информация об условиях развития исторической науки Казахстана 1940–1950-х гг. и формах ее функционирования, значительное место принадлежит совещанию историков в ЦК ВКП (б) 1944 г. Нельзя не согласиться с точкой зрения О.В. Гришаева, который пишет о том, что это совещание сыграло особую роль в утверждении советской историографии русской истории [1; 132]. С такой же определенностью можно утверждать и об определяющей роли этого совещания в формировании и развитии советской историографии истории Казахстана. Об этом свидетельствуют выступления участников данного совещания, когда практически каждый оратор говорил о роли колонизации в истории царской России и ее влиянии на историю народов, вошедших в состав Российской империи. Вместе с тем, необходимо отметить и тот факт, когда каждый выступавший участник совещания в той или иной степени говорил о вышедшей в 1943 г. книге «История Казахской ССР с древнейших времен и до наших дней» [2]. Одним из редакторов издания была член-корреспондент Академии наук СССР Анна Михайловна Панкратова. Собственно, сама Анна Михайловна была одним из главных инициаторов созыва этого совещания.

Совещание историков в ЦК ВКП (б) в казахстанской историографии советского и постсоветского периода не стало предметом специального науковедческого и историографического анализа. Оно

* Автор-корреспондент. E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru

только упоминается в работах И.М. Козыбаева [3; 85, 4] и некоторых других трудах казахстанских историков. В опубликованных трудах казахстанских авторов реконструируются основные события идеологических кампаний тех лет и организационно-научные мероприятия, связанные с выходом в свет книги Е.А. Бекмаханова «Казахстан в 20-е–40-е годы XIX века» (1947) [5].

В советской, а затем и в российской историографии тема изучения и интерпретации места и значения Совещания 1944 года в ЦК ВКП (б) в содержательной трансформации советской историографии имеет устойчивые традиции и стала предметом исследования на протяжении последних 25–30 лет. Опубликованные историографические источники [6] и труды историков последних трех десятилетий, с различных сторон раскрыли такие темы, как историк и власть, партийно-идеологический диктат над сферой науки, Е.В. Тарле и петербургская школа историков, национал-большевизм, сталинская массовая культура, историческое прошлое нерусских народов в период имперского господства, национальный вопрос в СССР в 1933–1945 годах [7–14].

Совещание историков 1944 года в ЦК ВКП (б), осудившее антиколониальные, антирусские восстания и отвергнувшее концепцию дореволюционных восстаний и выступлений нерусских народов против колониального гнета как «прогрессивные» и «освободительные», определило границы державно-патриотического контекста истории дореволюционной истории России и взаимоотношений с народами, завоеванными в процессе формирования имперского государства.

Обсуждения

В работе Совещания приняли участие известные историки советского периода, в основном работавшие по проблемам истории дооктябрьской России, секретари ЦК ВКП (б) А.С. Щербаков, А.А. Андреев, Г.М. Маленков и целая группа (более 50 чел.) ответственных работников центрального аппарата ЦК ВКП (б), курировавших идеологическую, организационно-партийную и кадровую работу. Совещание начало свою работу 29 мая 1944 года и с перерывами продолжалось до 8 июля 1944 года. Председательствовал на Совещании А.С. Щербаков, занимавший одновременно посты Секретаря ЦК ВКП (б) по идеологии и Первого Секретаря Московского городского комитета ВКП (б).

В ходе работы Совещания его участники подняли большой круг вопросов по истории императорской России, ее внешней политики, а также участия историков в военно-патриотической пропаганде. Совещание историков 1944 года длительное время выходило в круг закрытых мероприятий. Никакой информации об этом совещании в те годы вплоть до 1990 года ни в периодической печати, ни на страницах научных периодических журналов не публиковалось.

Одним из значимых итогов Совещания стало окончательное и негласное определение границ интерпретации творческого наследия дореволюционной исторической мысли советскими историками. После отказа от идей школы М.И. Покровского и его последователей в предвоенные годы и в годы Великой Отечественной войны было опубликовано большое количество трудов историков, написанных с державно-патриотических позиций.

Сталинский режим, активно эксплуатируя в годы войны образы выдающихся русских полководцев и флотоводцев в целях военно-патриотической пропаганды и агитации, увидел в нарастании великодержавной русской патриотики определенную угрозу своей власти. Поэтому были установлены своего рода «красные линии» в трактовке исторического прошлого России. Большевицкая власть сделала для себя вывод о том, что необходимо контролировать два важных направления в творчестве историков — не допускать возвеличивания царской политики и неумеренного восхваления дореволюционной истории России и не допускать чрезмерного очернения исторического прошлого страны. Большевицкая власть сделала для себя вывод о том, что нужно контролировать два важных направления в творчестве историков — не допускать возвеличивания царской политики и неумеренного восхваления дореволюционной истории Российской империи и не допускать чрезмерного очернения исторического прошлого страны. Историки должны были теперь работать строго в рамках сформированной марксистско-ленинско-сталинской парадигмы, следовать формационному подходу и советскому патриотизму. Фактически заданные в 1944 году на Совещании в ЦК ВКП (б) «красные линии» для историков жестко охранялись на системной основе вплоть до 1987 года. Тогда прозвучавший доклад М.С. Горбачева «Октябрь и перестройка: революция продолжается» стал сигналом для коренного пересмотра истории советского периода.

В ходе работы Совещания большое внимание выступавшие уделили критике книги «История Казахской ССР с древнейших времен и до наших дней», вышедшей в свет в 1943 году. Выступавший 1 июня 1944 года С.К. Бушуев заявил, что «в Институте истории и по сию пору не проветрены еще

углы от покровщины... книга о Казахстане — антирусская книга. Написана наспех. Редакция книги крайне поверхностная и несерьезная. Эта работа, кстати, сказать, была начата без общей программы» [15; 56].

Если С.К. Бушуев завуалировал свои нападки на А.М. Панкратову критикой в адрес Института истории, то выступавший вслед за ним философ Х.Г. Аджемян обрушился на нее с жесткими обвинениями в ложном понимании классовой борьбы, отрицании роли и значения фактора пространства в обороне страны. Поэтому он сказал, что «товарищ Панкратова в бытность свою в Казахстане создала книгу об истории Казахской ССР, в которой по старинке очернила русскую завоевательную политику, благодаря которой впоследствии казахи приобрели культуру, литературу, национальный облик. Она расхваливала Касымова и его движение за то, что они упрямо шли против исторически прогрессивного движения России на Восток, что диктовалось как интересами безопасности русской империи с Востока, так и интересами культурного пробуждения казахов, веками прозябавших в цепких когтях азиатской неподвижности... Она исходит из принципа классовой борьбы, так ложно его понятого, и строит свои силлогизмы: раз классовая борьба — значит, надо сочувствовать движению «низов» против «верхов». Кто «низы»? — Казахи! Кто «верхи»? — Представители русской империи» [15; 66].

Безусловно, подобное великодержавно-русоцентристкое вульгаризаторство Х.Г. Аджемяна явилось выражением умонастроений значительной части историков того периода. Мы видим, что первый опыт создания истории одной из союзных национальных республик появился в сложный период Великой Отечественной войны, когда в целях идеологической и военно-патриотической мобилизации пропагандисты и историки использовали образы военачальников и борцов за национальную независимость независимо от их классовой или национальной принадлежности. Это активно использовалось в первые, самые тяжелые и судьбоносные годы войны, когда стоял вопрос о самом существовании не только государственности, но и самих народов. Именно на национальные чувства и традиции патриотизма и защиты родной земли от иноземных захватчиков был сделан упор в пропаганде и агитации, печатных изданиях, кинематографе, художественном творчестве. И только после осязаемых и прогнозируемых перспектив окончания кровопролитной войны заговорили о приоритете классовой идеологии и патриотизме русской нации над историческим прошлым.

Выступавший на следующем заседании академик Е.В. Тарле в свое оправдание обосновал положение о роли пространственного фактора в войне, продолжил свою полемику с А.М. Панкратовой, заявив: «... не признавать вовсе значения фактора пространства — этого азбучного факта военно-патриотической истории — нельзя» [16; 82]. В отличие от выступлений С.К. Бушуева и Х.Г. Аджемяна, критика из уст Е.В. Тарле отличалась академизмом и корректностью аргументов.

С единственной научно аргументированной и научно обоснованной критикой книги «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» выступил С.П. Толстов, доктор исторических наук, директор Института этнографии Академии наук СССР. Он отметил, что «работа над историческим прошлым каждого народа ведется изолированно, мы в ряде случаев имеем резкое расхождение между историками отдельных республик в оценке тех или иных вопросов истории народов нашей страны» [16; 84]. В качестве примера он привел работу «История Казахстана...» и книгу Гафурова и Прохорова «Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость» (1944) [17]. С.П. Толстов справедливо возразил против попытки авторов книги по истории таджикского народа намеренно вычленив историю Таджикистана из истории остальных народов Средней Азии и изобразить тюркские народы, последовательно, без исключения, как носителей разбоя, угнетения, порабощения и реакции.

Книгу, посвященную истории Казахстана, по ее объему, вложенному труду он оценил как солидный вклад в историографию. В то же время, видя сформировавшуюся конъюнктуру и настроение власти, С.П. Толстов большую часть своего выступления посвятил критике книги. Он отметил элементы идеализации истории казахского народа, подчеркнул ставшее дежурным утверждение об отрыве истории казахского народа от всемирной истории, от истории русского народа, от истории других народов Средней Азии. Экстенсивность кочевого хозяйства, центробежные тенденции в политическом развитии, крушение попыток для создания Казахского ханства стали причиной втягивания отдельных частей Казахстана в орбиту политического влияния соседних государств — вопросы, которые, по мнению С.П. Толстого, не нашли отражения в книге. Он справедливо указал, что «Казахстан — «Дешт-и-Кипчак», то есть «Половецкая степь» и, что следовало бы без намека показать, что история Казахстана тесно связана с историей Восточной Европы, с историей Руси» [16; 86]. Далее он указал на взаимосвязь истории восточных регионов Золотоордынского государства с историей Руси.

С.П. Толстов приводит собственные оценки исторической роли ханов Абулхаира и Аблая в истории Казахского ханства XVIII века.

Боевые традиции казахского народа, как он отметил, требуют отдельной разработки и здесь он призвал историков не ставить в один ряд как освободительные народные движения Срыма Датова, Исатая Тайманова и представителя степной знати султана Каратая, а также Садыка Кенесарина. Сложный и противоречивый образ Кенесары Касымова также стал объектом критики С.П. Толстого. По его мнению, на раннем этапе движения Кенесары действительно пытался возглавить освободительную борьбу народных масс против царизма. Указывая, что Кенесары — вождь и представитель казахских султанов, С.П. Толстов его действия в Киргизии и кокандских землях характеризует как авантюру, а его войну против киргиз и сырдарьинских узбеков как бесспорно захватническую. Выступление С.П. Толстого по содержанию книги «История Казахской ССР ...» на совещании было единственной с точки зрения аргументированной и конструктивной критикой недостатков коллективного труда московских и казахстанских историков.

Выступивший затем историк и филолог Н.С. Державин работу «История Казахской ССР...» назвал прекрасным трудом, который является образцовой по истории национальностей Советского Союза [16; 100] и высоко оценил вклад А.М. Панкратовой в написании книги. Сама А.М. Панкратова, явившаяся по сути инициатором созыва данного совещания, в своем выступлении подробно остановилась на истории создания книги «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней», вкладе ученых в написании книги. Отдельно она отметила, что книга создавалась в 1941–1942 годах, во время наивысшего критического накала в ходе Великой Отечественной войны, когда фронт и боевые действия приблизились к казахским степям. И в этих условиях нужно было поднять боевой дух и напомнить всем войнам о боевых традициях в истории казахов. Этим мобилизационным целям и была посвящена «История Казахской ССР...».

В своем заявлении на имя Секретаря ЦК ВКП (б) А.С. Щербакова Анна Михайловна Панкратова решительно не согласилась с мнением профессоров Ефимова, Бушуева и Яковлева о книге «История Казахской ССР...» и просила организовать отдельное обсуждение книги. Ею также была выражена готовность исправить все высказанные замечания по этой книге. Само выступление А.М. Панкратовой, конструктивность аргументов и готовность к продуктивному диалогу, всемерная поддержка казахских коллег-историков — ярчайший пример бескорыстной помощи национальным кадрам историков, служения идеалам науки и дружбы народов.

Однако, несмотря на оказанную поддержку в последующем, авторы первого научного труда по национальной истории СССР обвинялись в том, что они не учли исторической обстановки, сложившейся в Казахстане в момент его присоединения к России, и «не показали по-настоящему прогрессивного значения вхождения Казахстана в состав Российской империи», не провели четкого разграничения между «подлинными национально-освободительными движениями казахского народа» и «разбойничьими набегами казахских султанов и феодалов» [11; 40]. Все старания казахской номенклатуры упредить критику не помогли. Специальная проверочная комиссия из Москвы вынесла довольно жесткое заключение. В справке для Г.М. Маленкова «Об ошибках и недостатках в идеологической работе в партийной организации Казахстана» члены комиссии не только повторили критические замечания казахских коллег, но и добавили к ним ещё большее количество других замечаний. В частности, было отмечено, что казахские историки (Кенжибаев, Маргулан и другие) в подготовленном к печати сборнике «Казахские батыры» пытаются доказать, что, например, хан Аблай является подлинно народным ханом, что, «пытаясь объединить Старший, Средний и Младший жузы в единое казахское ханство, он совершал прогрессивное дело». Другие казахские историки (Нурканов, Сулейменов и Маргулан) обвинялись в том, что «поставили на одну доску деятельность подлинно народного героя, руководителя национально-освободительного восстания 1916 г. Амангельды Иманова с деятельностью Едиге, Кенесары Касымова и некоторых других казахских ханов, стали рассматривать Амангельды как продолжателя дела Едиге и других ханов в борьбе за свободу, счастье и интересы народа» [11; 40].

Итогами Совещания стало кардинальное изменение в подходах при оценке характера исторических событий. В частности, исследователи Г. Бордюгов и В. Бухараев приводят выдержки из Большой советской энциклопедии 1937 и 1947 годов: «В первой версии: «легенда... о добровольном подданстве Казахского народа — явная ложь». В версии 1947 г. — «добровольно приняли русское подданство — как Абулхир в 1731 г., так и хан Средней Орды, Абдулмамбет и султан Аблай в 1740 г.

Позднее, в середине XIX в., добровольно приняли русское подданство казахи Старшего жуза» [11; 55].

Переход от теории «наименьшего зла» к теории «абсолютного блага» стал повсеместным в Советском Союзе. Данная тенденция стала общей для всех национальных историографий СССР. Завоевание царской Россией новых территорий объявлялось прогрессивным деянием. Переход завоёванных царской Россией территорий под власть Советской России предстал в качестве уже не относительного, а абсолютного блага. Тем самым историки-державники подготовили для сталинского режима обоснование завоевания («присоединения», согласно советской терминологии) Эстонии, Латвии, Финляндии, Литвы и Польши, «уклонившихся» после Октябрьской революции от предоставленной им возможности войти в СССР [11; 55].

Заключение

В период 1940–начала 1950-х гг. в казахстанской исторической науке, кроме выхода в свет «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней», были опубликованы фундаментальные труды по истории восстания Кенесары Касымова и Срыма Датова, было подготовлено второе издание «Истории Казахской ССР...» под руководством А.М. Панкратовой и И.О. Омарова. По существу, эти труды и стали фундаментом советской историографии истории Казахстана. В области методологии истории это труды, в которых сложно и противоречиво внедрялось марксистское понимание истории в ее сталинско-вульгаризаторской трактовке. В области историографии — научные труды с концепциями историков с преимущественным вниманием к движущим силам исторического процесса в виде концепта классовой борьбы и оправдание колониальных захватов царской России.

Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта по гранту AP14872088 «Национальное историознание — сердцевина интеллектуальной истории Казахстана 40–50-х годов XX века» (2022–2024 гг.) (Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

Список литературы

- 1 Гришаев О.В. Роль совещания историков 1944 года в ЦК ВКП (б) в развитии советской историографии русской истории / О.В. Гришаев // Научные ведомости. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика. — 2013. — № 1 (144). — Вып. 25. — С. 132–136.
- 2 История Казахстана (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Издание 1943 г.). — 3-е изд. — Алматы: Printexpress, 2011. — 670 с.
- 3 Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории / И.М. Козыбаев. — Алма-Ата: Рауан, 1990. — 135 с.
- 4 Козыбаев И.М. Историческая наука Казахстана: (40–80-е гг. XX века) / И.М. Козыбаев. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. — 149 с.
- 5 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40-е годы XIX века / Е.Б. Бекмаханов. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. — 416 с.
- 6 Письма Анны Михайловны Панкратовой. (Вступительная статья Ю.Ф. Иванова) // Вопросы истории. — 1988. — № 11. — С. 54–79.
- 7 Бурдей Г.Д. Историк и война, 1941–1945 [Текст] / Г.Д. Бурдей; под ред. В.А. Муравьева. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. — С. 150–158.
- 8 Каганович Б.С. Евгений Викторович Тарле и петербургская школа историков / Б.С. Каганович. — СПб., 1995. — С. 80–85.
- 9 Бранденбергер Д.Л. Итоговый партийный документ совещания историков в ЦК ВКП (б) в 1944 г. (История создания текста) / Д.Л. Бранденбергер, А.М. Дубровский // Археографический ежегодник за 1998 год. — М., 1999. — С. 148–160.
- 10 Дубровский А.М. Историк и власть / А.М. Дубровский. — Брянск, 2005. — С. 424–489.
- 11 Бордюгов Г. Национальная историческая мысль в условиях советского времени / Г. Бордюгов, В. Бухараев // В кн.: Национальные истории в советском и постсоветских государствах / под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Фонд Фридриха Науманна; АИРО-XX, 2003. — С. 21–72.
- 12 Сеницын Ф.Л. Советская нация и война. Национальный вопрос в СССР 1933–1945 / Ф.Л. Сеницын. — М.: Центрполиграф, 2018. — 543 с.
- 13 Тихонов В.В. Историки, идеология, власть в России XX века. Очерки / В.В. Тихонов. — М.: ИРИ РАН, 2014. — 218 с.
- 14 Дубровский А.М. Власть и историческая мысль в СССР (1930–1950-е гг.) / А.М. Дубровский. — М.: Полит. энцикл., 2017. — 622 с.
- 15 Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП (б) в 1944 // Вопросы истории. — 1996. — № 2. — С. 47–86.

16 Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП (б) в 1944. (Вступительная статья Ю.Н. Амиантова) // Вопросы истории. — 1996. — № 5, 6. — С. 77–106.

17 Гафуров Б.Г. Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость своей Родины / Б.Г. Гафуров, Н. Прохоров. — Сталинабад, 1944. — 212 с.

Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Г.Т. Едгина, Д.С. Кожобеков

1944 жылы БКП(б) Орталық Комитетінде өткен тарихшылардың кеңесі және Қазақстан тарихының кеңестік тарихнамасының дамуы

Мақалада 1940 және 1950 жылдардың басындағы қазақстандық тарих ғылымының тұжырымдамасының қалыптасуы мен дамуы қарастырылған. Бұл процестің негізі 1944 жылы Мәскеу қаласында өткен БКП (б) Орталық Комитетіндегі тарихшылардың кеңесі болды. Аталған кеңес Ұлы Отан соғысы жылдарында жарық көрген «Қазақ КСР-нің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы» (1943 жыл) атты ұлттық тарих бойынша алғашқы іргелі еңбектің авторы және бастамашысының бірі болған А.М. Панкратованың бастамасымен шақырылған. Бұл Қазақстанның тарихын ежелгі дәуірден бастап қамтыған тұңғыш академиялық басылым болды, сонымен қатар еңбек Сталиндік сыйлыққа ұсынылған. Алайда басылым қазақстандық, мәскеулік тарихшылар тарапынан да өткір сынға ұшырады. Бұл пікірталас Ресей империясының КСРО-ның ұлттық республикалары аумағындағы саясаты мәселелерінде «аз зұлымдық» парадигмасынан «абсолютті жақсылық» парадигмасына көшу жүргізілген бетбұрысты кезең болды. Одан кейін қабылданған шешімдер Қазақстан тарихы бойынша ғылыми зерттеулердің сипатына ғана емес, қазақ ғалымдарының тағдырына да тікелей әсер еткен. Атап айтқанда, Ермұхан Бекмахановқа қатысты қуғын-сүргін басталып, ол 1952 жылы Кеңесары Қасымов қозғалысына арналған зерттеуі үшін 25 жылға сотталды. Мақала кең ауқымды деректі материалдарға негізделген.

Кілт сөздер: тарих ғылымының тарихы, Қазақстан тарихының кеңестік тарихнамасы, БКП (б) ОК 1944 жылғы тарихшылар кеңесі, А.М. Панкратова.

R.M. Zhumashev, A.Zh. Myrzakhmetova, G.T. Edgina, D.S. Kozhabekov

The 1944 meeting of Historians in the Central Committee of the All-Russian Communist Party (b) and the development of Soviet Historiography of the history of Kazakhstan

This article discusses the formation and development of the concept of Kazakh historical science in the 1940s–early 1950s. The basis of this process was the Meeting of Historians in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, held in Moscow in 1944. This Meeting was convened on the initiative of A.M. Pankratova, who was one of the authors and initiators of the creation of the first fundamental work on national history “History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day” (1943) during the Great Patriotic War. It was the first academic publication that covered the entire history of Kazakhstan from the era of antiquity, in addition, the work was nominated for the Stalin Prize. However, the publication was sharply criticized by both Kazakh and Moscow historians. This discussion was a turning point when a transition was made from the paradigm of the “lesser evil” to the paradigm of the “absolute good” in matters of the policy of the Russian Empire on the territory of the national republics of the USSR. In subsequent years, the decisions made influenced not only the nature of scientific research on the history of Kazakhstan, but also directly on the fate of Kazakh scientists. In particular, a repressive machine was launched against Yermukhan Bekmakhonov, who in 1952 was sentenced to 25 years for research on the movement of Kenesary Kasymov. The article is based on a wide range of source materials.

Keywords: history of historical science, Soviet historiography of the history of Kazakhstan, meeting of historians in 1944 in the Central Committee of the CPSU (b), A.M. Pankratova.

References

- 1 Grishaev, O.V. (2013). Rol soveshchaniia istorikov 1944 goda v TsK VKP (b) v razvitiu sovetskoi istoriografii russkoi istorii [The role of the meeting of historians in 1944 in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks in the development of Soviet historiography of Russian history]. *Nauchnye vedomosti. Seriya Istoriia. Politologia. Ekonomika. Informatika — History. Political science. Economy. Computer Science Series*, 1(144) [in Russian].

- 2 Istoriia Kazakhstana (Istoriia Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei. Izdanie 1943 g.) [History of Kazakhstan (History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. Edition of 1943)]. (3d ed). Almaty: Printexpress [In Russian].
- 3 Kozybaev, I.M. (1990). Istoriografiia Kazakhstana: uroki istorii [Historiography of Kazakhstan: the lessons of history]. Alma-Ata [in Russian].
- 4 Kozybaev, I.M. (1992). Istoricheskaia nauka Kazakhstana: (40–80-e gg. XX veka) [Historical science of Kazakhstan: (40–80s of the XX century)]. Alma-Ata: Qazaq universiteti [in Russian].
- 5 Bekmakhanov, E.B. (1992). Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka [Historical science of Kazakhstan: (40–80s of the XX century)]. Alma-Ata: Qazaq universiteti [in Russian].
- 6 Pisma Anny Mikhailovny Pankratovoi. (Vstupitelnaia statia Yu.F. Ivanova). (1988). [Letters of Anna Mikhailovna Pankratova (Introductory article is by Yu.F. Ivanov)]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 11, 54–79 [in Russian].
- 7 Burdei, G.D. (1991). Istorik i voina, 1941–1945 [Historian and war, 1941–1945]. V.A. Murabeva (Ed.). Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- 8 Kaganovich, B.S. (1995). Evgenii Viktorovich Tarle i peterburgskaia shkola istorikov [Vgeny Viktorovich Tarle and the St. Petersburg School of Historians]. Saint Petersburg, 80–85 [in Russian].
- 9 Brandenberger, D.L., & Dubrovskii A.M. (1999). Itogovy partiinyi dokument soveshchaniia istorikov v TsK VKP (b) v 1944 g. (Istoriia sozdaniia teksta) [The final party document of the meeting of historians in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks in 1944 (History of the creation of the text)]. *Arkheograficheskii yezhegodnik za 1998 god — Archaeographic Yearbook for 1998*, 148–160 [in Russian].
- 10 Dubrovskii, A.M. (2005). Istorik i vlast [Historian and power]. Bryansk, 424–489 [in Russian].
- 11 Bordiugov, G., & Bukharaev, V. (2003). Natsionalnaia istoricheskaia mysl v usloviakh sovetskogo vremeni [National historical thought in the conditions of the Soviet era]. K. Aimermakher, G. Bordiugov (Ed.). V knige: *Natsionalnye istorii v sovetskom i postsovetskikh gosudarstvakh — In the book: National histories in Soviet and post-Soviet states*, 21–72 [in Russian].
- 12 Sinitsyn, F.L. (2018). Sovetskaia natsiia i voina. Natsionalnyi vopros v SSSR 1933–1945 [Soviet nation and war. The national question in the USSR 1933–1945]. Moscow: Tsentrpoligraf [in Russian].
- 13 Tikhonov, V.V. (2014). Istoriki, ideologiia, vlast v Rossii XX veka. Ocherki [Historians, ideology, government in Russia of the XX century]. Moscow: Institut Rossiiskoi istorii Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 14 Dubrovskii, A.M. (2017). Vlast i istoricheskaia mysl v SSSR (1930–1950-e gg.) [Government and historical thought in the USSR (1930–1950s)]. Moscow: Politicheskaia entsiklopediia [in Russian].
- 15 Stenogramma soveshchaniia po voprosam istorii SSSR v TsK VKP (b) v 1944 (1996). [Transcript of the meeting on the history of the USSR in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks in 1944]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 2, 47–86 [in Russian].
- 16 Stenogramma soveshchaniia po voprosam istorii SSSR v TsK VKP (b) v 1944. (Vstupitelnaia statia Yu.N. Amiantova) (1996). [Transcript of the meeting on the history of the USSR in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks in 1944 (Introductory article is by Yu.N. Amiantov)]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 5, 6 [in Russian].
- 17 Gafurov, B.G., & Prokhorov, N. (1944). Tadjzhikskii narod v borbe za svobodu i nezavisimost svoei Rodiny [The Tajik people in the struggle for the freedom and independence of their homeland]. Stalinabad [in Russian].

Р.М. Жумашев, Ш.А. Садвокасов*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru; Shah_95.06@mail.ru)*

Қазақстан Республикасында исламның қайта жандану тарихы

Биыл Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 31 жыл толды. Бұған дейін мемлекетіміз 70 жыл бойы кеңес үкіметінің боданы болып, оның астарлы саясатының құрбанына айналған елдердің бірі еді. Сол саясаттың әсерінен зардап шеккен салалардың бірі — дін саласы, яғни ислам діні. Дінсіздікті уағыздаған кеңес үкіметінің әсерінен біздің елдің территориясында діни сауатсыздық қалыптасты. Тәуелсіздік алған жылдан бастап елде исламның қайта жандану процесі жүрді. Еліміздің зайырлы болғанына қарамастан, ислам дінін ұстанушылар саны және діннің рөлі күннен-күнге артуда. Авторлар мақалада мемлекетіміздегі, яғни 1991 жылдан бергі исламның қайта жандану тарихын қарастырған.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, ислам, исламның қайта жандануы, зайырлы мемлекет, дін, діни саясат, күнделікті қолданыс формалары.

Кіріспе

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының халқының діни қалпы әр түрлілігімен ерекшеленеді, бірақ ең кең таралғаны біреу ғана — ол ислам. Ислам жалпы алғанда Қазақстан халқының арасында кең таралған діндердің бірі. 2009 жылғы санақ қорытындысы бойынша барлық халық санының 70,19 % осы дінді ұстанады. Ал осы діннің таралуының тарихына бір көз жүгіртсек, Орта Азия мен Қазақстан аумағында исламның пайда болу тарихы VII ғасырдың екінші жартысынан басталады (Омейядтың алғашқы халифы Муавия ибн Абу Суфиянның билігі кезінде). Оның Қазақстанда қалыптасу процесі ұзақ және күрделі болды, сонымен қатар бірнеше ғасырларға созылды. Мұсылмандық дін сол уақыттан бері шын мәнінде қазақтардың жалғыз дініне айналса да, ол айқын көрінген ортодоксалды сипат алған жоқ. Қазіргі Қазақстан аумағына исламның енуі оңтүстік аймақтардан бастап бірнеше ғасырларға созылды. Бастапқыда ислам X ғасырдың аяғында Жетісу мен Сырдарияның отырықшы тұрғындарының арасында орныққан болатын, кейін Қазақстанның басқа да аймақтарына тарала бастады. Кейіннен Қыпшақтар, Алтын Орда, Ақ Орда және Қазақ хандығында исламның рөлі басым болды, алайда сол кездегі бабаларымыз оны өздерінің «бұрынғы діндерін» ұмытпай, күнделікті өмірде діни «синкретизм» түрінде исламды қабылдады.

Алайда исламның қазақ жеріне ену процесі ұзаққа созылғаны белгілі. Әсіресе көшпелі халықтардың ішінде оның орныға бастауы бірнеше ғасырға барады. К. Хилленбрандтың айтуынша, Алтын Орданың ханы — Берке хан мен Египеттің атақты сұлтаны, шыққан тегі қыпшақ — Бейбарыс сұлтандардың уақыты исламды қабылдаған түркі-көшпелілердің алғашқы легі деп мәлімет келтіреді [1, 240]. Яғни, елімізде исламның ерте енуіне қарамастан, оның таралуы мен ұзаққа созылғанын көреміз. Жоғарыда келтірілген дерекке сәйкес исламизация процесі XIII ғасырдың өзінде әлі аяқталмағанын көріп отырмыз.

XVIII-XX ғасырлар аралығында Орталық Азия, соның ішінде Қазақстан діни тұрғыда көптеген өзгерістерді бастан кешірді. Соның ішінде ең ірі өзгеріс — XX ғасырдағы кеңес үкіметінің антидіни саясаты болды. Кеңес үкіметі діни сананың таралуына, кеңестік үлгідегі «ұлттық мәдениетті» қалыптастыруға, киноиндустрия және т.б. салаларға кең көлемде қаржы бөліп, «советтік модернизация» жобасын жүзеге асыра бастады [2, 13].

Кеңес дәуірінде — дін ұлттық болмыстың барлық салаларынан қуылды; Қазақстан тарихындағы исламның ғылыми проблемасына қатысты идеологиялық тыйым салынды. Исламның іздері, араб-парсы факторының әсері, әдеби мұра, фольклор, тарихи-этнографиялық мұра мәтіндерінен алынып тасталды. Кеңестік Қазақстанның ресми тарих ғылымында көшпелі қазақтар арасында «діни синкретизм» және «жаман» және «теріс» ислам туралы тезис басым болды. Сонымен қатар, мұсылмандық «таптық элитаның» діні деп саналды (хандар мен қожалар), ал шаманизм «халықтық сенім» болып қала берді. Мұның бәрі біржақты ақпарат негізінде мұсылмандық наным-сенімдердің біржақты шы-

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Shah_95.06@mail.ru

ғуына әкелді. Негізінен саяси өзгерістер мен индустриализация жергілікті халықтың өз діндерін «тарихи қоқысқа» лақтырып жібереді деген болжам күтілді.

Ғылымның деидеологизациясына ықпал еткен Тәуелсіздік жылдарында бұл дін кешенді түрде түбегейлі қайта қарастырылды. Алайда, қазіргі реисламизация мен кеңестік кезеңдегі атеизация арасындағы түсінікті болған зат — исламның әлі болса халық арасында қалуы және толығымен атеизацияның болмауы. Исламның қайта жаңғыруына алып келген тарихи сәт Горбачевтың «қайта құру» саясаты, сондықтан да осы кезеңді реисламизацияның басы деп есептеуімізге де болады.

КСРО-ның ыдырауы және посткеңестік кеңістіктегі әлемдік діндердің, оның ішінде исламның қайта өрлеуі — осы діннің зерттелуіне, қызығушылықтың өсуіне бұрын-соңды болмаған серпін берді. Коммунистік идеологияның құлдырауынан туындаған жаңа қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени шындықтардың қалыптасуы және КСРО-ның ыдырауы ұлттық сана-сезімнің өсуіне және рухани бағдарлардың өзгеруіне әкелді. Бұл посткеңестік қоғамда ТМД азаматтары діни құндылықтар мен дәстүрлерге жаппай қайтып келу үлгісімен расталады. Осы процесс Қазақстанға да әсер етті. Коммунистік идеологияның жоғалуы және қазақстандық қоғамда атеистік қағидаттардың сақталуы адамдарды адамгершілік және рухани вакуумда қалдырды. Этникалық сана-сезімдер мен құндылықтарды қайта бағалау, өрлеу басталды. Осыған орай, қысқа мерзімде мәдениет пен өмір салтының маңызды элементіне айналған діни идеологияның жандануы орын алды. Қазақстанның тәуелсіздік алуымен республиканың діни бірлестіктері өздерінің дамуы үшін қуатты серпін ала бастады.

Зерттеу әдістемесі

Мақаланы жазу барысында зерттеу жұмысының жалпы және жеке ғылыми әдістері қолданылды. Тарихи-хронологиялық әдіс арқылы 1991 жылдан бері елімізде орын алған «исламның қайта жандану» үрдісін қарауға болады. Бұл әдістің аясында Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алған уақытынан бері орын алған ірі оқиғаларға қабылданған заңдар және реформалар осыған мысал бола алады және оқиғалар мен құбылыстарды қазіргі заманғы түсіну мен қабылдау тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мақаланы жазу кезінде талдау, синтездеу, түсіндіру әдістері қолданылды. Түсіндіру әдістері арқылы қарастырылып отырған уақыт шеңберінде орын алған реисламизация процесі мен оның алдын алуға байланысты мемлекет тарапынан жасалған әрекеттер, қалыптасқан идеологиялық бағыттар мен елдің «зайырлылық» бағыты мен оның маңыздылығы қарастырылады.

Талдау

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап исламның әр түрлі бағытта таралуы айтарлықтай байқалды, кейбір зерттеушілер тіпті Қазақстанның этникалық картасымен параллель болды деп есептейді. Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстанның батыс, орталық, шығыс және солтүстік-батыс өңірлерінің негізгі халқына — номадтық халық өкілдері кірген және бұл аймақтарға ислам кеш келді, тиісінше, бұл жергілікті халықтың салт-дәстүрінде де көрініс тапты. Оңтүстік өңірдің, атап айтқанда Алматы, Шымкент, Түркістан сияқты қалаларында және олардың аумағында ислам мен оның дәстүрлері тереңірек тараған. Оңтүстіктегі Алматы, Шымкент қалалары әлі күнге дейін діни маңыздылығын жоғалтпады, өйткені 1990 жылы мұсылмандардың Бірінші құрылтайы кезінде құрылған Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы, сонымен қатар ислам университеттері, ұйымдар, қорлар, медреселер — осы екі қаланың аумағында орналасқан. Қазіргі уақытта Түркістан облысында (*бұр. Оңтүстік Қазақстан облысы* – авт.) 827 діни бірлестік тіркелген және жұмыс істейді, оның ішінде 735-і — ислам дінінің бірлестіктері болып табылады.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, 1990 жылдарда діни тұрғыдан қайта өрлеу кезеңі басталды және оны билік қолдады, өйткені кеңес өкіметінің коммунистік идеология құлдырауымен дін бұл идеологиялық вакуумды толтыруға көмектесе алар еді. Исламнан басқа да діндер және діни ағымдар тәуелсіз елімізде тарала бастады. Оңтүстік Кореядан, АҚШ-тан, Үндістаннан келген діни миссионерлердің көші-қоны тәуелсіздік алғаннан бері тағы бір басталған процесс болды. Алайда, жергілікті тұрғындар арасындағы «халықаралық» діни ағымдардың (Иегова, Кришна және т.б. ізбасарлары) өкілдері халықты оларды осы дінге шақырды, алайда халықтың басым бөлігі өздерін мұсылмандыққа жатқызғандықтан, бұлар халықтың арасында аса танымал болмады. Дегенмен, бұл ұйымдардың үгіт-насихат деңгейі, атап айтқанда ағылшын тілін тегін үйрету, English-club-тар ұйымдастыру, жасөспірімдерге арналған лагерьлерді ұйымдастыру, тегін сабақтар өткізу, тегін түскі ас беру және т.б. ішаралар кезінде жақсы көрініс тапты.

Ислам әлемі елдерімен дипломатиялық қатынастар Қазақстан аумағына түрлі ағымдардың енуіне алып келді. 1992 жылы Қазақстан мен бірқатар Ислам мемлекеттерінің (Пәкістан, Ливия, Египет және т.б.) арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар құрылғаны белгілі. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары байланыстарды жолға қою және дамыту сылтауымен шетелдік миссионерлердің қызметі жандана түсті. Миссионерлік миссиялар мемлекеттің әлсіз әлеуметтік жағдайын қолданып, елге сәтті еніп, өз қатарына жас қазақстандықтардың қатарын тартты. Олардың негізгі амалдарының бірі — қазақстандықтарды тегін оқытумен қамтамасыз ету болды. Кейбір студенттер Египетте, Ливияда, Сауд Арабиясында оқуға мүмкіндік алды, сонымен қатар Арабия, Пәкістан және Түркия елдерінде тегін оқыту нысанына ие болып жатты. Сол уақытта осы елдерде білім алған кейбір студенттер, әсіресе, Сауд Арабиясы мен Пәкістанда білім алғандар дінге белгілі бір фанатизм көзқарасымен қарады, рәсімдерді фанатикалық қатандықпен сақтады. Бұлардан біз ислам дінінің бізге тән ханафи мазхабы емес, басқа ағымдардың сол кездегі әсерін көре аламыз. Қазақстандағы қазақ халқы үшін дәстүрлі ханафи мектебіне (мазхабқа) қарағанда бірқатар дінтанушылардың пікірінше, бұлар ханбалит мазхабы, ваххабизм сияқты, діни экстремизм мен исламдық фундаментализм идеяларын жоққа шығармайтын және зайырлы билік пен діни сенім орнатуды құлатуға тырысатын діни ағымдар деп есептейді.

Елдегі исламның негізгі бағыты — ханафи мектебі, оның ізбасарлары байырғы қазақтар ғана емес, ұйғырлар, өзбектер және басқалары. Суннизмнің басқа жақтаушылары, бірақ шафиит мазхабын ұстанушылар — шешендер. Дегенмен, бұл мазхаб біздің елде ресми түрде тіркелмеген, соған қарамастан Алматыда 1998 жылдан бері жұмыс жасайтын осы бағыттағы мешіт бар. Түркістан облысының аумағында суфизмнің дамуы жалғасуда. Бұл ілімді ұстанушылар Х.А. Яссауиге табынады және Түркістанда орналасқан оның кесенесіне «қажылық» жасайды.

Ислам дінінің сыртқы факторлар арқылы таралуы — әлем елдерімен дипломатиялық байланыстарды орнату, оның ішінде араб әлемі елдерімен байланысты. Осының әсерінен Қазақстан миссионерлік қызметі бар елге айналды. Елде жаңа мазхаб — ханбалитты ұстанатын Пәкістаннан келген миссионерлер қауымдастығы 1994 жылы «Ахмадия» ұйымын құрды. К.Л. Шарифтің айтуынша, сол уақытта 400-ге жуық қазақстандық студент араб елдерінде жоғары білім алды, олардың 200-ден астамы Египетте, 59-ы Сауд Арабиясында, 60-тан астамы Пәкістанда және басқа елдерде. 2011 жылы мұндай студенттердің саны 500-ге жетті [3]. Қазір исламдық білім алғысы келетін студенттер санының күрт өсуіне байланысты отандық ислам дінінің дамуына баса назар аударылған. Университеттер тарапынан тегін білім алу үшін мемлекеттер гранттарды мақсатты түрде көбейтіп жатыр.

Осылайша, шетелдік миссионерлер жастарға материалдық тұрғыдан көмектесіп, жұмысқа орналастырады және жоғары білім алуға мүмкіндік береді, бұл білімге де, материалдық игілікке де мұқтаж жастардың арасында кең қолдау табуда. Жергілікті тұрғындар шеңберінен жаңа ізбасарларды тарту механизмінің өзі өте қарапайым және жақсы дамыған, олар этникалық тұрғындардан кадрлар даярлауға баса назар аударады. 1990 жылдардың басында елде миссионерлер үшін тұтастай алғанда қолайлы орта қалыптасты, бұл үш фактордан тұрды, біріншіден, миссионерлердің қызметі қандай да бір органдармен толық бақыланбады; екіншіден, жергілікті халықтың дінге деген қызығушылығының өсуі байқалды; үшіншіден, діни миссионерлер болашақ ізбасарларының қажеттіліктерін жақсы түсінді. Мемлекет тарапынан миссионерлікті ішінара елемей, сондай-ақ халықтың діни сауаттылығының төмен деңгейі көптеген тұрғындардың, соның ішінде жастар діни фанатизмнің ықпалына түсті, бұл үрдіс осы күнге дейін де байқалады.

ҚМДБ бұрынғы басшысы А.Б. Дербісәлінің пікірінше, 1992 жылғы қабылданған «Дін және діни сенім бостандығы туралы» Заңның кейбір кемшіліктері бар, оларды шетелдік миссионерлер де, террористер де және экстремистер қолайлы пайдаланады [4]. Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтардың сөз, ой және пікір білдіру бостандығына құқықтарына кепілдік береді, барлық діндер мен конфессияларға толерантты қатынасты айқындайды. Онда дінге төзімділік, теңдік және дін бостандығы туралы ережелер нақты жазылған. Толық заңнамалықты қамтамасыз ету үшін кейінірек «Діни сенім бостандығы мәселелері туралы» заңдар мен актілер қабылданды. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес: «Республика азаматына ар-ождан бостандығына, дініне, олардың кез келгенін мойындауға, дінге деген көзқарасқа байланысты нанымдар және оларға сәйкес әрекет етуге, өзінің құқығын өз бетінше анықтау құқығына кепілдік беріледі. Көріп отырғанымыздай, Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша дінге бостандық берілген және зайырлы мемлекет болғанымызға қарамастан, діни мәселеге тосқауылдың болмауы сол уақытта діннің, соның ішінде ислам дінінің халық арасында кең тарала бастауына ықпал ете бастады.

XX ғасырдың 90-шы жылдары ҚР Үкіметі жанындағы Дін істері жөніндегі кеңесті, ҚР Президенті Әкімшілігі жанындағы діни ұйымдармен байланыс жөніндегі кеңесті тарату, сондай-ақ діни ұйымдармен байланысты үйлестіру жөніндегі істерді министрлікке беру діни саясаттағы асығыс қадамдарға айналды. Жаңа тәуелсіз құқықтық мемлекет құру кезінде дінге қатысты саясат әрқашан айқын шекараларға ие бола бермейді. Сондықтан діни бірлестіктер қоғамның әртүрлі салаларына еніп, мемлекеттің діни ағартуға реакциясы толығымен айқын болмаған кезде діни ағартумен айналыса бастайды [5]. Өз кезегінде шекаралардың ашылуы және дінге қатысты либералды заңнаманың қабылдануы — діни өкілдердің алдында жаңа көкжиектер ашты, діни және жалған діни қауымдар мен бірлестіктердің еніп кетуіне септігін тигізді. Діни бірлестіктер мен қауымдардың көбісінің қуылғанына қарамастан, кейбірінің жұмысы әлі де болса жалғасуда. Олардың бірі мемлекет аумағында жергілікті халықтың дәстүрлеріне жат діни ағым бойынша заңды түрде жұмыс істеп, ал екіншісі өз сенімін заңды түрде насихаттау қызметтерімен айналысты.

Бүгінгі күні көптеген ұлттық, соның ішінде және рухани-діни құндылықтарды қайтару процесі байқалады. Қазақстанда мыңдаған діни бірлестіктер құрылып, теологиялық оқу орындарының қызметі дамып келеді, сондай-ақ қайырымдылық қызметі де кеңейіп келеді. Мысалы, егер 1989 жылы елде 20 конфессияның 671 діни бірлестігі жұмыс істесе, содан кейін 1995 жылы олардың саны 1180-ге жуық ұйым болатын 30 конфессияны құрады, яғни 6 жыл ішінде бірлестіктердің жалпы саны 2 есеге жуық өсті (ал Алматы бойынша — 3 есе) [4, 297]. Мешіттер санының өсуі де байқалады, 1989 жылға қарай Қазақстанда 50-ге жуық мешіт жұмыс істеді, ал 2001 жылға қарай 1440-тан астам мешітке дейін өсті. Бұлардан біз ислам дінінің және оның ықпалын мешіттер санының өсуі арқылы көріп отырмыз. 1991 жылға дейін Қазақстанда бірде-бір діни оқу орны болмаған, бүгінде олардың саны онға жуық, соның ішінде Алматы қаласындағы «Нұр» Ислам университеті бар.

1988 жылдан 1998 жылға дейін республикада діни бірлестіктердің саны 671-ден 2100-ге дейін, яғни үш есеге, оның ішінде ислам бірлестіктерінің саны 46-дан 1000-ға дейін, яғни 20 есеге артқан [6, 4] (1 кесте).

К е с т е 1

Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктер (1989–1998)

Діни бірлестіктер	1989	1993	1995	1996	1997	1998
Барлығы	671	977	1180	1503	1642	2100
Ислам	46	296	483	679	826	1000

Мешіттің ашылуымен халыққа діни базалық білім беру, араб тілі курстары, құран оқу және хадистерді түсіндіру мүмкіндігі пайда болды. Орта мұсылман білім Меркі, Семей, Шымкент, Алматы және т.б. қалаларда орналасқан медреселерде, ал жоғары білім «Нұр» Ислам университетінде қолжетімді болды. ҚМДБ көмегімен қазақстандық студенттер республикадан тыс жерлерде де жоғары білім ала бастады, 1995 жылы 100 студент Түркияға және 80 студент Египетке аттанды. Осылайша, өткен ғасырдың 90 жылдары Қазақстан аумағында исламның қайта өркендеуіне түрлі діни бірлестіктердің жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін либералдық діни заңнама, ҚМДБ құрылуы, биліктің ҚМДБ жұмысына жәрдемдесуі, оның ішінде исламтану саласында маманданған отандық кадрларды даярлау мақсатында ислам қорларымен, жоғары оқу орындарымен байланыс орнату сияқты факторлары да әсерін тигізді.

Елде 1990-шы жылдардың басынан бастап мешіттер санының артып келе жатқанын төмендегі кестеден көруімізге болады (ресми түрде тіркелгені). Егер 1991 жылы олардың саны — 68 болса, 2000 жылы — 1652-ге жеткен, бұл исламдық жанданудың белгілі бір көрінісін көрсетеді. Кестеден байқағанымыздай, 25 жыл уақыт ішінде мешіттер саны 37 есеге артқан және де ең үлкен өсім 2011 жылға сәйкес келетінін көріп отырмыз. Алайда, 2011 жылы қабылданған «Діни қызметтер мен діни бірлестіктер» туралы Заңның қабылдануымен көптеген мешіттер жұмыстарын қайта қалпына келтіре алмай, ҚМДБ құрамында қалды [2, 25] (кесте 2).

К е с т е 2

Қазақстандағы мешіттердің санының өсуі

1991	2000	2011	2012	2015	2016
68	1652	2756	2228	2458	2516

Жоғарыда айтылғандай, қазақтардың діни өткенінің стереотиптері негізінен мұсылмандыққа қарсы менталдылыққа, халықаралық ғылыми байланыстардың болмауына және елдің ақпараттық блогының әлсіздігіне байланысты болды. Ресейдің өзінде және посткеңестік республикаларда жаңа тарихи жағдайларда сарапшылар дін тақырыбына, діннің этникалық функциясына, конфессиялық өткен мен рухани қарым-қатынас арасындағы байланысқа белсенді түрде жүгіне бастады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін елдің Орталық Азия елдеріне, Түркия, Пәкістан және ислам дінін уағыздайтын араб елдерінен шетелдік миссионерлер ағылды. Өзбекстан және Тәжікстан шетелдік діни қозғалыстармен миссионерлік қызметті жүргізу үшін едәуір тартымды елдер болғанына қарамастан, Қазақстан да бұлардың бір үлесінен оның үлесін алды. Исламды сирек кездесетін жағдайларда ғана уағыздайтын миссионерлердің қызметі қазақстандық қоғамда оң бағаланды. Сонымен бірге, сол уақытта ресми діни институттардың беделінің төмендеп келе жатқаны шетелдік діни ұйымдардың енуіне және тиімді насихаттау қызметінің жасауына жағдай жасады [7].

Бүгінгі таңдағы діннің таралуына байланысты өзекті мәселе — сырттан келген қызығушылықтар болып табылады. Сыртқы фактордың әсері екі деңгейде байқалады: біріншісі — жүйелік әсер ету деңгейінде, мысалы, түрік лицейлері мен университеттері білім беру жүйесіне әсер етеді. Бұл ретте білім берудің өзі тәрбиемен, діни жүйе арқылы ажырамас байланыста жүзеге асырылады. Сондай-ақ, түркі топтарының жалпы сәйкестігі де өз рөлін ойнайды. Ал, екіншісі — әсер ететін күнделікті сана деңгейінде ол әр түрлі әлеуметтік топтар арқылы жүзеге асырылады (әртүрлі діни ағымдар мен қозғалыстар), олар негізінде сыртқы ортаға, сыртқы этно-мәдени құндылықтарға негізделген. Мысалға сол уақытта «Хизб ат-Тахрир», «Таблиғи жамағат», «Нұрчилер», пир Исмагулланың ізбасарларының сопылық тобы сияқты әртүрлі мұсылман қозғалыстары мен ағымдарының пайда болуы бұған әсер етті [8, 70].

Осындай әрекеттерді бастаушылардың бірі Фетхулла Гүлен болды. Фетхулла Гүлен — діни ортада белгілі тұлға. Бұл Түркия азаматы түрік тілінде сөйлейтіндер арасында «Фетхуллаци» немесе «Гүленистер» деп аталатын үлкен қауымдастықтың жетекшісі. Осы тұлғаның үлкен «Діни және коммерциялық холдингі» әлем бойынша жүздеген мың адамды біріктіреді. Оның құрылымына көптеген түрлі қорлар, компаниялар, оқу орындары, бизнес-корпорациялар, баспа өнімдері кіреді. Өзінің рухани тәлімгері Саид Нурсидің көзқарастарын, атап айтқанда оның түсінігін, исламның таралу әдістерін шебер қолдана отырып, ол Ресейде, Орталық Азияда, сондай-ақ Қазақстанда танымал болды. Бүгінгі таңда Гүлен идеологиясы еліміздің аумағында уағыздау қызметінде белгілі бір жетістіктерге қол жеткізді. Ұйым құрылымдарының алға қойған жұмысының және олардың жолға қойылған жұмысының арқасында оның ізбасарлары үнемі өсіп келеді.

Халықаралық «Заман» газетін, 25-тен астам лицей, Сүлейман Демирел атындағы университет, яғни, республика бойынша 30-дан астам пансионатты Гүленистер өз мақсатына жету үшін шағын құрал ретінде қолданып келеді. Осыған ҚТЛ-ді (қазақ-түрік лицейлері) қаржыландыратын Қазақстан-Түрік қорын («КАТЕВ») қосуға болады. ҚТЛ-ге қатысты, қазір ол өзін дәлелдеді, яғни білім беру аренасында сапалы білім деңгейі бар мекеме ретінде және мектеп жасындағы балалар арасында бұл лицейге қабылдау өте беделді болып саналады.

Қазақстанда он жылдан астам уақыт бойы кейбір ислам елдерінің (атап айтқанда Түркия, Кувейт) қайырымдылық қорлары қаржыландырған пансионаттар қалыптасты және олар өз кезегінде қазақстандық балаларға ислам негіздерін үйретті. Діни-ағартушылық және білім беру қызметінің заңдылығын тексеру үшін прокуратура органдары уәкілетті мемлекеттік құрылымдармен бірлесіп, 2011 жылы 25 пансионаттар мен олардың 16 филиалында тексеріс өткізді. Тексеру нәтижесінде пансионаттар аз қамтылған отбасылардан шыққан және жетім балаларды қабылдайды және осы мекемелерді қаржыландыру демеушілік көмек есебінен жүзеге асырылған. Барлық пансионаттар аумақтық Әділет органдарында жеке қайырымдылық мекемелері ретінде тіркелген [9]. Алайда, 2016 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев пен Түркия Президенті Р.Т. Ердоғанның келісөздері нәтижесінде — Гүленнің әрекеттері әшкереленіп, оның исламдық теріс бағытты ұстанатыны белгілі болды. Осыдан кейін «қазақ-түрік» лицейлері — «Білім-инновация» лицейлері деп ауыстырылды [9].

Қазақстан Республикасының «Діни бірлестіктер және діни қайраткерлік туралы» Заңы бойынша бұл пансионаттар жұмысын тоқтатты, сондай-ақ оларға білім беру саласына араласуға шектеу қойылды. Соған қарамастан 25 жылға жуық Қазақстанда жұмыс жасаған бұл қорлар әсерінен қазақ жастары жақсы заманауи білім алды, алайда исламның білім алушылар арасында таралуына септігін тигізді. Сондай-ақ олардың көпшілігі гүленизм бағытын ұстанушылар болғандығы өкіндіреді.

Қазақстанның қазіргі кезеңдегі қоғамының дамуына тән ерекшеліктерінің бірі — діннің өмірдегі рөлінің тұрақты өсуі. Оның беделі мен мәртебесі артты, әлеуметтік функциялары кеңеюде. Сонымен бірге, бұл рухани жаңғыру процесінде анықталған және белгілі бір проблемалары да кездесіп отырады. Қазақстанға діни ағымдардың енуіне ықпал ететін жалған діни білім — экстремизм. Дәстүрлі емес діннің пайда болуы ортаға өз ықпалын тигізді. Бұл әсіресе, 1990-шы жылдардың басында біздің көптеген жастарымыз білім алу үшін шетелге кетті. Шет елде оқып жатқан жастарға сол жүрген мемлекетінің идеологиясына, тәртібіне, заңына бағынуға тура келді. Нәтижесінде, бұл жастар бір кездері басқа мемлекеттің идеологиясының әсерінен олар оны қабылдады, содан кейін сол ілімдер ықпал етті. Исламның үлкен тармағының бірі шиит пен ваххабит ағымдары біздің елімізге таралып, соның салдарынан түрлі секталар пайда болды. Олар жастардың және үлкендердің санасын улап, зардабын тигізді және көптеген адамдар зардап шекті.

Бұдан басқа 1990 жылдардың соңы мен 2000 жылдардың басында басқа да қайырымдылық қорлардың елімізде исламның таралуына септігін тигізді. Атап айтқанда, «Аль-Ихсан», «Дүниежүзілік мұсылман жастарының ассамблеясы», «Қазақстандағы Қызыл жарты ай қоғамы», «Әлеуметтік реформалар қоғамы» сияқты қайырымдылық қорлар жұмыс жасады. Осы аталған қорлар елімізде әлі жүйелі жұмыс жасауда. Мысалы, «Қазақстандағы Қызыл жарты ай қоғамы» 2013 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында салынуына 12,3 миллион доллар жұмсалған ірі мешіттердің бірінің құрылысына қатысқан [10]. Бұл қайырымдылық қорлардың қызметінің біздің елге көмек қолын созып жатқанын көріп отырмыз. Алайда, осы арқылы дінді таратып, ислам дінін ұстанушыларды арттыру мақсатында жасап жатқанын да байқауымыз керек.

Ал «Әлеуметтік реформалар қоғамы» 2005 жылы Қазақстан Республикасының Жоғары сотының шешімімен террористтік деп айыпталып, біздің елде тыйым салынды. Соған қарамастан, біздің елдегі азаматтарға бұлардың біршама ықпалы таралып кеткені де белгілі.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан елдің көпұлтты және көпконфессиялы екенін және басқа да объективті факторларды ескере отырып, өзін діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінген зайырлы біртұтас республика деп жариялады. Себебі, мемлекет пен дін бөлек. Яғни мемлекеттің қызметі азаматтық заң нормаларымен реттелінеді, бірақ дін істеріне араласпайды. Ал діннің қызметі өзіндік діни нормалармен сәйкестендіріледі, ол мемлекет жұмысына кіріспейді. Адам қандай көзқарас, қандай ағым немесе қандай сенім ұстанамын десе де өз еркі.

Исламның қазіргі даму тенденциялары Қазақстанда негізінен сыртқы факторлардың. Қазақстанда түрлі мағыналар болған жағдайда исламның ішінде бір-бірінен идеологиялық тұрғыдан ерекшеленетін көптеген қауымдастықтар пайда болады, исламдағы алуан түрлілік негізінен мыналармен байланысты: исламның догмалары мен өмір салтын түсіндіруді насихаттайтын шетелдік мұсылман ұйымдарының әрекеттері. Оқшаулау жеке ағымдарды құрайтын топтар діни қатынастардың бірыңғай қоғамдық институционализациясының қалыптасуына кедергі келтіреді. Көптеген ағымдар әр түрлі елдерде өз идеяларын экспорттайды және олар өздерінің жақтастарын Орталық Азия республикаларында табады. Қалыптасқан алуан түрлілік Қазақстан исламы көп жағдайда шетелдік мұсылман ұйымдарының іс-әрекеттерімен байланысты.

Олардың діни догмалар мен имиджді түсіндіру өмірі әрқашан қазақстандық қоғамның сипатына сәйкес келмейді және білім алуға ықпал етеді. Мұсылман қауымының бірлігіне кедергі келтіретін өзінің рухани көшбасшылары мен ұйымдық құрылымы бар жеке топтар.

Қазіргі ислам дінінің ахуалы үшін Қазақстанда радикалды діни қоғамдастықтардың пайда болуы мен күшеюі, дәстүрлі емес орталықтар қызметінің жандануы, шетел азаматтарының ықпалының артуы миссионерлік қозғалыстар және сектанттық ұйымдардың әлеуметтік базасын кеңейтілуі — өзекті мәселе болып табылады және де ол жастар есебінен жүзеге асырылып отыр. Сонымен қатар, деструктивті секталар мен жаңа буын культтарының қызметінің күшеюі да алаңдаушылық тудыруда.

Деструктивті секталар мен культтер белгілі психологиялық зиян келтіреді, әсіресе жастардың нәзік санасына әсер етіп, оның әдеттегі діни бағытын өзгертеді және өскелең ұрпақтың қалыптасқан этникалық және діни құндылықтар жүйесін бұзады. Сол себептен исламның «теріс» ағымдарының

таралуы және оның «теріс» ағымда екенін жастардың білмеуі — исламның қайта жандануының әлсіз жақтарын көрсетіп отыр.

Елдегі діни қызметтің қазіргі институционализациясы, бірінші кезекте, 1992 жылғы 15 қаңтардағы «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңның қабылдануымен есте қалды [11], кейіннен «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заң ретінде толықтырылды және қабылданды (2011 жылғы 11 қазан) [12]. Көптеген сарапшылардың пікірінше, «Дін туралы» Заң (15.01.1992 ж.) тым либералды болды, көптеген деструктивті секталар мен дәстүрлі емес конфессияларға зайырлы Конституциялық мемлекеттің негізін бұзатын идеялардың агрессивті діни экспансиясы саясатын ашық жүргізуге мүмкіндік берді. Қазіргі заң, көпшіліктің пікірінше, бұрынғыға қарағанда анағұрлым толық формаға ие, бірақ сонымен бірге жұмыс істеуді қажет етеді, атап айтқанда, осы Заңның 7-бабында айтылғандай, «Діни рәсімдер мен рәсімдер қызу пікірталас тудырады, онда мемлекеттік мекемелерде діни рәсімдерді өткізуге тыйым салынады». Саясаттанушы Т.А. Козыревтің айтуынша, заң жобасының бұл тармағы діни рәсімдерді ресми түрде шектейді, іс жүзінде ол тек өзінің бағыты бойынша антиисламға айналуы мүмкін және тек мұсылмандарға әсер етуі мүмкін, оны тиісті түрде сенушілер қабылдайды [13].

Бірақ, жоғарыда айтылғандарға қарамастан, жаңа заңның жағымды жақтары да жеткілікті. Көпшіліктің пікірі бойынша — бұл оның преамбуласы ғана емес, басымдықтары нақты белгіленген. Мысалы, заңның кіріспесінде былай делінген: «Осы Заң Қазақстан Республикасын демократиялық, зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратынын растайды, әркімнің ар-ождан бостандығы құқығына кепілдік береді, діни нанымна қарамастан әркімнің теңдігін құрметтейді. Ханафи бағытындағы исламның тарихи рөлін мойындайды.

Елдегі ислам дінін реттеудің тағы да бір қадамы Қазақстан Мұсылмандары Діни басқармасының (ҚМДБ) құрылуы болды. ҚМДБ — Қазақстан мұсылмандарына діни-руханияттық басшылық жасайтын республикалық бірлестік. Ол еліміздегі ең үлкен және ықпалды Қазақстан мұсылмандарының көп бөлігін біріктіретін діни үкіметтік емес ұйым. ҚМДБ төрағасы — Бас мүфти жалпы жиналыста сайланады. Бұл ретте Бас мүфтидің кандидатурасы Ақ Ордамен келісіледі. 1990 жылы КСРО-ның құрамында болған 4 ірі ислам діни басқармасының бірі — Орталық Азия діни басқармасы (САДУМ). Қазақстан мұсылмандарының діни қызметін реттеуде және елдегі тұрақтылықты қолдауда ҚМДБ өте маңызды рөл атқаруда. Сондықтан ҚМДБ барлық өкілдері тұрақты қатысушылар болып табылады, сондай-ақ олардың қызметі ҚР Үкіметінің комитеттері мен жұмыс топтарымен, республиканың діни немесе өзге де қоғамдық қызметімен тығыз байланысты және елдегі мұсылман қызметіне сәйкес барлық бастамалардың барлығы ҚМДБ тарапынан келісіледі, және ол мұсылман қауымдары мен мемлекет арасындағы делдал қызметін атқарады.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, қазіргі кезеңдегі Қазақстан дамуының ерекше сипаттарының бірі қоғам өміріндегі ислам дінінің рөлінің күннен күнге арта түсуі болып табылады. Оның беделі мен мәртебесі арта түсуде, әлеуметтік қызметі кеңейуде, діндарлар мен ислами діни бірлестіктердің саны көбеюде. Сонымен қатар, рухани қайта өрлеу үрдісінде Қазақстан бұрын кездеспеген белгілі бір мәселелердің бетін ашты. Республикада көп конфессионалды кеңістік қалыптасты және оның құрамына мемлекетіміз үшін дәстүрлі болып табылатын сенімдегі ислам діни бірлестіктерімен бірге елімізде бұрын кездеспеген діни қозғалыстардың дәстүрлі емес жаңа ұйымдары да кірді. Сондай-ақ Қазақстанға діни экстремизмнің енуіне ықпал ететін, деструктивті және тоталитарлық бағыт танытатын жалған діни ұйымдарда пайда бола бастады.

Мақалада біз Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы исламның рөлін қарастырдық. Қазақстанда діннің мемлекеттен бөлінгеніне қарамастан, эксперттер мен бақылаушылар бұл принциптің қайшылықтарын байқап отыр. Олардың ойынша, таза зайырлы мемлекетті жүзеге асыру қиын. Оны мұсылмандардың Құрбан айт мерекесінің ресми түрде аталып өтілуінен және 7 қаңтардағы Православиелік Рождество мерекесінің демалыс күн ретінде бекітілуі көрсетеді. Соған қарамастан біз қаншалықты мұсылмандық умманың бір бөлігі болғанымызбен, зайырлылықты ұмытпауымыз қажет. Мемлекеттің зайырлылық сипаты — бұл Қазақстан Республикасының сәтті дамуына ықпал ететін күш.

Әдебиеттер тізімі

1 Хилленбранд К. Крестовые походы. Взгляд с Востока: мусульманская перспектива / К. Хилленбранд. — СПб.: Изд-во «ДИЛЯ», 2008. — 672 с.

2 Ногойбаева Э. Центральная Азия. Пространство «шелковой демократии». Ислам и государство / Э. Ногойбаева. — Алматы, 2017. — 52 с.

3 Казахстан возвращает своих студентов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://total.kz/politics/2013/06/17/kazakhstan_vozvrashaet_svoih_stu.

4 Yermukhanov M. Will Kazakhstan Authorities Avoid Extremist Pitfall? / M. Yermukhanov // China and Eurasian Forum Quarterly. — 2006. — Vol. 4, No. 2.

5 Колесников Л.Ф. Современная религиозная ситуация в Республике Казахстан: реалии и перспективы независимого развития / Л.Ф. Колесников, А.И. Артемьев. — М.: РИСИ, 1995. — 316 с.

6 Иванов В. Религии Казахстана: Справочник / В. Иванов, Я.Трофимов. — Алматы, 1999. — 139 с.

7 Omelicheva M.Y. Islam in Kazakhstan: a survey of contemporary trends and sources of securitization / M.Y. Omelicheva. — Central Asian Survey / University of Kansas, Lawrence, USA. — Published online: 24 May 2011.

8 Отчет о научно-исследовательской работе «Современные мусульманские движения и течения в Центральной Азии и в странах Востока: исторические корни, идеологические и политико-правовые основы» (заключительный) // Инв. № 0205РК00905. — Шифр программы: Ф.0277. — 198 с.

9 Нашествие молодых «шейхов»: как исламское образование в Казахстане поставили на контроль [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://news.invest.kz/24534413-s-isabaeva-nashestvie-molodyh-sheyhov-kak-islamskoe-obrazovanie-v-kazahstane-postavili-na-kontrol>.

10 Казахско-турецкие лица переименуют [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/kazahsko-tureckie-licei-pereimenuyut_a2959897.

11 Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30004865.

12 Закон Республики Казахстан «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000934.

13 Козырев Т. «Родина или Бог?» [Электронный ресурс]. / Т. Козырев. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31055848&pos=15.

Р.М. Жумашев, Ш.А. Садвокасов

История возрождения ислама в Республике Казахстан

В этом году исполняется 30 лет с момента обретения Независимости Казахстаном. До этого в течение 70 лет Казахстан был одной из тех стран, которые пострадали от жесткой политики Советской власти. Особо пострадавшей сферой в республике можно считать религиозную политику. Из-за Советской власти, которая проповедовала атеизм, в нашей стране утвердилась массовая религиозная безграмотность. Несмотря на то, что наше государство является светским, с каждым днем растет роль ислама и приверженцев этой религии. В настоящей статье мы рассмотрим историю возрождения ислама в Республике Казахстан с 1991 года до наших дней.

Ключевые слова: Республика Казахстан, ислам, возрождение ислама, светское государство, религия, религиозная политика, формы бытования.

R.M. Zhumashev, Sh.A. Sadvokassov

The history of revival of Islam in the Republic of Kazakhstan

This year marks the 30th anniversary of the receipt of the Independence of Kazakhstan. Prior to that, for 70 years, Kazakhstan became one of those countries that suffered from the tough policy of the Soviet regime. One of the most affected areas can be considered religious politics. Because of the Soviet government, which preached anti-religiousness in our country, religious illiteracy was established. Despite the fact that our country is secular, the role of Islam and the adherents of this religion is growing every day. In this article, we will look at the history of the revival of Islam in the Republic of Kazakhstan from 1991 to the present day.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Islam, Revival of Islam, secular state, religion, religious policy, forms of existence.

References

1 Khillenbrand, K. (2008). Krestovye pokhody. Vzgliad s Vostoka: musulmanskaia perspektiva [Crusades. View from the East: A Muslim Perspective]. Saint Petersburg: Izdatelstvo «DILIA» [in Russian].

2 Nogoibaeva, E. (2017). Tsentralnaia Aziia. Prostranstvo «shelkovoii demokrati». Islam i gosudarstvo [Central Asia. The space of “silk democracy”. Islam and the state]. Almaty [in Russian].

- 3 Kazakhstan vozvrashchaet svoikh studentov [Kazakhstan returns its students]. Retrieved from total.kz/politics/2013/06/17/kazahstan_vozvrashchaet_svoih_stu [in Russian].
- 4 Yermukhanov, M. (2006). Will Kazakhstan Authorities Avoid Extremist Pitfall? *China and Eurasian Forum Quarterly*, 4, 2.
- 5 Kolesnikov, L.F., & Artemev A.I. (1995). Sovremennaiia religioznaia situatsiia v Respublike Kazakhstan: realii i perspektivy nezavisimogo razvitiia [The modern religious situation in the Republic of Kazakhstan: realities and prospects of independent development]. Moscow: RISI [in Russian].
- 6 Ivanov, V., & Trofimov, Ya. (1999). Religii Kazakhstana: Spravochnik [Religions of Kazakhstan: A Reference Book]. Almaty [in Russian].
- 7 Omelicheva, M.Y. (2011). Islam in Kazakhstan: a survey of contemporary trends and sources of securitization. Central Asian Survey: University of Kansas, Lawrence, USA.
- 8 Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote «Sovremennnye musulmanskie dvizheniia i techeniia v Tsentralnoi Azii i v stranakh Vostoka: istoricheskie korni, ideologicheskie i politiko-pravovye osnovy» (zakliuchitelnyi) [Report on the research work “Contemporary Muslim movements and trends in Central Asia and the countries of the East: historical roots, ideological and political and legal foundations” (final)]. No. 0205PK00905. — Shifr programmy – Program code: F.0277 [in Russian].
- 9 Nashestvie molodykh «sheikhov»: kak islamskoe obrazovanie v Kazakhstane postavili na kontrol [The invasion of young “sheikhs”: how Islamic education in Kazakhstan was brought under control]. Retrieved from <https://news.igest.kz/24534413-sisabaeva-nashestvie-molodyh-sheyhov-kak-islamskoe-obrazovanie-v-kazahstane-postavili-na-kontrol> [in Russian].
- 10 Kazakhsko-turetskie litsei pereimenuiut [Kazakh-Turkish lyceums will be renamed]. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/kazahsko-tureckie-licei-pereimenuyut_a2959897 [in Russian].
- 11 Zakon Respubliki Kazakhstan «O protivodeistvii ekstremizmu» [Law of the Republic of Kazakhstan “On Countering Extremism”]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30004865 [in Russian].
- 12 Zakon Respubliki Kazakhstan «O svobode veroispovedaniia i religioznykh obedineniakh» [Law of the Republic of Kazakhstan “On freedom of religion and religious associations”]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000934 [in Russian].
- 13 Kozyrev, T. «Rodina ili Bog?» [Motherland or God?]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31055848&pos=15 [in Russian].

S.K. Zipatolla^{1*}, Zh.M. Kenzhegali¹, M. Khurramov²

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

²University of World Economy and Diplomacy, Tashkent, Uzbekistan

(E-mail: zipatollashyngys@gmail.com; zharas_k@mail.ru; fusion2gb@gmail.com)

How did the media cover the 2021 conflict in the Vorukh exclave?

Vorukh exclave is a small piece of land in Tajikistan, surrounded by the territory of Kyrgyzstan. Over the past 10 years only, there have been more than 150 conflicts with victims from both sides. This article describes how Kyrgyz and Tajik media covered the conflict, which occurred in the Vorukh exclave from April 28 to May 1, 2021. For this purpose, the researchers analyzed the media reports from April 28 to May 1 of three Kyrgyz media, which are “Kaktus.media”, “Turmush”, “24.kg”, and three Tajik media, which are “Asia-Plus”, “Khovar”, and “Avesta”. The analysis of collected data demonstrated that the tendency for unilateral coverage of the conflict from both sides existed. Moreover, the Kyrgyz media agencies were more open and tried to cover the incident in detail, while some Tajik media agencies limited publications regarding the incidents. The results contribute to a better understanding of processes that needs to be considered to find solution for the annual conflicts on the Kyrgyz-Tajik border.

Keywords: Kyrgyz-Tajik border, Vorukh exclave, border issues, Kyrgyzstan, Tajikistan, conflict, clashes, Golovnoi water intake facility, exclave, enclave, media, news agencies, Asia-Plus, Khovar, Avesta, Kaktus-media, Turmush, 24.kg.

Introduction

Currently, the Vorukh exclave is one of the main causes of disputes on the Kyrgyz-Tajik border. This is a small piece of land in Tajikistan, surrounded by the territory of Kyrgyzstan. Over the past 10 years only, there have been more than 150 conflicts with victims from both sides [1].

However, the conflict that occurred in 2021 was one of the most violent in the history of clashes. As a result of the conflict, two dozen people were killed and at least 150 people were injured [2].

The conflict happened from April 28 to May 1 until the parties agreed on a complete ceasefire. The reason for the clashes between Kyrgyz and Tajik citizens, as well as border services, was the “disputed” territory, which is the Golovnoi water distribution facility near the Vorukh exclave.

Both parties agree that the incident appeared because the Tajik side began installing surveillance cameras near the Golovnoi water intake facility. Nevertheless, further versions of the conflict on both sides differ. This probably encouraged some Kyrgyz and Tajik media to cover the conflict unilaterally, especially in the first publications.

This study examines how some Kyrgyz and Tajik media covered this incident.

Experimental

For this purpose, the researchers analyzed the media reports from April 28 to May 1 of three Kyrgyz media, which are “Kaktus.media”, “Turmush”, “24.kg”, and three Tajik media, which are “Asia-Plus”, “Khovar”, and “Avesta”. According to their publications, the researchers restored the conflict chronology and analyzed how Kyrgyz and Tajik media covered these clashes.

Results

Beginning of the incident — April 28. Kyrgyz version. According to the reports of the Kyrgyz “Kaktus.media”, “Turmush”, and “24.kg”, published on April 28 with reference to the government representative office in the Batken region, after the Tajik side tried to install surveillance cameras, the border service of Kyrgyzstan demanded to suspend the works. Further, representatives of Kyrgyz and Tajik sides started the negotiation process, reported media agencies [3–5].

---

* Corresponding author’s E-mail: zipatollashyngys@gmail.com

Later, “Kaktus.media”, “Turmush”, and “24.kg”, without indicating the source, stated about the shot fired from the territory of Tajikistan. The latter media agency also noted that it was done by the Tajik law enforcement agencies in the direction of Kyrgyz citizens who were there at the moment of incident.

Then, all three agencies, citing various sources from residents to the border service of Kyrgyzstan, reported that citizens of Kyrgyzstan and Tajikistan gathered from both sides and started throwing stones at each other. “24.kg” and “Kaktus.media” noted that from 100 to 150 people participated there [6–8].

On this day, these were the last reports of Kyrgyz media agencies. However, almost simultaneously the Tajik media provided a different version of the conflict on April 28, which none of the three Kyrgyz media indicated in their publications. Only the day after the incident, “Kaktus.media” and “24.kg” reported on the Tajik version, while “Turmush” did not provide it even on the day after [9, 10].

Tajik version. According to the Tajik version, published by “Asia-Plus”, “Khovar”, and “Avesta” on April 28, with reference to the border service of Tajikistan, the conflict happened because the Kyrgyz side mobilized its citizens from remote villages to provoke this incident.

Furthermore, Tajik media agencies in their publications provided information that, in accordance with the maps of 1924–1927 and 1989, this hydraulic facility is located completely on the territory of Tajikistan. Therefore, the Tajik representatives had every right to install surveillance cameras there.

However, it is important to note that “Asia-Plus” and “Avesta”, unlike their Kyrgyz counterparts, published the opposite version of the incident in their reports on April 28. At the same time, “Khovar” decided to cover this incident unilaterally on this day and even on the next day did not provide the Kyrgyz version [11–13].

Escalation — April 29. Kyrgyz version. On April 29, “Kaktus.media”, “Turmush”, and “24.kg” reported that the situation in the Batken region (Kyrgyzstan) deteriorated. Citizens of Tajikistan began throwing stones at residents of Kyrgyzstan and their houses.

Further, the border service of Kyrgyzstan accused their Tajik colleagues of trying to seize the Golovnoi water intake facility. “Turmush” and “Kaktus.media” reported with a reference to the Kyrgyz border service that the Tajik militaries at 14:05 began a massive attack of the hydraulic facility, using mortars and machine guns.

At the same time, “24.kg” provided more neutral message. The media referencing to State Committee for National Security of Kyrgyzstan stated that skirmishes between units of both sides started in the area of the water distribution facility.

Later, all three media informed, citing the Kyrgyz border service, that at about 17:00 the Tajik side attacked the Kapchygai, Min-Bulak, Dostuk border posts, as well as the Kozhogar and Bulak-Bashi border posts of Kyrgyzstan. As a result of the mortar attack, the building of the Dostuk frontier outpost was on fire, reported media agencies.

Then, all three news agencies reported with a reference to the Kyrgyz State Committee for National Security that in response to the actions of the Tajik side, Kyrgyz special purpose detachment “Boru” seized the border outpost Khoja Alo of Tajikistan.

On the same day, all three agencies noted that skirmishes between Kyrgyz and Tajik militaries also started in the Leilek district of Kyrgyzstan.

The last messages from media agencies were how representatives of both sides agreed on a ceasefire from 8 p.m. of that day [6, 14–18].

In addition, it is also important to mention that the Tajik Border Service published the opposite version of the incident on this day. However, none of the three Kyrgyz media provided it on April 29–30.

Tajik version. According to the Tajik version, which was published by “Asia-Plus”, “Khovar”, and “Avesta” on April 29, with reference to the Tajik border service, the military personnel of Kyrgyzstan at 1 p.m. were the first to open fire on Tajik militaries near the Golovnoi water distribution facility.

This is where on this day the messages of “Khovar”, and “Avesta” about the incident ends. Further, the history of the incident can be seen only through the reports of “Asia-Plus”.

According to it, after skirmishes on the hydraulic facility, the Kyrgyz militaries opened fire on the bridge located on the territory of Tajikistan. Then, the news agency informed that skirmish moved to the area of Vorukh exclave.

Later, “Asia-Plus”, citing the Kyrgyz border service, provided the Kyrgyz version of the incident, according to which the Tajik side was the first to begin fire.

Nevertheless, a few hours later, the news agency, citing the source in law enforcement agencies of Tajikistan, denied this information. According to media, “these days the Ministers of Defense and the Secretar-

ies of the Security Councils of the CSTO have gathered in Dushanbe”. Therefore, the Tajik officials “did the best to avoid the conflict and tried to convince everyone to show restraint”.

Then, “Asia-Plus” referencing to the head of the jamoat, Abdukhamid Odinaev, reported that nearly at 5.30 p.m. the skirmishes started in Ovchi-Kalacha area of Tajikistan, which is located near the Leilek district of Kyrgyzstan.

Two hours later, “Asia-Plus” correspondent in the conflict zone informed that Kyrgyz snipers do not allow residents of Khoja-Alo village to cross the main road towards Vorukh exclave. According to the media, for several hours, the main road Khoja-Alo-Vorukh remains blocked, and Kyrgyz snipers began shooting at residents and vehicles trying to cross the road.

Finally, at 8 p.m., “Asia-Plus”, citing the Tajik Foreign Ministry, provided information that both sides had agreed on a ceasefire [19–22].

It is also important to mention that “Asia-Plus”, referring to the border service of Tajikistan, reported that the information about the seizure of the Khoja-Alo border outpost by the Kyrgyz side was fake.

In addition, it can be seen that the other two media agencies had few reports relating to the conflict. Therefore, one might get the impression that they preferred to limit the Tajik version of the incident.

Continuation — 30 April — 1 May. Kyrgyz version. On April 30, despite the reached agreements day before, the shootout repeated again in the Leilek district on Kyrgyz-Tajik border, messaged “Kaktus.media”, “Turmush”, and “24.kg”.

In addition, all three news agencies, citing various sources, provided information about the seizure of villages in the Leilek district by Tajik citizens. “Kaktus.media” and “Turmush” also reported that the head of the “Internatsional” village in the Leylek district became hostage of the Tajik side. However, later “Kaktus.media” denied this information referring to the administration of Isfara region (Tajikistan).

Further, Kyrgyz media agencies in their messages provided information that the chairman of the State Committee for National Security, Kamchybek Tashiev, held a meeting on neutral territory with his colleague, head of the State Committee for National Security of Tajikistan, Saimumin Yatimov. As a result of this meeting, the Kyrgyz official promised to resolve completely the issues, reported all three news agencies.

Almost simultaneously, the above-mentioned news agencies provided information that citizens of Tajikistan on bulldozers were destroying buildings in the villages of the Leylek district and were shooting at Kyrgyz citizens.

Later, “Kaktus.media” and “24.kg” in their publications announced about the telephone conversation of Kyrgyz and Tajik presidents, where both sides discussed the ways of conflict resolutions on the border.

Further, on May 1, “Kaktus.media” and “24.kg” reported that shootouts were continuing in the Leylek district. They assumed that these are citizens of Tajikistan. However, almost immediately “Asia-Plus” with reference to the residents denied this information.

Later, all three media reported that the heads of the State Committee for National Security of both states held negotiations, as a result of which the parties agreed on a complete ceasefire and made a joint statement on delimitation and demarcation at the border area [23–33].

Tajik version. On the Tajik side, on April 30, only the “Asia-Plus” news agency covered the conflict, while “Khover” and “Avesta” did not publish reports related to the conflict.

Therefore, further the authors had to rely on the publications of “Asia-Plus”.

On that day, the media reported that in the jamoat of Ovchi-Kalacha of Bobojon Gafurov district, which borders the Leylek district of Kyrgyzstan, skirmishes began again, after several hours of signing a ceasefire document.

Further, “Asia-Plus”, citing the administration of the Sughd region of Tajikistan, provided information that the Tajik side was preserving the ceasefire regime and was maintaining peace on the border area. The news agency also messaged that media in the neighboring country were using the situation as incitement.

Then “Asia-Plus” reported about negotiations between the heads of the State Committee for National Security of both countries. The media also noticed that the head of the State Committee for National Security of Tajikistan, Saimumin Yatimov, refused to comment about these talks.

It is important to say that while the Tajik side remained silent and did not comment on the results of the meeting, the head of the State Committee for National Security of Kyrgyzstan, Kamchybek Tashiev, immediately after the meeting, gave an interview to several Kyrgyz media, reported “Asia-Plus”.

On May 1, “Asia-Plus” referencing to Tajik border guards and residents of the border regions of Tajikistan denied the information of the Kyrgyz border service that Tajik side attacked the residential buildings of the Kyrgyz people

Later, “Asia-Plus”, citing “24.kg” news agency, announced the start of negotiations on the demarcation and delimitation of the border and a ceasefire [21].

On this day, there were fewer controversial points on both sides. With an exception of the last incident before a ceasefire, Tajik side decided to apply “defense” strategy and denied the Kyrgyz version. A similar situation also occurred on April 29, when the Tajik side denied the capture of the Khodja-Alo outpost.

Discussion

In general, it can be said that there is a tendency for one-sided coverage of the conflict.

From the Kyrgyz side, we see how on April 28 there was a fact of unilateral coverage of the conflict, mainly during the first publications. In addition, in the case of “Turmush”, the coverage was unilateral completely without providing a Tajik version of the incident. Moreover, it is important to mention that all three media covering the continuation of the conflict on April 29 probably decided to limit themselves to only the options of the Kyrgyz side, which also proves that there is a tendency of one-sided coverage of the incident.

On the Tajik side, we also see that there is also a trend towards one-sided coverage, e.g., as in the case of “Khovar” on April 28 or “Avesta” and “Khovar” on April 29. However, we also see the absence of “Avesta” and “Khovar” publications on the April 30 conflict. Therefore, it can be assumed that the unilateral coverage on April 28-29 was due not to the reluctance to publish the opposite version, but due to some restrictions from third parties.

Furthermore, it is important to note that during this conflict, the Tajik side, represented by its border guards or other representatives, preferred to work more in a “defense” position as in the case of Khoja-Alo seizure and events of May 1. We also see unwillingness of Tajik side to comment the process of negotiations, which probably demonstrates some secrecy of Tajik side.

Unlike the representatives of Tajikistan, the Kyrgyz side was less constrained in actions and openly presented various cases that occurred during conflicts.

Conclusions

In conclusion, the authors would like to mention that each of these media has a specific audience and each publication forms the opinion of this very audience. In this regard, in the future, we would like the news agencies of the two states to work together and cover conflicts, providing both versions of the incident, responsibly realizing that they have a huge impact on the minds of people, a person and can change not only their thoughts and ideas, but also behavior as well. A good coverage would help the audience more objectively assess the situation and reduce the degree of tension in society. We think that media representatives should take into account the traditionally difficult relations between neighboring states as much as possible and try to be more open and unbiased.

References

- 1 Главы Киргизии и Таджикистана обсудили конфликт на границе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rg.ru/2019/07/31/glavy-kirgizii-i-tadzhikistana-obsudili-konflikt-na-granice.html>.
- 2 Конфликт на кыргызско-таджикской границе: от камней и палок к пулям и бомбам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/conflict-on-the-kyrgyz-tajik-border-moves-from-sticks-and-stones-to-bullets-and-bombs/31230807.html>.
- 3 На границе с Таджикистаном снова вспыхнул конфликт. Соседи установили видеонаблюдение [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437062_na_granice_s_tadjikistanom_snova_vspyhnyl_konflikt_sosedey_ustanovili_videonabludenie.html.
- 4 Таджикская сторона пыталась установить видеонаблюдение на территории Кок-Таша [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/obschestvo/191940_tadjikskaya_storona_pyitalas_ustanovit_videonablyudenie_naterritorii_kok-tasha/.
- 5 Конфликт на кыргызско-таджикской границе: Двое кыргызстанцев попали в больницу [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.turmush.kg/ru/news:1698822/>.
- 6 Инцидент на границе. Пограничники обеих стран уводят людей от места событий [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/proisshestvija/191959_intsident_nagranitse_pogranichniki_obeih_stran_uvodyat_lyudey_otmesta_sobyitiy/.
- 7 Хронология вооруженного конфликта на границе Кыргызстана и Таджикистана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.turmush.kg/ru/news:1698958/?bank=ok>.
- 8 Конфликт на границе с Таджикистаном. Пограничники отводят людей от места конфликта [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437080_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_pogranichniki_otvodiat_lyudey_ot_mesta_konflikta.html.

9 Конфликт на границе с Таджикистаном. Хронология и все самое главное [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437149_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_hronologiya_i_vse_samoe_glavnoe.html.

10 Инцидент на границе: почему он начался и что послужило причиной [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/obschestvo/192054_intsident_nagranitse_pochemu_onnachalsya_ichto_poslujilo_prichinoy/.

11 Пресс-центр Пограничных войск ГКНБ Республики Таджикистан сообщает [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://khover.tj/rus/2021/04/press-tsentr-pogranichnyh-vojsk-gknb-respubliki-tadzhikistan-soobshhaet/>.

12 Погранвойска Таджикистана: Кыргызстан оккупировал водораспределительный пункт и провоцирует конфликт [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20210429/pogranvoiska-tadzhikistana-kirgizstan-okkupiroval-vodoraspredelitelny-punkt-i-provotsiruuet-konflikt>.

13 Погранвойска Таджикистана: конфликт на водоразделе «Головной» спровоцировала киргизская сторона [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://avesta.tj/2021/04/29/pogranvojska-tadzhikistana-konflikt-na-vodorazdele-golovnoj-sprovotsirovala-kirgizskaya-storona/>.

14 Инцидент на границе. Кыргызстан и Таджикистан договорились о прекращении огня [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/proisshestvija/192178_intsident_nagranitse_kyrgyzstan_tadjikistan_dogovorilis_oprekraschenii_ognya/.

15 Инцидент на границе. ГКНБ сообщает о нападении на пограничные посты [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/proisshestvija/192150_intsident_nagranitse_gknb_soobshhaet_onapadenii_napogranichnyie-postyi/.

16 Конфликт на границе с Таджикистаном. Хронология и все самое главное [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437149_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_hronologiya_i_vse_samoe_glavnoe.html.

17 Конфликт на границе с Таджикистаном. Коротко о событиях 28–29 апреля [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437201_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_korotko_o_sobytiiah_28_29_aprelia.html.

18 Пограничные службы Таджикистана начали обстрел водозабора «Головной» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437146_pogranichnye_slyjby_tadjikistana_nachali_obstrel_vodozabora_golovnoj.html.

19 Пресс-центр Пограничных войск ГКНБ Республики Таджикистан сообщает [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://khover.tj/rus/2021/04/press-tsentr-pogranichnyh-vojsk-gknb-respubliki-tadzhikistan-soobshhaet-3/>.

20 Киргизские военные открыли огонь по таджикским пограничникам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://avesta.tj/2021/04/29/kirgizskie-pogranichniki-otkryli-ogon-po-tadzhikskim-voennosluzhashhim-pogranvojsk/>.

21 Конфликт на таджикско-киргизской границе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20210429/pryamoi-efir-konflikt-na-tadzhiksko-kirgizskoi-granitse>.

22 Утро вечера мудренее: массированный обстрел на таджикско-киргизской границе прекращен [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://avesta.tj/2021/04/29/utro-vechera-mudrenee-massirovannyj-obstrel-na-tadzhiksko-kyrgyzskoj-granitse-prekrashhen/>.

23 Конфликт на киргизско-таджикской границе: День второй [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.turmush.kg/ru/news:1699355/>.

24 Главы ГКНБ Кыргызстана и Таджикистана сделали заявление по границе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.turmush.kg/ru/news:1699621/>.

25 Что происходит на границе с Таджикистаном 30 апреля. Вся информация в одном материале [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437252_что_происходит_на_границе_s_tadjikistanom_30_aprelia_vsia_informaciia_v_odnom_materiale.html.

26 Встреча комиссии по делимитации двух стран пройдет на территории Кыргызстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437370_vstrecha_komissii_po_delimitacii_dvyh_stran_proydet_na_territorii_kyrgyzstana.html.

27 Ситуация на границе. В Лейлекском районе вновь перестрелка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/proisshestvija/192308_situatsiya_nagranitse_vleylekskom_rayone_vnov_perestrelka/.

28 Ситуация на границе. Камчыбек Ташиев об итогах встречи с таджикской стороной [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/vlast/192313_situatsiya_nagranitse_kamchybek_tashiev_obitogah_vstrechi_stadjikskoy_storonoy/.

29 Ситуация на границе. Садыр Жапаров и Эмомали Рахмон обсудили вопрос [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/vlast/192398_situatsiya_nagranitse_sadyir_japarov_iemomali_rahmon_obsudili_vopros/.

30 Ситуация на границе. Стрельба полностью прекратилась, обстановка стабилизируется [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/proisshestvija/192346_situatsiya_nagranitse_strelba_polnostyu_prekratilas_obstanovka_stabiliziruetsya/.

31 Ситуация на границе. Попытка № 2: стороны вновь договорились о прекращении огня [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/obschestvo/192521_situatsiya_nagranitse_popyitka_2_storonyi_vnov_dogovorilis_oprekraschenii_ognya/.

32 Инцидент на границе. В Лейлекском районе вновь стреляют [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://24.kg/proisshestvija/192448_intsident_nagranitse_vleylekskom_rayone_vnov_strelyayut/.

33 «Военных поглазеть отправили?» Жители приграничных сел Баткена обратились к властям [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://kaktus.media/doc/437424_военных_poglazet_otpravili_jiteli_prigranichnyh_sel_batkena_obratilis_k_vlastiam.html.

Ш.К. Зипатолла, Ж.М. Кенжегали, М.К. Хуррамов

Ворух анклавындагы 2021 жылгы кақтыгысты бұқаралық ақпарат құралдары қалай көрсетті?

Ворух анклавы — Қырғызстан территориясымен қоршалған Тәжікстанның шағын жері. Тек соңғы 10 жылда онда екі жактан да құрбандар болған 150-ден астам қақтығыс болды. Мақалада 2021 жылдың 28 сәуірі мен 1 мамыры аралығында Ворух анклавында болған қақтығысты қырғыз және тәжік бұқаралық ақпарат құралдары қалай жариялағаны сипатталған. Ол үшін зерттеушілер 28 сәуір мен 1 мамыр аралығындағы үш қырғызстандық бұқаралық ақпарат құралдарына, атап айтқанда «Kaktus.media», «Turmush», «24.kg» және «Азия-Плюс», «Ховар», «Авеста» сияқты үш тәжікстандық бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттарына талдау жасаған. Одан әрі жинақталған мәліметтерді талдау барысында екі жактан да жанжалды бір жақты көрсету үрдісі бар екені дәлелденді. Оның үстіне қырғызстандық ақпарат құралдары ақпаратты сараптау бойынша барынша ашық болып, оқиғаны егжей-тегжейлі көрсетуге тырысқанын, ал кейбір тәжікстандық бұқаралық ақпарат құралдары шектеулі ақпараттарды ғана жариялағанын байқаймыз. Бұл зерттеудің нәтижелері қырғыз-тәжік шекарасындағы жыл сайынғы қақтығыстардың шешімін табу үшін қажет процестерді жақсырақ түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: қырғыз-тәжік шекарасы, Ворух анклав, шекара мәселесі, Қырғызстан, Тәжікстан, жанжал, қақтығыстар, «Головной» су алу станциясы, эксклав, анклав, бұқаралық ақпарат құралдары, ақпарат агенттіктері, «Азия-Плюс», «Ховар», «Авеста», «Кактус-медиа», «Turmush», «24.kg».

Ш.К. Зипатолла, Ж.М. Кенжегали, М.К. Хуррамов

Как средства массовой информации освещали конфликт 2021 года в анклаве Ворух?

Анклав Ворух — это небольшой участок земли в Таджикистане, окруженный территорией Кыргызстана. Только за последние 10 лет там произошло более 150 конфликтов с жертвами с обеих сторон. В статье описано то, как кыргызские и таджикские средства массовой информации (СМИ) освещали конфликт, произошедший в анклаве Ворух с 28 апреля по 1 мая 2021 года. Для этого исследователи проанализировали сообщения СМИ с 28 апреля по 1 мая трех кыргызских СМИ, которыми являются «Kaktus.media», «Турмуш», «24.kg», и три таджикских СМИ, такие как «Азия-Плюс», «Ховар» и «Авеста». Результаты анализа собранных данных показали, что существует тенденция к одностороннему освещению конфликта с обеих сторон. При этом кыргызские СМИ были более открытыми и старались подробно освещать инцидент, в то время как некоторые таджикские СМИ публиковали ограниченное количество сообщений. Результаты данного исследования способствуют лучшему пониманию процессов, которые необходимо для того, чтобы найти разрешение ежегодных конфликтов на кыргызско-таджикской границе.

Ключевые слова: кыргызско-таджикская граница, анклав Ворух, пограничные вопросы, Кыргызстан, Таджикистан, конфликт, боестолкновения, водозабор «Головной», эксклав, анклав, СМИ, информационные агентства, «Азия-Плюс», «Ховар», «Авеста», «Кактус-медиа», «Турмуш», «24.kg».

References

- 1 Glavy Kirgizii i Tadjikistana obsudili konflikt na granitse [The heads of Kyrgyzstan and Tajikistan discussed the conflict on the border]. Retrieved from <https://rg.ru/2019/07/31/glavy-kirgizii-i-tadjikistana-obsudili-konflikt-na-granice.html> [in Russian].
- 2 Konflikt na kyrgyzsko-tadjikskoi granitse: ot kamnei i palok k puliam i bombam [Conflict on the Kyrgyz-Tajik border: from stones and sticks to bullets and bombs]. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/conflict-on-the-kyrgyz-tajik-border-moves-from-sticks-and-stones-to-bullets-and-bombs/31230807.html> [in Russian].
- 3 Na granitse s Tadjikistanom snova vspykhnul konflikt. Sosedi ustanovili videonabludenie [Conflict broke out again on the border with Tajikistan. Neighbors installed videosurveillance]. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/conflict-on-the-kyrgyz-tajik-border-moves-from-sticks-and-stones-to-bullets-and-bombs/31230807.html> [in Russian].
- 4 Tadjikskaia storona pytalas ustanovit videonabludenie na territorii Kok-Tasha [The Tajik side tried to install video surveillance on the territory of Kok-Tash]. Retrieved from https://24.kg/obschestvo/191940_tadjikskaya_storona_pytalas_ustanovit_videonabludenie_naterritorii_kok-tasha/ [in Russian].
- 5 Konflikt na kyrgyzsko-tadjikskoi granitse: Dvoe kyrgyzstantsev popali v bolnitsu [Conflict on the Kyrgyz-Tajik border: Two Kyrgyzstanis were hospitalized]. Retrieved from <https://www.turmush.kg/ru/news:1698822/> [in Russian].

6 Intsident na granitse. Pogranichniki obeikh stran uvodiat liudei ot mesta sobytii [Border incident. Border guards of both countries take people away from the scene]. Retrieved from https://24.kg/proisshestviya/191959_intsident_nagranitse_pogranichniki_obeih_stran_uvodyat_lyudey_otmesta_sobyitiy/ [in Russian].

7 Khronologiya vooruzhennogo konflikta na granitse Kyrgyzstana i Tadjikistana [Chronology of the armed conflict on the border of Kyrgyzstan and Tajikistan]. Retrieved from <https://www.turmush.kg/ru/news:1698958/?bank=ok> [in Russian].

8 Konflikt na granitse s Tadjikistanom. Pogranichniki otvodiat liudei ot mesta konflikta [Border incident. Border guards of both countries take people away from the scene]. Retrieved from https://24.kg/proisshestviya/191959_intsident_nagranitse_pogranichniki_obeih_stran_uvodyat_lyudey_otmesta_sobyitiy/ [in Russian].

9 Konflikt na granitse s Tadjikistanom. Khronologiya i vse samoe glavnoe [Conflict on the border with Tajikistan. Chronology and all the most important]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437149_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_hronologiya_i_vse_samoe_glavnoe.html [in Russian].

10 Intsident na granitse: pochemu na nachalsia i chto posluzhilo prichinoi [Conflict on the border with Tajikistan. Chronology and all the most important]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437149_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_hronologiya_i_vse_samoe_glavnoe.html [in Russian].

11 Press-tsentr Pogranichnykh voisk GKNB Respubliki Tadjikistan soobshchaet [The press center of the Border Troops of the State Committee for National Security of the Republic of Tajikistan informs]. Retrieved from <https://khovar.tj/rus/2021/04/press-tsentr-pogranichnykh-vojsk-gknb-respubliki-tadjikistan-soobshchaet/> [in Russian].

12 Pogranvoiska Tadjikistana: Kyrgyzstan okkupiroyal vodoraspredelitelny punkt i provotsiruet konflikt [Tajik Border Troops: Kyrgyzstan occupies water distribution point and provokes conflict]. Retrieved from <https://asiaplustj.info/ru/news/centralasia/20210429/pogranvoiska-tadjikistana-kirgizstan-okkupiroyal-vodoraspredelitelny-punkt-i-provotsiruet-konflikt> [in Russian].

13 Pogranvoiska Tadjikistana: konflikt na vodorazdele "Golovnoi" sprovotsirala kirgizskaya storona [The border guard of Tajikistan: the conflict on the watershed "Head" was provoked by the Kyrgyz side.]. Retrieved from <https://avesta.tj/2021/04/29/pogranvojska-tadjikistana-konflikt-na-vodorazdele-golovnoj-sprovotsirovala-kirgizskaya-storona/> [in Russian].

14 Intsident na granitse. Kyrgyzstan i Tadjikistan dogovorilis o prekrashchenii ognia [Border incident. Kyrgyzstan and Tajikistan agree on a ceasefire]. Retrieved from <https://avesta.tj/2021/04/29/pogranvojska-tadjikistana-konflikt-na-vodorazdele-golovnoj-sprovotsirovala-kirgizskaya-storona/> [in Russian].

15 Intsident na granitse. GKNB soobshchaet o napadenii na pogranichnye posty [Border incident. SCNS reports attack on border posts]. Retrieved from <https://avesta.tj/2021/04/29/pogranvojska-tadjikistana-konflikt-na-vodorazdele-golovnoj-sprovotsirovala-kirgizskaya-storona/> [in Russian].

16 Konflikt na granitse s Tadjikistanom. Khronologiya i vse samoe glavnoe [Conflict on the border with Tajikistan. Chronology and all the most important]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437149_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_hronologiya_i_vse_samoe_glavnoe.html [in Russian].

17 Konflikt na granitse s Tadjikistanom. Korotko o sobytiiah 28–29 aprelija [Conflict on the border with Tajikistan. Briefly about events 28-29]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437201_konflikt_na_granice_s_tadjikistanom_korotko_o_sobytiiah_28_29_aprelia.html [in Russian].

18 Pogranichnye sluzhby Tadjikistana nachali obstrel vodozabora «Golovnoi» [The border services of Tajikistan began shelling the water intake "Golovnoi"]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437146_pogranichnye_slyzby_tadjikistana_nachali_obstrel_vodozabora_golovnoy.html [in Russian].

19 Press-tsentr Pogranichnykh voisk GKNB Respubliki Tadjikistan soobshchaet [The press center of the Border Troops of the State Committee for National Security of the Republic of Tajikistan reports]. Retrieved from <https://khovar.tj/rus/2021/04/press-tsentr-pogranichnykh-vojsk-gknb-respubliki-tadjikistan-soobshchaet-3/> [in Russian].

20 Kirgizskie voennye otkryli ogon po tadjikskim pogranichnikam [Kyrgyz military opened fire on Tajik border guards]. Retrieved from <http://avesta.tj/2021/04/29/kirgizskie-pogranichniki-otkryli-ogon-po-tadjikskim-voennosluzhashhim-pogranvojsk/> [in Russian].

21 Konflikt na tadjiksko-kyrgyzskoi granitse [Conflict on Tajik-Kyrgyz border]. Retrieved from <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20210429/pryamoi-efir-konflikt-na-tadjiksko-kirgizskoi-granitse> [in Russian].

22 Utro vechera mudrenee: massirovannyi obstrel na tadjiksko-kyrgyzskoi granitse prekrashchen [Morning is wiser than evening: massive shelling on the Tajik-Kyrgyz border stopped]. Retrieved from <http://avesta.tj/2021/04/29/utro-vechera-mudrenee-massirovannyj-obstrel-na-tadjiksko-kyrgyzskoj-granitse-prekrashhen/> [in Russian].

23 Konflikt na kyrgyzsko-tadjikskoi granitse: Den vtoroi [Conflict on the Kyrgyz-Tajik border: Day two]. Retrieved from <https://www.turmush.kg/ru/news:1699355/> [in Russian].

24 Glavy GKNB Kyrgyzstana i Tadjikistana sdalali zaiavlenie po granitse [The heads of the State Committee for National Security of Kyrgyzstan and Tajikistan made a statement on the border]. Retrieved from <https://www.turmush.kg/ru/news:1699621> [in Russian].

25 Chto proiskhodit na granitse s Tadjikistanom 30 aprelija. Vsia informatsiya v odnom materiale [What happens on the border with Tajikistan on April 30. All information in one material]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437252_chno_proishodit_na_granice_s_tadjikistanom_30_aprelia_vsia_informatsiya_v_odnom_materiale.html [in Russian].

26 Vstrecha komissii po delimitatsii dvukh stran proidet na territorii Kyrgyzstana [What happens on the border with Tajikistan on April 30. All information in one material]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437370_vstrecha_komissii_po_delimitatsii_dvyh_stran_proydet_na_territorii_kyrgyzstana.html [in Russian].

27 Situatsiia na granitse. V Leilekskom raione vnov perestrelka [Situation at the border. Skirmish again in Leilek region]. Retrieved from https://24.kg/proisshestvija/192308_situatsiya_nagranitse_vleylekskom_rayone_vnov_perestrelka/ [in Russian].

28 Situatsiia na granitse. Kamchybek Tashiev ob itogakh vstrechi s tadjikskoi storonoi [situation at the border. Kamchybek Tashiev on the results of the meeting with the Tajik side]. Retrieved from https://24.kg/vlast/192313_situatsiya_nagranitse_kamchybek_tashiev_obitogah_vstrechi_stadjikskoy_storonoy/ [in Russian].

29 Situatsiia na granitse. Sadyr Zhaparov i Emomali Rakhmon obsudili vopros [Situation at the border. Sadyr Japarov and Emomali Rahmon discussed the issue]. Retrieved from https://24.kg/vlast/192398_situatsiya_nagranitse_sadyir_japarov_jemomali_rahmon_obsudili_vopros/ [in Russian].

30 Situatsiia na granitse. Strelba polnostiu prekratilas, obstanovka stabiliziruetsia [Situation at the border. Shooting has completely stopped, the situation is stabilizing]. Retrieved from https://24.kg/proisshestvija/192346_situatsiya_nagranitse_strelba_polnostyu_prekratilas_obstanovka_stabiliziruetsya/ [in Russian].

31 Situatsiia na granitse. Popytka No. 2: storony vnov dogovorilis o prekrashchenii ognia [Situation on the border. Attempt No 2: sides again agreed on a ceasefire]. Retrieved from https://24.kg/obschestvo/192521_situatsiya_nagranitse_popytka_2_storony_vnov_dogovorilis_oprekrashchenii_ognia/ [in Russian].

32 Intsident na granitse. V Leilekskom raione vnov streliatut [Border incident. Shooting again in Leilek region]. Retrieved from https://4.kg/proisshestvija/192448_intsident_nagranitse_vleylekskom_rayone_vnov_strelyayut/ [in Russian].

33 «Voennykh poglazet otpravili?» Zhiteli prigranichnykh sel Batkena obratilis k vlastiam [“The military sent to stare?” Residents of the border villages of Batken appealed to the authorities]. Retrieved from https://kaktus.media/doc/437424_voennykh_poglazet_otpravili_jiteli_prigranichnyh_sel_batkena_obratilis_k_vlastiam.html [in Russian].

Г.Б. Қозғамбаева*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru)*

Елордада өткен Дүниежүзі қазақтары құрылтайының тарихи маңызы (Үшінші, төртінші және бесінші Құрылтайлар)

Атамекенде шақырылған Дүниежүзі қазақтарының бес Құрылтайының қазақ халқы үшін орны ерекше, өйткені еліміз қазақсыз көркейіп, болашақта қадымдап қадам жасай алмайды. Қазақ елінде шақырылған әрбір Құрылтайлардың тарихи маңызы ерекше болып табылады. Мақалада тәуелсіз Қазақ елінің бас қаласы — Астанада өткен Дүниежүзі қазақтарының үш (III, IV, V) Құрылтайларында қазақ диаспорасына байланысты шешімін тапқан мәселелерге талдау жасалған. Ұлттың ұлы жиынына айналған Құрылтайларда әлемнің қырықтан астам елдерінде тұратын қазақ диаспорасының өкілдері қатысып, қандастарымызға байланысты көптеген өзекті мәселелер талқыланды. Өзінің қайнар бастауын, сонау 1992 жылдан алатын әлем қазақтарының Құрылтайлары жер шарының түкпір-түкпірінде тұратын этникалық қазақтардың іскерлік сұхбаты алаңына айналды. Құрылтай қазақ халқының мәдениетіне, тарихына және салт-дәстүрлеріне жаңаша тұрғыда қарауға, оны молайтуға мүмкіндік берді. Ол, сондай-ақ, біздің отандастарымыздың Қазақстанға өз еркімен қоныстануына үлкен жол салды. Осыдан отыз жыл бұрын шақырылған тұңғыш Құрылтай мәжілісінің шешімімен құрылған Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы әлемге тараған барша қазақтардың бас қосуына, бірігуіне көмек көрсетті. Қазақ диаспорасымен мәдени, рухани салада байланыс жасауда көптеген жұмыстар атқарды. Мақалада алға қойған басты мақсат қазақ диаспорасының басын біріктіріп Астана қаласында өткен құрылтайларда диаспораға байланысты шешімін тапқан мәселелерге және атамекенге оралған қандастарымызға сәйкес атқарылған жұмыстарға сараптама берілген. Елордада өткен үш Құрылтайда қазақ диаспорасы және елге оралған қандастарымызға байланысты мемлекет тарапынан атқарылып жатқан жұмыстары туралы кең көлемде мәліметтер берілді. Үшінші әлем қазақтары құрылтайы аясында өткен конференцияда шетелде тұратын қазақтардың атамекенге бастаған көші және оның төңірегі аясындағы мәселелерді шешу жолдары туралы айтылды. Сонымен қатар бірінші және екінші құрылтайларға қарағанда кейінгі елордада өткен үшінші жиынның ерекшелігіне талдау жасалды. Құрылтай мәжілісінде қабылданған қаулы, қарарлар негізінде шет елдегі қазақ диаспорасына байланысты атқарылып жатқан жұмыстар мен іс-шаралар және оның жүзеге асу мәселелері қамтылды.

Кілт сөздер: қазақ диаспорасы, құрылтай, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, көші-қон, отандастар.

Kipicne

1991 жылы 16 желтоқсанда әлем картасында жас Қазақ елі пайда болды. Қазақ елін барша әлем елдері мойындап, қолдау көрсетті. Тәуелсіздік жолында көптеген ғасыр күрес жүргізіп, тағдырдың талқысына көп түскен Қазақ елі, қысқа мерзім ішінде санадан ұмытылып, жадыдан өшіп бара жатқан егеменді мемлекеттілігін жаңғыртып, болашаққа қадам басты. Атамекеннен жырақта жүріп, өзге елді мекендеген бауырларымыздың басын қосып, ұлттық мүдде, бірлік төңірегінде табысу үлкен арман болатын. Қазақ халқының бір бөлігі кезінде тарихи Отанынан еріксіз айырылуға мәжбүр болды және жат елді мекендеп, өзінің тарихи отанынан жырақ кетіп, жаңа мекенде өмір сүріп, сол елге бейімделуге тура келді. Бұларға туған-туысқандары мен алыс-жақын жекжат-жұрағаттарының қолдауына мүмкіндігі болмай, бөтен тілге, өзге ұлттардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына, жат елдің өмір сүру салтына, ерекше табиғи-климаттық жағдайларына бейімделуге еріксіз мәжбүр болды. Олар көршілес Орталық Азия республикаларын (Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан, Тәжікстан), сонымен қатар Ресей Федерациясын, Моңғолияны, Қытайды, Ауғанстанды, Иранды, Пәкістанды, Түркияны, Сауд Арабиясын, Еуропаны және т.б. елдерді паналауға мәжбүр болды. Қазақ диаспорасының өкілдері өздерінің балаларына, немере-шөберелеріне кіндік қаны тамған Атамекені — Қазақстанды ұмытпай, қайтып баруды аманаттаған. Шетелдегі қандастарымыздың бірнеше ұрпағының ұзақ күткен осы арманы Қазақстан өз егемендігін алған соң жүзеге асты. Бұл мақсатқа тәуелсіздіктің арқасында ғана қол жеткізіп, 1992 жылы шақырылған Құрылтайға барлық елдердегі қазақ диаспорасының өкіл-

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

дері қатысып, жүздесті. Атамекеннен тыс жерде өмір сүріп отырған қандастарымыз өз еліне орала бастады. Шет елде тұрып жатқан қазақ диаспорасы көш басын атамекенге бұрды.

Жоғарыда көрсетілген мәселелер зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін ашады және өткен тарихымызды ғана емес, сонымен қатар, шетелдегі қазақ диаспорасының дамуын, отандастарымыздың қазіргі жағдайын және олар тұрып жатқан елдегі күрделі этникалық, этномәдени үдерістерді зерделеуді талап етеді. Елордамызда өткен Құрылтайда қазақ диаспорасының болашағына байланысты қаралған мәселелер бүгінде өзекті болып табылады. Құрылтай шетелдегі қазақ диаспорасының қазақ еліне көшіп келуге деген назарын аударды.

Әлем қазақтарының құрылтайларында қаралған мәселелерді мемлекет тарапынан жүзеге асырылып, алыс–жақын шетелдегі 5 млн қазақ диаспорасының этникалық репатриациясына қатысты саликалы саясаты оларға өз тарихи отанында тұрақты тұруға және толық құқылы азаматына айналуына және өскелең ұрпаққа ұлттық мәдениетін, тілін, дәстүрін және бірегейлігін сақтап қалуға жол ашты. Шетелдегі қазақ диаспорасының біртұтастығын сақтау мақсатында кіші Құрылтайлар Моңғолия, Түркия, Орталық Азия, Мәскеу, Астрахань, Орынбор, Омбы, Самара, Түмен, Челябин, Қорған, Алтай Республикасы және Еуропаның бірқатар қалаларында өтті.

Елордада өткен Құрылтайларда алыс–жақын шетелден келген қазақ диаспора өкілдері мен республикадан қатысқан делегаттардың жасаған баяндамаларында қандастарымыздың бүгінгі мен болашағына қатысты ең өзекті мәселелер ортаға салынды. Қазақстан тарапынан жасалуға тиіс қолдау-қамқорлықтардың бәрін бір жүйеге түсіріп, нақтылады. Мақалада Т. Мамашев, Б. Уатқан, Т. Дәулетов, Т. Сапаралы және тағы басқа еңбектер мен зерттеулер, конференция материалдары бойынша Құрылтайлардың шақырылуы, ұйымдастырылуы, өтуі, шет елдегі этникалық қазақтардың өзекті мәселелерін шешу жолдары қарастырылды. Қауымдастықтың жұмыстары туралы кең көлемде мәліметтер берілді.

Методология және зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі ұстанымдары бірнеше әдістер арқылы сараланды. Астанада өткен үш құрылтайда қазақ диаспорасына байланысты қабылдаған шешімдер мен атқарылатын іс–шаралар және оның іске асуына байланысты зерттеушілердің еңбектерін қарастыру кезінде және оларды сараптай отырып, талдау жасау барысында, автор тарихи-салыстырмалы, тарихи объективтік, жүйелеу әдістерін пайдаланды. Тарих ғылымындағы диалектикалық тарихи даму заңдылықтары мен әлем тарихында қалыптасқан өркениеттік ұстанымдары негізге ала отырып жазылды. Мақалада пайдаланылған зерттеулер сыни тұрғыда қарастырылып, олардың шынайылығына сараптама жасалды.

Талқылау

Қазақ елі тарихындағы Алматыдан кейінгі елордамыз — Астана қаласында, республикамыздың қақ ортасында бой көтеруі ынтымақ-бірлігімізді арттырып, ұлттық рухымызды асқақтаты. Жаңа Елордада алғаш өткен әлем қазақтарының үшінші Құрылтайында отыз сегіз алыс және таяу шетелдердің мекендейтін қазақ диаспорасына шақырту жіберілген.

Астанада қабылданған елдің индустриалдық-инновациялық даму бағдарламасы сұраныс пен ұсыныс нарығын қала аумағында ғана емес, бүкіл республика бойынша қалыптастыруға жол ашып, мемлекетіміздің жаңа елордасы тәуелсіз Қазақстанның басты тірегіне айналды [1; 355].

Үшінші Құрылтайды ұйымдастыру, өткізу жөніндегі құрылған республикалық комиссия құрамында сол кездегі Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары, төраға — А.С. Есімов, Қауымдастықтың бірінші орынбасары — Т.А. Мамашев, Астана қаласының әкімі, төрағаның орынбасары — Ө.Е. Шөкеев және т.б. болды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 1 тамыздағы № 797 қаулысымен «Қазақтардың III Дүниежүзілік Құрылтайды дайындау және өткізу жөніндегі іс-шаралар» жоспарына сай дайындық жұмыстары жүргізілген [2; 7].

2005 жылдың 28–30 қыркүйек күндері Елордада шақырылған Дүниежүзі қазақтарының III құрылтайына әлемнің отыз екі елінен келген өкілдер қатысты. Бүкіләлемдік қазақ құрылтайы атынан президентке келіп түскен құттықтау телеграммада бес миллион отандастарымыз Қазақстан Республикасының Президентін бүкіл әлем қазақтарының көшбасшысы санады [3]. Үшінші Құрылтай әлемдегі қазақтардың тарихи отанына оралу үдерісінің жедел жүруіне, сондай-ақ қазақ диаспорасының өзіндік болмыс-бітімін сақтап қалуына серпін жасап, үлкен мүмкіндік жасады. Құрылтайға Орталық Азиядан, Қытайдан, Ресейден, Моңғолия елдерінен үлкен делегациялар қатысты. Сонымен қатар

Түркия Республикасы және Еуропа мемлекеттерінің басым көпшілігінен біршама қонақтар келді. Жалпы алғанда құрылтайға алыс және жақын шетелде тұратын қазақ диаспора өкілдері қатысты.

Астанада өткен қазақтардың үшінші Құрылтайы қажетті шешімдер қабылданған, алдағы жылдарға арналған ауқымды бағдарлама белгілеген іскерлік құрылтайы деңгейінде өтті. Бұған айғақ дәлел біріншіден, құрылтайдың құрылымдық ұйымдастыру тұрғысынан алғанда да жинақы да жақсы өтуінде еді [4; 3]. Құрылтай барысында мәдениет, оқу-білім, бұқаралық ақпарат құралдары және көші-қон мәселелерін қарастырған төрт секциялық мәжілістер ұйымдастырылып, шет елдегі қандастарымызбен байланыс жасаудың өзекті мәселелері талқыланып, қаралды. Қазақ диаспорасы мен елге оралған қандастарымыздың мәселелері жан-жақты айтылды [5].

Жақын және алыс алыс шетелден келген қандастарымыз жаңарған Астана және қалаға көрік беріп тұрған жаңадан салынған ерекше архитектуралық ғимараттармен, нысандармен жете танысып, тамашалады. Олар Қауымдастықтың Төралқа төрағасының жұмыс орнымен және Ақордамен де танысып, қаланың ерекше әсемдігі мен сұлулығына ерекше сүйсініп, тамсанды. Түркиядан келген қандасымыз Әбдуақап Қара: «Бүгінгі күн — біз қазақ халқы үшін, әсіресе шетел қазақтары үшін тарихи маңызы зор күн. Дүниежүзі қазақтарының III Құрылтайы өтуде. Әр Құрылтайдың өзіндік мән-мағынасы болғаны рас. 1992 жылы Тұңғыш Құрылтайға қатысқанымда атамекендегісі мен шетелдегісі, бүкіл қазақ халқының тұңғыш қауышуы болып, ел тебіреніп, толқып шүйірлескен еді. Ал бүгінгі Құрылтай ел ордасы Астанада, қазақ халқының қала мәдениетінің озық үлгісін әлемге көрсетіп отырған жерінде бас қосудамыз» деген лебізін білдірді [6; 4].

Посткеңестік елдердің ішінде қандастарын тарихи отанына оралтумен жүйелі айналысып, қомақты мемлекет қаражатын жұмсап отырған және дүние жүзіндегі үш елдің біреуі — Қазақстан [2; 71]. Құрылтай мәжілісінде шетелдегі қазақ жастары үшін жоғары оқу орындарында дайындық бөлімдері мен әр оқу жылы шетелдік қазақ жастарына бөлінетін екі пайыздық мемлекеттік білім гранты және оқу, білім беру жөнінде мемлекет тарапынан берілетін көмек туралы маңызды мәселе де айтылды. Сонымен қатар жиын барысында алыс-жақын шетелде тұратын этникалық қазақтардың қолданып отырған алфавит мәселесі де тілге тиек етілді. Әлемге шашыраған қазақ әр түрлі үш алфавитті қолданады. Қытайдағы қандастарымыз — төте жазу, арабша жазу үлгісін пайдаланады. Посткеңестік елдердің бірқатарында, оның ішінде Қазақстанда және Ресейдегі жазу — кириллица. Батыс Еуропада, Түркия елінде — латын. Міне осыны бірізділікке салу, латын қаріпіне көшу туралы пікірлер айтылды. Құрылтайда қаралған маңызды мәселе — Қазақстанды латын әліпбиіне көшіру және бұл ұсынысқа көпшілік қолдау білдірді. Жиынға қатысқан жақын және алыс шетелден және республикадан қатысқан делегаттар қазақ диаспорасының қазіргі кездегі өзекті мәселелерін талдап, алда тұрған негізгі міндеттерді нақтылады. Құрылтай мәжілісінде шетелдерде қазақ диаспорасы көп шоғырланған елдерден келген өкілдері, өздерінің жағдайларымен қатар, атажұрттан қандай көмектерге мұқтаж екендіктерін жеткізді.

Қазақ диаспорасының көшіп келуге деген назарына Құрылтай ой салып, назарын аударды. Бұл жиынның алғашқы өткен екі Құрылтайдан ерекшелігі, Қазақ елінің елордасында өтуінде болды. Өзінің ерекшелігімен, сәулеттілігімен, көз тартар Астана қаласы Сарыарқаның төрінде орналасқан. Қала республикамыздағы ерекше әсем қалалардың бірегейі болып табылады. Үшінші әлем қазақтары құрылтайы аясында өткен конференцияда шетелде тұратын қазақтардың атамекенге бастаған көші және оның төңірегі аясындағы мәселелерді шешу жолдары туралы айтылды.

Негізгі бөлім

Тәуелсіз ел ретінде даму тарихында, Қазақ елі әлемге шашыраған қазақты бір шаңыраққа жинауға ерекше мән беруде. Үшінші құрылтайда Ж. Әбдиев: «...Атажұртқа оралған бауырларымыздың арасында 45 ғылым докторы, 242 ғылым кандидаты, 24847 жоғары білімді мамандар бар. Олардың ішінде 1530-ы шығармашылық жұмыспен айналысса, 11753-і білім және 6058-і медицина салаларында, 773 адам мемлекеттік қызметте жұмыс атқаруда» деп айтты [2; 97]. Бұл көрсеткіштен ғылым мен мәдениеттің, әдебиет пен өнердің дамуына елге келген қандастарымыз да өзіндік үлестерін еселеп қосуда. Шеттегі қандастарымыз қай жерді мекендесе де, ұлттық болмысын, салт-дәстүрін, мәдениетін сақтауға, бөтен ұлттармен тату өмір сүруге деген ұмтылысы және тарихи отаны — Қазақстанмен қатынасты нығайтуы оларға тән ерекше қасиет. Қауымдастықтың шетелдегі этникалық қазақтардың көмегімен Венгриядағы қыпшақтар қоғамы, Франциядағы қазақстандықтар қауымдастығы, Моңғолиядағы Достық қоғамымен байланыс орнатуы кездейсоқтық емес. Міне, 10 жылдан бері Қазақстанның шекаралас облыстарында қауымдастықтың тоғыз бөлімшесі қызмет етіп келеді [7; 3].

Үшінші Құрылтай республикамыздың жеке мемлекет ретінде басқа мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде дамуы және Қазақ елінің өсіп-өркендеу жолына түскен шағында тұспа-тұс келуінде болды. Соған орай, төрт секциялық мәжілістер өткізілді. Құрылтайда шетелдегі қазақ диаспорасы «Қазақстан бізге не береді деп емес, мен Қазақстанға не беремін» деп ойланатын уақыт жеткенін аңғартты. Осы үш құрылтайдың өтуі барысында шеттен келген ағайын елдің ыстық ықыласы мен сүйіспеншілігін жақсы сезінді. Дүниежүзі қазақтарының үшінші Құрылтайы өз міндетін атқарып, шетелдегі ағайындармен әртүрлі салалар бойынша байланыс жасауды жолға қоюға ықпал етті [8; 7].

Астана қаласында реттік саны бойынша өткен үшінші әлем қазақтарының Құрылтайында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Төралқасының төрағасы болып республика Президенті сайланды. Құрылтай мәжілісі барысында шетелдегі қандастарымыздың бүгінгі мен болашағына қатысты ең өзекті мәселелер ортаға салынып, талқыланып, Қазақ елі тарапынан жасалуға тиіс қолдау-қамқорлықтардың бәрі бір жүйеге келтіріліп, нақтыланды.

Елімізде 2011 жыл 25 мамырында Астана қаласында Дүниежүзі қазақтарының IV Құрылтайы Тәуелсіздік сарайында өтті. Құрылтай Қазақ елінің тәуелсіздігінің 20 жылдығымен қатар келді. Дүниежүзі қазақтарының IV Құрылтайына әлемнің отыз бес елінен үш жүз алпыс бес қандастарымыз және республика облыстарынан 300-ден астам өкілдер қатысты. Құрылтайға келген делегаттардың алпыс пайызы отыз жасқа дейінгі жастар болды [9; 44]. Жиынға келген делегаттар құрамында шығармашылық, ғылыми және педагогикалық, бизнес, спорт, БАҚ, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдағы зиялы қауым өкілдері болды. Жиынға келгендер арасында Чехияның экс-министрі, Чебоксарск жоғары оқу орнының доценті Гүлмира Тағайқызы Әкімова, Мәскеуден профессор Нәйля Ермұханқызы Бекмаханова, Моңғолияның білім беру, ғылым және мәдениет вице-министрі Чоной Куланда, техникалық ғылым докторлары Дәулет Мұхамеджанов және Асқар Дәулетов, Ираннан Жүсіп Шадкам және тағы басқалары қатысты. Қазақстандық делегаттар арасында ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академиктері К. Байпақов, М. Жұрынов, С. Қирабаев, Ө. Айтбай, Т. Шарманов, мемлекеттік жүлде иегерлері — Т. Молдағалиев, М. Айтхожина, А. Оразақын, А. Әшімов, Т. Әбдік, Қазақстанның халық әртісі Б. Төлегенова, «Қазақстанның Еңбек ері» Е. Рахмадиев және тағы басқалары болды [3]. Құрылтайда Қауымдастық Төралқасының төрағасы болып президент қайта сайланды. Ал Төралқа төрағасының бірінші орынбасары болып — Т. Мамашев, төрағаның орынбасары — С. Балғабаев, Еуропадан А. Кесижи, Ресейден Т. Дүйсенбаев сайланды.

Дүниежүзі қазақтарының IV Құрылтайы Қазақ елінің тәуелсіздігі мен атамекенге атбасын бұрған Ұлы көшке де жиырма жыл толуымен қатар келді. Төртінші құрылтай осындай мерейлі белеспен тұспа-тұс келіп отыр. ҚР Президенті: «Сондықтан, биылғыдай баталы жылы біздің бастамаларымыз жемісті болуға тиіс... Халқымызда: «Елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен жақсы», деген ұлағатты сөз бар. Сондықтан қай қиырда жүрсек те «Қазақстан» ұғымы біздің жүрегіміздің түкпірінде сақталуы тиіс. Сіздер «сүйегім атажұртымда жатса» деп тілеген аталар аманатын арқалап келіп отырсыздар. Шеттегі бауырларымыздың табанына кірген шөңге біздің жан-жүрегімізді де сыздатуы керек» деді [10; 40–41]. Құрылтайда қаралған өзекті мәселелерге қандастарымызға қолдау көрсетіп, қамқорлық жасаудың нақты жолдарын айқындап, көші-қон туралы заң жобасының қайта қаралуы мәселесі қаралды. Сонымен қатар қабылданған бағдарлама «Нұрлы көштің» екінші кезеңінің жобасын жоспарлау жұмысын, жақын-алыс шетелдерде өтетін кіші құрылтайларға «Самұрық-Қазына» Қорының қолдау көрсету және қазақ диаспорасының атамекенмен байланысына жағдай жасау, ұлттық өнерді кеңінен тарату және тағы басқа келелі мәселелер қаралып, талдау жасалды. Құрылтайда әлемдегі барша қазақ жастарының сапалы білім алуына тиісті жағдай жасалу мәселесі ортаға салынып талқыланып, жастарға көп көңіл бөлінді. Елбасы әлемнің әр қиырындағы қазақ жастарын атамекенде оқуға және қазақ еліне қызмет етуге шақыратындығы туралы айтты [5]. Төртінші құрылтайды өткізу оңайға түскен жоқ. Құрылтайдың алқалы жиынында шетелдегі қазақ диаспора өкілдері мен елге оралған қандастарымыздың ең өзекті саналатын мәселелері қарастырылды. Бұл ретте үш мәселеге айрықша көңіл бөлінді. Оның біріншісі — көші-қон мәселесі, екінші — оқу, білім мәселесі, үшіншісі — мәдени, рухани және бұқаралық ақпараттық құралдары мәселесі. Құрылтайда осы жоспар-бағдарлама толығымен жүзеге асты [10; 41]. Өткен жиындарда қаралмай қалған өзекті мәселелер және әр түрлі себептермен жүзеге аспаған жұмыстар Құрылтайда қайта қаралды. Құрылтайда жүзеге асқан ең басты іс шаралардың бірі Қазақстан Республикасының шетелдердегі бес миллионнан астам қазақ диаспорасымен байланыс жасау, қолдау көрсетуге арналған дөңгелек стол мәжілістері болды. Республиканың 9 министрлігінің қатысуымен 7 жерде өткен бұл бас қосуларға шетелден келген қонақтар топ-топқа бөлініп түгел қатысты. Дөңгелек столдың тақырыптары мен онда көтерілген мәселелер Құрылтай деле-

гаттарының талап тілегіне сай белгіленді. Осыған орай сол кездегі Білім және ғылым министрі Б.Жұмағұлов былай дейді: «Шетелдерден келген балаларды жоғары оқу орындарына дайындау үшін дайындық бөліміне 1400 орын бөлдiк. Жоғарғы оқу орындарына арналған 36 мың мемлекеттік грантымыз бар. Соның 2 %-ын сырттан келген қандастарға арнадық. Бұл көрсеткіш шектеліп қалмайды» [11; 174].

Дүние жүзі қазақтарының IV Құрылтайында, тәуелсіздікпен бірге атамекенге атбасын бұрған Ұлы көшке 20 жыл толды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы күрделі кезеңге қарамастан, шет елдегі қандастарымыз елге оралып, көшіміз қарқынды болды. Содан бері ұлы көш бір сәтке толастаған емес. Ат қазығын байлар атамекенге 20 жыл ішінде 300 мыңға жуық отбасы көшіп келді. Осылайша ел халқының саны 1 миллионнан астам қандасымызбен толықты [10; 140].

Ғалым Ә.Қара: «Астанада өткен екінші Құрылтай екі ерекшелігімен есте қалды. Біріншісі — ол Қазақстан Тәуелсіздігінің 20 жылдығына дөп келді. Екіншісі — Елбасы Н. Назарбаевтың шетел қазақтарына жасаған қамқорлығының күшейтілгеніне баса назар аударуы еді. Әсіресе шетелдерде өткізілген кіші Құрылтайларға мән беріліп, қолдау көрсетілгені барша Түркия мен Еуропа қазақтарының көңілінен шықты... Құрылтайдан бір екі ай бұрын Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы тек атамекен емес, шетел қазақтарында елең еткізген еді», – деп айтты [12, 36–38]. Төртінші Құрылтайда алыс және жақын шетелдегі ағайындарға ерекше мән беріліп және арнайы қор құрылатындығы туралы айтылды [10; 174].

«Дөңгелек стол» алаңы форматында өткен IV құрылтайда көптеген мәселелер қаралды. Қазақ диаспорасы өкілдері тарапынан ұлттың ұлы жиынына арналған жиында алдын-ала шетелдегі қандастарымыздың өзекті мәселелері, көші-қон, оқу-ағарту, білім беру, елге оралған қандастарымызға берілетін азаматтық пен көмек туралы қамтыған 150-ге жуық сұрақтар түсті. Түскен сұрақтар аясында Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, Білім және ғылым министрлігі, Туризм мен спорт министрлігі, Ішкі және Сыртқы істер министрлігі, Экономикалық даму және сауда министрлігі, Байланыс және ақпарат министрліктерінде дайындықтар жұмыстары жүргізілді. «Дөңгелек стол» барысында модераторлары болған министрлер, жауапты хатшылар және вице-министрлер делегаттар тарапынан келіп түскен барлық сұрақтарға жауап беріп, тиісті мемлекеттік мекемелерге ұсыныстар жіберілді. Қазақ елінде бесінші Құрылтайға дейінгі өткен әрбір құрылтайдың өз ерекшелігі болды.

Ал 2017 жылы өткен бесінші Құрылтай да алдыңғы екі жиын сынды Астана қаласында өтті. Алыс-жақын шет елден келетін қазақ диаспора өкілдері елде 2017 жылы өтетін ЭКСПО-2017 көрмесін көруге ықыластарын білдіргендіктен Президент Әкімшілігі 2017 жылы өткізу туралы шешім қабылдады. Соған орай бес жылда бір өтетін құрылтайдың реттік саны бойынша бесіншісі 2016 жылы өту керек еді, алайда 2017 жылы елде өтетін ЭКСПО-2017 көрмесіне байланысты бір жыл кейінгі жылға алмастырылды.

Аталмыш бесінші Құрылтайға 39 шетелдерден 350 адам, барлығы 750 делегаттар мен қонақтар қатысты. Жиынға қатысқандардың басым бөлігі жастар болды. Олар ғылыми-шығармашылық және педагогикалық зиялы қауым өкілдері, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қызметкерлері, бизнесмендер, спорт, бұқаралық ақпарат құралдары салаларының мамандар тобынан құралғандар еді.

1992 жылдан бері өткізіліп келе жатқан құрылтай дүниежүзінің әр түкпірінен жиналған қазақ диаспорасының кездесу орны болып, қандастарымызға байланысты мәселелер талқыланатын сұқбат алаңына айналды. Әлем қазақтарының делегаттары бас қосқан жиынға алыс-жақын шетелдерден келген ағайындар бір-бірімен сағыныса қауышып, жарқын жүзде дидарласты [5].

Құрылтайда көтерілген өзекті мәселелердің бірі қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру мәселесі болды. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарлама аясында гуманитарлық бағыттағы үздік 100 оқулық қазақ тілінде шығарылатыны айтылды. Сонымен қатар әлемдегі танымал қазақтар туралы деректер топтастырылған электронды база дайындау туралы шешім қабылданды. Жиында шетелдегі қандастарға мемлекет тарапынан жан-жақты қолдау көрсету үшін жасалатын жұмыстар ортаға салынды. Шетелдегі және елге көшіп келген ағайындарды қолдау мақсатында «Отандастар» қоры құрылатындығы және Қауымдастық кеңсесін Алматыдан Астанаға көшіру туралы айтылды. Құрылатын «Отандастар» қоры мен қауымдастық бірлесіп, қандастарымызға жан-жақты көмек көрсету мақсатында жасалатын кешенді бағдарламада қазақ көшінің мәселелері, алыстағы ағайынмен жан-жақты байланыстар қамтылуы тиіс екендігі айтылды.

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жұмысына құрылтай мәжілісінде дұрыс баға беріліп, атқарылған жұмыстары ескерілді, оның қызмет ауқымын кеңейтуге қатысты мәселелер қаралып, қа-

жетті жұмыстар атқаруға тапсырмалар берілді. 2017 жылы өткен бесінші Құрылтайда Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қауымдастықтың төрағасы болып қайта сайланды. Ал төрағаның бірінші орынбасары болып З. Тұрысбеков сайланды [13]. 2004 жылдан Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының бірінші орынбасар қызметін атқарып келеген Талғат Мамашевтің атқарған жұмыстары мен қазақ диаспорасының өзекті мәселелеріне байланысты жүргізген жұмыстарына алғыс айтылды.

Өзінің қайнар бастауын, сонау 1992 жылдан алатын әлем қазақтарының Құрылтайлары жер шарының барлық дерлік жерінде тұратын этникалық қазақтардың іскерлік бағытта талқыланатын сұрақтар аясындағы сұхбаттасатын алаңға айналды. Құрылтай қазақ халқының мәдениетіне, тарихына және салт-дәстүрлеріне жаңаша тұрғыда қарауға, оны молайтуға мүмкіндік жасауға жол ашты. Сонымен қатар ұлттың жиынына айналған. Ол, сондай-ақ, біздің отандастарымыздың Қазақстанға өз еркімен қоныстануына үлкен жол салады. Осынау маңызды іс-шара көші-қонға жауапты мемлекеттік органдарға шетелден қоныс аударушылардың өздерінің тарихи отандарында бейімделуіне, этникалық көші-қон мәселелерін шешуге, көші-қон және білім туралы заңдарына байланысты уақыт талабын ескеруге жаңаша тұрғыдан қарауға көмектеседі.

Шетел қазақтары үшін қауымдастықтың ерекше мәнге ие екенін айтқан дұрыс. Соңғы құрылтайда оның Астанаға көшірілуі туралы шешім де қабылданды. Бұл — өте дұрыс. Өйткені мұндай маңызды мекеменің орталықта болғаны жөн. Ал Алматыдағы орынның бөлімше ретінде қызмет етуі орынды. Өйткені Алматы — Қазақстанның мәдени астанасы ретінде қазақтардың бас қосып отырған орталығы. Шетел қазақтарының ат басын тірейтін негізгі қалаларының бірі де — Алматы. Әрі бұл — тарихи орын. Ол 1992 тұңғыш құрылтай шешімдері бойынша қабылданған, кейін сол жерге қонақүйі де бар қауымдастық ғимараты салынған еді. Өркениетті елдерде мұндай орындарға айрықша мән беріп, тарихи орын ретінде сақтап отырады. «Енді қауымдастық орталығының Астанаға көшуімен жаңа кезең басталды», — деп дүниежүзі қазақтары қауымдастықтан нақты дүниелер күтеді [12; 36–38].

«Отандастар» қоры арқылы шетелден келген қазақтарды жұмыспен, баспанамен қамту, ел өміріне бейімдеу, еліміздің солтүстік облыстарға орналастырудың жүйелі жолдарын қарастыру және оны жүзеге асыру жолында жұмыстар атқару мәселесі де ортаға салынып талқыланып, қарастырылды. Бүгінде шетелдердегі қазақтармен «Отандастар» қорының қарым-қатынасы тығыз екендігін аңғаруға болады.

Қазақтар тығыз мекендеген Қытай, Өзбекстан, Ресей, Түркия, Моңғолия елдеріндегі мұражайларындағы және халық арасындағы қазақтың тарихына, мәдениетіне, әдебиеті мен өнеріне қатысты қазына-байлық барша халқымыздың игілігіне қызмет етуі мақсатында қазақ мәдени мұраларын жинау, сақтау және оны уағыздау Қауымдастық қызметінің маңызды бағыттарының бірі саналады. Қазақ ұлтының үштен бір бөлігі жақын және алыс шет елдерде мекендейді. Ұлтымыздың диаспора (ирредент) деп аталатын осы бөлігінің тағдыры, мәдениеті, тарихы, болашағы туралы мәселе қазақ зиялылары, саясаткерлерін, ғалымдарын толғандыруға тиіс екені ешқандай дау туғызбайтыны баршаға аян [14; 49]. Елордада өткен Құрылтайларда шет елдегі қандастарымыздың бүгінгі мен болашағына байланысты өзекті мәселелер талқыланды. Қазақстан тарапынан жасалуға тиіс қолдау-қамқорлықтардың бәрін бір жүйеге түсіріп, нақтыланды.

Қорытынды

Қазақ елінде әлем қазақтарының бес Құрылтайы шақырылды. Алғашқы құрылтайда ата-бабаларымыз ғасырлар бойы аңсаған азаттыққа қол жетіп, тәуелсіз мемлекет атануы арқылы этникалық қазақ көшіне жол ашты. Реттік саны бойынша бесінші Құрылтайда тәуелсіз мемлекет әбден қалыптасып, әлемдік саясатта өзгелер санасатын салмағы және бүкіл адамзаттың бірлігі мен бейбітшілігі үшін алға қойған асқақ арманы бар ел ретінде мойындалып, рухани жаңғыру жолына түскен тұста өтті.

Шетелдегі этникалық қазақтардың атамекенге оралуы Қазақ елінде негізгі ұлт санының артуына ықпал етті. Олардың үлес салмағы өсті, яғни бүгінгі күні халықтың мәдени сабақтастығының қалпына келуіне, туған тілдің, дәстүрдің, салттың, халықтық өнердің молаюына, мемлекеттік тілдің әсіресе, солтүстік-шығыс өңірлерде таралуына септігі мол болды. Қандастарымыздың атамекенге оралуы республиканың демографиялық жағдайын ғана жақсартып қоймай, сонымен қатар елдің әлеуметтік-экономикалық және ғылым мен мәдениеттің, әдебиет пен өнердің дамуына да өзіндік үлестерін қосып келеді. Кеңестік кезеңде тарихи отанынан тыс жерде жүрген бауырларымыздың басын қосып, ұлттық мүдде, елдік бірлік төңірегінде табысу үлкен арман болғаны баршамызға аян.

Алыс-жақын шетелдегі қандастарымыз өздерінің тарихи отаны Қазақстанның егеменді ел болғандығын естігенде қуаныштарында шек болмағаны белгілі. Бір мақсат, бір мүддедегі төрткүл дүниеге шашылған қандастарымыздың атамекенде тұңғыш рет басын қосып шақырылған тұңғыш және одан кейін шақырылған Құрылтайлардың тарихи маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аяған Б.Ф. Қазіргі Қазақстан тарихы / Б.Ф. Аяған, Х.М. Әбжанов, Д.А. Махат. — Астана: Мемлекет тарихы институты, 2010. — 408 б.
- 2 Дәулетов Т. Әлем қазақтары астанада бас қосты / Т. Дәулетов. — Алматы: Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы. — 2006. — 200 б.
- 3 Еңсенев Қ.А. Дүниежүзі қазақтары бес құрылтайының өткізілу тарихы (1992-2017 жж.) [Электрондық ресурс]. / Қ.А. Еңсенев // Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.kz». — 2018. — № 2 (14). — Қолжетімділік тәртібі: <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/906>.
- 4 Сарбалыұлы Б.С. Бес құрлық қазақтары бас қосты / Б.С. Сарбалыұлы // Егемен Қазақстан. — 2005. — № 39. — Б. 4–5.
- 5 Қозғамбаева Г.Б. Дүниежүзі қазақтарының басын қосқан тұңғыш құрылтайдың шақырылуының тарихи маңызы [Электрондық ресурс]. / Г.Б. Қозғамбаева // Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.kz». — 2017. — № 3(11). — Қолжетімділік тәртібі: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/736>.
- 6 Қара Ә. Кеше, бүгін және ертең / Ә. Қара // Қазақ елі. — 2005. — № 12. — Б. 4–5.
- 7 Төлебаев Б. Тонның ішкі бауындай / Б. Төлебаев // Ана тілі. — 2016. — № 11(1311). — Б. 3.
- 8 Мамашев Т. Алаштың алтын қоры шетелде / Т. Мамашев // Егемен Қазақстан. — 2012. — № 74(89) — Б. 7–8.
- 9 Қозғамбаева Г.Б. Қазақ диаспорасына байланысты Дүниежүзі қазақтары құрылтайларында шешімін тапқан мәселелер / Г.Б. Қозғамбаева // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. — 2016. — № 4(51). — Б. 42–47.
- 10 Уатқан Б. Ұлттың ұлы жиыны. Деректер жинағы / Б. Уатқан. — Алматы. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, — 2012. — 408 б.
- 11 Салимгереева Ш.А. Дүниежүзі қазақтарының IV Құрылтайы / Ш.А. Салимгереева // Қазақстан тарихы: инновациялық тұжырымдамалар мен дәуірлеу ғылыми танымның басым бағыты. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. — Алматы. — 2013. — Б. 170–174.
- 12 Қара Ә. Бес Құрылтай — бес белес / Ә. Қара // Туған тіл. — 2017. — № 145. — Б. 36–42.
- 13 Бакытбек Қ. Атажұртқа келген қазақ артта қалған ағайынға алтын көпір [Электрондық ресурс]. / Қ. Бакытбек. — Қолжетімділік тәртібі: <https://turkystan.kz/article/101098-atazhurt-a-kelgen-aza-artta-al-an-a-ajyn>.
- 14 Қалбаев Т. Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығы — Ташкент / Т. Қалбаев // Алтын бесік. — 2017. — № 5. — Б.48–50.

Г.Б. Козгамбаева

Историческое значение проведенного Всемирного курултая казахов в столице Третий, четвертый и пятый Курултай

Пять Всемирных курултаев казахов, приглашенных в Атамекен, имеют особое место для казахского народа, так как наша страна не может без казахов процветать и в будущем шагать вперед. Каждое из созданных в Казахстане курултаев является уникальным по историческому значению. В статье проанализированы проблемы, связанные с казахской диаспорой на трех (III, IV, V) Всемирных казахских курултаях, прошедших в столице независимого Казахстана — Астане. На курултаях, ставших великим собранием нации, присутствовали представители казахской диаспоры, проживающие более чем в сорока странах мира, обсуждались многие актуальные вопросы, связанные с нашими соотечественниками. Курултай казахов мира, который берет свое начало с 1992 г., стал площадкой для делового общения этнических казахов, проживающих в разных уголках Земного шара. Курултай дал возможность по-новому взглянуть на культуру, историю и традиции казахского народа, позволил приумножить их. Он также проложил большой путь к добровольному переселению наших соотечественников в Казахстан. Всемирная ассоциация казахов, созданная решением Первого учредительного собрания, проделала колоссальную работу по связям с казахской диаспорой в культурной, духовной сфере. В статье был проведен анализ проблем, связанных с казахской диаспорой, и проделанной работы, относительно возвращения на Родину. На трех курултаях, состоявшихся в Астане, были представлены обширные сведения о казахской диаспоре и проводимой государством работе, связанной с возвращением соотечественников на историческую родину. На конференции, прошедшей в рамках третьего Всемирного курултая казахов, были озвучены пути решения проблем и миграции казахов, проживающих за рубежом. Также проведен анализ специфики трех собраний, прошедших в столице после первого и второго Курултаев. На основании постановлений, резолюций, принятых на заседаниях

Курултая, были освещены деятельность и мероприятия, связанные с вопросами ее реализации в отношении наших соотечественников, находящихся за рубежом.

Ключевые слова: казахская диаспора, курултай, Всемирная ассоциация казахов, миграция, соотечественники.

G.B. Kozgambayeva

The historical significance of the World Kurultai of Kazakhs held in the capital (Third, fourth and fifth Kurultai)

Five kurultai of the World Kazakhs, invited to their Homeland, have a special place for the Kazakh people since our country cannot prosper without Kazakhs and move forward in the future. Each of the kurultai convened in the Kazakh country is unique in its historical significance. The article analyzes the problems associated with the Kazakh diaspora at three (III, IV, V) World Kazakh Kurultai held in the capital of independent Kazakhstan — Astana. The kurultai, which became a great gathering of the nation, was attended by representatives of the Kazakh diaspora living in more than forty countries of the world, many topical issues related to our compatriots were discussed. Kurultai of the Kazakhs of the world, which dates back to 1992, has become a platform for business communication between ethnic Kazakhs living in different parts of the world. Kurultai gave an opportunity to take a fresh look at the culture, history and traditions of the Kazakh people, to increase it. He also paved the way for the voluntary resettlement of our compatriots in Kazakhstan. The World Association of Kazakhs, created by the decision of the first Kurultai, convened thirty years ago, helped all Kazakhs to unite. He did a lot of work on relations with the Kazakh diaspora in the cultural and spiritual sphere. The article analyzed the problems associated with the Kazakh diaspora, and the work done related to the return to their homeland, at kurultais that took place in Astana, uniting the Kazakh diaspora. At three kurultais held in the capital, extensive information was presented about the Kazakh diaspora and the work carried out by the state related to the return of compatriots. At the conference, which was held as part of the third kurultai of the World Kazakhs, ways to solve the problems and migration of Kazakhs living abroad to their homeland were announced. Also, an analysis was made of the specifics of the three camps that took place in the capital after the first and second kurultais. Based on resolutions adopted at the meeting of the Kurultai, the ongoing work and activities related to the Kazakh diaspora abroad, and issues of its implementation were covered.

Keywords: Kazakh diaspora, Kurultai, World Association of Kazakhs, migration, compatriots.

References

- 1 Aiagan, B.G., Abzhanov, Kh.M., & Makhat, D.A. (2010). Qazirgi Qazaqstan tarikhy [Modern history of Kazakhstan]. Astana: Memleket tarikhy instituty [in Kazakh].
- 2 Dauletov, T. (2016). Alem qazaqtary astanada bas qosty [Kazakhs of the world gathered in Astana]. Almaty: Duniezhuzi qazaqtar qauymdastygy [in Kazakh].
- 3 Ensenov, Q.A. (2018). Duniezhuzi qazaqtary bes quryltaiynyn otkizilu tarikhi (1992-2017 gg.) [History of the world kurultai of Kazakhs (1992-2017)]. edu.e-history.kz. 2 (14). Retrieved from <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/906> [in Kazakh].
- 4 Sarbalyuly, B.S. (2005). Bes qurlyq qazaqtary bas qosty [Kazakhs of five continents gathered]. Egemen Qazaqstan — Independent Kazakhstan, 39, 3–5 [in Kazakh].
- 5 Kozgambaeva, G.B. (2017). Duniezhuzi qazaqtarynyn basyn qosqan tungysh quryltaidyn shaqyryluynyn tarikhi manyzy [Historical significance of the first kurultai convocation, which brought together Kazakhs from all over the world]. edu.e-history.kz, 3 (11). Retrieved from <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/736> [in Kazakh].
- 6 Qara, A. (2005). Keshe, bugin zhane erten [Yesterday, today and tomorrow]. Qazaq eli — Kazakh country, 12, 4–5 [in Kazakh].
- 7 Tolebaev, B. (2016). Tonnyyn ishki bauyndai [To be friendly]. Ana tili — Native language, 11(1311), 3 [in Kazakh].
- 8 Mamashev, T. (2012). Alashtyn altyn qory shetelde [Alash's gold fund abroad]. Egemen Qazaqstan — Independent Kazakhstan, 74(89), 7–8 [in Kazakh].
- 9 Qozgambaeva, G.B. (2016). Qazaq diasporasyna bailanysty Duniezhuzi qazaqtary quryltailarynda sheshimin tapqan maseleler [Problems solved at the world kurultai of Kazakhs related to the Kazakh diaspora]. Abai atyndagy Qazaq Ulttyq Universitetinin khabarshysy — Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University, 4(51), 42–47 [in Kazakh].
- 10 Uatqan, B. (2012). Ultyn uly zhiyny. Dereker zhinagy [The great gathering of the nation. Data collection]. Almaty Duniezhuzi qazaqtar qauymdastygy "Atazhurt" baspa ortalygy [in Kazakh].
- 11 Salimgereeva, Sh.A. (2013). Duniezhuzi qazaqtarynyn IV Quryltaiy [IV World Kurultai of Kazakhs]. Proceedings from History of Kazakhstan: innovative concepts and epochal trends in scientific knowledge: Khalyqaralyq gylymi-tazhiribelik konferentsiia materialdary — International Scientific and Practical Conference. (pp. 170-174). Almaty [in Kazakh].
- 12 Qara, A. (2017). Bes Quryltai — bes beles [Five kurultai are Five peaks]. Tugan til — Native language, 145, 36–42 [in Kazakh].

13 Baqytbek, Q. (2020). Atazhurtqa kelgen qazaq artta qalğan agaiyngā altyn kopir [Kazakh who has come to his homeland is a golden bridge to a backward brother]. Retrieved from <https://turkystan.kz/article/101098-atazh-rt-a-kelgen-aza-artta-al-an-a-ajyn-a-altyn-k-pir/> [in Kazakh].

14 Qalbaev, T. (2017). Ozbekstandagı qazaq madeni ortalygy — Tashkent [Kazakh Cultural Center in Uzbekistan is Tashkent]. Altyn besik — Golden cradle, 5, 48–50 [in Kazakh].

М.М. Қозыбаева^{1*}, А.Н. Қоңқабаева²¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалы, Қазақстан²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

(E-mail: koz.mahabbat_85@mail; rukonkabayeva.arailym@mail.ru)

Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы аштыққа ұшырағандарға шетелдік қоғамдық ұйымдардың көмек көрсетуі

Мақалада шетелдік қоғамдық ұйымдардың Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылық кезеңіндегі ашыққандарға көмек көрсеткені туралы жазылған. Авторлар мақалада Америка көмек әкімшілігі, Достардың діни қоғамы (Квакерлер), Католик миссиясы, Халықаралық жұмыс комитеті, Қызыл Крест қоғамы және басқалары сияқты шетелдік қоғамдық ұйымдардың Қазақстанның аштыққа ұшыраған халқына көмек көрсетуге қосқан үлесін зерттейді. Сонымен қатар шетелдік ұйымдардың көмегі, азық-түлік және медициналық көмек көрсетілгені, балалар үйлері мен медициналық мекемелермен ынтымақтастық, қоғамдық тамақтандыруды ұйымдастырғанын атап өтеді. Сондай-ақ гуманитарлық ұйымдар арнайы келісімдер негізінде жұмыс істегенін, онда оларға темір жолдарды, автомобиль және ат көлігін, үй-жайлар мен қоймаларды, телеграф пен телефон байланысын тегін пайдалану құқығын қамтамасыз ету шарттарының белгіленгенін айтады. Олардың қызмет ету бағыттары, жұмыстың ерекшеліктері мен негізгі нәтижелері көрсетіліп, зерттелген. Авторлар мақалада шетелдік гуманитарлық ұйымдар аштыққа көмектесу ісінде үлкен үлес қосты деп тұжырымдайды, нәтижесінде бірлескен күш-жігер аштықтың салдарын жоюға және мындаған адамдарды өлімнен құтқаруға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: азамат соғысы, егіннің кемуі, жұт, ашаршылық, ашаршылыққа қарсы комиссиялар, шетелдік қоғамдық ұйымдар, гуманитарлық көмек, қоғамдық тамақтандыру, медициналық көмек, азық-түлік, ашаршылық зардаптары.

Kipicne

Отандық тарихтың өзекті мәселелерінің бірі — 1921–1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдарымен күрестегі шетелдік ұйымдардың рөлін анықтау. 1920 жылдардың басында ашыққан халықтардың және ашаршылықтан қаза болғандардың абсолюттік санын анықтау туралы мәселе әлі күнге дейін ашық күйінде қалып отыр, өйткені барлық өлім жағдайлары тіркелмеген және есепке алынбаған, ал құжаттардың бір бөлігі архив қорларынан алынып тасталған. Кеңестік Ресейдің 1921 жылдың жазында ашаршылық туралы ашық мәлімдемесі, оның халықаралық ұйымдар мен жекелеген елдердің үкіметтеріне көмек және халықаралық несиелер алу туралы өтініштері кеңес мемлекетінің бірлескен күш-жігерімен және сырттан көрсетілген көмек арқылы тез арада ашаршылыққа ұшыраған халыққа көмектесу жұмыстарын ұйымдастыруға мүмкіндік берді деп сеніммен айтуға болады. Шетелдік гуманитарлық ұйымдар ашаршылықпен күресу ісіне үлкен үлес қосты, қысқа мерзім ішінде көптеген азық-түлік және медициналық көмек көрсетті, балалар үйлері мен емдеу мекемелерімен, асханалармен бірігіп жұмыс істеді. Алайда 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың жекелеген аспектілерін зерделеуге қарамастан, қазақ даласындағы ашаршылыққа қарсы күрестегі шет мемлекеттер мен жекелеген шетелдік гуманитарлық ұйымдардың рөлі зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе болып қала береді.

Зерттеудің методологиясы мен әдістері

Зерттеудің методологиялық негізі тарихилық принцип болып табылады, өйткені зерттеу объектісі өзінің эволюциялық дамуында зерттелді және белгіленген кезеңде өзгерістерге ұшырады. Мақаланы жазу кезінде жалпы ғылыми әдістер (талдау, синтез, статистикалық әдістер) және арнайы-тарихи әдістер (тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік әдістер) қолданылды. Зерттеу объектісі ретінде ашаршылықтың көп өлшемділігі мен күрделілігі қазіргі заманғы тарихи-гуманитарлық зерттеулерде өте маңызды әртүрлі ғылыми гуманитарлық пәндердің әдістері түпкілікті нәтижеге қол жеткізу үшін қолданылатын пәнаралық тәсілдерінің бірі ретінде анықталды. Тарихты зерделеудің аталған әдістері мен қағидаттарын сақтау және кешенді қолдану Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылықты зерттеу проблемасын неғұрлым толық, объективті, ғылыми тұрғы-

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail. koz.mahabbat_85@mail.ru

дан түсінуге ықпал етеді. Осы бағыттардың барлығы зерттеу мақсатынан шығатын бірыңғай методологиялық бағдарламамен біріктірілді. Зерттеудің дереккөздік базасы Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві, Ресейдің қазіргі заманғы тарих архиві, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Қостанай облысының Мемлекеттік архиві және т.б. сияқты орталық және өңірлік Ресей және Қазақстан архивтерінде анықталған архив материалдары мен құжаттары құрайды. Архив материалдары негізінен іс жүргізу құжаттарымен, хаттамалармен, есептермен және статистикалық деректермен ұсынылған. Зерттеудің теориялық негізін Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихының әртүрлі аспектілерін зерттеуге үлкен үлес қосқан шетелдік және отандық зерттеушілерінің жұмыстары құрады.

Талқылау

Ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық және демографиялық апат ретіндегі проблемасы және ашаршылыққа көмек көрсеткен шетелдік гуманитарлық ұйымдардың рөлі ғылыми әдебиеттерде, 1920 жылдардың басындағы ашаршылықтың жекелеген аспектілерін зерттеген кеңес ғалымдарының да, қазақстандық зерттеушілердің де еңбектерінде жиі айтылған. 1920 жылдардың басындағы ашаршылық туралы алғашқы жұмыстар кеңестік Ресейде және шетелдермен өзара іс-қимылды партия қызметкерлерінің еңбектерінде ақпараттық-анықтамалық және насихаттық сипатта болды [1]. Аштыққа көмектесетін шетелдік гуманитарлық ұйымдарды зерттеуде 1922 жылы Нью-Йорк қаласында Америкадағы Ресей Қызыл Крест қоғамының өкілдігі шығарған «Голод 1921–1922» жинағы ерекше орын алады [2]. Ол РКФСР-дегі ашаршылықтың жан-жақты сипаттамасын және аштыққа көмектесудің негізгі бағыттарын, соның ішінде оның жекелеген провинцияларындағы шетелдік гуманитарлық миссиялардың жұмыс ерекшеліктеріне назар аударады. Н.И. Мардаровскийдің «Голод в Киргизии и борьба с недородами» [3] жұмысы да осы уақытқа жатады. Онда автор 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың себептерін талдайды, сонымен қатар аштыққа көмектесудегі қайырымдылық ұйымдарының ерекше рөлін анықтайды. Кеңес тарихшылары Ю.А. Поляков [4], В.В. Кабанов [5] ашаршылықтың себептерін ауыл шаруашылығының артта қалуы, соғыс пен құрғақшылықтың салдарынан екенін айта келе, кеңестік Ресейдегі аштықпен күрестегі шет мемлекеттердің рөлін де атап өтті. Қазақстандық ғалымдар М.Қ. Қозыбаев [6], Т.О. Омарбеков [7], Ж.Б. Абылхожин [8], М.Қ. Қойгелдиев [9], С.О. Смағұлова [10] еңбектерінде 1920 ж. басындағы ашаршылықтың түрлі аспектілері және қазақ даласындағы дәстүрлі шаруашылық трансформациясы мен әлеуметтік-экономикалық үрдістерге кеңес өкіметінің әсер ету мәселелері көтерілген. 1921–1922 жылдардағы ашаршылық кезеңіндегі әлеуметтік-демографиялық үдерістерді зерттеуге А.Н. Алексеенконың [11], М.Х. Асылбековтің, А.Б. Галиевтің [12], Т.А. Қариеваның [13] және басқалардың еңбектері арналған. Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылық қасіреті мен оның аумағындағы жекелеген қайырымдылық ұйымдарының тарихына өз жұмыстарын ресейлік зерттеушілер В. Шмидт [14], Н.В. Усманов [15], А.М. Кристалл [16], Г.Г. Циденков [17] арнады. Тұтастай алғанда, отандық және шетелдік тарихнаманың жалпы үрдістері осы ауқымды апаттың салдарлары тұрғысынан Қазақстандағы ашаршылыққа қарсы күрестегі шетелдік ұйымдардың рөлі әлі күнге дейін аз зерттелген ғылыми проблема болып қалатынын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

1921–1922 жылдары РКФСР аумағында бұрын-соңды болмаған ауқымды ашаршылық орын алды. Бұл құбылыстың негізгі себептері құрғақшылық пен егіннің жетіспеушілігімен жалғасқан Азамат соғысы және азық-түлік салғыртығы еді. Қазақ АКСР құрамында 1921 жылы Орынбор, Ақтөбе, Қостанай, Орал және Бөкей ордасы аштыққа ұшыраған губерниялар болды [18; 214]. Қазақстанның зардап шеккен аудандарымен бірге ашаршылық отыз бес губернияны қамтыды. Олар Самара, Саратов губерниялары, Поволжье, Оңтүстік Украина, Қырым, Башқұртстан, ішінара Орал және Батыс Сібір қатты зардап шекті.

Алайда, Қазақстанның РКФСР-ның басқа облыстарымен тең жағдайда егіннің шықпай қалу апаты қазақ даласы үшін 1920–1921 жылдың қысында оны басқа апат — малдың жұттан жаппай қырылуына ұшырап, кейбір жерлерде малдың 95 %-ға дейін кемуіне әкеп соқтырды. Осы екі апаттың салдарынан Қазақ Республикасының әлсіреген шаруашылығы одан сайын нашарлай түсті. Егер ауыл шаруашылығын уақытылы тұқым сеуіп тез қалпына келтіре алса, онда мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі халыққа, барынша қолдау көрсетілсе де, экономиканы жандандыру үшін жылдар қажет болды. Сондықтан, бұл тұрғыда РКФСР-дегі егіннің жетіспеушілігіне ұшыраған басқа облыс-

тарына қарағанда Қазақстан өте көп зардап шекті. Сонымен қатар, егіннің жетіспеушілігінен зардап шеккен аймақтан славян халқы оңай алынып тасталды және басқа ауылшаруашылық аймақтарына — Украина мен Ресейдің орталық аймақтарына көшуді бастады. Бұл санкцияланбаған қоныс аудару көп ұзамай жаппай сипатқа ие болды және халық оны аштықтан құтқару мүмкіндігі ретінде қарастырды. Өз кезегінде, ашаршылық салдарынан зардап шеккен көшпелі халық экономикалық ерекшелігіне байланысты, қалалар мен теміржол станцияларынан алыс жерде өмір сүргендіктен, іс жүзінде қоныс аударатын жері болмай адамдар сол жерде қайтыс болды [19; 55]. 1921 жылғы қарашада ашыққандар саны 1 508 мың адамды құрады, бұл республика халқының 1/3-ін құрады; 1922 жылғы наурызға қарай бұл сан 2 300 мыңнан астам адамға жетті [11; 52].

Аштықпен күресу жаңа үкімет үшін үлкен сынақ болды. 1921 жылдың жазында аштыққа қарсы орталық төтенше комиссия құрылды, оған барлық тиісті мемлекеттік органдар мен мекемелер, соның ішінде Қызыл армия және БТК-МСБ органдары кірді. Қазақстанда аштыққа қарсы көмек республикалық комиссиясын БОАК төрағасы Сейітқали Меңдешев басқарды. Аштыққа ұшыраған облыстардың жағдайын жеңілдету мақсатында олардан азық-түлік салығы алынып, көшпелі халыққа көмектесу үшін 50 млн. рубль мөлшерінде қаржы жіберіліп, тегін тамақтану орындары ұйымдастырылды. КСРО-ның гүлденген аймақтарында ашыққандарға көмек көрсетуді ұйымдастыру бойынша ҚазССР өкілдіктері ашылды. Билік ыстық тамақ алуға болатын асханалар мен тамақтану орындары арқылы аштыққа ұшырағандар үшін қоғамдық тамақтану ұйымдастырды. Алайда, азық-түлік ресурстарының баяу түсуі және аштыққа ұшыраған провинцияларда азық-түлік қорларының толық болмауы, қаржының жетіспеушілігімен, үлкен аумақтармен әлсіз байланыстың болуы және ат көлігінің жетіспеушілігі аштыққа көмек көрсету Орталық Комитетінің және атқарушы комитеттердің жұмысын өте қиын және үмітсіз жағдайға қойды [18; 6 а.б.].

Кеңес үкіметінің аштыққа көмектесу үшін ресурстары жеткіліксіз болды, шетелдік несие алу мүмкіндігі болмады, өйткені Антанта елдері орнатқан экономикалық блокадада болды. Бұл жағдайда Лениннің өтініші бойынша әйгілі орыс жазушысы А.М. Горький және орыс православие шіркеуінің патриархы Тихон 1921 жылдың жазында аштықтан көмек сұрап әлем жұртшылығына үндеу жазды. Сонымен, 1921 жылғы 6 шілдедегі «Барлық адал адамдарға» деген үндеуінде А.М. Горький: «Мен Еуропа мен Американың мәдени адамдары орыс халқының жағдайының трагедиясын түсініп, оған нан мен дәрі-дәрмектермен бірден көмектеседі деп сенемін» деп жазды [20; 11]. Бұл үндеулер ірі әлемдік басылымдарда жарияланды, сонымен қатар белгілі шетелдік саясаткерлердің жеке мекен-жайларына жіберілді, содан кейін олардың гуманитарлық миссияларын кеңестік Ресейдің аштық провинцияларына жіберуге дайын бірнеше ондаған шетелдік гуманитарлық ұйымдар үндеуге жауап берді.

Тікелей Қазақстан аумағында мынадай шетелдік көмек ұйымдары жұмыс істеді: Американдық көмек көрсету әкімшілігі — АРА (American Relief Administration), ағылшын-американдық достар қоғамы (квакерлер), «Рим Папасының көмегі» католиктік миссиясы, Қызыл Крест қоғамы және басқалары. Барлық гуманитарлық ұйымдар арнайы келісімдер негізінде жұмыс істеді, онда оларға темір жолдар арқылы азық-түлікті ақысыз тасымалдау құқығын беру, көлік пен ат көлігін, үй-жайлар мен қоймаларды бөлу, жүктерді қорғау, жабдықтар мен қоректік заттарға қызмет көрсету, телеграф пен телефон байланысын тегін пайдалану шарттары жазылған. Ішкі циркуляцияда бұл қымбат болды деп хабарланған, бірақ басқа амал болмады. 1921 жылдың қазан айында БОАК төрағасы барлық халкоматтар мен губерниялық атқару комитеттеріне аталған шетелдік ұйымдардың талаптары бойынша барлық істер келіп түскен сәттен бастап 48 сағаттық мерзімде және барлық бар шарттарды ең аз шегіне дейін жеткізудің міндетті шартымен қаралуы тиіс екендігін бұлжытпай орындауға қабылдауды тапсырды. Аталған ұйымдардың мұқтаждарына қызмет көрсету, олардың жүктерінің тасымалдануын қадағалау, қалып қойған және жоғалған вагондарды іздестіру шараларын қабылдау азық-түлік халкоматындағы ашыққандарға көмек комиссиясына жүктелді [21; 1].

Қазақстанда өз қызметін өрістеткен ашыққандарға көмек көрсететін алғашқы ұйымдардың бірі АҚШ-тың сауда министрі Г. Гувер басқаратын Американдық көмек көрсету әкімшілігі (АРА) болды, ол өзінің саяси көзқарастары мен сенімдеріне қарамастан, аштыққа ұшыраған кеңестік Ресейге көмек көрсетуді шешті. Мұнда пайда болғанға дейін АРА Еуропаның 13 елінде аштыққа ұшыраған, дүниежүзілік соғыстан және онымен байланысты экономикалық дағдарыстан зардап шеккен адамдарға көмек көрсетті. Оның алдыңғы жұмысында айтарлықтай тәжірибе жинақтаған жақсы дамыған және тармақталған аппараты болды. АРА Ресейдегі жұмысын 1921 жылдың 20 тамыздағы Рига келісіміне қол қойылғаннан кейін бастады, оған сәйкес оның қызметі ашыққан халыққа, әсіресе балаларға, аме-

рикандық азаматтардың іс-әрекеттері толық тәуелсіз болған жағдайда және оған қызмет көрсететін құрылымдарды жергілікті билік есебінен ұстаған жағдайда гуманитарлық көмек көрсетуді көздеді [22; 112–114]. Алдымен АРА жұмыс істеуде қатаң ережелерді ұстанған: ол тек балалар мен науқастарға көмектесуге келісті, ал асханаларда 14 жасқа дейінгі балаларға тамақ берілді, сондықтан оны үйде жеуге тыйым салынды. Алайда, мәселе аштыққа ұшыраған балалардың көпшілігінде тіпті қоректік заттарға жетуге мүмкіндігі болмады. Сондықтан, көптеген келіссөздерден кейін және АҚШ Конгресі 1922 жылдан бастап американдық фермерлерден азық-түлік сатып алу үшін қосымша қаржыландыру бөлгеннен кейін, АРА ересек аш адамдарға көмек көрсете бастады.

Қазақстанда АРА өз жұмысын 1921 жылғы қарашадан бастап бастады, бұған дейін 1921 жылғы 28 қазанда БОАК жанындағы Орталық көмек көрсету комиссиясына Мәскеу қаласынан Қазақ Республикасына шығуға дайындалып жатқан аштыққа көмек көрсететін шетелдік американдық ұйым туралы алдын ала хабарланды, ол үшін үй-жайларды, қоймаларды, толық жабдықталған асханаларды дайындау қажет болды. Келген АРА ұйымы өз қызметін біртіндеп Орынбор қаласында бастады, содан кейін өз жұмысын бүкіл Орынбор губерниясына және көптеген босқындар жиналған Ақтөбеге таратты. Осылайша, АРА Орынбор кеңсесінің қызметі Орынбор губерниясына таралды, оған жабдықтау мәселесінде Башкирияның оңтүстік кантондары (округтері), Ақтөбе облысында қосылды, ал КСРО-ның қалған губерниялары АРА-ның басқа кеңселерінің: Қостанай губерниясы Уфа кеңсесінің, Орал және Бөкей губерниясы Саратовтың қарамағында болды [23; 76].

Орынбор губерниясындағы АРА қызметінің арқасында 1921 жылғы қараша-желтоқсан айларынан бастап асханалар мен тамақтанушылар саны күрт өсті: егер қарашада 24 480 адам (балалар) тамақтанатын 186 асхана болса, 1922 жылғы мамырда АРА көмегімен 255 345 адамды (балалар) қамти отырып, 1002 асхана ұйымдастыруға қол жеткізілді. 1922 жылдың көктемінен бастап АРА ересек тұрғындарды тамақтандыра бастады: мамыр айында провинциядағы ересектер саны 499 612 адамды құрады. Ақтөбе облысында 1922 жылдың қаңтарынан тамызына дейін АРА асханаларының саны 319-дан 527-ге дейін өсті, қызмет көрсетілетін балалар 25 000-нан 89 718 адамға дейін сәйкесінше өсті, 1922 жылғы сәуірден тамызға дейін тамақтанатын ересектер саны 138 000-нан 156 781 адамға дейін өсті.

1922 жылдың жазында АРА өзінің жұмысын Орал губерниясына да таратты, онда 1922 жылдың 15 маусымында 65 979 бала мен 180 313 ересек адамға қызмет көрсететін АРА-ның 190 асханасы ұйымдастырылды. Бөкей губерниясы бойынша 1922 ж. маусымда аштыққа 45 000 азық үлесі жіберілді. 1922 жылдың шілдесінде Қостанай губерниясында 30 асхана болды, онда 35 040 бала және 36 600 ересек адам тамақтанды. 1922 жылдың маусым-шілде айларында АРА Орынбор бөлімшесінің асханалары мен қоймаларынан 339 508 бала мен 860 041 ересек адам тамақ алды, оның ішінде Башқұрт Республикасының аудандарында тұратын 240 000 адам болды [15; 114]. Бұл ретте АРА барлық балалар асханаларында және балалар үйлерінің барлық асханаларында негізгі тамақтануды сақтауды талап етті, онда ол өзінің қосымша тамақтануын ұйымдастырды, сондай-ақ Орынбор қаласының коммуналдық бөлімі қаланың лас жағдайымен күресу мақсатында қоғамдық жұмыстарға тартқан.

Жалпы, АРА тамақтандыруды ұйымдастыру бойынша ғана емес, гуманитарлық көмек көрсету бойынша да үлкен жұмыстар атқарды. Мәселен, 1921 жылғы қарашадан 1922 жылғы тамызға дейін АРА Қазақстанға күнделікті тұрмыста және шаруашылықта пайдаланылатын азық-түлік, киім, дәрі-дәрмек, заттар түріндегі 1809 вагон мөлшерінде гуманитарлық көмек көрсетті [24; 97]. Сонымен қатар, ұйым Орынбор қаласындағы су құбырын салуға белсенді қатысты, Оралда балық аулау тораптарымен және тамақпен қамтамасыз етуді және ұсталған балықты халыққа тегін таратуды ұсынды. АРА басқа да ұсыныстар жасады, бірақ олар қажетті ақша мен материалдық қаражаттың болмауына байланысты орындалмай қалды.

Алайда кеңес үкіметі АРА-ның жұмысына сенімсіздік пен сақтықпен қарады, ал шенеуніктер оның жұмысына кедергі келтіруге тырысты. Ғылыми әдебиеттерде АРА мен кеңес басшылығының мүдделерінің қарама-қайшылығы, ең алдымен, ресми құрылымдарда АРА агенттерінің қоғамдық қызметіне алаңдаушылық тудырған идеологиялық келіспеушіліктерге байланысты жиі айтылады. Ресми ақпарат бойынша, АРА қызметі жергілікті халықтың көптеген шағымдарын тудырды. Комиссиялардың есептерінде АРА әкімшілік аппаратын ұстауға жергілікті бюджеттен қомақты қаржы жұмсалғаны айтылды. Қолайсыздықтардың бірі сонымен қатар КСРО бойынша АРА-ның Орталық әкімшілігінің болмауы және республиканың оның бөлімшелерімен әкімшілік бөлінуі болып саналды. АРА өкілдері қызмет ететін жерлерде моральдық-психологиялық климатқа әсер ететін қақтығыстар жиі болды. 1922 жылдың қыркүйегінен бастап қазақ губернияларындағы тамақтанатын АРА халқы-

ның саны ұдайы төмендей бастады және 1923 жылдың мамыр айында АРА өз жұмысын Қостанай губерниясында аяқтады, ал сол жылдың жазында өз қызметін Орынбор мен басқа да өңірлерде тоқтатты [18; 8].

Қиын учаскелерде жұмыс істеген тағы бір шетелдік көмек ұйымы — Достардың (Квакерлер) діни қоғамы. Бұл қоғам Ресейде 1916 жылдан бастап соғыс майданынан Самара облысына көшірілген босқындарға көмек көрсету үшін жұмыс істеді. Оның қызметі төңкерістен кейін біраз уақытқа созылды, бірақ Англия мен Америкадан жеткізілімнің болмауына байланысты көп ұзамай тоқтатылған. 1921 жылғы ақпан-қыркүйек аралығында қоғамның ағылшын және американдық бөлімшелері біріктірілді, содан кейін ол гуманитарлық жұмысқа кірісті. Қазақстанда квакерлердің жұмысы негізінен Қостанай губерниясында жүргізілді, онда олар 1922 жылы маусымда Самара губерниясының Бұзылық қаласынан келді. Куәгерлердің айтуынша, АРА-мен салыстырғанда, бұл ұйым аштыққа көмектесуді жергілікті билік органдарынан ақшаны да, шығындарды да талап етпеді, өйткені ол өз шығындарын өзі төледі. Аштық орын алған аудандардағы квакерлер барлық аштыққа ұшыраған халықты азық-түлікпен, киіммен және іш киіммен, дәрі-дәрмектермен, тұқымдармен және тіпті ауылшаруашылық құралдарымен қамтамасыз етті. Олар Урицк, Денисов, Адамов, содан кейін Қостанай губерниясының Семиозер аудандарында жұмыс жүргізді. 1922 жылдың шілдесінде квакерлер 45000 пұт азық-түлік әкелді, олар аштыққа ұшыраған аудандарды тамақтандыруға жұмсалды. 1922 жылғы маусымда Қостанай губерниясына квакерлермен 70 546 азық бөлінді.

Жергілікті билік АРА-мен салыстырғанда, ДДҚ тыныш және ең аз аппаратпен жұмыс істеді деп мәлімдеді. Квакерлер азық-түліктің таралуын болыстың шекарасына жеткізіп, одан әрі болыстық комитеттерге аштыққа көмек көрсетті. Квакер достарының қоғамы халықтың мүдделеріне жақындады. Квакер өкілдері өздері жұмыс істейтін аудандарды аралап, «дінге, партияға, ұлтқа қарамай, аштыққа көмектесуге асығыңыз» қағидатын қатаң орындады. Қайырымдылық ұйымдарының жұмысын талдау қорытындылары бойынша түрлі себептер бойынша егінсіз қалған халықтың бір бөлігінің бүкіл губерниясы бойынша қажетті азық-түлік көмегін көрсету үшін басқа да жақын жатқан өңірлердегідей ДДҚ-ның Қостанайда болуын ұзарту ұсынылды [25; 10].

1923 жылдың қаңтар айының соңында Орынборға келген «Рим Папасының көмегі» католиктік миссиясы да қазақ губернияларының аштыққа ұшырағандарына көмек көрсетті, Қазақстан аумағында бұл ұйым 1922 жылдың наурызынан бастап өз қызметін Орынбор, Ақтөбе, Ақбұлақ пен Ақтөбе губерниясының Жұрын ауылына да таратты. Оның міндеті балаларды және Орынбор қаласының жұмыссыздарын азық-түлікпен қамтамасыз ету [26; 97 сыртқы беті]. 1923 жылғы 5 наурыздағы жағдай бойынша Католик миссиясы Ресейде 275 асхананың жұмысын ұйымдастырды, онда ол 95000 адамды тамақпен қамтамасыз етті, оның қаражаты есебінен ересектерге арналған 6 тарату пункті жұмыс істеді, 250 баспана, балалар үйлері мен балалар ауруханалары азық-түлік пен дәрі-дәрмектермен қамтамасыз етілді. Сонымен қатар, Католик миссиясы берген ыстық түскі астың калория мөлшері американдық рационнан жоғары болды және 14 жасқа дейінгі балалар үшін 800 калория және 14 жастан асқан балалар мен ересектер үшін 1500 калория болды.

1923 жылғы 1 сәуірдегі мәліметтер бойынша Католик миссиясы 124 400 адамға оның ішінде Орынбордағы 20 580 адамға қызмет көрсететін 704 асхананы ашты. Орынбор губерниясы мен қазақ даласының басқа да өңірлерінде Католик миссиясының белсенді қызметінің арқасында 1923 жылғы мамырда 25 430 адамды, оның ішінде 1872 ересек адамды және 23 558 баланы тамақпен қамтамасыз еткен 207 асхана жұмыс істеді. Орынборда 994 адамға арналған оның ішінде босқындар, жұмыссыздар, мүгедектер, тұтқындағы үй және оқушыларға 5 тегін асхана ашылды. 1923 жылғы 13 наурыз бен 1 мамыр аралығындағы кезеңде аса мұқтаж адамдардың тізімі бойынша миссиямен қосымша 846 құрғақ азық үлесі берілді. 1923 жылғы 30 сәуір мен 6 мамыр аралығында Католик миссиясы «Балаға көмек аптасын» өткізді, ол кезде Ресейдің ірі қалаларында миссияның бөлімшелері: 20 тонна балалар тағамы, 200 киім жиынтығы және 25 000 АҚШ долларына 200 іш киім мен дәрі-дәрмектер берді. Жақсы егін жинауға және Бүкілресейлік деңгейдегі аштықты жеңуге байланысты Орынбордағы Католик миссиясының бөлінуі 1923 жылы 20 маусымда өз жұмысын аяқтады [17; 237].

1921 жылы Лениннің бастамасымен құрылған, шетелдік фабрикалардың жұмысшыларынан қаражат және аштыққа ұшыраған Ресейдің пайдасына қайырымдылықтар алған Коминтерн жанында ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі халықаралық жұмыс комитеті (Ресейдің ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі халықаралық жұмыс комитеті) Қазақстанның ашаршылыққа ұшыраған халқына көмек көрсетті, оның ішінде ең алдымен жұмысшыларға азық-түлік берді. Биліктің айтуынша, бұл ұйым Мәскеуден алынған киімдерді сату және Орынбор мен Ақтөбе провинцияларының балалар үй-

леріне азық-түлік сатып алу арқылы жақсы коммерциялық үлгі көрсетті. Оның өндірістік көмегіне дала коммунасының ауылшаруашылық артелінің бір тракторын беруді де жатқызуға болады. Орынбор бөлімшесінің тамақтануында екі провинциядағы 13 балалар үйі болды, оларға 1136 азық жіберілді [26; 98]. Оның бастамасы бойынша Бельгия Коммунистік партиясының қаражатына Ақтөбе қаласында балалар үйі ашылып, онда 100-ден астам жетім балалар пана тапты. Балалар үйінің базасында асхана ұйымдастырылды, онда балаларды аспаздық өнерге үйретті және ақылы асхана үшін түскі ас дайындады, оның қаражаты балалар үйін ұстауға жұмсалды [27; 114]. Басшылар өз делегацияларын осындай балалар үйлерін тексеруге жиі жіберіп, тәрбиеленушілерді әртүрлі мамандықтарға үйретті. 1922 жылғы сәуір мен шілде аралығындағы кезеңде барлығы ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі халықаралық жұмыс комитеті ересектер үшін ай сайын 4-тен 5 мыңға дейін азық беруді қамтамасыз етті, 1922 жылғы мамыр мен тамыз аралығындағы кезеңде — балалар үшін 300-ден 520-ға дейін азық, ал 1922 жылғы маусым мен тамыз аралығындағы кезеңде ай сайын балалар асханаларында 500-ден түскі ас беруді қамтамасыз етті.

Егер аталған шетелдік көмек ұйымдары өз қызметін негізінен қалаларда дамытса, онда алыс елді мекендерге қызмет көрсету КСРО-дағы Ресейдің Қызыл Крест қоғамының уәкілетті медициналық және қоректік топтарының міндетінде болды. Бұл ұйым БОАК жанындағы аштыққа көмек көрсету орталық комиссиясымен тығыз байланыста жұмыс істеді, сондықтан тамақтану және медициналық көмек көрсету жоспарларын екі ұйым бірлесіп әзірледі. Қызыл Крест аса мұқтаж аудандарға жасақтар ұйымдастырды, алайда орталықпен реттелмеген Қазақ Республикасының ішінде жүктерді тасымалдау мәселесі шешілмегендіктен қиын жағдайға тап болды, өйткені өз жүктерін темір жол арқылы алушының да, жөнелтушінің де тегін тасымалдауға рұқсаты болмады. Сондықтан жүктерді алуға сенімхаттарды жазып беруге жиі жүгінуге тура келді, не ұйымның жұмысы алыс ауылдарда және көшпелілерде қазақ халқы тұратын аудандарда шоғырланғандықтан жүктерді тасымалдау негізінен керуен жолымен жүргізілді [26; 98].

Қызыл Кресттің азық-түлік және медициналық көмегі негізінен қазақ халқының Орынбор, Ақтөбе, Қостанай және Бөкей губернияларына көрсетілді. Орал губерниясында күн сайын 4000 мөлшерінде шығаратын Украина мен Қырымның медициналық және қоректік тобы жұмыс істеді. Тамақтануға жүкті әйелдер, 14 жасқа дейінгі балалар және басқа да ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі арнайы комиссияның және ауылдық кеңестердің тізімі бойынша қабылданды. Жалпы, 1922 жылдың шілдесіндегі жағдай бойынша Ресейдің Қызыл Крест мәліметі бойынша шамамен 14 мың адам тамақпен қамтамасыз етілді. 1923 жылға қарай КСРО-да жұмыс істеген Қызыл Крест отрядтарының жалпы саны 8-ден 66-ға дейін өсті [26; 99]. Қызыл Крест ұйымының қызметкерлері медициналық және азық-түлік көмегін жүзеге асырды, балалар үйлері мен медициналық мекемелермен, асханалармен біріккен жұмыс жасады. Қызыл Крест қоғамы республикадағы, атап айтқанда Орынбор губерниясындағы ашаршылықтың салдарын түрлі шаралармен жеңілдетуге тырысқаны анық. Алайда, Қызыл Крест тек қайырымдылық үшін өмір сүрді және өте аз қаражатқа ие болды.

Үкімет пен шетелдік гуманитарлық ұйымдардың бірлескен күш-жігерінің арқасында қазақ даласын жайлаған аштықты 1922 жылдың жазының соңына қарай тоқтата алды, сол кезде жетім балалар мен ашаршылықтан көптеп қырылған халықтың бір бөлігі ғана көмекке мұқтаж болды. Алайда аштыққа көмек көрсететін шетелдік ұйымдар аштық салдарымен күрестің соңғы кезеңінде шешуші рөл атқарды, сол кезде мемлекет пен жергілікті жерлерде ашаршылық салдарын жою және кедей аймақтардағы халықтың өмір сүру деңгейін арттыруда іс-шаралар өткізілді. Мәселен, 1923 ж. Қазақстанда католиктік миссия арқылы 57 069 азық және 2 643 киім жиынтығы берілді, АРА 529 639 азық, 9 525 жұп аяқ киім, 25 432 аршин матасын, 5 000 дана сабын, сондай-ақ дәрі-дәрмектер және басқа да қажетті заттар бөлді. Балалар үйлері мен мектептерді тамақпен және жылумен қамтамасыз ету үшін «Джойнт» ұйымы 199 347,22 рубль, сондай-ақ мүгедектердің тамақтануын жақсарту үшін 11 000 рубль қаражат бөлді [28; 54].

Қорытынды

Мақалада баяндалған ұйымдардан басқа қазақ халқына көмекке Халықаралық Қызыл крест Комитеті, балаларға көмек көрсету жөніндегі Халықаралық Одақ, Нансен комитеті, түрлі діни қайырымдылық ұйымдары сияқты басқа да шетелдік ұйымдар көмекке келді. Олар медициналық, азық-түлік отрядтарын ұйымдастырды, науқастарды уақытша жылжымалы ауруханаларға орналастырды, балалар үйлерімен және медициналық мекемелермен, асханалармен бірігіп жұмыс істеді. Нәтижесінде халықтың өмірін, соның ішінде жетім, аш-жалаңаш жүрген балалардың тамақпен, киімдермен

және т.б. қажетті заттармен, медициналық көмекпен қамтамасыз етілуі жағдайдың біршама жақсаруына себепші болды.

Кеңес басшылығы барлық шетелдік ұйымдардың ашыққандарға көмек көрсетуді ұйымдастыруға көмектесуге ниет білдіріп, олардың қосқан үлестерін алғыс хаттармен марапаттаған. Жалпы алғанда, шетелдік гуманитарлық ұйымдар қысқа мерзімде бұрын-соңды болмаған азық-түлік және медициналық көмек көрсетті, мыңдаған адамдарды өлімнен құтқарды. Шетелдік қоғамдық ұйымдар сол кездері шамамен неше адамды азық-түлікпен, киімдермен, дәрі-дәрмектермен, асханалармен және т.б. тұрмысқа қажетті заттармен қамтамасыз еткендігі туралы мәліметтері, аштыққа ұшыраған аймақтардың сол кездегі жағдайын зерттеуге мүмкіндік береді. Шетелдік гуманитарлық ұйымдардың қызметі Қазақстанның аштыққа ұшыраған халықтың қалыпты жағдайға келуіне, оның зардаптарын жоюға көмектесті.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылай қолдауымен № АР09259227 «1921–1922 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық және оның салдарлары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Радек К.Б. Голод в России и капиталистический мир / К.Б. Радек. — М., 1921. — 12 с.
- 2 Голод 1921–1922: сб. Представительства Российского общества Красного Креста в Америке. — Нью-Йорк, 1922. — 160 с.
- 3 Мардаровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородами / Н.И. Мардаровский. — Оренбург, 1922. — 29 с.
- 4 Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Ю.А. Поляков. — М., 1975. — 112 с.
- 5 Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В. Кабанов. — М., 1988. — 305 с.
- 6 Қозыбаев М.Қ. Ақтандақтар ақиқаты / М.Қ. Қозыбаев. — Алматы, 1992. — 161 б.
- 7 Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті / Т. Омарбеков. — Алматы, 1997. — 320 б.
- 8 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920–1930 гг. / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата, 1991. — 240 с.
- 9 Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер / М.Қ. Қойгелдиев. — Алматы, 2004.
- 10 Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. / С. Смағұлова. — Алматы, 2019. — 272 б.
- 11 Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. / Н. Алексеенко. — Алматы, 1993. — 126 с.
- 12 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.) / М.Х. Асылбеков., А.Б. Галиев. — Алматы, 1991. — 288 с.
- 13 Қариева Т.А. Семей губерниясындағы ашаршылық және оның салдары (1921–1922 жж.): тарих ғыл. канд. ... дис. авторефераты: мамандығы: 07.00.02 — Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) / Т.А. Қариева. — Алматы, 2010. — 30 б.
- 14 Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия / В. Шмидт // Восточный архив. — 2018. — № 1 (37) — С. 40–50.
- 15 Усманов Н.В. Оренбургское отделение АРА (1921–1923 гг.) / Н.В. Усманов // Вопросы истории. — 2007. — № 12. — С. 111–116.
- 16 Кристалл А.М. Голод 1921 г. в Поволжье: опыт современного изучения проблемы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / А.М. Кристалл. — М., 1997. — 31 с.
- 17 Циденков Г.Г. Католическая миссия в Оренбурге в 1923 году / Г.Г. Циденков // Девятыя Большеаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен: сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. — Оренбург, 2018. — С. 236–238.
- 18 ГА РФ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Д. 116. — Л. 214.
- 19 ГА РФ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Д. 88. — Л. 55.
- 20 РГАНИ. — Ф. 3. — Оп. 51. — Д. 7. — Л. 11.
- 21 ГАКО. — Ф. Р-670. — Оп. 1. — Д. 10. — Л. 1.
- 22 ГА РФ. — Ф. 1058. — Оп. 1. — Д. 947. — Л. 112–114.
- 23 ЦГА РК. — Ф. 320. — Оп. 1. — Д. 33. — Л. 76.
- 24 ГА РФ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Д. 118. — Л. 97.
- 25 ЦГА РК. — Ф. 1215. — Оп. 1. Д. 20. — Л. 10.
- 26 ГА РФ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Д. 113. — Л. 97 об.
- 27 ГА РФ. — Ф. Р-1064. — Оп. 6. — Д. 56. — Л. 114.
- 28 Последствия голода. К итогам ликвидации последствий голода по КССР // Советская Киргизия. — Оренбург, 1923. — № 1. — Июль. — С. 54.

М.М. Козыбаева, А.Н. Конкабаева

Участие иностранных общественных организаций в оказании помощи голодающим в 1921–1922 годах в Казахстане

Статья посвящена участию иностранных общественных организаций в оказании помощи голодающим в период голода 1921–1922 гг. в Казахстане. В статье изучен вклад иностранных общественных организаций, таких как Американская администрация помощи, Общество друзей квакеров, Католическая миссия, Межрабпомгол, Общество Красного Креста и других. Авторами отмечено, что помощь иностранных организаций заключалась в осуществлении продовольственной и медицинской помощи, сотрудничестве с детскими домами и лечебными заведениями, организации общественного питания. Кроме того, иностранные гуманитарные организации работали на основании специальных соглашений, где прописывались условия обеспечения им права безвозмездного пользования железными дорогами, автомобильным и гужевым транспортом, помещениями и складами, телеграфной и телефонной связью. В статье показана их деятельность, изучены особенности и основные результаты работы. В заключение статьи сделаны выводы, что зарубежные гуманитарные организации внесли большой вклад в дело по оказанию помощи голодающим, в результате чего совместными усилиями удалось ликвидировать последствия голода и спасти тысячи людей от гибели.

Ключевые слова: гражданская война, неурожай, джут, голод, комиссии помощи голодающим, иностранные общественные организации, гуманитарная помощь, общественное питание, медицинская помощь, продовольствие, последствия голода.

M.M. Kozybayeva, A.N. Konkabayeva

Participation of foreign public organizations in relief for the starving in 1921–1922 in Kazakhstan

The article is devoted to the participation of foreign public organizations in helping the starving during the famine of 1921–1922 in Kazakhstan. The authors of the article study the contribution of foreign public organizations, such as the American Relief Administration, the Society of Quaker Friends, the Catholic Mission, the Workers International Relief, the Red Cross Society, and others, to helping the starving population of Kazakhstan. As a result, they note that the assistance of foreign organizations consisted of the implementation of food and medical assistance, cooperation with orphanages and medical institutions, and catering. Also, it is identified that humanitarian organizations worked based on special agreements, which prescribed the conditions for ensuring their right to free use of railways, motor, and horse-drawn transport, premises and warehouses, telegraph and telephone communications. The areas of their activity are designated; the features and main results of the work are studied. The authors conclude that foreign humanitarian organizations had made a great contribution to the cause of helping the starving, as a result of which, through joint efforts, it was possible to eliminate the consequences of hunger and save thousands of people from death.

Keywords: civil war, crop failure, jute, famine, famine relief commissions, foreign public organizations, humanitarian aid, public catering, medical assistance, food, consequences of famine.

References

- 1 Radek, K.B. (1921). *Golod v Rossii i kapitalisticheskii mir* [Famine in Russia and the capitalist world]. Moscow [in Russian].
- 2 *Golod 1921–1922: sbornik Predstavitelstva Rossiiskogo obshchestva Krasnogo Kresta v Amerike* [Famine 1921–1922: a collection of the Representative Office of the Russian Red Cross Society in America]. Niu-York [in Russian].
- 3 *Mardarovskii, N.I. (1922). Golod v Kirgizii i borba s nedorodami* [Famine in Kirghizia and the fight against crop failures]. Orenburg [in Russian].
- 4 *Poliakov, Yu.A. (1975). 1921-i pobeda nad golodom* [1921: victory over hunger]. Moscow [in Russian].
- 5 *Kabanov, V.V. (1988). Krestianskoe khoziaistvo v usloviakh «voennogo kommunizma»* [Peasant economy in the conditions of “war communism”]. Moscow [in Russian].
- 6 *Qozybayev, M.Q. (1992). Aqtandaqtar aqiqaty* [The Truth About Spots]. Almaty [in Kazakh].
- 7 *Omarbekov, T. (1997). 20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasirety* [The tragedy of Kazakhstan in 20–30 years]. Almaty [in Kazakh].
- 8 *Abylkhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii, 1920–1930 gg.* [The traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920–1930]. Alma-Ata [in Russian].
- 9 *Qoigeldiev, M.Q. Ultyq saiasi elita. Qyzmeti men tagdyry (XYIII–XX gg.). Zertteuler* [National political elite. Activity and fate (XVIII–XX centuries.). Research]. Almaty [in Kazakh].
- 10 *Smagulova, S. (2019). Asharshylyq qasirety* [The scourge of famine]. Almaty [in Kazakh].

- 11 Alekseyenko, A.N. (1993). *Naselenie Kazakhstana. 1920–1990 gg.* [Population of Kazakhstan. 1920–1990]. Almaty [in Russian].
- 12 Asylbekov, M.Kh., & Galiyev, A.B. (1991). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane 1917–1980 gg.* [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty [in Russian].
- 13 Qarieva, T.A. (2010). *Semei guberniiasyndagy asharyshlyq zhane onyn saldary (1921–1922 zh.zh.)* [Famine in Semey province and its consequences (1921–1922)]. Extended abstract of candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 14 Schmidt, V. (2018). *Tragediia Kazakhstana 1921–1922 godov: golod i ego posledstviia* [The tragedy of Kazakhstan in 1921–1922: famine and its consequences]. *Vostochnyi arkhiv — Eastern archive*, 1 (37), 40–50 [in Russian].
- 15 Usmanov, N.V. (2007). *Orenburgskoe otdelenie ARA (1921–1923 gg.)* [Orenburg branch of the ARA (1921–1923)]. *Vo-prosy istorii — Questions of history*, 12, 111–116 [in Russian].
- 16 Kristkalin, A.M. (1997). *Golod 1921 g v Povolzhe: opyt sovremennogo izucheniia problemy* [The famine of 1921 in the Volga region: the experience of modern study of the problem]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- 17 Tsidenkov, G.G. (2018). *Katolicheskaiia missiia v Orenburge v 1923 godu* [Catholic mission in Orenburg in 1923]. A Collection of articles from the Ninth Bolshakov Readings. "Orenburg Region as a historical and cultural phenomenon: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (2018 goda) – International Scientific and Practical Conference. (pp. 236-238). Orenburg [in Russian].
- 18 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1065. — Op. 2. — D. 116. — L. 214 [in Russian].
- 19 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1064. — Op. 1. — D. 88. — L. 55 [in Russian].
- 20 RGANI [Russian State Archive of Contemporary History]. — F. 3. — Op. 51. — D. 7. — L. 11 [in Russian].
- 21 GAKO [State archive of Kostanay region]. — F. R-670. — Op. 1. — D. 10. — L. 1 [in Russian].
- 22 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1058. — Op. 1. — D. 947. — L. 112–114 [in Russian].
- 23 TsGARK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 320. — Op. 1. — D. 33. — L. 76 [in Russian].
- 24 GARF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1065. — Op. 2. — D. 118. — L. 97 [in Russian].
- 25 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1215. — Op. 1. — D. 20. — L. 10 [in Russian].
- 26 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1065. — Op. 2. — D. 113. — L. 97 ob. [in Russian].
- 27 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-1064. — Op. 6. — D. 56. — L. 114 [in Russian].
- 28 *Posledstviia goloda. K itogam likvidatsii posledstviia goloda po KSSR (1923)*. [The consequences of hunger. The results of the liquidation of the subsequent hunger in the USSR]. *Sovetskaia Kirgiziia — Soviet Kyrgyzstan*, 1 [in Russian].

И.В. Крупко^{*1}, С.А. Әшімова²¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Тарих және құқық институты, Алматы, Қазақстан;²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru; salta-03.04@mail.ru)**1960 жылдардағы Олжас Сүлейменов шығармашылығындағы
қазақтардың көшпелілер мәдениетінің тарихи маңызын
қайта жандандыру арқылы мәдениеттің жетіспеушілігін жою**

Мақала өткен ғасырдың 1960 жылдарындағы қазақ ақыны Олжас Сүлейменовтің историософиялық шығармаларындағы ой толғауына, қазақтардың XX ғасырдағы сан алуан бейнелері мен тарихи шынайылыққа ие болуының түйінді көрінісі: көшпелі өмір салтын жоғалту, музейленген көшпелі болмыстың қайтып келмейтін тұсынан оқиғалар тізбегі (отырықшы көшпелі мәдениеттің қалалық хронотопы), Орталық Азияның ортағасырлық қалалық мәдениет мұрасынан кейінгі көшпенділердің тарихи жадысын қабылдау, жаңа дәуір диалогы тарихи субъектілік әлемдік мәдениетпен байланысы (ұлттықты планетарлыққа енгізу) және оның бейнелерін қайта ойлап табуы, қазақ зиялыларының көрген көне тарихтағы бейнелерінің басқа сипатта көрінуін зерттеуге арналды. Зерттелген әдеби-историософиялық материал қазақстандық қоғамның тарихи жадындағы көшпелілер мен отырықшылықтардың арақатынасы мәселесін және мұнда XX ғасырдың екінші жартысында еңсерілген «тарихи еместіктің» мәдени жарақатының болуын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мәдени жарақатты қалыптастырған факторларға мыналар жатады: 1) 1920–1930 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру нәтижесінде көшпелі мәдениеттің үзілуі; 2) көшпелілер мәдениетін регрессивтік деп сипаттаудың тарихнамалық дәстүрі және оны тарихи маңызы басым аңыздар бойынша 1960–70 жылдардағы қазақ ұлттық интеллигенциясының қабылдауы. Бұл күйзелісті еңсерудің жолы Орталық Азияның ортағасырлық қала мәдениетінің мәдени мұрасын қабылдау болды, оның белсенді археологиялық зерттеулері сол жылдары Қазақ КСР-інде басталып, дүниежүзілік өркениет тарихына қайта құрылған тарихи шынайылықты енгізу болды, бұл өз кезегінде тарихи жадыны қайта бейнелеу деңгейінде көптеген сәйкестіктің қалыптасуына ықпал етті.

Кілт сөздер: көшпелі мәдениет, тарихи жады, мәдени жарақат, көптеген сәйкестік, тарихи шынайылық, кеңестік қазақ әдебиеті, Олжас Сүлейменов.

Біз XX ғасырға қандай жүкпен келдік, соны білгім келеді.

Маған тарихшылар: «Кедейлік қамытымен келдік!» — деп жауап берді.

«Көшпенділер және мәдениет: қазақи тәжірибе» [1; 36].

Kipicne

XX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның ұлттық зиялылары арасында ондаған жылдардағы қазақ өнерінің озық үлгілерін орыс тілінде жазған, оның ішінде оның экзистенциалды дамуын айқындаған Олжас Сүлейменовтің өмір шығармашылығы сияқты санаға ықпалы әсерлі болған тұлға болған жоқ. Оның өлеңдері, историософиялық прозасы мен поэтикалық этимологиясы көшпелілер мәдениетінің тарихи субъективтілігінің жарқын көрінісіне айналды, оның мазмұны XX ғасырдағы қазақтардың тарихи жадының отырықшылыққа айналуы оқиғаларын ақын қайта жаңғыртып, жаңаша ойлап жазды. Көптеген қазақ әдебиетшілері, суретшілері және ғалымдар 1960–1970 жылдардағы Олжас Сүлейменовтің ақындық тапқырлығы аясында пайда болған шығармашылық ортаны еске алатыны тегін емес. Дереккөздердің кең аясы негізінде көшпелі өмір салтын жоғалту оқиғалары, қайта оралмайтын көшпелі болмыстың нышандарының мұражайланған ойыны (қазақтардың отырықшы мәдениетінің қалалық хронотопы, 1989 жылға дейін республиканы «титулды ұлттық кемсітуді» құраған), Орталық Азияның ортағасырлық қалалық мәдениетінің археологиялық мұрасын кейінгі көшпенділердің тарихи жадында қабылдауы, осы процестің қайшылықтары, жаңа

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru

тарихи шынайылықтың дүниежүзілік мәдениетпен диалогы және оның бейнелерін ежелгі тарих көріністерінде қайта ойлап табу мәселелері зерттелді.

Талқылау

Соңғы алпыс жылда О. Сүлейменовтің шығармашылық өмірін түрлі аспектіде зерттеудің ауқымды библиографиясы қалыптасты [2]. Оның шығармашылығын зерттеудің кейбірі еркіндіктің тұжырымдамалық шеңберінде жасалған [3; 91–118]. Басқалары О. Сүлейменовтің тарихи-лингвистикалық концепцияларын қайта құратын ғылыми сыннан тұрады [4]. Мақаланың жаңашылдығы XX ғасырда қазақтардың қайта жандануын және жадты, тарихи саясат, мәдени жарақатты жеңу мақсатында ақынның тақырыптарында қамтылған дүниелердің тарихи зерттелуіндегі олқылықтардың орнын толтырумен сипатталады.

Осы мақалада зерттелген көшпелі мәдениеттің жады бейнелерін О. Сүлейменовтің қалалық /отырықшы/ әлемдік мәдениетпен диалогтағы материалдары бойынша көшпелі қазақтарды сипаттаудың тарихнамалық дәстүріне енгізу қаншалықты мүмкін? Бұл сюжет XX ғасырдағы қазақ қоғамының макромәдени «дәуір жүйкесінің» бірін әшкерелеген мемлекет құрудың әдеби эпифеномені ме, әлде ақынның жеке шығармашылығының жемісі ме? Мәселенің келесі тарихнамасында қазақтардың көшпелі мәдениетінің бейнесін және оның өркениет тарихындағы орнын XIX ғасырдан, яғни осы мәселені түсінуге алғашқы ғылыми талпыныстар жасалған кезеңнен бастап қазақша материалдар негізінде оны күрделі сипаттайтын бірнеше еңбектер мен әңгімелер берілген.

Ежелгі және ортағасырлық еуропалық дәстүрді мұра еткен XIX ғасырдағы қазақтардың көшпелі өмір салты ресейлік шығыстанушылар еңбектерінде «дөрекі» немесе «қарапайым» болып суреттеледі, бірақ уақыт өте келе бұл анықтамалар жаңа мазмұн мен мағынаға ие бола бастады. Олардың суреттеуінше Қайта өрлеу дәуірінде көшпенділер «жағымды жабайы» романтикалық бейнесін сомдаған. Левшиннің (қазақ тарихының «Геродоты») осы тақырыпқа мысқылдай жауап қатқан және шығыстанушының осы типке көзқарасына пікір білдіре отырып берген сипаттамасы мынандай: «...Қырғыздардың тұрмыс-тіршілігі — патриархалдық дәуірдің жанды бейнесі. Қиялға ерік берген адамдар қырғыздарға қарап, бақытты Аркадияның алаңсыз шопандарын немесе Аврамовтардың сабырлы замандастарын елестете алады; үлкен қалаларда патшалық құратын жамандықтан аулақ адамдардың бақытын қиялдау; эклог и идиллийлар үшін заттар іздеуі мүмкін; бірақ салқын қанды саяхатшы олардан тек жартылай жабайы көшпелілерді көріп, оларды Геродот скифтерімен, моңғол-татарлармен, шыңғыстармен, қазіргі бедуиндермен, күрдтермен, Енисей жағалауының тұрғындарымен, хоттентоттармен және олар сияқты Азия мен Африканың арсыз тайпаларымен салыстырады... [5; 120]. Біздің тақырыбымыздағы назар аударарлық жайт, Левшиннің сөзіне арқау болған шығыстанушылық әңгіме бақылаушыға бастапқыда қазіргі көшпенділерді «бақытты Аркадия шопандарымен» және «Ыбырайымның замандастарымен» салыстыра отырып, ежелгі және географиялық көне тарихтағы жазудың риторикалық бейнесін көрсетеді. Бір жағынан, бұл, теоретиктердің отаршылдықтан кейінгі зерттеу анықтамаларына сәйкес, отаршылдық үстемдік пен өркениетті саясаттың уақытша заңдастырылуы ретінде жіктелуі мүмкін (қалыптасқан экономиканың дәстүрлі құрылымы мен түрін өзгерту қажеттілігін негіздеу). Өткен модернизация бақытын білмейтін жабайылар, бұл оларға алдағы жүйе империясына бірігуге әкелді. Сондай-ақ осы бағыттағы әңгімеде тарихи танымдық мағынада көшпенділік мәдениеті тұрақты уақыт қозғалысында тұрып қалып, тек кеңістікте емес, қарама-қайшы мағынада уақытта да көшпелі болып қалған. Мұндай «тарихи еместікке» көзқарас әртүрлі тарихи әңгімелер мен тарихнамалық дәстүрлерде диалектикалық түрде: өркениет тарихындағы антикалық және орта ғасырлардағы ең күтпеген мәдениеттерге әсер ету іздерін табудан өркениет тарихында орын алу құқығын ұмытуға және жоғалтуға дейін өзгерді. Қазіргі антропологиядағы көшпеліліктің негізгі белгісіне ұқсастық жасай отырып, біз осы мақаланың материалдарында байқауға болатын қасиетті — көшпелілер мәдениетінің сыртқы әсерлер арқылы «уақытқа тәуелді емес» көшпелі мәдени қабілеті, әртүрлі тарихи дәуірлердегі өз бейнесін таба алатын бақылаушылар немесе ішкі қабылдаушылар әрекеттерін бір сөзбен «тарихи ұтқырлық» деп көрсеттік.

«Қазақтардың көшпенділік өркениеті» еңбегінде Н.Э. Масанов XIX ғасырдың аяғындағы көшпенділік мәдениетті биліктің қабылдау қорытындысын былай жазады: «Революцияға дейінгі тарихнама көшпелі мал шаруашылығының географиялық шарттылығының бастапқы императивінен олардың табиғатқа кері әсері және Еуразия мен Солтүстік Африкадағы шөлейттену үшін көшпелілердің жауапкершілігі туралы қорытындыға дейін біртіндеп дамыды» [6; 9]. Уақыт өте келе мұндай гносео-

логия міндетті түрде қоғамдық-саяси әрекет формасына ие болады және «көшпелілердің отырықшы өмір салтына тез көшу қажеттілігін негіздеуге дейін әкеледі» [6; 10]. Бірақ бұл пікірге қарама-қарсы ойды ірі шығыстанушы В.В. Радлов айтты: «жазық даланың көп бөлігі табиғи жағдайына байланысты тек көшпелі өмірге ыңғайлы, егер көшпенді халықты отырықшылық өмірге үйретуге мәжбүрлеу кері әсерін беріп, жазық дала иесіз қалады» [7].

XX ғасырда (кеңес кеңістігінде жалғыз) көшпенділерді сипаттаудың теориялық тілі марксистік болды. Көшпенділіктің бейнесін көрсетудегі тарихи прогрестің марксистік теориясында өндірістің сызықтық жүйеліліктегі бес жолына түсу осы мәселеге әкеп тіреді. Көшпелілердің гомеостазының «негізі» осы логикада сәйкес «қондырманы» қабылдады. «Әлеуметтік эволюция, альтернативті және көшпенділік» еңбегінің авторлары маркстік түсініктегі көшпенділік диалектикасын түсініп, онда: «Көшпелілер әлеуметтік эволюцияда, ең көп дегенде, қарабайыр кезеңге жеткені айтылған» деген қорытындыға келеді» [8; 12].

Кеңестік кезеңде зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты маңызды мысал ретінде көшпелілер мәдениетін қорғауда тарихи шынайылықтың үнін көтерген екі кітап болды. Оның бірі — Олжас Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабы (1975) және екіншісі Мұрат Әуезовтің редакторлығымен шыққан «Көшпенділік эстетикасы жинағы» (1976). Бірінші кітаптың тағдыры кеңінен танымал — ол бес-тселлерге айналды және күшті идеологиялық сынға төтеп бере отырып, кеңестік және кеңестік кезеңнен кейінгі кеңестіктегі шығармашылық интеллигенцияның бірнеше ұрпағы үшін культтік мәртебеге ие болды (КСРО Ғылым академияларындағы айыптау) мен ҚазКСР, газеттердегі теріс пікірлер, М. Суловтың идеологиясына КОКП Орталық Комитеті хатшысының жеке наразылығы, т.б.) және бірінші басылымын кітапханалардан алып тастау. Екінші кітаптың тағдыры бұдан да аянышты болды: жарық көргеннен кейін оны басып шығарған Қазақ КСР Философия институтына «құзырлы органдардың» өкілдері келіп, «Гильотина» символдық атаумен басып шығару құрылғысының көмегімен тиражды мүлдем жойып жіберді [9].

Ғасырдың соңына қарай КСРО өмір сүруінің соңғы айларында жарық көрген «Қазақстанның дәстүрлі құрылымы: қызмет ету мен трансформацияның әлеуметтік-экономикалық аспектілері» кітабында белгілі тарихшы Ж.Б. Әбілхожин көшпелі мәдениеттің «қарабайырлығы» туралы тезистерді географиялық детерминизм тұрғысынан жоққа шығарады: «Дамыған бейімделу механизмі мен жеткілікті қуатты синергетикалық потенциалы бар құрылым құрғақ экожүйеге интеграциялануға қабілетті болып шықты. Оның үстіне, бұл процестің үйлесімді болғаны сонша, мал шаруашылығының өзі белгілі бір экологиялық функцияның иесіне айналды (дәлелденгендей, жайылымдық жерлерді толық пайдаланбау шөп жамылғысының өнімділігін төмендетеді, азот айналымын бәсеңдетеді және ақыр соңында олардың деградациясына алып келеді)» [10; 200–201].

XX ғасырдың 20–30 жылдарында орын алған ұжымдастыру көшпелі қазақтарды отырықшыландырудың көптен бергі жобаларын қамтыды және әлеуметтік-экономикалық пен қатар қазақ қоғамында, атап айтқанда, гуманитарлық салада елеулі әлеуметтік-мәдени өзгерістерге әкелді. Қазақтардың әлеуметтік-экономикалық отырықшылыққа ұшырауынан кейін өткен өмірдің отырықшылануы басталды. Тарихшы А. Бустанов осы үдерісті зерттей келе, негізінен жас республиканың оңтүстігінде орналасқан археологиялық ескерткіштер туралы жинақталған білімге сүйене отырып, кеңес зерттеушілері автохтонизм концепциясы аясында көшпелілер мәдениетінің мәдени мұраға айналуы мүмкін емес деген пікірді қалыптастырады деп жазды және ол Қазақстан тарихының айқындаушы сипаты ретінде қарастырылмауы керек деген ойды дамытқанын жазады. [11]. Тарихи жадты қайта құруда қалаларға басымдық беру отырықшы — жер шаруашылығы өркениетіне көбірек тән процесс ретіндегі мемлекеттік генезистік идеялармен және біркелкі әлеуметтік кеңестікте қаламен байланысты. Сонымен, XX ғасырдың ортасында С. Толстовтың Орталық Азия кеңістігі үшін әзірлеген автохтонизм тұжырымдамасының өзектіленуіне байланысты ұлттық зиялылар арасында мәдени мұра нышандарын қабылдау және пайдалану Орталық Азияның ортағасырлық қалалық мәдениеті және оны тарихи субъективтілікті қайта құруды дәріптеу және құрбан ету процесіне енгізу орын алады.

Ортағасырлық қалалық мәдениет мұрасының қазақстандық қоғамның тарихи жадында қабылдануы туралы айтатын болсақ, бұл үдерісті мәдени жарақатты жену жолдарының бірі ретінде жіктеуге болады: 1920 жылдардағы отырықшылық пен урбанизацияның екіұшты және азапты процесі. XX ғасыр тарихи жадының «Алтын ғасырының» күнтізбесіне — орта ғасырларға көшті. Дәл осы жерде Ұлы Жібек жолы, дамыған қала мәдениеті, Отырардың ұлы және қайғылы тарихы, «Әлемнің екінші ұстазы» — Әл-Фараби, Исламның Қайта өркендеуі және басқалары орналасқан т.б. Онда

урбанизация қазіргі заманның мәселесі болудан қалып, мәдени мұраға айналады. Осылайша, XX ғасырдағы зорлық-зомбылықпен отырықшылықтың зақымы және заманауи урбанизацияның бей-мәлімдігі еңсерілді.

Қазақ қоғамының қазіргі тарихи баяндауларында бұл процесс өзінің логикалық соңын тапты. Орта ғасырлардағы қала мәдениетінің мұрасын алдымен Ресей империясының ғалымдары, одан кейін кеңестік археологтар (1950–60 жылдардан бастап, негізінен өздерінің археологиялық мектебін құрған қазақ археологтары) зерттегеніне қарамастан, қазіргі тарихи әңгімелерде 1991 жылдан кейінгі бұл үдеріс қазақтарды мәңгілік көшпенділер ретіндегі еуроцентристік идеялардың тұтқынынан көптен күткен азат ету ретінде жиі көрініс табады [12; 474–485]. Бұл мәліметте ортағасырлық қалалық мәдениеттің болуы тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қайтарылған жасырын ақпарат ретінде берілген.

Көшпелі және отырықшы мәдениеттің үлкен мәселеге айналуы 1991 жылдан кейінгі ресми қазақша мәліметтерде де бар, мысалы, 1995 жылғы «Тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасында» (тәуелсіз Қазақстанның тарихи саясатын айқындайтын негізгі құжат). Біз зерттеген материалға сүйене отырып: «Көшпелілер өркениетінің дүниежүзілік тарихтағы рөлін жете бағаламау әлемдік мәдениеттің дамуы тек отырықшы өмір салты мен шаруашылық жүргізумен байланысты болды» [13; 226–232] деген сыңайдағы еуроцентристік әңгімелер сынға алынғанын анықтаймыз. Алайда, сол сынға ұшыраған әңгіме одан әрі қайталанады: «Қазіргі Қазақстан аумағы ежелгі көшпелі тайпалардың бақташылықтан егіншілікке көшу процесі жүріп, отырықшы өмір салты қалыптасқан аймақтардың бірі болғаны дәлелденді, қала мәдениетінің дамуы орын алды» [13; 226–232]. Мұнда отаршылдықтан кейінгі проблемаға айналған отырықшы өмір тарихи дамудың телеологиялық (егіншілікке көшу процесі) мақсатына айналып, дәріптеуге дәлел ретінде беріледі. Көшпелілік мәдениеті отырықшылық мәдениетке қарағанда тарихи прогресс баспалдағынан төменірек деп түсіндіретін баяндау сынының мәні мен полемикалық пафосы осында оның қарама-қарсылығына айналады. Алайда, қазіргі Қазақстанның ресми академиялық мәліметтерінде көбінесе тарихи жадының мәдени мұрасындағы көшпелілер мен отырықшылықтардың арақатынасы шиеленіскен емес, «көшпелі мәдениеттер мен ежелгі өркениеттердің өзара әрекеттесуін тарихи бөлінумен анықталатын өндірістік шаруашылықтың қалыптасу дәуірінде дамыған еңбек және әртүрлі шаруашылық-мәдени түрлерін объективті процесс ретінде қарастырады...» [14; 27]. Орталық Азияның ортағасырлық қала мәдениетінің мәдени мұрасын қабылдау үшін білім алуда археологиялық зерттеулер басты рөл атқарды. Бұл жерде археологтар мен шығармашылық зиялы қауым өкілдерінің қазақтардың тарихи субъективтілігін жаңғырту барысындағы өзара ықпалын атап өткен жөн. Мысалы, Сүлейменовтің кейбір өлеңдері археологиялық тақырыптарға арналып, кейде кейбір археологиялық жұмыстар үшін эпиграфқа айналған [14; 27]. А. Марченконың «Қыш кітапқа» шолуында тарихи картадан шындықтың «шөлдің тұзды ізін» табу үшін археолог ақын, ақын археолог болу керек деген тұжырымға келуі кездейсоқ емес [15]. Оның үстіне оның өткенді танудың тарихи-этимологиялық әдістерін егер ақынның өзі оның әдісін бұдан да дәлірек — «сөз археологиясы» деп атамағанда, Фуко дәстүрінде «таным археологиясы» деп атауға болар еді.

Материалдар мен әдістер

Мақала материалдары ретінде Олжас Сүлейменовтің шығармалары, историософиялық очерктері, ғылыми-зерттеу институттарының құжаттары, 1970 жылдардағы жеке құжаттар және дәуірді қайта құруға қажетті тарихнамалық дереккөздер қолданылды. Әдеби және публицистикалық шығармаларды тарихи дереккөз ретінде пайдаланудың мүмкіндігі мен қажеттілігі бар, мысалы, жадтану ғылымының қазіргі теорияларында, бірқатар факторларға байланысты, жеке тұлғаның және топтың субъективтілігін айқындайтын тарихи жадының деңгейлік құбылысы көпжақты құбылыс ретінде өмір сүретін мәдени жаракат ұғымдарымен дәлелденеді. Бұл жерде мәдени жаракат ұғымын қолдану мүмкіндігі бар, ол біріншіден, XX ғасырда ұжымдастыру және одан кейінгі оқиғалар нәтижесінде орын алған жоғарыда сипатталған қазақтардың көшпелі мәдениетінің тарихи жадының отырықшылыққа ұшырауына қатысты болса, екіншіден, көшпелілер мәдениетінің регрессивтілігі туралы құрбандық тезистерін қабылдап, оларға шығармашылық ізденіспен және оның тарихи субъективтілігінің образдарын қайта ойлап табуға қарсы шыққан ұлттық интеллигенцияның кеңестік тарихи әңгімеге айналуының ұзақ үдерісіне қатысты.

Біз таңдаған сюжетті сипаттаудың концептуалды оптикасы ретінде «дәстүрдің өнертабысы» деп санауға болады, өйткені тарихи жадында XX ғасырдың екінші жартысында құрылған қазақ

қоғамының көшпелі дәуірі мен көшпелі дәуірінің естелігіне қарамастан оның белгілерімен жиі ойнау (әдебиетте, кинода, музыкада және т.б.) археологиялық зерттеулер нәтижесінде ашылған ортағасырлық қалалардың мәдени мұрасын қабылдау хронологиялық тұрғыдан қазіргі қалалардың тарихында көшпелі мәдениеттің қайтып келмейтін нүктесі орын алды (қалалардың жаңа тұрғындары өздерінің әрқашан қала тұрғындары болғанын есте ұстады).

Көшпелі өмір салтынан үзіліс, тарихи жадының отырықшылануы, автохтонизм концепциясы, қазақ қоғамының тарихи жады XX ғасырдың ортасында белсенді дамып, Қазақ КСР шекарасын заңдастыру және басқа да факторлар көшпелі және отырықшы бейнелердің арақатынасын анықтады.

Нәтижелері

Жоғарыда сипатталған көшпелі және отырықшы мәдениеттің диалогы мен диалектикасы Олжас Сүлейменовтің 1959 жылы жарық көрген тұңғыш «Арғымақ» поэмасында айқын көрінеді. Одан ақын орыс поэзиясы мен тарихы кеңістігіне тоқтаусыз көшпенді кейпінде енеді: «Қала мен даланы шарлаймын, шегін де, шегін де барлаймын» [16; 39].

...Эй, половецкий край,
Ты табунами славен,
Вон воронье бродят
В ливнях сухой травы.
Дай молодого коня,
Жилы во мне играют,
Я проскачу до края,
Город и степь накрены... [16; 39].

Көшпелілер болмысы бейнелерінің көптігіне қарамастан, ақын алғашқы жолдардан-ақ осы бейнелеуге жеке-дара ой салады, келесі жолды иронияның жасырын ащылығымен толтырады (көшпелілер даласы тек табынымен ғана танымал ма?). Өзі қалаған өткенге, уақыттан тыс көшпелі кеңістікке тауып, ақынның өзі ат үстінде «отыруы» — өткенге үндеу сияқты естіліп, өзіне шақыру болып шықты («ішімде қаным ойнайды») — және «қисайып қала мен дала шетіне қарай шабамын» дейді. Соңғы сөйлем біздің тақырыбымыз үшін ең маңызды болып табылады. Қала мен дала — автордың ойынша екі қарама-қайшылық — көшпелілік пен отырықшылық араласып, ақын танымның «шеті мен шегін тапқанда» төңкеріліп, дүниелер арасындағы осы шекарадан өтіп, қазақтардың жаңа тарихи жадында одан әрі уақыт шегінде бірігіп қалады. Осылай Сүлейменовтің алғашқы өлеңінде көшпелілер мен отырықшылықтардың шекарасын жойып, бұл мәдениеттерді бір тарихи субъектілікте біріктіру мүмкіндігін ашу үлгісін көреміз.

Ақын ертеректегі тағы бір өлеңінде барынан айырылған, туған ауылы Алма-Тауға (Алма-Ата) жаудан қираған жорықтан оралған көшпелі сезімнің интонациялық дамуын салған. «Тізеден асқанның бәрі тарихқа» (Шыңғыс ханның басып алған, тұтқындағы қалада өскеннен кейін алған жаракатын ұмытып, кек қайтармайтын ең кішкентай балаларын тірі қалдыратын әдеті) тарихи тұспалдан басқа. Ал поэмасы көшпелі өмірден отырықшы өмірге амалсыз көшуді керемет дөп басып айтады — «Кедей ауылға барамын, тарыға екі сынық жинаймын» [17; 20]. Екіншінің көшпенді тағдыры көз алдында отырықшы өмірдің табалдырығындай көрінеді, одан әрі артқа жол жоқ.

...Двум ножам в одни ножны
Не лечь!
Двум батырам не спать
Спокойно!
Твоим салом я смажу меч,
Твоя кожа нежней попоны.
Вихрем черным ворвусь в аул,
Всех, кто выше колена — в историю,
На скаку твою дочь Булбул
Подхвачу

И в золе опозорю!
...Всё не так.
Всё не так, Булбул,
Альма-Тау сожженный брошу,
В самый нищий уйду аул,
Два клочка запашу под просо.

О. Сүлейменовтің тағы бір өлеңдер топтамасында көшпелі мәдениет басқа интонациялық мағынада көрінеді. Көбінесе оларда көшпелілер тарихи тұрғыда қозғалмайтын, өркениеттің «шетте қалып қойған» және оның соңына еріксіз бет бұрған адам ретінде көрінеді, бұл туралы ақын ескертуге тырысады: Мен оларға көмектесуге уақыт табатын едім, мен бір сөзді керемет және таза түрде айтуым керек еді» [1; 200] немесе «Бетпак дала» өлеңінде былай айтады:

Нет колеи,
Бетпак-Дала –
Дорога,
Ой, дорого ей заплатил казах,
Пустыня –
От порога до порога.
Все сто дорог
Вели его назад [1; 111].

«Лувр» өлеңіндегі көшпенділер тарихының үнсіздігін тарихи жадыны азат ету симфониясына түсіре отырып, әлемдік мәдениетке деген сағыныш тақырыбын ашады. Бұл жерде көшпенді эпостағы зорлық-зомбылық ескілік ретінде емес, оның көзінде «ғажайып сағынышпен» ізгілендірілген. Мәтінде ақын музей залдарын аралап, әлемдік өркениеттен көшпелі мәдениеттің іздерін «сәтсіз» іздеп, «Азияның баяу үнсіздігін» поэзиямен еңсереді [1; 103].

Кітапта С. Кэмерон атап өткендей: «Ашаршылықтың ең бір таңқаларлық салдары — аман қалған қазақтардың өз республикасында аз ұлтқа айналуы болды. Кеңес өкіметі кезінде Қазақстандағы қазақтардың өзіндік ұстанымы болды: олар әрі титулды ұлт, әрі аз ұлт болды» [18]. Тек 1989 жылғы санақта қазақтар ұлттық деңгейі «жоғары» (39,7 %) болды. Бұл демографиялық жағдай да қазақтардың тарихи жадын қайта пішімдеуге, соның нәтижесінде жаңа тарихи-археологиялық мазмұнмен толығуға себепші болған факторлардың біріне айналды.

Ақынның 1960 жылдардағы көшпелі қазақтардың басына түскен репрессиялық ауыртпалыққа арнаған өлеңдері бар. Біз оның тек біреуін көрсетеміз. Онда көшпелілер аққу түрінде бейнеленген (аққу — қазақтардың тотемдік жануарларының бірі, оның этнонимі, кейбір фольклорлық нұсқалар бойынша, этимологиясы «қаз-ақ» — «ақ қаз» сөзінен шыққан). Тарихқа көз жүгіртсек, бұл өлеңдер сол жылдары республикадан тыс жерлерге қоныс аударған қазақтардың елге оралуының бірнеше толқынынан туындаған.

...Живут мои птицы на голом такыре,
ночами кричат голосами такими!
Дерутся и плачут они от позора!..
А рядом сверкают
                                чужие озера.
Но лебедь, он — горд и упрям,
как собака,
он посуху будет скитаться и плакать,
поверит в сайгака,
                                в шакалью судьбину.
Я вас понимаю,
я вас не покину.
А тех, кто озяб за горами-долами
в дождях по колению,
в болотах по горло,

согреет надежд моих белое пламя.
Ходите пешком,
но машите крылами,
машите крылами,
вселяйте в нас гордость [19; 153].

Ақынның тарихи субъектілігіндегі көшпелі және отырықшы тұлғалардың тартысы мен диалогы «Жүректі немен қуантпақ?» өлеңінде барынша айқын берілген (1962 ж.). Мазмұны жағынан ғана емес, сонымен қатар сюжеттік формада да (тақырып «Отырар қасіреті» деп аталатын — Қазақстан тарихы оқулықтары мен музей экспозицияларына енгізілген маңызды бейнелермен қаныққан тарихи орны ретінде таңдалды).

Өлеңде ақын бабаларына «Мен — қаланың ұлымын, даламен айқасу керек. Қарттар, мен қалаларымның қалай өлгенін білгім келеді? және осы соғыстардың нәтижесінде алдағы он ғасырға кінәлау болады: «...Кітаптар! Кітаптар жанып кетті! Ауыр-ауыр алғашқы кітаптар! Өртенген Шығыс кейін соны аңсайды!..» деп сұрақ қояды [16; 50].

Көшпелілерге еуроцентристік тұрғыдан жоққа шығарудың дәлелдерінің бірі олардың өзіндік үздіксіз жазба тарихнамалық дәстүрінің жоқтығы болғандықтан, бұл «кінәлау» өте маңызды. Өлеңнің бірінші жартысында лирикалық қаһарман қоршауда қалған Отырар жағында болып, оны жоқтаса, екіншісінде «Ол шаң басқан он ғасыр бұрын кім болар еді?» деп таң қалып, үшінші бөлігінде оны жоқтайды да өзінің этникалық ата-бабалары жанып жатқан қабырғаның арғы жағында және ақырында, үшіншіден, ол өзінің далалық тегін мойындай отырып, бүкіл дүние жүзінің тарихын мұра етіп қалдыратын іргелі жан-жақтылықты жариялайды, бірақ этиканың этникалықтан артықшылығын бекітеді. Іргелі жан-жақты жауап беретін, дүниенің бүкіл тарихын мұра етіп, оның далалық тегін мойындайтын, бірақ этникалықтан этикалық артықшылықты бекітетінін жариялайды.

Поэмада орыс әдеби контексіндегі «бүкіләлемдік қайырымдылықтың» басты символы — Пушкин бейнесінің екі рет көрініс табуы кездейсоқтық емес. Сонымен, жыр кеңістігінде қазақ ақынының тарихи субъективтілігі мен оның жалпыадамзаттық құндылықтарын бекітудегі көшпелі және отырықшы жадының диалогы шығады.

Мәдениеттердің ең ашық жақындасуы автордың «Тауды аласартпай, даланы асқақтау» деген негізгі қанатты сөзге айналған «В Казани разлив» атты әйгілі өлеңінің бірінде кездеседі:

По азимуту кочевых родов,
по карте, предначертанной
историей,
по серым венам
древних городов
я протекал
последней каплей донора.
Здесь долг я понял
глянуть на года,
возвысить степь, не унижая горы,
схватить ладонь твою и нагадать
тебе дорогу дальнюю, о город [16; 54]

Ақынның өзін көне қалалардың сұрғылт тамырларымен ағып жатқан «қанның соңғы тамшысымен» салыстыруы кездейсоқ емес. Мұндағы донорлық — тарихқа деген қызығушылық, поэтикалық эвристиканың тірі қаны, оның «соңғы тамшысы» соңғы үмітке де, тарихи ұмытылуда өмір сүрудің мүмкін еместігіне де айналуы мүмкін. Тарихтағы көне қалалардың сұр (өлі) тамырларының көшпелі рулардың азимутымен сәйкес келуі маңызды.

Көптеген шетелдік әдебиеттанушылар мен автордың өзі айтқандай, оның ең жақсы туындысы 1969 жылы шыққан «Қыш кітап» поэмасы. «О. Сүлейменовтің кітабында ежелгі және қазіргі скифтер қатысады. Скифтер — этнос емес, этос..» — деп жырдың француз тіліне аудармасын 1969 жылы аудармашы және тарихшы Л. Робель түйіндеген [17].

Бұл күрделі гипермәтін тілдік тұрғыдан дамып келе жатқан поэтикалық түсініктерді қамтитын, көшпенділердің ханы Ишпаканың тыйымға қайшы, жаулап алған Ассирия қаласының ғибадатхана абызы Шамхатқа қалай ғашық болғаны туралы әңгімені этикалық назарға қояды (автордың кейіпкерлердің андрогиниясымен ойнауы — қосымша ирониялық контекст тудыратын полифониялық құрал).

Поэма тарауларға емес, ханның «қылмыстарына» бөлінген. Көшпелі заңның әрбір қылмысы оның адамдық қасиетін ояту кезеңі болып шығады. Кейіпкердің махаббаты танымдық, оның ішінде тарихи жолды қайталайды. Бұл жерде көшпелі мәдениет тақырыбы есте қалмайтын мәңгілік қозғалыс және оны жеңу барынша айқын көрінеді: «...Біз Ертістің жатырында жаралып, Донда туылғанбыз, Отанымыздың қай жерде екені есімізде жоқ, біз тек осы соғысты білеміз...». Поэмада қазақтың тарихи субъективтілігі алғаш рет шумер өркениетінің көнелігімен басталады. Неліктен ақын шумер тақырыбын тек сазды кітаптың ғана емес, кейінгі көптеген тарихи және лингвистикалық шығармалардың контексті ретінде тандады? деген сұрақ туындайды.

Тарихнамалық дәстүрде жоғарыда сипатталған көшпелілер мәдениетінің виктимді тіршілігінің ерекшеліктерін ескере отырып, екілік схеманы болжауға болады: шумер өркениеті — адамзат тарихындағы сол уақыттағы белгілі ең көне өркениет болып табылады, оның тасымалдаушылары бірнеше мыңжылдықтар бұрын қайтыс болған, ал көшпенділер мәдениетінің мұрагерлері тірі, бірақ көшпенділердің әлемнің тарихи жадында лайықты орын алу құқығын жоққа шығаратын өркениет тарихындағы орнынан айырылған. Поэмада жазба білімнің «жоғалғанын» және олардың тарих кезбелеріне айналғанын баса айтатын қыш кітаптар бейнесі көшпелілер арасында жиі кездеседі.

Поэманың ең әсерлі жолдары — ғибадатхана абызы Шамхаттың хан Ишпакаға арнаған монологы. Шамхат оны топтық центризмнің бұғауын тастап, көшпелілік болмысынан бас тартуға, «пышағын тастап, егінші» болуға шақырады. Эмоционалды және эротикалық қарқындылығы жағынан бұл жолдардың әлем әдебиетінде баламасы аз:

Она камень ласкала,
Палящим бедром, ногами
И шептала слова, адресованные векам.
— Конницу в рай не пускают.
Ты будь одинок.
Ты войди в мое лоно,
словно в сады Адэма,
Ты с мотыгой войди,
землепашцем, оставив клинок...
(Хан слабел от ее красоты,
превращаясь в Адама).
Ты взрыхлишь мое черствоное чрево
мотыгой своей,
и поймешь —
не в горячий песок
семена заборонил... [17;179].

Сонымен қатар Сүлейменов «Қыш кітаптың» негізгі сюжетінің кеңістігіне тағы бір сатиралық контексті орналастырады. Археолог Ишпаканың (әріптестерінің рушылдығынан зардап шеккен) ғылым әлемінде «сенсация» тудырған тауып алған саз тақтайша өзінің туындысы болып шықты. Мұны ол кезінде жиырма жыл бұрын жазған, өзі шифрлаған екен. Осылай, поэмада Гобсбаумнан 14 жыл бұрын «дәстүрді ойлап табу» механизмі сипатталған.

Өлеңнің жазылу тарихы да осы жағынан аңғартса керек.

Алғашында Орталық Комитеттің хатшысы С. Имашев ақынға Лениннің 100 жылдығына арнап өлең жазуды тапсырады [19; 12]. Автор өз естеліктерінің бірінде белгілі бір тақырыптағы шығармашылық азабы өз жемісін бермей, оны шумер материалына бағыттап, XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең авангардтық шығармасын жазумен аяқталғанын айтады.

Қорытынды

Ұлттық саясат құрған субъективтіліктер иерархиясы 1991 жылы оның ыдырауына әкелген шарттарды белгіледі: ірі және ұсақ мемлекеттер яғни республикалар/ұлттар иерархиясы бастапқыда мұндай құқық бұзушылықтар бұзған тарихи субъективтілікті және қайта контекстке келтіруге мүмкіндік берді. «Халықтар түрмесінен», «феодалдардың езгісінен», «патриархалдық артта қалудан» азат ету жобасынан жаңадан құрылған ұлттардың шынайы басталуы мен өмір сүруін жариялаған кеңестік тарихтың формасы мен жаңа хронологиясы ұлттық интеллигенцияның қанағаттанбауын туғызып, 1991 жылдан кейін ұлттық мәдениеттің ұмытылған бастауларының ұмытылып бара жатқан көне тамырын табуға ұмтылуы қазақстандық қоғамның тарихи жадысында виктимизация, мифологизация, глорификация үдерісінің басталуының бастамасы болды.

Осылайша, әртүрлі материалдарда, соның ішінде ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ мәдениетінің тарихи субъективтілікті қайта ойлап табу үдерісін әдеби тұрғыдан байқауға болады.

О.Сүлейменовтің зерттелген әдеби-историософиялық еңбегі қазақстандық қоғамның тарихи жадындағы көшпелілер мен отырықшылықтардың арақатынасы мен мәдени зақымның бар-жоғын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мәдени зақымды қалыптастырған факторларға мыналар жатады: 1) күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыру нәтижесінде көшпелі мәдениеттің үзілуі; 2) көшпелілер мәдениетін регрессивтік деп сипаттау тарихнамалық дәстүрі, ХХ ғасырдың 60–70 жылдарындағы қазақ ұлттық интеллигенциясының осы құрбандыққа толы тарихнамалық дәстүрді қабылдауы.

Бұл зақымды яғни күйзелісті еңсерудің жолы осы жылдары Қазақ КСР-да белсенді түрде басталған Орталық Азияның ортағасырлық қала мәдениетін зерттеулер болды. Осылайша, дүниежүзілік өркениет тарихында қайта құрылған тарихи субъективтілікті жазу болды, бұл өз кезегінде, тарихи жадының бейнелеу деңгейінде бірнеше ұқсастықтардың қалыптасуына ықпал етті.

Мақала «Қазақ қоғамының тарихи жадысының тенденциялары мен трансформациялары (1992 — 2020)» (IRN: AP09259759) жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сулейменов О. Кочевники и культура: казахский эксперимент / О. Сулейменов // *Аз и Я. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы.* — Алма-Ата: Жалын, 1990. — 592 с.
- 2 Снегирев В.Н. Олжас Сулейменов / В.Н. Снегирев. — М.: Молодая гвардия, 2020. — 488 с.
- 3 Caffee N. Between First, Second, and Third Worlds: Olzhas Suleimenov and Soviet Postcolonialism, 1961–1973 / N. Caffee // *Russian Literature Volumes.* — 2020. — No. 111–112. — P. 91–118.
- 4 Преображенский С.Ю. О «воображаемой филологии» О.О. Сулейменова [Электронный ресурс] / С.Ю. Преображенский // *Полилингвистичность и транскультурные практики.* — 2018. — Т. 15, № 3. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voobrazhaemoy-filologii-o-o-suleymenova>
- 5 Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей / А.И. Левшин. — Павлодар: НПФ ЭКО, 2005. — 212 с.
- 6 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества / Н.Э. Масанов. — Алматы: Социнвест; М.: Горизонт, 1995. — 320 с.
- 7 Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника / В.В. Радлов. — М.: Наука, 1989. — 749 с.
- 8 Кочевая альтернатива социальной эволюции. Сер. «Цивилизационное измерение». — Т. 6. / отв. ред. Н.Н. Крадин, Д.М. Бондаренко. — М.: Ин-т Африки РАН, 2002. — 201 с.
- 9 Ауэзов М.М. Дневники. Уйти, чтобы вернуться / М.М. Ауэзов. — Алматы: ИД «Жибек жолы», 2011. — 296 с.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 240 с.
- 11 Бустанов А. Между нацией и артефактом: восточная археология в Советском Казахстане / А. Бустанов // В кн.: *Мусульмане в новой имперской истории: сб. ст.; отв. ред. и сост.: В.О. Бобровников, И. Герасимов, С. Глебов и др.* — М.: ООО «Садра», 2017. — 424 с.
- 12 Крупко I.V. Archaeological Researches in the Territory of Kazakhstan in Russia during the Empire (1733–1917) / I.V. Крупко, А.А. Nurzhanov, А. Zh. Sydykov // *Былые годы. Российский исторический журнал.* — 2020. — No. 56. — P. 474–485.

13 Байпаков К.М. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан и задачи отечественной археологии (к подготовке 10-томной истории казахов и Казахстана) / К.М. Байпаков // Изв. НАН Республики Казахстан. Сер. обществ. и гуманитар. наук. — 2014. — № 5 (297). — С. 226–232.

14 Байпаков К.М. Из истории изучения и культурного наследия Отрара, Отрарского оазиса и Казахстана: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 40-летию работ Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции (18–19 октября 2011 года). — Алматы: Ғылым, 2014. — С. 11–49.

15 Марченко А.М. Песнь песней или исторический детектив? / А.М. Марченко // Литературно художественный альманах «Артбухта»: Междунар. спецвып.: Россия–Казахстан. — 2014. — № 3. — С. 406.

16 Сулейменов О. Избранное: Стихотворения и поэма / О. Сулейменов; сост. и автор предисл. С. Абдулло. — Алматы: Раритет, 2006. — 416 с.

17 Сулейменов О. Солнечные ночи / О. Сулейменов. — Алма-Ата: Казгослитиздат, 1962. — 184 с.

18 Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон — М.: НЛО, 2020. — 212 с.

19 Сулейменов О. Собрание сочинений: [В 7 т.]. — Т. 6. Публицистика / О. Сулейменов. — Алматы: Атамұра, 2004. — 472 с.

И.В. Крупко, С.А. Ашимова

Преодоление культурной травмы через переизобретение исторической субъектности кочевой культуры казахов в творчестве Олжаса Сулейменова 1960-х гг.

Статья посвящена отражению в историософских произведениях казахстанского поэта-шестидесятника Олжаса Сулейменова ключевого для обретения казахами множественной идентичности и исторической субъектности в XX в. сюжета: утраты кочевого образа жизни, музеифицированной игры символов кочевой экзистенции из точки ее невозврата (городского хронотопа седентаризованной кочевой культуры), рецепции исторической памятью постномадов наследия средневековой городской культуры Центральной Азии, диалога новой исторической субъектности с мировой культурой (вписывание национального в планетарное) и пере-изобретения ее образов, увиденных казахской интеллигенцией в отражениях древней истории. Исследованный литературно-историософский материал позволяет осмыслить проблему соотношения кочевого и оседлого в исторической памяти казахстанского общества и наличие здесь культурной травмы «внеисторичности», преодоленной во второй половине XX в. К факторам, сформировавшим эту культурную травму, можно отнести: 1) прерывание кочевой культуры в результате насильственной коллективизации и седентаризации 1920–1930-х гг.; 2) историографическую традицию описания кочевой культуры как регрессивной и ее восприятие казахской национальной интеллигенцией 1960–1970-х гг. через доминировавший исторический нарратив. Способом преодоления этой травмы стала рецепция культурного наследия средневековой городской культуры Центральной Азии, активное археологическое исследование которой начинается в эти годы в Казахской ССР, и вписывание пере-изобретаемой исторической субъектности во всемирную историю цивилизации, что, в свою очередь, способствовало формированию множественной идентичности на уровне репрезентаций исторической памяти.

Ключевые слова: кочевая культура, историческая память, культурная травма, множественная идентичность, историческая субъектность, советская казахская литература, Олжас Сулейменов.

I. V. Krupko, S. A. Ashimova

Overcoming cultural trauma through re-invention of the historical agency of the Kazakh nomadic culture in the works of Olzhas Suleimenov in the 1960s

The article is devoted to the reflection on the historiosophical works of the Kazakh poet of the sixties Olzhas Suleimenov, the key plot for the Kazakhs to acquire multiple identities and historical subjectivity in the 20th century: the loss of the nomadic way of life, the museumified play of symbols of nomadic existence from the point of its no return (urban chronotope of sedentarized nomadic culture), the reception of historical memory of the post-nomads of the heritage of the medieval urban culture of Central Asia, the dialogue of the new historical subjectivity with the world culture (inscribing the national into the planetary) and the reinvention of its images, seen by the Kazakh intelligentsia in the reflections of ancient history. The studied literary and historiosophical material make it possible to comprehend the issue of the correlation between nomadic and sedentary in the historical memory of Kazakhstani society

and the presence of a cultural trauma of “non-historicity” here, overcome in the second half of the 20th century. The factors that formed this cultural trauma include 1) the interruption of nomadic culture as a result of forced collectivization and sedentarization of the 1920s-1930s; 2) the historiographic tradition of describing nomadic culture as regressive and its perception by the Kazakh national intelligentsia in the 1960s and 1970s through the dominant historical narrative. The way to overcome this trauma was the reception of the cultural heritage of the medieval urban culture of Central Asia, the active archaeological research of which began in these years in the Kazakh SSR and the inscribing of a reinvented historical subjectivity in the world history of civilization, which, in turn, contributed to the formation of multiple identities at the level of representation of historical memory.

Keywords: nomadic culture, historical memory, cultural trauma, multiple identities, historical subjectivity, Soviet Kazakh literature, Olzhas Suleimenov.

References

- 1 Suleimenov, O. (2006). Kochevniki i kultura: kazakhskii eksperiment [Nomads and culture: Kazakh experiment]. *Az i Ya. Esse, publitsistika. Stikhi, poetry – Az and Ya. Essay, journalism. Verses, poems*. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].
- 2 Snegirev, V.N. (2020). Olzhas Suleimenov [Olzhas Suleimenov]. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 3 Caffee, N. (2020). Between First, Second, and Third Worlds: Olzhas Suleimenov and Soviet Postcolonialism, 1961–1973. *Russian Literature Volumes, 111–112, 91–118*.
- 4 Preobrazhenskii, S.Yu. (2018). O «voobrazhaemoi filologii» O.O. Suleimenova [On the “imaginary philology” of O.O. Suleimenov]. *Polilingvialnost i transkulturnye praktiki — Multilinguality and transcultural practices*, 15, 3. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/o-voobrazhaemoy-filologii-o-o-suleymenova> [in Russian].
- 5 Levshin, A.I. (2005). Opisanie kirgiz-kaisatskikh ili kirgiz-kazachikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kaisak or Kirghiz-Kazak hordes and steppes]. Pavlodar: NPF EKO [in Russian].
- 6 Masanov, N.E. (1995). Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of the life of a nomadic society]. Almaty: Sotsinvest; Moscow: Gorizont [in Russian].
- 7 Radlov, V.V. (1989). Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika [From Siberia. Diary pages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Kradin, N.N., & Bondarenko, D.M. (Eds.). (2002). Kochevaia alternativa sotsialnoi evoliutsii. Seriya “Tsivilizatsionnoe izmerenie” [Nomadic alternative to social evolution. The series “Civilizational dimension”]. Vol. 6. Moscow: Institut Afriki RAN [in Russian].
- 9 Auevov, M.M. (2011). Dnevnik. Uiti, chtoby vernutsia [Diaries. Leave to return]. Almaty: Izdatelskii dom «Zhibek zholy» [in Russian].
- 10 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930 gg.) [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930)]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 11 Bustanov, A. (2017). Mezhdunarodnaia arheologiya v SSSR i Sovetskom Kazakhstane [Between nation and artifact: Eastern archeology in Soviet Kazakhstan]. V.O. Bobrovnikov, I. Gerasimov, S. Glebov, et al. (Ed.). *V knige: Musulmane v novoi inperskoi istorii: Sbornik statei – In the book: Muslims in the New Imperial History. Collection of articles*. Moscow: OOO «Sadra» [in Russian].
- 12 Krupko, I.V., Nurzhanov, A.A., & Sydykov, A.Zh. (2020). Archaeological Researches in the Territory of Kazakhstan in Russia during the Empire (1733–1917). *Bylye gody. Rossiiskii istoricheskii zhurnal — The old years. Russian historical journal*, 56, 474–485.
- 13 Baipakov, K.M. (2014). Kontseptsii stanovleniia istoricheskogo soznaniia v Respublike Kazakhstan i zadachi otechestvennoi arheologii (k podgotovke 10-tomnoi istorii kazakhov i Kazakhstana) [The concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan and the tasks of domestic archeology (for the preparation of a 10-volume history of the Kazakhs and Kazakhstan)]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk — Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series*, 5 (297), 226–232 [in Russian].
- 14 Baipakov, K.M. (2014). Iz istorii izucheniia i kulturnogo naslediiia Otrara, Otrarskogo oazisa i Kazakhstana [From the history of the study and cultural heritage of Otrar, the Otrar oasis and Kazakhstan]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennyi 40-letiiu rabot Yuzhno-Kazakhstanskoi kompleksnoi arheologicheskoi ekspeditsii (18–19 oktiabria 2011 goda) — International Scientific and Practical Conference dedicated to the 40th anniversary of the work of the South Kazakhstan complex archaeological expedition*. (pp. 11–49). Almaty: Gylym [in Russian].
- 15 Marchenko, A.M. (2014). Pesn pesnei ili istoricheskii detektiv? [Song is a song, or historical detective story?]. *Literaturno khudozhestvennyi almanakh «Artbukhta». Mezhdunarodnyi spetsvyпуск: Rossiia–Kazakhstan — Literary and artistic almanac “Artbukhta”*. *International Special Issue: Russia — Kazakhstan*, 3, 406 [in Russian].
- 16 Suleimenov, O. (2006). Izbrannoe: Stikhotvoreniia i poema [Favorites: verses and poem]. Almaty: Raritet [in Russian].
- 17 Suleimenov, O. (1962). Solnechnye nochi [Sunny nights]. Alma-Ata: Kazgoslitizdat [in Russian].

18 Cameron, S. (2020). *Golodnaia step: Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Moscow: NLO [in Russian].

19 Suleimenov, O. (2004). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. (Vols. 1-7; Vol. 6): *Publitsistika – Publicism*. Almaty: Atamura [in Russian].

Е.А. Дмитриев*, А.И. Кукушкин

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: yevgenii1992@mail.ru; tatarlandia@mail.ru)*

История археологического изучения памятников раннего Средневековья в Центральном Казахстане

В рамках статьи рассмотрена история археологического изучения памятников раннего Средневековья в Центральном Казахстане. Согласно современным данным, исследованные сооружения относятся к четырем культурным комплексам, указывающим на этнокультурное разнообразие. Они имеют некоторые различия как в архитектуре, так и в элементах погребальной обрядности. Так, для древнетюркского типа памятников характерно наличие четырехугольных оград, забутованных крупными камнями. В погребениях зачастую располагаются останки умерших, снабженных разнообразным инвентарем, преимущественно милитаристского характера, а также анатомически цельные костяки лошадей, уложенных на «брюхо» и ориентированных в западном направлении. Животных сопровождают предметы упряжи (стремена, подпружные пряжки, удила и т.п.). К кругу кыпчакских памятников, помимо статуарных объектов, относятся так называемые святилища — обычно они представляют собой четырехугольные ограды, сложенные строительной кладкой, во внутреннем пространстве которых установлены антропоморфные изваяния. Кимакские захоронения исследованы преимущественно на северо-востоке Центрально-Казахстанского региона. Они содержат погребения людей в сопровождении лошадей, уложенных на приступке могилы или их шкур. Сопроводительный инвентарь сопоставим с древнетюркским. Единственное на данный момент древнекыргызское захоронение исследовано на могильнике Кызыл-Енбек. Оно содержало кремнированные останки умершего в сопровождении бронзовых котлов, железных палашей, наконечников копья и стрел, а также элементов ламинарного доспеха. Несмотря на то, что в последние годы объемы работ на раннесредневековых памятниках возрастают, а также приобретают системный характер, накопленные материалы все же малочисленны.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, раннее Средневековье, древнетюркский, кимакский, кыпчакский, древнекыргызский комплекс.

Введение

В настоящее время приоритетным направлением исследований в Центральном Казахстане являются памятники раннего Средневековья (VI–XII вв.), представленные древнетюркским, кимакским и кыпчакским культурными комплексами. Данное обстоятельство объясняется их слабой изученностью в сравнении с комплексами эпохи бронзы и раннего железного века, объемы работ на которых и накопленная база источников на порядок выше. Позитивное исключение представляют исследования статуарных объектов, которым посвящен обширный корпус статей и несколько монографий. В рамках данной статьи предлагается рассмотреть историю изучения памятников раннего Средневековья Центрального Казахстана, тем самым охарактеризовав объем имеющихся данных и их культурное разнообразие.

Погребальные комплексы

Начало исследованию раннесредневековых памятников было положено в 1948 г. раскопками Л.Р. Кызласова у горы Аиршоку (Улытауский р-н Карагандинской обл.), где раскопан курган диаметром 7 м, под насыпью которого зафиксирован слой белой глины, а подле кургана лежало погрудное антропоморфное изваяние [1].

Значительная серия древнетюркских и кыпчакских изваяний, расположенных в Улытауском районе Карагандинской области, выявлена Центрально-Казахстанской археологической экспедицией в 1947–1957 гг., что нашло отражение на страницах посмертного тома сочинений А.Х. Маргулана [2].

В 1957 г. М.К. Кадырбаевым проводились исследования могильника Егиз-Койтас, который находится в одноименном урочище, на правом берегу реки Токрау (Актогайский р-н Карагандинской обл.). Древнетюркское захоронение выявлено под насыпью небольшого (диаметр 7 м) каменного кур-

* Автор-корреспондент E-mail: yevgenii1992@mail.ru

гана. Умерший был уложен на спине в вытянутом положении и ориентирован черепом в восточном направлении. Сопроводительный инвентарь состоял из фрагментов берестяного колчана, железного трехлопастного черешкового наконечника стрелы, каменного изделия, кольца от колчана и остатков пояса с пряжкой. В южной половине могилы расчищены кости лошади, уложенной на «брюхо» с подогнутыми под тело конечностями и направленной черепом в западном направлении. Лошадь была взнуздана, в зубах обнаружены железные удила, снабженные, видимо, кольчатыми псалями. У ног расчищены два железных выделеннопластинчатых стремени с прорезью для крепления путлища. На туловище животного зафиксированы две костяные пряжки [3; 184–186, рис. 19, 20, 20а]. Анализируя полученный материал, М.К. Кадырбаев отметил некоторые параллели в обрядности и предметном комплексе могильника Кудыргэ, но предположил, что курган Егиз-Койтаса, видимо, более ранний и датировал его VI–VII вв. [3; 198, 199].

В 1972 г. С. Жолдасбаевым проведены исследования городища Аяккамыр, расположенного на правом берегу р. Джебды (Улытауский р-н Карагандинской обл.). В процессе работ были выявлены остатки угловых башен, а также многочисленные фрагменты керамики и кости домашних животных. Оригинален сосуд с изображением человекоподобных фигур, подтверждающий доисламский характер памятника. Необходимо подчеркнуть, что сосуды городища отличаются от керамики сырдарьинских городов и имеют сходство с лепной посудой западных кыпчаков и печенегов. По мнению А.Х. Маргулана, памятник может быть датирован VIII–IX вв. [4; 33–36].

Локальные работы осуществлены на древнетюркских поселениях и городищах Баскамыр и Хан-Ордасы, суммарная площадь раскопок которых составляет около 1000 кв. м [5; 70–86]. Основу керамокомплексов составляют лепные сосуды (около 90 % коллекций поселений Аяккамыр и Баскамыр). В основном, это фрагменты котлов и горшковидных сосудов с выпуклым туловом. Орнаментом покрывалась преимущественно верхняя часть изделий, который представлял собой вдавления различной формы, гирляндобразные узоры и т.п. [5; 87–89].

Комплекс с изваяниями исследован в 1978–1979 гг. у зим. Аблай (Каркаралинский р-н Карагандинской обл.). Памятник располагался у подножия сопки возле входа в ущелье. Два сооружения были возведены вплотную по оси «ВСВ-ЗЮЗ». Восточное представляло собой разрушенную ограду размерами 4,5х4,5 м, имевшую определенную насыпь [6]. В срединной части стояли 5 изваяний. В развале камней западного сооружения прослежено основание подквадратной конструкции размерами 6,5х6,5 м [7; 118].

В верховьях Атасу, в 51 км западнее центральной усадьбы совхоза им. К. Мынбаева [8; 102] (Шетский р-н Карагандинской обл.) был раскопан овальный в плане формы курган размерами 8х7 м. В восточных полах насыпи были установлены 3 стелы. Под насыпью, в южной половине сооружения зафиксировано золистое пятно. Сооружение тяготеет к кимако-кыпчакским памятникам [8; 106, 107].

Кыпчакское святилище исследовано в урочище Мыржик (Шетский р-н Карагандинской обл.) в 1982–1983 гг. Оно представляло собой перекрытую насыпью подквадратную ограду размерами 4,4х4,7 м, стены которой достигали в высоту 0,6 м. Во внутреннем пространстве находились 2 антропоморфных изваяния. На дне камеры найдены кости животных (верблюды, баран). Среди них 5 бараньих черепов без нижних челюстей [6]. Вещи представлены парой костяных срединных накладок на лук, парой колчаных петель и сильно коррозированных железных предметов, датирующихся XI–XIII вв. [7]. В 15 м северо-западнее в 1985 г. С.М. Ахинжановым было исследовано еще одно аналогичное сооружение четырехугольной в плане формы, стенки которого сложены строительной кладкой. В центральной и восточной частях зафиксированы 2 изваяния [9; 36, 100, рис. 17а].

В 1982 г. было открыто и шурфовано средневековое местонахождение Жасыбай II (Павлодарская обл.), расположенное в 8 км северо-западнее аула. Экспедиция Карагандинского государственного университета. И.В. Рудковский, В.В. Варфоломеев. В шурфе фрагмент ручки сосуда [10; 273].

В этом же году была раскопана цепочка древнетюркских оград Дау-Кара, которая находилась в 20 км юго-восточнее пос. Касыма Аманжолова (Каркаралинский р-н Карагандинской обл.). Она состояла из двух частично разрушенных оград с двуслойной каменной забутовкой, под которой обнаружены углубления с заполнением в виде грунта черного цвета. В одной из них зафиксированы угольки. Некоторые из ямок располагались за пределами сооружений, в связи с чем Л.Н. Ермоленко и В.В. Евдокимов предположили, что они могли предназначаться для опорных столбов какой-то конструкции [11; 32, 33].

Еще об одном раскопанном комплексе из трех четырехугольных оград, расположенных на реке Копа (Каркаралинский р-н Карагандинской обл.), упоминается в монографии Л.Н. Ермоленко [9; рис. 7, 8, 9, 20].

Серия захоронений опубликована Т.Н. Смагуловым и В.К. Мерцем в статье «Средневековые погребения из Павлодара». В 1984 г. на южной окраине города при строительных работах были разрушены несколько захоронений. На месте находки А.Н. Селиверстовым проведен осмотр и исследованы остатки одного из погребений (находки хранятся в фондах Павлодарского историко-краеведческого музея, инв. № ПОМ-41). Коллекция представлена костями человека и лошади, деталями конской сбруи в виде бронзовых тройников-распределителей, соединительного кольца, наконечниками ремней, костяным стремяном, фрагментами железного стремени, удилами и т.д. Полученные материалы сопоставимы с инвентарем кочевников IX–X вв., а обрядность (помещение чучела лошади) соответствует кимакской погребальной практике [12].

Новые данные о погребальном обряде связаны с аварийными раскопками на левобережье реки Нуры (Нуринский р-н Карагандинской обл.), где в обрыве обнаружено частично размытое захоронение в простой яме. Оно содержало человеческие останки, уложенные на спине, в вытянутом положении. Сопроводительный инвентарь, подчеркивающий воинскую принадлежность умершего, представлен железным палахом, кинжалами, набором наконечников стрел, элементами поясного набора. Типологические аналоги инвентарю позволили С.Г. Боталову и А.А. Ткачеву датировать погребение VIII–IX вв., что исторически соответствует времени расцвета Уйгурского каганата [13].

В 1990 г. Центрально-Казахстанской археологической экспедицией исследованы еще три комплекса в Шетском и Актогайском районах Карагандинской области. В Шетском районе комплекс представлял собой две каменные выкладки с изваяниями в их срединной части и был окружен общим ровиком. Размеры выкладок 3,5x3,5 м и 3x3 м. Еще одно изваяние лежит на поверхности памятника [7; 118].

Два святилища исследованы в долине реки Жинишке (Актогайский р-н Карагандинской обл.). Первое представляло собой ограду размерами 5,6x5,8 м, высотой 0,5 м. Первоначально ограда была сплошная, но впоследствии в северной стене был пробит проход. В камере двумя рядами стояли 5 изваяний. В выявленной яме обнаружено скопление фрагментированных костей конечностей лошади, а на дне фиксировались следы огня. Возле изваяний найдена синяя бусина. Другие находки: каменный диск с отверстием, неорнаментированный фрагмент керамики, железный гвоздь с массивной шляпкой [14]. Второй комплекс составлен из двух сооружений размерами 4,3x5,4 и 7,5x9 м. В срединной части одного из них вкопаны три изваяния, вытянутые в одну линию [7; 118].

Работы на могильнике Ащитасты 27 осуществлены в 1992 г. Тургайской археологической экспедицией. Памятник находится на территории, подчиненной г. Аркалыку (Костанайская обл.), в 3,3 км северо-восточнее пос. Ашутасты. На могильнике исследована кольцевая каменная выкладка размерами 4,6x3,7 м, во внутреннем пространстве которой зафиксировано погребение в обычной яме. В северо-восточной части могилы, на глубине 0,8–1 м зафиксировано скопление углей от костра. На ступеньке и перекрытии, а также в засыпке могилы, в юго-восточном секторе (гл. 1,2 м) зафиксированы конечности и хвостовые позвонки лошади, а также две бляшки. На дне могилы зафиксированы человеческие останки, часть которых расчищены *in situ*, что позволило установить ориентировку умершего — на северо-запад. Сопроводительный инвентарь: золотая серьга, четыре бляшки, зеркало, пряслице и керамические сосуды. Широкая «сеть» типологических аналогов позволила Б.М. Хасеновой датировать изученный комплекс VIII в. и отметить синкретизм обрядовой практики и предметного комплекса [15].

В 1993 г. в ходе осуществления охранных раскопок в Каркаралинском районе Карагандинской области, вблизи села Тохтар, в долине одноименной реки были исследованы два древнетюркских кургана в составе могильников Жарлы-1 и Жарлы-2. Надмогильные конструкции представляли собой каменную насыпь и выкладку округлой в плане формы диаметрами до 6 м. Причем после расчистки в одном случае удалось выявить каменную кольцевую ограду.

В центральной части кургана Жарлы-1 зафиксирована яма, в которой был устроен каменный ящик, содержащий останки ребенка. По правую сторону скелета находились кости мелкого рогатого скота, положенные, возможно, в качестве заупокойной пищи. Ближе к восточной стенке каменного ящика стоял небольшой лепной плоскодонный сосуд баночной формы.

На могильнике Жарлы-2 конструкция погребальной камеры имела более сложный облик: двухкамерная яма с подбоем, разделенная плитами. В северной части могилы, оформленной в виде подбоя,

располагались человеческие останки. Ниже находился костяк лошади, положенной с поджатыми под брюхо ногами. Правее линии спинных позвонков, на уровне предполагаемого седла, находилось одно плохо сохранившееся железное стремя с разрушенной верхней частью. Выполненный А.З. Бейсеновым и Д.А. Кожаквым сравнительный анализ формально-типологических признаков погребальной архитектуры, обрядности и сопроводительного инвентаря позволил провести параллели с известными памятниками Казахстана, Средней Азии, Южной Сибири и датировать курган могильника Жарлы-1 VI–VII вв., а сооружение некрополя Жарлы-2 — VI–VIII вв. [16; 150–153].

Еще одно захоронение исследовано на могильнике Ижевский-2, который находится на правом берегу р. Ишим (Акмолинская обл.). Оно было устроено под каменным курганом и представляло собой грунтовую яму с человеческими останками и находившимися на приступке костями разрубленных туш двух животных с отсутствующими черепами. Сопроводительный инвентарь представлен железной подпружной пряжкой, четырьмя железными накладными бляхами поясного набора, ножом, двумя железными черешковыми трехлопастными наконечниками стрел. Вероятно, к поясу умершего был подвешен кожаный колчан, имевший какие-то украшения или усилители в виде тонких костяных накладок. По мнению А.З. Бейсенова и В.С. Волошина, исследованное захоронение могильника Ижевский-2 принадлежит воину и может быть датировано 2-й половиной VII–1-й половиной VIII вв. [16].

В 1994 г. Павлодарской археологической экспедиции удалось исследовать еще одно захоронение. На месте случайной находки был заложен раскоп размерами 3,8x2,6 м, в котором выявлены две перекрывавшие друг друга могилы (№ 1 — этнографической современности. Раннесредневековые материалы получены из погребения № 2). В погребении № 2 зафиксировано парное захоронение и кости лошади. Умершие были уложены головой на восток, а животное — на запад. Сопроводительный инвентарь представлен украшениями, предметами вооружения и конской упряжи, а также посудой, датируется X–XI в. и принадлежит тюркскому населению Кимакского каганата [12; 135–142].

Определенные контакты с согдийцами зафиксированы в северной части Сарыарки благодаря находке терракотовой печати-штампа в 3 км юго-восточнее с. Вячеславка (Аршалынский р-н Акмолинской обл.). Её обнаружил краевед Д.А. Поппель в конце 90-х гг. XX в. Она представляла собой округлый диск ручной лепки диаметром 6,3–6,4 см, толщиной 1,3–1,4 см. На лицевой стороне печати-штампа нанесено вогнутое (негатив) изображение морды льва в анфас и две четырехлепестковые (крестовидные) «розетки» над ней. Морда животного передана схематично. Предполагается, что находка имеет согдийское происхождение и должна быть датирована не позже VIII–X вв. [17]. Вероятно, находка объясняется продвижением какого-либо каравана в земли кимаков (так называемые «кимацкие пути») [18], лояльных, в частности, манихейству, не ставшему впрочем, широко распространенным в их среде, в связи, с падением главного его оплота в Южной Сибири — Уйгурского каганата [19; 114, 115].

В 2001 и 2003 гг. экспедицией Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова, Павлодарского областного краеведческого музея, Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова и Института археологии им. А.Х. Маргулана проведены исследования на одном из курганов могильника Кызыл-Енбек, расположенного на окраине одноименного села в Майском р-не Павлодарской обл. Беглый анализ планиграфии комплекса позволяет предполагать, что первоначально он представлял собой курган раннего железного века с дромосом [20; 63, 64]. Первоочередной интерес для нас представляет впускное захоронение, зафиксированное в юго-западной части насыпи. На глубине 0,25–0,35 м зафиксированы бронзовые котлы, 2 железных палаша, наконечник копья, плоские и трехлопастные черешковые наконечники стрел, нож, около 500 экземпляров панцирных пластин (ламинарный доспех), фрагменты кольчуги, шлема, два петельчатых стремени и т.п. Под деревянным подносом с костями МРС находились кальцинированные человеческие кости [21; 94–98]. По мнению Ж.О. Артыкбаева, кыргызская принадлежность данного захоронения однозначна, а обнаруженные материалы свидетельствуют о наличии большого очага Евразийской культуры — Кимакии IX–XI вв. [21; 98, 99].

Фундаментальной в ракурсе обобщения статуарных объектов Центрального Казахстана и их анализа является монография Л.Н. Ермоленко «Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения)», вышедшая в 2004 г. [9]. Она вобрала в себя сведения о 120 изваяниях, в том числе 92 вводились в научный оборот впервые. Включает крупные историографические разделы, охватывающие имеющуюся на данный момент совокупную историю изучения вопроса. Детально проанализирован иконографический облик извая-

ний, позволивший конкретизировать черты, присущие статуарным объектам древнетюркского и кыпчакского облика.

Три древнетюркских комплекса исследованы на левобережье реки Кумай, у подножия гор Буйратау (Ерейментауский р-н Акмолинской обл.). На памятнике Кос батыр раскопаны многоплитная и четырехплитная ограды, подле которых были установлены антропоморфные поясные изваяния [22; 22–27]. В процессе выборки забутовки сооружения 1 обнаружен фрагмент челюсти лошади [22; 65–67]. На комплексе Карагайлы-1 исследована многоплитная ограда с рядом стоящим поясным антропоморфным изваянием [22; 27–31], а на Карагайлы-2 — две рядом стоящие четырехугольные ограды, заполненные колотым камнем и двумя антропоморфными изваяниями. В центральной части обоих сооружений зафиксированы каменные выкладки с костями животных, фрагментами дерева в окружении углисто-золистого заполнения [22; 67–72]. Все исследованные комплексы датированы VI–VIII вв. [22; 95, 96].

Ритуальный курган кыпчакского времени исследован на памятнике Тасшоки в 2012 г. экспедицией Карагандинского областного историко-краеведческого музея. Он расположен в долине реки Шантимес (Бухаржырауский р-н Карагандинской обл.) и представлял собой курган с каменно-земляной насыпью (диаметр 9 м). Находок не обнаружено. У восточной полы сооружения зафиксировано обломленное изваяние. Его иконографический облик соответствует кыпчакской традиции, что маркировано характерными чертами лица (глаза переданы небольшими углублениями, нос брусковидный и имеет прямое основание и т.п.). По мнению Д.С. Жусупова и Е.А. Дмитриева, святыще Тасшоки следует датировать широкими хронологическими рамками: серединой IX–началом XIII вв. [23].

В 2012–2013 гг. отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана проводились исследования в долине реки Дагандалы, где, в частности, на могильнике Аккойтас IV (Каркаралинский р-н Карагандинской обл.) [24; 661–663] раскопаны 2 древнетюркских комплекса: одиночная ограда и цепочка из трех оград, забутованных камнями. Одиночная ограда (№ 1) — представляла собой четырехплитную постройку с поваленной стелой. В процессе выборки засыпки ограды зафиксировано скопление железных наконечников стрел, удил, бронзовых бляшек, составлявших поясной набор. Оно находилось в грунте белого цвета, золистой фактуры. Цепочка (№ 2) — многоплитные сооружения с поваленной стелой [25].

На могильнике Соран I, который находится в 3 км северо-западнее гор Аккойтас, исследована четырехугольная многоплитная ограда со вкопанной в центральной части гранитной стелой с установленным подле миниатюрным каменным ящичком. Сооружение находок не содержало [25; 635].

Еще одна цепочка древнетюркских оград раскопана в 2014 г. на разновременном некрополе Та-набай, расположенном в 1,5 км северо-восточнее пос. Тортколь (Бухаржырауский р-н Карагандинской обл.). Она состоит из трех четырехплитных сооружений, от некоторых из которых в северо-восточном направлении «отходят» антропоморфное погрудное изваяние и балбалы. По мнению Е.А. Дмитриева и Д.С. Жусупова, необходимо принимать во внимание малочисленность раскопанных в Центральном Казахстане древнетюркских оград и отсутствие достоверных хронологических реперов, что не позволяет конкретизировать датировку комплекса и делает резонным принятие широкого временного диапазона: 2-я половина VI–VIII вв. [26; 144–154].

Большое значение имело открытие и исследование городища Бозок, которое находится в черте г. Нур-Султана, к западу от левого берега реки Ишим, на восточном берегу озера Бузукты. Памятник состоит из трех групп сооружений (северной, центральной и южной), занимающих суммарно участок размерами 200x400 м. Проведенные исследования во всех частях памятника позволили выявить, помимо жилищ земляночного типа, также более позднюю погребальную площадку. По мнению М.К. Хабдулиной, жилища городища датируются VII/VIII–XII/XIII вв. [27, 28].

В 2015 г. экспедицией Сарыаркинского археологического института при Карагандинском государственном университете им. Е.А. Букетова были проведены исследования могильника Майбулак II, который находится в 4 км юго-западнее пос. Тельманское (Осакаровский р-н Карагандинской обл.). Оба сооружения, составлявшие некрополь, были раскопаны. Курган 1 оказался поминальным и/или ритуальным и не содержал находок. В кургане 2 восточнее центра кургана был расчищен жертвенник, состоявший из конечностей лошади и железного стремени. При выборке заполнения могилы были зафиксированы отдельные, плохо сохранившиеся фрагменты человеческих костей. Обнаруженное стремя относится к типу выделеннопластинчатых, широко использовавшихся в Горном Алтае, Тыве и особенно Хакасии в VII–IX вв. [29].

В 2017 г. совместной экспедицией ТОО «Казахский научно-исследовательский институт культуры» и Институт археологии им. А.Х. Маргулана осуществлены исследования святилища Унирек-1, которое находится в 4,5 км восточнее одноименного аула (Шетский р-н Карагандинской обл.). Комплекс состоит из двух сооружений округлой (6,5х6 м) и круглой (>8 м) форм в плане, содержащих во внутреннем пространстве, суммарно, 4 антропоморфных, детализированных изваяния. Еще в ходе предварительного обследования Л.Н. Ермоленко было установлено, что святилище принадлежит кыпчакам [9; 52]. По мнению Ж. Курманкулова и А.Д. Касеновой, верхняя хронологическая граница может быть определена XII–XIII вв., т.е. временем распространения ислама [30; 106–109].

В 2018 г. были опубликованы результаты изучения комплекса Кабантау, расположенного в долине реки Атасу, где раскопана цепочка из 6 многоплитных оград, в которых обнаружены бронзовая пряжка с железным язычком, железная пластина с отверстиями и фрагментированные кости животного [31].

Масштабные работы проведены экспедицией Сарыаркинского археологического института под эгидой Международной тюркской академии на двух памятниках древнетюркского времени, расположенных в предгорьях Едирея, на северо-востоке Каркаралинского района [32, 33]. На святилище Ащекен Сораны сплошным раскопом охвачены цепочка из 8 оград различной формы, 6 каменных курганов с попарно соединенными насыпями, содержащих подквадратные ограждения, а также курган с отходящей в восточном направлении каменной выкладкой. Культово-ритуальный характер комплекса подтверждается отсутствием захоронений и объясняет малочисленность обнаруженных предметов, представленных фрагментами бронзовых застежки, ножа и стержневидного псаля, а также железным наконечником стрелы.

Более значительный материал получен на могильнике Кетабан, где исследованы два захоронения лошадей в оградах, перекрытых спаренной каменной насыпью. Сопроводительный инвентарь состоит из двух железных петельчатых стремян, фрагментов удил, подпружной пряжки, колчанного крючка, а также наконечника стрелы.

Комплекс из 6 четырехплитных оград Акбауыр раскопан в 4,5 км восточнее-юго-восточнее пос. Байбала (Шетский р-н Карагандинской обл.). Все исследованные оградки представляют собой четырехплитные постройки с каменно-земляным заполнением внутреннего пространства. Сооружения № № 5 и 6 — смежные оградки, сооружения № № 1–4 — рядом стоящие, т.е., согласно В.Д. Кубареву, — кудыргинского и яконурского типов соответственно [Кубарев, 1984, С. 50]. Расположение комплекса дугообразной цепочкой аналогично изученному «ансамблю» многоплитных оградок яконурского типа Кабантау [34; 43].

В 2019 г. экспедицией Центра археологических исследований им. А.Х. Маргулана при Павлодарском государственном университете была исследована одиночная ограда, расположенная в горном массиве Калмаккырган (Майский р-н Павлодарской обл.). Она представляла собой четырехплитный комплекс с поваленными вблизи стелой и антропоморфным изваянием. Среди камней, заполнявших ограду, обнаружена каменная мотыга. В самой ограде исследованы ямы, заполненные золистой супесью, содержавшие кости животных и медную заклепку. Неподалеку от ограды обнаружены железные гвозди и несомкнутое кольцо. По мнению В.К. Мерца, И.В. Мерца и Е.Д. Демидковой, исследованную ограду можно отнести предварительно к VI–VIII вв. [35; 492–493].

Выводы

Подводя промежуточные итоги археологического изучения памятников раннего Средневековья, можно подчеркнуть определенное этнокультурное разнообразие исследованных комплексов, имеющих некоторые различия как в архитектуре, так и в элементах погребальной обрядности. В настоящее время можно условно выделить несколько культурных комплексов: древнетюркский, кипчакский, кимакский, огузский и древнекыргызский.

Древнетюркские комплексы исследованы в составе памятников Егиз-Койтас, Жарлы-1, Жарлы-2, Ижевский-2, Нуринский, Кос батыр, Карагайлы-1, Карагайлы-2, Копа, Дау-Кара, Майбулак II, Кабантау, Ащекен Сораны, Кетабан, Аккойтас IV, Соран I, Танабай, Акбауыр, Калмаккырган и представляют собой ритуальные и погребальные комплексы, ограды, выкладки.

В погребальных комплексах останки умерших уложены на спине в вытянутом положении, головами на Ю-ЮВ (2), СЗ (2), В (1), ЮВ (1), З (1). В парных захоронениях с лошадью костяки людей занимают северную половину могилы, а животного — южную. Туши лошадей уложены с подогнутыми под брюхо конечностями и во всех случаях имеют противоположную ориентировку.

Сопроводительный инвентарь представлен трехперыми наконечниками стрел, петлевидными и выделеннопластинчатыми стременами, кольчатыми удилами, палашом, ножами, пряжками и т.п.

Наиболее многочисленную группу исследованных сооружений составляют четырехугольные (35) и округлые (3) ограды (Кос батыр, Карагайлы-1, 2, Копа, Дау-Кара, Кабантау, Ащекен Сораны, Аккойтас IV, Соран I, Танабай, Акбауыр, Калмаккырган), представляющие собой преимущественно рядом стоящие или одиночные комплексы (исключение — 2 спаренные ограды в Акбауыр). Насколько возможно судить по публикациям, преобладают многоплитные сооружения (установлено в 20 случаях), в меньшем количестве — четырехплитные (установлено в 13 сл.). Размеры оград варьируются, но не превышают 3,5х3,5 м. Зачастую, с восточной стороны оград, находятся стелы и/или антропоморфные изваяния.

Кыпчакские святилища IX–XIII вв. выявлены в верховьях Атасу, урочище Мыржик, у зим. Аблай, в Шетском и Актогайском р-нах, на памятниках Аиршоку, Тасшоку, Унирек-1, Жинишке.

Огузский комплекс исследован на могильнике Ащитасты 27 [15]. Он представлял собой каменный курган овальной формы размерами 4,6х3,7 м, высотой 0,2–0,25 м, ориентированный по линии «СЗ-ЮВ». Могила была устроена грунтовой яме с уступкой, размерами 2,3х1,4х1,45 м, ориентированной по оси «СВ-ЮЗ». Несмотря на потревоженный характер комплекса, удалось установить, что на уровне 1,1–1,2 м обнаружены кости лошади, расположенные на перекрытии из тальника и уступке ямы (состав костей позволил Б.М. Хасеновой предположить наличие шкуры животного, а не анатомически целой туши). Частично сохранившие первоначальное положение останков человека позволяют констатировать его северо-западную ориентировку. Останки сопровождали фрагменты бедренной кости барана, металлические украшения (серьга, бляшки, зеркало), пряслице и глиняный сосуд.

Типологические аналоги позволили Б.М. Хасеновой датировать комплекс VIII в. [15; 217], а погребальная обрядность, в особенности, размещение шкуры лошади над останками умерших — характерная особенность огузской и печенежской погребальной практики.

Впускное древнекыргызское захоронение выявлено на могильнике Кызыл-Енбек в юго-западной части насыпи кургана раннего железного века. Под деревянным подносом находились кальцинированные кости без сопутствующих продуктов горения, что свидетельствует о кремации на стороне. Сопроводительный инвентарь составляли предметы вооружения или защиты (палаши, наконечники копья и стрел, нож, панцирные пластины и т.п.), конской сбруи (петельчатые стремяна), изделия бытового назначения (гребень, оселок, котлы) и т.п.

Кимакские комплексы зафиксированы в черте города Павлодара [12]. В обоих случаях есть основание предполагать отсутствие надмогильных конструкций (возможно, разрушенных ранее). Захоронения были устроены в грунтовых ямах. Более детальные данные имелись лишь по одному погребению (1994). Яма имела размеры 2х1,3х1 м и была вытянута по оси «З-В». Ее стенки были укреплены тонкими жердями. Погребение содержало потревоженные останки двух индивидов, уложенных, видимо, на спине, в вытянутом положении, головами на восток. Рядом находились кости лошади (вероятно, чучело), ориентированной на запад. Совместное нахождение чучела лошади и человека, видимо, предполагалось также в разрушенном в 1984 г. погребении. Сопроводительный инвентарь составляли детали конской сбруи (стремена, тройники-распределители и т.д.), предметы вооружения, украшения и керамический сосуд.

По мнению В. Мерца и Т. Смагулова, исследованные захоронения датируются X–XI в., а погребальная обрядность имеет аналогии в материалах сросткинской культуры. В культурном плане они соотносятся с местным тюркоязычным населением Кимакского каганата [12; 141–142].

В заключение следует отметить, что, несмотря на возрастания объема проводимых работ на раннесредневековых памятниках Центрального Казахстана, накопленные материалы все же малочисленны. Данное обстоятельство в значительной мере усложняет понимание протекавших этнокультурных процессов в регионе.

Работа выполнена в рамках проекта КН Министерства науки и высшего образования РК АР09259147 «Культура кочевого населения Сарыарки в Средневековье (по материалам погребальных и ритуальных комплексов)».

Список литературы

- 1 Кызласов Л.Р. Памятники поздних кочевников Центрального Казахстана. (Из работ Центрально-Казахстанской археологической экспедиции в 1948 г.) / Л.Р. Кызласов // Изв. АН КазССР. — 1951. — Вып. 3. Сер. археол. — С. 53–63.
- 2 Маргулан А.Х. Сочинения: [В 14 т.]. — Т. 4. Каменные изваяния Улытау / А.Х. Маргулан. — Алматы: Дайк-Пресс, 2003. — 46 с.
- 3 Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана / М.К. Кадырбаев // Тр. Ин-та ист., археол. и этногр. — 1959. — Т. 7. — С. 162–202.
- 4 Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане / А.Х. Маргулан // Археологические памятники Казахстана. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1978. — С. 3–37.
- 5 Смаилов Ж.Е. Памятники археологии западной Сарыарки (средневековые городища и поселения) / Ж.Е. Смаилов. — Караганда: «Tengri Ltd», 2015. — 142 с.
- 6 Ермоленко Л.Н. Новый вид сооружения с изваяниями из Центрального Казахстана / Л.Н. Ермоленко, Н.С. Гецова, Ж.К. Курманкулов // Проблемы охраны археологических памятников Сибири. — Новосибирск, 1985. — С. 137–161.
- 7 Ермоленко Л.Н. Центрально-казахстанские памятники с изваяниями кыпчакского облика / Л.Н. Ермоленко, Ж. Курманкулов // Маргулановские чтения: тез. — Петропавловск: Петропавл. пед. ин-т, 1992. — С. 116–119.
- 8 Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния с верховьев реки Атасу / Л.Н. Ермоленко // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. — Караганда: Изд-во КарГУ, 1987. — С. 102–108.
- 9 Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения) / Л.Н. Ермоленко. — Новосибирск: Изд-во Ин-та археол. и этногр. СО РАН, 2004. — 132 с.
- 10 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область / под ред. Г. Камалова. — Алматы: Аруна, 2010. — 600 с.
- 11 Ермоленко Л.Н. Средневековые изваяния из Музея археологии Карагандинского университета / Л.Н. Ермоленко, В.В. Евдокимов // Актуальные проблемы отечественной истории и археологии. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — С. 30–35.
- 12 Смагулов Т.Н. Средневековые погребения из Павлодара / Т.Н. Смагулов, В.К. Мерц // Изв. НАН РК. Сер. обществ. наук. — 2007. — № 1 (253). — С. 135–142.
- 13 Боталов С.Г. Нурынское погребение VIII–IX вв. / С.Г. Боталов, А.А. Ткачев // Археология Волго-Уральских степей. — Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 1990. — С. 147–150.
- 14 Ермоленко Л.Н. Святилище на реке Жинишке и проблема первоначального вида кыпчакских изваяний / Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулов // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2002. — № 3 (11). — С. 78–87.
- 15 Хасенова Б.М. Курган тюркского времени могильника Ащитасты 27 в Тургае / Б.М. Хасенова // Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое. — Костанай–Алматы: Лаборатория археол. исслед. Костанай. гос. ун-та им. А. Байтурсынова; Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана КН МОН РК, 2015. — С. 212–222.
- 16 Бейсенов А.З. Могильник Ижевский-2 / А.З. Бейсенов, В.С. Волошин // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. — Павлодар: ЭКО, 2002. — С. 165–174.
- 17 Железняков Б.А. К религиозной ситуации в степной зоне Центральной Азии в IX–X вв. (находка керамического штампа с изображением льва в Сары-Арке) / Б.А. Железняков, Д.А. Поппель // Отан тарихы. — 2007. — № 2 (38). — С. 114–123.
- 18 Железняков Б.А. Под знаком льва / Б.А. Железняков, Д.А. Поппель // «NOMAD Kazakhstan». — 2007. — № 2 (14). — С. 78–85.
- 19 Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область / под ред. В. Зайберт, Г. Камалова. — Алматы: Аруна, 2009. — 568 с.
- 20 Бермагамбетов А.Ж. Раскопки кургана на могильнике Кызыл-Енбек в Павлодарской области / А.Ж. Бермагамбетов, Г.Т. Амиргалина // Изв. НАН РК. Сер. обществ. наук. — 2004. — № 1. — С. 60–64.
- 21 Артыкбаев Ж.О. Среднее Прииртышье в контексте проблем Евразийских степей (этноисторический и этноархеологический опыт исследования) / Ж.О. Артыкбаев. — Т. 1. — Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2007. — 267 с.
- 22 Досымбаева А. Тюркский археолого-этнографический комплекс Кумай / А. Досымбаева, А. Нускабай. — Астана: Signet Press, 2012. — 146 с.
- 23 Жусупов Д.С. Археологические исследования 2012 года в местности Тортколь / Д.С. Жусупов, Е.А. Дмитриев // Актуальные проблемы Отечественной истории и археологии. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — С. 52–54.
- 24 Байтанаев Б.А. Культурно-погребальный комплекс Каракойтас и Аккойтас «Долина батыров» / Б.А. Байтанаев, Г.А. Ахатов, Е.С. Казизов // Восхождение к вершинам археологии: сб. материалов Междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана». — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2014. — С. 659–668.
- 25 Пересветов Г.Ю. Каменные оградки с центральной стелой раннего железного века и тюркским изваянием (к вопросу о времени сооружения) / Г.Ю. Пересветов // Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири. — Хух-Хото, 2015. — Т.2. — 634–642.
- 26 Дмитриев Е.А. Тюркские ограды могильника Танабай в контексте исследований раннесредневековых памятников Центрального Казахстана / Е.А. Дмитриев, Д.С. Жусупов // Теория и практика археологических исследований. — 2018. — № 1 (21). — С. 144–154.

27 Хабдулина М.К. Раннемусульманские погребения некрополя городища Бозок / М.К. Хабдулина // Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве. Историческая география Золотой Орды. — Казань; Ялта; Кишинёв, 2016. — С. 94–98.

28 Хабдулина М.К. Распространение ислама в восточном Дешт-и-Кыпчаке по материалам городища Бозок / М.К. Хабдулина, Г.Д. Билялова, Ж.Л. Бонора // Народы и религии Евразии. — 2018. — № 1 (14). — С. 16–30.

29 Дмитриев Е.А. Могильник Майбулак II. Новый памятник эпохи Средневековья Сарыарки / Е.А. Дмитриев, В.Г. Ломан, И.А. Кукушкин // Актуальные проблемы Отечественной истории и археологии. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — С. 48–51.

30 Курманкулов Ж. Предварительное сообщение о святилище Унирек в Центральном Казахстане / Ж. Курманкулов, А.Д. Касенова // Мәдениет. Culture. — 2017. — № 1 (1–2). — С. 105–109.

31 Бейсенов А.З. Курган с «усами» Кабантау в Центральном Казахстане / А.З. Бейсенов, Б.М. Хасенова, И.К. Ахияров, Д.Б. Дуйсенбай // Вестн. Дагестан. науч. центра. — 2018. — № 71. — С. 64–76.

32 Кукушкин И.А. Предварительные результаты исследований памятников тюркского времени Центрального Казахстана в 2018 году / И.А. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин // Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. — Улан-Удэ, 2019. — Кн. 1. — С. 135–137.

33 Кукушкин И.А. Проведение научного археологического исследования объекта тюркского периода «Ащекен Сораны» / И.А. Кукушкин, В.Г. Ломан, А.И. Кукушкин, Е.А. Дмитриев, О.К. Шариязданов // Алтаистика, тюркология, монголистика. — 2019. — № 1. — С. 49–128.

34 Дмитриев Е.А. Древнетюркские огады Акбауыр / Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин, И.А. Кукушкин // Археология Казахстана. — 2020. — № 2. — С. 36–50.

35 Мерц В.К. Археологические исследования в горах Калмаккырган (Майский район Павлодарской области) / В.К. Мерц, И.В. Мерц, Е.Д. Демидкова // Маргулановские чтения–2020. — Алматы: Ин-т археол. им. А.Х. Маргулана, 2020. — Т. 2. — С. 483–497.

Е.А. Дмитриев, А.И. Кукушкин

Орталық Қазақстандағы ерте орта ғасыр ескерткіштерінің археологиялық зерттелу тарихы

Мақалада Орталық Қазақстандағы ерте орта ғасыр ескерткіштерінің археологиялық зерттелу тарихы қарастырылған. Қазіргі деректерге сәйкес, зерттелген құрылыстар этномәдени әртүрлілікті көрсететін төрт мәдени кешенге жатады. Олардың сәулет өнерінде де, жерлеу рәсімдерінің элементтерінде де кейбір айырмашылықтар бар. Сонымен, ежелгі түркі типіндегі ескерткіштерге ірі тастармен толтырылған төрт бұрышты қоршаулардың болуы тән. Жерлеу орындарында көбінесе милитаристік сипаттағы әртүрлі жабдықтармен жабдықталған өлгендердің қалдықтары, сондай-ақ «ішке» салынған және батыс бағытқа бағытталған жылқылардың анатомиялық тұтас сүйектері орналасқан. Жануарларды әбзелдер заттарымен (үзеңгілер, серіппелі тоғалар, ауыздықтар және т.б.) бірге жерлеген. Қыпшақ ескерткіштерінің шеңберіне мүсіндік объектілерден басқа, киелі орындар деп аталатындар жатады. Әдетте олар ішкі кеңістігінде антропоморфты мүсіндер орнатылған құрылыс кірпішінен тұратын төртбұрышты қоршаулар болып табылады. Қимақ жерлеу орындары негізінен Орталық Қазақстан өңірінің солтүстік-шығысында зерттелген. Оларда бейіт баспалдағына қойылған жылқылармен бірге адамдардың жерленгендері немесе олардың терілері бар. Ілеспе жабдықты ежелгі түріктермен салыстыруға болады. Қазіргі уақытта жалғыз ежелгі қырғыз жерлеуі Қызыл-Еңбек қорымында зерттелген. Оның құрамында қола қазандары, темір қылыштар, найза мен жебенің ұштары, сондай-ақ ламинарлық құрыш элементтері бар марқұмның кремацияланған қалдықтары болды. Соңғы жылдары ерте ортағасырлық ескерткіштерде жұмыс көлемі артып, жүйелі сипатқа ие болғанына қарамастан, жинақталған материалдар әлі де аз.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, ерте орта ғасыр, ежелгі түркі, қимақ, қыпшақ, ежелгі қырғыз.

Ye.A. Dmitriyev, A.I. Kukushkin

The history of archaeological study of monuments of the early Middle Ages in Central Kazakhstan

Within the framework of this article, the history of the archaeological study of the monuments of the early Middle Ages in Central Kazakhstan is considered. According to modern data, the studied structures belong to four cultural complexes, indicating ethno-cultural diversity. They have some differences both in architecture and in the elements of funeral rituals. For the ancient Turkic type of monuments, the presence of quadrangular fences packed with large stones is characteristic. The burials often contain the remains of the dead,

equipped with a variety of implements, mostly of a militaristic nature, as well as anatomically solid skeletons of horses laid on their “belly” and oriented in a western direction. Animals are accompanied by harness items (stirrups, girth buckles, bits, etc.). The circle of Kypchak monuments, in addition to statuary objects, includes the so-called sanctuaries — usually they are quadrangular fences built with masonry, in the inner space in which anthropomorphic statues are installed. Kimak burials have been studied mainly in the northeast of the Central Kazakhstan region. They contain burials of people accompanied by horses laid on the step of the grave or their skins. The accompanying inventory is comparable to the ancient Turkic ones. At the moment, the only ancient Kyrgyz burial has been investigated at the Kyzyl-Enbek burial ground. It contained the cremated remains of the deceased, accompanied by bronze cauldrons, iron broadswords, spearheads and arrowheads, and elements of laminar armor. Despite the fact that in recent years the volume of work on early medieval monuments has been increasing, and also acquiring a systematic character, the accumulated materials are still few in number.

Keywords: Central Kazakhstan, early Middle Ages, ancient Turkic, Kimak, Kypchak, ancient Kyrgyz.

References

- 1 Kyzlasov, L.R. (1951). Pamiatniki pozdnykh kochevnikov Tsentralnogo Kazakhstana. (Iz rabot Tsentralno-Kazakhstanskoi arkhologicheskoi ekspeditsii v 1948 g.) [Monuments of the late nomads of Central Kazakhstan (From the works of the Central Kazakhstan archaeological expedition in 1948)]. *Izvestiia Akademii nauk KazSSR – News of the Academy of Sciences of Kazakh SSR*, 3, 53–63 [in Russian].
- 2 Margulan, A.Kh. (2003). Sochineniia: [V 14 tomakh]. T. 4. Kamennye izvaianiia Ulytau [Works: In 14 volumes. T. 4. Stone statues of Ulytau]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 3 Kadyrbaev, M.K. (1959). Pamiatniki rannikh kochevnikov Tsentralnogo Kazakhstana [Monuments of early nomads of Central Kazakhstan]. *Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii – Works of the Institute of History, Archeology and Ethnography*, 7, 162–202 [in Russian].
- 4 Margulan, A.Kh. (1978). Ostatki osedlykh poselenii v Tsentralnom Kazakhstane [Remains of settlements in Central Kazakhstan]. *Arkheologicheskie pamiatniki Kazakhstana – Archaeological Monuments of Kazakhstan*, 3–37 [in Russian].
- 5 Smailov, Zh.E. (2015). Pamiatniki arkheologii zapadnoi Saryarki (srednevekovye gorodishcha i poseleniia) [Monuments of archeology of Western Saryarka (medieval settlements)]. Karaganda: Tengri Ltd [in Russian].
- 6 Ermolenko, L.N., Getsova, N.S., & Kurmankulov, Zh.K. (1985). Novyi vid sooruzheniia s izvaianiiami iz Tsentralnogo Kazakhstana [A new type of structure with statues from Central Kazakhstan]. *Problemy okhrany arkheologicheskikh pamiatnikov Sibiri – Problems of protection of archaeological monuments in Siberia*, 137–161 [in Russian].
- 7 Ermolenko, L.N., & Kurmankulov, Zh. (1992). Tsentralno-kazakhstanskii pamiatniki s izvaianiiami kypchakskogo oblika [Central Kazakhstan monuments with sculptures of the Kypchak appearance]. *Margulanovskie chteniia. Tezisy – Margulan Readings. Theses*, 116–119 [in Russian].
- 8 Ermolenko, L.N. (1987). Srednevekovye kamennye izvaianiia s verkhovev reki Atasu [Medieval stone statues from the upper reaches of the Atasu River]. *Voprosy periodizatsii arkheologicheskikh pamiatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana – Issues of Periodization of Archaeological Monuments of Central and Northern Kazakhstan*, 102–108 [in Russian].
- 9 Ermolenko, L.N. (2004). Srednevekovye kamennye izvaianiia kazakhstanskikh stepei (tipologii, semantika v aspekte voennoi ideologii i traditsionnogo mirovozzreniia) [Medieval stone statues of the Kazakh steppes (typology, semantics in terms of military ideology and traditional worldview)]. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN [in Russian].
- 10 Kamolov, G. (Eds.). (2010). Svod pamiatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Pavlodarskaia oblast [Code of monuments of history and culture of the Republic of Kazakhstan. Pavlodar region]. Almaty: Aruna [in Russian].
- 11 Ermolenko, L.N., & Evdokimov, V.V. (2017). Srednevekovye izvaianiia iz muzeia arkheologii Karagandinskogo universiteta [Medieval sculptures from the Museum of Archeology of Karaganda University]. *Aktualnye problemy otechestvennoi istorii i arkheologii – Current problems of national history and archaeology*, 30–35 [in Russian].
- 12 Smagulov, T.N., & Merts, V.K. (2007). Srednevekovye pogrebeniia iz Pavlodara [Medieval burials from Pavlodar]. *Izvestiia NAN RK – News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 1 (253), 135–142 [in Russian].
- 13 Botalov, S.G., & Tkachev, A.A. (1990). Nurinskoe pogrebenie VIII–IX vv. [Nura burial of VIII–IX centuries]. *Arkheologiiia Volgo-Uralskikh stepei – Archaeology of the Volga-Ural steppes*, 147–150 [in Russian].
- 14 Ermolenko, L.N., & Kurmankulov, Zh.K. (2002). Sviatilishche na reke Zhinishke i problema pervonachalnogo vida kypchakskikh izvaianii [Sanctuary on the Zhinishke River and the problem of the original appearance of Kypchak statues]. *Arkheologiiia, etnografiia i antropologiiia Evrazii – Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 3 (11), 78–87 [in Russian].
- 15 Khasenova, B.M. (2015). Kurgan tiurkского времени mogilnika Ashchitasty 27 v Turgae [Kurgan of the Turkic time of the Ashchitasty 27 burial ground in Turgay]. *Drevnii Turgai i Velikaia Step: chast i tseloe – Ancient Turgai and the Great Steppe: part and whole*, 212–222 [in Russian].
- 16 Beisenov, A.Z., & Voloshin, V.S. (2002). Mogilnik Izhevskii-2 [Burial ground Izhevsky-2]. *Izuchenie pamiatnikov arkheologii Pavlodarskogo Priirtyshia – Study of archaeological monuments of the Pavlodar Pre-Irtysh region*, 165–174 [in Russian].
- 17 Zhelezniakov, B.A., & Poppel, D.A. (2007). K religioznoi situatsii v stepnoi zone Tsentralnoi Azii v IX–X vv. (nakhodka keramicheskogo shtampa s izobrazheniem lva v Sary-Arke) [On the religious situation in the steppe zone of Central Asia in the 9th

10th centuries. (finding of a ceramic stamp depicting a lion in Sary-Arka). *Otan tarikhy – Homeland History*, 2 (38), 114–123 [in Russian].

18 Zhelezniakov, B.A., & Poppel, D.A. (2007). Pod znakom lva [Under the sign of the lion]. *NOMAD Kazakhstan*, 2 (14), 78–85 [in Russian].

19 Zaibert, V., & Kamolov, G. (Eds.). (2009). Svod pamiatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Akmolinskaia oblast [Code of monuments of history and culture of the Republic of Kazakhstan. Akmola region]. Almaty: Aruna [in Russian].

20 Bermagambetov, A.Zh., & Amirgalina, G.T. (2004). Raskopki kurgana na mogilnike Kyzyl-Enbek v Pavlodarskoi oblasti [Excavations of a kurgan at the Kyzyl-Enbek burial ground in the Pavlodar region]. *Izvestiia NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk – News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series*, 1, 60–64 [in Russian].

21 Artykbaev, Zh.O. (2007). Srednee Priirtyshye v kontekste problem Evraziiskikh stepei (etnoistoricheskii i etnoarkheologicheskiy opyt issledovaniia) [The Middle Irtysh Region in the Context of the Problems of the Eurasian Steppes (Ethnohistorical and Ethnoarchaeological Research Experience)]. Pavlodar: EKO [in Russian].

22 Dosymbaeva, A., & Nuskabai, A. (2012). Tiurkskii arkhologo-etnograficheskii kompleks Kumai [Turkic archaeological and ethnographic complex Kumai]. Astana: Signet Press [in Russian].

23 Zhusupov, D.S., & Dmitriev, E.A. (2017). Arkheologicheskie issledovaniia 2012 goda v mestnosti Tortkol [Archaeological research in 2012 in the area of Tortkol]. *Aktualnye problemy Otechestvennoi istorii i arkheologii – Current Problems of Domestic History and Archaeology*, 52–54 [in Russian].

24 Baitanaev, B.A., Akhatov, G.A., & Kazizov, E.S. (2014). Kultovo-pogrebalnyi kompleks Karakoitas i Akkoitas «Dolina batyrov» [Cult-burial complex of Karakoitas and Akkoitas “Valley of Batyrs”]. Proceedings from Rising to the heights of archaeology: “Ancient and Medieval States on the Territory of Kazakhstan”: *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (2014 goda) – International Scientific Conference*. (pp. 659–668). Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].

25 Peresvetov, G.Yu. (2015). Kamennye ogradki s tsentralnoi steloi rannego zheleznogo veka i tiurkskim izvaianiem (k voprosu o vremeni sooruzheniia) [Stone fences with a central stele of the early Iron Age and a Turkic statue (on the question of the time of construction)]. *Drevnie kultury Severnogo Kitaia, Mongolii i Baikalskoi Sibiri – Ancient Cultures of Northern China, Mongolia, and Baikal Siberia*, 2, 634–642 [in Russian].

26 Dmitriev, E.A., & Zhusupov, D.S. (2018). Tiurkskie ogrady mogilnika Tanabai v kontekste issledovaniia rannesrednevekovykh pamiatnikov Tsentralnogo Kazakhstana [Turkic fences of the Tanabai burial ground in the context of studies of early medieval monuments of Central Kazakhstan]. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniia – Theory and Practice of archaeological research*, 1 (21), 144–154 [in Russian].

27 Khabdulina, M.K. (2016). Rannemusulmanskie pogrebeniia nekropolia gorodishcha Bozok [Early Muslim burials of the Bozok necropolis]. *Dialog gorodskoi i stepnoi kultur na Evraziiskom prostranstve. Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy – The Dialogue of Urban and Steppe Cultures in the Eurasian Space. Historical Geography of the Golden Horde*, 94–98 [in Russian].

28 Khabdulina, M.K., Bilialova, G.D., & Bonora, Zh.L. (2018). Rasprostranenie islama v vostochnom Desht-i-Kypchake po materialam gorodishcha Bozok [The spread of Islam in the eastern Desht-i-Kypchak based on the materials of the ancient settlement of Bozok]. *Narody i religii Evrazii – Nations and Religions of Eurasia*, 1 (14), 16–30 [in Russian].

29 Dmitriev, E.A., Loman, V.G., & Kukushkin, I.A. (2017). Mogilnik Maibulak II. Novyi pamiatnik epokhi srednevekovia Saryarki [Burial ground Maibulak II. A new monument of the Middle Ages in Saryarka]. *Aktualnye problemy Otechestvennoi istorii i arkheologii – Current Problems of Domestic History and Archaeology*, 48–51 [in Russian].

30 Kurmankulov, Zh., & Kasanova, A.D. (2017). Predvaritelnoe soobshchenie o sviatilishche Unirek v Tsentralnom Kazakhstane [Preliminary report on Unirek sanctuary in Central Kazakhstan]. *Madeniet. Kultura. Culture*, 1 (1–2), 105–109 [in Russian].

31 Beisenov, A.Z., Khasanova, B.M., Akhiyarov, I.K., & Duisenbai, D.B. (2018). Kurgan s «usami» Kabantau v Tsentralnom Kazakhstane [Mound with “mustache” Kabantau in Central Kazakhstan]. *Vestnik Dagestanskogo nauchnogo tsentra – Bulletin of the Dagestan Scientific Center*, 71, 64–76 [in Russian].

32 Kukushkin, I.A., Dmitriev, E.A., & Kukushkin, A.I. (2019). Predvaritelnye rezultaty issledovaniia pamiatnikov tiurkskogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana v 2018 godu [Preliminary results of studies of monuments of the Turkic period of Central Kazakhstan in 2018]. *Kochevyie imperii Evrazii v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniia – Nomadic Empires of Eurasia in the Light of Archaeological and Interdisciplinary Research*, 135–137 [in Russian].

33 Kukushkin, I.A., Loman, V.G., Kukushkin, A.I., Dmitriev, E.A., & Shariiazdanov, O.K. (2019). Provedenie nauchnogo arkheologicheskogo issledovaniia obekta tiurkskogo perioda «Ashcheken Sorany» [Conducting a scientific archaeological study of the object of the Turkic period “Ashcheken Sorany”]. *Altaistika, tiurkologiia, mongolistika – Altai Studies, Turkic Studies, Mongolistics*, 1, 49–128 [in Russian].

34 Dmitriev, E.A., Kukushkin, A.I., & Kukushkin, I.A. (2020). Drevnetiurkskie ogrady Akbaur [Ancient Turkic fences Akbaur]. *Arkheologiia Kazakhstana – Archeology of Kazakhstan*, 2, 36–50 [in Russian].

35 Merts, V.K., Merts, I.V., & Demidkova, E.D. (2020). Arkheologicheskie issledovaniia v gorakh Kalmakkyrgan (Mayskiy raion Pavlodarskoi oblasti) [Archaeological research in the mountains of Kalmakkyrgan (Mayskiy district of Pavlodar region)]. *Margulanovskie chteniia – Margulan Readings*, 2, 483–497 [in Russian].

А.Б. Қалыш*, А.Ш. Аққалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: kalyshamanzol@gmail.com; aybobek.akkaliyeva@gmail.com)

Батыс Қазақстандағы савромат ескерткіштерінің зерттелу тарихы (ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы хақында)

Мақала Оңтүстік Орал маңындағы савромат ескерткіштерінің зерттелу тарихына арналған, негізінен, ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасу және даму мәселелерін қамтиды. Ерте көшпелілердің тарихы мен географиялық орналасу аймағы туралы деректер антикалық авторлардың еңбектерінен бастап кездеседі. Соның ішінде, грек тарихшысы Геродот сармат тайпаларының Скифияның шығыс шекарасына іргелес жатқан жерлерді мекендегенін «Тарих» атты еңбегінде келтіреді. Жалпы, антикалық әдебиеттер, тақырыбымызға сәйкес келетін савромат-сармат тайпалары туралы құнды мәліметтер береді. Десе де, Орал даласында ерте темір дәуірінде өмір сүрген ежелгі тайпалар ұзақ уақыт бойы зерттелмеген күйінде қалып отырды. Тек, XIX–XX ғасырлардан бастап қана зерттеушілердің назарын өзіне аударта бастайды. Осы уақыт аралығында Ф.Д. Нефедов, И.А. Кастанье, М.И. Ростовцев, Б.Н. Граков, П.С. Рыков, М.К. Қадырбаев және т.б. ғалымдар савромат-сармат мәдениетінің ескерткіштеріне археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, аталмыш мәдениетті зерттеуде үлкен өзгерістер алып келді. Сондай-ақ, 1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының құрылуы — көшпелілер тарихының одан әрі зерттелуіне ықпал етті.

Кілт сөздер: Оңтүстік Орал маңы, ерте көшпелілер мәдениеті, зерттелу тарихы, қалыптасуы, дамуы.

Кіріспе

Ұлы дала белдеуінің орта бөлігін алып жатқан Орал-Қазақстан даласы барлық дәуірлерде Еуразия даласының батыс және шығыс бөліктерін байланыстыратын дәнекер, түйісу аймағы саналды. Зерттеліп отырған аймақ ежелгі кезеңдерде шығыс пен батыстың өзара әрекеттесу динамикасын көрсетті, мұнда дәстүрлер көрінісі бастапқыда батыста пайда болып, шығысқа қарай таралды және кейіннен, керісінше, шығыстан батысқа қарай келді. Соның ішінде, Орал-Қазақстан аймағы арқылы шығыстан батысқа қарай көшпелілердің жаппай қоныс аудару жолдары өтті. Қазақстан даласы арқылы қоныс аударған көшпелілердің белгілі бір жолды таңдауы, негізінен, Орал-Қазақстан өңіріндегі этносоциалдық жағдайлармен тікелей байланысты болды [1; 7–8].

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің біріне жататын ерте көшпелілердің шығу тегіне байланысты зерттеушілер арасында әртүрлі тұжырымдамалар бар. Мысалы, аталмыш аймақтағы көшпелілердің қола дәуірі тайпаларымен сабақтастығын анықтау, б.з.д. VI–I ғасырларда мекен еткен тұрғындар арасындағы қарым-қатынасты зерттеу және сақ-скиф дәуіріндегі тайпалардың қазіргі географиялық картаға орналасу жағдайы туралы деректерді жинақтауға қатысты пікірлері кездеседі.

Соның ішінде, көптеген жылдар бойы ғалымдар арасындағы ең даулы мәселеге — «савромат-сармат» мәдениетінің қалыптасу үдерісі, оның басталу және аяқталу уақыты, мәдениетті құрайтын компоненттері мен біздің заманымызға дейінгі кезеңдерде азиялық Сарматия жерінде орын алған этногенетикалық жағдайларды анықтау жатады.

Негізгі бөлім

Революциядан бұрынғы кезең. Оңтүстік Орал маңын мекен еткен тұрғындарға деген қызығушылық ежелгі уақыттардан бастап байқалады. Соның ішінде, Геродоттың «Тарих» атты төртінші кітабының жартысынан астамы скифтердің көшпелі тайпаларын сипаттауға арналған. Тақырыбымызға сәйкес келетін сармат тайпалары алғаш рет тарихи сахнада пайда болған кезде, олар Скифияның шығыс шекараларына іргелес жатқан жерлерді мекендеген. Бұл туралы Геродот «Танаис (Дон) өзенінің арғы жағында Скифия аймағы аяқталып, он бес күндік жолды құрайтын сарматтардың жері басталады, ол жерде ешқандай ағаш өспейді» деп сипаттайды [2; IV]. Гректер мен римдіктердің көзқарасы бойынша Шығыс Еуропаның оңтүстігінде сармат дәуірінің басталу уақыты Скифияны жаулап алу кезеңімен байланысты. Диодор Сицилийский: «бұл соңғы савроматтар біраз жылдардан соң күшейе

* Хат-хабарларға арналған автор E-mail: kalyshamanzol@gmail.com

түсіп, Скифияның едәуір бөлігін жойды да, ол жерді шөлге айналдырды» деп жазды. Диодор савроматтардың Скифияны жаулап алу фактісіне ғана тоқталып, оқиғаның қашан болғандығын ашып көрсетпеді. Алайда, III ғасырдағы жарқын скиф мәдениетінің жойылуы, сондай-ақ археологиялық зерттеулер нәтижесінде анықталған скиф перифериясындағы қалалар қирауы Диодор сипаттаған уақытпен сәйкес келеді [3; 299–300]. Ежелгі кезеңде Азияның далалық аймақтарындағы өмір сүру жағдайлары үнемі өзгеріп отырды. Соған байланысты, атқа мінудің ойлап табылуы және оның дамуы, садақшылардың пайда болуы — б.з.д. II мыңжылдықтың ортасымен сәйкес келеді. Ал бұл халықтар дамуындағы үлкен бетбұрыстарға әкеліп соқты. Жалпы, сарматтардың әскери істері туралы ежелгі авторлардың алғашқы жазбалары соңғы эллинизм дәуірінен басталады, бірақ олардың дәлелдемелерінің негізгі бөлігі Рим кезеңіне жатады. Ірі соғыстар, негізінен, аштық немесе кейбір сыртқы факторлардың әсерінен, соның ішінде, тайпалардың жаңа жайылымдарды басып алып, халықтардың одан әрі қоныс аударуы салдарынан басталған болуы мүмкін. Осылайша, көшпелі сармат тайпалары Доннан батысқа қарай — Днепрге дейін қоныс аударып бастайды. Бұл миграция туралы римдік ғалым Үлкен Плиний өзінің «Табиғи тарих» атты еңбегінде Танаис өзінің кешіп өткен он екі тайпа туралы дерек келтіреді [4; VI, 22]. Батысқа қоныс аударған барлық тайпалардың тағдырлары ұқсас келеді: олар ерте ме, кеш пе, өздері жаулап алған елдерді мекендеген халықтардың арасына сіңіп кетеді [5; 10–11]. Жалпы, антикалық әдебиеттер б.з.д. V — б.з. IV ғасырлар аралығын мекендеген сарматтар туралы құнды деректерді береді.

Ұзақ уақыт бойы ерте темір дәуірінде Орал даласында өмір сүрген ежелгі тайпалар зерттелмеген күйінде қалып отырды. Савромат-сармат тайпаларымен байланысты мәселелер XVIII ғасырда зерттеліне бастады. Бұл, ең алдымен, славян халықтарының шығу тегін зерттеу арқылы жүзеге асырылды. Осы кезеңдегі тарихшылардың еңбектерінде славян халықтарының сарматтармен туыстық қатынасы, тілдік қатыстылығы туралы мәселелер көтерілді және олар антик авторларының деректерін талдау негізінде савромат-сармат тайпаларын локализациялауға тырысты. Скифтердің мәдениетін зерттеумен салыстырғанда, сарматтардың мәдениеті мен тарихына біраз уақыт бойы дұрыс көңіл бөлінген жоқ, бұл негізінен деректік материалдар мөлшерінің аз болуымен байланысты еді. XIX ғасырдың соңғы ширегінен XX ғасырдың басына дейін Ф.Д. Нефедовтың, И.А. Кастаньенің, М.И. Ростовцевтің және т.б. жүргізген қазба жұмыстары савромат-сармат дәуірін зерттеуде өзгерістер алып келді. Соның ішінде, Оңтүстік Орал маңындағы қорғандарға Ф.Д. Нефедов 1887–1888 жылдары бірнеше археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, оларды скиф кезеңіне жатқызды [6].

1) Елек өзенінің сол жағалауында орналасқан Тамар-Уткель қорғаны. Кішірек келген қорғаннан әртүрлі тереңдікте екі адам сүйегі анықталды. Ер адамның қаңқасының жанынан — алтын гривна, алтын сырға, қызғылт моншақ, 32 қола жебе ұшы, ал, әйел адамның жанынан — ляпис-лазурьдан жасалған екі дана пирамида тәрізді салпыншақ, алты қырлы әйнек моншақ табылды;

2) Павловск бекеті, Орал өзенінің бойындағы қорған. Бұл қорғаннан үлкен қола тостаған, темір семсер (сабы орақ тәрізді), қола жебе ұштары, қола айнаның сынығы, тас қайрақтар анықталды;

3) Осыған ұқсас жәдігерлер Самара губерниясында орналасқан Бузулук қорғандарынан да тіркелді. Екінші қорғаннан — темір семсер, қыштан жасалған үкінің басы, қоянның темір мүсіні, ал үшінші қорғаннан — бөрененің астынан құрбандық үстелі және қола айнаның тұтқасы (тұтқаның ұшында қойдың бейнесі суреттелген), ал, үйіндіден қола жебелер мен жануар сүйектері кездесті.

Осы қорғандардан табылған олжалардың кейбіреуіне сипаттама беріп өтсек:

1) әртүрлі өлшемдегі алтын жапсырмалы тоғалар (артында бір немесе екі ілмегі бар). Зооморфты стильдегі тоғаларда грифонның, арыстанның, қабанның суреттері бейнеленген;

2) жыртқыш аңның үш тісі;

3) 14 моншақ-каури монета бақалшағы, моншақтың бесеуі көк әйнектен, біреуі сердоликтен және алтауы алтыннан жасалған;

4) үш қырлы мыстан жасалған 8 дана жебе ұшы;

5) өткір темір қанжар, тері бөліктері [7; 604–605].

Көшпелілердің тарихы мен мәдениетін зерттеудің жандануына 1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының құрылуы ықпал етті, оның мүшелері археологиялық ескерткіштерді жүйелі түрде тіркеп, қазба жұмыстарын жүргізе бастады. ОҒМК мүшелерінің ішінде аймақтың ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеуде Орынбор гимназиясында француз тілі пәнінің оқытушысы И.А. Кастаньенің еңбегі орасан зор. Зерттеуші өзінің ғылыми қызметін екі бағытта: қазба жұмыстары және қазақ даласының ежелгі мәдениеті ескерткіштерінің жинағын құрастыру мақсатында жүргізді. XX ғасырдың алғашқы онжылдығына дейінгі жинақталған барлық археологиялық материалдар

И.А. Кастаньенің 1910 жылы басылым көрген «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» деген еңбегінде барынша толық жүйеленіп жинақталып берілді. Мұнда 1910 жылға дейін Еділ, Оңтүстік Орал және Орта Азия аумағында зерттелген археологиялық нысандар туралы барлық ақпарат жинақталған. И.А. Кастаньенің бұл еңбегі қазақ даласының ежелгі ескерткіштерінің жинағын жасаудағы алғашқы тәжірибе болды. Сонымен қатар, ол комиссияның тапсырмасымен 1904, 1906 және 1909 жылдары Ақтөбе қаласына жақын Қарғалы өзенінің бойындағы ескерткіштерге шағын археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді [8; 118–123]. 1904 жылы И.А. Кастанье ОҒМК-ның тапсырмасы бойынша Торғай облысы, Ақтөбе уезінде орналасқан археологиялық ескерткіштерді зерттеп, Шиелі үңгірі, Ашусай қорғаны, өңделмей күйдірілген кірпіштен жасалған қабірлерді анықтады. Ашусай обасы тоналған және одан күл мен көмір қалдықтары, жерлеу орнында шашылып жатқан 2 адамның сүйегі табылды. Ал жәдігерлерден қола айылбас қана тіркелді [9; 196–197].

Кеңес кезеңі. 1918 жылы скифология мен сарматологияның негізін қалаушылардың бірі М.И. Ростовцевтің «Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте осы уақытқа дейін Оңтүстік Орал маңында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері алғаш рет ғылыми негізде жинақталды және ол Оңтүстік Орал маңы мен Батыс Қазақстандағы скиф пен сарматтық ескерткіштердің революцияға дейінгі зерттеулерінің қорытындысы болды. М.И. Ростовцев Оңтүстік Орал маңындағы савромат-сармат ескерткіштерінің кезеңдестірілуін алғашқылардың бірі болып жасады. Осылайша, Покровка ауылы мен Биш-Оба қорымындағы тоналған обаларды (И.А. Кастаньенің және П.С. Назаровтың қазба жұмыстары) б.з.д. VI–V ғасырларға жатқызды және сол арқылы Оңтүстік Орал маңының өзге де ескерткіштерден, соның ішінде, прохоровтық қорымдардан айырмашылықтары анықталды. Сонымен қатар, М.И. Ростовцев табылған жәдігерлердің Солтүстік Қара теңіз аймағы мен Оңтүстік Сібірдің материалдарымен ұқсастығы бар екендігін де атап өтті. Прохоров қорғандарының жерлеу салты мен олжаларын талдай отырып, олардың Орынбор өлкесінің, сондай-ақ Орал және Торғай облыстарының басқа ескерткіштерімен ұқсастығын атап көрсетті. Прохоров қорғандарын кейінгі кезеңдермен салыстыра отырып, оны эллинизм дәуіріндегі Кубань ескерткіштерімен хронологиялық тұрғыдан байланыстырды [10].

Жалпы, Орынбор тобына тиесілі бұйымдардың басым көпшілігі Парсы және Иран жерінен келген тауарлар болып саналады. Осындай бұйымдарға Покровка қорғанынан табылған парсы патшасы бейнеленген мөрді және Прохоров қорғанынан анықталған арамейлік жазуы бар күміс табақты жатқызуға болады. Олар шамамен б.з.д. II–I ғасырлармен мерзімделеді.

Кубань ескерткіштеріне жақын келетін прохоровтық бұйымдар негізінен кейінгі эллинизм дәуірімен кезеңделеді. Сонымен қатар, бұл жерден Батысқа қарай жол салған садақшылар мен салт аттылардың жерлеу орындарын да кездестіреміз. Жалпы, М.И. Ростовцев Оңтүстік Орал маңын мекендеген сарматтарды иран тілдес халықтар деп есептеп, сарматтық қоғамды феодалдық, ал, сарматтарды — атты әскер ретінде санады [11; 105].

Сарматтар басқа да қуатты тайпа топтары — языг, роксолан, аорс және сирак, кейіннен алан тайпаларымен бірлесіп, шығыс аймақтан Ресейдің оңтүстігіне қарай қоныс аударады. Б.з.д. II ғасырға қарай аталған алғашқы төрт тайпа скифтерді Қырымға қарай ығыстырып, батыста Дунайға дейін — языгтар; Дон мен Днепр аралығында — роксоландар; Кубань өзенінің ағысында, Кавказға жақын аймақта — сирактар; солтүстікте Донға дейін — аорс тайпалары қоныстанды. Бұл тайпалардың барлығы да жеке өмір сүріп, белгілі бір мемлекетті құрмады [12; 93–94]. Зерттеуші, савроматтар мен сарматтардың генетикалық байланыстары жоқ екендігін айтып, Покров пен Прохоров қорғандарын қалдырған халықтар — Орынбор даласына әртүрлі тарихи кезеңдерде қоныстанған тайпалар болуы мүмкін деп тұжырым жасады [7; 611–612].

XX ғасырдың 20–30-жылдары белсенді жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары дерекқор базасының айтарлықтай толықтырылуына және ерте темір дәуірінде Еділдің төменгі ағысы мен Оңтүстік Орал маңында өмір сүрген көшпелі халықтар туралы мағлұматтардың кеңеюіне ықпал етті.

Б.Н. Граков 1920 жылдардың аяғында Төменгі Еділ мен Оңтүстік Орал маңындағы қорымдарға зерттеу жұмыстарын жүргізіп, екі аймақтың ежелгі тұрғындарының мәдени бірлігі туралы гипотеза жасады. Бұрын алынған материалдар мен жаңа қазба деректерін талдай отырып, ол ескерткіштердің жеке тобын бөліп алып, оларды б.з.д. VI–IV ғасырларға жатқызды және Еділ бойы мен Орал маңында жүргізілген қазба жұмыстары барысында савромат-сармат мәдениетіне тән белгілерді анықтап, сарматтардың әлеуметтік құрылымы мен өмір салтының ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Б.Н. Граков «Курганы в окрестностях поселка Нежинского Оренбургского уезда по раскопкам 1927 года» атты

мақаласында Нежинка обасының қарапайым жерлеу орындары Прохоровтық бай қорғандардан жерлеу салты бойынша аса қатты ерекшеленбейтінін атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, б.з.д. VI–IV ғасырларда Еділ бойы мен Орал маңында Прохоров қорғанының бай және Нежинка обасының қарапайым жерлеу орындарынан көшпелі-әскери типтегі күрделі сармат қоғамының өмір сүргенін байқауға болады [13; 154].

Сонымен бірге, ол б.з.д. IV ғасырдағы скиф тайпаларының орнына прохоровтық ескерткіштерді қалдырған сармат халықтары келді деп есептеді. Осылайша, Б.Н. Граков М.И. Ростовцевтің ұсынған скифтердің сарматтармен генетикалық байланысы жоқ деген көзқарасын қолдады [14; 47].

Келесі зерттеуші П.Д. Раудың жұмыстары Еділ-Орал қос өзенін мекендеген тұрғындар қалдырған мәдениеттің хронологиясына және оның мәселелері мен ерекшеліктеріне арналды, негізінен сармат мәдениетінің даму кезеңдерін бөліп көрсетумен сипатталды. Ерте темір дәуіріндегі ескерткіштердің хронологиясын дамыта отырып, ол жерлеу рәсімінің жергілікті ерекшеліктеріне және Самара-Орал жеріндегі халықтардың материалдық мәдениеттеріне назар аударды. П.Д. Рау алғашқылардың бірі болып осы аймақтан табылған жебе ұштары мен тастан жасалған құрбандық үстелдерінің Еділдің төменгі ағысындағы жәдігерлерден ерекшеленетіні туралы пікір білдірді. Бұл аң стилінде жасалған олжаларға да қатысты айтылады. Және П.Д. Рау аң стиліндегі бірқатар мотивтердің өзіндік даму тарихы бар деп санады [15].

П.С. Рыков өзінің 1936 жылы жарыққа шыққан еңбегінде сарматтардың әлеуметтік-экономикалық өмірін скифтерден бөліп қарастыруға болмайтынын атап өтеді. Тек уақыт өте келе, жоғарыда аталған халықтардың материалдық мәдениеттеріндегі әлеуметтік өзгерістерді көрсететін жаңа құбылыстар пайда болды деп есептеді [11; 106].

В.И. Равдоникастың пікірінше, скиф дәуіріне жататын ең бай қорымдар, жәй ғана бай қорымдар көп болған жағдайда жойылып кетеді. Бұл қоғамдық құрылымдағы өзгерістерді білдіретін әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің өсуімен түсіндірілді. Басқаша айтқанда, сармат қоғамында тайпалар арасындағы үлкен маңызы мен беделі бар отбасылар тобы құрылды. «Материалдық мәдениеттегі жаңа құбылыстардың» өсуі скифтер арасында оның соңғы сатысында байқалды, бұл жағдайды зерттеушілер кейде ерте сарматтармен оңай араластырып жатады. Осылайша, скиф пен сармат қоғамында үлкен әлеуметтік өзгерістер орын алып, жаңа формацияға өтеді. Скиф жерлеу орындарында қойылған мұрагерлік жолмен берілетін олжалардың саны азайып, алтын сияқты құнды бұйымдар зермен алмастырылады [16]. Сонымен, аталған халықтардың әлеуметтік-экономикалық өмірінде айқын өзгерістер байқалып, жерлеу орындарында кездескен құнды бұйымдар қарапайымдала түскенін және оның қоғамдағы маңыздылығын көре аламыз Семсерлермен, садақтармен, ауыр найзалармен жақсы қаруланған атты әскерлердің, басқа сармат топтарына қарағанда едәуір артықшылықтары бар болды және олар жерлеу рәсімдерінде көрініс тапты [11; 107].

Кубань жеріндегі сармат қоғамының Еділ өзенінің төменгі ағысындағы сияқты тұрақты орындары болмады және сарматтық қалашықтар мен қорымдар топырақ үйінділерінсіз тұрғызылды. Соңғы кездерге дейін көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ және қалмақ халықтарының тұрақты мекенжайларда қыстағандығы сияқты сармат тайпалары да осындай көшпелілікті ұстанды. И.В. Синицын мен Н.К. Арзютовтың Аткар ауданы, Колышлей өзені бойына жүргізген археологиялық қазба жұмыстары Еділ өзенінің төменгі ағысында орналасқан сарматтық ескерткіштер туралы қызықты мәліметтер береді және оларды II–III ғасырлармен мерзімдейді [17; 58–61, 18; 89–91]. 1925–1931 жылдары жүргізілген зерттеу барысында сармат пен мордва халықтары арасындағы көршілік қатынастардың бар екендігі дәлелденіп, Колышлей және Медведица өзендері бойын мекендеген сармат тайпаларының, осы жерде тұрақты қыстаулары болғандығы және олардың көктем-жаз айларында көшіп-қонып жүргендігі анықталды [19]. Аталған аймақта егіншілер мен жартылай көшпелі халықтар арасында тығыз байланыс орнап, бір-бірімен сатылы түрде жақын бола бастады.

Б.Н. Граковтың савромат-сармат мәдениетінің генезисіне арналған басты еңбектерінің бірі — «Пережитки матриархата у сарматов» мақаласы 1947 жылы жарық көрді [20; 102–121]. XX ғасырдың 30–40 жылдары жинақталған жаңа материалдар кейбір көзқарастарды қайтадан қарауға және көшпелілер мәдениетін дамытудың жаңа тұжырымдамасын ұсынуға мүмкіндік берді. Б.Н. Граковтың пікірінше, Еділ-Орал аймағында б.з.д. VI ғасырдан — б.з. IV ғасырға дейін біртұтас савромат-сармат мәдениетін тасымалдаушы көшпелі тайпалар өмір сүрген [14; 47]. Біртұтас мәдениетті анықтай отырып, Б.Н. Граков оны төрт кезеңге бөлді:

1. Савромат немесе блюменфель мәдениеті (б.з.д. VI–IV ғасырлар).

Бұл кезеңге жататын қорғандардың биіктігі 1 м-2 м-ге дейін жетеді. Шығыстан батысқа қарай бағытталған жерлеу шұңқырлары ұзын әрі кең болып келеді. Тереңдігі 3–4 м. Қайтыс болған адам басы батысқа (кей жағдайларда шығысқа) қаратылған күйде шалқасынан созылыңқы жерленген. Көп жағдайда мәйіттің жанында бор немесе ақ саз, реальгар бөліктері сақталған.

Мәйітті өртеу және ерлер мен әйелдерді бірге жерлеу сирек кездеседі. Жәдігерлерден скифтік түрдегі қанжарлар мен ұзын сапты темір және қола семсерлер, архаикалық және классикалық ұңғымалы қола және темір жебелер, темір найза ұштары кездеседі. Ат әбзелдері негізінен скифтік нұсқада жасалған, ал, керамикасы кейінгі киммерийлік кезеңге тән. Сүйектен әзірленген аң стиліндегі бұйымдарда жыртқыштар мен шөп қоректі жануарлар бейнеленген. Әйел жерлеу орындарынан Ольвиялық және жергілікті ұсталардың қолынан шыққан айналар, сырғалар, архаикалық және классикалық түрдегі моншақтар кездеседі.

2. Савромат-сармат немесе прохоров мәдениеті (б.з.д. IV–II ғасырлар).

Бұл мәдениетке пішіндері мен өлшемдері бірдей болып келетін қорғандар тән. Обаның үстінде тас үйінділер және оның айналасын күйдірілген қыштан жасалған сақина қоршап жатыр. Үйінділердің арасынан жанған ағаш қалдықтары табылды. Жерлеу шұңқырлары сопақша келген және солтүстік-шығыс-оңтүстік-батыс немесе солтүстіктен оңтүстікке қарай тікелей бағытталған. Ұжымдық жерлеу орындары (бірнеше ер адам мен әйел адам) — блюменфельдік қорғандармен сәйкес келеді. Мәйітті қойып жерлеуде басын негізінен оңтүстікке, кейде батысқа қаратқан. Ал төсеніш ретінде — шөптерді, матаны, киізді пайдаланған. Соңғы асы ретінде — қойдың, жылқының, сиырдың тұтас еттері бірге қойылған. Бұйымдардан скифтік семсерлер мен қанжарлар, қысқа сапты семсерлер, чертомлық типтес саптағы семсерлер, ұңғымалы жебелер, үш қанатты шегелі жебе ұштары т.б. табылды. Б.з.д. IV–II ғасырлармен мерзімделетін гректік және ирандық импорттағы моншақтар және ирандық тостағандар мен әшекей бұйымдар да анықталды.

3. Сармат немесе суслон мәдениеті (б.з.д. II ғасырдың аяғы — б.з. II ғасыр).

Төмен орналасқан қорғандар. Жерлеу шұңқырлары төртбұрышты, дөңгелекті болып келеді. Көп жағдайда батыс және шығыс қабырғаларынан жіңішке катакомба жүргізілген. Шұңқырдың бағыты — меридиональды. Оңтүстік-батыс қалыптағы дөңгелек және төртбұрышты жерлеу шұңқырларында қайтыс болған адамды диагональ бағытта жерлеген. Ал қарапайым шұңқырлар мен катакомбаларда басын оңтүстікке қаратып, созылыңқы түрде жатқызған. Жерлеу орындарының үстіне киіз, қабық, мата төселген және жартылай, кейде толықтай өртеу рәсімі де бар болған, бірақ ол сирек кездеседі. Соңғы асы ретінде — табаққа салынған қойдың аяқтары қойылған. Табылған материалдар арасында қысқа сапты семсерлер мен қанжарлар, үш қанатты шегелі жебелер, алебастрлы ыдыстар, айналар кеңінен тараған. Сонымен қатар, мойыны цилиндрлі болып келетін шар және жұмыртқа тәріздес ыдыстар, жылтыр қара кувшиндер, Қаратөңіз импортына тиесілі римдік моншақтар да анықталды.

4. Алан немесе шилов мәдениеті (б.з. II–IV ғасырлар).

Биіктігі 10–12 см, диаметрі 9–16 см болатын кішігірім келген қорғандар. Жерлеу шұңқырының пішіні негізінен батыс қабырғада салынған жіңішке катакомбалы, кейде ақымдап жерленген болып келеді. Мәйіттің басы солтүстікке қаратылып, созылыңқы түрде жатқызылған. Оң қолы маңдайына, кейде іш жағына қойылған. Бас сүйектердің 70 %-ға жуығы жасанды деформациялауға ұшыраған. Археологиялық материалдардан ұзын сапты семсерлер, қанжарлар, темір шегелі үш қанатты жебелер, кейінгі римдік түрге жататын әртүрлі фибулалар, қола және алтын диадемалар, жұмыртқа тәріздес ыдыстар т.б. табылған.

Б.Н. Граковтың осы еңбегінде савромат-сарматтардың арасында аналық рудың сарқыншақтарының болғандығы және оның кейіннен жойылып кеткендігі археологиялық тұрғыда қарастырылған [20; 104–106].

С.П. Толстовтың савроматтар мен сарматтардың шығу тегі туралы пікірлері қызықты болып келеді. Ол антик авторларының деректерін талдай отырып, савроматтардың этнографиялық ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Соның ішінде, савроматтарда гинекократиялық құрылым болды деп және олардың шығу тегі амазон тайпаларымен байланысты деп есептейді. Рим географы Помпоний Мела «Соғыс кезінде савромат тайпасының әйелдері ерлермен бірдей тең дәрежеде соғысты. Ер адамдар, негізінен, жаяу әскер ретінде шайқасып, садақты пайдаланса, әйел адамдар аттың үстінде соғысады» деп жазды [21; 114]. Осылардың барлығы савроматтарды патриархальдық үстемдікті ұстанатын басқа скиф тайпаларынан ерекшелендіріп, оларды массагет-хорезм шеңберіне жататын иран тілдес халықтармен байланыстырды. Нимфодор Сиракузский савроматтарда отқа табынудың маңызды рөл атқарғанын көрсетіп, оларды парсылармен салыстырады және өзге қаратөңіздік тайпалардан бөліп қарас-

тырады [22; 221]. Және осы арқылы оларды парсылармен ұқсастыра отырып, қаратеңіздік тайпалардан айырмашылықтары бар екендігін көрсетеді.

Жалпы, С.П. Толстовтың пікірінше, савроматтар мен массагеттерді матриархалдық қатынастар, отқа табыну және жылқыны құрбандыққа шалу сияқты белгілер біріктіреді. Ал савроматтардың кейіннен батысқа қарай жылжуын массагеттердің көрсеткен қысымының нәтижесі деп есептеді және ол М.И. Ростовцевтің пікіріне қарсы шығып, савроматтар мен сарматтарды туыстас тайпалар деп санады [22; 222].

Еділ бойын зерттеген П. Рау, И.В. Сеницын, сондай-ақ, Орал маңы мен Батыс Қазақстан өңіріне археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген О.А. Граков пен К.В. Сальников савроматтар мәдениетінің кейінгі қола дәуіріндегі — қималы хвалынь және андрон сияқты туыстас мәдениеттермен генетикалық байланысы бар болуы мүмкін деген болжамдар жасады [15, 20, 23, 24; 34–35]. Соның ішінде, андрондық белгілер Оралдық сарматтардың жерлеу орындарынан, керамикалық бұйымдарынан (әсіресе, б.з.д. IV ғ. андрон стиліндегі өрнектер) анық байқалады [25; 97–101].

Жалпы, К.В. Сальников савромат-сармат мәдениетін төрт кезеңге бөліп қарастырды:

- 1) савромат (б.з.д. VI–IV ғасырлар);
- 2) ерте сармат (б.з.д. IV–II ғасырлар.);
- 3) орта сармат (б.з.д. I ғасыр. - б.з. II ғасырдың басы);
- 4) кейінгі сармат (б.з. II–IV ғасырлар) [26; 86–92].

Еділ-Орал далаларын мекендеген көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен эволюциясы мәселелеріне және олардың ескерткіштерінің кезеңделуіне Б.Н. Граковтың белгілеген жолымен К.Ф. Смирновтың да бірқатар еңбектері жарыққа шықты. К.Ф. Смирнов өзінің алғашқы мақалаларының бірінде К.В. Сальниковтың ерте көшпелілердің кейінгі қола дәуірінде мекен еткен тайпалармен генетикалық байланысы бар деген пікірін қолдады. Савроматтардың жерлеу рәсімдерін, керамикалық, антропологиялық ерекшеліктерін талдау арқылы оларды автохтонды халық деп есептеді.

Негізінен, оралдық ескерткіштер екі этникалық ауданға бөлініп қарастырылады: солтүстік Челябинск және оңтүстік орск-чкаловский. 1948 жылы геологтармен Сағыз өзені бойынан (Жемнен батысқа қарай) анықталған сарматтық бұйымдар прохоров мәдениетіне тиесілі болуы мүмкін және Ор-Орынбор аумағының шекарасын оңтүстік-шығысқа қарай Ембіге дейін ұлғайтқан. Солтүстік Челябинск ауданына тиесілі қорғандардан мәйітті қойып жерлеу, кремация рәсімі, қарапайым топырақ үйінділерден тұратын жерлеу шұңқырлары да кездеседі. Ал Орск-Чкаловск ауданында негізінен тікбұрышты немесе сопақша келген шұңқырларда қайтыс болған адамды созылыңқы түрде қойып жерлеу рәсімі кеңінен таралған. Осындай жерлеу шұңқырларының айналасын тастан сақина тәріздес етіп қоршайтын болған. Сондай-ақ обалардың үстін таспен үйіп қою рәсімі, катакомбалы жерлеу орындары да бар.

Прохоров мәдениетінің оралдық тобы Еділдің бойындағы жаңа катакомбалық жерлеу орнының таралуына өзіндік ықпалын тигізді. Бұл қорғандардан, сонымен бірге, прохоровтық ұзын және қысқа сапты семсерлер, үлкен айналар мен алебастрлы құтылар да табылды. Осылайша, прохоров мәдениеті Солтүстік Каспий маңындағы сарматтарға да тән ескерткіш болып саналады [13].

Ерте сарматтардың шығу тегіне қатысты мәселелерді зерттеуде негізінен жазба деректер мен тіл білімінің қорытындыларын қарастыру қажет. Грек-римдік әдебиеттер савромат-сармат мәдениетін иран тілдес халықтардың дәстүрімен байланыстырады. Сондай-ақ, савроматтардың тілін скиф тайпаларымен де ұқсас болуы мүмкін деген деректер де кездеседі. Бұл туралы Геродот: «Савроматтар скиф тілінде сөйлейді, тек ежелгі кезеңдерде бұрмалауға ұшыраған» деген мәлімет келтіреді [2; IV].

К.Ф. Смирнов Еділ-Орал савроматтарын біртұтас археологиялық мәдениетке ие ерте сармат тайпаларының бір тобы ретінде қарастырды. Жалпы, ол савроматтарды Төменгі Еділ бойын мекен ететін туыстас тайпалардың этникалық тобы ретінде ұсынды. Орал маңы тайпаларының этникалық әртектілігін ескере отырып, К.Ф. Смирнов жазбаша деректер негізінде ерте сарматтардың массагеттермен генетикалық байланысы бар деген пікірге қосылды [27; 12–15].

Кейінгі еңбектерінде К.Ф. Смирнов ескерткіштерді кезеңдеу және Төменгі Еділ мен Оңтүстік Орал көшпелілерінің этникалық құрамы туралы көзқарасын біршама өзгертті. Өзінің негізгі жұмыстарының бірінде осы аймақтардың жерлеу ескерткіштерін мынадай хронологиялық топтарға бөлді: а) б.з.д. VIII–VII ғасырлар; ә) б.з.д. VII ғасырдың соңы - VI ғасыр; б) б.з.д. VI ғасырдың соңы - V ғасыр; в) б.з.д. V ғасырдың соңы - IV ғасыр. Алғаш рет б.з.д. VIII–VII ғасырлар деп белгіленген жерлеу орындары өтпелі кезеңнің ескерткіштері ретінде қарастырылды [27; 10].

Б.з.д. IV ғасырда савроматтар қоғамында үлкен өзгерістер орын алды. Еділ бойы мен Орал маңы мекендеген ежелгі көшпелілердің орнын басқан сармат тайпаларының дамуында жаңа кезең басталады. Бұл кезеңде шығыстан келген туыстас тайпалар жергілікті халықтармен бірлесіп, жаңа қуатты тайпа одақтарын құрады. Археологиялық материалдарда орын алған осындай өзгерістер арқылы прохоров деп аталатын жаңадан сарматтық мәдениет қалыптасады.

Жалпы, прохоров мәдениеті б.з.д. IV ғасырда Орал тауларының шығыс беткейі, Қазақстан, Арал маңы мекендеген халықтардың қоныс аударуы нәтижесінде пайда болды. Жаңа мәдениеттің құрылуында Елек және Ор өзендерінің бойын мекендеген көшпелілер үлкен үлес қосты, б.з.д. V ғасырда олардың жерлеу ескерткіштерінде ақымдап-катакомбалы жерлеулер көптеп кездесіп, қайтыс болған адам оңтүстік бағытқа қаратылып қойылған [28; 133], Орынбордың прохоровтық типтегі ерте жерлеу орындары савромат және прохоров мәдениетінің қосындысына жатады. К.Ф. Смирновтың пікірінше, б.з.д. IV ғасырда савромат тайпалары жойылып кетпеген немесе басқа халықтардың қысымымен орын ауыстырмаған [29; 286].

К.Ф. Смирновтың Оңтүстік Орал маңындағы көшпелілер мәдениетінің пайда болуы мен дамуына қатысты гипотезаларын М.Г. Мошкова өзінің бірқатар еңбектерінде қолдады. Яғни, К.Ф. Смирновтың андрон және кима мәдениетін тасымалдаушы халықтардың савроматтармен генетикалық байланысы бар деген пікірін ұстанды [30; 121–124; 31; 223]. Прохоров мәдениетіне көп көңіл бөле отырып, оның өмір сүру уақытын М.Г. Мошкова б.з.д. IV–II ғасырлар аясында анықтады. Ол прохоров мәдениетінің ескерткіштерін келесідей хронологиялық топтарға бөлді: б.з.д. IV ғасыр; б.з.д. IV–III ғасырлар; б.з.д. III–II ғасырлар [32; 78, 33; 8]. Сонымен бірге, б.з.д. I ғасыр мен б.з.д. II ғасырдың соңын М.Г. Мошкова өтпелі кезең ретінде қарастырып, оны орта сармат мәдениетінің қалыптасу уақыты деп санады [34; 16].

Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография институты мен Ақтөбе облыстық өлкетану мұражайы бірлескен түрде 1970 жылдары үш маусым бойы (1973, 1974, 1976 жылдары) Елек өзенінің сол жағалауындағы қорымдарға бірнеше археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, М.Қ. Қадырбаев және Ж. Құрманқұлов бастаған экспедиция б.з.д. VI ғасырдың екінші жартысы - V ғасырмен мерзімделетін савромат-сарматтық Сынтас, Бесоба, Жалғыз оба, Күміссай сияқты археологиялық ескерткіштерден құнды жәдігерлерді анықтады [35; 138].

Оңтүстік Орал өңіріндегі ерте көшпелілер мәдениетінің хронологиялық шеңберін Б.Ф. Железчиков біршама өзгеше тұрғыдан қарастырып, савромат және ерте сармат кезеңдерін б.з.д. VI–V ғасырлар және б.з.д. IV–II ғасырлармен мерзімдеді. Ғалым ерте сармат (прохоров) кезеңіне жататын жерлеу рәсімдерінің кейбір түрлері б.з.д. V ғасырда пайда болғанын атап өтеді. Прохоров мәдениеті б.з.д. IV–III ғасырларда Оңтүстік Орал маңының барлық аймағына таралғанын ескере отырып, Б.Ф. Железчиков б.з.д. III ғасырда ескерткіштердің саны азайған деген тұжырымға келеді. Башқұртстан мен Еділ өзенінің төменгі ағысында б.з.д. III–II ғасырларда жерлеу кешендерінің өсуін, зерттеуші, миграциялық қозғалыстардың орын алуымен түсіндірді [36; 6–7]. Оңтүстік Орал маңы савромат мәдениетінің Самара-Орал нұсқасын Б.Ф. Железчиков екі топқа бөлді: шығыс (Шығыс Орынбор облысының ескерткіштері, Елек тобы, Башқұртстанның солтүстік-шығысы, Лебедевка мола кешені) және батыс (Оралдың сол жағалауы, Башқұртстанның оңтүстік және батысы, Самара және Шаған өзендерінің бойындағы ескерткіштер) [36; 11–13].

Ерте көшпелілердің ата-бабалары Еділ-Орал-Ор өзендеріне қай жақтан қоныс аударуы мүмкін екені нақты айтылмайды, десе де олар Арал маңы және Сарыкамыш ойпатын мекендеген халықтармен тығыз қарым-қатынаста болған деген, соның ішінде генетикалық байланысы бар деген деректер кездеседі [37; 16].

Зерттеуші Оңтүстік және Еділ өзенінің төменгі ағысындағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасу үрдісін келесідей көрсетеді. Алғашқы ескерткіштері Оңтүстік Орал маңының шығыс бөлігінде, б.з.д. VI ғасырда пайда болды. Кейінірек, б.з.д. VI–V ғасырларда таралу аймағы батысқа - Еділдің сол жағалауына дейін барды. Еділ-Дон қос өзендерінің бойында б.з.д. VI ғасыр мен V ғасырдың басында скиф мәдениеті таралды. Еділ-Дон өзендері аңғарында орналасқан ескерткіштерге скиф және савромат мәдениеттерінің ықпалы тиген болуы мүмкін. Аталған аймақта бірқатар мәдениеттер өзара әрекеттескен: далалық скифтер, Еділ-Оралдық көшпелілер және орманды-далалық ортаңғы Дондар (Кривая Лука, Никольский, Аксеновский, Сазонкин Бугор). Ерте темір дәуірі мәдениеттерінің қалыптасу үрдісі тек Еділ-Дон, Еділ-Ор өзендерінің аралықтарында ғана емес, сонымен қатар, Оңтүстік Орал мен төменгі Донның шығыс аудандарында да бір мезгілде жүрген болуы мүмкін [37; 17].

А.Х. Пшеничнюктің Оңтүстік Орал маңындағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен даму мәселелеріне байланысты көзқарастары көп жағдайда Б.Ф. Железчиковтың пікірімен сәйкес келіп жатады. А.Х. Пшеничнюк өз еңбектерінде ерте сармат мәдениетінің дамуын б.з.д. VI-V ғасырларға жатқызды. Прохоров мәдениетінің қалыптасу үрдісінде көшпелі савромат тайпалары белсенді рөл атқарды. Оралдың шығыс беткейінің жаңа орманды далаларын игере отырып, көшпелілер жергілікті отырықшы тайпалармен ассимиляцияға түсті [38; 128]. Башқұрттық Орал маңындағы савромат және ерте сармат ескерткіштерінің материалдарында оңтүстік параллельдер көптеп кездеседі. Жерлеу рәсімінің көптеген элементтері, мысалы, қорғанның тас төсеніші, төртбұрышты және шатырлы ағаш қабір құрылымдары, дромостар, жерлеу орындары Арал өңірінде, Түгіскен және Ұйғарақ сияқты сақ мәдениеттерінде де кездесіп жатады [39; 197–208].

Ерте сармат (прохоров) мәдениетінің хронологиялық шеңбері, әсіресе біздің заманымызға дейінгі соңғы ғасырлар А.С. Скрипкиннің еңбектерінде қайта қаралды. Ол XX ғасырдың 80-ші жылдары, ерте сармат мәдениетінің кейінгі ескерткіштерін б.з.д. II–I ғасырлармен мерзімдеуді ұсынды. Жерлеу рәсімдері мен материалдық мәдениетіне жүргізілген сараптама жұмыстары негізінде ерте сармат мәдениетінің классикалық кешендері дәл осы уақытта тіркелді және орта сармат мәдениетінің басталуы I ғасырмен мерзімделеді деген қорытындыға келеді [40; 88–104]. Осылайша, Б.Н. Граков пен К.Ф. Смирнов ұсынған б.з.д. III–II ғасырларға жататын жерлеу ескерткіштері, б.з.д. II–I ғасырларға дейін жасартылып, қайтадан мерзімделді.

Посткеңестік кезең. Оңтүстік Оралдың шығыс беткейіндегі ерте көшпелілердің ескерткіштерін А.Д. Таиров прохоров мәдениетінің бір нұсқасы ретінде қарастырды. Осы аймаққа жататын ерте көшпелілердің жерлеу ескерткіштерін төрт кезеңге бөлді. 1 кезеңі: б.з.д. VII ғасыр ортасы мен VI ғасыр; 2 кезеңі: б.з.д. VI ғасырдың екінші жартысы — V ғасыр, 3 кезеңі: б.з.д. V—IV ғасырлар және соңғы 4 кезеңі: б.з.д. III–II ғасырлар. Алғашқы кезеңді сақ дәуірімен мерзімдеп, бобров-тасмола мәдениетіне жатқызды. Ал қалған кезеңдерді прохоров мәдениетінің Оралдық нұсқасы ретінде көрсетті (ежелгі прохоров, ерте прохоров, прохоров). Ежелгі прохоров кезеңінен ерте прохоровқа өту кезінде Орал-Қазақстан аймағын мекендеген көшпелілердің жерлеу рәсімі мен материалдық мәдениетінде үлкен өзгерістер орын алды. Б.з.д. V ғасырдың соңында Орталық Азия аудандарынан, ең алдымен, Қытайдың солтүстік және солтүстік-батыс аймағынан және Батыс Моңғолиядан Оңтүстік Орал аймағына көшпелі тайпалар қоныс аударды [41; 3–4]. Көшіп-қонып келген халықтардың біраз бөлігі ауқатты, беделді рудың өкілдері болды. Мигранттардың келуімен Оңтүстік Орал жерінде қайтыс болған адамның басын оңтүстікке қаратып, ақымдап жерлеу түрлері кең тарала бастады. Сонымен қатар шығарып салу бұйымдарының құрамы мен таралу аумағы да өзгерістерге ұшырады. Аталмыш кезеңде қару-жарақ пен әшекей бұйымдардың жаңа түрлері пайда болып, оба үстілік шатырлы құрылыстар тіркелді. Б.з.д. V–IV ғасырларда Оңтүстік Орал жеріндегі ерте көшпелілердің жерлеу ескерткіштерін талдай отырып, ұқсас ескерткіштерді Об-Ертіс өзендері бойынан кездестіре аламыз. Оңтүстік Оралдың шығыс беткейінде б.з.д. VI ғасырдың соңымен мерзімделетін жерлеу орындарынан ерте сармат тайпаларының белгілері кездесе бастады. Ерте көшпелілердің ішкі саясатының жақсаруы, көршілес тайпалармен қарым-қатынасы нәтижесінде б.з.д. V ғасырдың аяғы мен IV ғасырдың басында прохоров мәдениетінің негізгі белгілері қалыптасты [42; 17–19].

Оңтүстік Орал территориясындағы прохоров мәдениетінің қалыптасу уақытын ұзартқан зерттеушілердің қатарына С.Ю. Гуцалов та кіреді. Ол өзінің бірақатар еңбектерінде прохоров мәдениеті б.з.д. VI ғасырда қалыптасты деген пікірді ұстанды. Оңтүстік Орал маңындағы аталмыш мәдениеттің ежелгі ескерткіштері қатарына Целинный қорымын, 59 қорғанды, 1, 2 жерлеу орындарын және Покровка 2 қорымын, 17 қорғанның 1 жерлеу орнын жатқызады. Осы жерлеу ескерткіштерінен табылған олжалар арқылы, олардың Солтүстік Қаратеңіз және Солтүстік Кавказ жерін мекендеген тұрғындармен тығыз байланыста болғандығын байқаймыз. Жалпы, Оңтүстік Орал өлкесінен анықталған қару-жарақ, ат әбзел түрлері, қабір үстілік ағаш құрылыстар, тас стеллалар мен антропоморфты мүсіндер, осы аймақтағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуында «қаратеңіздік скифтердің» әсері бар екендігін көрсетеді. Прохоров мәдениеттің құрылуында негізінен Орта Днепр бойынан келген көшпелілер басым рөл атқарды [43; 84]. Сонымен қатар, Оңтүстік Арал маңынан да халықтар қоныс аударуы мүмкін. Оны, С.Ю. Гуцаловтың пікірінше, Оңтүстік Орал өңірінде тіркелген от ғибадатханасы, бағаналы құрылыстар, ежелгі бет деңгейіндегі ағаш құрылыстар, оңтүстік бағдарлар, «үстел-төсектері» бар жерлеу орындары растайды. Арал маңына сақтардың келуін, ғалым, саяси оқиға — Орта Азияны ахеменидтер әулетінің жаулап алуымен байланыстырады.

Сондай-ақ, ғалым Оңтүстік Орал маңы ерте көшпелілер мәдениетін «прохоровтық», ал, Еділ өзенінің төменгі ағысын мекендеген халықтарды «блюменфельдтік» деп атауды ұсынды. Б.з.д. V — IV ғасырдың соңында прохоров мәдениетінің одан әрі эволюциясы орын алады, жерлеу рәсімдері мен заттай мүліктерде байқалған өзгерістерді, оның ішкі эволюциясымен бірге қарастыру қажет [44; 116–117]. Осылайша, ерте темір дәуірінде Оңтүстік Орал маңында мәдени симбиоздар орын алғанын көреміз.

Л.Т. Яблонский Оңтүстік Орал маңы көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы туралы автохтонды гипотезаға қарсы шығады [45; 62]. Б.з.д. VI–IV ғасырлармен кезеңделетін ежелгі Оңтүстік Орал маңы екі хронологиялық топқа бөліп қарастырады:

- 1) VI ғасырдың екінші жартысы — V ғасырдың басы;
- 2) V ғасырдың екінші жартысы — IV ғасырдың басы.

Бірінші топқа жататын ескерткіштердің пайда болуын Л.Т. Яблонский Оңтүстік Сібірдегі, Қазақстан аймағындағы, соның ішінде, Арал маңындағы халықтардың миграциясымен түсіндіреді. Жерлеу ескерткіштері, негізінен, Елек өзенінің сол жағалауынан, Покровка ауылы маңынан тіркелді. Ал V ғасырдың екінші жартысы — IV ғасырдың басында жерлеу ескерткіштерінің саны ұлғайып қана қоймай, оның таралу аймағы да кеңейеді. Сонымен қатар екі хронологиялық топ ескерткіштері арасында генетикалық байланыстар байқалып, әрқайсысының мәдени-хронологиялық горизонтында миграциялық үдерістер маңызды рөл атқарды [46; 24–25].

Қазіргі таңда, Р. Исмагил Еділ-Орал өзендері аралығында қалыптасқан мәдениет атауларын өзгертудің уақыты келді деп есептейді. Яғни, б.з.д. V–IV ғасырлар аралығында Оңтүстік Орал маңы мекендеген көшпелілер мәдениетінің атауын «филипповтық», «яиктық», «шагреновтық» деп өзгертуді ұсынды. Сонымен қатар, Р. Исмагилдің пікірінше прохоров мәдениеті екіге — ерте (б.з.д. IV ғасыр) және соңғы (б.з.д. III–II ғасырлар) деп бөлінуі керек [14; 53–54].

Жалпы, Қазақстанның батыс өлкесі ерте темір дәуірінде көшпелілер бірлестігінің тығыз қоныстанған аймағы болды. Соның ішінде, ерте темір дәуірінің элиталық қорымдары Ойыл өзенінің орта ағысында Ембі өзенінің аңғарында қалыптасты. Осындай қорымдардың біріне Ақтөбе облысы, Темір ауданы, Тасқопа (Теректі) ауылының маңында орналасқан Тасқопа қорымы жатады. Тасқопа қорымының орталығында көлемдерімен ерекшеленетін, топырақ үйіндісі бар екі қорған шоғырланған. Ал қорымның шығыс жағын көлемдері кішірек келген бес қорған алып жатыр. Олар меридиандық бағытта созылған [47; 891]. Зерттеушілердің пікірінше, Тасқопа I қорымының, I қорғаны ерте сармат мәдениетіне жатқызылып, шамамен, б.з.д. IV–III ғасырлармен мерзімделеді. Б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысы Батыс Қазақстан жерін мекендеген халықтардың әскери ісінің күшейген уақытымен сәйкес келеді [47; 897].

Бүгінде, біз, савромат-сармат тайпаларының, шамамен мекен еткен аймағын, сонымен қатар, сыртқы түрі, тілі, тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылығы жағынан скифтерге ұқсағандығын білеміз. Бірақ, әлі күнге дейін тарихшы және археолог ғалымдар арасында Оңтүстік Орал маңындағы сарматтардың қоныс аударған аймақтарына байланысты пікірлер көп кездеседі.

Қорытынды

«Савромат-сармат» ескерткіштерінің кезеңге бөлінуі, жекелеген кезеңдердің мерзімделуі, «савромат-сармат» мәдениетіне тән археологиялық кешендердің қалыптасуы, бір мәдениеттен екіншісіне ауысу сипаты мен ерекшеліктері — бұл соңғы онжылдықтарда сарматолог ғалымдардың үнемі талқылайтын мәселелерінің біріне айналды. Бұл жағдайға, ең алдымен, археологиялық дереккөздердің үздіксіз толықтырылуы, зерттелетін аймақтың кеңеюі, бұрын қазылған ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізу және сармат археологиясына зерттеуші жас буындардың келуі негізгі себеп болып отыр. Осының барлығы қалыптасқан ұғымдарды түзетуге және дамытуға жол ашады.

Көптеген зерттеушілер (М.И. Ростовцев, П. Рау, Б.Н. Граков, К.Ф. Смирнов, М.Г. Мошкова, Д.А. Мачинский, В.П. Шилов, М.В. Очир-Горяева және т.б.) савроматтарды қоныстандыру және оларға нақты археологиялық ескерткіштерді жатқызу мәселелерін шешуге тырысты. Жалпы, скиф-сақ мәдениетімен салыстырғанда, савромат-сармат тайпаларының тарихы мен мәдениетін зерттеуге дұрыс көңіл бөлінген жоқ, оны деректік материал санының аз кездесуімен түсіндіруге болады.

Қазіргі таңда, зерттеушілер арасында, Оңтүстік Орал аймағындағы ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуында, негізінен, Орта Днепр бойынан келген тайпалар басым рөл атқарды деген пікірлер кездеседі. Алайда, соңғы кездері савромат-сарматтардың Оңтүстік Арал маңындағы сақ тайпаларымен байланысы туралы да деректер келтіріліп жүр.

Қорытындылай келе, савромат-сармат археологиясының зерттелу мәселесі, соның ішінде, орналасу аймағы, этникалық топтар мен олардың тарихы, мәдениеті көптеген зерттеуші ғалымдардың назарын өзіне аудартқанын көре аламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–VI вв. до н. э. / А.Д. Таиров. — Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. — 274 с.
- 2 Геродот. История в девяти книгах. Пер. и примеч. Г.А. Стратановского; отв. ред. С.Л. Утченко. — Л.: Наука, 1972. — 600 с.
- 3 Белоусов В.В. Военное дело сарматов по данным античной литературной традиции / В.В. Белоусов // Вестн. Том. гос. ун-та. Сер. История и политология. — 2010. — Вып. 3 (83). — С. 299–304.
- 4 Старший П. Естественная история. Кн. VI / пер. с лат. и комм. под общ. ред. А.В. Подосинова. — Ч. 3. — М.: Наука, 2018. — С. 767–795.
- 5 Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России / Т. Сулимирский; пер. с англ. Т.В. Китаиной. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2008. — 191 с.
- 6 Нефедов Ф.Д. Отчет об археологических исследованиях в Южном Приуралье, произведенных летом 1887–1888 гг. / Ф.Д. Нефедов // Материалы по археологии Восточных губерний. — Т. III. — М., 1899. — С. 1–41.
- 7 Ростовцев М.И. Скифия и Боспор / М.И. Ростовцев. — Л.: Девятая государственная типография, 1925. — 622 с.
- 8 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края / И.А. Кастанье. — 2-е изд. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 516 с.
- 9 Кастанье И.А. Отчет о раскопках шести курганов в Актюбинском уезде летом 1906 г. / И.А. Кастанье // Тр. Оренбург. учен. архив. комис. — 1907. — Вып. XIX. — С. 102–116.
- 10 Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма / М.И. Ростовцев. — Петроград: Девятая государственная типография, 1918. — 103 с.
- 11 Рыков П.С. Очерки по истории Нижнего Поволжья по археологическим материалам / П.С. Рыков. — Саратов: Краевое изд-во, 1936. — 152 с.
- 12 Ростовцев М.И. Эллинизма и иранство на юге России / М.И. Ростовцев. — М.: Изд. дом «Книжная находка», 2002. — 160 с.
- 13 Граков Б.Н. Курганы в окрестностях поселка Нежинского Оренбургского уезда по раскопкам 1927 г. / Б.Н. Граков // Тр. секции археологии РАНИОН. — М., 1929. — Вып. IV. — С. 145–156.
- 14 Китов Е.П. Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке / Е.П. Китов, А.М. Мамедов. — Астана: Изд. гр. ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. — 352 с.
- 15 Rau P. Die Graber der fruhen Eisenzeitim Unteren Wolgagebiet / P. Rau. — Pskovsk: Deutscher Staatsverl, 1929. — 80 s.
- 16 Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья / В.И. Равдоникас // Изв. ГАИМК. — 1932. — Т. 12. — Вып. 1–8. — С. 5–106.
- 17 Сеницын И.В. Сарматские курганные погребения в северных районах Нижнего Поволжья (по раскопкам 1930 г.) / И.В. Сеницын // Сб. Нижневолж. краевого музея. — Саратов, 1932. — С. 56–75.
- 18 Арзютов Н.К. Аткарский курганный могильник раскопки 1928–30 гг. / Н.К. Арзютов // Изв. Нижневолж. ин-та краеведения. — 1936. — Т. VII. — С. 86–101.
- 19 Рыков П.С. Культура древних финнов в районе р. Узы / П.С. Рыков. — Саратов: Нижневолж. ин-т краеведения, 1930. — 112 с.
- 20 Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов / Б.Н. Граков // Вопросы древней истории. — 1947. — № 3. — С. 100–121.
- 21 Помпоний Мела. Хоррография / под общ. ред. А.В. Подосинова. — М.: Изд-во Ун-та Дмитрия Пожарского, 2017. (Сер. Bibliotheca antiqua. Series Latina). — 512 с.
- 22 Толстов С.П. Древний Хорезм / С.П. Толстов. — М.: МГУ, 1948. — 351 с.
- 23 Сеницын И.В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья / И.В. Сеницын. — Саратов: Сарат. гос. ун-т, 1947. — 134 с.
- 24 Сальников К.В. Древнейшее население Челябинской области (по данным археологических памятников) / К.В. Сальников. — Вып. 1. — Челябинск: Челяб. гос. изд-во, 1948. — 64 с.
- 25 Смирнов К.Ф. Сарматские племена Северного Прикаспия / К.Ф. Смирнов // Краткие сообщения Ин-та материальной культуры. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — Вып. XXXIV. — С. 97–114.
- 26 Сальников К.В. Древнейшие памятники истории Урала / К.В. Сальников. — Свердловск: Обл. гос. изд-во, 1952. — 160 с.
- 27 Смирнов К.Ф. Проблема происхождения ранних сарматов / К.Ф. Смирнов // Советская археология. — 1957. — № 3. — С. 3–19.
- 28 Смирнов К.Ф. Савроматы и сарматы / К.Ф. Смирнов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М.: Наука, 1977. — С. 129–139.
- 29 Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / К.Ф. Смирнов — М.: Наука, 1964. — 380 с.
- 30 Мошкова М.Г. Сарматские курганы в Оренбургской области / М.Г. Мошкова // Краткие сообщения Ин-та археол. — М.: Изд. АН СССР, 1961. — Вып. 83. — С. 115–125.

- 31 Мошкова М.Г. Ново-Кумакский курганный могильник близ г. Орск / М.Г. Мошкова // Памятники скифо-сарматской культуры. Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1962. — № 115. — С. 204–236.
- 32 Мошкова М.Г. О раннесарматских втульчатых наконечниках стрел / М.Г. Мошкова // Краткие сообщения Ин-та археол. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — Вып. 89. — С. 77–82.
- 33 Мошкова М.Г. Памятники раннесарматской (прохоровской) культуры / М.Г. Мошкова // Свод археологических источников. — М., 1963. — Вып. Д 1–10. — 56 с.
- 34 Мошкова М.Г. Основные проблемы сарматской археологии / М.Г. Мошкова // Краткие сообщения Ин-та археол. — М.: Наука, 1991. — Вып. 204. — С. 10–18.
- 35 Кадырбаев М.К. Захоронение воинов савроматского времени на левобережье р. Илек / М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. — Алма-Ата: Наука, 1976. — С. 137–156.
- 36 Железчиков Б.Ф. Ранние кочевники Южного Приуралья / Б.Ф. Железчиков. — М., 1980. — 16 с.
- 37 Железчиков Б.Ф. Савроматы исторические и археологические / Б.Ф. Железчиков; отв. ред. Б.А. Раев // Античная цивилизация и варварский мир. — Новочеркасск, 1994. — С. 15–17.
- 38 Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала / А.Х. Пшеничнюк. — М.: Наука, 1983. — 200 с.
- 39 Вишневецкая О.А. Ранние саки Приуралья / О.А. Вишневецкая, М.А. Итина // Проблемы скифской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР. — 1971. — № 177. — С. 197–207.
- 40 Скрипкин А.С. Этнические проблемы сарматской культуры / А.С. Скрипкин // Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала. — Уфа, 1987. — С. 88–104.
- 41 Таиров А.Д. Периодизация памятников ранних кочевников Южного Зауралья VII–II вв. до н.э. / А.Д. Таиров // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии: Докл. к V Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Краснодар, 2004. — С. 3–21.
- 42 Таиров А.Д. Прохоровская культура Южного Урала: генезис и эволюция / А.Д. Таиров // Раннесарматская культура: формирование, развитие и хронология: Материалы IV Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — Вып. 1. — С. 16–27.
- 43 Гуцалов С.Ю. Погребальные сооружения могильника Кырык-Оба II в Западном Казахстане / С.Ю. Гуцалов // Российская археология. — 2010. — № 2. — С. 51–66.
- 44 Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. / С.Ю. Гуцалов. — Уралск: Западно-Казахстанский центр археологии, 2004. — 136 с.
- 45 Яблонский Л.Т. Новые раскопки в Казахстане и проблема формирования раннесарматской культуры / Л.Т. Яблонский // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. — Алматы, 2011. — Т. 2. — С. 59–64.
- 46 Яблонский Л.Т. Проблема хронологии и типологизации сарматских культур на современном этапе их изучения (в свете новейших материалов из Южного Приуралья) / Л.Т. Яблонский // Региональные особенности раннесарматской культуры: Материалы семинара Центра изучения истории и культуры сарматов. — Волгоград, 2007. — Вып. 2. — С. 4–36.
- 47 Бисембаев А.А. Новые памятники кочевой элиты раннего железного века Актюбинской области. (Предварительные итоги) / А.А. Бисембаев, К.А. Жамбулатов, А.И. Хаванский, Г.А. Ахатов, Р.Ж. Жанузак // Үлкен Алтай әлемі = Мир Большого Алтая = World of Great Altay. — 2020. — № 6 (2). — С. 889–902.

А.Б. Қалыш, А.Ш. Аққалиева

История изучения савроматских памятников Западного Казахстана К проблеме формирования и развития культуры ранних кочевников

Статья посвящена истории изучения памятников савромата в окрестностях Южного Приуралья, в которой в основном затрагиваются вопросы формирования и развития культуры ранних кочевников. Данные об истории ранних кочевников и областях их географического расположения берут начало в работах античных авторов. В частности, греческий историк Геродот в своей работе «История» пишет, что сарматские племена населяли земли, прилегающие к восточной границе Скифии. В целом, античная литература представляет ценные сведения о племенах савромат-сарматов, соответствующие выбранной нами теме. Тем не менее древние племена, жившие в приуральских степях в ранний железный век, долгое время оставались неизученными. Только с XIX–XX вв. данная проблема начинает привлекать внимание исследователей. За это время такие ученые, как Ф.Д. Нефедов, И.А. Кастанье, М.И. Ростовцев, Б.Н. Граков, П.С. Рыков, М.К. Кадырбаев и другие проводили археологические раскопки памятников савромат-сарматской культуры и внесли большие изменения в изучение данной культуры. Также открытие в 1887 г. Оренбургской научной архивной комиссии способствовало дальнейшему изучению истории кочевников.

Ключевые слова: Южное Приуралье, культура ранних кочевников, история изучения, формирование, развитие.

History of studying Sauromat sites of western Kazakhstan (to the problem of formation and development of culture of early nomads)

This article is devoted to the history of the study of Sauromat sites in the Southern Urals, which mainly addresses the formation and development of the culture of the early nomads. Data on the history of the early nomads and the areas of their geographical location originate in the works of ancient authors. In particular, the Greek historian Herodotus in his History writes that the Sarmatian tribes inhabited the lands adjacent to the eastern border of Scythia. In general, ancient literature presents valuable information about the tribes of the Sauromat-Sarmatians, corresponding to the topic we have chosen. Nevertheless, the ancient tribes that lived in the Ural steppes in the early Iron Age remained unexplored for a long time. Only since the 19th-20th centuries, this problem begins to attract the attention of researchers. During this time, scientists such as F.D. Nefedov, I.A. Castanye, M.I. Rostovtsev, B.N. Grakov, P.S. Rykov, M.K. Kadyrbaev, and others carried out archaeological excavations of sites of Sauromat-Sarmatian culture and made great changes in the study of it. Also, the opening in 1887 of the Orenburg Scientific Archival Commission contributed to the further study of the history of nomads.

Keywords: Southern Urals, culture of early nomads, history of study, formation, development.

References

- 1 Tairov, A.D. (2007). Kochevniki Uralo-Kazakhstanskikh stepei v VII–VI vv. do n.e. [Nomads of the Ural-Kazakhstan steppes in the 7th-6th centuries BC]. Cheliabinsk: Izdatelstvo Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 2 Gerodot (2000). Istoriia v devyati knigakh [A story in nine books]. S.L. Utchenko (Ed.); (G.A. Stratanovskogo Trans). Lenin-grad: Nauka [in Russian].
- 3 Belousov, V.V. (2010). Voennoe delo sarmatov po dannym antichnoi literaturnoi traditsii [Warfare of the Sarmatians according to the ancient literary tradition]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriia i politologiya — Bulletin of the Tomsk State University. History and political science*, 3 (83) [in Russian].
- 4 Starshii, P. (2018). Estestvennaia istoriia. Kniga VI [Natural history. Book VI]. Part 3. (A.V. Podosinova Trans). Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Sulimirskii, T. (2008). Sarmaty. Drevnii narod yuga Rossii [Sarmatians. The ancient people of the south of Russia]. Moscow: ZAO «Tsentrpoligraf» [in Russian].
- 6 Nefedov, F.D. (1899). Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v Yuzhnom Priural'e, proizvedennykh letom 1887–1888 gg. [Report on archaeological research in the Southern Urals, carried out in the summer of 1887–1888]. *Materialy po arkheologii Vostochnykh gubernii — Materials on the archeology of the Eastern provinces*, III, 1–41 [in Russian].
- 7 Rostovtsev, M.I. (1925). Skifiia i Bospor [Scythia and the Bosphorus]. Leningrad: Deviatiaia gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 8 Kastane, I.A. (2007). Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia [Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg region]. 2nd ed. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 9 Kastane, I.A. (1907). Otchet o raskopkakh shesti kurganov v Aktiubinskom uezde letom 1906 g. [Report on the excavations of six burial mounds in the Aktobe district in the summer of 1906]. *Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii — Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission*, XIX [in Russian].
- 10 Rostovtsev, M.I. (1918). Kurgannye nakhodki Orenburgskoi oblasti epokhi rannego i pozdnego ellinizma [Burial finds of the Orenburg region of the era of early and late Hellenism]. Petrograd: Deviatiaia gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
- 11 Rykov, P.S. (1936). Ocherki po istorii Nizhnego Povolzhia po arkheologicheskim materialam [Essays on the history of the Lower Volga region based on archaeological materials]. Saratov: Kraevoe izdatelstvo [in Russian].
- 12 Postovtsev, M.I. (2002). Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii [Hellenism and Iranism in the South of Russia]. Moscow: Izdatelskii dom «Knizhnaia nakhodka» [in Russian].
- 13 Grakov, B.N. (1929). Kurgany v okrestnostiakh poselka Nezhinskogo Orenburgskogo uezda po raskopkam 1927 g. [Mounds in the vicinity of the village of Nezhinsky, Orenburg district according to excavations in 1927]. *Trudy seksii arkheologii RANION — Proceedings of the Archeology Section of the RANION*. Moscow, IV [in Russian].
- 14 Kitov, E.P., & Mamedov, A.M. (2014). Kochevoe naselenie Zapadnogo Kazakhstana v rannem zheleznom veke [Nomadic population of Western Kazakhstan in the early Iron Age]. Astana: Izdatelskaia gruppa FIA imeni A.Kh. Margulana v g. Astane [in Russian].
- 15 Rau, P. (1929). *Die Graber der fruhen Eisenzeitim Unteren Wolgagebiet*. Pskovsk: Deutscher Staatsverl.
- 16 Ravdonikas, V.I. (1932). Peshchernye goroda Kryma i gotskaia problema v sviazi so stadiialnym razvitiem Severnogo Prichernomor'ia [Cave towns of the Crimea and the Gothic problem in connection with the stadial development of the Northern Black Sea region]. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury — News of the State Academy of the History of Material Culture*, 12, 1–8 [in Russian].
- 17 Sinitsyn, I.V. (1932). Sarmatskie kurgannye pogrebennia v severnykh raionakh Nizhnego Povolzhia (po raskopkam 1930 g.) [Sarmatian burial mounds in the northern regions of the Lower Volga region (according to excavations in 1930)]. *Sbornik Nizhnevolskogo kraevogo muzeia — Collection of the Nizhnevolsky Regional Museum. Saratov* [in Russian].

- 18 Arziutov, N.K. (1936). Atkarskii kurgannyi mogilnik raskopki 1928–30 gg. [Atkar burial mound excavated in 1928–30]. *Izvestiia Nizhnevolzhskogo instituta kraevedeniia — News of the Lower Volga Institute of Local Lore*, VII, 86–101 [in Russian].
- 19 Rykov, P.S. (1930). Kultura drevnikh finnov v raione r. Uzy [The culture of the ancient Finns in the region of the river Uzy]. Saratov: Nizhnevolzhskii institut kraevedeniia [in Russian].
- 20 Grakov, B.N. (1947). Perezhitki matriarkhata u sarmatov [Remnants of matriarchy among the Sarmatians]. *Voprosy drevnei istorii — Questions of ancient history*, 3, 100–121 [in Russian].
- 21 Pomponii Mela. (2017). Khorografiia [Chorografiya]. A.V. Podosinova (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Universiteta Dmitriia Pozharskogo (Series: Bibliotheca antiqua. Series Latina) [in Russian].
- 22 Tolstov, S.P. (1948). Drevnii Khorezm [Ancient Khorezm]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 23 Sinitsyn, I.V. (1947). Arkheologicheskie raskopki na territorii Nizhnego Povolzhia [Archaeological excavations on the territory of the Lower Volga region]. Saratov: Saratovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 24 Salnikov, K.V. (1948). Drevneishee naselenie Cheliabinskoi oblasti (po dannym arkheologicheskikh pamiatnikov) [The oldest population of the Chelyabinsk region (according to archaeological sites)]. Issue. 1. Cheliabinsk: Cheliabinskoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 25 Smirnov, K.F. (1950). Sarmatskie plemena Severnogo Prikaspiia [Sarmatian tribes of the Northern Caspian]. *Kratkie soobshcheniia Instituta materialnoi kul'tury — Brief reports of the Institute of Material Culture*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, XXXIV [in Russian].
- 26 Salnikov, K.V. (1952). Drevneischie pamiatniki istorii Urala [The most ancient monuments of the history of the Urals]. Sverdlovsk: Oblastnoe gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 27 Smirnov, K.F. (1957). Problema proiskhozhdeniia rannikh sarmatov [The problem of the origin of the early Sarmatians]. *Sovetskaiia arkheologiya — Soviet archeology*, 3, 3–19 [in Russian].
- 28 Smirnov, K.F. (1977). Savromaty i sarmaty [Sauromats and Sarmatians]. *Problemy arkheologii Evrazii i Severnoi Ameriki — Problems of archeology of Eurasia and North America*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 29 Smirnov, K.F. (1964). Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov [Sauromats. Early history and culture of the Sarmatians]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 30 Moshkova, M.G. (1961). Sarmatskie kurgany v Orenburgskoi oblasti [Sarmatian mounds in the Orenburg region]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii — Brief reports of the Institute of Archeology*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 83, 115–125 [in Russian].
- 31 Moshkova, M.G. (1962). Novo-Kumakskii kurgannyi mogilnik bliz g. Orska [Novo-Kumak burial mound near the city of Orsk]. *Pamiatniki skifo-sarmatskoi kul'tury. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR — Monuments of the Scythian-Sarmatian culture. Materials and research on the archeology of the USSR*. Moscow, 115, 204–236 [in Russian].
- 32 Moshkova, M.G. (1962). O rannesarmatskikh vtulchatykh nakonechnikakh strel [On early Sarmatian socketed arrowheads]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii — Brief reports of the Institute of Archeology*. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 89, 77–82 [in Russian].
- 33 Moshkova, M.G. (1963). Pamiatniki rannesarmatskoi (prokhorovskoi) kul'tury [Monuments of the early Sarmatian (Prokhorovka) culture]. *Svod arkheologicheskikh istochnikov — Code of archaeological sources*. Moscow, D 1–10, 56 [in Russian].
- 34 Moshkova, M.G. (1991). Osnovnye problemy sarmatskoi arkheologii [Main problems of Sarmatian archeology]. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii — Brief reports of the Institute of Archeology*. Moscow: Nauka, 204, 10–18 [in Russian].
- 35 Kadyrbaev, M.K., & Kurmankulov, Zh.K. (1976). Zakhronenie voynov savramatskogo vremeni na levoberezhie r. Ilek [Burial of the warriors of the Savramat time on the left bank of the river. Ilek]. *Proshloe Kazakhstana po arkheologicheskim istochnikam — The past of Kazakhstan according to archaeological sources*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 36 Zhelezchikov, B.F. (1980). Rannie kochevniki Yuzhnogo Priuralia [Early nomads of the Southern Urals]. Moscow [in Russian].
- 37 Zhelezchikov, B.F. (1994). Savromaty istoricheskie i arkheologicheskie [Sauromats historical and archaeological]. *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarkii mir — Antique civilization and the barbarian world*. Novocherkassk [in Russian].
- 38 Pshenichniuk, A.Kh. (1983). Kultura rannikh kochevnikov Yuzhnogo Urala [Culture of the early nomads of the Southern Urals]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 39 Vishnevskaiia, O.A., & Itina, M.A. (1971). Rannie saki Priuralia [Early Saks of the Aral Sea Region]. *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR — Problems of Scythian archeology. Materials and research on the archeology of the USSR*, 177, 197–207 [in Russian].
- 40 Skripkin, A.S. (1987). Etnicheskie problemy sarmatskoi kul'tury [Ethnic problems of the Sarmatian culture]. *Voprosy drevnei i srednevekovoi istorii Yuzhnogo Urala — Questions of ancient and medieval history of the Southern Urals*, Ufa, 88–104 [in Russian].
- 41 Tairov, A.D. (2004). Periodizatsiia pamiatnikov rannikh kochevnikov Yuzhnogo Zauralia VII–II vv. do n.e. [Periodization of sites of early nomads of the Southern Trans-Urals of the 7th–2nd centuries BC]. Proceedings from Problems of Sarmatian archeology and history: V Mezhdunarodnaia konferentsiia (2004 goda) – 5th International Conference. (pp. 3–21). Krasnodar [in Russian].
- 42 Tairov, A.D. (2000). Prokhorovskaia kultura Yuzhnogo Urala: genesis i evoliutsiia [Prokhorovskaya culture of the Southern Urals: genesis and evolution]. Proceedings from Early Sarmatian culture: formation, development and chronology: “Problems of Sarmatian archeology and history”: IV Mezhdunarodnaia konferentsiia (2000 goda) — 4th International Conference. (pp. 16–27). Samara [in Russian].
- 43 Gutsalov, S.Yu. (2010). Pogrebalnye sooruzheniia mogilnika Kyryk-Oba II v Zapadnom Kazakhstane [Burial structures of the Kyryk-Oba II burial ground in Western Kazakhstan]. *Rossiiskaia arkheologiya — Russian archeology*, 2, 51–66 [in Russian].
- 44 Gutsalov, S.Yu. (2004). Drevnie kochevniki Yuzhnogo Priuralia VII–I vv. do n.e. [Ancient nomads of the Southern Urals of the 7th–1st centuries BC]. Uralsk: Zapadno-Kazakhstanskii tsentr arkheologii [in Russian].
- 45 Yablonskii, L.T. (2011). Novye raskopki v Kazakhstane i problema formirovaniia rannesarmatskoi kul'tury [New excavations in Kazakhstan and the problem of the formation of the early Sarmatian culture]. Proceedings from Archeology of Kazakhstan in the

era of independence: results, prospects: *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 20-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiiu Instituta arkheologii imeni A.Kh. Margulana KN MON RK —International Scientific Conference dedicated to the 20th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of the A.Kh. Margulan Institute of Archeology KN MON RK.* (pp. 59-64). Almaty [in Russian].

46 Yablonskii, L.T. (2007). Problema khronologii i tipologizatsii sarmatskikh kultur na sovremennom etape ikh izucheniia (v svete noveishikh materialov iz Yuzhnogo Priuralia) [The problem of chronology and typology of Sarmatian cultures at the present stage of their study (in the light of the latest materials from the Southern Urals)]. Proceedings from Regional features of the early Sarmatian culture: *Seminar Tsentra izucheniia istorii i kultury sarmatov (2007 goda) – Seminar of the Center for the Study of the History and Culture of the Sarmatians.* (pp. 4-36). Volgograd [in Russian].

47 Bisembaev, A.A., Zhambulatov, K.A., Khavanskii, A.I., Akhatov, G.A., & Zhanuzak, R.Zh. (2020). Novye pamiatniki kochevoi elity rannego zheleznogo veka Aktiubinskoi oblasti (Predvaritelnye itogi) [New monuments of the nomadic elite of the early Iron Age of the Aktobe region (Preliminary results)]. *Ulken Altai alemi — Mir Bolshogo Altaia — World of Great Altay*, 6 (2), 889–902 [in Russian].

Т.Ж. Макалаков*, Л.К. Шотбакова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: makalakov77@mail.ru; shotbakovazz@mail.ru)*

Зарубежная историография проблемы адаптации народов Северного Кавказа, насильственно переселенных в Казахстан в 40-х гг. XX века

Статья посвящена изучению работ зарубежных авторов, в которых рассмотрены вопросы адаптации народов Северного Кавказа, насильственно переселенных в Казахстан в 40-е гг. XX в. Среди проблем, которые можно назвать в качестве ключевых по данной теме, встречаются проблемы бытовой адаптации спецпереселенцев на новых местах расселения, выявление области применения их трудовых навыков, социального обустройства и др. В ходе анализа и оценки работ зарубежных авторов предпринята попытка определить степень объективности и беспристрастности в изучении обозначенного вопроса. Следует отметить, что в период с конца 40-х по 70-е гг. XX в. достаточно большое количество монографий, научных статей, диссертаций было написано выходцами из СССР, по тем или иным причинам эмигрировавших за границу. Вместе с тем во второй половине XX в. тема депортации в СССР изучалась и зарубежными авторами, для которых, в частности, было характерно отсутствие большого числа источников, прежде всего архивных, по исследуемой теме. Ряд работ, анализируемых в статье, были написаны в последние десятилетия, что свидетельствует о том, что данная тема и сегодня продолжает оставаться актуальной и до конца не исследованной. Работы зарубежных авторов не утратили актуальности и по сегодняшний день для исторической науки.

Ключевые слова: депортация, народы Северного Кавказа, социальная адаптация, бытовая адаптация, зарубежная историография, спецпереселенцы, политические репрессии, спецпоселенцы.

Введение

Как известно, насильственное переселение народов Северного Кавказа осуществлялось в 40-х гг. XX в., и оно пришлось на время тотальной цензуры в СССР, которая не позволяла объективно задокументировать происходящее. В то же время более или менее активные попытки исследовать эти процессы были начаты в конце 40-х гг. XX в. зарубежными учеными, которые описывали процесс насильственного переселения, выявляли причины данного явления, но мало уделяли внимание (так как не имели достоверной информации) «новой жизни» в местах их расселения. В связи с отсутствием возможностей опираться на документы или иные официальные данные, многие исследования велись методом опроса свидетелей или участников депортации, которые эмигрировали из Советского Союза и не могли наблюдать процесс адаптации спецпереселенцев. В этих исследованиях имеется множество информации и свидетельств о депортации, подготовке насильственного переселения властями, а также о ее ходе. И так как они имели весьма приблизительные представления, о местах размещения спецпереселенцев, то многие из этих исследований не затрагивали вопросы социальной, трудовой, бытовой адаптации. В данной статье нами предпринимается попытка проанализировать зарубежную историографию с целью выявить степень изученности вопросов адаптации народов Кавказа, депортированных в Казахстан в 1940-е гг. Российская историография, которая сегодня рассматривается как составная часть зарубежной историографии, в данной статье не анализируется, поскольку мы считаем, что эта тема должна стать предметом отдельного изучения и обсуждения, что мы предполагаем сделать в будущем.

Методы и материалы

Следует оговориться, что особых историографических методов исследования нет. В ходе историографического исследования применяются методы, используемые, в целом, в других областях исторической науки. Применение общенаучного метода анализа и синтеза позволило проанализировать работы представителей различных зарубежных исторических школ, занимавшихся изучением проблемы депортации народов СССР в 1940-е годы, и выявить общее и отличительное в их оценках исследуемой проблемы. Полезным для нас было использование генерационного подхода к анализу зарубежной историографии, что дало возможность определить, что было характерно в оценке политики

* Автор-корреспондент. E-mail: makalakov77@mail.ru;

депортации в СССР для каждого последующего поколения историков на протяжении второй половины XX–начала XXI вв. Проблемно-хронологический метод был полезен тем, что позволил выделить проблемные историографические блоки, в нашем случае это изучение историками такой отдельной крупной проблемы истории, как депортация народов Кавказа в 1940-е годы. И, несомненно, что при рассмотрении обозначенной темы востребованным является сравнительно-исторический метод, или метод компаративистики. Применение указанного выше метода способствовало проведению сравнения различных исторических концепций и оценок различных зарубежных исторических школ в отношении таких сложнейших исторических процессов, как политические репрессии, депортации.

Результаты и их обсуждение

Историографию данного вопроса можно условно разделить на два больших хронологических периода — советский и постсоветский. В советский период работы, посвященные данной проблеме, в основном, выходили за рубежом, так как в Советском Союзе эта тема была под запретом до середины 80-х гг. XX века. Советский период, в свою очередь, также можно разделить на несколько этапов.

Первый этап охватывает 40–60-е гг. XX в. и включает работы, в которых авторы, имея минимум официальных источников, описывали процесс насильственного переселения народов СССР, места их предположительного расселения и трудоустройства. В 1940–1953 гг. проблема депортаций и спецпоселений, как уже говорилось ранее, находилась под запретом для советских исследователей. Ученые не имели доступа к архивам, поскольку документация, имеющая отношение к проведению политики депортации, издавалась под грифом «Совершенно секретно».

После смерти И.В. Сталина, несмотря на некоторую демократизацию в обществе, проблема депортаций по-прежнему находилась под запретом для советских историков, тогда как за рубежом эта тема активно обсуждалась, несмотря на ограниченную источниковедческую базу. Основная масса работ по данной тематике в эти годы была написана выходцами из СССР, эмигрировавшими за границу.

Например, в 1951 году Махмуд Асланбек публикует в Мюнхене статью «Истребление Советами карачаевского народа» [1], в 1952-м выходит в Анкаре на турецком языке его книга «Трагедия карачаевских и балкарских тюрок» [2]. Следует отметить, что в этот период появляется ряд работ на тему депортации в СССР на турецком языке. Это было связано с тем, что часть представителей народов Северного Кавказа эмигрировали в Турецкую Республику [3]. В начале 1950-х годов политическая ситуация в Турции способствовала возможности изучения и написания работ на тему депортации, однако тема насильственного переселения народов в СССР в 1930–40-е гг. была слишком велика, чтобы ее могли изучить имеющиеся на тот момент в стране ученые, в том числе и эмигрировавшие из Советского Союза ученые. К тому же они так же, как и в предыдущие годы, не владели полной источниковой базой по теме. Как отмечают некоторые авторы, обращение к теме депортации было проявлением борьбы за то, чтобы поддерживать в Турции пламя крымского, идиль-уральского (Волго-Уральского), азербайджанского, северокавказского и туркестанского национальных движений [3]. В 1955–56 годы, когда в Советском Союзе проблема депортации по-прежнему практически не обсуждалась, в Мюнхене в журнале «Кавказское образование» выходят статьи «Советская национальная политика и геноцид» [4], «Первые вести о судьбе карачаевцев и балкарцев» [5] и «Геноцид на Северном Кавказе» [6]. Основным лейтмотивом данных работ было выявление причин изгнания тюркомусульманских народов СССР с мест их постоянного проживания.

После XX съезда КПСС, который положил начало развенчанию «культы личности» И.В. Сталина, наблюдаются изменения и в тематике научных исторических исследований, в частности, появляется возможность изучения репрессивной политики СССР в первой половине XX в., в том числе политики депортации народов Северного Кавказа. Начинается процесс частичного возвращения на исторические места проживания отдельных народов, среди которых были и народы Кавказа. В эти годы появляются первые публикации на эту тему, затрагивающие отдельные аспекты политики депортации, произвол партийной элиты страны. За рубежом в этот период стали издаваться научные статьи, диссертации, монографии, в которых подробно — в пределах доступной информации — рассказывалось о трагической полосе в жизни нескольких народов Союза, которые подверглись гонениям и ущемлениям прав по национальному признаку.

В 1960 г. в США вышла работа британского историка Р. Конквеста «Советские депортации народов» [7]. Автор на основе немногих официальных изданий (административно-территориальные карты, энциклопедии, мемуары, переписи 1926, 1939, 1959 гг., подписные издания Союзпечати) и

свидетельств бывших австрийских военнопленных, репатриированных из Казахстана, где они сталкивались со спецпоселенцами, в том числе с представителями народов Северного Кавказа, сделал первые условные наброски хронологии и статистики этнических депортаций, статистики смертности. Так, имеется ссылка на его работы при определении числа спецпереселенцев, без разделения на депортированных и осужденных с 1934 по 1947 гг.: «...2,75 миллиона спецпоселенцев и 65 332 человека в ссылке или в изгнании, что дало всего за 1953 г. 5,35 млн человек». Следует отметить, что «эти цифры значительно меньше, чем цифры, приведенные Конквестом и Розельде только для населения ГУЛАГа» [8; 315–345].

В основном выходцы из Северного Кавказа осели в Турции, поэтому не удивительно, что в этой стране интерес к данной теме был высоким. Особенно интересные сведения содержатся в работах Уфук Таукула, где можно отследить хронологию событий по «наказанию» карачаевцев и балкарцев, подвергшихся репрессиям и дискриминации. «Карачаевцы были одним из 5 советских народов, о которых Хрущев в своем секретном выступлении на XX съезде Коммунистической партии в 1956 году заявил, что они были несправедливо сосланы Сталиным. В том же году Хрущев принял в Москве 10 карачаевских представителей. Он заверил их, что вернется на Кавказ и проведет необходимую работу по исправлению этой несправедливости» [9; 77]. Также в работе встречаются сведения о местах их расселений: «...Карачаево-балкарцы, рассеявшиеся по районам Средней Азии и Сибири и уделявшие особое внимание отделению друг от друга в местах ссылки, были изгнаны в отдаленные уголки Казахстана, Киргизии и Узбекистана» [9; 38]. Репрессивная политика в отношении карачаевцев и балкарцев в сталинский период нашла отражение и в работах таких турецких авторов, как Ш. Мурат и С. Езбай. Авторы указывали, что руководство Советского Союза не предприняло никаких попыток для того, чтобы возместить народам тот тяжелый моральный и материальный ущерб, который был нанесен им в период изгнания. В этих работах имеются сведения о трудоустройстве спецпереселенцев, в основном, говорится о том, что депортированные работали в отраслях тяжелой промышленности и в сельском хозяйстве.

По мере освоения темы поле исследования расширяется и усложняется (это второй этап первого периода историографического обзора 70-е–середина 80-х гг. XX в.). На этом этапе следует отметить книгу А.М. Некрича «Наказанные народы» [10], изданную в 1978 г. в США, ссылки на которую достаточно часто встречаются в научных работах и статьях, посвященных проблемам депортации в последующие годы. Отдельные главы монографии посвящены депортации крымских татар, калмыков, народов Северного Кавказа, прибытию их в места размещения, их обустройству и адаптации, а также процессу реабилитации и возвращения «наказанных народов» на родные земли. В книге подробно описывается быт и жизнь спецпереселенцев из Северного Кавказа на «новых землях». Автор подробно описывает процесс вывоза людей из родных мест: «... Были отправлены в изгнание сотни тысяч жителей Кавказа и Крыма. Растянулись вагоны по тысячекилометровым железнодорожным магистралям в восточном направлении. На узловых станциях, где меняли паровозы и заправлялись водой, пассажиры встречных поездов, железнодорожники да случайно оказавшиеся поблизости местные жители с удивлением и страхом смотрели на этих несчастных» [10; 80].

Общее состояние и направленность зарубежной историографии до 1980-х годов отразил в своих работах норвежский профессор Альф Граннес. Одной из его работ, которую нам стоит рассмотреть более подробно, где описываются некоторые моменты адаптации к новым реалиям депортированных народов Северного Кавказа, является его статья «Советская депортация в 1943 году карачаевцев: тюрко-мусульманского народа Северного Кавказа» [11]. В данной работе приводятся места возможного расселения, в частности, по КазССР, где, по информации одного из депортированных, указываются следующие области: Джамбульская, Чимкентская, Талды-Курганская и Алма-Атинская. Также имеются сведения об отраслях, где они были задействованы: «Когда эшелоны прибыли в район переселения, депортированных, признанных трудоспособными, отправили в совхозы, остальных, находившихся в худшем состоянии, — в колхозы. В первый период спецпереселенцы/спецпоселенцы должны были работать бесплатно с утра до вечера. Как справедливо заметил Конквест, «первые годы на новых местах были самыми трудными для жителей спецпоселения. Голод и болезни обрушились на них, унося в могилы тысячи и тысячи» [11; 60]. Автором приводится приблизительная статистика по рождаемости и смертности среди спецпереселенцев.

Известный французский историк Н. Верт по-своему трактует суть событий на Северном Кавказе в 1942–43 гг. и пишет об антисоветских восстаниях «трех горных мусульманских народов: карачаевцев, кабардинцев и балкарцев». Автор делает вывод, что целые народы, а не отдельные бандформир-

рования выступали против советской власти, именно это послужило главной причиной их депортации. «Вторая волна депортаций (около 900 000 чел.) унесла с ноября 1943 по июнь 1944 года шесть неславянских народов (калмыки, карачаевцы, балкарцы, чеченцы, ингуши, крымские татары), обвиненных в «коллективном сотрудничестве» с врагом, в тот краткий промежуток времени, в течение которого немцы частично оккупировали эти регионы. Центральная власть под этим предлогом собиралась «окончательно решить» проблему этих едва советизированных окраин, плохо поддающихся контролю, несмотря на регулярные карательные операции» [12; 218].

Современные исследования более широко освещают тему адаптации. С конца 80-х годов XX века были рассекречены некоторые материалы по проблемам депортации, что дало новый толчок к ее изучению. В 1991 году Хельсинской группой по правам человека была организована социальная программа по теме насильственного переселения этносов в СССР. Основной задачей было — дать характеристику современному положению десяти тотально депортированных народов. В основу отчета легла информация, полученная от представителей этих этносов. Активную работу в этом направлении организовывали и проводили национальные диаспоры, образованные в разных странах мира.

Несмотря на разнообразие материала по теме депортации в современной зарубежной историографии, основным лейтмотивом многих работ является борьба советской административной системы с неудобными элементами, «этническими чистками» и связаны с именем Сталина. Однако не все исследователи поддерживали мнение о «геноциде» так называемых национальных меньшинств. Отдельные ученые главной причиной депортации считали процесс социализации, то есть не истребление наций как таковых, а попытка создания новой «советской нации» путем искоренения разнообразных культур и традиций, что возможно только путем отрыва их от родных мест. Н. Неймарк, изучая проблему депортации чеченцев, ингушей и крымских татар, отвергает версию «геноцида» советским правительством. Он говорит о попытке их перевоспитания с целью заставить их отречься от своей культуры, традиции и в целом от своей родины. «Человеческий материал» подлежал сохранению, исчезнуть должны были только нации как нации — путем ассимиляции и отрыва от корней» [13; 162, 163]. Практически этой же позиции придерживается американский исследователь Э. Эпплбаум: «Репрессии уничтожили в СССР общественные структуры, которые он [Сталин] считал «враждебными» — буржуазию, религиозные, национальные институты, способные ему противодействовать... в то же время «трудовые единицы» Сталин считал нужным сохранять» [14; 401], депортированные народы «должны были, по мысли руководства, исчезнуть как нации, влиться в русскоязычную советскую среду» [14; 401].

Среди зарубежных ученых вопрос насильственного переселения народов Северного Кавказа и в целом их социально-экономической, политической истории получил новый виток огромного интереса, в ходе двух войн (1994–1996 гг. и 1999–2009 гг.), разгоревшихся в Чечне после распада Советского Союза. Появляются работы, в которых авторы описывают историю народов Северного Кавказа, начиная с древнейших времен. Затрагивая проблему насильственного переселения, они делали попытки провести параллели между советской национальной политикой и действиями правительства Российской Федерации как правопреемницы СССР.

Бигрит Брауэр в своей статье «Чеченцы и сохранение их культурной идентичности в эмиграции» [15] подробно описывает историю чеченцев, их быт и ментальность. Раскрывая в своей работе период депортации и жизни на чужбине, использует воспоминания очевидцев тех событий. Приводит разнообразные статистические данные от количества депортированных до их расселения по областям Казахстана и Кыргызстана. В вопросе адаптации чеченцев и ингушей на новых землях акцентирует внимание читателей на их религиозность. Отмечая религию как главный фактор, способствовавший их выживанию и сохранению идентичности, выделяет сферы трудовой деятельности, куда привлекали спецпереселенцев: «В Казахстане им приходилось жить с представителями других национальностей. Чеченцы, которые традиционно были простыми земледельцами и скотоводами, также приобрели различные навыки в различных отраслях промышленности, в зависимости от района, в который они были депортированы. Те, кого отправили в Атыраускую область на западе Казахстана, у Каспийского моря, работали в нефтяной промышленности. Другие, оказавшиеся в северной части страны, занимались сельским хозяйством или металлургической промышленностью. Чеченцы, отправленные в Усть-Каменогорск, на дальний восток Казахстана, работали на горнодобывающей промышленности» [15; 394].

Исаак Скарборо в своей работе «Нежелательная зависимость: чеченцы и ингуши, депортация и развитие государственно-гражданского отношения в позднесталинском Казахстане (1944–1953)»

описывает не только процесс выселения из родных мест, но и дает анализ социально-политической, экономической и культурной адаптации народов Северного Кавказа, их обустройству и быту в новых местах проживания [16; 7].

Беате Эшмент в своей статье «Чеченцы и курды Казахстана между исторической и второй родиной. Дела Центральной Азии» [17] говорит о влиянии депортации на состояние и мировоззрение современных чеченцев. «Эти события повлекли за собой ряд последствий, которые продолжают ощущаться в Казахстане и сегодня. Память о депортации считается важным и формирующим компонентом идентичности всех чеченцев, и к ней регулярно обращаются. Чеченцы в Казахстане регулярно отмечают 23 февраля как День памяти мероприятиями и публикациями. На эти мероприятия обычно приезжает делегация из Чечни. Существует множество сообщений о жестоком опыте. Травма депортации, похоже, спровоцировала антисоветское и антироссийское отношение большинства чеченцев. Это также считается одним из спусковых механизмов Первой чеченской войны. Однако это не оказало негативного влияния на чечено-казахстанские отношения. В связи с этим предпринимаются усилия, чтобы поддержать благодарность депортированных за казахстанскую помощь, позволившую им выжить в тяжелые годы» [17; 9].

Выводы

Для работ зарубежных авторов по истории депортации народов Кавказа, изданным в советский период, была характерна описательность событий, отсутствие серьезной источниковой базы. В современной историографии вопросы принудительных миграций, депортации народов оказались «разветвлением» нескольких направлений исторической науки. Однако следует отметить, что освещение различных сторон проблемы депортации народов Кавказа в Советском Союзе и сегодня далеко не равноценно. Зарубежные историки в своих публикациях больше внимания обращали и обращают на количественные характеристики событий, связанных с депортацией, репатриацией народов и начальным этапом реабилитации, и в меньшей степени затрагивают вопросы социальной адаптации, жизни и труда спецпереселенцев из Северного Кавказа на новых местах вселения.

В конце 80-х годов XX века, в Советском Союзе для исследователей был открыт доступ к определенным архивным фондам. В СССР и в последующем в странах СНГ стали публиковаться исследования о тоталитарном режиме таких западных ученых, как Р. Слассер, Л. Беллади, Т. Краус, Д. Бофф, Н. Верт, Ф. Хайек и другие. В этих работах содержится немало новой информации, резких оценок политики Советского правительства. Зарубежные ученые стремились актуализировать тему сталинских преступлений, акцентировали внимание читателей на ужасах депортации, это привело к тому, что научно-историческое содержание отошло на второй план. Тема насильственного переселения некоторых народов СССР была в большей степени политизирована.

Историографический обзор показывает, что проблема адаптации депортированных народов не теряет своей актуальности и по сей день. Важнейшие аспекты, связанные с обустройством быта на чужбине насильственно высланных народов, не нашли полного отражения как в отечественной, так и в зарубежной научной литературе.

Список литературы

- 1 Aslanbek M. The extermination of the Karachay people by the Soviets / M. Aslanbek // *The Caucasus*, Munich. — 1951. — P. 25–31
- 2 Aslanbek M. *Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası, Çankaya Matbaası* / M. Aslanbek — Ankara, 1952. — 96 s.
- 3 Bezanis L. Soviet Muslim emigrés in the Republic of Turkey / L. Bezanis // *Central Asian Survey*. — 1994. — No. 13 (1). — P. 59–180.
- 4 Vassan-Girey Dzhabagy. Soviet National Policy and Genocide // *Caucasian Review*. — Munich. — 1955. — No. 1. — P. 229.
- 5 Baitugan B. The first news about the fate of the Karachays and Balkars / B. Baitugan // *Caucasian Review* Munich. — 1956. — No. 37 — P. 184.
- 6 Karcha R. Genocide in the North Caucasus / R. Karcha // *Caucasian Review* Munich. — 1956. — No. 2. — P. 237.
- 7 Conquest R. *The Soviet Deportation of Nationalities* / R. Conquest. — London: Macmillan, 1960. — 203 p.
- 8 Stephen G. Wheatcroft. Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data Not the Last Word / G. Stephen // *Europe-Asia studies*. — 1999. — No. 2. — P. 315–345.
- 9 *Karaçay-Malkar'da Sürgün ve Soykırımın 65. Yıldönümü* — Doç. Dr. Ufuk Tavkul Tarih Retrieved from <https://www.turansam.org/makale.php?id=79>

- 10 Некрич А. Наказанные народы / А. Некрич. — Нью-Йорк: Хроника, 1978. — 170 с.
- 11 Grannes A. The Soviet deportation in 1943 of the Karachays: a Turkic Muslim people of North Caucasus. Institute of Muslim Minority / A. Grannes // Affairs Journal. — 1991. — No. 12(1). — P. 55–68.
- 12 Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт. — М., 2010. — 444 с.
- 13 Неймарк Н. Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века / Н. Неймарк. — М.; СПб., 2005. — 321 с.
- 14 Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора / Э. Эпплбаум. — М., 2006. — 401 с.
- 15 Brauer B. Chechens and the survival of their cultural identity in exile / B. Brauer // Journal of Genocide Research. — 2002. — № 4(3). — P.387–400.
- 16 Isaac Scarborough. An unwanted dependence: Chechen and Ingush deportees and the development of state–citizen relations in late-Stalinist Kazakhstan (1944–1953), Central Asian Survey. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/02634937.2016.1202897>.
- 17 Beate Eschment. The Chechens and Kurds of Kazakhstan between Historical and Second Homelands Retrieved from brill.com/view/journals/caa/8/4/article-p346_3.xml.

Т.Ж. Макалаков, Л.К. Шотбакова

XX ғ. 40 жылдарындағы күштеп қоныстандырылған Солтүстік Кавказ халықтарының бейімделу мәселесінің шетелдік тарихнамасы

Мақала XX ғ. 40 жылдарындағы күштеп қоныстандырылған Солтүстік Кавказ халықтарының бейімделу мәселесі қарастырылған шетелдік авторлардың жұмыстарын зерттеуге бағытталған. Аталған тақырып бойынша негізгі мәселелер ретінде — арнайы қоныстандырылғандардың жаңа орындардағы тұрмыстық бейімделуі, олардың еңбек дағдысының қолдану салаларын анықтау, әлеуметтік орналасуы т.б. алынды. Шетелдік авторлардың жұмыстарын зерттеу және талдау барысында аталған мәселе бойынша объективтілік деңгейін анықтауға талпыныс жасалды. XX ғ. 40–70 жылдар аралығында көптеген монографиялар, ғылыми мақалалар мен диссертациялар шетелге эмиграцияланған КСРО-дан шыққандар тарабынан жазылған. Осымен бірге, XX ғ. екінші жартысында КСРО-ғы депортация тақырыбы шетелдік авторлар тарабынан да зерттелді және олар үшін тақырып бойынша деректердің көп бөлігі, әсіресе архив құжаттары қолжетімсіз болды. Мақалада талдау жасалған бірқатар жұмыстар соңғы он жылдықтарда жазылған және мұның өзі аталған тақырыптың әлі күнге дейінгі өзектілігін дәлелдеп отыр. Шетелдік авторлардың жұмыстары тарих ғылымы үшін бүгінгі күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтпаған.

Кілт сөздер: депортация, Солтүстік Кавказ халықтары, әлеуметтік бейімделу, тұрмыстық бейімделу, шетелдік тарихнама, арнайықоныстанушылар, саяси қуғын-сүргін.

T.Zh. Makalakov, L.K. Shotbakova

Foreign historiography of the problem of adaptation of the peoples of the North Caucasus, forcibly resettled in Kazakhstan in the 40s. XX century

The article is devoted to the study of the works of foreign authors, which deal with the issues of adaptation of the peoples of the North Caucasus, forcibly relocated to Kazakhstan in the 40s of the twentieth century. Among the problems that can be called key ones on this topic, we can name the problems of everyday adaptation of special settlers in new places of resettlement, identifying the scope of their labor skills, social arrangement, and others. In the course of the analysis and evaluation of the works of foreign authors, an attempt was made to determine the degree of objectivity and impartiality in the study of the identified problem. It should be noted that in the period from the late 40's to the 70's. XX century, a large number of monographs, scientific articles, dissertations, etc. was written by immigrants from the USSR, who for one reason or another emigrated abroad. At the same time, in the second half of the 20th century, the topic of deportation to the USSR was also studied by foreign authors, who, in particular, were characterized by the absence of a large number of sources, primarily archival ones on the topic under study. A number of works analyzed in the article were written in recent decades, which indicates that this topic continues to be relevant today and has not been fully explored. The works of foreign authors have not lost their relevance to the present day for historical science.

Keywords: deportation, peoples of the North Caucasus, social adaptation, domestic adaptation, foreign historiography, special settlers, political repressions, special settlers.

References

- 1 Aslanbek, M. (1951). The extermination of the Karachay people by the Soviets. *The Caucasus Munich*, 25–31.
- 2 Aslanbek, M. (1952). Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası, Çankaya Matbaası. Ankara.
- 3 Bezanis, L. (1994). Soviet Muslim emigrés in the Republic of Turkey. *Central Asian Survey*, 13 (1), 59–180.
- 4 Vassan-Girey Dzhabagy (1955). Soviet National Policy and Genocide. *Caucasian Review Munich*, 1, 229.
- 5 Baitugan, B. (1956). The first news about the fate of the Karachays and Balkars. *Caucasian Review Munich*, 37, 184.
- 6 Karcha, R. (1956). Genocide in the North Caucasus. *Caucasian Review Munich*, 2, 237.
- 7 Conquest, R. (1960). *The Soviet Deportation of Nationalities*. London: Macmillan.
- 8 Stephen, G. (1999). Wheatcroft. Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data Not the Last Word. *Europe-Asia studies*, 2, 315–345.
- 9 Karaçay-Malkar'da Sürgün ve Soykırımın 65. Yıldönümü — Doç. Dr. Ufuk Tavkul Tarih Retrieved from <https://www.turansam.org/makale.php?id=79>.
- 10 Nekrich, A. (1978). *Nakazannye narody [Punished people]*. New-York: Khronika [in Russian].
- 11 Grannes, A. (1991). The Soviet deportation in 1943 of the Karachays: a Turkic Muslim people of North Caucasus. Institute of Muslim Minority. *Affairs Journal*, 12(1), 55–68.
- 12 Vert, N. (2010). Terror i besporiadok. Stalinizm kak sistema [Terror and chaos. Stalinism as a system]. Moscow [in Russian].
- 13 Neimark, N. (2005). *Plamia nenavisti: etnicheskie chistki v Evrope XX veka [Flames of Hatred: Ethnic Cleansing in 20th Century Europe]*. Moscow; Saint Petersburg [in Russian].
- 14 Epplbaum, E. (2006). *GULAG. Pautina Bolshogo terrora [Pautina Bolshogo terrora]*. Moscow [in Russian].
- 15 Brauer, B. (2002). Chechens and the survival of their cultural identity in exile. *Journal of Genocide Research*, 4(3), 387–400.
- 16 Isaac Scarborough. An unwanted dependence: Chechen and Ingush deportees and the development of state–citizen relations in late-Stalinist Kazakhstan (1944–1953), *Central Asian Survey*. <http://dx.doi.org/10.1080/02634937.2016.1202897>
- 17 Beate Eschment. The Chechens and Kurds of Kazakhstan between Historical and Second Homelands Retrieved from brill.com/view/journals/caa/8/4/article-p346_3.xml.

З.Ж. Наурзбаева*

Фонд развития культуры «Отукен», Алматы, Казахстан
(E-mail: otukenkz@gmail*.com, zira-n@yandex.kz)

Закрытые и открытые структуры в традиционных женских обрядах

Женские инициатические ритуалы, или женские обряды перехода, в которых изменяется статус женщины — одна из наименее изученных сфер в культурной антропологии и истории. Причиной является закрытость этой сферы от внешнего взгляда, тем более от взгляда постороннего мужчины-исследователя. Этнографические сведения обычно довольно скудны и противоречивы, а исторические — почти отсутствуют. Исключение, пожалуй, составляет свадебная обрядность, которая оформляет наиболее важный этап в жизни женщины в традиционном обществе и которая отражена в литературе более широко. Было бы интересно реконструировать систему женских обрядов, в целом, но на имеющемся материале — это задача трудновыполнимая. В статье поставлена более скромная цель — попытаться выявить «логику» символического мышления, проявляющегося в женских ритуалах перехода на примере свадебного обряда. По нашей гипотезе, для статуса незамужней девушки характерны закрытые структуры, замкнутый контур, например, боковые пряди волос «тұлым» сплетены в одну косу, серьги невесты соединены цепочкой. После замужества структуры открываются, контур размывается, например, «тұлым» заплетаются в две отдельные косы, а цепочка, соединяющая серьги, снимается. Толчком к выявлению этой «логики» стали рассуждения археолога Э.Р. Усмановой и ее соавторов о гендерной символике средневекового тюркского женского изваяния. Символизм сведенных вместе коленей девичьего каменного изображения и непринужденной позиции ног статуи кормящей женщины очевиден. Можно предположить, что именно этот символизм и был развит в других открытых и закрытых структурах, связанных с женскими обрядами.

Ключевые слова: гендер, традиционная культура, казахи, тюрки, символизм волос, женские украшения, тюркские средневековые изваяния, обряды перехода, закрытый контур, заплетание косы, позиция ног.

Введение

Актуальность темы исследования связана с усиливающимся значением гендерных исследований, гендерного аспекта в гуманитарных науках, в том числе в археологии и этнографии, а также культурной антропологии. Одна из самых закрытых сфер традиционной культуры — женские обряды и практики — по очевидным причинам оказалась слабо изученной академической наукой.

Цель нашего исследования — выявить «логику» символического мышления, проявляющегося в женских ритуалах перехода, на материалах свадебной обрядности. Главной задачей является апробирование нашей гипотезы о переходе от закрытых структур к открытым в свадебном обряде на разных материалах — прическа невесты, ее украшения, позиция ног. Еще одна задача — проверить выявленную «логику» на других обрядах перехода, например, вдовство, завершение фертильного периода.

Трудность исследования состоит в противоречивости этнографических материалов, их недостаточности в отношении женской сферы. Например, сведения о прическе незамужней девушки в традиционном казахском обществе у разных исследователей не совпадают. О прическе пожилой женщины сведений в академической литературе найти не удалось. Поэтому экстраполяция выявленной на материалах свадебных обрядов логики является весьма гипотетической.

Методы исследования

В исследовании для анализа этнографических, археологических, лингвистических, фольклорных материалов в основном применяется классический структурно-семантический метод. Используются исследования казахстанских и зарубежных этнографов и историков, сборники казахского фольклора, толковые словари казахского языка, а также в небольшом объеме результаты собственных опросов.

В статье «Гендерная символика на средневековом каменном изваянии», написанной группой авторов во главе с археологом Э.Р. Усмановой [1], обращается внимание на разное положение ног жен-

* Автор-корреспондент. E-mail: otukenkz@gmail

ских кыпчакских изваяний. Например, одно из них, найденное в Кызлы в Улытау, представляет стоящую обнаженную женщину с маленькими грудями и сведенными вместе ногами. Авторы сравнивают это положение ног с половецким изваянием матери с младенцем на руках из Чернухино (Украина), изучавшемся С.А. Плетневой: «...позиция ног кормящей матери с ребенком, изображенной на чернухинском изваянии, непринужденная. Большие отвислые груди, неприкрытая вульва, наконец, сам младенец демонстрируют знаки женской плодовитости. Колени ног женщины, запечатленной на изваянии из Кызлы, сближены, носки соприкасаются. Сведенные колени как бы преграждают доступ к детородному органу, «спрятанному» под чашей. Маленькие округлые груди довершают впечатлительные скрытой, потенциальной женской сексуальности. Для подтверждения данного предположения приведем пример из татарской этнографии. Девушкам в присутствии представителей мужского пола рекомендовалось сводить колени ног, что воспринималось окружающими как жест закрытости, защиты» [1; 102]. Авторы делают вывод, что изваяние из Кызлы изображает девушку-подростка, а Э.Р. Усманова выдвигает «предположение о вероятной причастности изваяния к ритуалам, связанным с инициацией, а именно к ритуалу перехода девушки в статус женщины» [1; 94].

Статус женщины, идея женской плодовитости, как известно, могла выражаться в традиционном обществе не только в позиции ног, но и другими способами, например, в оформлении подола платья. По информации каракалпакской исследовательницы З. Курбановой, в Ходжейлийском районе Каракалпакстана «женщины, которые не могли забеременеть, оставляли неподшитым подол платья и ходили с развязанным воротом на платье. Действия в данном случае имели целью устранение различных препятствий, мешающих достижению беременности» [2; 65]. Во время трудных родов кумандинские шаманы обращались к богине Умай/Убай: «С ясного неба, паря, садись, Убай-эне, птица-мать. Подол открытым оставь, Пусть своей дорогой он войдет» [3; 180, 181]. Что конкретно имелось в виду под «открытым подолом» не совсем понятно, но общая идея ясна. У многих тюркских народов, в том числе и у казахов, чтобы облегчить роды, устранить «препятствия», роженице расплетают косы, в доме открывают сундуки, развязывают узлы и т.д. «Открытый подол», как и неподшитый подол у каракалпаков, связывался с рождением.

Символизм сведенных вместе колен девушки и расставленных ног женщины-матери у каменных средневековых изваяний, подшитого и неподшитого подола вполне очевиден. Можно ли выявить эту дихотомию закрытой и открытой структур в гендерной символической в менее очевидных формах? Попытаемся выявить ее на примере ювелирных украшений невесты.

У каракалпакской невесты в комплекс традиционного костюма входили следующие виды украшений: халкаплы сырга, аребек, хайкел, шартгуйме, гилтшагыш, билезик, жузик. Халкаплы сырга представляют собой пару крупных серег, соединенных длинной цепочкой, проходящей под подбородком от одного уха к другому. Цепочка украшена ромбовидными подвесками или мелкими деталями в виде лепестков, дутых шариков и пр. Эти серьги девушки носили до замужества. После замужества цепочка снималась и оставалась основная часть серег, которая называлась сояу сырга [2; 191]. Таким образом, в костюме каракалпакской девушки серьги соединяются под подбородком цепочкой, создавая закрытую структуру, а после свадьбы цепочка снимается, и серьги носятся без нее. Замкнутый до этого контур оказывается разомкнутым, открытым.

В традиционном костюме казахской невесты также присутствует этот замкнутый контур, окаймляющий уши (боковые части головы) и подбородок. Головной убор казахской невесты «сәукеле» имеет два вида височных украшений:

1. «От боковых краев нижней части головного убора отходят ряды коралловых бус, называемых жақтау (жақ моншак, бет моншак, жырға, сәукеленің бет моншағы)», которые во время переездов для удобства могли вкладываться во внутренние карманы тканевых лопастей по бокам сәукеле [4; 90].

2. «Тяжелые серебряные, иногда многоярусные височные украшения — сәукеленің сырғасы, часто соединенные проходящей под подбородком декоративной цепью с подвесками. Крепили эти височные украшения за петли, пришитые по бокам сәукеле или вдевали в мочки ушей. Для облегчения веса украшения соединяли между собой шнуром, который надевали на голову под сәукеле» [4].

Отличие казахских «сәукеленің сырғасы» (букв. «серьги сәукеле») от каракалпакских «халкаплы сырга» (букв. «серьги с халка») в том, что они могут подвешиваться как к мочке уха, так и к петлям по бокам головного убора. Но по сути они также создают замкнутый контур благодаря «проходящей под подбородком декоративной цепи с подвесками». Не удалось найти информацию о том, снималась

ли после свадьбы эта цепь, но это не имеет особого значения, так как сәукеле — это свадебный головной убор, который в любом случае молодая женщина переставала носить — рано или поздно. Таким образом, и казахская невеста имела замкнутый контур вокруг нижней части головы из серег и соединяющей их цепочки, который позже открывался.

Каракалпакское слово «халкаплы сырға» означает «серьги, имеющие халка». З. Курбанова определяет халка как подвеску. Действительно, цепочка халкаплы сырға украшена подвесками, так что и сама по себе представляет нагрудное украшение. Каракалпакское слово «халка» аналогично казахскому «алқа» — женское украшение, носимое вокруг шеи. В казахском языке «алқа» также означает собрание людей, обычно сидящих кругом. В туркменском языке «халка» — вещь в виде окружности, то есть значения этого тюркского слова связаны с замкнутым контуром. У восточных казахов «алқа» может означать не только нагрудное украшение, но и серьги как таковые (Алқа: Қазақ тілінің...). Вероятно, такое значение слова «алқа» можно объяснить тем, что и у казахов существовало забытое выражение «алқалы сырға».

После того, как цепочку снимают, халкаплы сырға меняют название, превращаются в «сою сырға». В казахском языке также есть понятие «сою сырға». Вообще говоря, «сою» — это нечто длинное, заостренное, торчащее, например, заноза, шип, зубочистка, коготь, костяная или деревянная длинная игла для прошивания войлока, лишненное листьев растение. Возможно, «сою сырға» изначально представляла коготь или клык какого-либо сакрального животного, ведь «у каракалпаков магическими свойствами наделялись рога, клыки, когти животных и птиц, которые отличаются особой плодовитостью. Поэтому в орнаменте ювелирных изделий часто встречается изображение стилизованных рогов, когтей животных» [2; 69].

Понятно, что свадебные украшения невесты, в том числе и серьги, выполняли магическую функцию, функцию защиты от сглаза и т.д. Но многие авторы отмечали сходство свадебного наряда тюркской невесты, особенно сәукеле, с воинскими доспехами. Прикрепление «сәукеленің сырғасы» к петлям по бокам свадебного головного убора говорит о том, что вся эта конструкция могла изначально представлять ремешок, удерживающий на голове конусообразный шлем. В тюрко-монгольской мифологии девушка-батыр, выходя замуж, лишается своей физической силы, перестает быть воином [5; 39]. Снятие саукеле и цепочки, удерживающей его, вполне согласуется с этим изменением статуса.

Исследователь орнамента Алибек Кажгалиулы полагает, что висящая серьга символизирует рожденного младенца, сына. Обосновывая этот символизм, он приводит мнение К.Г. Юнга: «Отверстие уха притязает также на половую значимость. В одном гимне Марии говорится: «Ты, которая зачала через ухо». Гаргантюа (Рабле) появляется на свет через ухо матери... И монгольский Будда рождается из уха своей матери». А. Кажгали улы развивает эту мысль: «Более пристальный взгляд легко выявляет в форме столь любимых женщинами украшений ярко выраженную антропоморфную природу. Таким образом, болтающаяся на мочке уха сережка — не что иное как повисший на тонкой нити пуповины драгоценный плод...» [6; 318]. Снятие цепочки, соединяющей серьги, «открывает» уши вышедшей замуж женщины, возможность деторождения. Это снятие цепочки аналогично «открытому» или неподшитому подолу.

Центральным украшением в костюме каракалпакской невесты являлся «хайкель». «Хэйкел представлял собой плоский прямоугольник с роговидными ответвлениями в верхней части и подвесками в нижней части украшения. На его лицевой стороне располагались крупные сердоликовые вставки от 3 до 9, которые в народе называли «хэйкел қас» — «брови» украшения... Само слово «хэйкел» имеет иранские корни, кроме значения «амулет», имеет и другое — скульптура, памятник, идол. Ученые предполагают, что первоначально украшение использовалось как футляр для божков, позже, с приходом ислама, в нем стали хранить тексты с молитвами [2; 69]

Интересно, что у азербайджанских женских головных платков есть часть, которая называется «хейкал башы», т.е. «голова, начало хейкала». «В действительности, это «хейкал» (словарное значение — «статуя, монумент, памятник»). В древние времена идолопоклонники так называли своего общего идола, сделанного из камня или металла» [6; 278]. И каракалпакские, и азербайджанские исследователи считают, что слово «хайкель/хейкал» первоначально означало «памятник, статуя, идол».

Это слово имеет арабское происхождение и в современном арабском языке هيكل имеет значения: «1. громадный, колоссальный; 2. мн. 1) храм; الكنيسة ~ алтарь; 2) большое здание, громадина; 3) корпус, остов, костяк, скелет», а также производные значения «структура, рама» и т.д. [7]. Таким обра-

зом, значение арабского понятия — это не столько памятник, идол, сколько помещение, некое замкнутое пространство, в котором может находиться сакральный предмет, изображение бога.

В казахском языке «эйкел» — это тумар-оберег, который обычно представляет футляр — металлический или матерчатый — для хранения некоего сакрального предмета, субстанции, листочка с коранической надписью. Это также девичье нагрудное украшение-оберег, часто из ткани с золотыми и серебряными деталями, которое проходит над левым плечом и застегивается под правой подмышкой. «Эйкел-тұрман» — украшение-оберег, вплетавшееся в гриву любимого коня. У казахов Мангыстау «эйкел» — каменный круг из ракушечника с отверстием, окантовывающий колодец и закрепляющий его края. «Эйкел» — это также очень большое здание, кошелек, сумка, изображение чего-либо, а еще детская игрушка-палка [8]. В многообразных значениях слова «эйкел», довольно далеко ушедшего от первоначального арабского значения, тем не менее прослеживается общая идея какой-то оболочки, оберегающей нечто ценное. И девичье украшение «эйкел» представляет именно замкнутый контур, охватывающий грудь наискосок и защищающий зону сердца.

Довольно странное расположение этого украшения от левого плеча к правой подмышке, возможно, связано с тем, что первоначально это была португеза, ремень, на котором подвешивали ножны кинжала и т.п. Выходя замуж, девушка переставала быть воином. Может быть, поэтому украшение «эйкел» было элементом девичьего костюма, а женщины его обычно не носили.

Каракалпакские халкаплы сырға, казахские сәукеле сырға создают замкнутый контур от одного уха девушки до другого. Можно указать еще один такой контур, но проходящий не по передней поверхности, а по задней, не под подбородком, а на затылке. Этот контур образован прядями волос. Волосы, не перестающие расти даже некоторое время после смерти человека, в традиционной культуре многих народов, в том числе и тюрков, символизируют душу/жизнь, счастье, богатство, силу, социальный статус [9; 676]. У женщины каждый этап ее жизни, переход от одного статуса к другому сопровождался обрядом, в которых совершалось некое действие с ее волосами, менялась прическа.

«Қарын шаш» — букв. «утробные волосы», — волосы, выросшие у ребенка в период его вынашивания в лоне матери, как считается, обладают особой сакральной, магической силой. Они защищают ребенка от сглаза и болезней. Но у казахов было принято состригать их из-за веры в то, что обида человека, утробные волосы которого не были сбриты в младенчестве, обладает огромной разрушающей силой [10; 498]. Есть выражение «Қарын шашыммен қарғаймын» — «Прокляну моими утробными волосами». Заслуженный деятель Республики Алтай, режиссер театра и анимации Тамара Муканова-Мендошева (1945 г.р., село Купчегень Онгудайского р-на, Республика Алтай, РФ) в личной беседе сказала: «Алтайцы, в отличие от казахов, не состригают утробные волосы. У нас считается, что проклятие человека, утробные волосы которого не были сострижены, достигает цели. А обижаются-то обычно на своих близких, на окружающих. Может быть поэтому мы такой малочисленный народ».

Внутриутробные волосы у казахов чаще всего остригаются во время обряда «қырқынан шығару» (выведение младенца из сорокаднейя) или в возрасте года*. При этом могут оставаться пряди волос на темени, затылке, по бокам головы. Особенно это практикуется в семьях, где ребенок был долгожданным, поздним, в семьях, где дети часто умирают, или родился сын после нескольких девочек, или девочка — после нескольких сыновей, то есть младенец нуждается в особой магической защите. Эти пряди утробных волос позднее вплетаются в косы у девочки, в косичку на темени «айдар» у мальчика. Айдар и тұлым, по некоторым источникам, отмечают также высокий статус семьи, у детей невольников и прислужников их не оставляли†.

* Существуют разные мнения на этот счет. Например, Н. Шаханова в «Мир традиционной культуры казахов» утверждает, что в сорок дней «снимали ножницами несколько прядей утробных волос» [11; 140], а затем «в годовалом возрасте проводили обряд сбривания утробных волос «қарын шаш» [11; 141]. В Этнокультурном энциклопедическом словаре указывается, что утробные волосы сбривались в обряде выведения из сорокаднейя [10; 498]. Сейчас казахи обычно сбривают утробные волосы именно во время шильдехана. Отрезанные волосы сохраняются в треугольном мешочке в качестве оберега.

† Насильственное отрезание айдар означало позор, катастрофу, например, поражение, попадание в плен (Қазақтың этнографиялық... 1, 86). Для девушки, женщины — лишиться кос — это наказание за тяжкое преступление или измену мужу, равное смерти [9; 679]. «Шашың кесілсін» — «пусть твои волосы будут обрезаны» — проклятие, пожелание получить наказание.

Илл. (Алимбаев, Н., Ахметов, А. К., 2011:502).

Пряди по бокам головы «тұлым» характерны для девочек, позднее их вплетают в косы, соответственно это слово становится метафорой девочки, девушки. Например, в эпосе «Алпамыс» Тайшык хан видит зловещий сон, в котором вражеский батыр «Айдарлымды құл қылып, тұлымдымды күң қылып...» — «Превратив в раба моего сына (букв. «моего имеющего айдар — косичку на темени), превратив в невольницу мою дочь (букв. «мою имеющую тұлым)» [12; 165]. Тұлым могли оставить в особых случаях и у вновь родившегося мальчика, например, родители имеют нескольких сыновей и хотят дочь [9; 678], но все-таки это маркер девочки.

У мальчика айдар состригался перед мусульманским обрядом обрезания, обычно в возрасте 5 или 7 лет, а иногда при завершении первого двенадцатилетнего цикла мушель. Относительно тұлым Н. Шаханова пишет, что в возрасте 3–7 лет с началом половозрастной дифференциации девочкам «перестают брить голову, отращивают косички, вплетая в них височные* пряди утробных волос «тұлым»» [11; 142].

Само слово «тұлым» связано с рядом очень важных в традиционной культуре понятий. «Тұл» — это маркер, отмечающий во время годового траура вдову, верховую лошадь и все предметы, принадлежавшие покойному. Вдову в период годового траура называют «тұл қатын», лошадь «тұл ат», дом «тұл үй», копьё с привязанным к нему траурным флагом «тұл найза» и т.д. (вдовца также называли «тұл», но это значение в словарях отмечают как переносное). «Тұл» — это ипостась, изображение, образ покойного, сделанный из его одежды, доспехов, оружия и т.д. Тұл изначально понимался как носитель души покойного, которая до годовых поминок присутствует в мире живых. Этот обычай известен с древнетюркских времен и сохранился у казахов и кыргызов вплоть до XX века. Он описывался Абульгази, К. Юдахиним, В. Радловым, А. Левшиным, Г. Потаниным [9; 497, 498].

«Тұлып» — это одежда (отсюда русское «тулуп») или мешок из шкуры животного, но также это чучело молодняка скота (жеребенка, верблюжонка, теленка), сделанное из набитой травой или соломой шкуры. С прагматической точки зрения, это способ успокоить потерявшую детеныша самку, продлить ее лактацию. Но в контексте обряда тұлдау можно уверенно сказать, что когда-то тұлып рассматривался как носитель души детеныша.

«Тұлға» — фигура, облик, высокий и статный человек, персона, известный авторитетный человек, личность в совокупности ее духовных, душевных, социальных, юридических и прочих свойств и атрибутов. В фольклоре «тұлға» может означать «опора, покровитель». Это значение принято считать переносным [8], заимствованным из монгольского языка. Однако в контексте понятия «тұл» можно предположить существование мифологического образа покровителя, сверхъестественного защитника, духа предка «тұлға», производным от которого являются философское, психологическое, юридическое и прочие значения слова.

«Тұлым» — прядки утробных волос над ушами девочки — следует рассматривать в семантическом гнезде тұл–тұлдау–тұлға–тұлпар. Тем более, что «тұл қатын» распускает косы, а после оконча-

* В литературе как на русском языке, так и на казахском тұлым называют височными прядями. «Шеке» — место, где оставляются эти волосы, — переводят как «висок», уточняя на казахском «область между ухом и лбом». Но на старинных фото можно видеть пряди тұлым у маленьких девочек, растущие над ушами или даже выше и сзади ушей. Лингвист и переводчик Айнаш Садык при консультации подтвердила, что перевод «шеке — висок» ошибочный, казахи имеют в виду всю волосистую часть головы вокруг уха.

ния траура заплетает их, главный признак «тұл ат» — подстриженные грива и хвост лошади, вдова старается сохранить клочок волос «тұл ат», то есть во всех трех случаях налицо манипуляция с волосами. Очевидно, что пряди тұлым рассматривались как носители души, жизненной силы девушки, женщины.

Как уже говорилось, тұлым с возрастом, когда девочка начинала отрашивать волосы, вплетались в косы. Существует четкая дифференциация головных уборов девушки, невесты и замужней женщины. Девушка носила всевозможные шапочки, оставляя открытыми волосы; невеста — конусообразный свадебный головной убор саукеле, а замужняя женщина закрывала волосы кимешек, желек и т.д. О смене прически информация более противоречива.

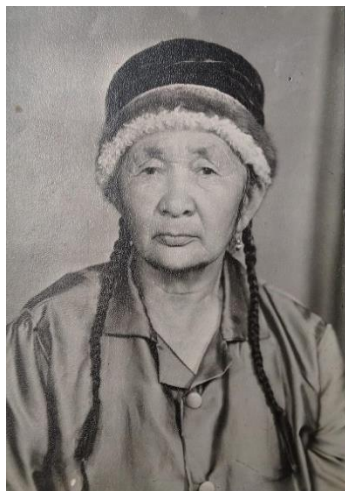
На многих старинных фотографиях казашек мы видим девочек и девушек со множеством косичек. Это подтверждает и энциклопедический этнокультурный словарь: девочки заплетали до сорока косичек. Чуть ниже автор словарной статьи объясняет обычай заплетать множество косичек влиянием южных соседей и уточняет, что в Центральном и Восточном Казахстане это не было принято.

В контексте темы гендерного символизма для нас более интересна прическа девушки до замужества и после. В этнокультурном словаре утверждается, что невеста заплетала одну косу, которая символизировала единство супружеской пары, а после рождения ребенка женщина начинала заплетать две косы. Объяснение, что одна коса символизирует единство новобрачных, сейчас широко распространено в народе. Многие этнографы приводят другие сведения. Например, А. Толеубаев пишет, что косу невесты расплетали и затем заплетали две косы. Это происходило иногда перед отправкой в аул жениха, иногда через несколько дней после приезда туда. Такой же обычай этнографы отмечают у кыргызов, калмыков, бурят, телеутов [13; 27]. Этнограф и художник Ералы Оспанов придерживается схожего мнения [14;125].

Впрочем, автор Этнокультурного словаря описывает обычай, когда мать и родственницы невесты переплетают одну косу в две, то есть до замужества девушка заплетала одну косу, а перед отъездом в аул жениха — две. Автор Словаря предполагает, что данный магический ритуал связан с изменением социального статуса невесты, две косы символизируют отделение невесты от собственной родни (Алимбаев & Ахметов, 2011). При проведении пробора на голове невесты родственница держит в руках камень и произносит магическую формулу: «Сенің шашынды мен жарған жоқпын, қара тас жарды» — «Твои волосы разделила (букв. расколола) не я, а черный камень» [9; 676]. Подобные формулы распространены в традиционной культуре. Например, повитухи произносили, принимая роды или ухаживая за младенцем: «Не мои руки, а руки матери Май (Умай)». Имя Умай в мусульманский период заменяется именем дочери Пророка Фатимы: «Не мои руки, руки Бибатимы (или руки матери Батимы)». В соответствии с этой логикой, «черный (священный, древний) камень является божественным покровителем невесты. Это забытое мифологическое представление отсылает к ипостаси Коклен в виде камня, которую реконструировал С. Кондыбай в главе «Камень матери Коклен» третьей книги «Мифологии предказахов» [15], а также к представлению о том, что новорожденный «расширяет тесное лоно и размягчает каменные груди» рожавшей впервые женщины (тар құрсақты кеңітіп, тас емшекті жібітіп). Глагол «жару» (раскалывать) звучит странно по отношению к пробору в волосах и напоминает об обрядовой свадебной песне с припевом «Жар-жар», где «жар» может пониматься и как «супруг, опора», а также как побудительная форма глагола «жару» [6].

Результаты

Итак, в две косы невесты вплетаются две пряди «утробных» волос, которые до этого были заплетены в одну косу. Тұлым, растущие по бокам головы, можно сравнить с серьгами или боковыми подвесками саукеле. У невесты они соединены цепочкой, которая потом отстегивается, а пара объединенных в косе тұлым отделяются. Таким образом, налицо смена закрытого контура открытым, как и в случае со сдвинутыми и раздвинутыми ногами каменных скульптур.

Женщина распускает волосы во время свадебного обряда для того, чтобы поменять прическу, а также во время родов и во время траура. После завершения родов и после завершения траура она опять заплетает косы. Но если следовать выявленной логике, то вдова должна заплетать косы не так, как это делает замужняя женщина. В этнографической литературе сведений об этом обнаружить не удалось. Т. Муканова сообщила в личной беседе, что овдовевшие алтайки раньше заплетали косы «наоборот» — не от края к центру, а от центра к краю, и в подтверждение предоставила фото своей бабушки Кокулевой Биле Кыпчаковны, в девичестве Саниной (1899–1994).

Возможно, у казахов существовал некогда такой обычай. Моя овдовевшая во время Второй мировой войны бабушка Акиба Темиргаликызы Бекболатова (Западно-Казахстанская область, 1914–1991) на моей памяти, то есть лет с 60, заплетала две истончившиеся косы и на середине длины объединяла их в одну. Проведя опрос в социальных сетях (ответило несколько сотен подписчиц), убедилась, что так делали многие пожилые женщины ее и более младшего поколений. Такое закрывание открытого раньше контура укладывается в общую логику. Но сказать однозначно, связана эта прическа с прагматическими соображениями (чтобы косички не мешали при домашней работе, в молодости толстые косы затруднительно объединить подобным образом), с влиянием моды советского периода или она символизирует вдовство (как вариант, завершение фертильного периода) сказать трудно. Этот вопрос требует дальнейшего изучения.

Количество ювелирных украшений, которые носит пожилая женщина, постепенно уменьшается. В литературе это объясняют снижением необходимости в магической защите уменьшающейся фертильности стареющей женщины. Не оспаривая этого объяснения, было бы интересно в будущем более детально исследовать вопрос, быть может, есть своя «логика» в том, какие именно украшения и в каком порядке перестает носить пожилая женщина. Если же говорить о позе женщины, позиции ног, то относительно средневековых каменных изваяний вопрос также требует более детального рассмотрения. Что касается этнографии, то женщины получали право сидеть как мужчины, расставив колени и свернув ноги калачиком, в пожилом возрасте.

В нашем исследовании на материалах, связанных с свадебными обрядами, мы проследили логику смены закрытых структур, характерных для девушки до свадьбы, на открытые, характерные для замужней женщины. Это касается волос, а также и украшений. Таким образом, мы выявили своеобразную «логику» символического мышления, проявляющегося в женских ритуалах перехода, а также попытались проверить выявленную «логику» на других обрядах перехода, например, вдовство, завершение фертильного периода.

Обсуждение

Недостаточность и противоречивость этнографических и исторических сведений в рассматриваемой сфере является главным препятствием для достижения поставленной цели — выявление «логики» символического мышления в женской сфере традиционной культуры казахов и, шире, тюрков. Как было показано, друг другу противоречат не только разные авторы, противоречивые утверждения встречаются в рамках одной словарной статьи Энциклопедического словаря «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі», подготовленного коллективом

ученых при Центральном историческом музее (Алматы). Если сведения о прическе незамужней девушки в традиционном казахском обществе у разных исследователей не совпадают, то о прическе пожилой женщины информации в академической литературе найти вообще не удалось. Поэтому экстраполяция выявленной на материалах свадебных обрядов символической «логики» является гипотетической. Сравнить же результаты нашего исследования с аналогичными в других работах не представляется возможным, так как подобных исследований в казахстанской науке не проводилось. Цитируемая статья Э.Р. Усмановой и ее соавторов — одно из немногих казахстанских исследований, которое близко по методологии — структурно-семантический анализ — и по постановке проблемы к нашему.

Есть возможность развивать исследование на более широком материале этнографии тюркских народов, а также на материалах средневековых тюркских женских изваяний. Это позволит обосновать нашу гипотезу или же скорректировать ее. Сделанные попутно предположения, вероятно, также требуют уточнения. Например, серьги союу сырға на каком-то этапе эволюции этого украшения, скорее всего, представляли когти или клыки хищника, призванные защитить женщину от сглаза и злых сил, а затем, когда они уже делались из металла, возможно, представляли миниатюрное оружие в форме когтя или клыка зверя.

Выводы

В ходе исследования были сделаны следующие выводы:

1. Казахская невеста имела под подбородком замкнутый контур из серег и соединяющей их цепочки, который позже открывался.
2. Девичье украшение «эйкел» представляет замкнутый контур, охватывающий грудь наискосок и защищающий зону сердца.
3. «Тұлым» — прядки утробных волос над ушами девочки — следует рассматривать в семантическом гнезде түл–тұлдау–тұлға–тұлпар. Пряди тұлым рассматривались как носители души, жизненной силы девушки, женщины.
4. В одну косу невесты вплетаются две пряди «утробных» волос, таким образом на затылке образуется замкнутый контур из двух «тұлым».
5. После замужества или в ходе свадебных обрядов цепочка, соединяющая серьги, снимается, также как и девичье украшение эйкел. Две боковые пряди «утробных» волос вплетаются в две косы вместо одной. Таким образом, налицо смена закрытого контура открытым, как и в случае со сдвинутыми и раздвинутыми ногами средневековых каменных скульптур.
6. Согласно выявленной логике, вдова или пожилая женщина, у которой закончился фертильный период, должна была заплетать косы не так, как это делает замужняя женщина в расцвете сил. Овдовевшие алтайки раньше заплетали косы «наоборот» — не от края к центру, а от центра к краю.
7. Существует своеобразная «логика» символического мышления, проявляющаяся в женских ритуалах перехода.

Ценность исследования состоит в эвристическом потенциале выявленной «логики» символического мышления наших предков. Применение этой логики позволяет реконструировать утраченные фрагменты знаний о традиционной культуре, о женских обрядах и символах. Эта реконструкция имеет не только теоретическую ценность, но и востребована искусством, аналитической психологией и другими сферами жизни общества, использующими гуманитарные знания.

Работа подготовлена в рамках научной программы «Традиционная обрядность как манифестация помнящей культуры: ресурсы и стратегии символического капитала степной Евразии» (BR10164218).

Список литературы

- 1 Усманова Э.Р. Гендерная символика на средневековом каменном изваянии [Электронный ресурс] / Э.Р. Усманова, Л.Н. Ермоленко, Т.К. Мкртычев, М.А. Антонов // Изв. Иркут. гос. ун-та. Сер. Геоархеология. Этнология. Антропология. — 2016. — Т. 17, С. 94–108. — Режим доступа: <http://isu.ru/izvestia>.
- 2 Курбанова З.И. Традиционные верования и представления каракалпаков, связанные с одеждой и украшениями / З.И. Курбанова // Вестн. антропологии. — 2016. — № 3 (35). — Р. 64–73.

- 3 Гемуев И.Н. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири / И.Н. Гемуев, Э.Л. Львова. — Новосибирск: Наука, 1988.
- 4 Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров / Ш.Ж. Тохтабаева. — Алматы: Дайк-пресс, 2005.
- 5 Наурзбаева З.Ж. Женские образы в мифологии предказахов Серикбола Кондыбая / З.Ж. Наурзбаева. — Алматы: Агпа-В, 2021.
- 6 Кажгали улы, А. Органон орнамента / А. Кажгалиулы. — Алматы: [б.и.], 2003.
- 7 *هیکل* // Арабо-русский онлайн словарь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://bars.org.ru/search?utf8=%E2%9C%93&q=%D9%87%D9%8A%D9%83%D9%84&commit=%D0%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B8&input_lang=&search_type=.
- 8 *Sozdikqor.KZ*. Басты бет [Электрондық ресурс]. — 2022. — Қол жетімділігі: <https://sozdikqor.kz> [Қолданылуы 26 маусым 2022 ж.].
- 9 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Ред. А. Нұрсан, Н. Уәли. — Энциклопедия. — Т. 5. — Алматы: Азия Арна, 2014. — 840 б.
- 10 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Ред. А. Нұрсан, Н. Уәли. — Энциклопедия. — Т. 3. — Алматы, ЗПК Слон, 2011. — 736 б.
- 11 Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки) / Н.Ж. Шаханова. — Алматы: Қазақстан, 1998. — 184 с.
- 12 Батырлар жыры: Т. 1 / Алғы сөзін жазған Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин. — Алматы: ҚМКӘБ, 1963. — 710 б.
- 13 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX–нач. XX в.) / А.Т. Толеубаев. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 214 с.
- 14 Оспанұлы Е. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Балалық шақ, үйлену / Е.Оспанұлы. — ORDA Invest, 2009.
- 15 Кондыбай С.А. Мифология предказахов. — Кн. 3 / С.А. Кондыбай. — Алматы: СаҒа, 2008. — 436 с.

З.Ж. Наурзбаева

Дәстүрлі қоғамдағы әйелдер ғұрыптарындағы жабық және ашық құрылымдар

Әйелдің мәртебесін өзгертетін әйелдердің бастамашылық рәсімдері немесе әйелдердің басқа рәсімдері мәдени антропология мен тарихтағы ең аз зерттелген салалардың бірі. Мұның себебі — осы саланың сыртқы көзқарастан, әсіресе бөтен еркек-зерттеушінің көзқарасынан жабықтығы. Осы тақырыптағы этнографиялық ақпарат әдетте тапшы және бір-біріне қарама-қайшы, ал тарихи ақпарат жоқтың қасы. Дәстүрлі қоғамдағы әйел өміріндегі ең маңызды кезеңді белгілейтін, үйлену тойымен байланысты ғұрыптар әдебиетте кеңірек көрініс тапқан. Тұтастай алғанда әйел салт-жораларының жүйесін қайта құру қызықты болар еді, бірақ қолда бар материал негізінде бұны іске асыру мүмкін емес сияқты. Мақалада анағұрлым қарапайым мақсат қойылған: үйлену тойына байланысты ғұрыптардың негізінде әйел кіндіктілердің өмірдің бір кезеңінен басқа кезеңге өту ғұрыптарында көрінетін символдық ойлаудың «логикасын» ашу. Біздің болжамымыз бойынша, оң жақта отырған қыздың мәртебесі жабық құрылымдармен сипатталады, мысалы, екі тұлым бір бұрымға өріледі, қалыңдықтың сырғалары баумен біріктіріледі. Тұрмысқа шыққаннан кейін құрылымдар ашылады, мысалы, тұлымдары екі бөлек өріліп, сырғаларды қосатын тізбек шешіледі. Археолог Е.Р. Усманова мен оның қосалқы авторларының ортағасырлық қыпшақ әйел мүсінінің гендерлік символикасы туралы пайымдауы осы «қисынды» ашуға түрткі болды. Бала емізетін әйел мүсінінің талтайып отырғаны және қыз бейнесінің мүсінінде тізделерін қосып отырғанының мағынасы анық. Дәл осы символизм әйелдің салт-ғұрыптарына байланысты басқа ашық және жабық құрылымдарда дамыған деп болжауға болады.

Кілт сөздер: гендер, дәстүрлі мәдениет, қазақ, түрік, шаш символикасы, әйелдер әшекейлері, ортағасырлық мүсіндер, басқа салт-дәстүрлер, жабық пішін, бұрым өру, аяқ позициясы.

Z.Zh. Naurzbayeva

Closed and open structures in traditional Kazakh Women rites

Women's initiatory rituals or women's rites of passage in which the status of a woman changes is one of the least studied areas in cultural anthropology and history. The reason is the closeness of this sphere from the external view, especially from the view of an outside male researcher. Ethnographic information is usually rather scarce and contradictory, and historical information is almost absent. Some exception, perhaps, is the wedding ceremony, which marks the most important stage in a woman's life in traditional society and is reflected in the literature more widely. It would be interesting to reconstruct the system of women's rituals as a whole, but based on the available material this is a difficult task. The article has a more modest goal — to try to reveal the "logic" of symbolic thinking, which manifests itself in women's rituals of transition on the

example of a wedding ceremony. According to our hypothesis, the status of an unmarried girl is characterized by closed structures, a closed contour, for example, the side strands of hair “tulym” are woven into one braid, the bride’s earrings are connected by a chain. After marriage, the structures open, the circuit opens, for example, “tulym” is braided into two separate braids, and the chain connecting the earrings is removed. The reasoning of the archaeologist E.R. Usmanova and her co-authors about the gender symbolism of a medieval Turkic female statue became the impetus for revealing this “logic”. The symbolism of the knees of the girlish stone image brought together and the relaxed position of the legs of the statue of a nursing woman is obvious. It can be assumed that it was this symbolism that was developed in other open and closed structures associated with women’s rites.

Keywords: gender, traditional culture, Kazakhs, Turks, symbolism of hair, women’s jewelry, Turkic medieval statues, rites of passage, closed contour, braiding, leg position.

References

- 1 Usmanova, E.R., Ermolenko, L.N., Mkrtychev, T.K., & Antonov, M.A. (2016). Gendernaia simbolika na srednevekovom kamennom izvaianii [Gender symbols on a medieval stone sculpture]. *Izvestiia Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii Geoarkheologiya. Etnologiya. Antropologiya — News of the Irkutsk State University. Series Geoarchaeology. Ethnology. Anthropology*, 17, 94–108. Retrieved from <http://isu.ru/izvestia> [in Russian].
- 2 Kurbanova, Z.I. (2016). Traditsionnye verovaniia i predstavleniia karakalpakov, sviazannye s odezhdoi i ukrasheniami [Traditional beliefs and beliefs of the Karakalpak related to clothing and jewelry]. *Vestnik antropologii — In Bulletin of Anthropology*, Vol. 3 (35), 64–73 [in Russian].
- 3 Gemuev, I.N., & Lvova, E.L. (1988). *Traditsionnoe mirovozzrenie tiurkov Yuzhnoi Sibiri [The traditional worldview of the Turks of Southern Siberia]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 4 Tokhtabaeva, Sh.Zh. (2005). *Serebrianyi put kazakhskikh masterov [Silver way of Kazakh masters]*. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 5 Naurzbaeva, Z.Zh. (2021). *Zhenskie obrazy v mifologii predkazakhov Serikbola Kondybaia [Female images in the mythology of pre-Kazakhs by Serikbol Kondybay]*. Almaty: Arna-B [in Russian].
- 6 Kazhgali uly, A. (2003). *Organon ornamenta [Ornament organon]*. Almaty: [b.i.] [in Russian].
- 7 هيكل. Arabo-russkii onlain slovar [Arabic-Russian Online Dictionary]. Retrieved from https://bars.org.ru/search?utf8=%E2%9C%93&q=%D9%87%D9%8A%D9%83%D9%84&commit=%D0%9D%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B8&input_lang=&search_type= [in Russian].
- 8 Sozdikqor.KZ. (2022). Retrieved from <https://sozdikqor.kz> (Date of access: 26 June 2022) [in Kazakh].
- 9 Nursan, A., & Uali, N. (Eds.). (2014). Qazaqtyn etnografiialyq kategoriialar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. *Entsiklopediia, Aziya arna — Encyclopedia, Vol. 5* [in Kazakh].
- 10 Nursan, A., & Uali, N. (Eds.). (2011). Qazaqtyn etnografiialyq kategoriialar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. *Entsiklopediia, Aziya arna — Encyclopedia, Vol. 5* [in Kazakh].
- 11 Shakhanova, N.Zh. (1998). *Mir traditsionnoi kultury kazakhov (etnograficheskie ocherki) [Mir traditional Kazakh culture]*. A. Nysanbaev (Ed.). Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 12 Zhumaliev, Q., & Gabdullin, M. (Eds.). (1963). Batyrlar zhyry [Heroes song]. Alma-Ata: Kazgoslitizdat, Korkem baspa [in Russian].
- 13 Toleubaev, A.T. (1991). *Relikty doislamskikh verovaniy v semeinoi obriadnosti kazakhov (XIX–nachalo. XX v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in Kazakh family rituals (XIX–early XX century)]*. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 14 Ospanuly, E. (2009). *Qazaq khalqynyn salt-dasturleri. Balalyq shaq, uilenu. ORDA Invest [Traditions of the Kazakh people. Childhood, marriage. ORDA Invest]* [in Kazakh].
- 15 Kondybaev, S.A. (2008). *Mifologiya predkazakhov [Mythology of pre-Kazakhs]*. Book 3. Almaty: SaGa [in Russian].

С.К. Сакенов*, С.А. Ярыгин, Н.Н. Ильдеряков

Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан
(E-mail: sergazi_82@mail.ru; sergyarygin80@gmail.ru; chuvach_nik@mail.ru)

Архитектура каменных сооружений эпохи бронзы в окрестностях Бурабая

В статье рассмотрены материалы исследования древних культовых сооружений бронзового века на могильнике Кызылтобе. Описаны архитектура построек, погребальный обряд и сопроводительный инвентарь, рассмотрены технологические приемы, использованные при добыче материалов, применяемых в строительстве. В результате проведенных работ на могильнике раскопаны четыре ограды: №№ 9, 13, 29, 50. Погребение, находившееся в ограде № 9, совершено в грунтовой яме с дромосом, оформленным в виде тамбура, который наклонно входит в восточную стенку могильной ямы под каменным кольцом надмогильной оградки. На плоском деревянном блюде, расположенном в каменном ящике ограды № 13, находился прах кремированного человека. Внутри оградки № 29 обнаружены два погребения, совершенные по обряду ингумации: взрослое — в основной ограде, детское — в пристройке. В ограждении под № 50 был зафиксирован и исследован монументальный каменный ящик без погребения, в центре которого на дне лежал гранитный камень. Ящик перекрыт крупными плитами, в центре которых проделан круглый проем. На одной из боковых стенок ящика выявлен петроглиф оленя. Исследованные на могильнике Кызылтобе грунтовые могильные ямы, каменные ящики, захоронения по обряду кремации и сопроводительный инвентарь в виде орнаментированных керамических сосудов, размещенные на огражденных участках, находят аналогии в могильниках Боровое, Буйрекколь и Обалы. Данные памятники расположены в окрестностях Бурабая и относятся к федоровской археологической культуре. Новыми зафиксированными элементами погребальных конструкций являются дромос и каменный ящик с проемом в перекрытии. Изображение оленя на стенке ящика — факт сам по себе примечательный; образ оленя — один из мотивов искусства звериного стиля. А возможно, это отголосок тотемизма. Согласно данным радиоуглеродного анализа костного материала из ограды № 29, могильник Кызылтобе датируется XVIII–XVII вв. до н. э.

Ключевые слова: Бурабай, бронзовый век, погребальный комплекс, кремация, ингумация, грунтовая яма, каменный ящик.

Введение

В полевом сезоне 2022 года в Институте археологии имени А.Х. Маргулана был организован Бурабайский археологический отряд, основной научной целью которого стало исследование памятников эпохи бронзы и раннего железного века на территории Кокшетауской возвышенности и Бурабайского горно-лесного массива.

Основной объект изучения отряда в этом году — уникальный археологический комплекс Таскамал, расположенный в 7,5 км юго-западнее поселка Бурабай. Объект представляет собой линейное мегалитическое сооружение в виде двух длинных стен, насыпной террасы с ритуальной площадкой, двумя пандусами и другими дополнительными архитектурными элементами. Подобный тип памятников в казахстанской археологической науке обнаружен и исследован впервые. Основной архитектурной особенностью памятника является кладка стен из крупных мегалитов, слабо обработанных или стесанных до кубических форм гранитных валунов, связанных строительным раствором.

На первом этапе была осуществлена разведка на территории вокруг памятника в радиусе 3 км. В результате осмотра местности рядом с объектом зафиксированы каменоломни, где происходила добыча и обработка гранита для отделки или строительства. Выборка плит и блоков для возведения стен и других элементов комплекса из природных останцев была наиболее легким и главным способом получения гранита. После скола песчаника происходила их сортировка, предпочтение отдавалось монолитам крупных и средних размеров благодаря вертикальным тектоническим трещинам.

*Автор-корреспондент. E-mail: sergazi_82@mail.ru

На территории комплекса выявлено два основных пункта разработки горных пород. Первый пункт расположен в 50 м южнее юго-восточной оконечности главной стены на гряде, которая является продолжением основной линии комплекса между двумя стенами. Длина выбранного гранитного останца более 30 м. В структуре песчаника видны крупные ячейки и остатки более твердой гранитной породы. Размеры углублений в среднем сопоставимы с габаритами плит в кладке стены. На поверхности скал в разных местах зафиксированы следы ударных инструментов и бурения в виде выемок диаметром около 3 см. У подножия скального останца лежат обломки песчаниковой и гранитной пород, которые остались после разбора основной жилы. Следы выборки гранита отмечены под останцем на поверхности гряды и представляют собой прямоугольные ниши в породе. Не исключено, что часть существовавших скал разобрана полностью.

Вторая горная выработка расположена на длинной грядке в 60 м на север от современной смотровой площадки. Длина гряды 190 м, ширина 20 м. Ориентирована по оси северо-восток–юго-запад. На поверхности всей вершины зафиксированы лом из гранитных камней разных размеров и ниши, оставшиеся после выборки блоков. Полному обзору проведенных на памятнике исследований будет посвящена специальная научная работа.

Определение хронологии и культурная интерпретация памятника осложнены отсутствием подъемного материала и трудностью проведения археологических раскопок. Для достижения данных целей исследователи решили изучить конкретные вопросы, связанные с развитием строительного дела и техники обработки гранитных плит, в том числе и на других археологических памятниках, расположенных в окрестностях Бурабая. Ближайшим к комплексу Таскамал памятником с гранитными мегалитами является могильник эпохи бронзы Боровое, находящийся в 9 км к северо-западу. Он состоял из 122 каменных оград, материалы которых позволили отнести его к федоровской археологической культуре. Могильник вызвал интерес специалистов не только архитектурными особенностями, которые могли послужить источником для сравнения двух объектов и их предварительной хронологической корреляции, но и количеством оградок. Судя по затраченным усилиям, для добычи гранитного материала и последующего строительства стен на комплексе Таскамал, в этот процесс были вовлечены значительные массы населения.

Могильник Боровое — ближайший и единственный в округе памятник с гранитными мегалитами, который можно косвенно связать с мегалитическим комплексом. Однако на сегодня могильник полностью разрушен современной застройкой, что заставило обратить внимание на другие однокультурные памятники, расположенные в более широком ареале. Одним из таковых стал могильник Кызылтобе, обнаруженный в 16 км к северу от мегалитического комплекса. Могильник состоит из 60 оград разного типа. При визуальном осмотре памятника в составе погребальных и поминальных сооружений фиксировались крупные гранитные монолиты [1; 215].

Памятник расположен в 1,5 км юго-восточнее аула Аблайхан Бурабайского района Акмолинской области (рис. 1). Ширина могильного поля по линии северо-запад–юго-восток 150 м, длина по линии северо-восток–юго-запад 250 м. Топографически памятник занимает небольшую ложбину, плавно спускающуюся вниз, в юго-западном направлении. К востоку и юго-востоку от могильника находятся одноименная сопка и березовая роща. Растительность на территории могильника травяная, невысокая, с проплешинами на самых низких участках рельефа. В юго-восточной части некрополя фиксируются следы старого водотока.

Рисунок 1. Карта местонахождения памятника

Результаты

На территории могильника Кызылтабе исследованы четыре погребальные конструкции:

- *ограда № 9*. Объект находится в северной части могильника. Каменная ограда состоит из двух частей. Первая из них квадратная в плане, ориентирована углами по сторонам света, размером $3,5 \times 3,5$ м. Состоит из небольших плит, установленных на ребро, и камней. Размеры камней от $10 \times 15 \times 15$ см до $1,2 \times 0,4 \times 0,3$ м. Вторая часть прямоугольной формы, шириной около 1,2 м, длиной 2 м. Примыкает к основной ограде с северо-восточной стороны. Сложена из небольших камней и плиток в два-три ряда. Внутреннее пространство основной ограды заполнено грунтом и рваным камнем размером около $25 \times 10 \times 15$ см.

После снятия дернового слоя и нескольких пластов грунта до глубины -0,25 м от уровня современной поверхности были обнажены все основные конструктивные элементы надмогильной конструкции. Размер ограды $3,65 \times 3,65$ м. Северо-западная стена ограды длиной 2,7 м, шириной 0,45 м, состоит из трех камней. Северо-восточная стена длиной 1,9 м, шириной 0,3 м, состоит из двух камней. Юго-восточная стена состоит из двух крупных валунов, в юго-западной же фиксировался только один камень. Максимальная высота гранитных плит, составляющих ограду, равна 0,75 м (рис. 2, 1). В юго-восточном углу выявлен установленный вертикально крупный валун, отличающийся от остальных плит ограды формой и насыщенным красным оттенком. Ближе к восточному углу ограды, напротив пристройки, в ограде зафиксирован проем шириной 0,65 м. Размер северо-восточной пристройки составляет $1,2 \times 1,7$ м, ориентирована по линии северо-запад–юго-восток (рис. 2, 2). Максимальная ширина кладки северо-восточной стенки 0,7 м. К югу от ограды на глубине -0,35 м от уровня современной поверхности зафиксирована линза светло-серого гумусированного суглинка диаметром 0,9 м, вытянутая по линии восток–запад. В 2,3 м южнее от центрального репера в заполнении линзы выявлен небольшой неорнаментированный сосуд, ориентированный устьем в сторону ограды.

На уровне -0,35 м, в центре ограды на расстоянии 0,35–0,45 м от внутренних стенок зафиксирована линза могильной ямы диаметром 1,8 м. Заполнение ямы состояло из светло-серого гумусированного грунта. В процессе разбора заполнения на глубине 0,6 м от погребенной поверхности, вдоль длинных стенок выявлены уступы, которые были выложены рваным камнем. Ширина уступа в юго-восточной стенке около 0,45 м, в северо-западной — 0,25 м. На этом уровне вдоль северо-восточной стены выявлены фрагменты деревянных плах длиной около 20 см, диаметром 12 см.

На глубине 0,7 м у северо-западной стенки зафиксированы кальцинированные останки. Скопление имело дугообразную форму, диаметром примерно 0,6 м. Толщина скопления 0,15 м. Мелкие фрагменты пережженных костей были перемешаны с мелкими угольками. К северу от скопления на

глубине 1 м выявлено два керамических сосуда устьем кверху. Дно могильной ямы зафиксировано на глубине 1,2 м. Ширина на этом уровне 0,95 м.

Первый сосуд расположен в северо-западном углу могильной ямы. Толщина стенок 0,9 см. Тесто крупнозернистое. Тулово орнаментированное, венчик отогнут наружу. Диаметр устья 21 см. Орнаментирован гребенчатым штампом. Высота сосуда от дна до венчика достигает 15 см. На сосуде прослеживаются следы починки в виде сквозных отверстий. Второй сосуд размещен в юго-западном углу могильной ямы. Сохранность плохая. Сосуд орнаментирован. Прослеживаются признаки ремонта в виде металлических скоб.

Рисунок 2. Могильник Кызылтобе. Погребение № 9

После расчистки могильной ямы от содержимого и остатков древесных плашек в ее северо-восточной стенке выявлена линза светло-серого гумуса и супеси с камнями. В процессе разбора и расчистки пристройки был обнаружен дромос. Его длина 2,2 м, максимальная ширина в верхней части 1,2 м, максимальная глубина 0,65 м. Ориентирован с наклоном по линии северо-восток–юго-запад. В месте стыка с могильной ямой частично уходит под камни ограды;

- **ограда № 13.** Объект расположен в юго-западной части могильника, на правом берегу оврага, образованного тальми водами. Сильно оплывшая каменно-земляная насыпь имеет подквадратную форму, ориентированную углами по сторонам света. Размер сооружения составляет 6 × 6 м. По основанию идет каменная крепида из вертикально врытых гранитных плит или крупных валунов, уложенных в один ряд. В центре кургана фиксируется каменный панцирь из рваного гранита размером до 20 × 20 см. По основанию насыпи прослеживается неглубокий ров шириной до 0,6 м, глубиной до 0,15 м.

После расчистки общая длина надмогильной конструкции в плане составила 5,7 м по линии северо-запад–юго-восток и 6,2 м по линии юго-запад–северо-восток. Каменная крепида у основания насыпи представлена преимущественно врытыми вертикально под углом 30–50° гранитными плитами, уходящими ниже уровня погребенной поверхности. Каменная обкладка основной насыпи кургана произведена в один слой путем плотной укладки окатанного гранитного камня среднего размера (0,6 × 0,4 × 0,3 м).

После расчистки подкурганного пространства в его центре выявлен контур могильной ямы прямоугольной формы, размером 2,2 × 1,4 м и ориентированный длинной осью по линии юго-запад–северо-восток. Заполнение могильной ямы представлено серым гумусированным суглинком. По внешнему контуру могильной ямы прослеживаются выступающие края гранитных плит. В процессе выборки заполнения могильной ямы на глубине 0,5 м от уровня погребенной поверхности зафиксированы два керамических фрагмента от сосуда горшечной формы качественного обжига. Фрагменты в изломе крупнозернистые, ручной лепки, с геометрической орнаментацией. На глубине -0,7 м от уровня погребенной поверхности расчищен разрушенный каменный ящик с обрушившимся внутрь перекрытием. Размер самой крупной плиты перекрытия составляет 1,05 × 0,9 × 0,15 м, остальные

размером $0,75 \times 0,5 \times 0,7$ м (рис. 3, 1). На момент фиксации большая их часть была расположена веером от центра могильной ямы.

После разбора плит перекрытия и стенок ящика в северо-восточном углу могильной ямы зафиксировано скопление сильно фрагментированных жженных костей (рис. 3, 2). Скопление размером $0,5 \times 0,3$ м расположено на гумусированной прослойке прямоугольной формы, вытянутой поперек ямы. В северо-западном углу могильной ямы расчищен развал керамического сосуда, украшенного геометрическим орнаментом. Сосуд горшечной формы с плавным профилем. Диаметр горлышка равен 22,5 см, дна — 11 см, высота сосуда составляет 22 см;

- **ограда № 29.** Надмогильное сооружение представлено каменно-земляной насыпью с внешним рвом у основания насыпи, в плане подпрямоугольной формы. Образованный прямоугольник, размером $4,9 \times 4,6$ м, ориентирован длинной осью по линии восток–запад. Высота земляной насыпи относительно современной поверхности до 0,15 м. В южной половине насыпи лежит большой валун. Ширина рва до 1,2 м, максимальная глубина рва 0,15 м от уровня современной поверхности. С западной стороны во рву зафиксирован разрыв шириной 1,4 м. Исследование насыпи осуществлено путем снятия дернового слоя, позволившего обнажить каменные конструкции надмогильного сооружения. Наибольшая сохранность данных устройств наблюдается в восточной половине надмогильного сооружения. Судя по оставшимся предметам, сооружение состояло из земляной насыпи, сверху перекрытого слоем рваного камня. В основание земляной насыпи была установлена каменная крепида из вертикально врытых гранитных плит.

Каменная ограда основной насыпи погребальной конструкции была произведена в один слой путем плотной укладки по всему периметру рваного гранитного камня мелкой и средней фракций размером до 0,3 м. Большой валун, зафиксированный в южной половине насыпи, вероятно, был переотложен в процессе выемки плит каменной крепиды местным населением в хозяйственных целях. Его размеры $0,95 \times 0,6 \times 0,5$ м (рис. 4, 1).

Общие размеры надмогильной конструкции в плане по оставшимся плитам каменной ограды составили $4,5 \times 4,2$ м. На глубине 0,3 м от уровня погребенной поверхности, в юго-восточном углу сектора выявлена могильная яма, по краям которой зафиксированы лежащие на земле гранитные плиты.

В северной части, за пределами каменной ограды, была расчищена небольшая пристройка размером $0,65 \times 0,45$ м, где выявлено детское захоронение (рис. 4, 2). Могильная яма в плане прямоугольной формы вытянута по линии западо-северо-запад–востоко-юго-восток. На глубине 0,65 м от уровня древней погребенной поверхности, на дне ямы зафиксированы фрагменты костей младенца: части позвонков, плечевые, бедренные и берцовые кости. Сохранность костей плохая. Череп сильно раздавлен и фрагментирован. Судя по найденным фрагментам скелета, погребенный был уложен на левый бок, в скорченном, эмбриональном положении, головой ориентирован на запад. В изголовье стоял плоскодонный сосуд баночной формы. Высота сосуда 9,6 см, диаметр горлышка 10,5 см, дна — 7 см. Стенки прямые, толщиной 1 см. Вся поверхность орнаментирована выемками из желобков семечковидной формы, расположенными по вертикальной линии. Орнамент нанесен с помощью ногтевого зажима. Сосуд грубой выделки, в изломе хорошо видны крупнозернистые примеси.

Во внутреннем пространстве ограды, в ее центральной части, выявлен контур могильной ямы овальной формы, размером $1,9 \times 1,4$ м, ориентированной по линии запад–восток. Заполнение могильной ямы представлено темно-серой гумусированной супесью.

Вдоль южной и северной границ могильной ямы зафиксированы фрагменты деревянного перекрытия. В процессе разбора содержимого могильной ямы удалось зафиксировать фрагменты обрушившихся плах верхнего деревянного перекрытия. Бревна были уложены в ряд поперек могильной ямы, в диаметре превышали 0,15 м, а в длину 1,6 м. У западной стенки могильной ямы сохранились следы обкладки небольшими плитками.

На глубине 0,8 м от уровня погребенной поверхности были расчищены костные останки и два керамических сосуда у изголовья умершего человека. Погребенная была уложена на левый бок с плотно согнутыми в локтях руками и подогнутыми ногами. Кисти рук расположены перед нижней челюстью (рис. 4, 3).

Рисунок 3. Могильник Кызылтабе. Погребение № 13:
1 — погребальная камера в центре ограды; 2 — керамический сосуд,
скопление кремированных костей

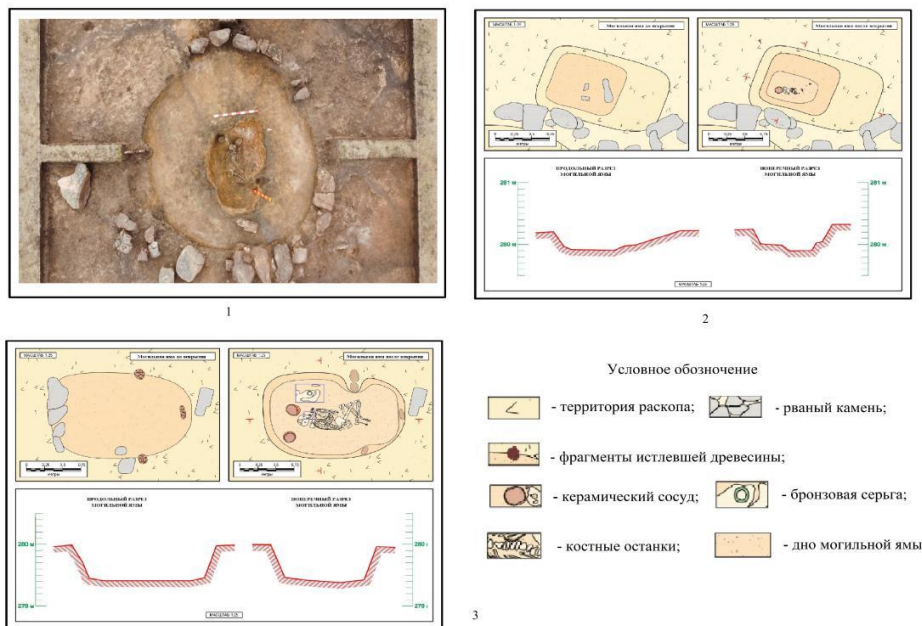

Рисунок 4. Могильник Кызылтабе. Погребение № 29:
1 — каменная ограда, в центре — погребение женщины; 2 — план и разрез
детского погребения; 3 — план и разрез женского погребения

На правой скуловой кости нижней челюсти и под левой скуловой костью выявлены сильно окисленные фрагменты медных проволочных серёжек округлой формы диаметром около 2,5 см. Один край проволоки отогнут наружу образованного кольца на 5 мм. В сечении проволока диаметром не более 3 мм. Сохранность украшения плохая.

Керамический сосуд № 1 расположен на 5 см выше темени погребенной. Сосуд горшечной формы, профиль плавный, венчик отогнут наружу. Сосуд высотой 16 см, диаметр горлышка 15,5 см, дна — 8 см. Поверхность орнаментирована, шейка выделена пятью линиями каннелюра. Поверхность горловой части и тулово украшены насечками в виде линий. Высокий поддон придает сосуду стройный вид и изящную форму. Сосуд ручной лепки, в тесте прослеживаются крупнозернистые примеси.

Керамический сосуд № 2 найден в юго-западном углу могильной ямы за затылком погребенной. Сосуд горшечной формы, с плавным профилем, венчик отогнут наружу. Размеры сосуда: высота 15 см, диаметр горлышка 15,3 см, дна — 8,3 см. Вся поверхность сосуда орнаментирована в технике гребенчатого штампа. Зону шейки и предплечико отделяет каннелюра шириной 0,5 см. На поверхности венчика нанесены косые треугольники. Другая каннелюра разделяет зону плечика и тулова, а пространство между ними заполнено равнобедренными треугольниками вершинами вверх. Тулово украшено линиями и зигзагами. Придонная часть четко выделена при помощи трех широких линий каннелюр и равнобедренных треугольников. Сосуд ручной лепки;

- *ограда № 50*. Располагалась в юго-восточной части могильника, на естественной выровненной площадке длинной гривки, которая спускается от подножия Карабаура на юго-запад. До раскопа объект фиксировался как квадратная каменная ограда, в центре которой над современной поверхностью выступали стенки каменного ящика, перекрытого двумя массивными плитами. После расчистки до глубины -0,3 м от уровня современной поверхности были выявлены основные архитектурные элементы памятника. Внешняя ограда состояла из длинных плит, установленных на ребро. Плиты оград соединены внахлест. Каждая часть перекрытий расположена по часовой стрелке. Размер конструкции $4,6 \times 4,6$ м. Ограда ориентирована углами по сторонам света. Основная часть плит наклонена на запад — по направлению уклона рельефа под углом в 45° ; западные плиты отклоняются от центра, восточные, наоборот, приближаются к центру. Северо-восточная стена ограды состоит из четырех плит, северо-западная стена — из трех, юго-западная — из трех, юго-восточная — из четырех плит. Во избежание обрушения и для придания устойчивости с внутренней и внешней стороны крупные и длинные плиты ограды подперты камнями и плитками меньших размеров. Средние размеры плит в ограде от $0,5 \times 1,2 \times 0,15$ м до $0,4 \times 0,6 \times 0,1$ м.

В центре ограды, в 0,8 м от внутренних стен, находился ящик, составленный из двух длинных гранитных плит размерами $1,65 \times 1,6 \times 0,2$ м и двух установленных между ними плит размерами примерно $1,6 \times 1,0 \times 0,15$ м. Каменный ящик ориентирован длинными стенами по линии северо-восток–юго-запад. На нем располагались две плиты перекрытия. Первая, юго-западная, плита перекрытия размером $1,45 \times 1,4 \times 0,2$ м, имеет следы старого излома. Частично завалена внутрь ящика. Судя по расположению, ее часть после разлома встала вдоль длинной юго-восточной стенки ящика. Вторая плита размером $2,1 \times 0,8 \times 0,5$ м, уложена по диагонали относительно первой плиты.

После расчистки плиты, стоявшей параллельно длинной плите ящика, установлено, что она составляла часть юго-западной плиты. Стыковка их друг к другу выявила в нижней части данной плиты округлое отверстие, которое замыкалось боковой гранью плиты, стоявшей перпендикулярно. Диаметр бреши составил порядка 0,9 м. Каменный ящик был установлен в прямоугольной яме размером $1,75 \times 1,4$ м, глубиной 1,4 м. Размер ямы по уровню дна $1,45 \times 1$ м. В центре ямы на дне был зафиксирован гранитный камень насыщенного красного цвета, размером $0,25 \times 0,15 \times 0,15$ м (рис. 5, 1). Следов погребения не зафиксировано.

На внутренней стороне длинной северо-западной плиты ящика в процессе изучения технических приемов, применяемых при работе с гранитными плитами, выявлен петроглиф оленя (рис. 5, 2). Помимо этого, удалось зафиксировать неиспользованные метки под клинья и следы сверления. На северо-западной плите два пересекающихся узкую грань плиты следа расположены на расстоянии 45 см друг от друга. Ширина оставшихся на плите углублений под клин около 2–3 см. Идентичная выемка обнаружена на южном краю юго-восточной длинной стены. У верхнего края юго-западной стенки ящика имеется метка под клин диаметром около 2 см и глубиной 1 см.

В результате осмотра местности в 380 м к югу от могильника, на гранитных останцах выявлены места выработки природных плит и камней. Некоторые выходы скал разобраны основательно, в других фиксируются пустоты длиной от 0,5 до 2 м и шириной до 1 м. На некоторых природных выходах

заметно, что выбраны только центральные плоские гранитные монолиты, шириной, судя по оставшимся в проемах частях, около 0,2–0,3 м. На оставшихся камнях, как в останцах, так и в разбросанных вокруг, имеются следы сколов и ударные бугорки. Обломки породы отличаются светлым цветом и не скрыты природными наростами.

Рисунок 5. Могильник Кызылтобе. Погребение № 50:
1 — каменная ограда и каменный ящик; 2 — петроглиф оленя

Культурно-хронологическая атрибуция исследованных погребений. Из четырех исследованных погребальных сооружений в двух погребениях совершены обряды кремации. Погребальный инвентарь представлен целыми или археологически реконструируемыми керамическими сосудами. В основном захоронении сооружения № 29 расчищен скелет женщины, а за пределами ограды — погребение младенца. В ящике ограды № 50 погребение отсутствовало.

К ближайшим аналогиям в регионе можно отнести могильники Бурабай (Боровое), Обалы и Буйрекколь, которые были исследованы в 1950-е гг. А.М. Оразбаевым в окрестностях Бурабая [2; 66–73]. Ограды, зафиксированные при исследовании данных древних кладбищ, имеют разнообразные формы — круглые, квадратные, прямоугольные. Средняя высота насыпей от 0,1 до 0,7 м. Погребения совершались в грунтовых ямах и ящиках из гранитных плит. Перекрытия каменные и деревянные. Средние размеры могил: длина от 1,4 до 2 м, ширина от 0,8 до 1,6 м, глубина 1–1,6 м. Встречаются большие могилы длиной до 2,8 м, шириной 2 м, глубиной 1,6 м. Погребальный инвентарь однообразен и беден, чаще всего представлен одним или двумя орнаментированными сосудами. Данные памятники, согласно А.М. Оразбаеву, — эталонные для федоровской археологической культуры. Сходства между ними и могильником Кызылтобе наблюдаются в планиграфии, во внешних признаках погребальных сооружений, в наличии каменных ящиков, в погребальном обряде по типу кремации, а также в керамике [3; 220, 237].

Доминирующий тип погребального обряда в исследуемом регионе — кремация. На сегодняшний день на материалах трех могильников, исследованных А.М. Оразбаевым, и могильника Кызылтобе в совокупности исследовано 52 погребения. В 39 погребениях зафиксирована кремация, восемь захоронений совершены по обряду ингумации, в пяти случаях выявлены пустые или ограбленные еще в древности погребения (рис. 6).

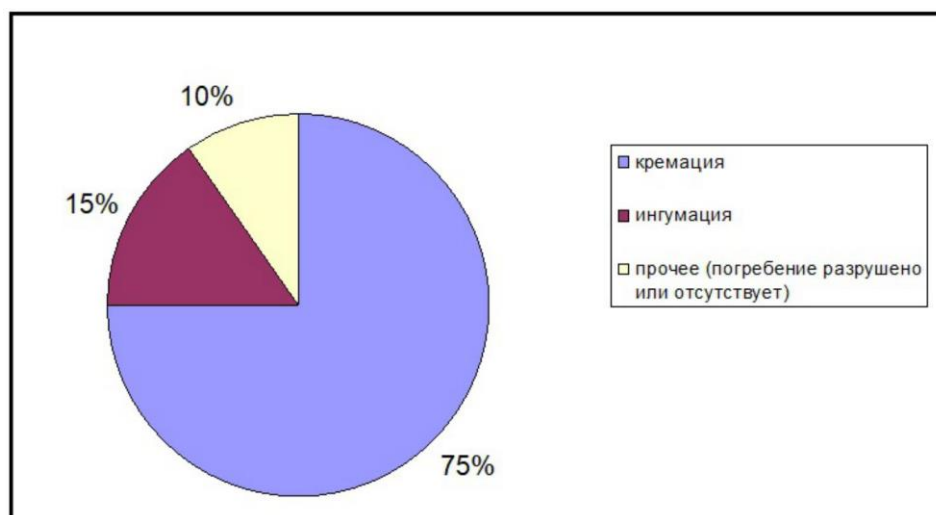

Рисунок 6. Статистические данные погребального обряда эпохи бронзы в окрестностях горно-лесного массива Бурабая

В изучаемом регионе в период XVIII–XVII вв. до н. э. племена, осваивавшие территорию Кокшетауской возвышенности, в своих погребальных практиках в основном использовали кремацию. Как показали материалы могильников эпохи бронзы в окрестностях Бурабая, помимо кремации, использовали и ингумацию. Учитывая, что кремация как обряд перед погребением и способ обращения с умершими является более затратным и требующим значительных природных ресурсов [4; 147–165], а также в результате выявления на территории могильников захоронений тел умерших целиком в почву, мы полагаем, что ингумацию использовали преимущественно при захоронении женщин. Подвергшиеся кремации погребенные имели при жизни более высокий социальный статус [5; 20–27]. Захоронение женщины и младенца в погребальном сооружении № 29 могильника Кызыл-тобе может свидетельствовать о значении возраста и о существовавшем гендерном неравенстве.

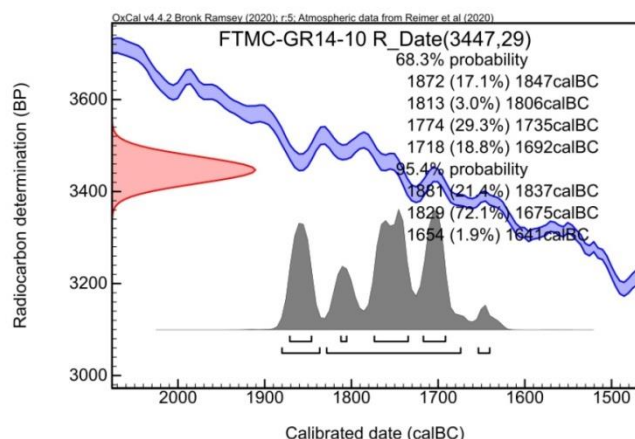
Принимая во внимание природно-климатические условия данного региона и наличие множества рудных мест, а также процентное соотношение применения в погребальной практике обряда кремации — 75 %, мы полагаем, что в эпоху бронзы в обществе были специалисты, которые на хорошем уровне разбирались в теплотехнике, например, они могли быть металлургами [6, 7; 218]. В окрестностях Бурабая насчитывается около 90 золотых приисков, расположенных локальными группами к северу, северо-западу и северо-востоку от Боровского озера, по северным берегам озер Большое и Малое Чебачье, в долине Сарыбулака. Постоянный контакт с огнем при обработке руды, выплавке заготовок и конечной продукции мог стимулировать рост данного типа погребального обряда.

Заключение

Интерес вызывают новые детали в устройстве погребально-поминальных конструкций и элементы погребального обряда федоровской культуры, зафиксированные при исследовании могильника Кызылтобе:

- 1) устройство дромоса, ведущего в погребальную камеру ограды № 9;
- 2) в ограде № 50 над стандартным по размеру каменным ящиком выявлено перекрытие с округлым проемом;
- 3) на внутренней стороне длинной плиты центрального ящика без погребения из ограды № 50 обнаружен петроглиф оленя;
- 4) в каменном ящике ограды № 13 кремированные останки были уложены на специальном деревянном блюде.

На данном этапе исследования получена только одна радиоуглеродная дата по материалам могильника Кызылтобе. Радиоуглеродный анализ проведен на базе центра физических наук и технологий в лаборатории «Vilnius Radiocarbon» по материалам погребального сооружения № 29. Погребение датировано периодом с XIX до XVII в. до н. э. (рис. 7).

Radiocarbon date 3447±29BP (red), part of the calibration curve (blue) and the calibrated probability density function (grey) calculated in OxCal.

Рисунок 7. Могильник Кызылтобе. Погребальное сооружение № 29.
Результаты радиоуглеродного анализа

Анализ архитектуры погребальных сооружений на могильнике Кызылтобе, зафиксированные древние выработки и следы технических приемов, при помощи которых мастера эпохи бронзы добывали гранитный материал, позволяют предварительно связать обнаруженный и исследованный мегалитический комплекс Таскамал с федоровской археологической культурой региона.

Появление в регионе мегалитических конструкций было связано с рядом факторов. Первый — это наличие сложных религиозных представлений. Второй обеспечивался постоянной работой с горными породами и ростом технологического мастерства при обработке гранитного материала. Третий показатель — это становление развитой экономики, основанной, в первую очередь, на добыче олова и золота, которая позволила мобилизовать и организовать крупные массы населения. Четвертый фактор включает в себя влияние древних центров цивилизаций, взаимодействие с которыми осуществлялось благодаря торговым контактам [8; 83–98].

Наличие в составе федоровской археологической культуры региона уникальных объектов — от крупнейшего мегалитического комплекса Таскамал до ритуального объекта в ограде № 50 могильника Кызылтобе — говорит о формировании сложноорганизованных обществ с самобытной картиной мира. Дальнейшие исследования позволят расширить наши знания об уровне развития технологий, раскроют семантику объектов и мировоззрение местных обитателей, продемонстрируют вовлеченность населения эпохи бронзы Кокшетауской возвышенности в общемировые культурные и экономические процессы.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. (Грант AP13068420 «Памятники мегалитической архитектуры эпохи бронзы в Бурабае»).

Список литературы

- 1 Сакенов С.К. Новые памятники федоровской культуры из Бурабая / С.К. Сакенов, С.А. Ярыгин, Н.Н. Ильдеряков // «Маргулановские чтения–2021»: Тез. докладов Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан. — Алматы, 2021. — С. 215–225.
- 2 Бейсенов А.З. Ә. Оразбаев және соңғы қола дәуірі мәдениеті тақырыбы / А.З. Бейсенов // «Оразбаев оқулары – 2» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы (9 сәуір 2009). — Алматы, Қазақ университеті, 2010. — Б. 66–73.
- 3 Оразбаев А.М. Эпоха бронзы в Северном Казахстане / А.М. Оразбаев // Тр. Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР. — 1958. — Т. 5. — С. 216–294.
- 4 McKinley J.I. Cremation. Excavation, Analysis and Interpretation of Material from Cremated-Related Contexts. Introduction / J.I. McKinley // Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial. — Oxford: Oxford University Press, 2013. — P. 147–165.

5 Хлобыстина М.Д. Биритуальные погребения Евразийской степи в бронзовом веке / М.Д. Хлобыстина / М.Д. Хлобыстина // Краткие сообщения Ин-та археол. — 1988. — Вып. 193. — С. 20–27.

6 Черных Е.Н. Формирование Евразийского «степного пояса» скотоводческих культур: Взгляд сквозь призму археометаллургии и радиоуглеродной хронологии / Е.Н. Черных // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2008. — № 3 (35). — С. 36–53.

7 Берсенева Н.А. Социальные аспекты практики кремации в обществах эпохи бронзы Южного Урала / Н.А. Берсенева // Stratum plus. — 2018. — № 2. — С. 211–224.

8 Sakenov S.K. Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement / S.K. Sakenov // Anthropological Notebooks. — 2017. — No. 23 (2). — P. 83–98.

С.Қ. Сәкенов, С.А. Ярыгин, Н.Н. Ильдеряков

Бурабай төңірегіндегі қола дәуірі тас құрылыстарының архитектурасы

Мақалада Қызылтөбе қорымындағы қола дәуірінің ежелгі ғұрыптық құрылыстарын зерттеу материалдары туралы айтылған. Құрылыс архитектурасы, жерлеу ғұрпы және бірге жерленген құралдар сипатталып, құрылыста пайдаланылған материалдарды өндіру кезінде қолданылған технологиялық тәсілдер қарастырылған. Қорымда жүргізілген жұмыстар нәтижесінде төрт қоршау қазылды: № 9, 13, 29, 50. № 9 қоршаудан табылған жерлеу қабір үсті қоршауының тас шеңберінің астындағы қабір шұңқырының шығыс қабырғасына көлбеулей кіретін тамбур тәрізді жасалған дромосы бар жер шұңқырында жасалған. № 13 қоршаудағы тас жәшікте орналасқан жалпақ ағаш табақшада өртелген адамның күлі болған. № 29 қоршаудың ішінде ингумация ғұрпы бойынша жасалған екі жерлеу табылды: ересектер — негізгі қоршауда, балалар — қосымша жайда. № 50 қоршаудың ортасында түбінде гранитті тас жатқан жерлеусіз үлкен тас жәшік тіркеліп, зерттелді. Жәшік орталарында дөңгелек тесік жасалған ірі тақталармен жабылған. Жәшіктің бүйір қабырғаларының бірінде бұғы петроглифы анықталды. Қызылтөбе қорымында зерттелген топырақты қабір шұңқырлары, тас жәшіктер, өртеу ғұрпы бойынша жерлеу және қоршалған учаскілерде орналасқан өрнектелген қыш ыдыстармен көрсетілген бірге жерленген құралдардан Бурабай, Бүйреkkөл және Обалы қорымдарымен ұқсастық табылуда. Бұл ескерткіштер Бурабай төңірегінде орналасқан және федоров археологиялық мәдениетіне жатады. Жерлеу конструкциясында тіркелген жаңа элементтерге дромос және жабынында тесігі бар тас жәшік жатады. Жәшік қабырғасындағы бұғы бейнесіне назар аударуға болады: бұғы бейнесі — андық стиль өнерінің сарындарының бірі. Мүмкін тотемизм елесі шығар. № 29 қоршаудан алынған сүйек материалының радиоқөміртегі талдау мәліметтері бойынша Қызылтөбе қорымы б.з.д. XVIII–XVII ғғ. даталанған.

Кілт сөздер: Бурабай, қола дәуірі, жерлеу кешені, кремация, ингумация, топырақты шұңқыр, тас жәшік.

S.K. Sakenov, S.A. Yarygin, N.N. Ilderyakov

Architecture of stone structures of the Bronze Age in the vicinity of Burabay

The article deals with the materials of the study of ancient religious buildings of the Bronze Age at the Kyzyltobe burial ground. The architecture of buildings, the funeral rite, and the accompanying inventory are described, the technological methods used in the extraction of materials used in construction are considered. As a result of the work carried out, four fences were excavated at the burial ground: No. 9, 13, 29, 50. The burial, located in enclosure No. 9, was made in a dirt pit with a dromos designed in the form of a tambour, which obliquely enters the eastern wall of the grave pit under the stone ring of the tomb enclosure. The ashes of a cremated person were located on a flat wooden dish, located in a stone box in fence No. 13. Inside enclosure No. 29, two burials were found, made according to the rite of inhumation: an adult — in the main enclosure, a children's — in an extension. In enclosure number 50, a monumental stone box without a burial was fixed and examined, in the center of which a granite stone lay at the bottom. The box is covered with large slabs, in the center of which there is a round opening. A petroglyph of a deer was found on one of the side walls of the box. Soil burial pits, stone cists, burials according to the rite of cremation and accompanying inventory in the form of ornamented ceramic vessels, located in fenced areas, studied at the Kyzyltobe burial ground, find analogies in the burial grounds of Borovoye, Buyrekkol and Obali. These monuments are located in the vicinity of Burabay and belong to the Fedorov archaeological culture. The new fixed elements of the burial structures are the dromos and the stone box with an opening in the ceiling. The image of a deer on the wall of the box is a remarkable fact in itself; the image of a deer is one of the motifs of animal-style art. Perhaps this is an echo of totemism. According to radiocarbon analysis of bone material from fence No. 29, the Kyzyltobe burial site dates back to the 18th–17th centuries BC.

Keywords: Burabay, Bronze Age, burial complex, cremation, inhumation, soil pit, stone box.

References

- 1 Sakenov, S.K., Yarygin, S.A., & Ilderiyakov, N.N. (2011). Novye pamiatniki fedorovskoi kultury iz Burabaia [New monuments of the Fedorov culture from Burabay]. *"Margulan Readings–2021": Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 30-letiiu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan — Abstracts of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 30th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan*. Almaty, 215–225 [in Russian].
- 2 Beisenov, A.Z. (2010). A. Orazbaev zhane songy qola dauiri madenieti taqyryby [A. Orazbayev and the theme of the culture of the Late Bronze Age]. Proceedings from "Orazbaev Readings–2": *Khalyqaralyq gylimi-tazhibelik konferentsiia materialdarynyn zhinagy (9 apreliya, 2009 goda) — International Scientific and Practical Conference*. (pp. 66–73). Almaty [in Russian].
- 3 Orazbaev, A.M. (1958). Epokha bronzy v Severnom Kazakhstane [The Bronze Age in Northern Kazakhstan]. *Trudy Instituta istorii, arkhologii i etnografii Akademii nauk Kazakhskoi SSR — Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 5, 216–294 [in Russian].
- 4 McKinley, J.I. (2013). Cremation. Excavation, Analysis and Interpretation of Material from Cremated-Related Contexts. *Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford University Press.
- 5 Khlobystina, M.D. (1988). Biritualnye pogrebeniia Evraziiskoi stepi v bronzovom veke [Biritual burials of the Eurasian steppe in the Bronze Age]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii — Brief Communications of the Institute of Archeology*, 193, 20–27 [in Russian].
- 6 Chernykh, E.N. (2008). Formirovanie Evraziiskogo «stepnogo poiasa» skotovodcheskikh kultur: Vzgljad skvoz prizmu arkhometallurgii i radiouglerodnoi khronologii [Formation of the Eurasian "Steppe belt" of pastoral cultures: A look through the prism of archeometallurgy and radiocarbon chronology]. *Arkhologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii — Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 3, 35, 36–53 [in Russian].
- 7 Berseneva, N.A. (2018). Sotsialnye aspekty praktiki krematsii v obshchestvakh epokhi bronzy Yuzhnogo Urala [Social aspects of cremation practice in the Bronze Age societies of the Southern Urals]. *Stratum plus*, 2, 211–224 [in Russian].
- 8 Sakenov, S.K. (2017). Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement. *Anthropological Notebooks*, 23, 2, 83–98.

Г.М. Смагулова^{1*}, З.А. Какенова², К.Т. Тулеуова¹, Ш.К. Зипатолла¹

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: gylnara2005@mail.ru; z_kakenova@mail.ru; karlenok_91@mail.ru; zipatollashyngys@gmail.com)

«Құпия» белгісі қойылған ядролық сынақ полигондары: кеше және бүгін

Мақалада әлем елдеріндегі ядролық сынақ полигондары туралы баяндалған. Авторлар ядролық сынақ полигондарының қысқаша тарихына тоқталған. Ерекше түрде Қазақстан жеріндегі «құпия» белгісімен жұмыс істеген Семей ядролық полигоны қарастырылған. Оның кешегі өткен тарихындағы ядролық полигонды толықтай қарамағында ұстаған әскери-өнеркәсіп өкілдері мен полигон аймақтарындағы жергілікті тұрғындар арасындағы «ерекше қарым-қатынастар» туралы айтылады. Авторлардың пікірінше, бұл Мәскеу тарапынан қазақ жеріне жүргізілген озбырлық, «әскери колониализм», «ядролық колониализм» саясаттарының айқын көрінісі. Ядролық сынақтардан кейін пайда болған әлеуметтік, экологиялық, экономикалық салдарлардың бүгінгі күнге дейін жеткендігі және олармен күресудің жолдары түрлі деректер мен ғылыми зерттеулер арқылы көрсетіледі. «Құпия» белгісіне қарамастан сол кездің өзінде-ақ Семей ядролық полигонынан таралған радиацияның қауіпі туралы ақпараттармен бөліскен. Жергілікті халықтың денсаулығын «құпия» бақылаудың нәтижелері туралы баяндалады. Мақаланың мазмұнын ашу үшін авторлар объективті ұстаным тәсілін, методологияның жалпы ғылыми және арнайы әдістерін басшылыққа алған.

Кілт сөздер: ядролық сынақ полигондары, Семей полигоны, «әскери колониализм», «ядролық колониализм».

Kipicne

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін саяси күштердің тепе-теңдігіне ядролық қарулардың пайда болуы үлкен ықпалын тигізген оқиғалардың қатарына жатады. Ғылыми әдебиеттерде «атом жобасы» деген атаумен танымал болған ядролық қаруды жасау және оны сынақтан өткізуді әлемнің бірқатар елдері қолға алды.

Ядролық технологияны игеріп үлгергендер алғашқы кезде кейбір мемлекеттерге ядролық қаруды жасауда немесе жетілдіруде көмектесті. Мысалы, АҚШ Ұлыбританияға көмектесті және Израильдің ядролық қаруын шын мәнінде қолдады. Дәл осындай саясатты басқа мемлекеттер де ұстанды: КСРО — Қытайды, Франция — Израиль және Иракты, Канада — Үндістанды қолдады. Олардан басқа Швеция, Швейцария, Оңтүстік Африка, Бразилия, Оңтүстік Корея және басқа да кейбір мемлекеттердің тәуелсіз ядролық бағдарламалары болды және оны дамытты. Бүгінде аталған мемлекеттердің арасында ядролық қаруды сынақтан өткізетін бірнеше полигондары бар екені белгілі.

Дүниежүзінде ең бірінші болып ядролық қаруды пайдаланған АҚШ болғандықтан, зерттеуді осы елдің ядролық полигондары туралы баяндаудан бастағанды дұрыс деп есептейміз.

АҚШ-та Аломогордода (Нью-Мексика штатында), Биккини, Эниветок және Муруроа атоллдарында (Тынық мұхитында), Невадада (Невада штатында) полигондары болды. Бірақ бұл полигондардан бұрын американдықтар екінші дүниежүзілік соғыстың аяғына қарай атом бомбаларын Жапонияның Хиросима және Нагасаки қалаларына тастаған еді. Ядролық жарылыстарын жасаған соң және оның салдарын көргеннен кейін АҚШ ядролық қару сынайтын жерлерді іздестірді. Таңдау Тынық мұхитындағы атоллдарға түсті. Мысалы, 1946–1958 жылдар аралығында АҚШ Бикиниде 23 атом және сутек бомбаларын жарды. Ең жойқын жарылыс 1954 жылы болды. Оның салдарынан сынақ өткізілген бүкіл арал мен көршілес жатқан екі аралдың бір бөлігі жоғалып кетті.

Тынық мұхитының атоллдарындағы полигондар АҚШ үшін бір жағынан тиімді болы, өйткені ядролық сынақтар өз территориясынан тысқары жерлерде жүргізілумен түсіндіріледі. Екінші жағынан, тиімсіз болды, атап айтқанда полигондар тым алыста орналасты, ол жерлердің ауа-райы өте ылғалды және құбылмалы, ең бастысы — айналадағы елдердің қатты наразылығы туындады. Содан кейін американдықтар полигонға арналған орынды АҚШ-тың аумағында іздей бастады. Ең ыңғайлы Невада штаты болды. Бұл АҚШ-тың ең танымал полигоны деп саналады.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gylnara2005@mail.ru

Ядролық қарудың түрлерін жасаған және оны сынақтан өткізген екінші мемлекет — КСРО. Ол ядролық сынақтарды Қазақстанның бірқатар өңірлерінде, Жаңа Жер архипелагы, Поволжье, Якутия жерлерінде жүргізді.

Алғашқы кеңестік Семей полигоны Қазақстан жерінде, атап айтқанда қазіргі Шығыс Қазақстан (бұрынғы Семей облысы), Павлодар және Қарағанды облыстарының шекарасында орналасты. Оның ауданы 18,5 мың шаршы метрді құрады. Оны ашу туралы шешімді 1947 жылы тамызда КСРО Министрлер Кеңесі қабылдады.

Семей полигонынан басқа Қазақстан жерінде бірнеше полигондар болған. Оларға алдағы уақытта жеке мақала арнайтын боламыз.

Ұлыбритания — өзінің ядролық қаруына ие болған үшінші ел. Рас, ядролық бағдарламасы жұмыс істеген уақыт ішінде Біріккен Корольдік ешқашан өз елінің аумағында ядролық қаруды сынамаған. Бірақ британдықтар өздерінің ең жақын одақтастары мен ресми үстемдіктерінің — Канада мен Австралияның көмегіне жүгінді. Британдық сарапшылардың пікірінше, Канаданың шөлді, халқы аз аудандары ядролық жарылғыш құрылғыны сынауға жақсырақ болған, бірақ Канада билігі өз үйінде, яғни өз елінде ядролық жарылыс жасаудан үзілді-кесілді бас тартты. Керісінше, Австралия үкіметі мейірбандық танытып, ағылшындардың ұсынысына қарсы шыққан жоқ. Нәтижесінде 1956–1963 жылдардың аралығында Австралияның шөлді жерінде Маралинга полигоны ашылды. Бұдан басқа ағылшындар Монтебелло аралында, Эму Филдс жерінде және Тынық мұхитындағы Рождество аралында ядролық сынақтарын жүргізді. Олар 40-тан аса сынақтар жасаған, оның ішінде 22-сі ауада сыналды және оның біразы американдықтармен бірлесіп жасалды [1; 9].

Ядролық қаруы бар төртінші мемлекет — Франция. Оның полигондары Алжир мен Тынық мұхитында орналасты. Өзінің бірінші атом бомбасын 1960 жылы 13 ақпанда Алжирдегі Реггон полигонында жарды. Бірақ Алжир өзінің тәуелсіздігін алған соң, француздар құрылықтағы полигонды Тынық мұхитына қарай ауыстырды. Осында француздар Муруроа атолында (бұрынғы Француздық Полинезия аралдары) 1966 жылы бірінші сынақтарын өткізді. Зерттеушілердің айтуынша Муруроа және Фангатауфа атолдарында екі түрлі сынақтар жүргізілген: 178 ядролық сынақ Муруроа, ал ең күштірек жарылыстар Фангатауфа атолдарында болды. Ядролық қаруды сынау және зарядтардың қауіпсіздігін тексеру сынақтары атмосферада да, жер астында да жүргізілді. Барлығы 41 атмосфералық сынақ жүргізілді, оның 37-сі Муруроа атолында және 4-і Фангатауфа атолында; олардың көпшілігінде ядролық құрылғылар жерден әуе шарының көмегімен айтарлықтай қашықтықта ілінген.

137 жерасты сынақтары өткізілді: 127-сі Муруроа атолында және 10-ы Фангатауфа атолында, олардың көпшілігінде ядролық құрылғылар маржан сақинасының астындағы немесе атолдар лагунасының астындағы тау жыныстарына бұрғыланған ұңғымаларға жіберілді.

Барлығы 15 заряд қауіпсіздігін тексеру сынақтары өткізілді: 5-уі атмосферада және 10-ы жер астында [2].

Франция 1995 жылдың 28 желтоқсанында атолда соңғы сынақтарын өткізді. Бүгінгі таңда белгілі себептермен аралға баруға тыйым салынған [3].

Қытай полигоны Лобнор елдің солтүстік батыс бөлігінде Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданының территориясында орналасқан. Мұнда алғашқы сынақ 1964 жылы 16 қазанда өтті (жарылыс қуаты 22 кт), ал 1967 жылы 17 маусымда оның аумағында алғашқы қытайлық сутегі бомбасы жарылған. Осы уақытқа дейін полигон аумағында 45 сынақ жүргізілді: 23 атмосфералық және 22 жерасты. Бұл шөлді аймақтағы ядролық сынақтарды халықаралық сарапшылар ең лас деп таныды. Жарылыстар кезінде радионуклидті ластану көршілес тау мұздықтарына дейін тарады. Қытаймен көршілес елдердің ғалымдарының айтуынша, мұздағы радиоактивті заттардың концентрациясы «ядролық сынаққа дейінгі» дәуірмен салыстырғанда бірнеше есе артқан [1; 74].

1974 жылдың 18 мамырында Үндістан Покхаран полигонында өзінің алғашқы ядролық қаруын жарды. Сынақтар «Күліп тұрған Будда» деп аталды және олар үшін халық тығыз орналасқан Раджастан штатында орын бөлінді. Алайда, бұрынғы ағылшын отары 1998 жылы бір полигонда бес ядролық жерасты жарылыстары сериясы жасалғанда ғана мойындалған әлемдік ядролық державаға және үшінші әлемнің көшбасшысына айналды. Осылайша, Үндістан өз күшін көршілес Пәкістанға көрсетті, ол да сол кезде ядролық қару жасаумен белсенді жұмыс істеп жатты. Бүгінде полигон жабық аумақ болып табылады. Жарылыстар жүргізілмейді, бірақ олар бомбылау және ядролық қаруды қолдану техникасын әзірлейді.

Пәкістан 1998 жылы 28 мамырда Чагай қаласының маңындағы полигонда алты ядролық жарылыс жасады. Кох Қамбаран тауында қазылған ұзындығы бір шақырымға созылған жерге зарядтар қо-

йылды. Полигон салу үшін 1976 жылы жер таңдалды. Сынақ жүргізуге шешуші фактор болған Рас-Кох тау жотасының граниттен тұруы болды, ал жергілікті тұрғындар негізінен көшпелілер еді. Мұндай жағдайлар сынақтарды ең аз зиянмен жүргізуге мүмкіндік берді. Алғашқы жарылыстардан кейін Пәкістанның ядролық бағдарламасы туралы ақпарат аз кездеседі және жаңа сынақтар жүргізілген жоқ.

Солтүстік Кореяның Пунги-Ри полигоны Хамгён-Пукто провинциясының Килху қаласына жақын жерде орналасқан. Оған үш туннель: Оңтүстік, Шығыс және Батыс порталдары арқылы кіруге болады. Алғашқы ядролық сынақтар 2006 жылы 9 қазанда жасалды. Содан кейін КХДР сынақтарын 2009, 2013 жылдары жүргізді. Жарылыстардың күші жіктелген, бірақ ядролық қару мамандары оларды тротил эквивалентінде 2-ден 10 кт-қа дейін бағалайды. 2016 жылдың 6 қаңтарында Пунги-Риде шығымы шамамен 10 кт сутегі бомбасының жерасты жарылысы жасалды. Бұл сынақ полигоны әлі күнге дейін жұмыс істеп тұр.

Жоғарыда аталған полигондардың арасында «құпия» белгісімен жұмыс істегендер болды. КСРО-ның Қазақстан жеріндегі Семейде және Жаңа Жер архипелагындағы орналастырылған ядролық полигондарға «құпия» белгісі қойылып, сынақтар мен оның зардаптарын зерттеу де құпия жүргізілді. Бұл полигондар алғашқы кезде «құпия» түрде жұмыс атқарса, кейінірек жартылай ашыла бастады. Әрине, бүгінгі күні ХХ ғасырда пайда болған полигондар тарихы кеше деп сипатталса, олардың салдары бүгін деп зерттеледі. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты «құпия» белгісі болған Қазақстан жеріндегі Семей ядролық сынақ полигоны тарихының кейбір тұстарын қарастыру болып табылады.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында талдау және синтез, логикалық және жіктеу әдістері басшылыққа алынды. Аталған әдістер арқылы әлемнің әр жерінде орналастырылған ядролық полигондар туралы деректер мен ғылыми зерттеулер жинақталып, жүйеленді. Жинақталған материалдарға талдау жасалып, оларға объективті тұрғыдан баға берілді. Сонымен бірге тарихи-хронологиялық әдіс қолданылды. Аталған әдіс ғылыми зерттеулерде көрсетілген ядролық полигондардың пайда болған жылдарын, сыналған сынақтардың санын анықтап, салыстырмалы талдау жасауға көмектесті.

Мәселені талқылау

КСРО-ның Жаңа Жер архипелагындағы полигон 1954 жылдың 17 қыркүйегінде ашылды, ал ол жерде бірінші сынақ — су астындағы жарылыс 1955 жылы 21 қыркүйекте жасалды. Бұл полигонда барлығы 132 жарылыс жүргізіліп, қуаты бойынша кеңестік ядролық сынақтардың 94 % құрады (соның ішінде аумақтың ластануының төмендеуіне байланысты танымалдыққа ие болған әртүрлі қуаттылықтағы жерасты жарылыстары) [4; 324]. Ал Семей жерінде 1947 жылдан бастап алғашқы атом сынағы үшін әскери құрылысшылар ядролық жарылыстың күшін зерттеуге арналған «тәжірибе алаңын» дайындаған. Кейін бұдан басқа «Дегелең» және «Балапан» деген атпен тәжірибелік алаңдар жасқалып, ол жерлерде де жерасты ядролық жарылыстары жасалды.

Бірінші тәжірибе алаңы туралы зерттеуші К. Кабдрахманов былай деп сипаттап жазды: «...Алаңның ортасына 35 метрлік темір мұнара тұрғызылды, төбесіне зарядталған екі бомбалаушы орнатылды. Оған жақынырақ жерде танктер, артиллерия қаруы, жеңіл және жүк көліктері болды. Техникалардың кабиналарының ішіне экипаждармен бірге тәжірибе жасалатын хайуанаттар — иттер, қойлар, шошқалар, егеуқұйрықтар кіргізілді. Олардың бәрі өлуге мәжбүр болды. «Тәжірибе алаңынан» бір-біржарым шақырым қашықтықта теміржол және автомобиль көпірлері салынып, олардың үстінде вагондар мен жүк машиналары тұрды. Одан сәл қашықтау жерде тұрғын үйлер мен өнеркәсіп ғимараттары салынды. Көпірлердің оңтүстігінде екі жұмыс істейтін дизель генераторы бар электр станциясының ғимараты салынды, ал ғимараттан электр желісі созылды. Тіпті метроның беріктігі де сыналды: болашақ жарылыс ошағынан 200–300 метр қашықтықта әртүрлі метроның бірнеше конструкциясы салынды...» [4; 11–12]. Осындай дайындықтардан кейін, екі жылдың ішінде ауқымды жұмыстарды аяқталып, Семей ядролық полигонында 1949 жылы 9 тамызда қуаты 22,4 кт болатын бірінші кеңестік атом бомбасы жерүстінде жарылды. Оның салмағы да, көлемі де авиациялық бомба тәрізді, сондай-ақ бұл бомба құрылымы жағынан 1945 жылы АҚШ-тың Нагасакиге тастаған бомбасына ұқсас болды. Ал оның салдары мен зардаптары бүгінгі күнге дейін жетті. Нагасаки префектурасы жасаған есепте эпицентрден 1 шақырым қашықтықта болған адамдар мен жануарлардың бірден қайтыс болғандықтары, 2 шақырым радиустағы үйлердің барлығы дерлік қирағандығы туралы жазылған. Жалпы қираған ғимараттардың арасында тек 12 пайызы ғана аман қалған. 1945 жылдың со-

нына қарай қаза тапқандар саны 60-тан 80 мыңға дейін адамды құраған. Бес жылдан кейін катерлі ісік ауруынан және жарылыстың басқа да ұзақ мерзімді әсерінен қайтыс болғандардың жалпы саны 140 мың адамға жетуі немесе тіпті асып кетуі мүмкін делінген [5].

Осындай қорқынышты да қайғылы жағдайлар Семей өңірін де күтіп тұрды. Тек Семей ядролық полигонына жақын орналасқан елді мекендерде халық тығыз орналаспағандықтан, олар үлкен өлім-жітімнен аман қалды. Бірақ жарылыстың салдарынан олардың үйлерінің қабырғалары айрылып кетті, шатырлары ұшып кетті немесе сынып қалды, жолдар бұзылды т.с.с. Өте ауыр салдары радиацияның таралуы мен оның әсерінен жергілікті халықтың сәуле ауруына ұшырауы басталды. Сол кезде жергілікті билік өкілдері неге дабыл қақпады, неге тұрғындарды қорғамады деген сұрақтардың туындауы мүмкін. Қазақстанның билік басындағылары «Орталықтың» өктем саясатына қарсы тұра алмады. Оның үстіне Семей полигонында атом қаруына сынақ «құпия» режимде жүргізілді. Құпия режимі жалған ақпарат тарату үшін қақпақ болды. Полигонның әскери-өнеркәсіп кешенінің өкілдері адамдарға жүргізіліп жатқан ядролық сынақтар мүлдем зиянсыз және қауіпсіздік жағдайларының сақталуы бақылауда деген сенім тудыру үшін барлық мүмкіндіктерді жасауға тырысты. Ең өкініштісі бұл бір ғана сынақ емес еді. Қазақстанның қасиетті жерін, ұлы Абайдың туған елін жүздеген ядролық сынақтар күтіп тұр еді.

Еліміздің архив қорларында Семей ядролық полигонына қатысты құжаттар бар. Солардың бірі Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінде сақталған. Архив қорында «1949–1989 жылдар аралығында Семей сынақ полигонында өткізілген ядролық және ядролық емес жарылыстардың санын тексеру қорытындылары туралы» деп аталған құжат бар. Мұнда 1949–1989 жылдардың аралығында Семей полигонында жүргізілген ядролық және ядролық емес сынақтардың саны туралы материалдарды тексеруге байланысты құрылған комиссия мынадай мәлімет береді: «... сынақ кезеңінде полигонда 470 ядролық жарылыс болған, оның 26-сы жерүстінде, 87-сі ауада, 354-і жерастында және ядролық реакциясы жоқ 3 жарылыс болған» [6]. Құжатта жердің үстінде, ауада және жердің астында сыналған ядролық сынақтардың жылдары, күні мен айы, полигонның қай жерінде және қандай көлемде энергия бөлгендіктері туралы статистикалық мәлімет хронологиялық кесте түрінде берілген. Осы кесте арқылы мамандар мен зерттеушілер 1949–1962 жылдары ядролық жарылыстар жерүстінде және ауада өткен бірінші кезең, ал 1963–1989 жылдары ядролық жарылыстар жерастында сыналғандығын анықтайды. Соңғысы екінші кезең болатын.

1953 жылы 12 тамызда 400 кт бірінші сутегі бомбасы жарылды [4; 1]. 1949–1963 жылдар аралығында Семей полигонында сыналған зарядтардың жалпы қуаты Хиросимаға тасталған атом бомбасының қуатынан 2,5 мың есе асып түсті. Бұл жылдар ядролық сынақтың бірінші кезеңі болатын. Осы кезеңде ядролық сынақтардың зардаптарынан экологиялық қауіпсіздік бұзылды, ауа мен топырақ ластанды, аңдар мен құстардың тіршілігіне үлкен әсерін тигізді. Ядролық сынақтардың басталғанына 1–2 жыл өткен соң-ақ зардап шеккен аудандарда адамдардың арасында аурулардың белгісіз түрлері мен өлім көбейді.

1963–1989 жылдардың аралығы ядролық жарылыстардың екінші кезеңін құрады. 1963 жылы КСРО, АҚШ және Англия арасында жер бетіндегі және ауада, су астында атом қаруын жаруға тыйым салу туралы келісімге қол қойылды. Осы келісімге сәйкес жер бетіндегі және ауадағы ядролық жарылыстар тоқтатылып, сынақтар жерастында жасалды. Ресми мәліметтер бойынша, Семей облысы мен ядролық сынақ жүргізілген аумаққа жақын орналасқан елді мекендердің тұрғындарының миллионға жуығы радиациядан зардап шеккен. Осылайша Семей облысы экологиялық апат аймағына айналды. Әскерилер қаншалықты «құпияны» сақтауға тырысқанымен, дабыл «Орталыққа» да жетті. КСРО Денсаулық сақтау министрі М.Д. Ковригинаның басшылығымен келген комиссия Семейдегі ахуалдың қиын екендігін түсінген. Сол себепті Қазақстан Ғылым академиясына кешенді ғылыми зерттеу жүргізуге рұқсат берген. Полигон аймағына 1957–1960-шы жылдары ғалым Б. Атшабаров басшылық жасаған Қазақ КСР Ғылым академиясының Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының ғалымдарының қатысуымен экспедиция ұйымдастырылып, кешенді зерттеу жүргізілген. Бір жылдан кейін экспедиция құрамына Мәскеудің бірнеше мамандары қосылған. Үш жылғы жұмыстың қорытындылары бойынша экспедицияға қатысқан ғалымдардың әрқайсысы өз саласы бойынша талдау жұмыстарын жазған. Нәтижесінде барлық зерттеулер бойынша 12 томнан тұратын есеп дайындаған. Бұл экспедицияның ғылыми-зерттеу нәтижелері республика мен КСРО басшылықтарына жеткен. 1958, 1959 жылдары Орталық Комитет пен Қазақстан Үкіметі арнайы шақырған кездесу барысында екі мәрте талқыланған. 1961 жылы Мәскеуде өткен ғылыми конференцияда қазақстандық ғалымдардың қатысуымен зерттеулерге қорытынды талқылау жасалып, қарсы жақтардың өткір пікірталасымен

аяқталған. Бұл туралы ғалым Б. Атшабаров 2002 жылы «Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне» деген кітабында жазған. Ал 12 томдық есепке «өте құпия» деген белгі соғылып, Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін, ұзақ жылдар бойы оны халыққа жариялауға және оны ғылыми айналымға қосуға тиым салынды.

Ғылыми зерттеулердің нәтижелері сынақ орнына жақын елді мекендерде қалқанша безінің қатерлі ісіктері, гемабластома, созылмалы лейкемия және басқа да аурулардың жиі кездескенін көрсетеді. 1950 жылдан бастап, нәрестелер өлімі 5–10 есе көбейді. Өмір сүру ұзақтығы 3–4 жылға қысқарды. Ал, полигон айналасындағы ауылдарда мутант балалар дүниеге келе бастады. Жануарлар мен қоршаған орта үлкен өзгерістерге ұшырады. Осындай өзгерістердің бар екенін, Семей полигонындағы атом қаруының зардаптарын, одан туындайтын әлеуметтік, денсаулық және экологиялық мәселелерді Б. Атшабаров экспедициясы сол жылдары-ақ дәлелдеп берді. Медицина саласында «Қайнар синдромы» деп аталған біртұтас ауру түрінің өзі де айғақ болады.

Жергілікті дәрігерлерге бұл ауруларды радиацияның әсерімен байланыстыруға тыйым салынды. Ал 1962 жылдан бастап КСРО Денсаулық сақтау министрлігінің № 4 диспансері адамдардың денсаулығын үздіксіз тескеріп, өз бақылауларына алды. «Бурцелезге қарсы» № 4-ші диспансер деп аталған бұл медициналық мекеме де «ядролық колониализм» саясатын берік ұстанды, «өте құпия» белгісімен қызмет етті. Бұл мекемеге келіп қаралған науқастарға ешқандай ем, профилактика қолданбаған. Денсаулықтарына шағымданып келген адамдарға бақылау ғана жүргізген, ал оның нәтижелері тек Орталыққа ғана беріліп отырған. Оның негізгі мақсаты ядролық сынақтан кейінгі радиацияның адамға тигізген әсерін, оның мөлшерін бақылаумен ғана шектелген. Радиациядан зардап шеккендерге олардың ауруларын айтпай, басқа емханаларға жіберді. 1957–1989 жылдардың аралығында «Бурцелезге қарсы» № 4-ші диспансерді басқарған Б.И. Гусев әскери-өнеркәсіп кешені талаптары мен тәртіптерін «бұлжытпай орындаған» басшы болды. Оның басшылығымен радиациялық қауіп пен сәулеленудің тиімді эквивалентті мөлшері бар топтарының сандық және жас шамасы мен жыныстық құрамы жайлы деректерді қамтитын негізгі құжаттар әзірленді. Кейін бұл деректер базасы 1992 жылдың 18 желтоқсанында Қазақстан Республикасы Үкіметі қабылдаған «Семей ядролық полигонындағы ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» № 1787-ХП Заңының жобасын жасауға мүмкіндік берді.

Осылайша Семейде жүргізілген «әскери колониализм» мен «ядролық колониализм» өзінің үстемдігін барлық жағынан көрсетті және бұл саясаттар Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін жүргізілді. Әскери-өнеркәсіптік кешеннің ядролық сынақтар сынау жоспарында жергілікті тұрғындарды қорғаудың арнайы шаралары қарастырылмады. Сынақтың салдарынан жергілікті халық жапа шекті. Радиацияның әсерінен түрлі індеттер кеңінен таралып, адамдардың өлімі көбейді, жан-жануарлар қырылды.

«Әскери колониализм» мен «ядролық колониализм» саясаттарына қарамастан Б. Атшабаров тәрізді біраз ғалымдар радиацияның әсерінен туындайтын аурулардың биологиялық, физиологиялық және генетикалық негіздерін көрсетіп, дәлелдеп қана қоймай, радиацияның әсерінен пайда болатын жүйке ауруларының, жүрек-қан жүйесі, бауыр қызметінің бұзылуы, асқазан-ішек жолының тарапынан болған патологиялық ауытқулар және басқа да адам мүшелерінің істен шығу себептерін ашумен айналысты. Зардап шеккендерді емдеп, қалпына келтіру шараларын ұйымдастырды. Тек 1989 жылы Семейдегі ядролық сынақ полигонын жабу үшін басталған, белгілі ақын, мемлекет және қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовтің жетекшілігімен құрылған «Невада-Семей» қозғалысы үлкен өзгерістер әкелді. Осылайша ұзақ жылдар «құпия» белгісімен жұмыс істеген Семей ядролық полигоны ашыла бастады. О. Сүлейменов Халықаралық «Жасыл әлем» ұйымына, «Адамзатты аман алып қалу» Халықаралық қорының комитетіне, Невада штатында (АҚШ) сынақтарға тыйым салу қозғалысын жақтаушыларға Үндеуін оқып, Қазақстанда ядролық сынақтарды тоқтатуды талап етті. Ядролық апатқа қарсы «Невада-Семей» қозғалысы ядролық сынақтарды тоқтатуға арналған үлкен жұмыстар атқарды. 1991 жылдың 29 тамызында Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Жарлығымен полигон жабылды. Бұл маңызды оқиға 40 жыл «құпия» белгісімен жұмыс істеген Семей ядролық полигоны тарихының кешегі бетін жауып, жаңа бетін ашты.

Қорытынды

Семей ядролық сынақ полигонының жаңа тарихы Қазақстанның тәуелсіздік алуы, оның қалыптасуы кезеңіне дәл келді. Бұл кезде Қазақстан Республикасы жеке субъект ретінде танылып, әлем ел-

дерімен екіжақты және көпжақты қарым-қатынастарды орната бастады. Жаңа қарым-қатынастар мен ынтымақтастықтар Семей ядролық полигонына да өзінің оң ықпалын тигізді. 1990 жылы 30 қарашада бұрынғы Кеңес Одағының қорғаныс нысандарының бірі болып есептелген Семей полигонының тағдыры шешілді — Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Семей облысындағы полигонда ядролық сынақтарды өткізуге тыйым салу туралы қаулы қабылдады. 1991 жылдың 29 тамызында Қазақстан Президенті Н. Назарбаевтың № 409 Жарлығымен Семей полигоны жабылды. Осы уақыттан бастап Қазақстанның жаппай қырып-жоятын қаруды таратпау саласындағы жаңа тарихы басталды.

1992–1994 жылдардың аралығында полигонның территориясындағы барлық құрылымдар бұзылып, оның орнына негізгі бөлімі Қазақстан Республикасы Ұлттық ядролық орталығынан тұратын ғылыми базалар құрыла бастаған кезең болды. Жаңа орталықтың құрылуы бұрынғы Семей ядролық сынақ полигонындағы жұмыстардың бағыттарын ұлттық қауіпсіздіктің талаптарына сәйкес өзгертті. Ең алдымен ядролық қару инфрақұрылымын жою үшін жасалған іс-шаралар Қазақстан Республикасы мен АҚШ арасындағы үкіметаралық келісім және Қазақстан, Ресей, Украина, Беларусь елдеріне жәрдем көрсету үшін АҚШ-пен әзірленген «Қауіп-қатерді бірлесіп қысқарту» (СТР) бағдарламасының аясында жүргізіле бастады. Екіжақты ынтымақтастықтың негізіне бірлескен өтінішке қол қойылып, арнайы бағдарламалар шеңберінде Семей полигонында жасалған кеңестік ядролық сынақ салдарын бағалау, оның бұрынғы территориясындағы әскери-өнеркәсіп кешенін конверсиялау жұмыстары әлі жалғасын тауып келеді. Бүгінгі күні Ұлттық ядролық орталық өзінің ғылыми-техникалық әлеуетін еліміздің ұлттық мүддесіне сәйкес жұмылдырып отыр.

2021 жылдың 31 наурызында Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 185 қаулысына сәйкес «Семей ядролық қауіпсіздік аймағы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы әзірленді. 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген бұл заңда полигонның ластанған учаскелерінде ядролық және радиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және оның жарамды жерлерін шаруашылық айналымға беру үшін жағдайлар жасау көзделіп, Семей ядролық қауіпсіздік аймағындағы негізгі қызмет түрлері анықталып көрсетілген [7].

Ал әлем елдерінің ядролық сынақ полигондарының бүгінгі жағдайын айтатын болсақ, олардың басым бөлігі туристік объектіге айналған. Мысалы, АҚШ-тың полигондарының арасынан Аламогордо, Невада полигондарын айтуға болады. 2007 жылдан бері Қытайдың Лобнор полигоны туристерге ашылды.

Францияның полигондары Тынық мұхитында орналасқандықтан, табиғи қауіп-қатерлердің болу мүмкіндігіне байланысты, сонымен бірге Муруроадағы бірнеше сынақтардан кейін пайда болған вулкандағы жарықтан радиактивті элементтердің суға таралу қаупі туралы мамандардың болжамдарынан соң, бұл аралға туристердің келуіне тыйым салынды.

2018 жылы Солтүстік Корея ядролық және зымыран сынақтарынан бас тартатынын мәлімдеді. Ел жаңа стратегиялық бағыт алып, экономиканы нығайту жолдарын күшейтуге жұмыс жасайтындығын жариялаған болатын. Бірақ сынақтарды тоқтату туралы шешімге қарамастан, КХДР-дың ядролық потенциалы сақталып қалды. Билік өкілдері ел қауіпсіздігіне қатер төнген жағдайда қаруды пайдаланатынын жоққа шығармайды. Ал 2022 жылдың қыркүйек айында КХДР Жапония теңізіне қарай белгісіз баллистикалық зымыранды ұшырды деген хабарлар тарады. Бұл әлі де болса КХДР тарапының тұрақсыз саясатын көрсетеді.

Қорытындылай келе, қай полигонның болмасын зардаптары болғанын айтуымыз керек. Ядролық сынақтардың салдарынан радиациямен ластанған жерлер көбейді. Қазақстан жағдайында айтатын болсақ, Семей ядролық сынақ полигонының әскери-өнеркәсіп кешені ұзақ жылдар бойы тұрғындарға құпия түрде тәжірибе жасап келді. Жергілікті халық «сынақ материалына» айналды. Бұл жергілікті халыққа жасалған геноцид еді. Осылайша Қазақстан жері экономикалық, экологиялық шығындарға ұшырады. «Әскери колониализм» мен «ядролық колониализм» жүргізген саясаттан Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана азат болды. Бүгінде өз еркімізбен ядролық полигонды жауып, ядросыз ел болдық. Қазақстан Республикасы ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қол қойды. 2019 жылы Президент Қ.-Ж.К. Тоқаевтың жарлығымен «Ядролық қаруға тыйым салу туралы» шарт ратификацияланды. Бұл еліміздің халықаралық қауымдастықта жаһандық қарусыздану үдерісінде көшбасшылардың бірі екенін көрсетеді. Сондықтан еліміз өткен тарихта Семей ядролық сынақ полигоны зардаптарын шеккендерге бүгінгі күні ерекше қамқорлық көрсетулері тиіс. Біздің пікірімізше, Семей ядролық сынақ полигоны аймағында төмендегідей іс-шаралардың жасалғанын дұрыс деп ойлаймыз:

- - халықаралық және еліміздің құқық нормаларына сәйкес ядролық қаруды сынаудан зардап шеккендерге медициналық көмек үзбей берілуі тиіс;
- - мемлекет тарапынан жекелеген адамдарды арнайы санаторийлерге жіберу арқылы сауықтыру түріндегі көмек жасалуы керек;
- - ядролық қарудың зардаптары тараған аймақта тұратын халыққа әлеуметтік және гуманитарлық қолдау ұйымдастырған дұрыс;
- - ядролық сынақтардың нәтижесінде бүлінген, қираған жерлерді және радиацияның таралуынан ластанған аудандардың қоршаған ортасын қалпына келтіру үшін тиісті іс-шаралар жүргізілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Часников И.Я. Эхо ядерных взрывов / И.Я. Часников. — Алматы, 1996. — 96 с.
- 2 Гейл де Планк Э. Международное исследование радиационной обстановки на атоллах Муруроа и Фангатауфа. Исследование на атолле Муруроа [Электронный ресурс]. / Э. Гейл де Планк. — Режим доступа: https://www.iaea.org/sites/default/files/40405992123_ru.pdf
- 3 Не мирный атом: самые известные ядерные полигоны мира [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://esquire.kz/same-izvestne-yaderne-poligon-mira/>
- 4 Кабдрахманов К. Человеческие последствия испытаний ядерного оружия в Казахстане / К. Кабдрахманов. — Алматы: Өлке, 2003. — 336 с.
- 5 Атомная бомбардировка Хиросимы: 77 лет спустя [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.aa.com.tr/ru/8F/2654288>
- 6 АП РК. — Ф. 5-Н. — Оп. 1. — Д. 1020-а. — ЛЛ. 4-9.
- 7 «Семей ядролық қауіпсіздік аймағы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 31 наурыздағы №185 қаулысы / [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000185>.

Г.М. Смагулова, З.А. Какенова, К.Т. Тулеуова, Ш.К. Зипатолла

Ядерные полигоны с грифом «Секретно»: вчера и сегодня

В статье рассмотрены ядерные полигоны в странах мира. Авторы акцентируют внимание на краткой истории ядерных полигонов. В частности, изучен Семипалатинский ядерный полигон в Казахстане, который действовал под грифом «Секретно». Его прошлая история рассказывает об «особых отношениях» между представителями военной промышленности, полностью контролировавшими ядерный полигон, и местными жителями, проживавшими в районе полигона. По мнению авторов, это яркое проявление политики произвола, «военного колониализма» и «ядерного колониализма», проводимой Москвой, на казахской земле. Различные данные и научные исследования показывают, что до наших дней дошли социальные, экологические и экономические последствия, возникшие после ядерных испытаний, а также способы борьбы с ними. Уже тогда, несмотря на «секретный» статус, была информация об опасности распространения радиации с Семипалатинского ядерного полигона. Кроме того, были результаты «негласного» наблюдения за состоянием здоровья местного населения. Для раскрытия содержания статьи авторы руководствовались методом объективной позиции, общенаучными и специальными методами.

Ключевые слова: ядерные полигоны, Семипалатинский полигон, «военный колониализм», «ядерный колониализм».

G.M. Smagulova, Z.A. Kakenova, K.T. Tuleuova, S.K. Zipatolla

Nuclear test sites marked as a “secret”: yesterday and today

The article describes nuclear test sites in the countries of the world. The authors focus on a brief history of nuclear test sites. In particular, the article considers the Semey nuclear test site in Kazakhstan, which operated under the “secret” designation. Its history tells about the “special relations” between the representatives of the military industry, who completely controlled the nuclear test site, and the local residents of the test site areas. According to the authors, this is a clear manifestation of the policies of tyranny, “military colonialism”, and “nuclear colonialism” carried out by Moscow on the Kazakh land. Various data and scientific studies show

that the social, ecological, and economic consequences of nuclear tests, as well as ways to deal with them, have survived to the present day. Even at that time, despite the “secret” label, it provided information about the danger of radiation spread from the Semey nuclear test site. The results of the “secret” monitoring of the local population’s health are reported. To reveal the content of the article, the authors were guided by the method of objective position, general scientific, and special methods of methodology.

Keywords: nuclear test sites, Semipalatinsk test site, “military colonialism”, “nuclear colonialism”.

References

- 1 Chasnikov, I.Ya. (1996). Ekho yadernykh vzryvov [Echoes of nuclear explosions]. Almaty [in Russian].
- 2 Geil de Plank, E. Mezhdunarodnoe issledovanie radiatsionnoi obstanovki na atollakh Mururoa i Fangataufa. Issledovanie na atolle Mururoa [International study of the radiation situation on the Mururoa and Fangataufa atolls. Research on Mururoa Atoll]. Retrieved from https://www.iaea.org/sites/default/files/40405992123_ru.pdf [in Russian].
- 3 Ne mirnyi atom: samye izvestnye yadernye poligony mira [Not a peaceful atom: the most famous nuclear test sites in the world]. Retrieved from <https://esquire.kz/same-izvestne-yadernye-poligon-mira/> [in Russian].
- 4 Kabdrakhmanov, K. (2003). Chelovecheskie posledstviia ispytaniy yadernogo oruzhiia v Kazakhstane [The human consequences of nuclear weapons testing in Kazakhstan]. Almaty: Olke [in Russian].
- 5 Atomnaia bombardirovka Khirosimy: 77 let spustia [Atomic bombing of Hiroshima: 77 years later]. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/ru/8F/2654288> [in Russian].
- 6 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5–N. — Op.1. — D. 1020-a. — LL. 4–9 [in Russian].
- 7 «Semei yadrolyq qauipsizdik aimagy turaly» Qazaqstan Respublikasy Zanyryn zhobasy turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetin 2021 zhyly 31 nauryzdagy N 185 qaulysy [Resolution No. 185 of the Government of the Republic of Kazakhstan of March 31, 2021 on the draft Law of the Republic of Kazakhstan “On Semey Nuclear Safety Zone”]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000185> [in Kazakh].

Р. Шадиев¹, А.Н. Калижанова², М.В. Бедельбаева^{2*}, А.У. Аупенова³

¹Нанкинский педагогический университет, Нанкин, Китай;

²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

³Академия «Bolashaq», Караганда, Казахстан

(E-mail: rustamsh@gmail.com; anna.kalizhanova2017@gmail.com; bmv_1967@mail.ru; aliya.aupenova@mail.ru)

Межкультурный потенциал использования беспилотных летательных аппаратов в контексте междисциплинарных исследований

В статье описан опыт использования беспилотных летательных аппаратов (БЛА) для создания культурно-образовательных видео с их последующей демонстрацией и обсуждением в межкультурном онлайн-общении 10 студентов из Индонезии и 10 студентов из Китая. Непосредственное общение студентов со сверстниками из другой страны проходило в онлайн-формате ввиду карантинных ограничений, связанных с пандемией COVID-19, а потому встал вопрос использования БЛА для создания культурно-образовательного контента с соблюдением правил физического дистанцирования. В процессе эксперимента были выявлены такие пять возможностей БЛА, как: (1) передача визуальных и слуховых ощущений присутствия на местности; (2) предоставление деталей кругового маршрута, находящегося за пределами поля зрения; (3) предоставление ландшафтных композиций; (4) обеспечение детализированного наблюдения на больших высотах; (5) возможность полета в определенную область. Выводы и предложения, сделанные по результатам исследования, могут быть интересны в контексте диалога культур и в междисциплинарных исследованиях в высших образовательных учреждениях Республики Казахстан.

Ключевые слова: диалог культур, межкультурное онлайн-общение, межкультурное обучение, беспилотные летательные аппараты, БЛА, возможности, междисциплинарные исследования.

Введение

Диалог культур в современном мире — явление весьма распространенное. В этой связи межкультурная компетенция, означающая готовность к принятию межкультурного контекста общения, необходима современному человеку. Ее развитие предполагает необходимость погружения в межкультурное общение, что непросто осуществить на практике в силу разных обстоятельств, связанных с нехваткой времени, денег или необходимостью соблюдения карантинных мер, связанных с пандемией. Здесь на помощь приходят образовательные технологии, которые открывают широкий спектр возможностей для межкультурного обучения с целью научно-творческого объединения обучающихся [1]. В данном исследовании термин «межкультурное» означает «происходящее между двумя или более культурами или с участием двух или более культур», а «межкультурное обучение» — это «процесс формирования межкультурной компетенции или совокупности познавательных и коммуникативных навыков наряду с ценностями и убеждениями, необходимыми для эффективного взаимодействия с представителями различных культурных и языковых слоев» [2]. Так, обучающиеся — представители различных культур могут обмениваться информацией и активно взаимодействовать друг с другом в компьютерной коммуникационной среде [3]. Широкий спектр коммуникационных инструментов, направленных на ведение переговоров, позволяет повысить осведомленность, как о своей культуре, так и о других культурных установках и обычаях [4]. Эффективный обмен информацией возможен и в случае, если обучающиеся будут создавать такой аутентичный культурный контент, как, например, фотографии или видео о традициях и обычаях, характерных для их общества, с тем, чтобы впоследствии делиться данной информацией с однокурсниками из других стран [5]. То, насколько созданный межкультурный контент является аутентичным, можно понять, рассмотрев два примера. В первом примере студентка записала видео со свадебной вечеринки своей сестры и поделилась происходящим со своим одноклассником из другой страны, объяснив непонятные детали о свадебной традиции с помощью визуализации, присутствующей в видео. А во втором примере студент просто скачал видео из Интернета, записанное незнакомцем, с тем, чтобы с его помощью объяснить сверстнику из другой культуры свадебную традицию. В контексте данного исследования аутен-

*Автор-корреспондент. E-mail: bmv_1967@mail.ru

тичным культурным содержанием будет считаться контент из первого примера, созданный непосредственно участником событий, в данном случае, свадьбы сестры, на примере которой студентка объяснила свадебную традицию, показав своих родственников, соседей и друзей, а также роль каждого из них в данном культурном событии. Другими словами, студентка из первого примера рассказала о свадебной традиции, исходя из своей этнической культуры, включающей такие элементы, которые могут отличаться от элементов людей, проживающих в той же самой стране, городе или даже небольшом социальном круге.

Продолжающаяся пандемия COVID–19 привела к появлению во многих странах социального дистанцирования, повлекла за собой закрытие образовательных учреждений и внедрение повсеместного онлайн-обучения [6]. В настоящее время ситуация постепенно меняется в лучшую сторону и это связано с увеличением числа вакцинированных. Постепенно открываются исторические и культурные достопримечательности, которые могут послужить материалом для создания культурно-исторического контента с целью межкультурного обмена со студентами-представителями из других культур. Однако все еще существуют введенные местными властями ограничения для поддержания социального дистанцирования, например, сокращение времени посещения, установление определенных временных промежутков для входа на объект, ограничение числа посетителей до 25 % от обычной вместимости, закрытие некоторых интерактивных выставок в небольших пространствах и установка напольных маркеров, направляющих посетителей по односторонним дорожкам. Также всегда остается риск полного закрытия объектов в случае если число заболевших вновь начнет увеличиваться. Все это ограничивает обучающихся в их попытках создания межкультурного контента.

Беспилотные летательные аппараты (далее БЛА) могут помочь студентам в создании культурного контента, не нарушая условий социального дистанцирования и обеспечивая безопасность записи из удаленных мест. БЛА позволяют осуществлять виртуальные туры для представителей из других стран, делая процесс погружения в межкультурное общение аутентичным и подробным [7]. Например, БЛА могут записывать фотографии и видео за пределами человеческого спектра восприятия в виде панорамной съемки объекта, позволяющей видеть детали поверхности за один захват. Таким образом, БЛА, как ни одна технология до этого, делают возможным создание очень детализированной среды для межкультурного общения, обеспечивая лучший общий вид ландшафта на расстоянии, что невозможно при наблюдении с Земли. Такой обзор ландшафта, в отличие от съемок с помощью камер мобильных телефонов, позволяет участникам межкультурного общения лучше понять детали местности. А создатели культурного контента с помощью БЛА получают не просто полезный опыт, но и эмоциональный подъем, несравнимый с впечатлениями, получаемыми в ходе простой прогулки.

Несмотря на все преимущества БЛА в плане развития межкультурной осведомленности в условиях образовательной среды, в научной литературе встречается относительно малое число исследований, посвященных данному вопросу. Именно этот пробел и призвана восполнить данная статья. Более того, описываемый в статье опыт азиатских исследователей интересен для полиэтнического и поликультурного Казахстана [8; 95], где были предприняты попытки использования БЛА для развития туризма [9], в геологии [10], а также в Вооруженных Силах [11], однако остались незатронутыми междисциплинарные гуманитарные исследования в контексте межкультурного обмена.

Обзор литературы

Еще в 2014 г. ученые заметили, что обучающиеся из различных этнических групп имеют мало возможностей для межкультурного обмена, а информационно-коммуникативные технологии в основном направлены на поиски эффективных путей решения для изучения английского языка [12]. В этой связи различные инструменты для общения, например, онлайн-форумы, Skype и другие начали успешно использоваться с целью подлинного межкультурного общения студентов из Арабских Эмиратов с обучающимися-носителями английского языка. В 2017 г. выявлялись важнейшие факторы межкультурного обмена в режиме онлайн между корейскими студентами и их англоговорящими товарищами [13]. Обучающиеся обсуждали друг с другом различные межкультурные темы, например, достопримечательности их стран, и обменивались мнениями о сходствах и различиях между ними. Данное исследование также было признано успешным, поскольку способствовало эффективному взаимодействию носителей разных языков и развивало их межкультурную компетенцию. В последние годы взаимное познание культур в режиме онлайн усилило интерес исследователей и педагогов [14]. В 2018 г. межкультурная коммуникационная деятельность посредством компьютерных технологий была интегрирована в языковой курс, в рамках которого корейские и иранские студенты получи-

ли возможность для виртуального межкультурного обмена в асинхронном режиме через Facebook и синхронном через Skype [15]. Общение студентов из двух стран проходило на английском языке, являвшимся целевым для обеих этнических групп. Например, иранские студенты узнавали о популярной в Корее музыке или еде, а корейские студенты, в свою очередь, пытались понять особенности обучения мусульманских девушек и юношей в образовательных учреждениях Ирана. Результаты исследования показали, что такой подход способствовал созданию подлинного межкультурного общения. Другое исследование в том же 2018 г. изучало применение технологии синхронного перевода SELT в контексте межкультурного общения студентов, представляющих различные культуры [16]. Благодаря данной технологии (SELT) стало возможным общение даже между теми студентами, которые не знали языка друг друга.

В описанных выше исследованиях использовались как синхронные, так и асинхронные средства связи, которые позволяли студентам, представляющим разные культуры, общаться и взаимодействовать между собой. Однако подобные исследования фокусируются на использовании аутентичных материалов на языке носителя. Тем не менее межкультурное обучение может осуществляться и во многих других условиях, скажем, изучающие географию или историю студенты из Китая могут запросить недостающую информацию у своих сверстников из других стран. А, скажем, студенты из Индонезии могут создавать аутентичную обучающую информацию в виде видео или фотографии, согласно запросу, и поделиться ею со китайскими партнерами. Студенты из Китая, в свою очередь, могут создавать учебные материалы о достопримечательностях своей местности и делиться ими с индонезийскими обучающимися. В результате такого подхода будет создана подлинная обучающая среда, способствующая развитию межкультурной коммуникативной компетенции участников образовательного процесса. Осуществить это можно с помощью новейших технологий для создания аутентичной среды, например, беспилотных летающих устройств, оснащенных 12-мегапиксельной камерой, способной создавать изображения с разрешением 4000×3000 и видео с разрешением 2720×1530 [17]. Такие технические характеристики позволяют получать продукт высокого качества с точной цветопередачей, а потому подходит для панорамных съемок ландшафта и детальным наблюдением за объектами.

Благодаря упомянутым выше полезным характеристикам БЛА получили широкое распространение в сфере образования: (1) для преподавания и обучения в полевом образовании в области геологии [18]; (2) для STEM-образования [19]; (3) для систематического непосредственного наблюдения за поведением студенческой площадки [20]; (4) в развитии географических навыков студентов [21]. Данное же исследование фокусируется на взаимном познании культур студентов из Индонезии и Китая с помощью БЛА, использование которых представляется прекрасной возможностью для записи видеоконтента о региональных достопримечательностях или обычаях с безопасного расстояния, что особенно актуально в случае возвращения пандемии. Результаты исследования призваны устранить пробелы в международной науке относительно роли БЛА в межкультурном обучении.

Методология

В проекте на добровольной основе приняли участие 20 индонезийских и 10 китайских студентов-бакалавров, откликнувшиеся на объявления в своих университетах. Перед началом эксперимента все участники были опрошены с целью получения демографической информации и выяснения уровня осведомленности о культурах друг друга. Предварительный опрос показал, что все студенты практически ничего не знали о культуре своих партнеров, а также никогда не использовали БЛА. Возраст 8 студентов был в промежутке от 17 до 20 лет; 9 студентов — от 21 до 24 лет; 3 студента были старше 25 лет. Все они специализировались в области образовательных технологий и инженерии, а также имели средний уровень английского языка, подтвержденный международными сертификатами. Каждому обучающемуся был присвоен индивидуальный номер для защиты конфиденциальности в Интернете.

Межкультурный обмен длительностью в один семестр осуществлялся между студентами из Китая и Индонезии. С этой целью был разработан онлайн-курс по использованию образовательных технологий для осуществления межкультурного общения. В рамках обучающего курса студенты должны были освоить съемку с помощью БЛА с тем, чтобы снять историко-культурное видео и поделиться со своим зарубежным сверстником особенностями местной культуры. Курс также предусматривал предварительное анкетирование его участников на предмет выявления степени осведомленности о

культуре страны партнера, а также анализ созданного 5–10 минутного видеоматериала и его эффективности в плане диалога культур.

В эксперимент были вовлечены три исследователя, среди которых двое администрировали курс и фасилитировали онлайн-общение студентов, а один управлял всем процессом от пассивного наблюдения до активной помощи, как студентам, так и коллегам. Студенты работали в паре, которые были сформированы по общим интересам, то есть китайский студент, выбравший определенный историко-культурный «топик», оказывался в паре с индонезийским студентом, который выбрал ту же самую тему. Для записи историко-культурного видео с последующим межкультурным обменом выбраны следующие темы: (1) учебно-историческое здание; (2) область окружающей среды; (3) достопримечательность; (4) период после получения независимости; (5) спортивный центр; (6) общественное место; (7) период до получения независимости; (8) религиозный объект; (9) рынок произведений искусств; (10) сезон.

Участники эксперимента записывали свои видео посредством БЛА 1-го поколения DJI Mavic Mini — ультралегкого дрона, снабженного видеодатчиками и системой GPS, чья продолжительность полета достигает 30 мин, что позволяет полностью исследовать объект с высоты до 4-х км и снимать видео высокого расширения. Процедура проведения исследований проходила в несколько этапов. На начальном этапе студентов ознакомили с условиями эксперимента, его целью, задачами, методами и инструментами. Далее все участники подписали письменное информированное согласие, а затем с помощью онлайн-опроса были собраны их демографические данные. Затем в течение недели студенты осваивали БЛА и механизм его использования, после чего приступили к созданию историко-образовательного контента длительностью от 30 мин до одного часа с последующим его анализом и полуструктурных интервью, состоящих из 29 вопросов открытого типа, которые содержали информацию как общего, так и практического характера, касательно использования БЛА.

Участники эксперимента оценивали каждый пункт опроса по пятибалльной шкале Лайкерта, с двумя промежуточными утверждениями «совершенно не согласен», что соответствует единице (1), и «полностью согласен», что соответствует пяти (5). Внутренняя согласованность данных опросника, или значение коэффициента альфа Кронбаха, превысило 0.945, показав, таким образом, его надежность. Все интервью были записаны и транскрибированы. Перевод не потребовался, поскольку и китайские, и индонезийские студенты были опрошены на английском языке. Для обеспечения достоверности результатов интервью использовался принцип триангулярности.

Результаты и обсуждение

Результаты исследования позволили выявить пять потенциальных возможностей БЛА для эффективного межкультурного обучения: (1) передача визуальных и слуховых ощущений присутствия на местности; (2) предоставление деталей кругового маршрута, находящегося за пределами поля зрения; (3) предоставление ландшафтных композиций; (4) обеспечение детализированного наблюдения на больших высотах; (5) возможность полета в определенную область.

Первая возможность позволяет наблюдателям съемок с дронов испытать яркие ощущения реального присутствия на местности в прямом эфире или в записи. Карты Google также способны предоставлять красочные виды определенной территории, но снимки, сделанные с помощью данной технологии, статические и могут быть устаревшими. Что касается видео, сделанных с помощью БЛА, то они демонстрируют, что именно студентам бы хотелось, чтобы их сверстники из других стран увидели и услышали в окружающей среде. То, что БЛА обеспечивает качественную детализированную съемку и ощущение реального присутствия на местности, подтверждает результаты более раннего исследования, где во время виртуальной прогулки участники ощущали визуальное присутствие некоторых объектов [7]. В описываемом исследовании один из индонезийских студентов отметил, что, благодаря способности БЛА приближаться к снимаемому объекту или отдаляться от него, он смог ощутить атмосферу конфуцианства и даосизма, а другой студент отметил качество цветопередачи описываемого китайским студентом культурного объекта. Таким образом, участники эксперимента смогли ощутить аутентичную культурную среду, воссозданную с помощью БЛА, что крайне важно для эффективного межкультурного обучения.

Вторая возможность БЛА, заключающаяся в способности создать круговой маршрут вокруг интересующей наблюдателей точки с целью более детализированной съемки, также описана в более ранних исследованиях [7]. Мы подтверждаем, что БЛА оснащены камерой высокого разрешения, с помощью которой, при вращении дрона, возможна запись кругового видео [22]. В настоящем исследовании

довании один из китайских студентов заявил, что увидел зеленый пейзаж вокруг Университета Лампунга, который правительство Лампунга называет «Gemah Ripah Loh Jipawi», что означает мирную, процветающую и плодородную землю. Согласно утверждениям ученых, культурно-образовательный контент в виде съемки живописных окрестностей может способствовать социокультурному взаимодействию студентов, повышая их межкультурную компетенцию [7]. К такому виду учебного материала может быть отнесена и круговая детализированная съемка, сделанная с помощью БЛА, а потому само устройство имеет потенциал для фасилитации межкультурного обучения.

Третья возможность БЛА, заключающаяся в обзоре ландшафта, также уже была упомянута в процессе обучения 9-летних детей географии, в результате чего учащиеся продемонстрировали повышенный энтузиазм и любознательность относительно сбора данных с помощью дронов, а также поняли разницу между мелко- и крупномасштабными объектами и расстоянием до них [21]. Другое исследование выявило весьма позитивное отношение школьников к использованию БЛА в обучении [23]. В настоящем исследовании один из китайских студентов отметил возросшее любопытство относительно маленького черного домика «Rumah Sesaat», являющегося традиционным в Лампунге, что соответствует утверждению ученых о том, что межкультурная компетенция способствует росту интереса и любознательности к информации, предоставляемой собеседником [24], а потому выделяет БЛА как потенциально полезное устройство в диалоге культур.

Четвертая возможность БЛА в части обеспечения детализированного наблюдения на больших высотах также отмечена в некоторых исследованиях: при использовании БЛА в качестве одной из форм наблюдения, когда, используя контроллер, участники эксперимента могли управлять скоростью полета устройства с целью подбора оптимальной высоты для съемки объекта [18] или когда предоставление информации об объекте во время наблюдения за ним в режиме реального времени способствовало мультикультурализму [25]. В текущем исследовании один из китайских студентов отметил возможность разглядывания даже самых мелких деталей здания на большой высоте, в частности, форму крыши здания центрального рынка Pasar Seni, а также маленького домика Nuwo Lunik, являющегося типичным для проживания обычных жителей Лампунга. Такая реакция студентов подтвердила возможность БЛА фасилитировать межкультурный обмен путем демонстрации объектов, снятых в высоком качестве на большой высоте.

Нами выявлена еще одна возможность БЛА, заключающаяся в возможности полета в определенную область для осуществления захвата детальной информации о целевом объекте, находящемся там, куда человеку не под силу проникнуть. Одному из индонезийских студентов удалось рассмотреть текст, написанный на верхней части городской стены Нанкина на высоте 14 м, или цветок, напоминающий магнолию на фонаре на мосту через реку Янцзы, чья высота составила примерно 70 метров. По словам студента из Индонезии, мало кто понимает, что цветы в форме магнолии на мостах через реку Янцзы являются символом благородного происхождения китайцев. Участники настоящего исследования углубили познания культуры после просмотра особых деталей, снятых БЛА, что свидетельствует об эффективности межкультурного обучения и подтверждает потенциал БЛА в обеспечении межкультурного взаимодействия.

Наши выводы идентичны тем, что сделаны в более ранних исследованиях относительно использования БЛА в обучении, которые проводились в отличных от наших условиях обучения, например, в геологии [7], экскурсиях [7], STEM-образовании [19], игровой среде [20] и т.д. Мы же видим потенциал использования БЛА в контексте междисциплинарных исследований для решения проблемы межкультурного обмена в казахстанском гуманитарном образовании. Прошедшее 18 апреля 2022 года общевузовское мероприятие, посвященное Международному дню охраны памятников и исторических мест, организованное совместными усилиями факультета иностранных языков и Музея археологии и этнографии, продемонстрировало большой интерес студентов к созданной с помощью технологии play.myquiz.ru онлайн-викторины, содержащей вопросы на выявление уровня осведомленности студенческой молодежи о культурно-историческом наследии Казахстана. Именно такой полностью интерактивный формат — от регистрации по QR-кодам до ответов на вопросы с мобильного телефона и мгновенном отслеживании прогресса на большом экране — позволил привлечь к участию более 100 студентов Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, 15 студентов Карагандинского медицинского университета и 12 студентов Карагандинского университета Казпотребсоюза [26].

Еще одним примером применения образовательных информационно-коммуникативных технологий в междисциплинарных исследованиях может служить совместная работа ученых Сарыаркин-

ского археологического института и преподавателей факультета иностранных языков Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова по созданию пяти образовательных музейных подкастов по археологической и этнографической тематике. В каждом эпизоде музейного подкаста рассказывается об открытиях, сделанных археологами в Центральном Казахстане, которые стали достоянием науки, но мало известны среди студенческой молодежи, несмотря на огромный интерес со стороны мирового сообщества к древней истории и палеонтологии [27]. Мы считаем, что применение такой сложной технологии, как БЛА, еще больше усилит интерес со стороны студентов к межкультурной деятельности, повысит их осведомленность о родной стране и даст необходимый межкультурный контент, благодаря которому будет возможна организация межкультурного диалога на долгосрочной основе. Таким образом, потенциал БЛА в межкультурном обучении доказан и имеет все возможности для развития в любых междисциплинарных сферах образования, где студенты двух и более культур смогут обмениваться культурно-образовательной информацией.

Заключение

Результаты исследования выявили пять потенциальных возможностей БЛА в поддержку учебной деятельности, которые могут быть использованы учеными и исследователями в сфере межкультурной коммуникации в образовательных условиях. В целом, программно-технологические особенности БЛА способны обеспечить эффективный диалог культур посредством участия в создании подлинной культурно-образовательной среды. Следует учесть, что студентам необходимо предоставить достаточно времени для изучения функций и возможностей БЛА с тем, чтобы эффективно ими управлять. Также исследователи должны следовать правилам, установленным управлением гражданской авиации, так как использование БЛА в некоторых странах запрещено.

Данное исследование выполнено в рамках внутреннего гранта, финансируемого Карагандинским университетом имени академика Е.А. Букетова № 01-ВГ-22 на тему «Региональные историко-географические особенности и неформальное образовательное пространство: поле для взаимодействия».

References

- 1 Shadiev R. A systematic review study on integrating technology-assisted intercultural learning in various learning context / R. Shadiev, C. Dang // Education and Information Technologies. — 2022. — P. 1–33. DOI: 10.1007/s10639-021-10877-6.
- 2 Moscato G. Cultural identification, perceived discrimination and sense of community as predictors of life satisfaction among foreign partners of intercultural families in Italy and Spain: A transnational study / G. Moscato, C. Novara, I. Hombrados-Mendieta, F. Romano, G. Lavanco // International Journal of Intercultural Relations. — 2014. — Vol. 40. — P. 22–33.
- 3 Nishio T. 'Successful' participation in intercultural exchange: Tensions in American-Japanese telecollaboration / T. Nishio, M. Nakatsugawa // Language Learning & Technology. — 2020. — Vol. 24. — No. 1. — P. 154–168.
- 4 Lenkaitis C.A. Exploring the intersection of language and culture via telecollaboration: Utilizing videoconferencing for intercultural competence development / C.A. Lenkaitis, S. Calo, S. Venegas Escobar // International Multilingual Research Journal. — 2019. — Vol. 13. — No. 2. — P. 102–115.
- 5 Shadiev R. Cross-cultural learning in virtual reality environment: facilitating cross-cultural understanding, trait emotional intelligence, and sense of presence / R. Shadiev, X. Wang, Y.M. Huang // Educational Technology Research and Development. — 2021. — Т. 69. — № 5. — С. 2917–2936.
- 6 Gronseth S. Connecting learners through technology in COVID-19: Facilitating pre-service teacher collaboration during the pandemic / S. Gronseth, J. Fu, W. Hebert, H. Zhang, L. Ugwu, P. Nguyen // Teaching, technology, and teacher education During the COVID-19 pandemic: Stories from the field. — 2020. — P. 179–185.
- 7 Palaigeorgiou G. Learning with Drones: flying windows for classroom virtual field trips / G. Palaigeorgiou, G. Malandrakis, C. Tsolopani // 2017 IEEE 17th International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT). — IEEE, 2017. — P. 338–342. DOI: 10.1109/ICALT.2017.116.
- 8 Ахатова Б.А. Роль экстралингвистических факторов в межкультурной коммуникации / Б.А. Ахатова // Русский язык в современном мире...: материалы II Междунар. науч. конф. — М.: Изд. Высш. шк. перевода МГУ, 2011. — С. 95–99.
- 9 Bakhtiyorovna M.D. Tourism industry conditions during of the pandemic COVID-19 / M.D. Bakhtiyorovna // Euro-Asia Conferences. — 2021. — P. 7–12.
- 10 Cherkasov S. Unmanned aerial systems for magnetic survey / S. Cherkasov, D. Kapshtan // Drones Appl. — 2018. — P. 135–148. DOI: 10.5772/intechopen.73003.
- 11 Zakiev E. Application of Remote Sensing Data in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan / E. Zakiev, S. Kozhakhmetov // International Journal of Advanced Research in Engineering and Technology. — 2020. Vol. 11. — No. 12. — P. 1530–1545. DOI: 10.34218/IJARET.11.12.2020.140.

- 12 Chen J.J. Fostering foreign language learning through technology-enhanced intercultural projects / J.J. Chen, S.C. Yang // *Language Learning & Technology*. — 2014. — Vol. 18. — No. 1. — P. 57–75.
- 13 Lee J.Y. Analysis of critical success factors of online international learning exchange of Korean school pupils with English-speaking counterparts / J.Y. Lee, S. Park // *British Journal of Educational Technology*. — 2017. — Vol. 48. — No. 6. — P. 1228–1238.
- 14 Shadiev R. A review of research on intercultural learning supported by technology / R. Shadiev, W. Sintawati // *Educational Research Review*. — 2020. — Vol. 31. — P. 100338.
- 15 Lee K. Implementing computer-mediated intercultural communication in English education: A critical reflection on its pedagogical challenges / K. Lee // *Journal of Computer Assisted Learning*. — 2018. — Vol. 34. — No. 6. — P. 673–687. DOI: 10.1111/jcal.12275.
- 16 Shadiev R. Applications of speech-to-text recognition and computer-aided translation for facilitating cross-cultural learning through a learning activity: issues and their solutions / R. Shadiev, T.T. Wu, A. Sun, Y.M. Huang // *Educational Technology Research and Development*. — 2018. — Vol. 66. — No. 1. — P. 191–214.
- 17 Shadiev R. A systematic review of UAV applications to education / R. Shadiev, S. Yi // *Interactive Learning Environments*. — 2022. — P. 1–30.
- 18 Cliffe A.D. Evaluating the introduction of unmanned Aerial Vehicles for teaching and learning in geoscience fieldwork education / A.D. Cliffe // *Journal of Geography in Higher Education*. — 2019. — Vol. 43. — No. 4. — P. 582–598.
- 19 Molina C. The use of unmanned aerial vehicles for an interdisciplinary undergraduate education: Solving quadrotors limitations / C. Molina, R. Belfort, R. Pol, O. Chacón, L. Rivera, D. Ramos, E. Rivera // *2014 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE) Proceedings*. — IEEE, 2014. — P. 1–6.
- 20 King H.C. A comparison of digital observations of students from video cameras and aerial drones / H.C. King, B. Bloomfield, A.J. Fischer, E. Dart, K. Radley // *Journal of Educational and Psychological Consultation*. — 2021. — Vol. 31. — No. 3. — P. 360–381.
- 21 Smith P. Drones: ICT in action / P. Smith, V. Sefton // *Geography Bulletin*. — 2015. — Vol. 47. — No. 2. — P. 25–34.
- 22 Chen C.J. Exploring the Learning Effectiveness of “The STEAM Education of Flying and Assembly of Drone” / C.J. Chen, Y.M. Huang, C.Y. Chang, Y.C. Liu // *2018 Seventh International Conference of Educational Innovation through Technology (EITT)*. — IEEE, 2018. — P. 63–67.
- 23 Fokides E. To drone or not to drone? Results of a pilot study in primary school settings / E. Fokides, D. Papadakis, V. Kourtis-Kazoullis // *Journal of Computers in Education*. — 2017. — Vol. 4. — No. 3. — P. 339–353. DOI: 10.1007/s40692-017-0087-4.
- 24 Jin S. Using Facebook to promote Korean EFL learners’ intercultural competence / S. Jin // *Language Learning & Technology*. — 2015. — Vol. 19. — No. 3. — P. 38–51.
- 25 Aggarwal V.A. Adaptive capacity to technological change: A microfoundational approach / V.A. Aggarwal, H.E. Posen, M. Workiewicz // *Strategic Management Journal*. — 2017. — Vol. 38. — No. 6. — P. 1212–1231.
- 26 Technology Enriched Culture. — Facebook. — Retrieved from <https://www.facebook.com/in yaz.karu/posts/pfbid02gddh2saEZRNKp9QYqtDqNZRXsSbbgK8nVBD5STrHP7C5SbXsr8sXn6Jgp9eqSu2l>.
- 27 Калижанова А.Н. Образовательный потенциал внеклассных мероприятий по английскому языку с элементами палеонтологии в средней школе / А.Н. Калижанова, Т.Ю. Шелестова, А.У. Ауменова, С.А. Талжанов, М.В. Бедельбаева // *Перспективы науки и образования*. — 2022. — № 3 (57). — С. 191–213. doi: 10.32744/pse.2022.3.11.

Р. Шади́ев, А.Н. Калижанова, М.В. Бедельбаева, А.У. Ауменова

Ұшқышсыз ұшу аппараттарын қолданудың мәдениетаралық әлеуеті пәнаралық зерттеулер контексінде

Мақалада мәдени-білім беру видеоларын жасау және оларды одан әрі көрсету, сонымен қатар Индонезиядан 10 студентпен және Қытайдан 10 студентпен онлайн-байланыста мәдениетаралық талқыланған ұшқышсыз ұшу аппараттарын (ҰҰА) пайдалану тәжірибесі сипатталған. Студенттер мен басқа елдегі құрдастар арасындағы тікелей байланыс COVID-19 пандемиясына байланысты карантиндік шектеулер кедергі болғандықтан онлайн режимінде өткен, сондықтан нақты қашықтық ережелерін сақтай отырып, мәдени-ағартушылық контентін құру үшін ұшқышсыз ұшу аппараттарын пайдалану туралы мәселе туындады. Эксперимент барысында ұшқышсыз ұшу аппаратының бес мүмкіндігі анықталды, мысалы: (1) тұрған жерінен көру және есту әсерлерінің берілуі; (2) көрінбейтін айналмалы бағыттың мәліметтерін беру; (3) ландшафттық композицияларды ұсыну; (4) жоғары биіктікте егжей-тегжейлі бақылауды қамтамасыз ету; (5) белгілі бір аймаққа ұшу мүмкіндігі. Зерттеу нәтижелері бойынша жасалған қорытындылар мен ұсыныстар мәдениеттер диалогы контексінде және Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарындағы пәнаралық зерттеулерде қызықты болуы мүмкін.

Кілт сөздер: мәдениеттер диалогы, мәдениетаралық желілік коммуникация, мәдениетаралық оқыту, ұшқышсыз ұшу аппараттары (ҰҰА), мүмкіндіктер, пәнаралық зерттеулер.

R. Shadiev, A.N. Kalizhanova, M.V. Bedelbayeva, A.U. Aupenova

Intercultural potential of using unmanned aerial vehicles in the context of multidisciplinary research

This article describes an experience of using unmanned aerial vehicles (UAV) to create cultural and educational videos with their further demonstration and discussion in online intercultural communication between 10 students from Indonesia and 10 students from China. Direct outreach to the students was provided in online mode due to the quarantine posed by the COVID-19 pandemic. In this regard, an issue arose with respect to the use of UAVs for creating cultural and educational content following the rules of physical distance. The experiment revealed five affordances of UAVs such as (1) provision of visual and aural feelings of being in a place; (2) provision of details on a circular route beyond the human eye level; (3) provision of landscape overviews; (4) provision of detailed observations at higher altitudes, and (5) ability to fly to a specific area. Suggestions and conclusions made upon this research can be found useful in intercultural learning and multidisciplinary studies in Kazakhstan higher education.

Keywords: intercultural dialogue, online intercultural communication, intercultural learning, unmanned aerial vehicles, affordances of UAVs, multidisciplinary research.

References

- 1 Shadiev, R. & Dang, C. (2022). A systematic review study on integrating technology-assisted intercultural learning in various learning context. *Education and Information Technologies*. 1–33. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10877-6>
- 2 Moscato, G., Novara, C., Hombrados-Mendieta, I., Romano, F., & Lavanco, G. (2014). Cultural identification, perceived discrimination and sense of community as predictors of life satisfaction among foreign partners of intercultural families in Italy and Spain: A transnational study. *International Journal of Intercultural Relations*, 40, 22–33.
- 3 Nishio, T., & Nakatsugawa, M. (2020). ‘Successful’ Participation in Intercultural Exchange: Tensions in American-Japanese Telecollaboration. *Language Learning & Technology*, 24(1), 154–168.
- 4 Lenkaitis, C.A., Calo, S., & Venegas Escobar, S. (2019). Exploring the Intersection of Language and culture via Telecollaboration: Utilizing Videoconferencing for Intercultural Competence Development. *International Multilingual Research Journal*, 13(2), 102–115.
- 5 Shadiev, R., Wang, X., & Huang, Y.M. (2021). Cross-cultural Learning in Virtual Reality Environment: Facilitating Cross-cultural Understanding, Trait Emotional Intelligence, and Sense of Presence. *Educational Technology Research and Development*, 69(5), 2917–2936.
- 6 Gronseth, S.L., Fu, J., Hebert, W., Zhang, H., Ugwu, L., & Nguyen, P. (2020). Connecting Learners through Technology in COVID-19: Facilitating Pre-service Teacher Collaboration during the Pandemic. In R.E. Ferdig, E. Baumgartner, R. Hartshorne, R. Kaplan-Rakowski, & C. Mouza (Eds), *Teaching, Technology, and Teacher Education During the COVID-19 Pandemic: Stories from the Field* (pp. 179–185). Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). <https://www.learnlib.org/p/216903/>
- 7 Palaigeorgiou, G., Malandrakis, G., & Tsoolpani, C. (2017). Learning with Drones: Flying Windows for Classroom Virtual Field Trips. *IEEE Computer Society*, 2161–377X/17. <https://doi.org/10.1109/ICALT.2017.116>
- 8 Akhatova, B.A. (2011). Rol ekstralingvisticheskikh faktorov v mezhdunarodnoi kommunikatsii [The Role of Extralinguistic Factors in Intercultural Communication]. Proceedings from Russian in the Modern World: II *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (25–28 aprelia, 2011 goda) – 2nd International Scientific Conference*. (pp. 95-99). Retrieved from http://www.esti.msu.ru/netcat_files/userfiles/Files/science/filesconf/2011/Konferens%202011.pdf#page=95 (Date of access: 01.07.2022) [in Russian].
- 9 Bakhtiyorovna, M.D. (2021). Tourism Industry Conditions during of the Pandemic COVID-19. In *Euro-Asia Conferences* (pp. 7–12).
- 10 Cherkasov, S., & Kapshtan, D. (2018). Unmanned Aerial Systems for Magnetic Survey. *Drones Appl*, 135–148. <https://doi.org/10.5772/intechopen.73003>
- 11 Zakiev, E., & Kozhakhmetov, S. (2020). Application of Remote Sensing Data in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan. *International Journal of Advanced Research in Engineering and Technology*, 11(12), 1530–1545. <https://doi.org/10.34218/IJARET.11.12.2020.140>
- 12 Chen, J.J., & Yang, S.C. (2014). Fostering Foreign Language Learning Through Technology-enhanced Intercultural Projects. *Language Learning & Technology*, 18(1), 57–75.
- 13 Lee, J.Y., & Park, S. (2017). Analysis of Critical Success Factors of Online International Learning Exchange of Korean School Pupils with English-speaking Counterparts. *British Journal of Educational Technology*, 48(6), 1228–1238.
- 14 Shadiev, R., & Sintawati, W. (2020). A Review of Research on Intercultural Learning Supported by Technology. *Educational Research Review*, 31, 100338.
- 15 Lee, K. (2018). Implementing Computer-mediated Intercultural Communication in English Education: A Critical Reflection on its Pedagogical Challenges. *Journal of Computer Assisted Learning*, (March), 1–15. <https://doi.org/10.1111/jcal.12275>
- 16 Shadiev, R., Wu, T.T., Sun, A., & Huang, Y.M. (2018). Applications of Speech-to-text Recognition and Computer-aided Translation for Facilitating Cross-cultural Learning through a Learning Activity: Issues and their Solutions. *Educational Technology Research and Development*, 66 (1), 191–214.

- 17 Shadieff, R., & Yi, S. (2022). A Systematic Review of UAV Applications to Education. *Interactive Learning Environments*, 1–30.
- 18 Cliffe, A.D. (2019). Evaluating the Introduction of Unmanned Aerial Vehicles for Teaching and Learning in Geoscience Fieldwork Education. *Journal of Geography in Higher Education*, 43(4), 582–598.
- 19 Molina, C., Belfort, R., Pol, R., Chacón, O., Rivera, L., Ramos, D., & Rivera, E.I.O. (2014, October). The Use of Unmanned Aerial Vehicles for an Interdisciplinary Undergraduate Education: Solving Quadrotors Limitations. In *2014 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE) Proceedings* (pp. 1–6). IEEE.
- 20 King, H.C., Bloomfield, B., Fischer, A. J., Dart, E., & Radley, K. (2020). A Comparison of Digital Observations of Students from Video Cameras and Aerial Drones. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 1–22.
- 21 Smith, P., Sefton, V., & Chaffer, L. (2015). Drones: ICT in Action. *Geography Bulletin*, 47(2), 25.
- 22 Chen, C.J., Huang, Y.M., Chang, C.Y., & Liu, Y.C. (2018). Exploring the Learning Effectiveness of “The STEAM Education of Flying and Assembly of Drone”. In 2018 Seventh International Conference of Educational Innovation through Technology (EITT) (pp. 63–67). IEEE.
- 23 Fokides, E., Kourtis-Kazoullis, V., & Papadakis, D. (2017). To Drone or not to Drone? Results of a Pilot Study in Primary School Settings. *J. Comput. Educ.* <https://doi.org/10.1007/s40692-017-0087-4>
- 24 Jin, S. (2015). Action Research Using Facebook to promote Korean EFL Learners' Intercultural Competence. *Language Learning & Technology*, 19(3), 38–51.
- 25 Aggarwal, V.A., Posen, H.E., & Workiewicz, M. (2017). Adaptive Capacity to Technological Change: A Microfoundational Approach. *Strategic Management Journal*, 38(6), 1212–1231.
- 26 Technology Enriched Culture. *Facebook*. Retrieved from <https://www.facebook.com/in yaz.karu/posts/pfbid02gddh2saEZRNKpg9QYqtDqNZRXsSbbgK8nVBD5STpHP7C5SbXsr8sXn6Jgp9eqSu2l> (Date of access: 10.07.2022).
- 27 Kalizhanova, A.N., Shelestova, T.Yu., Aupenova, A.U., Talzhanov, S.A., & Bedelbaeva, M.V. (2022). Obrazovatelnyi potentsial vneklassnykh meropriiatii po angliiskomu yazyku s elementami paleontologii v srednei shkole [Educational potential of English-language extracurricular activities with elements of palaeontology at secondary school]. *Perspektivy nauki i obrazovaniia — Perspectives of Science and Education*, 3(57), 191–213. <https://doi.org/10.32744/pse.2022.3.11>

A.G. Shabambayeva¹, Zh.O. Khassenova², Zh.S. Mazhitova^{3*}

¹Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

³Astana Medical University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru; khasenovaz@mail.ru; mazhitova_69@mail.ru)

A.Zh. Mashanov (1906—1997): biography pages and scientific and pedagogical activity

The article analyses individual pages of Akzhan Zhaksybekovich Mashanov's biography as well as his research and pedagogical activity. He was born in village No. 1 of the Karkaraly district of the Berkala volost; in 1924, as an excellent student, he entered the Karkaraly Pedagogical College, and later in 1934, the Kazakh Mining and Metallurgical Institute. A.Zh. Mashanov is one of the founders of geomechanics in the Soviet Union, the founder of Kazakh science fiction. He was one of the first Kazakh engineers-mine surveyors who had the degree of doctor of geological and mineralogical sciences. A.Zh. Mashanov developed and practically applied a new method for studying the structure of ore fields, which was subsequently applied in studying the structure of the vast majority of mineral deposits and the geological structure of individual regions. On the basis of archival documents and memoirs of students, many of which are introduced into scientific circulation for the first time, the authors consider the scientific and pedagogical activity of A.Zh. Mashanov, his great contribution to the development of a new scientific direction in mining, i.e., geomechanics. An extensive research outlook, knowledge of the Arabic language allowed A.Zh. Mashanov to open the great scholar Abu Nasyr Al-Farabi to the world community. A.Zh. Mashanov in his works was able to prove that the main primary source of science in Kazakhstan were the works of Al-Farabi. He created a scientific school of engineers-mine surveyors of Kazakhstan.

Keywords: history of Kazakhstan, A.Zh. Mashanov, geomechanics, scientist, mine surveyor, Academy of Sciences of the Kazakh SSR.

Introduction

The recent interest in A.Zh. Mashanov's scientific heritage is explained by the fact that at present there has been a decisive turn toward the humanization of history as a science, which means the emergence of a steady trend toward the personification of historical problems. Until recently, questions of history have been studied irrespective of historical figures, their deeds, and this was due to the fact that the analysis of the historical process was carried out in non-personal terms. The objective laws of social development were studied without considering the individual originality, the uniqueness of the personality, the psychological characteristics of the historical person, the motives and moral aspects of his activity were almost not considered. When studying the place and role of historical figures in society, attention was focused not on revealing their uniqueness, but on "concentrating in it the typical features and characteristics of a representative of a particular class" [1]. At the present stage, the problem of studying great personalities and their role in history is one of the leading in scientific research. Therefore, it is no coincidence that the scope of research is aimed at obtaining objective and comprehensive knowledge about the life and fate of great personalities who left a noticeable mark on the history of their people.

Akzhan Zhaksybekovich Mashanov, a Kazakh scientist, mine surveyor, farabianist, can be attributed to a galaxy of outstanding personalities, whose life and scientific activity left a deep mark on history, religion, philosophy, world literature and science fiction. The modern interest in this figure is due not only to the scale of the personality itself, but also to the fact that all his scientific and journalistic works and activities have not been thoroughly studied in domestic historiography, and the existing estimates need to be adjusted.

Experimental

With the help of interdisciplinary techniques (prosopography, microhistory, content analysis, etc.), a complex of historical sources was analysed, which made it possible to study the main milestones in A.Zh. Mashanov's biography, the principles of forming his views and worldview, as well as general/private social

* Corresponding author E-mail: mazhitova_69@mail.ru

and civil features characteristic of him. The method of interpretation was applied, which is the basis for a correct understanding through the text of the views, worldview, the author's political position and helps to critically understand the ideological and content features of the text. The paleographic and codicological methods allowed to obtain more detailed information about the manuscripts; through the bibliographic method, a review, systematization, and classification of works related to A.K. Mashanov's life and legacy were obtained.

Results

The future scientist and researcher of the scientific heritage of the "Second Teacher of the East", Abu Nasr al-Farabi, Akzhan Mashanov was born in the family of Zhaksybek, the youngest son of Mashan biy, in village No. 1 of the Karkaraly district of the Berkala volost. Akzhan's childhood years cannot be called calm. He was born in November 1906. During this period, the First Russian Revolution was taking place. Later, not only Russia but the entire Kazakh steppe was overwhelmed by the revolutionary events of 1917 and the Civil War (1917—1920). Despite the unrest that took place on the territory of Kazakhstan, Akzhan was able to get a secondary education.

After finishing school in 1924, Akzhan applied for the Karkaraly Pedagogical College, which opened in 1920 on the initiative of a prominent public figure, professor of mathematics Alimkhan Abeuovich Yermekov [2; 28]. It taught children not only from Karkaralinsk, but also from Bayanaul, Balkhash districts. At one time O.A. Zhautykov, Sh. Shokin, A. Sembaev, K. Boshayev, and other prominent representatives of the Kazakh intelligentsia graduated from this educational institution.

A.Zh. Mashanov started his first steps in the pedagogical field in 1925. These were difficult years for Soviet Kazakhstan. The restoration of the national economy of the republic, destroyed by the Civil War, which urgently needed its own cadres of qualified workers, began. Therefore, it is no coincidence that in the 1920—1930s the Soviet government began a general campaign to eliminate illiteracy [3; 47 back side].

The decree "On the elimination of illiteracy among the population of the RSFSR" stated that the entire population of the republic aged from 6 to 50 years old who cannot read or write "is obliged to learn to read and write in their native or Russian language, if desired" [4; 250]. The fight against the elimination of illiteracy was seen as an indispensable condition for ensuring the conscious participation of the population in the political and economic life of the country. In this regard, Narkompros had the right, based on labour service, to involve all educated people in the education of the illiterate population. The organizer and main ideologist of Soviet education N.K. Krupskaya, speaking at the All-Union Methodological Conference on the elimination of illiteracy and low literacy, noted that "these years we have paid main attention to the elimination of illiteracy in cities. It is necessary that this work be carried out in the countryside as well" [5; 13]. After this speech, teachers and students of pedagogical specialties — excellent students — are sent to the villages of the country. One of these students was Akzhan Zhaksybekovich, a student at the Karkaraly Pedagogical College. In 1925 he was sent to the school of the first stage of Zharly village.

Sh. Abdiraman, a student of A. Mashanov, in the book dedicated to the life of his teacher, describes this episode as follows: "A new teacher arrived in the village, the news about this spread very quickly among the population. People began to ask questions: "Who is this young teacher? For what purpose did he come to the village, because the school already has a teacher? What will happen to the old teacher? Who will be taught by the new teacher?" How surprised people were when they found out that this young teacher was Akzhan Mashanov. "This is the son of Zhaksybek Akzhan. He is studying in Karkaralinsk. He loves studying very much. You know that the Soviet government is conducting a campaign to eradicate illiteracy, sending teachers to villages to teach adults literacy. I asked them to send Akzhan to our village. He will teach you how to write and read," the chairman of the state farm, Yesen, introduced Akzhan to the people [6; 99].

From that moment, the pedagogical activity of Akzhan Mashanov began. The development of scientific and educational views became life credo for A.K. Mashanov. He went from one house to another, "shared one notebook for two, one pencil for three, taught adults and children to hold a pen correctly" and gradually, step by step, opened the world of knowledge to people. One of the first tasks of the young teacher was to teach people how to write the uppercase and lowercase Latin letter "Aa", as well as how to count from one to ten. "If you learn to write and distinguish from one to ten, you will be able to write a hundred, a thousand and many other numbers," Akzhan told his students [6; 100].

Initially, it was challenging for him. Firstly, it was connected primarily with material and organizational difficulties. All adult students gathered in one of the houses of the village, where there were no conditions for classes: no blackboard, no chalk, no stationery. Secondly, the burden of responsibility to fellow villagers

felt on the young educator. Upon learning that Akzhan was actively involved in the campaign to eradicate illiteracy and worked as a teacher, the residents of his native village of Mashan were divided into two groups. The first group was proud of him, the second was worried that he would not be able to do his job conscientiously and would not justify the trust of the Soviet authorities. Time has shown that these fears were unfounded.

After graduating from the Pedagogical College, Akzhan worked as an instructor for the Department of District National Education of the Abralinsky District, and then as an instructor for the Department of Regional National Education in the city of Semipalatinsk.

In 1934, he entered the Kazakh Mining and Metallurgical Institute with a specialty in geological exploration*. Since then, his whole life had been inextricably linked with that university. In 1939, he graduated with honors from the university and entered graduate school at the Department of Mine Surveying and Geodesy, where Professor P.A. Ryzhov became his scientific supervisor. Under his leadership, Akzhan successfully defended his candidate's thesis titled "Structure of the Turgai ore field". It should be noted that when preparing his candidate's thesis, the scientist developed and applied a new original method for studying the structure of mineral deposits, based on mechanical-mathematical, mining-geometric principles [3; 49]. With further development, that method was called the "geomechanical method" and found wide application in mining geometry, mine surveying and in the geometrization of mineral deposits.

According to protocol No. 1 of the decision of the Council of the Institute of Geological Sciences of the Kazakh Branch of the USSR Academy of Sciences dated February 8, 1944, A.Zh. Mashanov was awarded the degree of candidate of geological and mineralogical sciences [3; 55]. It was during this period that A. Mashanov became a future major scientist.

After defending his candidate's thesis A.Zh. Mashanov continued his scientific activity. In 1945, A.Zh. Mashanov, summarizing the empirical data obtained and theoretically substantiating the method of "mechanics of the rock mass" or in other words "geomechanics", published the monograph "Fundamentals of a new methodology for studying the structure of ore fields". The main provisions of the monograph formed the basis of a doctoral dissertation on the topic "Geometric methods for studying the structure of ore fields".

In his dissertation, the scientist presented the fundamental basis of the science of soil as some kind of mathematical natural science. Some prominent scientists of the Soviet Union supported the idea proposed by A.Zh. Mashanov and rendered all possible assistance. At the same time, others warned him of impending formal difficulties. They said that that problem was new for Soviet science and it would take a lot of time to study it, since mining and geological science at that time was mainly empirical in nature, with a poorly developed theoretical and methodological basis.

Difficulties did not stop A.Zh. Mashanov. On January 2, 1946, Akzhan Zhaksybekovich wrote a statement addressed to the director of the Moscow Geological Prospecting Institute named after S. Ordzhonikidze, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences, Professor F.V. Kotlov: "I ask you to allow me to defend my dissertation at the Academic Council of the Institute, submitted for the degree of Doctor of Geological and Mineralogical Sciences on the topic "Geometric methods for studying the structure of ore fields". The dissertation work with abstracts, annotations and reviews, as well as other necessary documents are attached. Candidate of Geological and Mineralogical Sciences, Senior Researcher A.Zh. Mashanov" [7; 70].

The first president of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR K.I. Satpayev provided A.Zh. Mashanov with great support in defending a doctoral dissertation. On March 10, 1946, Professor F.V. Kotlov received a letter from the Chairman of the Presidium of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences Academician K.I. Satpayev: "The Presidium of the Kazakh Branch of the Academy of Sciences of the USSR asks you to accept for the defense at a meeting of the Academic Council of your institute the dissertation of the candidate of geological and mineralogical sciences A.Zh. Mashanov for the degree of Doctor of Geological and Mineralogical Sciences. The topic of the dissertation is "Geometric methods for studying the structure of ore fields". Addressing you with this letter, the Presidium of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences considers it necessary to bring to your attention that, in accordance with the Decree of the Council of People's Commissars of the USSR and the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR, the Kazakh Branch of the Academy of Sciences of the USSR by the end of April of this year will have been reorganized into the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, so it is highly desirable that comrade Mashanov A.Zh., as a representative of national Kazakh personnel, would have managed to defend his dis-

---

* Now it is K. I. Satpaev Kazakh State National University.

sertation by this date. For its part, the Presidium of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences recommends Comrade A.Zh. Mashanov, as a well-established researcher and highly qualified specialist in his field” [7; 73].

Information about the forthcoming defense of the dissertation appeared on April 25, 1946, in the newspaper *Vechernyaya Moskva*: “On May 8, 1946 at 19.00 in room number 20, located on Mokhovaya street 11, building “Zh”, at a meeting of the Council of the Moscow Geological Prospecting Institute named after S. Ordzhonikidze a public defense of the thesis of Mashanov A.Zh. for the degree of Doctor of Geological and Mineralogical Sciences” will be held” [7; 72].

A.Zh. Mashanov’s dissertation titled “Geometric Methods for Studying the Structure of Ore Fields” was an experience in applying the basic principles of physical, mathematical and geomechanical sciences to solve problems of geotectonics in general and study the structure of ore fields in particular. The author theoretically developed and practically applied a new method for studying the structure of ore fields, which was accessible and objective, reliable enough to be used in studying the structure of not only the vast majority of mineral deposits, but also the geological structure of individual regions.

The applicant devoted the introductory chapter of the dissertation to a general formulation of the question and a brief review of the main literary sources on geotectonics and the application of the principles of dialectical materialism to it, the theory of deformation, geochemistry and, in part, some other related disciplines that are somehow related to the problem of the dissertation (in physical chemistry, crystallography, etc.).

In the first part of the manuscript, the author gave a theoretical justification for the new technique, brief descriptions, and conclusions about the structure of atoms (ions) and the crystal lattice, on the theory and practice of elastic and plastic deformation. In addition, issues of the development of geological forms (structures) and the formation of cracks, the problem of “energy and form” were considered. The applicant, relying mainly on the principles of modern geochemistry and mechanics, proposed an original concept for the development and relationship of tectonics and mineralization of ore fields. In the last two chapters of the first part of A.K. Mashanov cited experimental data and elements of the mathematical (geometric) apparatus of the new technique.

In the second part of the dissertation, extensive material was given on the practice of applying the new method by the author to the study of the structure of ore fields in the most important industrial regions of Kazakhstan (Ore Altai, Dzhezkazgan, Central Karatau, etc.).

In conclusion, the author indicated the objects and elements of geological structures to which the technique developed by him and the main ways of its further development could be applied [7; 77]. Thus, the work of the scientist was written at the intersection of three complex disciplines, i.e., geology, mine surveying, and applied mechanics. Therefore, the council appointed as official opponents: academician-mechanic L.S. Leibenson, professor-mine surveyor P.K. Sobolevsky, professor of geology V.M. Kreiter. According to the reviews of opponents, the doctoral dissertation of A.Zh. Mashanov gave several interesting indications of a geological nature, which already at that time should have been applied in the field: the study of the intensity and nature of fracturing, the shape of fracture surfaces, observations of specific slip zones, etc.

Reputable scientists, well-known experts — opponents of A.Zh. Mashanov emphasized that the dissertation work met all the requirements for doctoral dissertations, and its author was worthy of being awarded the degree of Doctor of Geological and Mineralogical Sciences. Among the merits of the work, the following points were noted: the original concept of the relationship between energy and form, suitable for use in the analysis of geological structures; development of the theory of the mechanism of deformation of the earth’s crust in the light of new views being developed in the field of plastic deformation; new interesting indications of the geological order for the study of the intensity and nature of fracturing and fracture shapes; great erudition of the author in a very diverse range of scientific dissertations [7; 95]. At the same time, the opponents drew the attention of the Academic Council to the shortcomings of the work, i.e., an incomplete description of the drawings and their inconsistent placement; lack of conclusions, basic formulas obtained by the author; the ambiguity of some interpretations of the author on the issues of cleavage and rupture cracks, on the equivalence of the concepts of mineralization and the phases of crack development; the lack of a complete and harmonious idea of the formation and location of structural blocks, along with individual original provisions proposed by the author; somewhat confusing and unclear presentation, due to the imperfection of language skills [8; 95, 96].

Archival documents allow us to conclude that there was a heated scientific discussion at the meeting of the council and, obviously, not all members of the council held the same views on the problem as the appli-

cant. This conclusion can be reached by looking at the voting results, which were as follows: 12 votes in favour, 9 against, one ballot was declared invalid [7; 96].

According to an extract from protocol No. 13 from May 8, 1946, of the meeting of the Academic Council of the Moscow Geological Prospecting Institute named after S. Ordzhonikidze a resolution was approved: based on the results of a secret ballot, Akzhan Zhaksybekovich Mashanov should be awarded the degree of Doctor of Geological and Mineralogical Sciences [9; 69].

After defending his dissertation and receiving a degree, A.Zh. Mashanov returned to Alma-Ata. By the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the Kazakh SSR, the Council of Ministers of the Kazakh SSR and the Central Committee of the CP (b) of Kazakhstan dated May 31, 1946 “On the establishment of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR”, the Academy of Sciences of the Kazakh SSR began its work, in which A.Zh. Mashanov continued his career from the moment of its opening [10; 17]. Here, under the guidance of Academician A.B. Bekturov, he went from a senior researcher, head of a sector in the department of geological, geographical, technical and chemical sciences (department of mineralogical resources) to a corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR [9; 56].

During his work in the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, he was characterized as a person who treated his duties conscientiously, did a lot for the development of mountain geometry, took a systematic part in the work of the Department of Mineral Resources of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR: “Politically literate, developed person fulfilling party orders” [3; 59].

A.Zh. Mashanov successfully combined scientific activity with teaching. Since 1946, he began working part-time at the Department of Geography of the Faculty of Natural Geography of Abay Kazakh Pedagogical Institute. It should be noted that he was one of the organizers of the opening of this faculty [11; 3]. Later, in 1952, he was elected as deputy chairman of the Academic Council of the Kazakh branch of the USSR Geographical Society [3; 86].

In 1947, the leadership of the Kazakh Mining and Metallurgical Institute invited him to give lectures to first-year students of the Geological Exploration Faculty. A.Zh. Mashanov was a highly qualified teacher. For many years he taught the general course “Structure of ore fields”. In lectures, he presented the main points of geomechanics with a wide coverage of empirical and experimental materials on structural geology [9; 18]. At the moment, lectures by A.Zh. Mashanov are in the archival funds of the scientific and museum center “Gylym Ordasy”.

In 1950, at the request of the director of the Kazakh Polytechnic Institute, he returned to his native institute, where he worked as an assistant professor, then head of the department of mine surveying (1960—1987). Under his leadership, the staff of the department was formed, which successfully coped with the preparation of mining engineers-mine surveyors for Kazakhstan. It should be noted that for many years the main staff of the department was Akzhan Zhaksybekovich’s students, whom he gave a start in life. The department of mine surveying headed by him was one of the leading centres for training personnel in the field of mine surveying in the country and trained specialists not only for Kazakhstan, but also for the republics of Central Asia [3; 51]. Over time, under his leadership, the department of mine surveying became one of the leading departments of the Kazakh Polytechnic Institute. Prior to his arrival, the department did not have a single-degree specialist. With his arrival, only in the first years, the department prepared six candidates of sciences [3; 76, 77].

During his teaching career, he trained many talented mining engineers and mine surveyors. Under his scientific guidance, 25 candidates and doctors of technical sciences successfully defended their dissertations: B.R. Rakishev, M.B. Nurpeisova, T.T. Ipalakov, Zh.D. Baigurin, A. Kurmankozhaev, Sh. Abdraman, M.B. Estaev, A.A. Mashanov, and many others [12; 136].

A.Zh. Mashanov was an experienced and authoritative teacher and the founder of the scientific school of geomechanics. “He was a born teacher”, recalled his students. — “He taught us the ability to deal with people, the ability to see the best qualities in people, to be attentive to students and colleagues. Forgiving people’s mistakes and shortcomings. His attentive and respectful attitude towards people was an excellent example of education for us, and his diligence clearly showed that a person can achieve success in his work thanks to honest work” [12; 195, 196].

A. Mashanov’s students continued the work of their teacher. Many of them taught at the Department of “Mine Surveying and Geodesy” of K.I. Satpayev Kazakh National University, made a great contribution to the development of the mining and metallurgical complex of our republic, led a team of mining engineers-mine surveyors. Even today they continue to introduce the achievements of mining geometry and geomechanics into production, taking the life credo of their teacher as the main principle in their activities [12; 156].

A.Zh. Mashanov is the author of more than 70 textbooks and teaching aids, monographs, technical explanatory dictionaries, popular science and science fiction stories, essays on the history of science, geology, mining, astronomy, metallurgy in the Kazakh language. He discovered 3 mineral deposits. He studied and translated from Russian into Kazakh the fundamental works by I.V. Mushketov titled "Short course of general geology", "Fundamentals of Geology" by V.A. Obruchev, "Geology and Mineralogy" by I. Potemkin. Familiarising himself with the ground-breaking work of the world's mining scientists, A.K. Mashanov applied the acquired knowledge when writing educational and methodological literature in relation to Kazakhstani reality. For example, in the work "Crystallography, mineralogy and petrography", the scientist focused on local Kazakhstani mineral deposits [12; 137].

One of the important studies in mining and mine surveying was the study of the influence of fractures of a rock mass containing mineral deposits on mechanical properties. A. Mashanov wrote and published a number of works on this important issue. Thus, in the book "Mechanics of the rock mass" he not only characterized the main works of Soviet and foreign scientists on the mechanics of the rock mass, but also determined their shortcomings in a comprehensive study of the fissure tectonics of the rock mass. This work made many mine surveyors re-evaluate the importance of rock fractures in solving topical issues of mining [3; 15]. In Soviet times, this work received universal international recognition and high praise from colleagues. A. Mashanov repeatedly received requests from India and the GDR for permission to republish the work.

The work "The Structure of the Earth" is considered to be the first textbook on geology published in the Kazakh language. It has become a real discovery for students and colleagues. Not coincidentally, it was republished twice. Honored Worker of Science and Technology of the Ukrainian SSR D. Ogloblin, speaking about this book, noted: "Mashanov created a useful book on geology and the origin of the Earth, familiarized his fellow Kazakh citizens with modern cosmogonic theories. The fact that this book by A.Zh. Mashanov was published twice, which objectively testifies to its usefulness. The creation of this book is quite convincing evidence of the scientific and pedagogical maturity of A.Zh. Mashanov" [3; 21, 22].

The book "The Secret of the Earth" was written back in 1940, but because of the Great Patriotic War, it was published only in 1948. The preface to it was written by the academician K.I. Satpayev. The work was interesting because in it the author considered history and astronomy, the origin of the names of the zodiac constellations, legends and the history of the 12-year cycle of the chronology of the Eastern peoples. It was one of the first works of science fiction and a popular genre in the Kazakh language [12; 139]. After the publication of this book, he was rightfully considered the founder of science fiction in Kazakhstan, and famous writers and literary figures evaluated this work as one of the first works of the science fiction genre written in the Kazakh language. In addition, he is the first scientist in Kazakhstan who developed terminological dictionaries for the mining and geological cycle in the Kazakh language [3; 133].

Fiction stories "Journey to the bowels of the earth" were popular. In them, he described in a public form the inexhaustible wealth of the bowels of our country, as well as their practical use. In the periodical press, flattering reviews about this work repeatedly appeared, as well as requests for its reprint [3; 76].

The scientific works of the scientist in geology and geomechanics, which summarized the results of many years of field, industrial, research work that led to the discovery of new deposits, served as the basis for the creation of a new scientific discipline, i.e., Geomechanics, as well as the emergence of the Kazakh school of geomechanics. Subsequently, the discipline "Geomechanics" was included in the compulsory program of technical universities, and the works of the scientist are still used by students as the main educational literature [13; 68].

In 1961, at the All-Union Conference at the Research Institute of Geomechanics and Mine Surveying, dedicated to the problem of studying rock fracturing, prominent scientists of the USSR noted and emphasized the initiative of A. Mashanov in studying the fracturing of the massif and its influence on the displacement of rocks. "The meeting considers it necessary to note the initiative of the Kazakhstan Polytechnic Institute and, in particular, the initiative of comrade Mashanov A.Zh. on the study of the fracturing of the massif and its influence on the displacement of rocks in the development of ore deposits" [3; 74]. The importance of studying fracturing was also emphasized at the II All-Union Conference at the Institute of Mining named after A.A. Skochinsky in 1964 [3; 71].

During his life, he wrote more than 200 works. His works: "Taular kalay kurylgan", "Zhanar tau", "Zhersilikinu", "Zher kurylysy", "Tirshilik kalay shykan", "Petrography, mineralogy, crystallography", "Mechanics of the rock massif", "Al-Farabi", "Taboo", "Sundial of Kazakhstan", "Cosmology of Al-Farabi", "Ogizkhan", "In the footsteps of Al-Farabi", "Musical heritage of Al-Farabi", "Al-Farabi zhane Abai", "Al-Farabi and modern science" are popular not only in Kazakhstan but also abroad. For example, in 1984, one of

his works was published in Kuwait, after which his research became known and popular in the Arab scientific world [14; 146]. An extensive scientific outlook, knowledge of the Arabic language allowed A.Zh. Mashanov to open to the world community the great scientist Abu Nasyr Al-Farabi. A.Zh. Mashanov in his works was able to prove that the main primary source of science in Kazakhstan was the works of Al-Farabi. Thus, the name of this great scientist was forever entered into the history of science of the Republic of Kazakhstan. For in-depth studies of the heritage of Al-Farabi, Arab scientists assigned him a new surname al-Mashani.

A.K. Mashanov's contribution to world science was significant that, by decision of UNESCO, 2006 was declared the year of the centenary of al-Mashani.

For successful scientific and pedagogical activity in 1961 A.Zh. Mashanov was awarded the honorary title of Honored Scientist of the Kazakh SSR. Merits of A.K. Mashanov were recognised by diplomas of the Supreme Council of the Kazakh SSR, the Presidium of the Academy of Sciences of the USSR and the Kazakh SSR.

Conclusions

Akzhan Zhaksybekovich Mashanov was one of the founders of geomechanics in the Soviet Union and the author of numerous educational and teaching aids, monographs on the problems of geotectonics in general. He wrote the first science fiction novels in Soviet Kazakhstan about the origin of the Earth, about the lunar cycles, he introduced his fellow Kazakh citizens to modern cosmogonic theories, to the history of the 12-year cycle of the chronology of the eastern peoples. He was one of the leading researchers of the scientific heritage of the great scientist of the East Al-Farabi. Akzhan Zhaksybekovich possessed truly encyclopedic knowledge, rich scientific erudition, he was able not only to grasp the new, but also successfully used the knowledge and skills gained in his scientific and pedagogical activities. The results of scientific research by A.Zh. Mashanov received wide popularity and recognition abroad. Deep knowledge in the field of geology, mathematics, geometry, and mechanics allowed him to create a new scientific direction in mining — geomechanics. He made a huge contribution to the development of mine surveying and geodesy in Kazakhstan, having developed geometric methods for studying the structure of ore fields.

References

- 1 Ерохина М.С. Историческая личность: современная методика изучения / М.С. Ерохина // Преподавание истории в школе. — 1996. — № 7. — С. 50–52.
- 2 Государственный архив Карагандинской области. — Ф. 1363. — Оп. 1. — Д. 13.
- 3 Государственный архив Российской Федерации (далее — ГА РФ). — Ф. Р9506. — Оп. 6а. — Д. 247.
- 4 Глущенко И.В. Советский просветительский проект: ликвидация неграмотности среди взрослых в 1920–1930-е годы / И.В. Глущенко // Вопросы образования. — 2015. — № 3. — С. 246–282.
- 5 Нурлигенова З.Н. Роль общества «Долой неграмотность» в повышении уровня образования Казахстана в 20–30-е гг. XX века / З.Н. Нурлигенова, М.О. Шибитов, А.В. Сиваш // Образование и воспитание. — 2016. — № 5. — С. 12–16.
- 6 Әбдіраман Ш. Ақжан Машани / Ш. Әбдіраман. — Алматы: ЖШС «Қазақстан», 2007. — 392 б.
- 7 ГА РФ. — Ф. Р9506. — Оп. 6а. — Д. 249.
- 8 ГА РФ. — Ф. Р9506. — Оп. 6а. — Д. 248.
- 9 ГА РФ. — Ф. 9396. — Оп. 45. — Д. 69.
- 10 Научный архив РГП на ПХВ «Ғылым ордасы». — Ф. 98. — Оп. 1. — Д. 6а.
- 11 Центральный государственный архив РК (далее — ЦГА РК). — Ф. 2285. — Оп. 1. — Д. 125.
- 12 Нурпеисова М.Б. Машановтың ғылыми мектебі / М.Б. Нурпеисова. — Алматы: Искандер, 2016. — 223 б.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 2285. — Оп. 1. — Д. 75.
- 14 Машанов А. Өнегелі өмір / А. Машанов. — Алматы: Қазақ университеті, 2017. — 312 б.

А.Г. Шабамбаева, Ж.О. Хасенова, Ж.С. Мажитова

А.Ж. Машанов (1906–1997): өмірбаян беттері мен ғылыми-педагогикалық қызмет

Мақала Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың өмірбаяны мен ғылыми-педагогикалық қызметінің жеке-леген беттерін талдауға арналған. Ол Беркалы болысының Қарқаралы уезінің № 1 ауылында дүниеге келген. 1924 жылы оқу үздігі ретінде Қарқаралы педагогикалық техникумына, кейін 1934 жылы Қазақ тау-кен металлургия институтына түскен. А.Ж. Машанов — Кеңес Одағында геомеханиканың және қазақ ғылыми фантастикасының негізін қалаушы. Ол геология-минералогия ғылымдарының докторы,

ғылыми дәрежесі бар алғашқы қазақ инженер-маркшейдерлерінің бірі болды. А. Машанов кен алаңдарының құрылымын зерттеудің жаңа әдісін ойлап тапты және іс жүзінде асырды. Оны кейіннен пайдалы қазбалар кен орындарының басым көпшілігін және жекелеген аймақтардың геологиялық құрылымын зерттеуде қолданды. Көптеген ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған оқушылардың архив құжаттары мен естеліктері негізінде авторлар А.Ж. Машановтың ғылыми-педагогикалық қызметін, оның тау-кен ісіндегі жаңа ғылыми бағыттың — геомеханиканың дамуына қосқан зор үлесін қарастырды. Ғылыми кең ой-өрісі мен араб тілін білуі А.Ж. Машановтың әлемдік қауымдастыққа ұлы ғалым Әл-Фарабиді танытуға зор үлесін қосты. А.Ж. Машанов өз еңбектерінде Қазақстан ғылымының негізгі қайнар көзі Әл-Фарабидің еңбектері болғанын дәлелдей алды. Қазақстан инженер-маркшейдерлерінің ғылыми мектебін қалаушы.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, А.Ж. Машанов, ҚазССР Ғылым Академиясы, геомеханика, ғалым, маркшейдер.

А.Г. Шабамбаева, Ж.О. Хасенова, Ж.С. Мажитова

А.Ж. Машанов (1906–1997): страницы биографии и научно-педагогическая деятельность

Статья посвящена анализу отдельных страниц биографии и научно-педагогической деятельности Акжана Жаксыбековича Машанова. Он родился в ауле № 1 Каркаралинского уезда Беркалинской волости, в 1924 г. как отличник учёбы поступил в Каркаралинский педагогический техникум, позже в 1934 г. — в Казахский горно-металлургический институт. А.Ж. Машанов — один из основателей геомеханики в Советском Союзе, а также казахской научной фантастики. Кроме того, он один из первых казахов инженеров-маркшейдеров, имевших учёную степень доктора геолого-минералогических наук. А.Ж. Машанов разработал и практически применил новый метод изучения структуры рудных полей, который впоследствии использовали при изучении структуры подавляющего большинства месторождений полезных ископаемых и геологического строения отдельных регионов. На основе архивных документов и воспоминаний учеников, многие из которых вводятся в научный оборот впервые, авторы рассмотрели научно-педагогическую деятельность А.Ж. Машанова, его огромный вклад в развитие нового научного направления в горном деле — геомеханики. Обширный научный кругозор, знание арабского языка позволили А.Ж. Машанову открыть мировому сообществу великого учёного Аль-Фараби. А.Ж. Машанов в своих работах смог доказать, что главным первоисточником науки Казахстана явились труды Аль-Фараби. Создал научную школу инженеров-маркшейдеров Казахстана.

Ключевые слова: история Казахстана, А.Ж. Машанов, Академия наук Казахской ССР, геомеханика, учёный, маркшейдер.

References

- 1 Erokhina, M.S. (1996). Istoricheskaya lichnost: sovremennaya metodika izucheniya [Historical personality: modern methods of study]. *Prepodavanie istorii v shkole — Teaching history at school*, 7, 50–52 [in Russian].
- 2 GA KO [State Archive of Karaganda region]. — F. 1363. — Op. 1. — D. 13 [in Russian].
- 3 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. P9506. — Op. 6a. — D. 247 [in Russian].
- 4 Glushchenko, I.V. (2015). Sovetskii prosvetitel'skii projekt: likvidatsiya negramotnosti sredi vzroslykh v 1920–1930-e gody [Soviet educational project: eradicating adult illiteracy in the 1920s–1930s]. *Voprosy obrazovaniya — Educational Issues*, 3, 246–282 [in Russian].
- 5 Nurligenova, Z.N., Shibitov, M.O., & Sivash, A.V. (2016). Rol obshchestva «Doloi negramotnost» v povyshenii urovnia obrazovaniya Kazakhstana v 20–30-e gg. XX veka [The role of the society “Down with Illiteracy” in raising the level of education in Kazakhstan in 20–30 years. XX century]. *Obrazovanie i vospitanie — Education and Upbringing*, 5, 12–16 [in Russian].
- 6 Abdiraman, Sh. (2007). Aqzhan Mashani [Akzhan Mashani]. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 7 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. P9506. — Op. 6a. — D. 249 [in Russian].
- 8 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. P9506. — Op. 6a. — D. 248 [in Russian].
- 9 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9396. — Op. 45. — D. 69 [in Russian].
- 10 Nauchnyi arkhiv RGP na PKHV «Gylym ordasy» [Scientific Archive of Gylym Ordasy RSE on REM]. — F. 98. — Op. 1. — D. 6a [in Russian].
- 11 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2285. — Op. 1. — D. 125 [in Russian].
- 12 Nurpeisova, M.B. (2016). Mashanovtyн gylymi mektebi [Mashanov Scientific School]. Almaty: Iskander [in Kazakh].
- 13 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 2285. — Op. 1. — D. 75 [in Russian].
- 14 Mashanov, A. (2017). Onegeli omir [Moral life]. Almaty: Kazakh University [in Kazakh].

М.Ы. Ыбырайхан*, З.Г. Сактаганова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: marat_19.93@inbox.ru[†]; zauresh63@mail.ru)

1964–1985 жж. Орталық Қазақстанның ауылдық күнделікті өміріндегі мәдениеттің орны мен дамуының мәселелері

Мәдениет пен өнер халықтың күнделікті өміріндегі динамика мен тенденцияларды анықтайтын маңызды салалар болып табылады. Зерттеудегі мұрағат құжаттары (Ресей мұрағаттарының материалдары — РМЭСТА және РФМА, Қазақстан мұрағаттарының материалдары — ҚР ОМА), сондай-ақ авторлардың Қарқаралы, Егіндібұлақ және өңірдің басқа аудандарындағы қазақ ұлты басым ауыл тұрғындарымен өткізген интервью материалдары негізінде құрылған. Қазақ ұлты басым ауылдық аудандарда мәдениетті дамыту және мәдени акцияларды/жобаларды өткізу ерекшеліктерін зерттеуде оларға қатысу жаппай сипатта болғаны жайлы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Өткізілген іс-шаралар ұлттық рухты жаңғырту міндетін қоймады, бірақ коммунистік идеяларды насихаттау ісінде мемлекеттің идеологиялық құрал ретінде институционалдық рөл атқарды. Зерттеу нәтижесінде ауылдық мәдени күнделікті өмірдегі жетістіктер мен кемшіліктер анықталды, аймақтың ауылдық күнделікті өміріндегі ұлттық мәдениет пен өнердің орны мен дамуы анықталды. Қорытындылай келе, зерттелген онжылдықтарда ауылдық жерлерде кеңестік мәдениеттің дамуы белсенді жүргенін, бірақ қазақтың ұлттық мәдениеті мен өнерінің дамуында белгілі бір қиындықтар мен кедергілер болғанын атап өту керек.

Кілт сөздер: күнделікті өмір, Орталық Қазақстан, мәдениет, өнер, клуб, мәдениет үйі, кино, айтыс, ансамбль, автоклуб, ән, би.

Kipicne

Тарихтағы мәдениеттің орны ұлы оқиғалардың астарында көмескіленіп, соңғы позицияда қарастырылып келген. Адамның өмірі рухани және материалдық мәдениеттен құралады десек, бұл тақырыптың өзекті екендігі айқын. Кейінгі уақыттағы ғылымда күнделікті өмір тарихы бағытының аясында жалпы мәдениет пен өнерге сала және адам өмірінің негізгі арнасы ретінде көңіл бөлу әртүрлі халықтар мен замандар арасындағы айырмашылық пен ұқсастықты көрсетеді. Күнделікті өмір тарихы жағдайларының аясын кеңістік пен уақыт анықтайды. Мақалада уақыт аралығы ретінде 1964–1985 жылдар, ал кеңестік ретінде Орталық Қазақстанның ауылдық аймақтары қарастырылған. Объектісі — Орталық Қазақстан ауылдық аймақтарының тұрғындары, ал пән күнделікті өмірдегі мәдениет пен өнер саласындағы өзгерістер, кеңестік уақыттағы ерекшеліктер болып табылады.

Өзгеріске түскен қоғамның айнасы іспетті болғандықтан ауылдық күнделікті өмірдегі мәдениет пен өнердің бейнесін жан-жақты тану мәселесінің өзектілігі арта түседі. Өнер саласы мен мәдени өмір қоғамның саяси, әлеуметтік, тұрмыстық аспектілері бойынша келесі жағдайларды анықтауға септесетіндігімен өзекті:

- 1) қоғамдағы дәстүр сабақтастығы және күнделікті өмірдегі өзгерістердің ішкі себептерін;
- 2) өзгерістердің сыртқы және институционалды құрылым әкелген себептерін.

Күнделікті өмір аясындағы, оның ішінде ауылдық аймақтардағы мәдениет пен өнер саласындағы мәселелер тарихнамасын келесі топтарға бөліп қарастырамыз: 1) шетелдік, сонымен қатар ресейлік; 2) кеңестік, оның ішінде Қазақ КСР кезеңіндегі еңбектер; 3) Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі еңбектер.

Шетелдік тарихнамадағы Ф. Бродель, Э. Ле Руа Ладюри, Ф. Арьес пен Ж. Дюби және т.б. авторлардың күнделікті өмір аспектілері зерттелген іргелі еңбектерінде мәдениет пен өнер мәселелері қарастырылады [1–3]. Шетелдік тарихнаманың бір бөлшегі ретіндегі 1991 ж. бергі ресейлік тарихнамада тақырыпқа қатысты зерттеу жұмыстарының бірқатары кездеседі. Мазмұны мен көлемі жағынан ауқымды монографиялар ретінде С.Д. Багдасарян, В.Б. Безгин, В.А. Бердинских

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: marat_19.93@inbox.ru

еңбектерін бөліп көрсетуге болады [4–6]. Кеңестік тарихнамада ауылдық күнделікті өмір, оның ішінде мәдениет пен өнер мәселелеріне көңіл бөлінген тарих ғылымының әлеуметтік-экономикалық бағытындағы еңбектердің арасында зерттеушілер Г.Г. Котов, В.Ф. Мельников арнайы тоқталған [7]. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанда аталмыш мәселелер А.А. Рогачев, А.Н. Құдайбергенов, К.А. Аманбаев, У.А. Алдабергенов еңбектерінде қамтылған [8–11]. Тәуелсіз Қазақстандағы Отандық тарихнамада өз зерттеулерінде аталмыш мәселеге арнайы көңіл бөліп жүрген авторлар Р.М. Жумашев пен А. Капаева республика бойынша, ал З.Г. Сактаганова мен М.К. Тлеужанова Орталық Қазақстан бойынша тақырыпқа байланысты толымды ақпараттар мен пікірлер береді [12–15].

Методология және материалдар

Мақаланың методологиялық негізіне тарихилық және жүйелілік принципі алынып, берілген мерзімдегі Орталық Қазақстан ауылдық аймақтары кеңістігіндегі мәдениет пен өнер саласы біртұтас жүйе ретінде қарастырылады. Мақалада тақырыпқа қатысты өз заманына сай кемшін тұстарды атап өтеміз, бірақ басты назар кемшіліктер мен жетіспеушіліктерді анықтауда ғана болмайды. Назарымыз тоталитарлық жүйедегі мәдениет пен өнердің жағдайына бақылау жасау және баға беруге бағытталмақ. Аталмыш кезең қатал репрессивті шаралар жаппай қолданылған уақыт болмағанымен, жүйенің мәдениет пен өнерді шектеуіне және ауылдық жердегі ерекшеліктеріне көңіл бөлеміз. Толыққанды зерттеу жүргізу үшін арнайы ғылыми әдістер арасынан анализ және синтезге басымдық беріліп, мәселені үлкен ауқымнан кішісіне жіктеп, кішіден үлкен ауқымға жинақтап қарастырамыз. Мәтінді таратып жазу арқылы берілген интервьюлердегі ақпарат мәнісін толығымен талдап көрсетуге тырыстық. Мәселенің қойылуы және шешімдер ұсыну уақыт бойындағы процестердің өзгерісіне кешенді талдау жүргізілетін тарихи динамика әдісімен жүзеге асты.

Зерттеуде сапалық методологияға басымдық беріле отырып, сандық методология да қолданылды. Сапалық методология интервью материалдарына, ал сандық методология архивтік құжаттарға қатысты пайдаланылды. Зерттеуде одақтық, республикалық, облыстық деңгейдегі сандық көрсеткіштер және т.б. мәліметтер сараланды.

Мақаланы жазу барысында Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің 630 қоры («Советская культура» газетінің редакциясы), Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің 9527 қоры (КСРО Халықтық бақылау комитеті), Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің 1890 қоры (Қазақ КСР Мәдениет министрлігі) материалдары қолданылды.

Сонымен қатар мақалада негізінен 2021–2022 жылдарда Орталық Қазақстанның барлық аудандары бойынша ауызша интервью әдісімен жиналған материалдар пайдаланылды. Ауызша интервью материалдарын жинау әдістемесінде Т.К. Щеглова еңбектері негізге алынып, тереңдетілген интервью әдісі қолданылды [16]. Сондай-ақ дереккөз ретінде жиналған интервью материалдарын ғылыми мақсатта пайдалану, респондент ойын жинақы әрі түсінікті түрде жеткізу қажеттілігі негізгі ойды сақтай отырып, кейбір респондент сөздеріне стилистикалық өзгерістер енгізуді талап етілді.

Талқылау және нәтижелер

Орталық Қазақстан ұғымы 1932 жылдан бері бір ғана Қарағанды облысын білдіреді, бүгінгі күнде 9 ауданды құрайды, тек 1973–1997 жылдар аралығында Жезқазған облысы Қарағанды облысынан бөлініп шығып, жеке Қарағанды облысы 9 ауданды, Жезқазған облысы 7 ауданды құрады.

Орталық Қазақстан аймағындағы мәдениет пен өнер саласының дамуында кеңестік кезеңде айтулы өзгерістер жүзеге асты. Саланың дамуы 1964–1985 жж. аралығында біртіндеп алға басты. Сандық көрсеткіштер өскенімен, сапалық тұрғыдан кемшіліктер байқалды. Ең бастысы ұлттық өнерді дамытуға ресми рұқсат берілгенімен, бұл бағыт мемлекеттің қатаң цензуралық қадағалауының аясында қала берді. Мақалада: мәдени қызмет және кино көрсету деңгейі, мәдени ошақтар мен автоклубтар жағдайы, айтыс, халықтың өзіндік шығармашылығының ұжымдары және т.б. мәселелер бойынша жетістіктер мен кемшіліктерге тоқталамыз.

Саланың жағдайына мәдениет және өнер іс-шараларының көпшілігі өтетін және дайындалатын мәдени ошақтардың саны мен сапасы тікелей әсер етті (1 кесте).

**КСРО Ауыл шаруашылығы министрлігі совхоздарының
клубтарының және олардағы орынның саны [17; 22]**

№	Республика	01.01.1965 ж. жалпы совхоздар саны	Қолданысқа берілді	
			1964 ж.	
			Ғимарат саны	Орын саны
1	РСФСР	5125	101/39	20312/7818
2	Өзбек КСР	287	-	-
3	Қазақ КСР	1423	33/6	6652/1308
4	Қырғыз КСР	78	-	-
Жалпы		10078	145/57	29014/11446

Ауылдағы тұрғындарға мәдени қызмет, оның ішінде кино көрсетілуінің төмен деңгейіне себептердің бірі, одақтық республика, облыс, өлкелердегі клуб мекемелерінің материалдық базасының нашарлығы, көптеген елді-мекендерде тұрақты мәдени ошақтардың жоқтығы болып табылды.

КСРО ОСБ (ЦСУ) мәліметі бойынша одақтық республикаларда клуб мекемелері жоқ 500-ден астам адам тұратын 9154 село болса, олардың ішіндегі 2300 елдімекенде 1000-нан астам адам тұрған. Клуб мекемелері жоқ, 500-ден астам адам тұратын елдімекендер саны: КСРО-да — 9154, РСФСР-де — 2697, Өзбек КСР-де — 1200, Қазақ КСР-де — 1573, Қырғыз КСР-де — 131. Егер РСФСР-да КСРО Мәдениет министрлігі жүйесіндегі ауылдық жердегі бір клуб мекемесіне 1200 адамнан келсе, Украин КСР-де — 1380 адам, ал Қазақстан мен Өзбекстанда — 4 мыңнан астам, Қырғызстан мен Тәжікстанда — 7 мыңнан астам адам келген.

Қазақстанның клуб мекемелері аса ауыр жағдай болған. 216 аудандық мәдениет үйлерінің ішінде 41-нің өз ғимараты жоқ, 45-і апаттық жағдайда, 2103 совхоз клубының 462-і апаттық жағдайда тұрды. Ғимаратының жарамсыздығына байланысты 260 колхоз клубы жабылуы тиіс болды [17; 24].

Республикалардың клуб мекемелері желісінің дамуындағы теңсіздік 1965 ж. басындағы 10 мың адамға есептелген сандық мәліметтермен айқын дәлелденеді (2, 3, 4, кестелер).

1964 ж. есеп бойынша 10 мың адамға арналған клуб мекемелерінің көлемі [17; 32]

	Барлық ведомстволар	КСРО Мәдениет министрлігі
Жалпы Одақ бойынша	5,4	3,4
РСФСР	5,8	3,6
Өзбек КСР	2,9	1,7
Қазақ КСР	4,3	1,7
Қырғыз КСР	3,1	0,9

01.01.1965 ж. КСРО Мәдениет министрлігінің аудандық мәдениет үйлері [17; 33]

	Аудандық мәдениет үйлерінің саны	Аудандық мәдениет үйлеріндегі саны	
		Көрермен залы	Стационарлы киноқондырғы- лар
Министрлік бойынша барлық, оның ішінде Одақтық бағыныштылықта	3737	3644	2581
РСФСР	2482	2432	1875
Өзбек КСР	125	115	67
Қазақ КСР	184	173	105
Қырғыз КСР	22	20	18

**01.01.1965 ж. КСРО Мәдениет министрлігінің
ауылдық клубтары мен мәдениет үйлері [17; 34]**

	Саны	Клубтар саны	
		Көрермен залы	Стационарлық киноқондырғылар
Министрлік бойынша барлық, оның ішінде Одақтық бағыныштылықта	66283	65729	48380
РСФСР	39754	39483	30592
Өзбек КСР	439	308	113
Қазақ КСР	1057	1022	525
Қырғыз КСР	131	120	61

Кино мемлекет үшін идеологиялық құрал, халық үшін бос уақыт өткізудің басты құрамдас бөлігі ретінде кеңестік кездегі ауылда маңызды орынға ие болды. Кино көрсетуде де өзіндік кемшіліктер кездесті. Киномеханиктер тұрақсыздығының бір жылғы көлемі үлкен көрсеткіштерді құраған: РСФСР — 27 %, Қазақ КСР — 30 %, Эстон КСР — 33 %, Литва КСР — 44 %, Қырғыз КСР — 45 %, Тәжік КСР — 53 % және т.б. 1967 ж. Қазақстанда ауыл халқының 24 % тұратын аймақта тұрақты кино көрсету қызметі жолға қойылмаған, бұл көрсеткіш Арменияда 25 %, Белоруссияда 40 %, Әзірбайжанда 60 % құраған. Орта Азия және Прибалтика аймағында да бұл мәселе бойынша жағдай нашар еді.

Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде ауыл халқына кино көрсету біртіндеп жақсарта түсті. 1966 жылдың соңғы 6 айын 1965 жылмен салыстырғанда кино көрген халық санының өсімі 130 мыңды құраған. Шығыс Қазақстан, Гурьев, Шымкент облыстарының ауылдық кино желісі көрермендер және табыс көлемі бойынша жартыжылдық жоспарын орындаған. Алайда кино көрсету және оның табысы бойынша жоспар республика бойынша толық орындалмады (көрермен бойынша 94 %, табыс бойынша 91 %). Әсіресе ауылдық аймақтар бойынша келесі облыстарда жоспар орындау көрсеткіші аса төмен болып шықты: Жамбыл, Қызылорда, Орал, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Целиноград және Солтүстік Қазақстан. Осы және басқа да облыстардың кино көрсету желісінде әлі де кемшіліктер көп болды. Кинофикация бойынша көптеген облыстық басқармалар ауылдық кино көрсету желісі жұмысын басқаруды жақсарту, оның экономикалық тұстарын сараптауға қол жеткізбеді. Репертуарлық жоспарлар құру, ауылдық кино қондырғыларын фильмдермен қамтамасыз ету, кино көрсету мәдениеті бойынша кемшіліктер орын алып, ұзақ уақыт тұрып қалу жиі кездесті. 1966 жылдың 1 кварталында ауылдық кино қондырғылар, 2981 экран күні бос тұрып қалды, бұл 1965 жылдың осы уақытымен салыстырғанда 16 % жоғары көрсеткіш. Тек тұрып қалуға байланысты 270 мың көрерменге қызмет көрсетілмей қалған.

Ауылдық жердегі халыққа кино көрсету қызметіндегі кемшіліктер ең алдымен ортақ басшылықтың жоқтығымен, ведомстволық бытыраңқылықпен, ауылдық жердегі, әсіресе кәсіподақ желісінің киноқондырғыларын дұрыс қолданбаумен түсіндіріледі. Республиканың ауылдық киноқондырғыларының 3083-і (48 %) кәсіподақ ұйымдарының, 2405-і (38 %) кинематография бойынша Мемлекеттік комитеттің және 840-ы басқа да ведомстволардың қарамағында еді.

Қазақ КСР Министрлер кеңесінің кинематография бойынша Мемлекеттік комитеті өзінің қарамағына кәсіподақ желісінің ауылдық жердегі киноқондырғыларын өткізу туралы мәселені көтерумен болды. Кәсіподақ желісі киноқондырғылары қызметінің сараптамасы бойынша, олар көп жағдайда шығынды болып келді, ал есептерде шығындар көрсетілмеді, себебі клубтар мен киноқондырғылардың қамтамасыз етілуі совхоздың негізгі қызметінің есебінен жүргізілді. Киноқондырғылардың жұмыс күні және сеансы бойынша жұмыс тәртібі мемлекеттік желінікіне ұқсас, ал қызмет көрсететін көрермендер саны және табыс сомасы аз болып келді. Көрермендерге қызмет көрсету жоспарын олар жүйелі түрде орындамады. Көптеген кәсіподақ ұйымдары кино көрсетудің бекітілген тәртібін бұзып, жиналыстардан кейін тегін кинокөрсетілімдер жиі ұйымдастырылды, олардың қызметін бақылау нашар жүргізілді. Кәсіподақтар өзінің материалдық-қамтамасыз ету базасына ие болмады, кинофильмдермен, қосалқы бөлшектермен, билеттермен қамтамасыз ету, киноқондырғыны жөндеумен және орнатумен т.б. байланысты мәселелерді кинофикация және кинопрокат мекемелері шешті. Нәтижесінде ведомствоаралық келіспеушіліктер жиі орын алып, бұл кино көрсету желісі және халыққа кино көрсету қызметінің, әсіресе ауылдық жердегі жұмысына кедергі келтірді [17; 94–95].

Жергілікті жердегі саланың жағдайы туралы респондент: «Ауылдың өзінде кино қою мүмкіндігі болмады. Аудандық кинофикация 1950-ші жж. ортасынан істеді. Айына 1 немесе 2 айда бір ауданнан ауылға әкеліп клубта немесе басқа жерде кино қоятын. Ол бір той секілді. Көбісінде шағын клуб колхоз кезінде салына бастаған. Біздің ауылда 1955 ж. клуб салынды. Ішін бас бостандығынан айырылған адам суретпен және ағашпен әсемдеген. Клуб болмаса мектеп ішіндегі дәлізге халық тізіліп отырып, кино көретін. Ол болмаса жазда далада немесе қыста ауылдағы үлкен үйге қояды. Музыканы радиодан тыңдадық. Радионың өзі кеш келді, 1950-ші жж. ортасында алғаш көрдім, 1970-ші жж. барлық үйде болды. Екі бірінің қолы жетпейтін ұзын сымы бар антенна орнатады. Радио көбіне әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы жақсы адамдар үйінде сөйледі» [18].

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Кинематография бойынша комитет төрағасының 04.03.1967 ж. № 73 «Комитеттің республикадағы ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдер прокаты бойынша бұйрығын орындау туралы» шаралардың анықтамасына назар салсақ.

Республикада 1966 ж. мемлекеттік киножелісінің киноқондырғыларында ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдер көрсеткен 80 мың киносеанс өткізіліп, 6892 мың көрермен тамашалаған. Көптеген киноқондырғыларда ұзартылған киносеанстар тұрақты көрсетіліп, кейбір кинотеатрларда үлкен бағдарламалық киносеанстар өткізіледі. Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Шымкент, Семей облыстарында және Алматы қаласында кино көрермендерінің арасында идеологиялық жұмысты жүргізетін киноуниверситет пен кинолекториялар, жалпы республика бойынша олардың 80-і жұмыс жасайды. Сонымен қатар, бірқатар облыстарда хроника-деректік және ғылыми-көпшілік фильмдерді көрсету жағдайы қанағаттанарлық болмады.

КСРО Министрлер кеңесінің Кинематография бойынша комитеті төрағасының 1967 ж. 4 наурыздағы № 73 «Ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдер прокаты бойынша комитет бұйрығын орындау туралы» бұйрығымен бұл фильмдермен жасалатын жұмыстардың төмен деңгейі анықталған. Қазақстан КП ОК бригадасының Мемлекеттік комитеті және КСРО Халықтық бақылау комитетінің бұл категориядағы фильмдердің республиканың кино желісінде көрсетілуін тексеруі барысында ұйымдастыру жұмыстарындағы көптеген кемшіліктерді анықтаған. Облыстық, Алматы қалалық кинофикация басқармасының көптеген басшылары халыққа ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдер көрсетудің маңыздылығы мен мәнісін бағаламауды жалғастырып, кинотеатрлар мен ауылдық жердегі киноқондырғыларда ұзартылған киносеанстар, үлкен бағдарлама сеанстары тұрақты өткізілмей, арнайы киносеанстармен фильмдер мүлде көрсетілмеген.

Ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдер көрсететін сеанстарды өткізуді ұйымдастыру бойынша жоспар-тапсырма толық орындалмаған. Ақтөбе облысында 1967 ж. 2 айында кино желісіне ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдердің 1963 киносеансын өткізу үшін 273 фильм бағдарламасы жіберіліп, бірақ олардың тек 403 киносеансы немесе 20 % ғана орындалған. Олардың ішінде ауыл шаруашылық фильмдері бойынша жоспар тек 10 % орындалған. Жыл сайын орташа есеппен Ақтөбе, Қарағанды облыстарының ауылдық аймағындағы әр киноқондырғы ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдердің тек 4–5 сеансын көрсеткен. Қалалық киноқондырғыларда ғылыми-көпшілік және хроника-деректік фильмдер көрсету бойынша киносеанстар Гурьев, Алматы, Көкшетау, Шымкент облыстарында жеткілікті түрде қолданылмаған [19; 117–118].

Ауылдардағы кино көрсету жайлы респондент: «Совхоздың партия ұйымының пропагандисі болдым. Дүйсенбі күні 1 сағат партиялық сабақ өткізіп, марксизм, ленинизм идеяларын жұмыскер коммунистерді жинап түсіндірдім. Соңында 1 сағат кино қойып беремін. Сол киноны көру үшін шақырғанның барлығы келетін. Мектепте физика кабинетінің сабақ практикасы туралы қысқа метражды фильмдерді көрсететін кино аппаратын алып шығатын едік. Киноаппаратқа профсоюздың кинопенкасын алдырып, көретінбіз. Негізінен соғыс туралы фильмдер болды. Сосын «Бриллиантовая рука», «Москва слезам не верит» және т.б. 1 пленка 45 минут айналады. Келгендер тегін кино көріп, мәз болып үйіне қайтатын» [20].

Кино көрнекі идеологиялық құрал ретінде кеңестік қоғамда өзінің функциясын атқарды. Бірақ кино көрсетуде көптеген кемшіліктер, әсіресе қазақ тілді туындыларға байланысты өнімдер мәселесі толық шешімін таппаған еді. 1979 ж. «Советская культура» газетінің редакциясына жазылған хатта айтылған Орталық Қазақстандағы кино көрсету мәселелері республика бойынша ортақ жағдайды көрсетеді. Қарағанды көмір бассейнінің кеншілері арасында таратылған сауалнамаларды электронды есептеуіш құрал көмегімен (ЭВМ) сараптай отырып, шахтерлерді жаппай мәдени жұмыстардың қандай формалары көбірек қызықтыратындығы, бос уақыттарын қалай өткізгісі келетіндері анықталған. Сауалнама арқылы ақпарат жинау облыс халқының рухани келбетін анықтау мақсатында Қарағанды

облыстық партия комитеті іске асырған әлеуметтік зерттеудің маңызды бөлігіне айналды. Алғашқы сауалнама көрсеткендей, дұрыс өмірлік позицияны қалыптастыратын идеологиялық әсер ету құралдарының арасында ең белсендісі кино болып табылды. Кеншілер білдірген ұсыныстар облыстық партия комитетінің еңбеккерлерге коммунистік тәрбие беру бойынша кешенді іс-шараларының негізіне алынды.

Қалалық ортадан бөлек ауылдық көрерменге кино көрсету мәселесі ерекше назар аударуды талап етеді. Халық саны 200 немесе одан да төмен ұсақ елдімекендерде кинофильмдерді көрсетуге қажетті ғимараттың болмауы жағдайға теріс әсер етті. Қоғамдық пікір бұл жерде ресми, тіпті бейресми ақпарат каналдары арқылы қалыптасты (облыстың үш ауданында сол кезде телебағдарлама қабылдау мүмкіндігі болмады). Осыдан адамдарға эмоциялық әсер ету құралдарының қолданылмаған орындарында тәрбиелеу ісінің кері тартқан тұстары байқалады. Облыстық орталықтан алыс мал шаруашылығымен айналысатын аудандарда негізінен қазақ тілді халық тұрды, сондықтан жағдайды қозғалмалы киноаппараттар да өзгерте алмаған, себебі қазақ тілінде фильмдер көп шықпаған және кинофильмді тәржімалау ісі жолға қойылмады. Фильмдерді шығару ісіне қаржы көп көлемде кетіп, ал оларды халыққа көрсетуден аса көп пайда келмейтіні осыдан еді.

Облыстағы киноқондырғылардың үштен біріне жуығы кәсіподақтың немесе қандай да бір мекеменің қарамағында болды. Егер клубтағы кинокөрсетілімдер басқа іс-шараларға кедергі келтірмесе бұл жағдайдан ешқандай зиян келмеуші еді. Іс жүзінде олай болмады. Қалалық кәсіподақ клубтарында кино көрсетуге 18 күн, ал ауылдық жерде шектеусіз көлемдегі күн саны кетті. Жағдайға әсер ететін мәселе халыққа кино көрсетуден түсетін қаржы көлемінің жоспарында еді [21; 112–113].

Кеңестік кезеңдегі мәдениет және басқа да маңызды салаларда басты кедергі тіл мәселесі болса, ол кино көрсетуде де көрініс бергенін байқаймыз. Негізінен қазақ тілінде жүргізілген өнер саласы ретінде айтысты айтуға болар еді. Айтыс кеңестік қазақ өнерінің бір саласы ретінде дамыды, бірақ өзінің мәнін, мақсатын толығымен өзгертті. Егер ерте замандарда айтыс шындықты жырлайтын өнер түрі болса, кеңестік кезеңде мемлекетті мадақтайтын құралға айналды. Айтыс қана емес, баспасөз құралдары да цензуралық қыспаққа түскен еді. Қазақ кеңес айтысының өкілі бұл туралы: «1964 жылдан бастап ақындықпен айналыстық. Барлық совхоздардың атынан айтысқа қатыстым. Ақтоғай ауданында Қасымхан Қалелов, Зия Елубеков, Құрмаш Тынысбаев, қызыларайлық әкелі-балалы Аққан Смағұлов, Совет Аққанов секілді ақындар болды. Барлығымен 3–4 реттен айтыстым. 1979 ж. облыстық айтысқа аудан атынан қатысып, Жезді ауданымен айтыстым.

Ол кезде әдеби, тіл көркемдік, өлең ұйақастары, дауыс мәнері қаралды. Айтысқа талап қойылады. Айтыста айтатын сөздеріңізді міндетті түрде аудандық партия комитеті хатшыларының немесе инструкторлардың бірі тексеріп, ұжымдық түрде қаралып, бекітіледі.

Айтыс алты бөлімнен тұрады:

1. Кіріспе;
2. Ауданды немесе совхозды таныстыру;
3. Шаруашылық;
4. Мәдениет;
5. Техника;
6. Қорытынды.

Айтыс алдында аудандық партия комитеті айтыскерді тыңдайды. «Артық сөз, біреудің жекелеген ар-намысына тию бар ма?», — деп қаралады. Өзім көп жамандамадым. Кейіннен ақындар қылжақтағанда... Ол кезде «Арқа еңбеккері» кейін «Тоқырауын тынысы» атты газет болды. Сырттай тілші болып, газетке мақала беретінмін. Ай сайын аудандық редакцияда жиналыс болады. Тілшілер маған «бұл Амантай сын жазбайды», — деп шүйлігетін. Редактор «Амантайға тиіспендер, ол әуелден ешкімді жамандамайды, мақтау көбейе берсін, жамандықты қайтесіндер», — деп айтатын» [22].

Саланың материалдық дамуы кезең бойында біртіндеп жүзеге асты. 1984 ж. қарай Қарағанды облысының жалпы қала мен ауылындағы клубтар мен мәдениет үйлері 300-ден, халықтың өзіндік шығармашылық ұжымдарының саны 5 мыңнан асты. Бұл ерікті бірлестіктер қызығушылықтарының ортақтығына қарай қоғамның рухани жағдайына үлкен әсер етті. Өзіндік шығармашылыққа уақытын арнайтын адамдар саны және клубтар мен мәдениет үйлерінің саны жыл сайын артты. Фестивальдар мен байқаулардан өзіндік шығармашылықтың идеялық-көркемдік деңгейі де артып келе жатқандығын байқауға болатын еді [23; 161].

Ауылдық жердегі мәдениет үйі немесе клуб халықтың мәдениет пен өнер саласына белсене араласатын орны еді. Халықтың өзіндік шығармашылығы тұрғындардың қызығушылығының арқасында

дамып отырды. Халық қызығушылығын қолдау әрдайым жоғары болмағанымен, идеологияның бір бөлшегі ретінде назардан тыс қалған емес. Сұхбат алған респондентіміз былай деп еске алды: «1963 ж. бастап ауылымызда кітапханасы бар клуб болды. Клубпен бір ғимаратта медпункт орналасты. Клубта кітап талдау — диспут белсенді түрде өткізілетін. Арнайы хабар беріліп, тақырыптық шығарманы оқып келген жастар белсене қатысатын. Танымал адамдардан Ж. Қартабаева, Ж. Елебеков, Д. Жолжақсынов, М. Хамзин біздің клубта қонақта болды. Аудан әртістері жыл сайын жазда бір рет міндетті келіп өнер көрсететін. Атығай Шанин театры Қарқаралының бетке ұстар мына әртістерімен келетін: Нұрғали Найманбаев, Баймұқаш Қалабаев, Шала Бітебаев. Бастапқыда киномеханик болып, аудан орталығынан кинолента алып келіп, аппаратына салып қабырғаға түсіріп, көрсеттік. Негізінен ҰОС туралы және тарихи фильмдер көп берілді. Киномен бірге сол кездегі өмірді көрсететін журналды жанына қосып беріп, киноның алдында соны көрсететінбіз. Агитбригада деп қыстақтарға барамыз, әсіресе төлдің кезінде жиі аралап, 2–3 қыстақты біріктіріп кино қоямыз. Автоклуб жүретін. Көркемөнерпаздар ұжымы ретінде концерт және пьеса қойып, «Жалғыз ағаш орман болмас», «Бөлтірік бөрі астында», «Беу қыздар-ай» атты пьесалармен аудандық байқаулардан орын алып жүрдік. Агитбригада еңбек еткендердің еңбегін дәріптейтінбіз. Механизаторлар мен шопандар социалистік жарысқа түсті. Солардың еңбегі мен көрсеткіштерін күнделікті листовкаға жазып көрсетіп, қорытындысы бойынша жолдамаға ұсындық. Мысалы, бізде бір механизатор Мәскеуге барды. Цехтық комсомол ұйымының хатшысы ретінде ұсыну мүмкіндігіне ие едім. Спорттық жабдықтар жетіспеді. Волейбол торын қолға түскенмен тоқып, жалғыз доппен жарылғанша ойнап, жарылса қайта жамап алдық. Ұмтылыс күшті, жұмыстан кейін волейбол, футбол, баскетбол, қыста мұз үстінде хоккей ойнадық. Клубтың жабдықталуы оңай болмады. 1 магнитофон берді, соны күтіп ұстадық. Дискотекада пластинкамен музыка қойып билеп, сынып қалса ауылдағы адамдарға жөндетіп алатынбыз. Теледидар 1980 ж. келе бастады. Ауылда 50–70 үйде 1 теледидар, Мәскеу олимпиадасын содан көрдік, оның өзі көмескі, бұлдырап көрсетті. Клубқа бастапқыда 1 гитара мен 3 домбыра ғана берді. Барабан және т.б. аспаптардың бәрін қолдан жасап, елден сұрастырып жинап алдым. Кешке гитарамен «Куэ бол», «Алматы түндері» және т.б. әндерді орындадық, машинамен жүрсек бортында гитарамен ән айттық. Үйіне жеке аспап алу сирек кездесті. Домбыраның өзі аз еді. Жастар гитараға қатты әуестенді. Міндетті түрде тауып алатын. Ішегі және т.б. жабдықтарын біреу арқылы Қарағандыдан алдыратынбыз» [24].

Ауылдағы мәдениет пен өнер ошақтарының жағдайы уақыт өте келе түзелді. Алайда 1970 жж. ортасында да аудандық мәдениет ошақтарының жағдайы жоғары деңгейде емес еді. «Ұлытау мәдениет үйі бейімделген ғимаратта орналасты. Көрермен залы 150 орындық және үйірмеге арналған 2 бөлмесі болды. Мәдениет үйінің жаңа типтік ғимараты ауыл шаруашылық басқармасы желісі бойынша 1975 ж. салынып басталды. Ағадыр және Жезді АМУ жалға алынған бейімделген ғимаратта орналасты, өз ғимараты болмады. Ауыл клубтары біртіндеп жаңа ғимараттар алды. Мысалы, Ағадыр ауданының Босаға, Жаңаарқа ауданының К. Магибаев атындағы совхоздары. Осыған қарамастан көптеген ауыл клубтары бұрынғыдай мәдени жабдықтар және музыкалық құралдармен нашар қамтамасыз етілген еді. Домбыра оркестрі үшін аспаптар жинағы қажет. Сондай-ақ музыкалық құралдар болмағандықтан XXIII партсъезд совхозының талантты жастардан құралған «Қарлығаш» ансамблі өз жұмысын жандандыра алмады. Барлық клубтар теледидар, фотоаппарат, пианино, халық аспаптарының жинағымен толық қамтамасыз етілмеді.

Жезқазған облысындағы 51 автоклубтың 20-сы күрделі жөндеуден өтуі тиіс немесе толық есептен шығарылуы керек еді. 1973–1975 жж. тек 14 автоклуб алынды, ауыл автоклубтары бейімделген ғимараттарда орналасты, музыкалық аспаптар жеткіліксіз болды» [25; 16].

Кеңестік кездегі жаңа ғұрыптарды енгізу тәжірибесі, олардың барлығының атеистік бағытта екендігін көрсетеді. Балалар мен жасөспірімдердің, кәсіби, қоғамдық-саяси ғұрыптардың жаңа түрлері шығарылды. Бұл ғұрыптар атеистік функцияны тікелей жүзеге асырып, кеңестік өмір салтын, жаңа социалистік тұрмысты нығайтып, еңбек ұжымдарын біріктіре отырып, діни ұстанымдарды ығыстыруға жұмыс жасады. Атеистік бағыт айқын көрінген ғұрыптар қатарында отбасылық мерекелер, салтанатты неке қию, азаматтық жерлеу жүрді. Барлық азаматтық ғұрыптардан жерлеу ғұрпына аса қатты мән берілді. Партия жерлеуді адамдарды дінге тартудың белсенді құралы ретінде көріп, кеңес жерлеу ғұрпы түбірімен діни түрден басқаша болуы керек деді. Аудандарда селолық кеңестің атқару комитеті және оның активі діни жоралғысыз жерлеу ғұрпына үлкен мән беріп, арнайы комиссия құрылып, жерлеу тәртібі мен регламенті бекітілді [25; 34].

Мәдениет үйі мен автоклубтар саланың басты қозғаушы орындары мен құралдары болып есептелді. Жалпы мәдениет саласында қызмет етіп, автоклуб ісімен тікелей айналысқан респондент былай

дейді: «Егіндібұлақ мәдениет үйі 1970 ж. ашылды. 1979 ж. 40 адаммен Тәттімбет халық оркестрі атағын алдық. Шөпшілерге, шопандарға, егін басына барып кино қоятынбыз. Киномеханик әрі баянист болдым, автоклуб та жүргіздім. Басшылар бізді «концерт қойылмай жатыр, шағым түсіп жатыр», – деп жіберетін. Гармошқадан бастап, баянды өз бетіммен үйрендім. Ауылда ән-күй мұғалімі ғана аспап үйрете алатын. 1970-ші жылдары аудандық мәдениет үйінде граммпластинка пайда болды. Басында автоклубтың өзінде магнитофон болған жоқ. Мәдениет үйінде пластинка қойып би кеші өткізілетін. Жергілікті радио көшеде сөйлеп, ауылдың жаңалығын айтты. Жоғары деңгейдегі әртістерден Б. Төлегенова, Р. Бағланова, Ж. Елебеков, К. Кенжетасов келді. Өзіндік шығармашылық ұжымдары халықтың өнерге деген өз ынтасымен құрылды. Теледидар, ұялы телефон секілді техникалық жаңалықтар болмағандықтан халық өнерге құштарлық танытып, хорды өзіміз дайындадық. Оркестрдің өзінде 2–3 адамның ғана музыкалық білімі болады. Басқалары музыкалық аспаптарды өз бетімен үйренгендер. Көбінесе білім беру мекемелерінен өнер ұжымдарына көбірек қатысты. Мекемелерде, емханада жұмыс істейтіндер де қалыспады. Театрға қатысатын арнайы білімі болмаса да, бірақ талантты адамдар белсенділік көрсетті. Маусымдық жұмыстардан төл алу, қой қырку, қырмандағы жұмыстарға тартылдық. Бастапқыда музыканттар еңбекшілерге концерт қояды деп мәдениет саласы өкілдерін ауыр жұмыстарға жібермейтін. Кейін біз де баратын болдық. Егін басына, тіпті жалғыз шопанға концерт қойдық. Бортовой машинамен селкілдеп жүре бердік. Аудандық партия комитеті «шопандарда кино, концерт жоқ, барындар», – деп қысқы боранға қарамай жұмсайтын. Қысқы борандарда талай далада қалдық. 20 км қашықтықты 4 сағат жүріп келген күндер болды. Біз агитбригадамен Курчатовтың территориясына дейін концертпен бардық. Шөп шықпаған жылдары әскери аумақтан шөп дайындаған совхоз жұмыскерлеріне өнер көрсеттік. Балаларымызбен бірге баратынбыз жазғы уақытта. Күй талғамастан автоклуб ішінде, шөпшілер палаткасында ұйықтап, төсек-орын мен тамақ жағдайына қарамадық, жиіркеніш болмады. Полевой асханадан тамақ ішеміз, кейде тамақтарға шыбын үймелесе де, ешкім қарап та жатпайтын» [26].

1980 жылдары мәдениет ошақтарында заманға сай мәдени іс-шаралар өткізу басталды. Сол кездегі Жезқазған облысы бойынша 1980 ж. 8 әуесқой бірлестік пен клубтар және 1 дискотека ұйымдастырылған. Дискотека Жаңаарқа АМУ жанында ұйымдастырылды, бірақ, бұл өте аз еді. Дискотеканың кең таралмауы клубтық мекемелердің материалдық базасының әлсіздігі, техникалық құралдармен қамтамасыз етілмеуінен: дыбыс күшейткіш, жарық аппаратуралары, радиолар, магнитофон, пластинка мен сапалы магнитофон жазбалары жоқтығынан болды. Білікті мамандардың жетіспеушілігі де байқалды. Жеке клуб пен нақты тақырыптық іс-шара ауылдық күнделікті өмір тынысымен тығыз байланысты жүргізілді. Мысалы: Приозерный ауданының XXII партия съезі атындағы совхозы, Ұлытау ауданының Амангелді совхозы, Жаңаарқа ауданының Кенжебай-Самай бөлімшесі клубтары үнемі мына тақырыптар бойынша кештер өткізетін: «Совхозымыз: кеше, бүгін, ертең», «Мал өсірсең — қой өсір» және т.б. Бұл кештерге шаруашылық озаттары, еңбек ардагерлері мен жастар шақырылатын [27; 3].

«Ұлытау» ұлттық ансамблінің аты елімізге жақсы мәлім еді. Ансамбльдің би ұжымы Мәскеудегі жазғы Олимпиада ойындарының ашылуына арналған Кремльдегі Съездер сарайындағы концертке қатысты. Бишілер туралы республика баспасөзі жағымды пікірлер білдірді. «Ұлытау» ансамблінің негізгі репертуары қазақ биі мен әндері, КСРО халықтарының биі мен әндерінен құралып, ансамбль мүшелері өзбек, литва, неміс, ағылшын тілдерінде де ән салды. Халық шығармашылығын насихаттауға Ақтоғай АМУ жанындағы «Тоқырауын толқыны» ән-би халық ансамблі де өз үлесін қосты. Ұжымның репертуары үнемі жаңа туындылармен толығып, халық шығармашылығының туындылары 70 % құрады. Олар тек белгілі халық әндерін орындап қоймай, белгісіз әндерді өндеп орындады. Бұл істе ансамбль директоры Қ. Қожамбаев және шығармашылық жетекші Д. Садуақасовтың үлесі зор [27; 11].

Өнер ұжымдары жұмыс жасаған клуб мекемелерінің материалдық базасы жақсару үшін 1976–1980 жылдары 50 теледидар, 30 пианино, 127 баян мен аккордеон, 6 мың орындық пен басқа да жабдықтар алынған. 1980 ж. Ұлытау селосындағы Ұлытау АМУ пайдалануға берілді. Шаруашылық әдіспен 3 клуб тұрғызылғанымен, аудандық 4 мәдениет үйінен басқа көптеген клубтық мекемелер бейімделген ғимараттарда орналасты. 1980 ж. 152 клубтық мекеме мына жағдайда болды: арнайы тұрғызылған ғимаратта — 4, бейімделген ғимаратта — 69, күрделі жөндеуді қажет ететін — 26 клуб, олардың ішінде 8 автоклуб, апатты жағдайдағы клуб — 8, апатты автоклуб — 6. Мемлекеттік желідегі клубтық мекемелердің барлығы келесі көрермендер залына ие болды: 55–100 және одан аз орын, 37–100–300 орын, 6–300 және одан көп орын. Барлық клубтар ішінде: 71-сахна, 6-эстрада, 6-би залы, 1-

спортзал, 5-би алаңы, 50-үйірме бөлмелері болды. Приозерный ауданының XXII партия съезі атындағы, Жезді ауданының XXIII партия съезі атындағы, Шет ауданының Орджоникидзе, Ақтоғай ауданының Қоңырат совхоздарының және Ұлытау АМУ материалдық базасы жақсара түсті. Оларға 1980 ж. театр орындықтары орнатылып, дыбыс күшейткіш «Солист» аппаратурасы, музыкалық аспаптар: баян, аккордеон, гитара, домбыра, техникалық құралдар: магнитофон, фильмоскоп, эпидиаскоп, проектор берілген [27; 28].

Материалдық жағдай ғана емес, ұйымдастырушылық жұмыстар да сала жағдайын анықтаушы басты фактордың бірі еді. Клубтық мекемелерді басқаруды жетілдіру бойынша-орталықтандырылған клубтық жүйе және клубтық кешен жасау бойынша жұмыстар жүргізілді.

1980 ж. Жезқазған облысы халқына барлық ведомстволардың 250 клубтық мекемесі, олардың ішінде 152 Мәдениет министрлігі, 87 кәсіподақ, 11 басқа да ведомстволардың мекемелері қызмет көрсетті. Ауылдық жердегі мемлекеттік клубтардың басым көпшілігі бөлімшелерде орналасты (88 бөлімшеде, 5 орталық усадьбеде), кәсіподақтық клубтар негізінен совхоздардың орталық усадьбесінде шоғырланды. Бір шаруашылықтың немесе селолық кеңестің шеңберінде клубтық мекемелердің үлкен ведомстволық шашыраңқылығы байқалып, сондықтан ұйымдастырушылық, штаттық, қаржылық негіздерді бұзбай, олардың жұмысын біріктіру қажеттілігі туындады. Облыстың мәдени қызметкерлері клуб жұмысын орталықтандырудың қиын жолын таңдап, шаруашылықтың шегінде клуб, мұражай, кітапхана, музыкалық және жалпы білім беретін мектептер мен қоғамдық бірлестіктер әрекетін біріктіретін мәдени кешендер қалыптастырды [27; 34].

Ауылдық аймақтан шыққан түрлі мәдениет ұжымдары, ансамбльдер ұйымдастыру деңгейінің ең көрнекті көрсеткіші болды. Орталық Қазақстанның ең белгілі ауылдық өнер ұжымы «Тоқырауын толқындары» ансамблінің құрылуы мен қалыптасуына толықтай қатысқан Т.Ө. Мұқанов өз естеліктерімен былай деп бөлісті: «Ол кездегі адамдар театр өнеріне, көрініс қоюға, тамашалауға да құштарлық танытатын. Ауданда Түсіпбаев деген азамат 1961 ж. «Қарагөз» спектаклін Қарағандыға апарып қойып, лауреат атанған екен. Содан бері драма үйірмесі қарқынды жұмыс жасаған. 1971 ж. Ақтоғай театры Халықтық атағын алды. Ол кезде халықтық театр тек Қарқаралыда болған. 1971 ж. аудандық жаңа мәдениет үйі пайдалануға берілді. Зейтін Ақышевтің «Жаяу Мұса» спектаклімен мәдениет үйін аштық. 1972 ж. ансамбль құру керек болды. Алматыдан Б. Тәжібаев пен Е. Хасанғалиевті сол кездегі аудандық партком хатшысы Ж. Шайдаров шақырды. Олар 1 ай Ақтоғайда болып, ансамбльге арнап ән жазды, әншілерге дауыс қойды. 1973 ж. Алматыда алғаш концерт қойдық. 1971 жылдың 10 қыркүйегінде Халық театры атағын алдық, 1975 ж. 10 сәуірде «Тоқырауын толқындары» ансамбліне Халықтық атағы берілді. Бізге сол сәтте 9 майда Мәскеуде Қазақстан атынан өнер көрсетесіңдер, – деп тапсырма берілді. 20 күн ішінде дайындалып, бардық. 5 концерт беріп, 3-ші орын алдық.

Ансамбль ұйымдастырушыларының ұсынысымен 1982 ж. райком хатшысы Тоқметов Б. Сарыбаевты шақыртты. «Ақтоғай алтын бесігім» әнін шығарған Дәртай Садуақасов деген адам осы ансамбльді ұйымдастырған. Ол ҰОС ардагері, әнші, композитор, баянист. Дәртай аға Қуат Қожамбаев екеуімізге «көне аспаптар жасалыпты, сол көне аспаптармен фольклорлық ансамбль құрайық», — деді.

Қуат екеуіміз Алматыға бардық. Б. Сарыбаев үйінде баяу бүгежектеп жүр екен. Инфаркт алыпты, жай сөйлейді. Бір бөлмеде 4 қабырғаға ілінген түркі халықтары музыкалық аспаптарымен бізді таныстырды. Біз шыдамсызданып жайымызды айттық. Сонда ол кісі бізді күнделікті экскурсияға келгендер деп ойлағанын айтты. Ақыры көндірдік. Кейбір өнерді түсінбейтіндер күлді: «Тұңғышбай мен Қуат тағы өлмелі шалды әкелді», — деп. Ол кісі 15 күн орнына 25 күн жүрді. Ансамбль мүшелері аспаптарды игере ме деп, бізде зәре жоқ. Ол кісі 3-ші күннен кейін «балаларың жақсы екен», – деді. Ансамбль мүшелері аспаптарды үйреніп кетті. Біраз жүрген соң қобызшылармен таныстыруды сұрады. Мухсин Амангелді дегеннің үйіне апардық. Сол үйдегі қобызға жармасып, Алматыға алып кетті. Ол кісі ансамбльге 4 аспапты тегін, 5 аспапты ақысына өзі берді.

Жарты жылдан соң Дәртай аға тағы бір әңгіме бастады. «Этнографиялық би керек, Шара Жиенқұлованы шақырайық», – деп. Тағы да Алматыға барып, көндіріп әкелдік. 20 күн Ақтоғайда болып, таза ұлттық билерді үйретті. Біздің басқа өнер ұжымдарынан озғанымыз осы Б. Сарыбаев пен Ш. Жиенқұлованың арқасы. Ансамбль атын 1982 ж. фольклорлық-этнографиялық деп өзгерттік. 1984 ж. Венгрияға осы атаумен бардық» [18].

1980 жылдары Жезді ауданында 3 хореографиялық ұжым болды. «Жезді жұлдыздары» халық ансамблінің хореографиялық тобы ауданнан сырт көлемде де белгілі еді. Ұжым құрамында 1980 жылдардың басынан бастап мектеп оқушылары өнер көрсетті. Ұжым жетекшісі Жезқазған мәдени-

ағарту училищесінің түлегі Т.В. Огородникова. Ансамблдің репертуарына сол кездегі әртүрлі жаңа қойылымдар енді: «Русский хоровод», «Грузинский танец», «Қызыл сұңқарлар» және т.б. Қазақ биі «Кенес», «Жанарым», «Айжан қыз», орыс биі «Валенки», венгер және чех билерін қалпына келтірді.

Бірақ, хореографиялық ұжымдардың жұмысында әлі де көптеген кемшіліктер бар еді. Бастысы хореография бойынша мамандардың жеткіліксіздігі. Көптеген мәдениет үйлері мен клубтарда би ұжымдарын қатысушылары өздері жүргізді. Негізінен олар мектеп пен СПТУ оқушылары [28; 124].

Атқарылған жұмыстармен қатар малшыларға мәдени қызмет көрсетуде бірқатар кемшіліктер орын алған. Көпшілік аудандарда жылжымалы автоклубтың қосалқы бөлшектері мен жөндеу базасының жоқтығынан қиындықтар туындаған. Әсіресе Приозерный пен Ағадыр ауданында жағдай күрделірек еді. Гараждың болмауы автоклуб машиналарының мақсатқа сәйкес емес пайдаланылуына алып келіп, бағыт-кестесі сақталмады (5 кесте).

5 кесте

Жезқазған облысы автоклубтары бойынша мәлімет [28; 126]

№	Аудан атауы	Барлығы	Соның ішінде			Гараждың болуы
			Күрделі жөн-деу	Ағымдағы жөн-деу	Есептен шығару	
1	Ағадыр	10	2	2	1	-
2	Ақтоғай	11	2	3	1	1 (3 машина)
3	Жезді	10	2	3	1	1 (5 машина)
4	Жаңаарқа	9	1	1	1	1 (9 машина)
5	Приозерный	7	1	1	1	-
6	Ұлытау	10	1	2	1	-
7	Шет	9	1	1	1	-
8	Жезқазған	1	-	-	-	-
9	Облыстық	1	-	-	-	-
Жалпы		68	10	10	7	3 (17 машина)

Шығармашылық жұмыстарға арналған қазақ тіліндегі талапқа сай, көрнекі материал көлемінің аздығы да өз кедергісін келтірді. Ауылдық мәдени ошақтарда әдетте қазақ тілінде жазылған әдістемелер мен сценарийлерге сұраныс жоғары болып, өзгеріссіз және жемісті қолданылды. Орыс тілінде жазылғандары өзгертіліп жатты немесе мүлде қолданылмады. Мысалы, «Хотят ли русские войны?» атты поэзиялық қойылымының сценарийін С. Сейфуллин совхозының клубында пайдалануда өлеңдер еш өзгеріссіз орыс тілінде оқылды, ал проза жолдары қазақ тілдеріне аударылған және аса әсерлі болып естілмеген. Сондықтан қойылым көрермендер үшін қызықсыз және түсініксіз болып шыққан. Бүкілодақтық ғылыми-әдістемелік орталықтың репертуарлы-әдістемелік әзірлемелері кең сұранысқа ие болғанымен, оларды қолдануда қиындықтар бар еді. Әдістемелік құралдарды қазақ тіліне аудару шығарманың көркемдігін және әсерлілігін азайтты [28; 198].

1980 жж. материалдық-техникалық базаны нығайтуға арналып іске асырылған қосымша шараларға қарамастан, ол әлі де жақсартуды қажет етті. Клубтар, мәдениет үйі мен автоклубтар қажетті жиһаз, театр орындығы және басқа техникалық құралдармен жеткілікті қамтамасыз етілмей отырды. Көптеген ауыл клубтарында жастардың кештері пластинка қосылған радиоламен өтті. Дыбыс жазушы және дыбыс шығаратын аппараттар мен музыкалық инструменттер жеткіліксіз. Ең бастысы кадр тапшылығы байқалды. Кадр тұрақсыздығы себептерінің бірі, шаруашылық басшыларының мәдени-әлеуметтік қызметті өндірістен алыс сала ретінде екінші қатарға қоятын ескі әдеті еді. Олар мәдени қызметкерлердің қажеттіліктеріне қызығушылық танытпай, үй-тұрмыстық жағдай және табысты шығармашылық үшін жағдай жасамады. Бұл жас мамандардың ауылға бармауына немесе тұрақтамауына себепкер болып келді.

Аудандық мәдениет бөлімдері келесі мәселелер бойынша қиындықтарға ұшырады:

- автоклубтарды жөндеу мен қосалқы бөлшекпен қамтамасыз ету, автоклубқа гараж салу, жанар-жағар май жеткіліксіздігі;

- Жезді, Ағадыр аудандарында мәдениет үйі үшін типтік ғимараттар болмады, бұл мәдени жұмыстың сапалы жүргізілуіне, үйірмелер мен әуесқой ұжымдар шығармашылығына кері әсер етті [28; 219–220].

Аталмыш кезең басында салаға қыз балалардың қатысуы ұлттық салт-сана тарапынан ішінара қарсылықтарға ұшырады. Бұл маман жетіспеушілігіне қосымша себептердің бірі еді. Маман жетіспеуінен оқушылар және салаға тікелей қатысы жоқ адамдардың мәдени жұмыстарға жиі қатысуы туралы респондент: «1969 жылы Алматыдан келіп 12 адамды музыкалық білім беруге іріктеп алды. Іріктелгендерге айтты: «үйлеріңе хат келеді, хатта көрсетілген уақыт пен мекенжайға келіңдер, поездан тосып алады», – деді. Әкем мектеп бітіргенде «ауылға мұғалім жетпейді, мұғалімдік оқы», – деп, қарсы болды. Ескі көзқараспен қыздар әртіс болмауы керек еді, жылап-жылап қойдым. Музыкаға құмартып көбіне радиодан тыңдадық. Айтқан әнді қағып алатынбыз. Радиодан айтқан әнді үзік-үзік жазып алып жүрдік. Пластинканы 1978 ж. бастап пайдаландық. Мектепте балаларға күй қоятынбыз. Қарағандыда автовокзалдан сатып алатынбыз пластинканы. Той және басқа жиындарда пластинка қойып билей беретінбіз. Мұғалім болып, сабақта жүрсек те бізді сұрап алатын. Концерттерге қатысатынбыз. Бірінші хатшы дайындығымызды өзі тексеретін. Дайындыққа бармасаң жанды қоймайтын. Мектеп басшылығы да сабағыңды өткіз деп талап қоятын. Бізді дайындыққа мектептегі жұмыстан үзіп жіберетін. Біз қағазға, ресми жағына қарамай дайындыққа кете беретінбіз, орнымызға мұғалім таппасақ, бармай қалып жүрдік...» [29].

Мектеп оқушылары мен мұғалімдерін өнер саласында жиі пайдалану туралы респондент: «Бұл 1985 ж. болған еді. Сол уақыттары райком музыкалық мектеп пен орта мектеп мұғалімдерін мереке сайын концерт дайындығына жұмылдыратын. Бұл сабақтардың тоқтауына, білім сапасына кері әсер етті. Мен музыкалық мектепте дайындалып жатқан мұғалімдерді жұмыс орындарына таратып жібердім. Райком шақырып алып, «Неге мерекелік концерт дайындығына кедергі келтіресіз», — деп ескертті. Мен: «Бірінші кезекте білім керек», – деп қарсылық білдірдім. Райком идеология хатшысына осы мәселемен бюрода қарсы шығып, ол маған тіл тигізген соң обкомға хат жаздым. Тексеріс келіп идеология хатшысы жұмыстан шықты» [30].

Қорытынды

Мәдениет пен өнер саласы біртіндеп өрлегенімен, ең алдымен мемлекеттің қадағалауында және қатаң цензура аясында дамығанын байқаймыз. Мемлекет өнерді идеологиялық құрал ретінде пайдаланып, қалың бұқара санасына қажетті, арнайы өлшемдерді қондыруға тырысты. Ұлттық өнер де осы кезеңде белгілі бір дәрежеге ие болды. Бірақ Одақтың ұлт саясаты, ұлттық өнердің шынайы бетбейнесін ашып, мән-мағынасын халыққа түсінікті етуден сақтанып, өнер мен мәдениет саласында арнайы шаблондарды пайдаланды. Бұл шаблондар арнайы орындармен қатаң бекітіліп қолданылды. Материалдық қамтамасыз етілуі төмен болғанымен, ауылдық жердің өнері мен мәдениеті таза таланттар мен шынайы өнерді бағалаушылардың арқасында жоғары шығармашылық белестерге қадам басты. Кеңестік кезеңдегі өнер мен мәдениет тәуелсіздік жылдарына белгілі бір негіз қалап кетті.

Екі түрлі дереккөз негізінде жүргізілген зерттеу жұмысын келесі тұжырымдармен қорытындылаймыз:

1. Мәдениет пен өнер саласы басты және күшті идеологиялық құралдың бірі ретінде пайдаланылғанын келесіден байқаймыз:

- а) ішінара кемшіліктерге қарамастан, саланы қамтамасыз ету біртіндеп жүргізілді;
- б) салаға қоғамның барлық мүшесі, әртүрлі ерекшеліктері мен ой-пікірлеріне қарамастан жаппай қатыстырылды.

2. Кеңестік кезеңде өнердегі мән-мазмұн бұрмаланып, мемлекет талабына сай социалистік реализмге басымдық берілді.

3. Ұлттық өнердің дамуы қатаң қадағалаумен жүргізілді, шынайы мән-мағына мәселесіне шектеу қойылып, халықтың өзіндік ерекшелігін сезінуге толық мүмкіндік берілмеді.

4. Саланың басты қозғаушы күші арнайы мамандар емес, өз бетімен ізденушілер болды.

Әдебиеттер тізімі

1 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. — Т. 1.: Структуры повседневности: возможное и невозможное / Б. Фернан; пер. с фр. Л.Е. Куббеля. — М.: Прогресс, 1986. — 622 с.

2 Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри; пер. с фр. В.А. Бабинцева и Я.Ю. Старцева. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. — 541 с.

3 История частной жизни: моногр.: [В 5-и т.]. — Т. 5: От I мировой войны до конца XX в. / под общ. ред. Филиппа Арьеса и Жоржа Дюби. — М.: Новое лит. обозрение, 2017. — 676 с.

- 4 Багдасарян С.Д. Быт, труд и семья крестьян эпохи нэпа: историческая повседневность южно-российской деревни в 1920-е годы / С.Д. Багдасарян. — Новочеркасск: Лик, 2015. — 312 с.
- 5 Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX–начала XX века) / В.Б. Безгин. — Тамбов: Изд-во Тамбов. гос. тех. ун-та. 2004. — 304 с.
- 6 Бердинских В.А. Русская деревня: быт и нравы / В.А. Бердинских. — М.: Ломоносов, 2013. — 266 с.
- 7 Котов Г.Г. Экономические и социальные проблемы села на современном этапе / Г.Г. Котов. — М.: Колос, 1979. — 255 с.
- 8 Рогачев А.А. Социальное развитие села / А.А. Рогачев. — Алма-Ата: Кайнар, 1987. — 158 с.
- 9 Кудайбергенов А.Н. За высокую культуру села / А.Н. Кудайбергенов. — Алма-Ата: Казахстан, 1976. — 120 с.
- 10 Аманбаев К.А. В сфере труда, учебы и быта / К.А. Аманбаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1982. — 49 с.
- 11 Алдабергенов У.А. Стирание граней между городом и деревней / У.А. Алдабергенов. — Алма-Ата: Казахстан, 1977. — 151 с.
- 12 Жумашев Р.М. Очерки истории культуры Казахстана (1917–1991 гг.) / Р.М. Жумашев. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. — 148 с.
- 13 Капаева А. Культура и политика (государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-х–1991 гг.) / А. Капаева. — Алматы: Атамұра, 2004. — 327 с.
- 14 История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946–1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории): моногр. / под общ. ред. З.Г. Сактагановой. — Караганда: Гласир, 2017. — 456 с.
- 15 Тлеужанова М.К. Культурная жизнь Центрального Казахстана (70–80 годы XX в.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.К. Тлеужанова. — Алматы, 1997. — 23 с.
- 16 Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история / Т.К. Щеглова. — Барнаул: БГПУ, 2008. — 526 с.
- 17 ГА РФ. — Ф. 9527. — Оп. 1. — Д. 963.
- 18 Муканов Т.О. 01.10.1946 жылы туған, жазба уақыты: 26.12.21 ж., Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Ақтоғай ауданында тұрған.
- 19 ГА РФ. — Ф. 9527. — Оп. 1. — Д. 1348.
- 20 Садуақасов Т. 01.09.1949 жылы туған, жазба уақыты: 08.04.2021 ж., Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Қарқаралы ауданында тұрған.
- 21 РГАСПИ. — Ф.630. — Оп.1. — Д.54.
- 22 Тойшыкенов А. 20.01.1941 жылы туған, жазба уақыты: 9–10.04.2021 ж., Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Ақтоғай ауданында тұрған.
- 23 РГАСПИ. — Ф. 630. — Оп. 1. — Д. 60.
- 24 Шыңғысов А. 08.03.1954 жылы туған, жазба уақыты: 15.07.2021 ж., Талды с., 1964–1985 жылдары Қарқаралы ауданында тұрған.
- 25 ЦГА РК. — Ф. 1890. — Оп. 3. — Д. 830.
- 26 Кабыкенов Ш. 23.11.1949 жылы туған, жазба уақыты: 26.06.2021 ж., Егіндібұлақ с., 1964–1985 Егіндібұлақ ауданында жылдары тұрған.
- 27 ЦГА РК. — Ф. 1890. — Оп. 3. — Д. 1471.
- 28 ЦГА РК. — Ф. 1890. — Оп. 3. — Д. 1767.
- 29 Амирбаева М.М. 04.03.1952 жылы туған, жазба уақыты: 26.06.2021 ж., Егіндібұлақ с., 1964–1985 жылдары Егіндібұлақ ауданында тұрған.
- 30 Арконов Т.Ж. 17.11.1936 жылы туған, жазба уақыты: 07.04.21 ж., Қарағанды қ., 1964–1985 жылдары Егіндібұлақ ауданында тұрған.

М.Ы. Ыбырайхан, З.Г. Сактаганова

К вопросу о развитии и роли культуры в сельской повседневности Центрального Казахстана в 1964–1985 гг.

Культура и искусство являются важными сферами, определяющими динамику и тенденции в повседневной жизни населения. В статье рассмотрены вопросы развития культуры и ее роль в повседневной жизни сельчан Центрального Казахстана в 1964–1985 гг. Исследование построено на основе архивных документов (материалов российских архивов — РГАСПИ и ГА РФ и казахстанских — ЦГА РК) и данных интервьюирования, проведенных авторами с жителями Карқаралинского, Егіндібұлақского и других районов Карагандинского региона. Изучение специфики развития культуры и проведения культурных акций/проектов в казахских сельских районах позволяет сделать вывод о том, что участие в них носило массовый характер. Проводимые мероприятия не ставили задачу и не использовались для возрождения национального духа, а играли институциональную роль как идеологический инструмент государства в деле пропаганды коммунистических идей. В результате исследования были выявлены достижения и недостатки развития в сельской культурной повседневности, определены положение и место национальной культуры и искусства в сельской повседневности региона. В

заклучение статьи резюмировано, что в изучаемый период в сельской местности развитие советской культуры шло достаточно активно, однако существовали определенные трудности и препятствия для развития казахской национальной культуры и искусства в целом.

Ключевые слова: повседневная жизнь, Центральный Казахстан, культура, искусство, клуб, Дом культуры, кино, айтыс, ансамбль, автоклуб, песня, танец.

M.Y. Ybyraikhan, Z.G. Saktaganova

On the development and role of culture in rural everyday life of Central Kazakhstan in 1964–1985

Culture and art are important spheres that determine the dynamics and trends in the daily life of the population. The article examines the issues of cultural development and its role in the daily life of the villagers of Central Kazakhstan in 1964–1985. The study is based on archival documents (materials from Russian archives — RGASPI and GARFA, Kazakh archives — Central State Administration of the Republic of Kazakhstan) and interview materials conducted by the authors with Kazakh villagers of Karkaraly, Egyndybulak, and other districts of the region. The study of the specifics of the development of culture and the holding of cultural events/projects in Kazakh rural areas allows us to conclude that participation in them was massive. The events held did not set a task and were not used to revive the national spirit, but played an institutional role as an ideological tool of the state in promoting communist ideas. As a result of the study, achievements and shortcomings of development in rural cultural everyday life were identified, the position and place of national culture and art in rural everyday life of the region were determined. In conclusion, in the studied decades in rural areas, the development of Soviet culture was active, but there were certain difficulties and obstacles to the development of Kazakh national culture and art.

Keywords: everyday life, Central Kazakhstan, culture, art, club, House of Culture, cinema, aitys, ensemble, auto club, song, dance.

References

- 1 Brodel, F. (1986). *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII vv. T.1. Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe* [Material civilization, economy and Capitalism, XV–XVIII centuries. Vol. 1.: Structures of everyday life: possible and impossible]. (L.E. Kubbel, Trans). (Vols. 1–3). Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Le Rua Ladiuri, E. (2001). *Montaiiu, oksitanskaia derevnia (1294–1324)* [Montayu, Occitan village (1294–1324)]. (V.A. Babintsev, Ya.Yu. Startsev, Trans). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 3 Ares, F., & Diubi, Zh. (Eds.). (2017). *Istoriia chastnoi zhizni: monografiia: [V 5-i tomakh]. T. 5: Ot I mirovoi voiny do kontsa XX v.* [The history of private life: monograph: Vol. 5: From the First World War to the end of the XX century.]. (Vols. 1–5; Vol. 5). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 4 Bagdasarian, S.D. (2015). *Byt, trud i semia krestian epokhi nepa: istoricheskaiia povsednevnost yuzhno-rossiiskoi derevni v 1920-e gody* [Life, work and family of peasants of the NEP era: the Historical everyday life of the South Russian village in the 1920s]. Novocheerkassk: Lik [in Russian].
- 5 Bezgin, V.B. (2004). *Krestianskaia povsednevnost (traditsii kontsa XIX–nachala XX veka)* [Peasant everyday life (traditions of the late XIX–early XX century)]. Tambov: Izdatelstvo Tambovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta [in Russian].
- 6 Berdinskikh, V.A. (2013). *Russkaia derevnia: byt i nrawy* [Russian village: life and customs]. Moscow: Lomonosov [in Russian].
- 7 Kotov, G.G. (1979). *Ekonomicheskie i sotsialnye problemy sela na sovremennom etape* [Economic and social problems of the village at the present stage]. Moscow: Kolos [in Russian].
- 8 Rogachev, A.A. (1987). *Sotsialnoe razvitie sela* [Social development of the village]. Alma-Ata: Kainar [in Russian].
- 9 Kudaibergenov, A.N. (1976). *Za vysokuiu kulturu sela* [For the high culture of the village]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 10 Amanbaev, K.A. (1982). *V sfere truda, ucheby i byta* [In the sphere of work, study and life]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 11 Aldabergenov, U.A. (1977). *Stiranje granei mezhdou gorodom i derevnei* [Blurring the lines between the city and the countryside]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 12 Zhumashev, R.M. (2002). *Ocherki istorii kultury Kazakhstana (1917–1991 gg.)* [Essays on the history of culture of Kazakhstan (1917–1991)]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 13 Капаева, А. (2004). *Kultura i politika (gosudarstvennaia politika v oblasti kultury v Kazakhstane vo vtoroi polovine 1940-kh–1991 gg.)* [Culture and politics (state policy in the field of culture in Kazakhstan in the second half of the 1940s–1991)]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 14 Saktaganova, Z.G. (Eds.). *Istoriia gorodskoi povsednevnosti Tsentralnogo Kazakhstana v 1946–1991 gody (s siuzhetami demograficheskoi i sotsialnoi istorii)* [The history of urban everyday life in Central Kazakhstan in 1946–1991 (with plots of demographic and social history)]. Karaganda: Glasir [in Russian].

15 Tleuzhanova, M.K. (1997). Kulturnaia zhizn Tsentralnogo Kazakhstana (70–80 gody XX v.) [Cultural life of Central Kazakhstan (70–80 years of XX century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].

16 Shcheglova, T.K. (2008). Derevnia i krestianstvo Altaiskogo kraia v XX veke. Ustnaia istoriia [The village and the peasantry of the Altai Territory in the XX century. Oral history]. Barnaul: Bashkirskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].

17 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9527. — Op. 1. — D. 963 [in Russian].

18 Mukanov, T.O. 01.10.1946 zhyly tugan, zhazba uaqyty: 26.12.21 zh., Qaragandy q., 1964–1985 zhyldary Aqtogai audanynda turgan [Born on 01.10.1946, recording time: 26.12.21, Karaganda, lived in Aktogay district in 1964–1985]. [in Kazakh].

19 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 9527. — Op. 1. — D. 1348 [in Russian].

20 Saduakasov, T. 01.09.1949 zhyly tugan, zhazba uaqyty: 08.04.2021 zh., Qaragandy q., 1964–1985 zhyldary Qarqaraly audanynda turgan [Born on 01.09.1949, date of entry: 08.04.2021, Karaganda, lived in Karkaraly district in 1964–1985]. [in Kazakh].

21 RGASPI [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 630. — Op. 1. — D. 54 [in Russian].

22 Toishykenov, A. 20.01.1941 zhyly tugan, zhazba uaqyty: 9–10.04.2021 zh., Qaragandy q., 1964–1985 zhyldary Aqtogai audanynda turgan [Born on 20.01.1941, recording time: 9–10.04.2021, Karaganda, lived in Aktogay district in 1964–1985] [in Kazakh].

23 RGASPI [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F.630. — Op.1. — D.60 [in Russian].

24 Shyngysov, A. 08.03.1954 zhyly tugan, zhazba uaqyty: 15.07.2021 zh., Taldy s. 1964–1985 zhyldary Qarqaraly audanynda turgan [Born on 08.03.1954, date of entry: 15.07.2021, Taldy village, lived in Karkaraly district in 1964–1985]. [in Kazakh].

25 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1890. — Op. 3. — D. 830 [in Russian].

26 Kabykenov, Sh. 23.11.1949 zhyly tugan, zhazba uaqyty: 26.06.2021 zh., Egindibulaq s., 1964–1985 zhyldary Egindibulaq audanynda turgan [Born on 23.11.1949, date of entry: 26.06.2021, yegindybulak village, lived in Yegindybulak district in 1964–1985]. [in Kazakh].

27 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1890. — Op. 3. — D. 1471 [in Russian].

28 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1890. — Op. 3. — D. 1767 [in Russian].

29 Amirbaeva, M.M. 04.03.1952 zhyly tugan, zhazba uaqyty: 26.06.2021 zh., Egindibulaq s., 1964–1985 zhyldary Egindibulaq audanynda turgan [Born on 04.03.1952, date of entry: 26.06.2021, yegindybulak village, lived in Yegindybulak district in 1964–1985]. [in Kazakh].

30 Arkonov, T.Zh. 17.11.1936 zhyly tugan, zhazba uaqyty: 07.04.21 zh., Qaragandy q., 1964–1985 zhyldary Egindibulaq audanynda turgan [Born on 17.11.1936, date of entry: 07.04.21, Karaganda, lived in Yegindybulak district in 1964–1985]. [in Kazakh].

Г.Б. Нарымбет*, С.К. Кабылтаева, Г.Д. Байбосынова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: n.gulnur_85@mail.ru; utebaeva81@mail.ru; gulza-79@mail.ru)*

Жошы ұлысы тарихын зерттеудегі қазақ батырлар жырының тарихи дерек ретіндегі рөлі

Мақалада батырлар жырын тарихи дерек ретінде қарастырудың қажеттілігі жекелеген халықтардың тарихи сана-сезімінің өсуімен және қазіргі заманғы ғылымның талабымен түсіндірілген. Авторлар Едіге батыр жырының өзіндік ерекше орнын және оның идеясы мен мотивін анықтаған. Жырдың негізінде түркі халықтарының әлеуметтік-саяси және мәдени саладағы тарихи оқиғаларын зерттеудің маңыздылығы атап көрсетілген.

Кілт сөздер: батырлар жыры, Едіге батыр жыры, эпос, тарих, фольклор, тарихи дерек, Алтын Орда, Жошы ұлысы.

Кіріспе

Әрбір тарихи кезеңнің өз идеологиясы мен мәдениеті бар және оның әрбір тарихи кезеңдегі маңызды компоненттерінің бірі — халық шығармашылығы. Фольклорлық мұра — ұжымдық ой бола отырып, әлеуметтік-саяси, эстетикалық, этикалық және діни көзқарасты көрсетіп, әрбір халықтың жылнамалық жинағын құрайды. Жошы ұлысы халықтарының фольклоры, соның ішінде олардың рухани мәдениеті бірден қалыптасқан жоқ. Ол өзіне дейінгі кезеңнің фольклоры, мифологиясы, этникалық тарихы мен дәстүрінің жалғасы ретінде пайда болды және бұл Алтын Орда кезеңінің фольклорында байқалады. Сол кездің өзіне дейінгі кезеңнің дәстүрі негізінде қалыптасты және Алтын Ордамен экономикалық, саяси, қоғамдық байланыста болған халықтардың фольклорының ықпалына түсті. Осылайша, аталған кезеңнің фольклоры бір жағынан сол халықтардың мифологиясына сүйене отырып дамыса, екінші жағынан жекелеген әрбір халықтың тарихын, өмірлік мұраты мен тарихының көрінісі болып саналады. Осымен бірге, фольклор өз дәуірі идеологиясының бір түрі. Сондықтан, фольклорда сақталған мәліметтер түркі халықтарының дүниетанымын терең түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ батырлар жырының арасында «Едіге батыр» жырының өзіндік ерекше орны бар.

Өзімізге белгілі, ХХ ғ. 40 жылдарынан бастап Едіге батыр және оның ұрпақтарына байланысты жырлардың бәрі де жарияланбай келді. Себебі татар обкомының жұмысы туралы 1944 ж. тамызда «Татарстан партия ұйымы бұқаралық-саяси және идеологиялық жұмысының жайы мен оны жақсартудың шаралары туралы» ВКП(б) Орталық Комитеті қаулы алып, сонда қатты сыналды. Бұл өткен заманды дәріптеушілік, бұнда басқыншылықты ақтау бар деген айып тағылды. Осымен бірге, 1947 ж. бастап Қазақстанда да едігетану тоқтатылды. 1947 ж. 21 қаңтарда ҚК(б)П Орталық Комитетінің қаралы қаулысы шығып, онда «Қазақ әдебиеті тарихын» құрастырушылардың саяси босандығы сынға алынды. Қаулы шыққан соң құрастырылып жатқан «Қазақ әдебиеті тарихының» бірінші томына енген «Едіге» жыры, оның ұрпақтарына қатысты «Орақ-Мамай» жыры алынып тасталынды. 1953 ж. Қазақ КСР Ғылым академиясының Президиумының ұйымдастыруымен өткізілген қазақ эпосы туралы пікірталасы негізінде бұл жырларға одан әрі айып тағылды. Сондықтан осы уақытқа дейін жүзеге аспай келе жатқан эпостың ұлттық нұсқаларын тәуелсіз көзқарас тұрғысынан салыстыра зерттеу өзекті болып саналады.

«Едіге батыр» жырының басты кейіпкерлерінің Едіге, Тоқтамыс хан, Ақсақ Темір, Нұраддин сияқты дүниежүзіне танымал тұлғалар болуы жырдың тарихи негіздеріне айрықша назар аударуды талап етті. Себебі заманында жарты әлемді біріктірген айбынды Алтын Орданы он сегіз жыл билеген Тоқтамыс хан, он жеті жыл бойы оның билік тұтқасын ұстаған Едіге, әлемге әйгілі жиһангер Ақсақ Темір есімдерінің өзі жырға үлкен тарихи тұрғыдан қызығушылық тудырады.

Зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық-әдіснамалық негізін диалектика және объективтілік принциптері құрайды. «Едіге батыр» жырының дамуын, оның себеп-салдарын анықтау барысында диалектика

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: n.gulnur_85@mail.ru

принципі пайдаланылды. Объективтілік принципі «Едіге батыр» жырының тарихи дерек ретіндегі рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Историзм принципі белгілі бір кезеңде және орында нақты бір тарихи оқиғалардың ықпалы арқасында пайда болған фольклорлық құбылыстардың (сюжеттердің, образдардың, мотивтердің т.б.) пайда болуын зерттеуде басшылыққа алынды. Зерттеудің негізгі әдістері – сипаттау, салыстырмалық-тарихи, тарихи-типологиялық әдістері. Олардың негізінде «Едіге батыр» жырының сюжеті мен мазмұнына талдау жасалған.

Талқылау

Тарихи және мәдени тұрғыдан алған кезде түркі халықтары Алтын Орданың мұрагерлері. Қазіргі қазақтар, татарлар, қырғыздар т.б. түркі халықтары жеке этнос ретінде Алтын Орда кезеңінде қалыптаса бастады. Сондықтан, осы кезеңнің фольклорлық мұрасы түркі халықтарының ортақ игілігі болып саналады. Әрине, Алтын Орда кезеңі қазақ халқының мемлекеттік тарихында, оның өнері мен әдебиетінде үлкен рөл атқарды. Алтын Орда кезеңінің әйгілі қайраткерлер есімдерінің батырлар жырларында сақталып қалғаны және қазақ халқының тарихы ауызша тарих айту дәстүрі шежіре, тарихи аңыз-әңгімелер, ақын-жыраулардың толғаулары арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырғаны баршаға мәлім. Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы, әсіресе XIII-XVIII ғасырларда күшті дамыды. Қыпшақтар мен басқа да түркі тайпаларының өркен жайған ауызша поэзиясы болды. Көркем сөздің нағыз шебері болған Сыпыра жырау мен Қодан тайшы, Асан қайғы мен Қазтуған (XIV-XVI ғғ.) жыраулардың шығармашылығы кеңінен танылып, олар шығарған тарихи шындықты бейнелейтін батырлар жыры халық зердесінде сақталды. Алтын Орда мен Дешті Қыпшақ халқының тарихын бейнелейтін «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Едіге батыр» және басқа жырларды солардың қатарына жатқызуға болады.

Осылардың ішінде «Едіге батыр» эпосы Алтын Орда дәуірі әдебиетінің құрамына кіреді. Көптеген қаһармандық эпостардан тарихта жасаған адамдардың бейнесін іздеу мүмкін емес, ал «Едіге батырға» зор тағдырлық, танытқыштық қуат беріп тұрған қиялдағы емес, халықтық санада өшпестей болып танбалған Алтын Орда дәуіріндегі ірі оқиғалардың ізі екені даусыз. «Едігенің» көп версиялы, ондаған нұсқалы, халық жүрегіне жақын болып қалыптасуының негізгі бір себебі тілінің көркем, композициясының шебер болғандығына ғана байланысты емес, түркі халықтарының есінен кетпестей орын алған сол оқиғаларға да қатысты. Едіге жырындағы оқиғалар ХІҮ ғасырдың ортасы мен ХҮІ ғасыр аралығын қамтиды. Ал оқиғалардың өткен жерлері — Дешті Қыпшақ аумағы мен оған іргелес аймақтар.

Жырдың дәстүрлі нұсқаларын кезінде Ш. Уәлиханов, П.М. Мелиоранский, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, И.Н. Березин, А. Беляев, Н.И. Веселовский, Ә. Диваев, С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов сияқты ғалымдар мен жазушылар зерттеп, жоғары бағалаған. Академик В.М. Жирмунскийдің айтуынша, «Ер Едіге» жырының орыс тіліне аударылған 30 нұсқасы (оның 15-і колжазба күйінде сақтаулы) бар. Ал Қазақстанның Орталық ғылыми кітапханасында жырдың 6 нұсқасы сақталған.

«Едіге» эпосын зерттеу мәселесі кеш қолға алынған. Жырды алғаш баспасөз бетінде жариялаған түркі халықтарының фольклорын зерттеуде көп еңбек еткен Ресей Ғылым академиясының шығыстану саласындағы тұңғыш корреспондент-мүшесі Г.И. Спасский (1783-1864) болды. Ол 1818-1824 жылдары Санкт-Петербургте «Сибирский вестник» деген журнал шығарған. Журналда жалғыз Сібір ғана емес, Қазақстан мен Орта Азия халықтарының этнографиясы мен географиясы, фольклоры мен тарихы туралы материалдар басылып тұрды. Ғалым «Едігенің» үзіндісін қара сөз түрінде жазып алып, өз журналында 1820 жылы жариялады [1].

Жалпы, біз қарастырып отырған тұста, яғни Алтын Орда мемлекетінің ең күшейіп, гүлденген тұсы Өзбек хан билігі кезінде-ақ мемлекеттің болашақ дағдарысының шарттары пісіп-жетіле бастаған болатын. Соның бір көрінісі жергілікті ру-тайпалардың басшылары болып келетін әмірлер билігі мен ықпалының күшейе түсуінен көрінеді. Міне, осы тұста Алтын Орда халқын құраған ірі тайпалардың ықпалы өсе түседі. Сондықтан жергілікті ру-тайпа өкілдерінен шыққан тарихи тұлғалар басқа да тайпа көсемдерінің қолдауына сүйеніп, жоғарғы билікке ұмтыла бастайды. Бұл процесс, әсіресе, Алтын Орда тарихындағы «дүрбелең кезең» деген атпен белгілі 1360-1380 жылдар аралығында айқын көрініс берді. Алтын Орданың оң қанатындағы қыят Мамай, қожа Шеркеш және т.б. әмірлер сарайдағы билікке ұмтылса, сол қанаттан Қызыр, Орда Мелик-шейх, Темір қожа, Мүрид, Ерзеннің ұлы Қасым хан, Шымтайдың ұлы Орыс хан сияқты Жошы ұрпақтары Ақ Орда мен Алтын Орданы біріктіруге, өз биліктерін орнатуға ұмтылады. Ал 1370 жылдардың аяғында сарай тағы үшін күрес Орыс хан мен Мамай арасында өріс алады. Осы тұста Орыс ханның бас әмірі болған Балтықшаның баласы әмір Едігенің де саяси өсуі басталады. Әрине, Едіге есімі келесі бір билеуші Тоқтамыс есімімен ты-

ғыз байланысты. Орыс ханның және оның мұрагерлерінің басты жауына айналған Тоқтамыс Әмір Темірдің көмегімен Орыс хан мұрагерлерін жеңіп, Ақ Ордадағы билікті иеленгені белгілі [2; 114].

«Едіге» жырында тарихи оқиғалар жаңғырығы айқын байқалады. Сол себепті кейбір татар, қарақалпақ ғалымдары бұл туындыны тарихи жыр мен батырлар жыры ортасындағы аралық жанр деп қарайды. Эпос тарихи аңыз негізінде туындағандықтан, оны сол дәуірдегі нақтылы тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайларды баяндайтын еңбектермен салыстыра зерделеу шындық пен аңыздың арақатысын айқындай түспек. Ал шығарманың бас қаһарманы — Едігенің өмір сүрген кезеңі мен тарихи орнын Алтын Орда мемлекетінің тағдырынан бөлек алып қарау мүмкін емес [3].

Едіге туралы В.М. Жирмунский: «Сөз жоқ, Едігенің өмірі тұсында-ақ оның есімінің айналасында аңыздар қалыптаса бастады. Оның жеке батылдығы, әскери жетістіктері, елдегі тәртіп пен бірлікті қолдаған басқарушы ретіндегі беделі Едігені танымал етті және оның есімін ұрпақтарының жадында сақталып қалуына ықпал етті», – деп тұжырымдайды [4; 377]. Орыс хан балаларына қарсы соғыста Едіге Тоқтамыстың жанында болғанын тарихшылар дәлелдеген. Көк Орданың тағына отырған соң, Тоқтамыс Едігені үлкен билікке жеткізеді. Тоқтамыс пен Едігенің тату шағы эпостың қазақша нұсқасында:

Жаурындары жақталы,
Түйме бауы тартпалы,
Ал қаракіс тон берді, -
Аны үстіңе ки деді,
Көкала жорға ат мін деді
...Қырымнан дау келсе,
Ал, Едігем, соны сен бітір деді.
Қырымнан жау келсе,
Ал, Едігем, соны сен қыр деді, - деп баяндалған [5; 29].

Едігенің бейнесін ибн Арабшах: «Был он очень смугл (лицом), среднего роста, плотного телосложения, отважен, страшен на вид, высокого ума, щедр, с приятной улыбкой, меткой пронизательности и сообразительности, любитель ученых и достойных людей, сближался с благочестивцами и факирами, беседовал (шутил) с ними в самых ласковых выражениях и шуточных намеках, — деп суреттейді [6; 37]. Сайыпқыран қолбасының халық эпосындағы бейнесі тарихшы сөзіне сай келуі таңырқарлық нәрсе. Мәселен, Ерполат жыршы нұсқасында Едіге:

Рүстем кепті айбатты,
Самрұқтай сымбатты,
Арбадан кең көкірегі,
Арыстан жуан білегі,
Тепсінгенде ер қорыққан,
Дәрия қатып мұз болған,
«Лалалауласқан» қалмақтың
Тоқсанға шыққан кемпірі,
Қорыққаннан қыз болғандай
Айбатты мейман келіп тұр, - деп бейнеленсе, ноғай нұсқасында оның айбатын Сыпыра жырау былайша көрсетеді [7]:

Хан Яныбек хан болған.
Аны коърип мен оъзим,
...Нардынъ бойын шорт кескен
Бердибекти коъргенмен.
Зоньги бавы уъзбе алтын,
Терлиги шым алтын,
Ювенининъ басы алтын,
Куйысканы куйма алтын
Хан Оъзбек хан болған,
Аны коърип мен оъзим,
Аннан калган кары ман.
Кубугулдынъ асылы
Аннан да артык усайды [7].

Мемлекетінің абыройын асырып, іргесін қайта бекіткен, батысында әйгілі Витовтты, шығысында Ақсақ Темірді тоқтатқан, көреген саясаткер, сайыпқыран қолбасы туралы халық эпосы:

Кеспе-кеспе сары алтын
Кесіп олжа қылдырды.
Еділ жұртын жыйдырып,
Үлкен бір той қылдырды.
Ағаларды алдырып,
Кеңессіз өскен бұл жұртты
Кеңесті жұрт қылдырды,
Қаланы қайта тұрғызды,
Еліне иелік тұттырды
Ортасына ару орда қондырды, – дейді [5].

Едігеден кейін Алтын Орданың шаңырағы шайқалып, бұрынғы күш-қуаты кеми береді. Бұл жөнінде қазақ жыршылары оны:

Едігем менің ер еді,
Елдің қамын жер еді... - деп жоқтады [5].

Бұл жырдағы әр жолдан Едіге бидің тұлғалық болмысы толық ашылып тұр деуге болады. Бірінші жол — оның ер, азамат, тұлға екендігін айтса, екінші жолдан — халықтың мүддесін ойлаған басшы, көсем болғандығын көреміз. Ал үшінші, төртінші жолдар Едіге бидің — қайтпас батыр, қолбасшы, ел қорғаны болғандығын көрсетсе, қалған соңғы екі жол тарихи тұлғаның би, шешендігін айқындап тұр.

Сондықтан, мәселені зерттеуде жазба деректермен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін де дерек ретінде талдау өзекті. Себебі, ауыз әдебиетіндегі мағлұматтар Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми айналымға түскен жазба деректердің кең көлемін этникалық тарихтың дерегі ретінде жан-жақты қарастыруға, оларды толықтыра түсуге мүмкіндік береді.

Зерттеушілер М.С. Ноғайбаева мен Б.Б. Кәрімбаевтың пікірінше ауыз әдебиеті материалдарын жазба дерек мәліметтерімен салыстыра қарағанда мынадай ерекшеліктерді аңғарамыз. Жазба дерек мәліметінде ақпараттардың сақталынуы ауыз әдебиетіне қарағанда анағұрлым жақсы болса, XIII-XV ғасырлардағы шығыс Дешті Қыпшақта болған тарихи болмыстың бейнеленуі жазба деректерден гөрі ауыз әдебиетінде анағұрлым жақсы көрінеді. Жазба деректер авторлары көбінесе сырттан келген адамдар болғандықтан, олар оқиғалар мен процестердің сыртқы мазмұнын көрсетумен шектеледі. Ал ауыз әдебиетінің материалдарында тарихи болмыстың сыртқы мазмұнымен қатар, оның ішкі мәні де көрініс береді. Осы жағынан алғанда ауызша дерек мәліметтерінің жазба деректерден бір артықшылығы байқалады [2].

Қорытынды

Қазақтың батырлар жыры эпосқа тән аңыз сияктанғанмен, олардың бәрі дерлік тарихи оқиғаларға құрылған. Бұл тарихи кезең Қазақ хандығы құрылуының алғышарттарының кезеңіне жататындықтан аталған жырларда сол дәуірдің қоғамдық өмірін бейнелейтін мәліметтер кездеседі. Жырдың негізгі идеясы — мемлекеттік мүдде деңгейіндегі батыр тұлғалардың күресі болса, негізгі мотиві батырлықты, ерлікті, туған өлкеге деген сүйіспеншілікті, жауға деген қастандықты, достық пен әділдікті мадақтау. Орта ғасырлардың жоғары көркемдік тарихи-әдеби шығармасы бола отырып, қазақ батырлар жыры қазіргі кезеңнің өзінде халықты саяси-идеялық және эстетикалық тәрбиелеудің құралына айналып, үлкен тәжірибелік мәнге ие болып отыр. Осымен бірге, қазақ батырлар жыры түркі халықтарының тарихы, қоғамдық-саяси және мәдени өмірі жөнінде құнды ақпарат береді. Өзінің батырын және онымен байланысты оқиғаларды дәріптеп, «Едіге батыр» жыры халық тарихының ғапырлық шымылдығын ашады.

Үш ғасырға жуық өмір сүрген Алтын Орда тарихында ресми түрде тақты иеленген хандармен қатар, оның тарихында билеуші әулеттің өкілі болмаса да, терең із қалдырған өзге де тұлғалар жетіп артылады. Тіпті олардың кейбіреулерінің рөлі ресми хандардың рөлінен де басымырақ. Солардың қатарында Едіге бидің (1357-1419 жж.) есімі ерекше айтылады. Алтын Ордадағы ыдыраушылық кезеңінде ол тарих мінберіне көтеріліп, 25 жылдай империя тарихында басты рөлдердің бірін ойнайды. Ширек ғасырға жуық Алтын Орданың күйреуін тежеп, оны қалпына келтіруге ұмтылады. Сонымен бірге қалыптасқан заман талабына сай жаңа мемлекеттілік құрылымға — Ноғай Ордасына негіз қалап береді. Сондай-ақ оның ұрпақтары күні бүгінге дейін өздерінің шығу тектерін Едіге бимен тікелей байланыстырып, мақтан етеді.

Атап айтқанда, Едіге батыр жырында танымал тарихи тұлғалар — Алтын Орда ханы Тоқтамыс, Мавераннахр билеушісі Әмір Темір, Алтын Орда ханының әмірі және Жошы ұлысының билеушісі Едіге жөнінде дәріптеледі. Осы барлық үш басты кейіпкерге әлеуметтік және саяси тұрғыдан сипаттама берілген және Жошы ұлысы аталатын ауқымды территорияда орын алған оқиғалар көрсетілген.

Сондықтан, қазақтың батырлар жыры, соның ішінде «Едіге батыр» жырының тарихи дерек ретіндегі рөлі жоғары деген тұжырым шығаруға негіз бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Миров М.О. «Едіге батыр» — Алтын Орда дәуіріндегі ірі оқиғалардың ізі [Электрондық ресурс] / М.О. Миров // https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/edge-batyir-altyin-orda-daurndeg-r-okigalardyin-z-134923/.
- 2 Ноғайбаева М.С. Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты ауыз әдебиетінің деректерін талдау / М.С. Ноғайбаева, Б.Б. Кәрібаев // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. — 2016. — №3(82). — Б. 113-118.
- 3 Асанов Ж. «Едіге» эпосы: эпикалық шындық пен тарихи шындық [Электрондық ресурс] / Ж. Асанов // <https://aqtobegazeti.kz/?p=21334>.
- 4 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос / В.М. Жирмунский. — Л.: Наука, 1997. — 728 с.
- 5 Мағауин Е. Едіге / Е. Мағауин. — Алматы: Айқап, 1993. — 76 б.
- 6 Ибн Арабшах. Чудеса предопределения в судьбах Тимура // Ибн Арабшах / История Казахстана в арабских источниках. — Т. 1. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 711 с.
- 7 Асанов Ж.А. «Едіге жыры» — тарихи-қаһармандық эпос. Филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты. Мамандығы 10.01.09 — фольклортану. [Электрондық ресурс] / Ж.А. Асанов. — Алматы, 2010. // http://edigey.blogspot.com/2014/06/blog-post_4.html.

Г.Б. Нарымбет, С.К. Кабылтаева, Г.Д. Байбосынова

Роль казахского героического эпоса как исторического источника в изучении истории Улуса Джучи

Необходимость изучения казахского героического эпоса в качестве исторического источника продиктована ростом исторического сознания отдельных народов, включая потребности современной науки. Авторами всесторонне изучены место, идея и мотив казахского героического эпоса «Едіге». В настоящей статье определено значение героического эпоса в изучении социально-политической и культурной жизни тюркского народа.

Ключевые слова: героический эпос, эпос «Едіге», история, фольклор, исторический источник, Золотая Орда, Улус Джучи, тюркский народ..

G.B. Narymbet, S.K. Kabylytayeva, , G.D Baibosynova

The role of the Kazakh heroic epic as a historical source in the study of the history of Ulus Jochi

The need to study the Kazakh heroic epic as a historical source is explained by the growth of the historical consciousness of individual peoples, including the needs of modern science. The authors determine the place, idea and motive of the Kazakh heroic epic Edige. The article defines the significance of the heroic epic in the study of the socio-political and cultural life of the Turkic people.

Key words: heroic epic, epic Edige, history, folklore, historical source, Golden Horde, Ulus Jochi

References

- 1 Mirov, M.O. «Edige batyr» — Altyn Orda daurindegi iri oqigalardyn izi ["Edige Batyr" is a trace of major events of the Golden Horde era]. Retrieved from https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/edge-batyir-altyin-orda-daurndeg-r-okigalardyin-z-134923/ [in Kazakh].
- 2 Nogaibayeva, M.S. & B.B. Karibayev. (2016). Altyn Ordany etnikalyq tarikhyna qatysty auyz adebietinin derekterin taldau [Analysis of oral literature data related to the ethnic history of the Golden Horde]. *Qazaq ultyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. History series*, 3(82), 113-118 [in Kazakh].
- 3 Asanov, Zh. «Edige» epusy: epikalyq shyndyq pen tarikh shyndyq ["Edige" epic: epic truth and historical truth]. Retrieved from <https://aqtobegazeti.kz/?p=21334> [in Kazakh].
- 4 Zhirmunskii, V.M. (1993). Tjurkskii geroicheskii epos [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 5 Magauin, E. Edige [Edige]. Almaty: Aikap [in Kazakh].
- 6 Arabshakh Ibn. (2005). Chudesa predopredeleniia v sudbakh Timura [Miracles of predestination in Timur's fate]. *Istoriia Kazakhstana v arabskikh istochnikakh — History of Kakhakhstan in Arabic sources*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 7 Asanov, Zh.A. «Edige zhyry» — tarikh-qakharmandyq epos ["Song of Ediga" is a historical heroic epic]. Retrieved from http://edigey.blogspot.com/2014/06/blog-post_4.html [in Kazakh].

К.К. Наурызова*, Б.Қ. Исабек

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: karla_87.87@mail.ru; isabekb@mail.ru)

Қазақстанның қоғамдық-саяси тарихын зерттеудегі «Ақ жол» газетінің дерек ретіндегі рөлі

Мақалада кез келген бір тарихи мәселені зерттеу барысында тарихи жазба деректерінің кешенді түрі ретінде мерзімді басылым материалдарының маңыздылығы анықталған. Авторлар тарихи деректер жүйесіндегі мерзімді басылымдардың орнын анықтау мәселесіне қатысты көзқарастарды қарастырған. XX ғ. 20-шы жылдарындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси тарихын зерттеу барысында қосымша тарихи дерек көзі ретінде «Ақ жол» газетінің рөлі мен маңыздылығы зерттелген. Сонымен қатар «Ақ жол» газетінің беттерінде жарық көрген бірқатар мақалаларға талдау жасау арқылы газеттің дерек ретіндегі мәнін анықтаған.

Кілт сөздер: «Ақ жол» газеті, мерзімді басылым, Қазақстан тарихы, тарихи дерек, деректану.

Kipicne

Соңғы екі он жылдықтағы әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құрулар көптеген мәселелерге жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік тудырғаны белгілі. Зерттеушілер тарихи деректерді, соның ішінде мерзімді басылымдарды басқа көзқараспен бағалай бастады. Кез келген тарихи дерек өз дәуірінің ерекшеліктерімен және қоғамымен байланысты. Мерзімді басылымдарға талдау жасау барысында XX ғ. 20-шы жылдарында теледидардың, көптеген елді мекендерде радионың жоқтығынан мерзімді басылымның үгіт-насихат жүйесінің негізгі компоненті болғандығын және оның партия тарапынан қатаң бақылауға алынғандығын ескеру қажет.

XX ғ. 20 жылдарында қазақ тілінде басылып шыққан газеттер Қазақстандағы кеңес билігінің құрылу мәселелерін насихаттауға тырысып, Коммунистік партияның басқару рөлін көрсетті. Өкімет пен партияның саясатын сынға алған газеттер мен журналдар қатаң бақылауға алынды. Басқарушы үкімет рубриканың мазмұнын қатаң қадағалап, редакциядан қоғамның дамуының оң жақтарын және әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірдің жетістіктерін көрсететін мақалаларды талап етті. Дегенмен, партия тарабынан көрсетілген қысымға қарамастан бірқатар қазақ мерзімді басылымдары халық арасында таратуға тиым салынған өлкедегі әлеуметтік-саяси өзгерістердің салдары туралы мақалалар жариялап отырды.

XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ зиялыларының саяси және ағартушылық қызметі баспасөзден өз жалғасын тапты. Олар қоғамда болып жатқан саяси және мәдени оқиғаларды бақылап, оған өздерінің ой-пікірлерін көрсетіп, жан-жақты талдауларын жүргізді. Қазақ зиялылары кеңес өкіметін мойындай отырып, өздерінің баспасөздегі ағартушылық қызметін әрі қарай жалғастырып, қазақ қоғамына лайық газеттер шығарды. Осы газеттердің ішінде Түркістандағы кеңестік биліктің ресми газеті болған «Ақ жол» қазақ зиялыларының ағартушылық қызметін атқаруда ерекше жұмыс жасады. Сондықтан, XX ғ. 20-шы жылдарындағы қазақ қоғамында орын алған тарихи құбылыстарды зерттеу барысында «Ақ жол» газетінің тарихи дерек ретіндегі маңызы ерекше.

Зерттеу әдістері

Мақалада тарихилық және объективтілік принциптерін басшылыққа ала отырып, кешенді және жүйелік тәсілдері қолданылды. «Ақ жол» газетінің атқарған функциясын зерттеу барысында құрылымдық-функционалдық әдісі пайдаланылды. Функционалдық әдіс газеттің мақсатын, яғни не үшін және қандай мақсатта пайда болғандығын анықтауға мүмкіндік береді. Аталған әдіс «Ақ жол» газетінің функциясының әртүрлілігін (экономикалық, мәдени-гуманитарлық, саяси) анықтауда қолданылды. Ақпараттық кеңістіктегі «Ақ жол» газетінің дамуын қарастыру жүйелік-тарихи әдіс арқылы жүзеге асырылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: karla_87.87@mail.ru

Талқылау

Адам, қоғам, мемлекет әлемнің әр бөлігінде және әр кезеңде болған, болып жатқан оқиғалар жөніндегі нақты мәліметті тек қана тарихи деректерден алуға болатындығы ешқандай дау тудырмасы анық. Өйткені, қоршаған ортаны және адамзат қоғамын танудағы тарихи деректің құндылығы мен маңыздылығы бұрыннан белгілі және антикалық кезеңнен бастап, яғни адамзатқа алғашқы ғылыми зерттеулер белгілі болған уақыттан бері ешқандай күмән келтірген емес.

Қазіргі кезеңдегі қоғамтану-гуманитарлық саладағы ғалымдарды қызықтыратын мәселелер шеңберінің кеңеюіне байланысты тарихи деректің рөлі мен маңызы айтарлықтай жоғарылады. Бірінші кезекте, бұл тарихшыларға қатысты мәселе, себебі қазіргі заманғы тарих ғылымы негізінен жекелеген мемлекеттердің, аймақтардың немесе белгілі бір кезең тарихымен айналысатын дәстүрлі ғылым саласына қарағанда адамзаттың жаһандық тарихының мәселелерін қарастырады.

Деректану ғылымының негізін қалаушылар, француз ғалымдары Ш. Ланглуа мен Ш. Сеньобос өздерінің «Введение в изучение истории» [1; 36] атты еңбегінде: «Дерек — тарихи білімнің бірден-бір қайнар көзі. Тарих деректердің негізінде жазылады. Дерек жоқ болса — тарих та жоқ» деп, тарихи деректердің маңыздылығын жоғары бағаласа, ресейлік деректанушы В.О. Ключевский тарихи деректердің ерекше танымдық рөлін айта келе, тарихи дерек дегеніміз «өткен өмірдің ескерткіші» деп бағалайды [2; 186]. Сондықтан, ғылым үшін тарихи деректің маңыздылығының жоғары екендігін зерттеушілер тарабынан тарихи дерек ұғымының әртүрлі түсіндірілуі анықтайды, деректану және тарихнамадағы «тарихи дерек» категориясын пікірталастық тақырыптардың біріне айналдырып отыр. Мысалы, XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы танымал ғалым А.С. Лаппо-Данилевскийдің пікірінше «Тарихи дерек — бұл фактілерді зерттеуге пайдасын тигізетін адам психикасының жүзеге асырылған өнімі» [3] болып саналса, деректанушы И.Д. Ковальченко тарихи дерекке табиғат пен адамзат қоғамының тарихымен байланысты құбылыстардың барлығын жатқызады [4]. Сонымен, XIX ғ. аяғы — XX ғ. басында «тарихи дерек» түсінігінің анықтамасын өңдеу үрдісінде бірқатар алға жылжулар байқалғандығын көруге болады. Бұл кезеңде тарихи деректердің функциялық-танымдық қасиеттеріне негізделген әртүрлі анықтамалар ұсынылды. «Тарихи дерек» түсінігінің бірнеше анықтамасы өңделді: біріншісі, тарихты тануға қабілеті бар адамзат қызметінің нәтижесі (ақпаратты жеткізудің қабілеттілігі ескерілді); екіншісі, өткенді көрсететін ескерткіш (танымдық қасиетке назар аударылды); үшіншісі бір уақытта өмір сүрген адамдардың іс-әрекеттері мен ойларының ізі (бейненің субъективтілігіне басты назар аударылды). Біздің ойымызша, тарихи деректердің функциялық-танымдық қасиетіне (сапасына) және оның адамзат қызметінің нәтижесімен байланыстыру жоғарыда аталған анықтамалардың оң жағын көрсетеді. Дегенмен, XXI ғ. басында «Тарихи дерек дегеніміз — бұл қоғамның дамуы жөніндегі ақпаратты алуға болатынның барлығы» деп саналатын И.Н. Данилевский мен В.В. Кабановтың пікірі үстем етуде [5; 9].

Әрине, тарихи деректердің ерекше түрі — бұл қоғамның «айнасы» болып табылатын және қоғамдағы болып жатқан оқиғаларды газет пен журнал беттерінде көрсететін мерзімді басылымдар болып саналады. Бұл жөнінде И.Н. Данилевский мен В.В. Кабанов «мерзімді басылым — бұл ұзақ мерзімді басылымдар арқылы берілген тарихи деректердің бір түрі және оның функциясы қоғамдық ойды ұйымдастыру, мемлекеттің идеологиялық ықпалын жүзеге асыру, жеке кәсіп саласындағы экономикалық қызметті ақпараттандыру, басқару жүйесіндегі кері байланысты құру болып табылады» деп атап көрсетеді [5; 9]. Сондықтан, біздің пікірімізше, өзінің мазмұнында қоғамның әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени және рухани өмірінің барлық спектрін көрсететін мерзімді басылымның тарихи дерек ретіндегі маңызы жоғары.

Өзімізге белгілі, 1920 ж. 1 қарашасында Түркістан Республикасының Орталық Атқару комитетінің отырысында «Ақ жол» газетін басып шығару мәселесі қарастырылған. Осының нәтижесінде, 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап «Жаңа өріс» газетінің орнына Түркістан Республикасының және Қазақстанның Коммунистік партиясының атқарушы комитетінің ресми басылымы ретінде «Ақ жол» газеті Ташкентте баспадан шыға бастаса, 1925 ж. 19 маусымдағы 577-санынан бастап Сырдария атқару және партия комитетінің атынан Шымкент қаласынан шыққан.

Түркістан өлкесінде шығып отырған мерзімдік басылымдарға толтырылған анкеталардың бірінде газеттің редакция ұжымы төмендегіше құрамда берілген: «Мерзімдік басылымдар анкетасы: «Ақ жол» газеті — қазақ тілінде. Адресі: Ташкент қаласы. К.Маркс көшесі 41. 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап, үзілістер 8 тамыз 1923 жылдан 28-не дейін себебі: қаржының жетіспеуінен. Бағадарламасы: партиялық-саяси, экономикалық және ғылыми әдебиеттер. Мерзімділік уақыты — аптасына 3

рет. Тираж — 1800 дана. Қызметкерлері: 1. Тохтыбаев Иса Тохтыбаевич — жауапты редактор. 2. Алиев Хасан Шаяхметович. 3. Байтасов Абдулла Байтасович. 4. Ходжиков Кангиркожа Ходжикович. 5. Илаев Хади Илаевич. 6. Алпаров Гибат» [6]. Жалпы, газет мазмұны «Басқармадан», «Сыртқы хабарлар», «Ішкі хабарлар», «Бұйрық-жарлықтар», «Әйел теңдігі», «Жастар арасында», «Ресми бөлім», «Елден», «Басмашылар тарихы» деген айдарларға бөлінген.

Газеттің 1920 ж. 7 желтоқсанында жарық көрген алғашқы санында ТурЦИК жанындағы қазақ-қырғыз бөлімінің басшысы Нәзір Төреқұлов, бөлімнің мүшелері Георгий Сафаров, Сұлтанбек Қожанов, Санжар Аспандияровтар басылымның идеялық бағыт-бағдарын айқындайтын мақала жариялайды («Еңбекшіл қазақ-қырғыз жұртына!»). Осы санда басқарма атынан жарияланған мақалада «Газет туралы өткен кемшілігімізді еске түсіріп, келешек ісіміз жемісті болуына иман келтіріп, мынау «Ақ жолды» алдарыңа тартып отырмыз. Көздеген мақсатқа адастырмай тура бастайтын «Ақ жол» болғай еді» («Оқушыларға», 1920) деп оқырманға тілектерін арнайды [7].

«Ақ жол» газетінің мақсаты — қазақ халқының мәдениеті мен өркениетін арттыру, қазақ тілі мен әдебиетін дамыту, әлемде орын алып жатқан түрлі жаңалықтардан хабардар болу, қазақ халқын жаңғырту, сол арқылы қазақ халқына қызмет етуді көздеген. Жалпы, «Ақ жол» газетінің беттерінде XX ғ. басындағы қазақ халқының саяси-әлеуметтік өмірінің маңызды мәселелері, шаруашылық жағдайы, басқа халықтармен қарым-қатынасы, білімі, әдебиеті мен мәдениеті, әдет-ғұрпы, тарихы мен шежіресі туралы жаңалықтар жарияланған. Бастапқы кезеңнен бері «Ақ жол» газетінің бағыты антикеңестік сипатқа ие болып, газеттің беттерінде кеңес үкіметіне қарсы мақалалар жарық көрді. Елдегі күрделі жағдай, аштық мәселесі, салық жинаушылардың қарапайым халыққа деген қысымы туралы ашық жазылып отырған.

Мысалы, «Ақ жол» газетінің редакторы Сұлтанбек Қожановтың мақалаларында Қазақстандағы аграрлық реформа қарқынының артта қалуы, отарлау элементтерінің озбырлығы туралы атап көрсетіліп, Жетісудан кулактарды шығару жөнінде ұсыныстар жасалған [8]. «Ақ жолдың» 1921 ж. 26 сәуір, сенбі, 48-ші санында «Түркістан қазақ-қырғыз съезіне ел жайынан берілген баяндамалар (Әулиеата 20-30 январь, 1921 жыл) Піспек үйезі» атты мақалада анық көрінеді. «Переселен мекемелері ашылып, іштен мұжықтар келе бастаған соң, қазақ-қырғыздың шаруасы кеміп, мал азайып, егін шашатын жері тарыла бастады. Переселен мекемелері елдің қолындағы еңбек сіңіріп қазып шығарған суларын, ең қадірлі шабындықтарын, егіндіктерін тартып алып, келімсектерге беріп, соларды орналастырды. Қырғыздарды ата мекенінен шығарып, қолайсыз сусыз жерге айдап салды» деп атап көрсетілген [9].

Газеттің 5-ші санында жарияланған «Сыртқы хабарлар» айдары 1919 ж. 28 маусымда болған Антанта (Ұлыбритания, Франция, Италия, Бельгия, АҚШ, Румыния, т.б.) елдері мен Германия арасындағы Версаль бейбіт келісім жасалғандығы жөнінде келесідей мәлімдейді: Бүкіл дүниенің орасан соғысын ресми жағынан тоқтатқан Версаль бітім шарттары, күншығыс халықтарын жем қылуға Еуропа капиталының құқықтарын бекітіп берді. Ағылшын, француз, жапон жиһангерлері жеңгеніне мастанып арамдарын тойғызу үшін Азияны өзара бөлісіп алды. 10 миллиондаған түрік, араб, парсы, қытайлар шет жұрттардың қанды қол жалмауыздарына берілді. Бір жарым ғасырдан артық Англия жиһангерлігінің темір уысында азап шеккен Индия халқы, осы күнге шейін қан жылап отыр. Сүйтіп, Еуропа жиһангерлері хәм олардың одақтасы жапондар Азияның 100 миллиондаған қараңғы надан халықтары еңбегімен тапқан байлық пен қабырғаларын жапқалы отыр («Ақ жол газеті», 17.12.1920 ж.). Түркияның Ресейге қатысты ұстанған саясатының қандай екендігін 1921 ж. жарияланған «Россия хәм Түркия» атты мақаладағы мына сөздер аңғартады: «Түркия үкіметі өзінің Мәскеудегі уәкіліне мына жұмысты тапсырған: Кеңес үкіметіне білдір — біздің жақын арада Французбен арамыздағы болған ымырамыздың ешбір бабында Россия—Түркияның татулық ымырасына қарсы келетін бір ауыз сөз жоқ; Түркия үкіметі бұған тағы қосады, біз Французбен ымырада емес қай уақытта да, кіммен болса ымыралассақ та Россия мен Түркияның татулығына кедергі жоқ» («Ақ жол» газеті, 22.12.1920 ж., No 5) [10]. Осылайша, «Ақ жол» газеті сандарының мазмұнында қазақ қоғамындағы саяси-экономикалық және мәдени, сонымен қоса халықаралық қатынастардағы орын алған мәселелер жөнінде маңызды мәліметтер орын алған. Ірі қоғамдық-саяси, ғылыми-ағартушылық мәселелерден бастап, қарапайым тұрмыстық-танымдық мәселелерге дейін халықтың сұранымы мен өресіне орай қорытып, сараптап отырған «Ақ жолдың» тарихи орны әрқашан ерекше.

Бұл жөнінде зерттеуші Б.Ж. Изенбаев «Қазақ» көтерген алаштық идеяны жалғап әкеткен «Ақ жол» жаңа қоғамдық тәртіпте ұлт мүддесін қорғаған ұлттық элитаның саяси еркінің жемісі, шын мәнінде «халықтың көзі, құлағы хәм үні» бола білді. Яғни «Ақ жол» газеті жаңа жағдайда ұлттық идеяны, оның биік мұраттарын барынша насихаттау үдерісін жаңа деңгейге көтере алды, кеңестік қоғам-

ның шынайы бет-бейнесін ойлы оқырманға тұспалдап танытудан да тайсалмады. Былайша айтқанда «Ақ жол» газеті ұлттық мақсат пен мұратты қалың оқырманға дер кезінде жеткізіп отырумен де халықтың үлкен сұранысына ие болды, ел ішіне кең тарады деп атап көрсетеді [6].

«Ақ жол» газетінің таралуы негізінен Түркістан республикасының аумағын қамтығанымен, ол ішінара Қазақ автономиялық республикасына да таралған. Тіпті, оның астыртын жолдармен шет елге де таралғандығын М. Шоқайдың еңбектері арқылы білуге болады. Республикалық басшылық бекіткен 12 мың дана газет тиражы сол кезең үшін аз болмаған. Дегенмен сұранысқа сай газеттің тиражы үнемі өсіп отырған. Айталық, «Ақ жолдың» 1923 ж. 15 желтоқсан күнгі саны 21 690 данамен тараған. Қаржылық, техникалық, ұйымдық себептерге байланысты газеттің тиражы құлдыраған кездері де болған. Д. Махат мұрағаттық құжаттарға сүйеніп, 1925 ж. күзінде «Ақ жол» газетінің тиражы 3 мың данаға дейін төмендегенін жазады және оның себептерін былай белгілейді: «Ол біріншіден, бұрынғы «Ақ жолдағы» тәжірибелі тілші-мамандар ұстанған саяси бағытына орай редакциялық жұмыстан кетірілгеннен кейінгі кездегі газеттің мазмұн мен тіл жағынан кемшіліктері болды. Екіншіден, сипаты жағынан бұқаралық шаруа басылымы және Сырдария Губкомы мен Губаткомы органы болып қайта құрылғаннан кейінгі кезеңдегі оқырмандар саны күрт төмендеді. Үшіншіден, техникалық сапасына байланысты. Ташкентте газет жақсы сапалы ақ қағазда, үлкен көлемді, жаңа қаріппен шықты. Шымкентке келгеннен кейінгі газет сапасы нашар қағазда, көлемі шағын және бас әрпі жоқ, біркелі қаріппен басылды» [9].

Саяси жағынан алғанда да, «Ақ жол» газетінің бетінде жарияланған, көтерілген мәселелердің Кремльдегі «күн көсемдердің» көңіліне кірбің ұялатқаны да тегін емес, 1925 жылы 29 мамырда И. Сталин Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросына «Ақ жол» газетінің саяси бағытына байланысты арнайы хат жолдайды. Қырөлкеком бюросының барлық мүшесіне, көшірмесі Ж. Варейскийге жолданған хатта: «Жуырда менің «Ақ жол» журналымен танысуға мүмкіндігім болды. Мен осыған байланысты белгісіз емес Шоқаевтың ақ гвардияшыл баспасөздегі кейбір мақалаларын еске түсірдім және өзімді шошытқан осы мақалалармен «Ақ жол» журналының рухани «ынтымағы» деуге болатын кейбір жаңалықты аштым. Ақылға сыймаса да, бұл — факт. «Ақ жол», әрине, өзі де аңғармастан Шоқаевқа көлемді материал береді. Тіптен де аңғармай қалмайтын Шоқаев болса бұл материалдарды қорытады және жұртқа ұсынады». Сондай-ақ, «Ақ жол» бетінде жарияланған сыни мақалаларға талдау жасап және олардан Алаш зиялыларының қастандық әрекетін көріп, партияда жоқ зиялыларды қазақ жастарын саяси және идеологиялық тұрғыдан тәрбиелеу ісіне жіберуге үзілді-кесілді қарсы екендігін білдіреді [11].

Дегенмен, газет кеңестік жүйе қысымына қарамастан үкіметтің саясатын ашық болмаса да, астарлы түрде сынға алған мақалаларды жариялап үлгерген. Бірақ, оны жариялаған басылым редакторлары мен авторлары қатаң сыналып, қызметтен қуылды. Солардың арасында Сталиннің жеке бақылауына іліккен «Ақ жол» газетіне ұлтшылдықты уағыздайтын мақалалар, өлеңдер мен әңгімелердің жариялауына жол берілуіне қазақ зиялыларының ықпалына сүйенген редакция кінәлі саналды.

Қорытынды

«Ақ жол» газетінің айналасына топтасқан қазақ зиялыларының сол кездегі өзекті мәселелерді қозғап, қоғамдық-саяси өмірдің тәжірибелеріне баға беріп, елдің даму бағыттарына қатысты батыл ұсыныстар жасауы барысында ұлттық мемлекеттік құруға қатысты идеялар қалыптасып, қоғамдық пікірге орнықты. «Ақ жол» газеті Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси өмірдің шын мәніндегі жаулаугеріне айналса, қазіргі уақытта газет XX ғ. 20-шы жылдарындағы Қазақстан тарихының құнды тарихи дерек көзіне айналып отыр.

Мерзімді басылымдарды зерттеуші кеңес қоғамының тарихы жөнінде кез келген бір тақырыпты зерттеу барысында және баспасөз материалдары мен құжаттары негізгі немесе қосымша дереккөз ретінде болған жағдайда, осымен бірге, мерзімді басылымдардың тарихын зерттеуде қолданады. Әрине, мерзімді басылыммен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері тарихи зерттеудің мақсатына байланысты болады. Мерзімді басылымдарда жарияланған қоғамдық-саяси ақпараттардың спектрі тарихи деректердің басқа түрлерін айтарлықтай толықтырады.

Сонымен бірге, қазіргі кезеңдегі деректану ғылымының маңызды әрі өзекті міндеттерінің бірі — тарихи жазба деректердің, соның ішінде мерзімді басылымдардың ақпараттық қуатының принциптерін, жолдарын және әдіс-тәсілдерін өңдеу болып отыр. Осыған байланысты, Қазақстан тарихы бойынша тарихи жазба құжаттар ретінде мерзімді басылымдармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдерін, одан ақпарат алу жолдарын жетілдіру қажеттілігі туындауда.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ланглуа Ш.В. Введение в изучение истории: учеб. / Ш.В. Ланглуа, Ш. Сеньбос. — СПб., 1899. — 275 с.; под. ред. Ю.И. Семенова. — 2-е изд. — М., 2004. — 305 с.
- 2 Ключевский В.О. Курс лекций по источниковедению: [В 9-и т.]. — Т. 7. Специальные курсы / В.О. Ключевский. — М.: Мысль, 1989. — С. 185–233.
- 3 Лоппо-Данилевский А.С. Методология истории / А.С. Лоппо-Данилевский. — М., 2006. — 622 с.
- 4 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. — М.: Наука, 1987. — 439 с.
- 5 Данилевский И.Н. Источниковедение / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов. — М., 2004. — 701 с.
- 6 Изенбаев Б.Ж. Сұлтанбек Қожанов сөздеріндегі азаттық идеясы [Электрондық ресурс]. / Б.Ж. Изенбаев. — Қолжетімділік тәртібі: <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/11/11-.-96-100.pdf>.
- 7 Хазретәлі Т. «Ақ жол» газеті ұлттық идеяның ұйытқысы еді [Электрондық ресурс]. / Т. Хазретәлі. — Қолжетімділік тәртібі: <https://abai.kz/post/126133>.
- 8 Мулдахметова Ж.И. Национальный вопрос в 20–30-е годы XX века в Казахстане [Электронный ресурс]. / Ж.И. Мулдахметова, Ж.Т. Джолдыбаев, А.А. Байжанова. — Режим доступа: <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/11/50-.-236-248.pdf>.
- 9 Қазақ баспасөзінде өзіндік орны бар «Ақ жол газеті» [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://el.kz/kazak_baspasozinde_ozindik_orni_bar_s_kozhanovtin_redaktorlik_sheberligi_25592/.
- 10 Базарбаев Қ. «Қазақ» және «Ақ жол» басылымдарындағы Түркия мәселелері [Электрондық ресурс]. / Қ. Базарбаев, Е. Ақдениз, М. Келеш. — Қолжетімділік тәртібі: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1467/849>.
- 11 «Оңтүстік Қазақстан» бастауын «Ақ жол» газетінен алған [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://okg.kz/post?id=18662&slug=%C2%ABontustik-qazaqstan%C2%BB-bastauyn-%C2%ABaq-zhol%C2%BB-gazetinen-algan>.

К.К. Наурызова, Б.К. Исабек

Роль газеты «Ақ жол» как источника в изучении общественно-политической истории Казахстана

В статье определено значение материалов периодической печати в исследовании исторической проблематики как комплексного вида письменных исторических источников. Авторами рассмотрены подходы к проблеме определения места периодической печати в системе исторических источников. Изучены роль и значение газеты «Ақ жол» как дополнительного вида исторического источника при рассмотрении общественно-политической истории Казахстана в 20-е годы XX в. Проанализированы ряд статей, опубликованных на страницах газеты.

Ключевые слова: газета «Ақ жол», периодическое издание, история Казахстана, исторический источник, источниковедение.

K.K. Nauryzova, B.K. Isabek

The role of the «Ak Zhol» newspaper as a source in the study of the socio-political history of Kazakhstan

The article defines the importance of periodical materials in the study of historical issues as a complex type of written historical sources. The authors consider approaches to the problem of determining the place of periodicals in the system of historical sources. The role and significance of the Ak Zhol newspaper as an additional type of historical source in the study of the socio-political history of Kazakhstan in the 20s of the 20th century is considered. A number of articles published on the pages of the newspaper is analyzed.

Keywords: "Ak Zhol" newspaper, periodical, history of Kazakhstan, historical source, source study

References

- 1 Langlua, Sh.V., & Senobos, Sh. (2004). Vvedenie v izuchenie istorii [Introduction to the study of history]. Yu.I. Semenov (Ed.). (2d ed.). Moscow [in Russian].
- 2 Kliuchevskii, V.O. (1989). Kurs leksii po istochnikovedeniiu [V 9 t.]. T. 7. Spetsialnye kursy [Lecture course on source studies [in 9 t.]. T. 7. Special courses]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Loppo-Danilevskii, A.S. (2006). Metodologiya istorii [Methodology of history]. Moscow [in Russian].
- 4 Kovalchenko, I.D. (1987). Metody istoricheskogo issledovaniia [Methods of historical research]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Danilevskii, I.N., & Kabanov, V.V. (2004). Istochnikovedenie [Source studies]. Moscow [in Russian].
- 6 Izenbaev, B.Zh. Sultanbek Qozhanov sozderindegi azattyq ideiasy [The idea of freedom in the words of Sultanbek Kozhanov]. Retrieved from <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/11/11-96-100.pdf> [in Kazakh].
- 7 Khazretali, T. «Aq zhol» gazetii ulttyq ideianyn uytqysy edi ["Ak Zhol" newspaper was the cradle of the national idea]. Retrieved from <https://abai.kz/post/126133> [in Kazakh].
- 8 Muldakhmetova, Zh.I., Dzholdybaev, Zh.T., & Baizhanova, A.A. Natsionalnyi vopros v 20–30-e gody XX veka v Kazakhstane [The national question in the 20-30s of the twentieth century in Kazakhstan]. Retrieved from <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/04/11/50-236-248.pdf> [in Russian].
- 9 Qazaq baspasozinde ozindik orny bar «Aq zhol gazetii» ["Ak zhol newspaper" has its own place in the Kazakh press.]. Retrieved from https://el.kz/kazak_baspasozinde_ozindik_orni_bar_s_kozhanovtin_redaktorlik_sheberligi_25592/ [in Kazakh].
- 10 Bazarbaev, K., Akdeniz, E., & Kelesh, M. «Qazaq» zhane «Aq zhol» basylymdaryndagy Turkiia maseleleri [Problems of Turkey in "Kazakh" and "Ak Zhol" editions]. Retrieved from <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1467/849> [in Kazakh].
- 11 «Ontustik Qazaqstan» bastauyn «Aq zhol» gazetinen algan ["Ontustik Kazakhstan" originated from "Ak Zhol" newspaper] Retrieved from <https://okg.kz/post?id=18662&slug=%C2%ABontustik-qazaqstan%C2%BB-bastauyn-%C2%ABAq-zhol%C2%BB-gazetinen-algan> [in Kazakh].

Е.А. Абдраимов*, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: erla-n@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; uteubaeva81@mail.ru)*

Этносаралық және конфессияаралық қатынастардың қазақстандық даму үлгісі: тарихы және мәселелері

Мақала қазіргі Қазақстандағы ұлтаралық және конфессияаралық қатынастардың тарихын және мәселелерін зерттеуге арналған. Сонымен қатар этносаралық және дін саласындағы қатынастардың қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғам үшін маңыздылығы мен рөлі анықталған. Тәуелсіздік жылдарындағы этникааралық және конфессияаралық қатынастардың кезеңдері мен тенденциялары, нормативтік-құқықтық негізі қарастырылған. Авторлар қазіргі кезеңдегі этносаралық және дінаралық қатынастардағы негізгі мәселелерді бөліп көрсеткен.

Кілт сөздер: этникааралық қатынастар, конфессияаралық қатынастар, Қазақстан тарихы, ХҚА, қоғамдық келісім.

Кіріспе

Қазіргі әлемде жаһандану үрдістерінің қарқынды дамуы және еліміздің кейбір аймақтарындағы ұлтшылдық мәселесі мен этноконфессиялық араздықтар негізіндегі шиеленістердің және этникааралық коммуникация саласындағы бірқатар мәселелердің орын алуына байланысты қазіргі кезеңдегі этникааралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеудің өзектілігі жоғары. Сондықтан, қазіргі кезеңде этносаралық және конфессияаралық қатынастар мәселесіне тек қана этнологтар мен антропологтар емес, сонымен бірге әртүрлі этникалық топтардың ерекшеліктерін және этникааралық қатынастардың мәселелерін зерттеумен айналысатын тарихшылар, саясаттанушылар және мәдениеттанушылар да қызығушылық танытуда. Бір жағынан, жаһандану үрдісі елдер мен аймақтар арасындағы шекараны жойса, екінші жағынан бір мезгілде ол ұлттық тілдер, мәдениеттер, менталдық ерекшеліктер мәселесі төңірегіндегі қоғамдық пікірталасты күшейте түсуде. Кез-келген мемлекеттің даму жолын, оның әлемдік қауымдастықта алатын орнын бірінші кезекте, сол мемлекеттегі бейбітшілік пен ынтымақтастықтың қаншалықты беріктігі, толеранттылық рухының мықтылығы анықтайды. Көпэтносты, көпконфессиялы мемлекет ретінде Қазақстан Республикасының саясаты ең бірінші кезекте этносаралық, конфессияаралық келісімге бағытталған. Бүгінгі таңда ғасырлар сынынан мүдірмей өткен толеранттылықтың тамыры тереңдей түсіп, қоғамдық қатынастардың ажырамас бөлігіне айналды. Көптеген ғасырлар бойы басқа мәдениеттерге, тілдерге, нанымдар мен дәстүрлерге деген құрмет ұрпақтан-ұрпаққа рухани құндылық ретінде беріліп келеді. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап дінаралық және мәдениетаралық келісімді нығайту мәселесін республика басшылығы басым міндеттердің бірі ретінде айқындады. Сондықтан, этносаралық және конфессияаралық қатынастардың қазақстандық даму үлгісін, оның тарихы мен мәселелерін зерттеудің маңызы зор.

Зерттеу әдістері

Мақаланың пәнаралық сипатын ескеріп, тарихи және объективтілік принциптерін басшылыққа ала отырып, зерттеу барысында жалпы ғылыми, атап айтқанда жүйелілік, құрылымдық-функционалдық, сипаттау әдістері, сонымен қатар арнайы әдістер — салыстырмалы-тарихи, статистикалық әдістер қолданылды. Жүйелілік әдісі Қазақстандағы этникааралық және конфессияаралық қатынастар мен үрдістерді жалпы мемлекеттік деңгейде қарастыруға мүмкіндік берді. Этникааралық және конфессияаралық қатынастардағы этникалық үрдістердің жүйесін және оларды мемлекеттік реттеудің мәселелерін қарастыру барысында құрылымдық-функционалдық әдісі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдістің негізінде этникааралық және конфессияаралық қатынастарды реттеу үшін қабылданған заң актілері және олардың тарихи дамуы қарастырылды. Қазақстандағы этносаралық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: erla-n@mail.ru

және конфессияаралық қатынастардың даму кезеңдерін бөліп көрсету үшін кезеңдеу әдісі қолданылды.

Негізгі бөлім

Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның дамуы еліміздегі этносаралық және конфессияаралық қатынастардың біріңғай органикалық жүйе ретінде қызмет жасауын, әртүрлі ұлттық психология, мәдениет және менталдыққа ие халықтардың бірге өмір сүруін, конструктивті байланыстар орнатуға болатындығын мемлекетіміздің тәжірибесі дәлелдеп отыр. Осыны ескере отырып, Қазақстандағы этникааралық және конфессияаралық толеранттылық өзінің тарихи қалыптасуының бірнеше кезеңінен өткені белгілі.

Бірінші кезең, 1991-2001 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезең этномәдени бірлестіктердің құрылуымен және 1995 ж. Конституцияның қабылдануы нәтижесінде қазақстандық үлгінің институционалдық бекітілуімен, Қазақстан халықтары Ассамблеясының құрылуымен сипатталады. Осы ретте, Қазақстан Республикасындағы ұлт мәселесі саяси бағыт ретінде негізгі Заң — Конституцияда анықталады. Конституцияның 14-ші бабында «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды» [1] деп көрсетілген.

Осымен бірге, 1990-2000 жылдардағы этносаралық қатынастар саласындағы заңшығарушылық қызмет мемлекеттік ұлттық саясаттың институционалдық тұрғыдан толықтырылуымен қатар жүрді. Бұл бағыт бойынша алғашқы қадамдардың бірі — 1995 ж. республикадағы ұлтаралық келісімді қамтамасыз ету мәселелерімен шұғылдануды мақсат еткен Президент жанындағы консультативтік-кеңесші орган Қазақстан халықтары Ассамблеясының құрылуы болды. Өзінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде Ассамблея елдегі саяси үрдістердің дамуында маңызды рөл атқарды.

Осымен бірге, бұл кезеңде ынтымақтастықтың әртүрлі формалары ретінде мемлекеттік шекаралар ашылды, еліміздің территориясына көптеген халықаралық ұйымдар, осымен қатар діни ұйымдар және олардың өкілдері (мисионерлер) кіре бастады. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мәліметтері бойынша осы кезеңде «жаңа» діни ілімдерді тарату мақсатында Қазақстанға келген шетел діни миссиялары саны өскен және бұл діни және этникалық негіздегі шиеленістердің алғышарттарын жасап берген [2]. Қазақстанда ресми емес рухани оқу орындары ашыла бастаған. Мысалы, тек қана Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарында білім беруге лицензиясы жоқ осындай оқу орындарының саны 20-ға жеткен [3; 129].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан нарықтық қатынастарға көшумен байланысты негізінен саяси және экономикалық реформаларға басты назар аударып, дін мәселесіне аса көңіл бөлмеді. Зерттеуші Л.С. Шынгысбаевтың пікірінше, демократиялық қоғамды құру жолында дін әр азаматтың өзінің жеке ісі деп есептелді. Атеистік өткені бар қоғамда дін қайта жандану үрдісі (мешіттер, шіркеулер мен храмдар құрылысы) тез қарқынмен жүрді. Осылайша, Қазақстан әсте ақырын жандану үрдісінің қатысушысына айналды [4]. Дегенмен, әлеуметтік қайта құрулардың маңызды бөлігі — дін саласындағы өркениеттік заң базасының қалыптасуы болғандығын атап көрсету қажет. Осы тұрғыдан алғанда, 1992 ж. 15 қаңтарында «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер жөніндегі» ҚР Заңы қабылданды. Аталған Заңның 3-бабына сәйкес «Қазақстан Республикасының, басқа мемлекеттердің азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар жеке өзі, сондай-ақ басқалармен бірге кез келген дінді еркін ұстануға немесе ешқайсысын ұстанбауға құқылы, дінге деген, құдайға құлшылық жасауға, діни жоралар мен рәсімдерге, дінді оқып-үйренуге қатысуға немесе қатыспауға көзқарасты айқындау кезінде қандай да бір күштеп мәжбүр етуге жол берілмейді» [5] деп көрсетілді. Осылайша, Қазақстан Республикасы халықтарының полиэтникалық құрамы қазақстандық қоғамның көп-конфессиялығын анықтап берді. Бұл фактор Қазақстанның тәуелсіз дамуының алғашқы жылдарындағы нормативті-құқықтық базаны қалыптастыру барысында ескерілді. Қазақстанның зайырлы сипаты 1995 ж. қабылданған ҚР Конституциясында бекітілді. Заңның 19-бабында «Әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы» [1] деп атап көрсетілді. Аталған кезеңде қазақстандық бірегейліктің параметрлері айқындалды. ҚР мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру жөніндегі Тұжырымдаманың негізінде қазақ халқының айналасында қазақстандық қоғамды нығайту қамтамасыз етілді. Қоғамда этникалық және конфессиялық қатынастарды саясаттандырудан бас тартуға қатысты консенсусқа қол жеткізіліп, ұлтаралық келісім мен мемлекеттік бірегейлік идеологиясы мен саясатының негізі қаланды.

Екінші кезең 2001-2011 жж. аралығын қамтиды. Бұл кезең этникааралық толеранттылықтың қазақстандық үлгісін қалыптастыру саясатымен сипатталады. Аталған кезеңде 2011 жылға дейінгі Қазақстан халықтарының Ассамблеясының Стратегиясы (2002 ж.) бекітілді. Бұл Стратегия келесідей маңызды міндеттерді жүзеге асыруға үлкен көңіл бөлген: мемлекеттік тіл мен қазақ халқының мәдениетінің өзекті рөлін арқау ете отырып, азаматтық және рухани-мәдени біртұтастық негізінде Қазақстан этностарын топтастыру жолымен қазақстандық сәйкестікті қалыптастыру; ұлтаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен өзара тиімді іс-қимылды қамтамасыз ету; Қазақстанда үйлесімді ұлтаралық қатынастарды қамтамасыз етуде этномәдени бірлестіктердің күш-жігерін біріктіру; ұлтаралық қатынастар саласындағы келеңсіз үрдістердің алдын алу және ықтимал қатерлерді жою жөніндегі сақтандыру тетіктерінің жүйесін қалыптастыру, этникалық факторды саясаттандыруға жол бермеу; ұлтаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметін жетілдіру және саяси жүйені демократияландыру, қоғамдық дамудың өзекті мәселелерін шешуде оның рөлін арттыру [6]. Осылайша, аталған кезеңде қабылданған Стратегияда қазақстандық қоғамдағы тұрлаулылық пен келісімді нығайтудағы және Қазақстан халқын, оның қуатты мемлекеттілігін, ашық азаматтық қоғам қалыптастыру процесіндегі рөлін күшейтуге басты назар аударылған. Осымен бірге, 2007 ж. мамырында Қазақстанда жүзеге асырылған конституциялық реформаның нәтижесінде Қазақстан халықтарының Ассамблеясы ҚР Парламент Мәжілісінің 9 депутатын сайлау құқығына ие болды. Соңынан, 2008 ж. 20 қазанында Қазақстан Республикасының «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы жөніндегі» Заң қабылданды. Бұл заңға сәйкес мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыруға, республикамыздағы қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге, қоғамның мемлекеттік және азаматтық институттарының өзара байланысының тиімділігін арттыруға бағытталған ҚХА мәртебесі, оның жұмысын қалыптастыру және ұйымдастыру тәртібі анықталды [7].

Осы қабылданған Заңға сәйкес Ассамблея қызметінің негізгі бағыттарының бірі ретінде шет елдердегі қазақ диаспорасына ана тілін, мәдениеті мен ұлттық дәстүрлерін сақтау және дамыту, оның тарихи Отанымен байланыстарын нығайту мәселелерінде қолдау көрсету мәселесі қарастырылған. Осы Заңның 14-1 бабында «Ассамблеяның этномәдени бірлестіктері – Ассамблеяның мақсаты мен міндеттерін бөлісетін, осы Заңның және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінің негізінде жұмыс істейтін коммерциялық емес ұйымдар» [8] деп атап көрсетілген. Қазақстанның этномәдени бірлестіктері Қазақстан территориясында өмір сүріп жатқан этникалық топтардың мәдениеті мен дәстүрлерін дамытуға назар аударып, еліміздегі этносаралық қатынастардың тиімді дамуына маңызды үлестерін қосуда. Мысалы, 2010 ж. қарай Қазақстанда әртүрлі деңгейдегі 800 этномәдени бірлестіктер, соның ішінде 28-і республикалық деңгейдегі бірлестіктер қызмет жасаған [9].

Қарастырылып отырған кезеңдегі конфессияаралық қатынастардың дамуына келер болсақ, бұл кезеңде дін саласындағы жағдайды бақылауға алу қажеттілігін түсініп, оның еліміздегі тұрақты қоғамдық-саяси және экономикалық дамуды сақтаудағы маңыздылығына ерекше мән берілді. 1990 жылдардың аяғы — 2000 жылдардың басында әлемдегі және Орталық Азия мемлекеттерінде орын алған террористік актілер, атап айтқанда 2001 ж. 11 қыркүйектегі АҚШ-ғы оқиға, Өзбекстанның ислам қозғалысының Орталық Азияға енуі, 1999 ж. Ташкенттегі және 2002 ж. Бішкектегі терактілер, Ауғанстандағы соғыс превентивті іс-шараларды қабылдауды талап етті [10; 12]. Осы кезеңде Қазақстанда әлемдік держава жетекшілерінің съездері өтіп, дін істері жөніндегі Комитет құрылып, 2005 ж. 18 ақпанда «Экстремизмге қарсы тұру жөніндегі» ҚР Заңы қабылданған. Діни қызмет жөніндегі жаңа Заңды даярлау және талқылау істері қатар жүрді. Аталған кезеңдегі этникааралық және конфессияаралық қатынастардың құқықтық негізін қалыптастыру Қазақстанның ұлттық саясатының негізгі бағыттарының бірі болғандығын көре аламыз. Ал 2011 жылы этносаралық қатынастардың тұрақтылығын жүйелі негізде қамтамасыз ететін және Қазақстанның барлық халықтарын біртұтас азаматтық ұлтқа шоғырландыруға бағдарланған этносаралық саладағы проблемаларға ситуациялық ден қоюдан толыққанды ұлттық саясатқа дейінгі барлық кезеңдерден өтті.

Үшінші кезең 2011 ж. бастап қазіргі кезең аралығын қамтиды. Бұл кезеңдегі Қазақстандағы этносаралық қатынастарды дамыту барысындағы Ассамблеяның инфрақұрылымын нығайтуға, оның азаматтық қоғам институттары мен мемлекеттік билік органдары жүйесіне интеграциялануын қамтамасыз етуге, Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық моделінің бірегей элементтерін дамытуға ерекше назар аударылды. Атап айтқанда, 2014 ж. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен Ассамблеяның атқарушы органы ретінде Қазақстан Республикасы

Президентінің жанынан «Қоғамдық келісім» Республикалық мемлекеттік мекемесі және өңірлік деңгейде облыстар, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімдерінің аппараттары жанынан «Қоғамдық келісім» Коммуналдық мемлекеттік мекемесі құрылды. 2018 ж. Ассамблеяның қызметін одан әрі жетілдіруге бағытталған «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» ҚР Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. 2020 жылы «Қоғамдық келісім» РММ Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қарамағына, өңірлік деңгейде «Қоғамдық келісім» КММ жергілікті атқарушы органдардың ішкі саясат және қоғамдық даму басқармаларының қарамағына берілді және ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің ведомствосы болып табылатын, этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты басқаруды жүзеге асыратын аталған министрліктің Этносаралық қатынастарды дамыту комитеті және этносаралық қатынастар саласында зерттеулер жүргізетін, мемлекеттік саясатты жетілдірудегі ғылыми көзқарасты және жаңа әдістерді қолдануды қамтамасыз ететін «Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты» ЖШС құрылды.

2022 ж. 15 қыркүйекте ҚР Президентінің Жарлығымен «Қазақстан халқы Ассамблеясының 2022-2026 жылдарға арналған даму Тұжырымдамасы» бекітілген болатын. Тұжырымдамаға сәйкес Ассамблеяның 2022-2026 жылдар аралығындағы атқаратын жұмыстарының бағыттары мынадай: Ассамблея құрылымдарын қоғамды интеграциялау, интермәдениеттілік саясатын жүргізу негізінде қоғамдық сананы жаңғырту жөніндегі жобаларға кеңінен тарту; Ассамблеяның медиация, еріктілік, қайырымдылық және қоғамдық бақылау саласындағы қызметін интеграциялау механизмдері ретінде дамыту; мемлекеттік тілді этносаралық қатынас тілі және топтастырушы негіз ретінде ілгерілету, қазақстандық этностар тілдерінің дамуына жәрдемдесу; Қазақстан халқының ортақ тарихи-мәдени мұрасын қолдау, сақтау және танымал ету; Қазақстанның көпэтносты халқының қалыптасу тарихы және елдің тәуелсіздігін нығайтудағы этностардың рөлі туралы білімді тарату; азаматтық қоғам мен жастар ұйымдарын дамыту; этностық бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына жәрдемдесу.

Атап өту қажет, «Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты» ЖШС 2020-2021 жылдары жүргізген қоғамдық пікірдің әлеуметтанушылық мониторингінің деректері бойынша Қазақстан Республикасында этносаралық қатынастардағы тұрақтылықтың «негізгі өзегі» 94 % деңгейінде сақталуда. Азаматтарымыздың 88,3 %-ы көпэтностық идеяны қолдайды, республика халқының 93,7%-ы басқа этнос өкілдеріне оң көзқараста. Азаматтар тұтастай алғанда этносаралық келісімді сақтау жөніндегі мемлекеттік саясатты қолдайды және мұндай қолдау деңгейі 85,9 %-ды құрайды. Осымен бірге, 2021 ж. Халықтың ұлттық санағының алдын ала қорытындыларына сәйкес Қазақстан Республикасында 19 186 015 адам тұрады, олардың ең көбі қазақтар (70,4 %), одан кейін орыстар (15,5 %), одан әрі өзбектер (3,2 %), украиндар (2,0 %), ұйғырлар (1,5 %), немістер (1,2 %), татарлар (1,1 %), әзірбайжандар (0,8 %), кәрістер (0,6 %), түріктер (0,5 %), дүнгендер (0,4 %), белорустар (0,4%), тәжіктер (0,3 %), күрдтер (0,3 %), шешендер (0,2 %), поляктар (0,2 %), қырғыздар (0,2 %), басқа этнос өкілдері 1,4 %-ды құрады [11].

Аталған кезеңдегі конфессияаралық қатынастардың дамуына келер болсақ, бұл кезең 2011 ж. 11 қазанда «Діни қызмет және діни бірлестіктер жөніндегі» ҚР Заңының қабылдануымен сипатталады. Атап өту қажет, 2011 ж. 1 қаңтарына қарай заңды тұлға белгілеріне ие емес 46 конфессия атынан өкілдік ететін 4551 діни бірлестік болса, ал 2012 ж. оның саны 17 конфессия атынан өкілдік ететін 3088 діни бірлестікке, яғни 2,5 есеге қысқартылған. Осымен бірге, мемлекеттік-конфессиялық және конфессияаралық қатынастарды жетілдіруге, мемлекеттің зайырлы қағидаларын нығайту және дінді деструктивті мақсатта пайдалануға жол бермеу бойынша ресми көзқарастар жүйесі болып табылатын Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы бекітілген. Осы тұжырымдамаға сәйкес, 2017 жылғы 1 қаңтарда ресми тіркелген 18 конфессия атынан өкілдік ететін 3658 діни бірлестік пен олардың филиалдарының қызметін қамтамасыз ету үшін қажетті жағдай жасалған. Яғни, 2012 ж. салыстырсақ, 2017 ж. 570 діни бірлестікке өскендігін көре аламыз. Сонымен қатар, 2020 ж. 31 желтоқсанында ҚР Үкіметінің қаулысымен «2021-2023 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатын іске асыру жөніндегі кешенді жоспар» бекітілген. Бұл жоспарға сәйкес 2021–2023 жылдарға арналған дін саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаттары, міндеттері және жалпы тәсілдері бекітіліп, дін саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаттары мен міндеттері келесілерді қамтыды: мемлекеттік құрылыстың зайырлы қағидаттарын ілгерілету; азаматтардың діни сенім бостандығына және діни бірлестіктермен өзара іс-қимылын жасауда құқықтарын сақтау; қазақстандық қоғамда кон-

фессияаралық келісім мен тұрақтылықты сақтау; діни салада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету; мемлекет дамуының зайырлы қағидаттарын нығайту. Осымен бірге, қазіргі уақытта аталған жоспарға сәйкес, 2020 жылғы 1 сәуірге ресми тіркелген 18 конфессия атынан өкілдік ететін 3816 діни бірлестіктің (2017 жылмен салыстырғанда 2020 жылы оның саны 158 діни бірлестікке өскен) қызметін қамтамасыз ету үшін қажетті жағдайлар жасалған. Оның ішінде 2680 — ислам, 342 — православие, 86 — католиктік, 595 — протестанттық, 60 — иегова куәгерлері, 24 — Новоапостоль шіркеуі, 11 — Кришна санасы қоғамы, 7 — иудейлік, 6 — бахаи, 2 — буддизм, 2 — Соңғы күн әулиесі Иисус Христос шіркеуі (мормондар), 1 — муниттер. Ел бойынша барлығы 3585 ғибадат ғимараты жұмыс істейді, оның ішінде 2678 мешіт, 301 православтық храм және 108 католик шіркеуі, 406 протестанттық құлшылық үйі, Иегова куәгерлерінің 57 құлшылық үйі, Новоапостоль шіркеуінің 24 құлшылық үйі, 6 синагога, Бахаи 2 құлшылық үйі, 2 Кришна санасы Қоғамы құлшылық үйі, 1 будда храмы бар. Осымен бірге, ресми түрде 581 миссионер тіркелген, оның 438-і — шетел азаматтары және 143-і Қазақстан азаматтары [12].

Қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы мына негізгі мәселелерді бөліп көрсетуге болады:

біріншіден, этносаралық қатынастарды саясиландырудан, сондай-ақ елдегі этносаралық ахуалға сыртқы деструктивті ықпалдан ауық-ауық туындайтын тәуекелдер;

екіншіден, қазақстандық қоғам этностарының, әсіресе, олар жинақы тұратын жерлердегі әлеуметтік-мәдени интеграцияның жеткіліксіз деңгейі;

үшіншіден, ақпараттық өрісте, әсіресе, әлеуметтік желілерде жекелеген этностарға қатысты теріс дүниетанымдық көзқарастардың таратылуы, бұл қоғамдық пікірдің бөлінуіне және этностар арасында жаңа тосқауылдар мен арақашықтықтың қалыптасуына ықпал етеді;

төртіншіден, этносаралық өзара іс-қимылды нығайтудың түйінді институты ретінде Ассамблеяның және барлық қоғамдық құрылымдардың жұмысын қайта форматтауға және өзектілендіруге әлеуметтік-саяси сұраныстың туындауы, сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы бірлік пен келісім саясаты мәселелері бойынша оның толыққанды ақпараттық жұмысын ұйымдастыру қажет;

бесіншіден, ҚХА мен этникааралық қатынастарды дамыту комитетінің кез келген бір шиеленістің алдын алу әдістерін өңдеп, жетілдіру қажет;

алтыншы, қазіргі кезеңнің талаптарын назарда ұстап және қазіргі уақыттағы қоғамдағы өзгерістерді ескере отырып, конфессияаралық қатынастарға және дін саласына қатысы бар заң актілерін одан әрі жетілдіру қажет;

жетінші, қазіргі кезеңде қазақстандық қоғамның діни толеранттылығының дамуына радикалды топтардың қызметі кедергі жасауы мүмкін. Мұндай кедергілерді болдырмау мақсатында Дін туралы жаңа Заңның қабылданғаны белгілі, ендігі кезекте осы Заңның нормаларын жүзеге асырудың тиімділігі әкімшілік билік құрылымдары қызметінің сапасына және ҚР азаматтарының сана-сезіміне байланысты;

сегізінші, жалпы әлеуметтік-экономикалық, этнодемографиялық даму барысындағы күрделі үрдістер мен өзгерістер аясында қоғамдағы мәдениет-тіл айырмашылығы жағдайында этносаралық қатынастар мен интеграция саласында мемлекеттік саясатты жүргізудің, халықтың азаматтық бірегейлігін нығайтудың, сондай-ақ Ассамблея қызметін жетілдірудің тұжырымдамалық тәсілдерін одан әрі жаңарту қажет.

Қорытынды

Қазақстандық қоғамның полиэтникалық құрамы және тиімді мемлекеттік ұлттық саясатты қалыптастырудың қажеттілігі тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның даму ерекшеліктерін және реформалардың сипатын анықтап берді. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда этникааралық және конфессияаралық қатынастарды үйлесімдеу және оларды мемлекеттік тұрғыдан реттеудің, бұл үрдістерге қоғамдық институттарды тардың өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасты. Этносаралық және дінаралық қатынастар саласындағы қазақстандық ұлттық мемлекеттік саясат өзінің дамуының бірнеше кезеңдерінен өтті: 1990 ж. басындағы Қазақстанның барлық халықтары арасында этникалық сана-сезімнің жоғарғы деңгейіне қолдау білдіруден бастап қазақстандық ұлт пен бірегейлікті қалыптастыруға дейінгі кезеңнен өтті. Сондықтан, еліміздің ішіндегі ұлтаралық қатынастардағы бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін 1990 ж. алға қойған міндеттер шешімін тапты деп атап көрсетуге болады. Еліміздегі этникааралық және конфессияаралық қатынастарды реттеудің заңнамалық негізі мен институттары қалыптастырылды. Тәуелсіздік жылдарында халықтың полиэтникалық құрамына және әлеуметтік-

экономикалық сипаттағы мәселелер кешеніне байланысты белгілі бір шиеленістік жағдайлардың орын алуына қарамастан Қазақстанда этникаралық қатынастар негізінде айтарлықтай шиеленістер орын алған жоқ. Еліміздегі тұрақты жағдайды сақтауда этностар арасындағы конструктивті байланыстар механизмінің қалыптасуы және шиеленістерді шешу, олардың алдын алу жүйесінің құрылуы маңызды рөл атқарды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Конституция Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
- 2 Мейрманов Ж. Сохранить согласие и стабильность / Ж. Мейрманов // Казахстанская правда. — 2004. — 16 февр.
- 3 Овчинников В.А. Казахстанская модель этноконфессионального согласия / В.А. Овчинников // Вестн. Том. гос ун-та. Сер. История. — 2019. — № 62. — С. 128–137.
- 4 Шынгысбаев Л.С. К вопросу развития государственно-конфессиональных отношений в Республике Казахстан / Л.С. Шынгысбаев // Вестн. «Социологические и политические науки». — 2020. — № 71 (3). — С. 181–188.
- 5 Закон о свободе вероисповедания и религиозных объединениях от 1992 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920004000_.
- 6 О Стратегии Ассамблеи народа Казахстана и Положении об Ассамблее народа Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000856_.
- 7 Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 г. № 70–IV «Об Ассамблее народа Казахстана» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_.
- 8 Об Ассамблее народа Казахстана. Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_.
- 9 «Модель построения межэтнического согласия в Казахстане» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ia-centr.ru/expert/4648/>.
- 10 Актуальные вопросы государственно-конфессиональных отношений в РК. // Сборник материалов Института философии, политологии и религиоведения Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, 2012. — Алматы. — С. 12.
- 11 Концепции развития Ассамблеи народа Казахстана на 2022-2026 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014>
- 12 Концепции государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017–2020 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500>.

Е.А. Абдраимов, Т.С. Садыков, С.К. Кабылтаева

Казахстанская модель развития межэтнических и межконфессиональных отношений: история и проблемы

Статья посвящена рассмотрению истории и проблемы межнациональных и межконфессиональных отношений в современном Казахстане. Авторами определена их роль и значение в жизни современного казахстанского общества. Освещены этапы и тенденции, нормативно-правовая база межнациональных и межконфессиональных отношений за годы Независимости Казахстана. Кроме того, выделены основные проблемы в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений в Казахстане на современном этапе.

Ключевые слова: межэтнические отношения, межконфессиональность, история Казахстана, АНК, общественное согласие.

E.A. Abdaimov, T.S. Sadykov, S.K. Kabylytayeva

Kazakhstan model of development of interethnic and interfaith relations: history and problems

This article is devoted to the consideration of the history and problems of interethnic and interfaith relations in modern Kazakhstan. The authors defined their role and significance in the life of modern Kazakh society. Stages and tendencies, normative-legal bases of interethnic and interfaith relations during the years of inde-

pendence of Kazakhstan are covered. Moreover, the main problems in the field of interethnic and interfaith relations in Kazakhstan at the present stage were identified.

Key words: interethnic relations, interfaith relations, history of Kazakhstan, APK, public consent.

References

- 1 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ [in Russian].
- 2 Meirmanov, Zh. (2004). Sokhranit soglasie i stabilnost [Preserve harmony and stability]. *Kazakhstanskaia pravda - Kazakhstan truth*, 16 fevralia [in Russian].
- 3 Ovchinnikov, V.A. (2019). Kazakhstanskaia model etnokonfessionalnogo soglasiia [Kazakhstan model of ethno-confessional consent]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii Istoriiia — Bulletin of the Tomsk State University. Series History*, 62, 128–137 [in Russian].
- 4 Shyngysbaev, L.S. (2020). K voprosu razvitiia gosudarstvenno-konfessionalnykh otnoshenii v Respublike Kazakhstan [To the question of the development of state-confessional relations in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik «Sotsiologicheskie i politicheskie nauki» — Bulletin. "Sociological and political sciences"*, 71(3), 181–188 [in Russian].
- 5 Zakon o svobode veroispovedaniia i religioznykh obedineniakh ot 1992 goda [Freedom of Religion and Religious Associations Act 1992]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920004000_ [in Russian].
- 6 O Strategii Assamblei naroda Kazakhstana i Polozhenii ob Assamblee naroda Kazakhstana [On the Strategy of the Assembly of the People of Kazakhstan and the Regulations on the Assembly of the People of Kazakhstan]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000856_ [in Russian].
- 7 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 oktiabria 2008 goda No. 70–V «Ob Assamblee naroda Kazakhstana» [Law of the Republic of Kazakhstan dated October 20, 2008 No. 70-IV "On the Assembly of the People of Kazakhstan"]. Retrieved from http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_ [in Russian].
- 8 Ob Assamblee naroda Kazakhstana. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 oktiabria 2008 goda [About the Assembly of the people of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan dated October 20, 2008]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_ [in Russian].
- 9 «Model postroeniia mezhetnicheskogo soglasiia v Kazakhstane» ["Model for building interethnic harmony in Kazakhstan"]. Retrieved from <http://ia-centr.ru/expert/4648/> [in Russian].
- 10 (2012). Aktualnye voprosy gosudarstvenno-konfessionalnykh otnoshenii v RK [Topical issues of state-confessional relations in the Republic of Kazakhstan]. *Sbornik materialov Instituta filosofii, politologii i religiovedeniia Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan — Collection of materials Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan*. Almaty [in Russian].
- 11 Kontseptsii razvitiia Assamblei naroda Kazakhstana na 2022–2026 gody [Concepts for the development of the Assembly of the People of Kazakhstan for 2022–2026]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200001014_ [in Russian].
- 12 Kontseptsii gosudarstvennoi politiki v religioznoi sfere Respubliki Kazakhstan na 2017–2020 gody [Concepts of state policy in the religious sphere of the Republic of Kazakhstan for 2017–2020]. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500_ [in Russian].

Э.Т. Бакыткали*, З.О. Дукенбаева, Б. Мұратбекқызы, Ж.С. Ерденбекова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: elder-01.95@inbox.ru; rio@ppi.kz; bibimur64@mail.ru; jan.e73@mail.ru)*

Иштван Мандоки еңбектеріндегі қазақ-түркі тарихының мәселелері

Мақала әйгілі мажар ғалымы, түркітанушы, еуропалық қыпшақтанушы Иштван Қоңыр Мандокидің ғылыми қызметіне арналған. Оның негізгі ғылыми қызығушылықтары қыпшақ-түркі филологиясымен, мажарлардың ежелгі тарихымен, мажар қыпшақтарының этнографиясы мен этникалық тарихымен және мажар тіліндегі түркі текті көптеген сөздердің түп төркінін зерттеумен байланысты. Ғалымның венгер, неміс, француз, қазақ т.б. тілдерде қырықтан астам ғылыми мақалалары жарияланған. Авторлар мақалада И. Мандокидің еңбектері және ғылыми зерттеуінің негізгі бағыттарын қарастырған. Сонымен қатар түркітануға және қыпшақтануға қосқан үлесіне талдау жасаған.

Кілт сөз: Иштван Мандоки, тарих, түркітану, қыпшақтар, қыпшақтану, Иштван Мандокидің еңбектері, мажарлар.

Kipicne

Мажар халықтарының тарихы, шығу тегі және мәдениеті номадтардың мәдени және этносаяси кеңістігімен тығыз байланысты және мұндай байланыстар жазбаша және ауызша деректерде, географиялық топонимикада, номадизмнің ортақ мәдениетінде көрініс тапқан. Сондықтан, ежелгі және орта ғасырларда Еуразия аймағында өмір сүрген халықтардың этномәдени байланыстары мәселесі үнемі тарихшылардың, этнографтардың, археологтардың және филологтардың назарында болып келеді. Орта ғасырларда мажарлар түркі халықтарымен тығыз этномәдени және саяси байланыста болды және бұл байланыстардың мажарлардың тарихи өмірінде айтарлықтай рөл атқарғандығы белгілі.

Сондықтан, қазақтар мен мажарлардың тарихының өзара ортақ тұстарының көп болуы Мажарстан мен Қазақстан арасындағы өзара туыстық көпір салуды қалаған белгілі тұлғалардың қалыптасуына алып келді. Осындай тұлғалардың қатарында тек қана Мажарстанда ғана емес, күллі түркі дүниесі қастерлейтін ұлық есімдер қатарынан орын алған көрнекті тұлға Иштван Қоңыр Мандоки болды. Ол Шыңғыс жорығы тұсында Карпат қойнауындағы мадиярлар арасынан пана тапқан құман-қыпшақ жұртының тумасы Мандоки Қоңыр түркі халықтарының ондаған тілін еркін меңгерген, бұған қоса зерттеушілік қарымы ерен, Тұран халықтарының фольклорлық-дүниетанымдық санасын бойына дарытқан ғалым және еуропалық қыпшақтанудың негізін қалаушы.

Иштван Қоңыр Мандоки қазақтың рухани өмірінде 1970 жылдардың аяғы мен — 1980 жылдардың бас кезінен бастап таныла бастады. Оның ерен еңбегінің жемісі — артында қалған отандастарына, соңынан ерген ізбасарларына өте бай, рухани құндылығы зор мұрасын қалдырды. Атап айтқанда, түркі әдебиетін, тарихын оның мән-маңызы мен өзіне тән ерекшеліктерін, шығу тегін, қоғамдық қызметі мен әдеби-тарихи процестің заңдылықтарын зерттеуде жүз жылдық тарихы бар мажар түркологиясының ғалымдары, соның қатарында Қ. Мандоки тарих, әдебиет тарихы мен фольклорына байланысты іргелі ғылыми еңбектер жазып, түркітану ғылымының дамуында үлкен еңбек сіңірді. Алайда, ғалымның сан салалы ғылыми еңбектері әлі күнге дейін арнайы зерттеліп өз бағасын толық ала қойған жоқ. Сол себепті ғалымның өмірі мен шығармашылығын арнайы зерттеудің мәні зор.

Зерттеу әдістері

Иштван Мандокидің еңбектерін және оның түркітану мәселесіне қосқан үлесін зерттеу барысында историзм және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Жүйелілік әдісі Иштван Мандокидің жекелеген ұстанымдары мен көзқарастарын қарастыруға мүмкіндік берді. Пәнаралық тәсілдің негізінде тарихи және әдеби мәліметтер синтезделді. Осымен бірге, Қоңырдың ғылымның дамуына қосқан үлесін бағалау және оның ғылыми еңбектерімен зерттеу бағыттарын айқындауда сипаттау және талдау әдістері қолданылды. Тарих ғылымының әдіснамасында тарихи тұлғаға деген қатынас айтарлықтай орынға ие. Осыны басшылыққа ала отырып, жеке тұлғаның әлемін тану міндеті қойылды.

Талқылау

Мандоки Қоңыр Иштван 1944 жылы 10 ақпанда Мажарстанның Кішіқұман (Кишкуншаг) өңірінің рухани орталығы саналатын Карцаг қаласында дүниеге келген. Жалпы білім беретін мектепті бітірген соң сол кездегі саяси-идеологияның кесірінен бай-шонжардың ұрпағы санатындағы жеткіншекке университет есігі жабық болды. Сөйтіп ол ауыл шаруашылығы техникумын аяқтап, аз уақыт ат мектебінде жұмыс істеуіне тура келеді. Мажарстанда саяси ахуал біршама өзгере қалған кезде өзінің жерлесі, әлемге атышулы түркітанушы, академик Немет Дьюланың партиялық кепілдемесінің арқасында 1963 жылы Қоңыр Будапешт мемлекеттік университетіне қабылданады [1]. Профессор Немет Дьюланың жетекшілігімен түркітану мен ежелгі мажарлардың тарихын зерттеп қана қоймай, ол араб филологиясымен, мажарлардың Еуропаға қоныстану тарихын игерумен шұғылданады. Қоңыр әйгілі ғалым Цегледи Каройдан моңғолтану мен қытайтануды, Жигмонд Телегдиден ирантануды үйренеді [2].

Осымен бірге, университетте оқыған жылдары Еуропадағы түркі этникалық топтарының ортасында ғылыми экспедиция мақсатында жиі болып, олардан тілдік, фольклорлық және этнографиялық мәліметтер жинақтайды. Осылайша, Еуропадағы түркі шоғыры ортасынан басталған зерттеу, экспедициялық жорығы ендігі кезекте Анадолыға, одан әрі ежелгі түріктің атақонысы Орхон өзені бойына дейін жалғасты [3].

Жоғары оқу орнын бітірген соң Сечени ұлттық кітапханасында, Будапешт университетінің түркология кафедрасында, Мажарстан Ғылым академиясының алтаистика зерттеулер тобында қызмет істеген. Қазақстанмен қатар ол Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Башқұртстан, Татарстан және Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі тілдес халықтардың тілін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-салтын, ауыз әдебиетін кешенді түрде зерттейді. Сөйтіп түркі-мажар байланыстарын негізгі нысана етіп алады. 1981 жылы «Мажарстандағы қыпшақ тілінің ескерткіштері» деген тақырыпта диссертация қорғайды. Қоңыр ғылыми ізденістерін ары қарай өрбітіп, бүкіл түркі әлемінің шығу тегіне, көне тарихына, тұрмыс-салтына, тілі мен этнографиясына байланысты біраз еңбектер жариялайды. Ол ғылыми туындыларын мажар, қазақ, ағылшын, неміс, француз, түрік және басқа тілдерде жазған. Негізі Қоңыр бірнеше ондаған тілді меңгеріп, оншақты тілде ғылыми баяндамалар жазып, мақалаларын жарыққа шығарған.

Атап өту қажет, Қоңырдың ғылыми қызығушылықтарына оң әсер еткен әкесінің «Сендер қыпшақсындар, сендердің атамекендерің — қазақ жері, осы жерде сендердің бауырларың өмір кешіп жатыр. Біз қазір Еуропаға араласып, тілімізді де, салтымызды да ұмыттық, бірақ жүрегіміздің түбінде үлкен арман жатыр. Егер мүмкіншілік болса, балам, ата-бабаларыңның табаны тиген сол өңірді тап. Сенің тегің — қыпшақ, тамырың — Ұлы Далада, қолың жетсе баршамызға арман болған Далаға бар. Ата-баба жұртыңа тағзым ет» деген аманаты болды [4; 16].

2008 ж. Алматы қаласында жарық көрген және мажарстан ғалымы Мандоки Қоңыр Иштванға арналған «Ұлы даланың біртуар ұланы» аталатын жинақта Қ. Иштванның өзі жазып қалдырған жазбасы басылып шыққан. Осы жазбаға сәйкес ғалымның зерттеу нысанының негізгі бағыттары келесілерді қамтыған: көне және бүгінгі қыпшақ жұрттарының тарихы, тілі, мәдениеті мен әдебиеті, фольклоры және этнографиясы; Моңғолиядағы түркі және ұйғыр руникалық жазба ескерткіштеріне қатысты деректерді жинақтау және зерттеу; Моңғолиядағы тува, сондай-ақ (бұрынғы) Кеңес Одағының өзбек, түркімен және Рومания мен Бұлғариядағы гагауздарды этнографиялық, лингвистикалық және фольклорлық тұрғыдан зерттеу; Түркі-мадиярлардың көне тарихи байланыстарын зерттеу (мадияр тіліндегі көне түркінің кірме сөздері, печенег-қыпшақ кірме сөздері, сондай-ақ башқұрттар мен мадиярлардың тарихи және тілдік байланыстары). Осымен бірге, Қ. Иштванның еңбектерінде ертедегі және бүгінгі қыпшақ жұрттарының тарихы бойынша: қытай, араб, парсы, грузин, армян, славян, латын, мадияр, роман, араб тілдеріндегі дереккөздер мен жәдігерлерден (біздің жыл санауымыздан бұрынғы) бастап бірінші мыңжылдықтың орта шеніне дейінгі аралықтағы құман, қыпшақ жұрттары мен этностарының тарихы және XV–XVI ғасырлардағы дәуірлеуі, ірілі-ұсақты тайпалық одақтары мен мемлекеттерінің құрылуының тарихи жағдайы қарастырылған. Атап айтқанда, XI–XIII ғасырлардағы шығыс Еуропа — Орта Азиялық ұлы Қыпшақ тайпалық одағы; Дешті Қыпшақ империясының құрамындағы жұрттарының және XII–XV ғасырлардағы Мысыр мен Сириядағы Мәмлүк сұлтандығының тарихы; Мажарстан мен Балқандағы құмандардың тарихы зерттелген [5].

Осылайша, Қоңырдың саналы ғұмырының мақсат-мүддесі өзі шыққан Мажарстандағы құман-қыпшақтар шоғырының ғасырлар бойы армандаған мұраты — Мажарстандағы құман-қыпшақтардың

ұмыт болған тілін, ділін қайта жаңғырту, қалпына келтіру болған. Ол құман-қыпшақтарға тегі, мәдениеті, тарихы, тілі жағынан ең жақын тұрған қазақ, ноғай, қырғыз, қарашай, құмық, башқұрт тілдерін жетік меңгере отырып, сол арқылы көне қыпшақ (құман) тілін қайта қалпына келтіруді басты мақсат етіп ұстанған. Ескі әңгімелер мен көне қолжазбалардағы құмандық фамилияларды, диалект сөздерді, көне географиялық атауларды зерттеуге арналған диссертациясында көптеген тың жаңалықтарды ашқан. Бұған қоса құман-қыпшақтардың жазба тіл ескерткіштерінің бірі — санамақты, мадияр тіліндегі құман-қыпшақтық кірме сөздерді, диалектілерді, Мажарстандағы Құманиялық елді мекендердің аты мен адам есімдері, фонетикалық, семантикалық және тарихи тұрғыдан жете талдаған этимологиялық зерттеулері ғылымға қосқан Қоңырдың өшпес үлесі болып қалды. Көп жылдық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 1981 жылы «Мажарстандағы құман тілінің ескерткіштері» атты еңбегі жарық көрді.

Мысалы, ғалым мадияр тіліндегі көне түркілік кірме сөздерін зерттеп, біршама сөздердің этимологиясын (*бір, бөрту, бұту, дионик, каптань, козма, тилт және т.б.*) тапқан. Осымен бірге, башқұрт пен мадияр тіліне ортақ саналып жүрген топонимдер мен этнонимдер тақырыбында қазірге дейін ғылымда қабылданып, екі тілге ортақ саналып жүрген *иәно, нәмән, кеше, йуламан* қатарлы башқұрт есімдері мадиярдың *иена, кеси, ньек, диула* этнонимдерімен лингвистикалық және тарихи негіздерге байланысты ортақ байланыста деп қабылдаудың ағаттық екенін дәлелдеген.

Сондай-ақ, Иштван Қоңырдың түркі халқының фольклорын зерттеуде көп еңбек сіңіріп, аударма ісімен айналысып, түркологияны жоғары деңгейге көтерген ағартушы ретінде рөлі ұшан-теңіз. Ғылыми саяхат экспедициясы бойынша Шығыс Еуропадан бастап Қазақстанда, Қырымда, Алтайда, Памирде және Орхон аймақтарымен Орта және Кіші Азияда болып, түркі халықтарының тарихы туралы мәліметтерді толықтырған. Өткен ғасырдың 80-90 жылдары танымал болған венгр ғалымының есімі мен Қазақстанды өркениеттің бесігі, ерекше шынайылық байланыстырады. Ол «Қазақ тілі» халықаралық қоғамының ортақ тарихи тамыры негізінде Венгрия мен Қазақстан арасындағы мәдени ынтымақтастықтың белсенді жақтаушысы және негізін қалаушылардың бірі [6]. Мысалы, Мандоки Қоңыр Иштванның Қазақстанға арнайы ғылыми сапармен келген кезде «Қазақ әдебиеті» газетіне берген сұхбатында осы сапарының мақсаты жөнінде: «...ертеректе, шамамен IX–XIII ғасырларда, әртүрлі тарихи әлеуметтік, қоғамдық жағдайларға байланысты қыпшақтардың жекелеген топтары Еуропаға, оның ішінде бүгінгі Венгрия аумағына қоныс аударыпты. Олар Орта Ертіс, Арал маңынан, тағы басқа жерлерден көшкен болуы мүмкін. Мәселен Шыңғыс, одан кейінгі Бату шапқыншылығы тұсында қыпшақ ханы Қоданның бастауымен бір бөлігі Венгрияға қарай қоныс аударғаны жайлы тарихи мағлұматтар бар. Қазіргі Венгрияда тұратын 220 мыңдай мажар (мадияр) қыпшақтары солардан тараған. Менің зерттеп жүрген тақырыбым «Венгрияда тұратын қыпшақтардың тарихы, тілі, этнографиясы». Қазақстанға былтыр да, биыл да келуім осы мақсатқа байланысты» деп атап көрсеткен [6]. Айта кету керек, мажар және күллі түркі халықтарының бауырлас ел екенін дәлелдеген түркітанушы ғалым Иштван Қоңыр Мандоки. Оның зерттеуінше, IX ғасырда 40 мыңға жуық қыпшақ моңғолдардың 1239 жылғы шапқыншылығынан кейін Мажарстанға қоныс аударған [7].

Қоңыр «*Világiradalmi lexikon*» — әлем әдебиетінің энциклопедиясының VII томына (ол екі кітаптан тұрады) түркі жұрттарының әдебиетіндегі отызға тарта тұлға мен әдеби жанрлар мен кесек туындылар туралы мақала жариялаған [1], «Күн тілінің Мажарстандағы ескерткіші» (1993) атты еңбегінде мажар тіліндегі кейбір сөздер мен қазақ тіліндегі сөздердің ұқсастығын келтіреді. Мысалы: арқан — *arkany*, ұнтақ — *ontak*, шолақ — *csollak*, қанжыға — *kangyik*, пышақ — *bicska* т.б.

Қоңыр қазақ мәдениетін, әдебиетін де насихаттаудан тыс қалмады. Қазақ әдебиетіндегі ұлы тұлғалар жайлы (Абай, Ж. Жабаев, І. Жансүгірұлы, Н. Байғанин, Ы. Алтынсарин және т.б.) және ауыз әдебиетінің жанрлары туралы Әлем әдебиеті энциклопедиясында (*Vilagiradolmi Lexikon*) мақалалары жарияланған. Сондай-ақ, ол қазақ әдебиетінің мадияр тіліне аударылып насихатталуына үлкен үлес қосты. Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» (*Nagycsalad. Budapest, 1980*), *A dijnyertés ló* — «Бәйгелі сәйгүлік» деген атпен қазақ жазушыларының (*Budapest, 1977*) әңгімелер жинағын шығарды, сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, татар, өзбек халық әндері туралы жеке-жеке арнайы зерттеу мақалаларын жариялаған. Осымен бірге, фольклорист ретінде Қоңырдың назар аударған бір мәселесі — жұмбақтар. Жұмбақ — ауыз әдебиетінің көне заманнан келе жатқан және күні бүгінге дейін дамуын тоқтатпаған жанрдың бірі. Жұмбақтардың о баста пайда болуына себепші болған құбылыс — табу. Табу әуел баста этнолингвистикалық ұғым ретінде полинизияның тунга тілінен тарағанымен, бұл күнде ол — әлем тілдерінің бәріне еніп үлгерген халықаралық термин [8; 198].

Мандокидің жинаған қазақ жұмбақтарында осман-түрік әліппесінің басқы төрт қаріпі ретімен терілген ұзын саны — 237 жұмбақ жазылған. Жинақталған жері Моңғолиядағы қазақ шоғырының ортасы болып саналады. 1985 ж. ағылшын тілінде «Моңғолиялықтардың жұмбақтары» атты жинақты «Дәптер» деп аталатын сериямен дайындаған. Бұл жөнінде Қоңыр былай деген: «Қыпшақ тектес халықтарды жан-жақты зерттеу мақсатында мен 1974 жылдан бастап Моңғолияның батысы — Баян-Өлгей мен Қобдада тұратын қазақ диаспоралары арасында кешенді экспедициялық зерттеу жүргізіп келемін. Көлемді тілдік деректер, диалект сөздерінің жинағы, бірнеше томдық қаһармандық дастандар, ертегілер, қазақ халқының өлеңі — қара өлеңнен үзінділер, суырып салма өлең — айтыс, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, би-шешендердің сөздері, бір сөзбен айтқанда, ауыз әдебиеті мұрасының сирек үлгілері — осы зерттеулердің нәтижесі. Сонымен қатар, көшпелі өмір салтына және соған негізделген дәстүрлі рәсімдер мен жоралар, спорттық ойындардың түрлері туралы арнайы нақты деректерді, сондай-ақ кейбір мал түрлерін өсіру, күту тәсілдері жайлы фактілерді жинадым және осының бәрі туралы бірнеше мақалалар ғана жариялай алдым. Ағылшын тілінде шығарылатын жинақтың «Девтэр» (дәптер) сериясына «Моңғолияда тұратын қазақтардың жұмбақтары» атты бір томдық дайындадым» [9; 110].

1985 ж. 25 наурызда Қоңыр өзінің негізгі зерттеу бағыттары бойынша: «...менің ғылыми ізденісімнің бағыттары бойынша 60-қа жуық жарияланым жарияланды. Оның 40-ы ғылыми, 20-сы ғылыми-танымдық мақалалар. Аударма саласында мен Добруджидағы татарлар мен ноғайлар, қарашайлар, балқарлар, құмықтар, қырғыздар, башқұрттар, қарақалпақтар, қазан татарлары, алтайлар, якуттар, өзбектер және т.б. халықтардың фольклоры мен мәдениетіне байланысты көптеген аудармалар жасадым. Сонымен қатар жоғарыда аталған халықтардың әдебиетіне, фольклорына байланысты көптомдық құрадым, алғашқы аудармалар, бақылау аудармаларын жасадым, олардың кейбіреулеріне алғы сөздер, түсініктемелер жаздым және редакцияладым. Олардың жалпы саны шамамен 50-ге жуық», — деп атап өтеді [9; 112].

Сонымен бірге, көрнекті ғалым Шоқан Уәлиханов туралы да мақала жазған. «Әлемге құлақ түргізген» деген тақырыппен аталмыш мақала «Білім және» еңбек журналының 1985 жылғы № 11 санында жарияланған. Мақалада Қоңыр Шоқан туралы төмендегі пікірді айтқан. «Ұлы әл-фараби өз замандастарына Аристотельді түсіндіргені іспетті Шоқан да шығыс туралы ғылымды замандастарына, әлемге, келер ұрпақ мына біздерге қолға қойғандай етіп түсіндіріп берді» деп үлкен жүрекпен, қыпшақ ұлының қазақ ұлына деген туыстық махаббатпен, ғалымдық көзқараспен баға береді. Өз басымы Шоқан бойындағы ғылыми ақиқатқа жетуге деген «шыдамсыздыққа» табынамын. Әрнені бір малшылап кетпей, тиянақты іс атқаратынына табынамын. Сексен, тоқсан жасқа келсе қандай болар еді деп аса қайран қаламын» деп шоқанды биік тұрғыдан көреді... Шоқан рухына табынып, мұраларын қызғыштай қорып, насихаттап жүрегіндердің бірі — әйгілі түрколог, профессор Жұла Немет еді. Ол кісі Шоқан туралы «Шоқан және Орта Азия ғылымы» деген дәріс оқитын. Ұстаздың бір айтқаны санама әбден шегеленіп қалыпты. Шоқан Уәлихановты қазақтың тұңғыш ғалымы деп жаңсақ айтамыз. Оған дейін де көшпелілер әлемі маңдайы жарқырап туған талай-талай торсық шеке ұлдар сүйген. Шоқан — Ұлы Қазан төңкерісіне дейінгі бітімі бөлек соңғы ғалым. Солай тұжырымдау керек» [10]. Біздің ойымызша, Қоңырдың осы айтқандарының өзі-ақ шоқантануда еңбек жасап жүрген зерттеушілеріміздің Шоқанды «Күн» қылып көрсетудегі әсіре сілтеушілігіне де баға беріп отырғанын көреміз.

2020 ж. Халықаралық Түркі академиясы «Мажарстан түркологиясы» деп аталатын халықаралық конференция өткізді. Осы конференцияның аясында Қоңырдың «Үзілмес тамырлар» аталатын монографиясының және Қоңыр еңбектерінің библиографиялық нұсқағышының тұсаукесері өтті. Монографияда Мажарстандағы ежелгі құман-қыпшақтардың географиялық атаулары мен тілдеріне, сонымен бірге Дунайдың төменгі ағысындағы Добруджи өңіріндегі татар-ноғай қауымының ауызша әдебиеті мен тіліне қатысты материалдар жарияланған.

Қорытынды

Бүкіл саналы ғұмырын түркітану, тарих және түркі фольклоры мен әдебиетін зерттеуге арнаған көрнекті түркітанушы ғалым Иштван Қоңыр Мандокидің артында қалған сан саналы ғылыми мұрасын қарастыра келіп, түркі тілдес халықтардың бірнеше ғасырлық даму тарихын зерттеу ісіне қомақты үлес қосқанын айқын көруімізге болады. Ғалымның тарих пен қазақ әдебиетінің дәуірлік кезеңдері туралы құнды еңбектерін ұлтымыздың игі мұрасы, халықтың үлкен рухани қазынасы деп білу керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мандоки Қоңыр Иштван: өмірі мен өнегесі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: // <https://merci-m.kz/ru/2020/11/06/mandoki-o-yr-ishtvan-miri-men-negesi/>.
- 2 Европейский кыпчак, который всей душой любил тюркские народы. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/5301>.
- 3 Хинаят Б. Великая степь и ее поклонник / Б. Хинаят // Казахстанская правда. — 2003. — 20 сент.
- 4 Хинаят Б. Мажарстан түркологиясы: құман-қыпшақ текті ғалымдар және Мандоки Қоңыр Иштван / Б. Хинаят // «Қазақ тілінің тарихы: Алтай дәуірі — прототүрік кезеңі — көне түркі ескерткіштері» атты Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары (29 қараша — 2 желтоқсан). — Астана. 2007.
- 5 Астанада Иштван Қоңыр Мандокидің мұрасы насихатталды [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/1396>.
- 6 Мандоки Иштван Қоңырдың ата-жұрт жеріндегі алғашқы сұхбаттары // Қазақ әдебиеті. — 1977. — 14 октябрь.
- 7 Қоңырдың жүрегі қазақ деп соқты [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік тәртібі: <https://inbusiness.kz/kz/news/%C2%ABkonyrdyn-zhuregi-kazak-dep-sokty%C2%BB>.
- 8 Моңғолиядағы қазақ жұмбақтары. Мандоки Қоңыр жинақтаған фольклор үлгілеріндегі Моңғолиядағы қазақтар жұмбақтары // Жұлдыз. — 1996. — № 6. — Б. 198-200.
- 9 Бабакумар Х. Памяти Мандоки Коныра Иштвана (1944–1992) / Х. Бабакумар // Ұлы даланың біртуар ұланы. — Алматы, 2008. — С. 105–116.
- 10 Мандоки И.Қ. Әлемге құлақ түргізген (Еуропа ориенталистикасындағы Шоканның орыны). / И.Қ. Мандоки // Білім және еңбек. — 1985. — № 11. — Б. 5-7.

Э.Т. Бакыткали, З.О. Дукенбаева, Б. Мұратбекқызы, Ж.С. Ерденбекова

Вопросы казахско-тюркской истории в трудах Иштвана Мандоки

Статья посвящена краткому обзору научной деятельности выдающегося венгерского ученого, тюрколога, основоположника европейского кыпчаковедения. Его основные научные интересы — кыпчакотюркская филология; древняя история мадьяр; этнография и этническая история кунов (кыпчаков Венгрии); казахско-кунские параллели языка и этнографии. Он опубликовал более сорока научных статей на венгерском, немецком, французском, казахском и других языках. В работе рассмотрены труды и основные направления научных исследований Коныра. А также проанализирован вклад Иштвана Коныра Мандоки в тюркологию, в целом, и в кыпчаковедение, в частности.

Ключевые слова: Иштван Мандоки, история, тюркология, кыпчаки, кыпчаковедение, труды Иштвана Мандоки, венгры.

E.T. Bakytkali, Z.O. Dukenbaeva, B. Muratbekkyzy, Zh.S. Erdenbekova

Questions of the Kazakh-Turkic history in the works of Istvan Mandoka

The article is devoted to a brief review of the scientific activity of the outstanding Hungarian scientist, Turkologist, pioneer of European Kypchak studies. His main scientific interests are Kypchak-Turkic philology, the ancient history of the Magyars, ethnography and ethnic history of the Kuns (Kipchaks of Hungary), Kazakh-Kun parallels of language and ethnography. He has published more than forty scientific articles in Hungarian, German, French, Kazakh and other languages. The article deals with the works and main directions of Konyr's scientific research. The contribution of Istvan Konyr Mandoka to Turkology and Kypchak studies in particular is also analyzed.

Key words: Istvan Mandoki, history, Turkology, Kypchaks, Kypchak studies, works of Istvan Mandoki, Hungarians.

References

- 1 Mandoki Qonyr Ishtvan: omiri men onegesi [Mandoki Ishtvan the Brown: life and morals]. Retrieved from <https://merci-m.kz/ru/2020/11/06/mandoki-o-yr-ishtvan-miri-men-negesi/> [in Kazakh].
- 2 Evropeiskii kipchak, kotoryi vsei dushoi liubil tiurkskie narody [European Kipchak, who loved the Turkic peoples wholeheartedly]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/5301> [in Russian].
- 3 Khinaiat, B. (2003). Velikaia step i ee poklonnik [The great steppe and its admirer]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstan Truth*. 20 sentiabria [in Russian].
- 4 Khinaiat, B. (2007). Mazharstan turkologiiasy: quman-qypshaq tekti galymdar zhane Mandoki Qonyr Ishtvan. Qazak tilinin tarikhy [Hungarian Turkology: scientists of Kuman-Kipchak origin and Mandoki Konyr Istvan. History of the Kazakh language]. “Altai dauiri — prototurik kezeni — kone turki eskertkishteri” atty Khalyqaralyq gylymi- teoriialyq konferentsiia materialdary — Altai era — Proto-Turkic period — Ancient Turkic monuments international scientific-theoretical conference materials. Astana [in Kazakh].
- 5 Astanada Ishtvan Qonyr Mandokidin murasy nasikhattaldy [The legacy of Istvan Konyr Mandoki was promoted in Astana]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/1396> [in Kazakh].
- 6 (1977). Mandoki Ishtvan Konyrdyn ata-zhurt zherindegi algashqy sukhbattary [Mandoki Istvan Konyr's first interviews in his homeland]. *Qazaq adabiety — Kazakh literature*, 14 oktiabr [in Kazakh].
- 7 Qonyrdyn zhuregi qazak dep soqty [Konyr's heart beat in Kazakh]. Retrieved from <https://inbusiness.kz/kz/news/%C2%ABkonyrdyn-zhuregi-kazak-dep-sokty%C2%BB> [in Kazakh].
- 8 (1996). Mongoliadagy qazaq zhumbaqtary. Mandoki Konyr zhinaqtagan folklor ulgilerindegi Mongoliadagy qazaqtar zhumbaqtary [Kazakh mysteries in Mongolia. Mysteries of Kazakhs in Mongolia in folklore samples collected by Mandoki Konyr]. *Zhuldyz – Zhuldyz*, 6, 198-200 [in Kazakh].
- 9 Babakumar, Kh. (2008). Pamiati Mandoki Konyra Ishtvana (1944–1992) [In memory of Mandoka Konyr Istvan (1944-1992)]. *Uly dalaynyn birtuar ulany — Great steppe hero, Almaty*, 105–116 [in Russian].
- 10 Mandoki I.Q. (1985). Alemge qulaq turgizgen (Europa orientalistikasyndagy Shoqannyn oryny) [The world is heard (the place of Shokan in the orientalism of Europe)]. *Bilim zhane enbek — Education and work*, 7, 5-7 [in Kazakh].

З.Г. Сактаганова^{1*}, Т.К. Алланиязов², А.С. Тобылов³

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,

Центр этнокультурных и историко-антропологических исследований, Караганда, Казахстан;

² Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан;

³Областной историко-краеведческий музей, Караганда, Казахстан

(E-mail: zauresh63@mail.ru; klio56@mail.ru, a.tobylov_11@mail.ru)

К историографии проблемы «Дети в казахстанских лагерях ГУЛАГа»

В статье комплексно рассмотрена литература по таким проблемам, как зарубежная и отечественная историография ГУЛАГа, историография казахстанских лагерей ГУЛАГа, дети ГУЛАГа, дети в казахстанских ИТЛ. Проанализированы методы, источники и этапы исследования названных проблем. Выявлены и охарактеризованы содержание, направленность и специфика каждого из рассматриваемых историографических направлений. Представлены характеристики ряда работ по изучаемой тематике с выявлением направлений исследовательских интересов. Определены достижения и недостатки рассматриваемых историографических дискурсов. Сформулированы цели и задачи, вытекающие из анализа исследований по историографии проблемы «Дети в казахстанских ИТЛ».

Ключевые слова: ГУЛАГ, казахстанские лагеря, дети ГУЛАГа, историография ГУЛАГа, историография проблемы «Дети ГУЛАГа», историография казахстанских лагерей ГУЛАГа, историография проблемы «Дети в казахстанских ИТЛ».

Введение

На территории Казахстана в период с 1930-го по 1960 год функционировали более двух десятков исправительно-трудовых лагерей ГУЛАГа ОГПУ–НКВД–МВД СССР. Через эти лагеря прошли около двух миллионов человек со всех республик и областей бывшего Союза ССР. История функционирования большинства из этих лагерей разрабатывалась в казахстанской историографии, и если, в целом, лагерная тематика имеет определенный опыт и традиции изучения, то тема «Дети ГУЛАГа в Казахстане» для зарубежной и отечественной историографии является новаторской. Косвенно эта тема затрагивается в работах, посвященных изучению истории ГУЛАГа; специальные же труды по теме «Дети ГУЛАГа» единичны. Вопросы, связанные с историей пребывания в казахстанских лагерях ГУЛАГа детского контингента, остаются практически неисследованными. Это обстоятельство диктует необходимость разработки данной темы, что, в свою очередь, позволит расширить научные представления по истории казахстанских ИТЛ, в целом. Разработка темы предполагает, прежде всего, анализ научных исследований по истории казахстанских лагерей ГУЛАГа сквозь призму наличия в них информации о детском контингенте, определения ее количественных и качественных характеристик, оценки вклада исследователей в изучение рассматриваемой темы, а также поиск и введение в оборот новых, неопубликованных ранее, архивных и иных источниковых материалов. В данной статье мы ставим целью в контексте проблем и через историографию ГУЛАГа рассмотреть опыт изучения детского контингента в ГУЛАГе, в целом, и в казахстанских лагерях, в частности.

Методы, источники, этапы историографии проблемы «лагеря ГУЛАГа»

Теоретической основой публикации послужили наработки авторов трудов предшествующей историографии по истории лагерей ГУЛАГа. При написании статьи были использованы общенаучные методы исследования (анализа и синтеза, дедукции и индукции), методы аналогии, обобщения, системного подхода, методы эмпирического исследования (сравнения, описания), методы исторической типологии, компаративного анализа и др. Были применены специальные исторические методы, в частности, историко-системный, проблемно-хронологический и другие методы, которые позволили систематизировать имеющиеся по теме исследования и провести анализ историографической базы статьи.

*Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru

Источниковая база статьи представлена преимущественно двумя основными срезами исследований: труды зарубежных и отечественных авторов по обозначенной проблематике. Отличается в каждом из данных срезов историографии объект исследования. Мы выделяем две группы работ: наиболее значительная первая, где объектом исследования была либо лагерная система, в целом, либо отдельные ИТЛ, но в контексте изучаемых проблем отражена и интересующая нас детская проблематика. Вторая группа трудов — публикации, специальным объектом исследования которых стали дети ГУЛАГа.

Если вести речь об этапах изучения истории ГУЛАГа, то, на наш взгляд, можно выделить несколько этапов, которые позволяют проследить траекторию развития лагерной темы в историографии. Не останавливаясь на детальном историографическом анализе проблемы (он основательно и добротнo представлен в работах российских историков, в частности, Г.М. Ивановой [1; 18–64]), сделаем акцент лишь на основных этапах изучения проблем ГУЛАГа в зарубежной и отечественной историографии, обозначив наиболее типичные черты этих этапов.

Советская историография. До середины 1930-х гг. тема истории советских концентрационных лагерей, принудительного труда в СССР не входила в число запретных и нередко обсуждалась в открытой печати [1; 20]. ГУЛАГ же, как особая система принудительного труда, только начала формироваться с 1930 г. Однако со второй половины 1930-х гг. издание литературы об исправительно-трудовых учреждениях в СССР прекращается, и в дискурсе данной проблемы в советской историографии образовалась лагуна фактически более чем на 50 лет. Жесткая цензура и режим государственной секретности эту тему, как и множество других, «дискредитирующих» советскую страну и власть, на протяжении полувека лишили исследователей достоверной информации, доступа к архивам и возможности открытых публикаций. Новое обращение историков, публицистов, журналистов к истории ГУЛАГа происходит в конце 1980-х гг., но исследователи, получившие ограниченный доступ к архивным фондам, публиковали «полученные документы с оглядкой, давая глухие ссылки в виде «коллекция документов», «работы имели несколько ограниченную научную ценность» и «были встречены научной общественностью, хотя и с большим интересом, но вместе с тем и определенной долей недоверия, а то и критики» [1; 35].

Зарубежная историография: западная и российская (три этапа — сер. 1940-х–1991 гг.; 1991–сер. 1990-х; сер. 1990-х–2000-е гг.). Первый этап появления значимых, основанных на воспоминаниях бывших заключенных, публицистических и научных трудов в зарубежной западной историографии по истории ГУЛАГа начался с середины 1940-х гг. и продлился до начала 1990-х гг. Началом первого этапа можно считать публикации двух работ: книга польских офицеров С. Мора и П. Зверняк «Советское правосудие» (на французском языке, 1945), основанная на личном опыте и множестве свидетельских показаний [2] и первая научная работа по озвученной теме — публикация Д. Даллина и Б. Николаевского «Принудительный труд в Советской России» (опубликована в США, 1947) [3]. Последняя книга имела широкий политический, научный и общественный резонанс, и вслед за ней последовала большая серия публикаций по истории советского ГУЛАГа. За 40-летие данного этапа были опубликованы сотни исследований, рассматривавшие различные аспекты функционирования ГУЛАГа в СССР. Отсутствие архивных источников несколько тормозило работу западных исследователей, но, тем не менее, вопросы о принудительном труде в советских ИТЛ были актуальны в зарубежной историографии [1; 32].

Второй этап зарубежной историографии связан с бумом, активизацией российских исследований с начала и до середины 1990-х гг. Открытие архивов позволило российским (и западным) историкам обратиться к разнообразным сюжетам в истории лагерной системы, в том числе к изучению региональных аспектов истории ГУЛАГа. Расширение источниковой базы позволило российским историкам и правоведам обратиться к новым аспектам проблемы: правовые аспекты, лагерная пресса, медицинское обслуживание, история отдельных лагерей, сопротивление в ИТЛ, гендерные срезы и др.

Третий этап — с середины 1990-х до настоящего времени связан с постепенным угасанием исследовательского бума, а главное — трансформацией отношения российской власти и российского общества к данной проблеме. Российский ведущий специалист по истории ГУЛАГа Г.М. Иванова считает, что в середине 90-х гг. XX века в «лагерном дискурсе» стали происходить заметные изменения: в российской литературе и обществе «четко обозначилась тенденция, если не оправдать ГУЛАГ, то представить его всего лишь системой исправительных учреждений, где содержались преимущественно уголовные преступники. Возобновились попытки объяснить необходимость существования ГУЛАГа внешнеполитическими обстоятельствами, и, конечно, развести ГУЛАГ и коммунистический режим» [1;

36]. Еще одна черта: для данного этапа характерно широкое участие зарубежных европейских и американских фондов, центров и институтов в финансировании проектов, посвященных истории политических репрессий и ГУЛАГа [1; 43]. При их финансовой поддержке и участии издаются крупномасштабные, фундаментальные многотомные труды (документальные сборники, справочные материалы, коллективные монографии и т.д.). Также следует отметить, что в современном российском обществе, считают исследователи, ««лагерный дискурс» практически не поддерживается ни государством, ни зависящими от него прямо или косвенно средствами массовой информации, ни общественными деятелями». Причины современного состояния российской историографии по лагерной теме обозначены: одна из них — «нежелание общества и государства нести моральную и материальную ответственность «за грехи отцов». Лагерная тематика, как «неприятная», на современном этапе практически полностью вытеснена из публичного пространства» [1; 43].

В казахстанской историографии изучение истории лагерей ГУЛАГа в Казахской ССР развивалось по несколько иной, отличной от российской траектории и хронологии. Данная специфика, в первую очередь, была связана с ограниченным доступом исследователей в ведомственные спецархивы, где хранились, будучи засекреченными, самые значительные массивы архивных документов по лагерной тематике. Процессы рассекречивания документов начались в Казахстане несколько позже, чем в Российской Федерации.

В отечественной историографии имеется первый опыт историографического обзора во введениях диссертационных работ и попытки историографического и источниковедческого анализа проблемы в монографических исследованиях. Поскольку в изданной в 2021 г. монографии Т.К. Алланиязова «История лагерей ГУЛАГа и ГУПВИ в Казахстане: опыт и проблемы изучения» [4] дан детальный анализ литературы по изучению казахстанских ИТЛ, позволим себе не останавливаться подробно на этой проблеме и лишь обозначим абрис историографического опыта, выделив этапы в истории изучения казахстанских лагерей.

Отечественная историография (два этапа: 1990-е гг.; 2000-е гг.). Первый этап истории изучения казахстанских ИТЛ ГУЛАГа начался с 1991 и продлился до конца 1990-х гг., когда появились первые публицистические статьи, литературные повести, первые научные публикации, в том числе и монографические работы. Авторами этих публикаций были журналисты, юристы, историки (Ю. Попов, В. Дик, Е. Кузнецова, В. Николаев, А. Тастымбеков, М. Самалдыков, С. Бастемиев, Д.А. Шаймуханов, С.Д. Шаймуханова и другие) [4; 32]. Авторы этих публикаций, часть которых была основана на воспоминаниях выживших заключенных, положили начало лагерной тематике в Казахстане. Для большинства этих работ характерны черты первого историографического этапа: многие статьи носили публицистический характер, несколько ограниченная в силу объективных причин архивная источниковая база (абсолютное большинство документов были еще засекречены), описательный характер исследований и др. В первой монографии Д.А. Шаймуханова и С.Д. Шаймухановой о Карлаге [5] был определен контур будущей карлаговской проблематики, введены архивные материалы из архива УВД Карагандинской области, доступ в который был закрыт для абсолютного большинства историков.

Второй этап — 2000-е гг., когда были защищены диссертации по истории ИТЛ КазССР (А.Р. Кукушкина, С.Д. Дильманов, Г.А. Жумасултанова, С.В. Елеуханова и другие). Опубликована большая серия монографических исследований (на трех языках), как по истории отдельных лагерей, так и по различным аспектам лагерной тематике: коллективные работы центрально-казахстанских исследователей — Н.О. Дулатбеков, Т.К. Алланиязов, Н.Т. Жумадилова, Ж.М. Бймурынов, Б.А. Жунусова и других [4; 41]. За достаточно короткий срок с 2009 по 2016 гг. данная группа исследователей опубликовала 6 монографий по истории Степлага, Кенгирского восстания, Карлага, истории особых лагерей в Российской Федерации и Казахстане и др. [4; 16].

На данном этапе главной особенностью работ отечественных авторов является введение в научный оборот огромного массива архивных документов по казахстанским ИТЛ, прежде всего, из Государственного архива РФ и в меньшей степени — из центральных и областных архивов РК, поскольку во многие казахстанские архивные фонды (в их числе спецархивы МВД и Прокуратуры) по-прежнему был ограничен доступ для широкого круга историков.

В 2020 г. в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. была создана Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий. В рамках деятельности Госкомиссии осуществлено рассекречивание тысяч архивных дел, проходивших под грифом «Секретно» или «Совершенно секретно». Возможно, что эти процессы запустят новый виток исследовательского интереса к лагерной тематике, поскольку историографические обзоры и

анализ лагерной проблемы в Республике Казахстан позволяют утверждать, что многие аспекты до сих пор мало изучены, в частности, точное количество лагерей системы ГУЛАГа в Казахстане, их дислокация, производственная деятельность и круг других сюжетов лагерной тематики [6; 152].

В целом, подводя итоги, можно резюмировать, что за последние два десятилетия в разработке истории казахстанских ИТЛ имеется ряд достижений: введен в научное поле огромный массив новых архивных документов; защищены кандидатские и докторские диссертации; сформировалась проблематика исследования и круг специалистов по лагерной тематике; опубликованы десятки монографий, где история казахстанских лагерей ГУЛАГа стала специальным объектом изучения; появились первые историографические исследования по лагерной тематике. Однако перед историками стоят новые задачи: необходимость перехода на новый исследовательский уровень: от постановки проблемы, описания, расширения источникового знания к глубокому аналитическому исследованию и теоретическому обобщению. Мало изученными/неизученными остались ряд ИТЛ (Ермаковское ЛО; ИТЛ и строительство совхозов и зерноскладов); ИТЛ и строительство 4-го углераза Карагандинской области; Карагандажилстрой ИТЛ; Майкаинское ЛО; Панинское ЛО; Павлодарский ИТЛ; Саранский ИТЛ и строительство ГУЛЖДС; Степнякское ЛО; Строительство 790 и ИТЛ [6; 150, 151], существовавшие в Казахской ССР недолгий промежуток времени, по ним фактически не введены в исследовательское поле источникивые материалы из областных государственных и ведомственных архивов.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

Отдельного внимания заслуживает проблема изучения истории детей и детства ГУЛАГа. Круг исследовательской литературы, как обозначалось выше, достаточно узкий, научных публикаций, где специальным объектом исследования стал детский контингент ГУЛАГа, не так много. И хотя обозначенная в статье проблема по касательной была поставлена и затрагивалась/изучалась многими ведущими специалистами и молодыми исследователями в контексте больших тем и проектов (политические репрессии, лагеря ГУЛАГа, раскулачивание, депортации и т.п.), собственно к проблеме изучения детского контингента в лагерной системе авторы стали обращаться лишь в 2000-х гг.

Зарубежная историография (два этапа: начало 2000-х–2010 гг.; 2010–2022 гг.). *Российская историография.* Одной из первых историко-публицистических работ о репрессивном механизме СССР, где затрагивается проблема детей, как жертв системы, стала книга А.И. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ» (в главах «Малолетки» и «Женщины в лагере») [7]. В ней рассказывается о детях в системе ГУЛАГа: о несовершеннолетних преступниках, о детском труде в лагерях, о контрреволюционной деятельности детей, об условиях лагерной жизни «малолеток» и др. Бывшие заключенные, оценивая произведение А. Солженицына, пишут, что «картина жизни малолеток беспощадно правдива».

Российские исследователи в контексте разрабатываемых ими проблем репрессий касались и репрессивной истории несовершеннолетних: социально-правовые аспекты (М. Саломатова, Д.Б. Павлов, О.В. Хлевнюк и другие), масштабы и специфика принудительного труда (И. Заславский, С.А. Красильников, П.Полян, В. Кожин и другие), статистику рождаемости и смертности детей в ГУЛАГе, причины смертности, статистику беременности (В.Н. Земсков, В. Попов, А. Дугин и другие).

На первом этапе в российской историографии работы, посвященные проблеме «Дети ГУЛАГа» начинают публиковаться только в 2000-х гг. В рамках совместного научного проекта Международного фонда «Демократия» и Гуверовского института в 2002 г. был издан сборник документов «Дети ГУЛАГа. 1918–1956» (составители С.С. Виленский, А.И. Кокурин, Г.В. Атамашкин, И.Ю. Новиченко) [8], куда были включены документы о судьбах детей, ставших жертвами репрессивной политики власти в течение первых четырех десятилетий советской страны. Документальный сборник охватывает более широкий период, чем существование самого ГУЛАГа: с 1918 г., с начала Гражданской войны в РСФСР до 1956 г., год XX съезда партии и развенчание культа И.Сталина. Сборник вышел в огромном проекте 40-томной серии «Россия. XX век. Документы» и стал единственной книгой, посвященной детям, подросткам и молодежи. В Предисловии сборника составители подчеркивают, что название книги «не охватывает всего корпуса собранных в ней документов: название ГУЛАГ появилось в 1930 г., а речь здесь — и о судьбах миллионов детей времен Гражданской войны и последовавшего за ней десятилетий», но составители считают, что термин ГУЛАГ стал символическим и отражает «долговременную жесточайшую трагедию» всего советского периода [8; 7]. Это стало трендом и в западной зарубежной историографии, многие работы европейских и американских исследователей, обозначая в названии своих публикаций «ГУЛАГ», выходят за хронологические рамки ГУЛАГа как такового.

Документы в сборнике сгруппированы составителями по главам, которые соответствуют «основным вехам сталинского ГУЛАГа, его филиалам для несовершеннолетних» [8; 11]. Авторами дано видение периодизации репрессивной политики по отношению к детям: 1918–1936 гг., 1937–1941 гг., 1941–1945 гг., 1946–1956 гг., однако в Предисловии отсутствует обоснование критериев по выделенным ими этапам. В сборнике представлены нормативно-правовые и директивные документы (постановления, приказы, директивы и др.), отражающие цели советского государства по отношению к детям, ставшими заложниками и жертвами репрессивной машины. Составителями С.С. Виленским и другими приведены разноплановые делопроизводственные документы из архивных фондов ГАРФа и РГАСПИ: акты, докладные записки, отчеты, протоколы совещаний, переписка, жалобы и т.п. относительно большинства категорий репрессированных и осужденных детей. По документам, в частности, можно изучать положение в детских приемниках-распределителях, детских домах и детских колониях: порядок приема детей, санитарно-гигиеническая обработка и распределение детей по группам, воспитательная работа, режим и внутренний распорядок, устройство и порядок сопровождения детей из приемника-распределителя, жилищно-бытовые и санитарные условия, питание детей и др. [8; 435–442]. Приведенные воспоминания-свидетельства бывших несовершеннолетних заключенных, раскулаченных и депортированных позволяют более полно представить картину репрессий по отношению к детям и их «счастливое» лагерное детство.

Одной из первых диссертационных работ, где комплексно рассматривалась репрессивная политика в отношении детей, стала кандидатская диссертация Е.Ю. Шутковой «Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних: 1917–1953 гг.» [9]. Автор осветил такие аспекты, как законодательная основа политических репрессий в отношении несовершеннолетних; материнство и детство в контексте политических репрессий; социально-экономический аспект политических репрессий в отношении несовершеннолетних и др. Среди исследовательских задач был поставлен вопрос о периодизации репрессий в отношении несовершеннолетних и их классификация (автор четко обозначил критерии периодизации). Периодизация репрессий в отношении детей в советской России и СССР включает 5 этапов: октябрь 1917–1924 гг.; 1925–1934 гг.; 1935–июнь 1941 гг.; июнь 1941–май 1945 гг.; май 1945–1953 гг. В работе выделены виды репрессий в отношении несовершеннолетних, дана классификация категорий несовершеннолетних жертв репрессий (по мерам наказания и воздействия государственного режима и по демографическим признакам). Автор считает, что примерно 4–5 поколений жителей советской страны — несовершеннолетние жертвы советских политических репрессий [9].

На втором этапе изучения детского контингента в лагерях ГУЛАГа (2010–2022 гг.) в российской историографии появились публикации с разработкой региональных аспектов. В частности, в работе М.И. Михайлова «Дети ГУЛАГа на Кольском Севере» [10] представлены материалы Мончегорского детского приемника-распределителя, в котором 2 недели содержались дети-беспризорники, а затем отправлялись в детские дома. Автор представил контингент детей, их жилищно-бытовые условия, питание и обучение в приемнике-распределителе, школе ФЗО. Рассказывая о ФЗО, автор приводит материалы о санитарно-бытовых условиях повседневной жизни: детей нерегулярно водили в баню, имелась завшивленность; пища была низкого качества и подавалась несвоевременно, так как столовая работала с перебоями; случаи, когда недобросовестные воспитатели бросали детей в дороге от пункта раздачи продуктов до ФЗО, а сами завладевали их продуктами. Отсутствовали учебники, тетради, наглядные пособия и канцелярские товары. Во многих училищах не хватало квалифицированных преподавателей, отсутствовали мастерские, оборудование и художественная литература. Приводятся факты и об относительно нормальных условиях содержания детей в приемнике-распределителе [10; 255].

В исследованиях М.С. Соегова, по материалам воспоминаний детей-близнецов — Зелили и Эдуарда, освещаются основные моменты жизни в школе при лагере АЛЖИР. Приведено воспоминание Зелили Недирбаевича, где он отмечает на редкость высокий уровень образования и сильный педагогический состав, который представляли репрессированные профессора. Многие дети, которые обучались в школе при лагере, получили хорошее образование, и некоторые из детей репрессированных в будущем стали профессорами и академиками [11].

Достаточно распространенным явлением стала публикация воспоминаний детей — бывших заключенных ГУЛАГа. Такого рода материалы позволяют восполнить картину детской лагерной повседневности, проявить отношение общества к детям лишенцев, спецпереселенцев, заключенных и др. Публикуются сборники воспоминаний детей «врагов народа». Один из них — сборник «Линия судьбы. Воспоминания детей «врагов народа». В сборнике повествуется о жизни детей, проведенных

без отцов, с матерями-одиночками, в лагерях [12]. Данный сборник представляет сведения о судьбах детей «врагов народа» Нижегородской области и является одной из немногих региональных работ по воспоминаниям нижегородцев, лагерные истории которых были связаны с Казахстаном. Изучение тематики гулаговского детства в России несколько активизировалось, но для страны, где существовали сотни исправительно-трудовых лагерей и детских домов, опыт и истории детей заключенных опубликован достаточно ограниченно, лишь в некоторых регионах и областях [13].

Западная историография представлена незначительным количеством публикаций в 2000-х гг. В 2010 г. доцент истории и политики Университета Томпсон Риверс Уилсон Т. Белл опубликовал труд по истории лагерных браков в лагерях Западной Сибири [14]. Автор использовал мемуары бывших заключенных-женщин. Руководству ГУЛАГа, как утверждает автор, трудно было разделить мужчин и женщин, и из-за этого в стенах лагерей был высокий уровень беременности [14; 1]. В одном из разделов статьи рассматривается положение беременных и родивших женщин, которым приходилось продолжать хозяйственную деятельность, отдав своих детей в лагерные ясли. Их матерям разрешалось приходить в ясли для кормления ребенка, через два года детей забирали в детские дома. После освобождения женщины работали в больницах при лагере. Иногда в этом случае они находили своих детей и жили вместе с ними, но это удавалось единицам женщин. Автор отмечает, что любовь и секс были обычным делом в лагерях ГУЛАГа.

Одна из известных работ в зарубежной историографии книга «Дети ГУЛАГа» [15] известного американского ученого Кэти А. Фрирсон и составителя документальных сборников о ГУЛАГе Семена С. Виленского была опубликована в 2010 г. Она посвящена детям, пострадавшим от советских репрессий, включает в содержание анализ законодательных актов, приказов, касательно детей в ИТЛ; основные эпизоды и общие тенденции жизненного опыта; воспоминания лагерных, депортированных, раскулаченных детей, выживших в лагерях в 1930–1940-е гг. Истории детей, признанных «социально опасными», потерявших дом, семью, детство и нормальную жизнь, приведены в их интервью и воспоминаниях. Книга выстроена на материалах фондов Государственного архива Российской Федерации: писем детей-сирот М.И. Калинину, Н.К. Крупской и И.В. Сталину; архивных документов фондов МВД, ГУЛАГа, ВЦИК, опубликованных документальных сборниках и др.

Книга К. Фрирсон, вышедшая в 2015 г., «Молчание было спасением: дети, пережившие сталинский террор и Вторую мировую войну» [16] стала 29-ой публикацией серии «Анналы коммунизма», издаваемой Йельским университетом. Эту книгу рассматривают как продолжение предыдущей — «Дети ГУЛАГа». В ней представлены 10 биографических интервью с выжившими «детьми ГУЛАГа», которые автор собрала в рамках полевого исследования в 2005–2007 гг. в Москве, Санкт-Петербурге, Вологде и Котласе и подготовила транскрипты живых историй. В книге К. Фрирсон показала, как выжившие дети понимали и принимали аресты, лагерную жизнь, случившиеся с ними и их родителями, как все это сказалось на жизни после лагеря.

Интересное исследование было проведено ученым Келли Руни. В ее работе описаны положение детей за колючей проволокой, повседневная жизнь детей в лагерях, их трудоустройство на различных месторождениях [17]. Автор всесторонне исследует опыт детей «врагов народа», их арест, транспортировку, повседневную жизнь и освобождение из лагерей ГУЛАГа. Публикация выстроена на воспоминаниях Ильмарса Солтса, семья которого была осуждена в 1941 г., когда мальчику было всего 10 лет [17; 10]. Он вспоминал, что транспортировка арестованных осуществлялась сначала на грузовиках, затем в вагонах поезда: теснота, нехватка продовольствия и воды, отсутствовали элементарные санитарно-медицинские условия, в пути были случаи болезни детей с летальным исходом. По прибытию в лагеря условия содержания и питания были такими же, как и при транспортировке, — холод, голод, сырость и скученность.

Особый интерес представляет труд Элейн Маккиннон «Детство и советский ГУЛАГ. 1929–1953 гг.», где автор рассматривает способы и стратегии выживания, которые сформировали дети и юноши в своем опыте ГУЛАГа [18]. В работе Э. Маккиннон рассматривает судьбы детей, родившихся либо в тюрьме, либо в лагерях, и чьи родители были арестованы, оказались в ГУЛАГе. Главным источником автора является история жизни 12-летней Аллы Тумановой. Работа построена на воспоминаниях узницы ГУЛАГа, ее в таком юном возрасте посадили за то, что она присоединилась к антисоветской группе, разочаровавшись в сталинском режиме [18; 31].

Во второй работе «Материнство и выживание в сталинском ГУЛАГе» [19] Э. Маккиннон анализирует воспоминания четырех женщин-политзаключенных (Ольги Адамовой-Слиозберг, Людмилы Миклашевской, Надежды Иоффе и Валентины Иевлевой-Павленко). Все четверо были матерями, когда их

арестовали за «политические преступления». Людмила Миклашевская родила, находясь в лагере, что дало представление о том, каково было заключенной женщине забеременеть, рожать и заботиться о ребенке, выдерживая тяготы тюремного заключения. У Надежды Иоффе было две дочери, она родила третьего ребенка в начале лагерного срока. Детями Ольги Адамовой-Слиозберг был шестилетний Александр и четырехлетняя Эльга, и ее родители мужественно спасли детей, забрав из детского дома. Валентина Иевлева-Павленко родила дочь Беллу в 1945 г., ее мать заботилась о ребенке, пока та отбывала срок. Но в скором времени бабушка скончалась, и Белла отправилась в сиротский приют до освобождения Валентины [19; 73]. И все они, будучи матерями, в лагерях имели убедительную мотивацию остаться в живых ради своих детей. Администрация ГУЛАГа предоставляла женщинам возможность иметь детей, но мало заботилась о благополучии младенцев и детей, допуская ужасные условия, оказавшиеся смертельными для многих. В работе автор изучает взаимосвязь материнства и выживания в тяжелых условиях лагерной системы [19; 65–94].

Реализацию проекта по сбору и изучению устных свидетельств заключенных — очевидцев лагерных историй и исследование влияния этого феномена на российское общество предприняли Дж. Хейт и К. Джоллак в труде «Голоса ГУЛАГа: устные истории советских заключенных и ссыльных» [20]. В работе представлены истории людей, выживших в ГУЛАГе, в их числе есть и дети.

Результаты интересного проекта продемонстрированы в совместном исследовательском труде Марты Кравери и Лошонци Анн-Мари [21]. Они изложили историю депортированных детей из Центральной и Восточной Европы до и после Второй мировой войны. Данная работа была написана на мемуарах бывших заключенных в рамках проекта «Звуковые архивы Европы ГУЛАГа». Сборник воспоминаний включает 170 свидетельств, собранных в Прибалтике, Чехии, Германии, Венгрии, Казахстане, Польше, а также в других странах [21; 5]. В корпусе опрошенных самой большой группой детей в ГУЛАГе были депортированные поляки в молодом возрасте со своими семьями с восточных территорий Польши с 1944 по 1953 г. [21; 7].

Одна из последних работ 2022 г. о детях советских ИТЛ — художественно-публицистическая книга Юлиана Беттера «Дитя ГУЛАГа», изданная на русском языке. Книга носит автобиографический характер, ее автор родился в Бутырке в 1937 г. Мать Юлиана, осужденная по 58-ой статье — «контрреволюционные преступления» выжила после родов, чудом выжил и ребенок. После 7 лет скитаний по лагерям и детским учреждениям ГУЛАГа они обрели свободу и уехали в Польшу. Об этих лагерных годах, о своей истории и судьбах родителей книга Ю. Беттера [22].

Западная историография во многом отличается от российской: европейские исследователи в своих работах преимущественно используют воспоминания и интервью бывших заключенных, на примере их опыта в ГУЛАГе затрагивают вопросы теоретического характера — формирование опыта и стратегий выживания детей, связь материнства и детства, брачные отношения между заключенными в исправительно-трудовых лагерях, повседневная жизнь детей. В российской историографии основной акцент делается на архивные материалы, больше привлечено статистики, для работ в большей степени характерны историко-сравнительные и описательные методы.

Отечественная историография. Работы, по касательной затрагивающие проблему детства в казахстанской историографии, стали появляться только в начале 2000-х гг. В единичных исследованиях представлены параграфы по истории лагерного детства: например, в публикации С.Д. Шаймухановой есть параграф о детях Карлага [5]. Автором были представлены статистические данные о рождении и смертности детей в лагерях Карлаг и АЛЖИР, также близким к ним детсадах и яслях за период 1938–1952 гг.; сведения: о численности беременных и кормящих матерей в 1939, 1941 гг.; об условиях содержания детей в Карлаге; их численности и возрастном составе в 1939, 1941, 1942, 1947, 1950 гг.; о детской смертности в 1939, 1941–1944, 1950–1952 гг.; о количестве рожденных детей в 1940–1941 и 1950–1952 гг.; о среднемесячном контингенте детей в 1941–1945 гг.; о количестве и видах детских учреждений [5; 81–89].

В монографии С.Д. Дильманова [23] вопросы организации содержания, воспитания и лечения детей заключенных-женщин были вкратце рассмотрены в параграфе, посвященном медико-санитарному состоянию лагерей. Здесь представлены сведения о пяти Домах младенцев в Карлаге на 870 мест, в которых на 1 марта 1945 г. содержался 901 ребенок [23, 159]; дана характеристика смертности детей в домах младенца в 1941–1944 и в 1950–1951 гг.; приведены данные о смертности в Доме младенца сельскохозяйственного ИТЛ № 9 УМВД Алма-Атинской области в 1946 г.; охарактеризованы цифры, отражающие количество детей, содержащихся в пяти домах младенцев, и число умерших детей в 1948 г.; проанализирована справка о смертности среди детей заключенных по Карлагу

МВД за 1950 и 1951 гг. [23; 169, 170]. Данный документ, который приведен в Приложении, составлен в виде таблицы начальником санитарного отдела Карлага МВД майором медицинской службы Бобровниковым на имя начальника Управления Карлага МВД подполковника Волкова. Из Справки видны названия Домов ребенка 6 лагерных отделений, количество содержащихся в них детей, количество умерших и процент смертности. Информативная ценность приведенных в книге С.Д. Дильманова данных весьма значительна, но их наличие не дает возможности увидеть картину смертности детей в Карлаге, в целом, за весь период его функционирования.

В 2001 г. А.Р. Кукушкина в своей диссертации [24], а также изданной на ее основе книги [25] представила небольшую, но, в целом, емкую и ценную информацию о характере и содержании процесса пребывания детей в Карлаге в период с 1937 по 1943 гг. О возрастных категориях детей АЛЖИРа, принципах распределения детского контингента в лагере, взаимоотношениях с матерями рассказывается в разделе монографии А.Р. Кукушкиной. Опираясь на документы и материалы архива ЦПСИИ при прокуратуре Карагандинской области, автор привела сведения об условиях содержания детей, нормах питания, смертности детей по ряду домов младенца [25; 165–169].

В рамках исследования С.К. Бастемиева «Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект)» [26], проведенного на основе изучения письменных архивных материалов, рассмотрены процесс становления, развития и современное состояние тюрем, исправительных колоний и воспитательных колоний Казахстана, а также исправительно-трудовых лагерей, функционировавших в 1930–1950-е гг. на территории Казахстана. В работе анализируются историко-правовые основы деятельности указанных учреждений, особенности и социально-правовые последствия их деятельности. В том числе речь идет об исправительно-трудовых лагерях, построенных для содержания беспризорников и юных преступников как одной из категорий детства того периода. В очерках содержатся сведения о трудовых колониях в Караганде, Алма-Ате и Джамбуле в 1930–1950-е гг., численности и возрастном составе содержащегося в них контингента, характере производственной деятельности и др. [26; 157, 158].

Научные представления по теме заметно расширились благодаря выходу в свет коллективной монографии по истории Карлага [27], написанной преимущественно на материалах ГАРФ. Так, авторы отметили положение с финансированием строительства детских яслей в 1937 г. [27; 289]; в хронологической последовательности привели сведения о числе детей в возрасте до 16 лет и от 16 до 18 лет за январь, апрель и октябрь 1938 г., апрель и июль 1939 г., в том числе по полу и видам преступлений [27; 246, 247]; раскрыли количественные данные о смертности среди детей заключенных матерей в 1938, 1944, 1951 и 1952 гг. [27; 313]; привели нормы питания детей в возрасте от 0 до 4-х лет в домах младенца на декабрь 1941 г. [27; 295]; представили данные о детских больницах, интернатах, тубсаниатории, яслях и садах по 23 лагерным отделениям за февраль 1952 г.; раскрыли количественные характеристики (количество мест, штатных единиц) по домам младенцев и детизолляторам в восьми лагерных отделениях на июнь 1952 г. [27; 238–240], а также сведения о домах младенцев в Карлаге на январь 1954 г. [27; 242].

В заслугу авторам монографии следует поставить исследование вопроса о работе домов младенца в 1951–1955 гг. в ряде лагерных отделений. Так, в динамике были рассмотрены данные, характеризующие количественные и качественные характеристики функционирования домов младенца в лагерных отделениях, в том числе численность домов; количество детей в них; число состоявших на учете беременных женщин; проблемы, связанные с отправкой детей к родственникам матерей; материальное состояние домов; обеспеченность медицинскими и педагогическими кадрами, инвентарем, продовольствием, одеждой и игрушками; количество родившихся детей; процент заболеваемости и смертности среди детей [28; 304, 305].

В Казахстане с 1948 по 1956 гг. функционировали Особые лагеря ГУЛАГа МВД СССР. История этих лагерей была разработана в монографиях исследователей из Караганды [28] и Жезказгана [29].

В «Очерках истории Степного лагеря МВД СССР» были представлены сведения о положении дел с содержанием в Степном лагере детей заключенных по состоянию на 30 сентября 1949 г., в том числе количество детей с разбивкой по возрасту; организация, материально-техническое положение и кадровое обеспечение дома младенца, находившегося в 3-м лаготделении; положение беременных и кормящих матерей из числа заключенных Степного лагеря во 2-ом лагерном отделении, где в одной из секций барака совместно с беременными и кормящими матерями содержалось 17 детей.

Эти данные были дополнены в монографии «Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний», где были представлены сведения о количестве детей, матерей заключенных и бере-

менных женщин в Степлаге МВД на 1 мая 1949 г. [29; 57], ассортименте продуктов для детей [29; 175, 176]. Кроме того, в указанной монографии были рассмотрены вопросы организации и функционирования дома младенца в Песчаном лагере за 1952–1953 гг., в том числе материально-техническое состояние дома младенца; количество детей, содержащихся в нем, и их возрастной состав; количество детей, переданных на воспитание родственникам; питание и вещевое обеспечение детей; состояние здоровья [29; 449–451]. Работы исследователей из Караганды и Жезказгана, посвященные истории Карлага и Особых лагерей, внесли заметный вклад в разработку темы — были представлены количественные и качественные характеристики, отражающие положение детей в Карагандинском ИТЛ, в Степном и Песчаном особлагах. При этом следует отметить, что, по сравнению с Карлагом, информация о положении детей в указанных особых лагерях носила фрагментарный характер.

Из первых специальных небольших по объему работ (всего 59 страниц), посвященных детям Карагандинского ИТЛ, следует выделить работу «Дети Карлага», изданную Центром правовой статистики Карагандинской области в 1999 г. (в Архиве данного учреждения находился Фонд архивных документов Карагандинского ИТЛ) [30]. В данной работе заместитель прокурора Карагандинской области, полковник юстиции В.В. Горецкий приводит список 1507 детей, родившихся у женщин Карлага (документы фонда Карлага до сих пор до конца не рассекречены).

В 2015 г. была издана книга-альбом доктора юридических наук, профессора Н.О. Дулатбекова с детскими фотографиями, фото личных вещей и рисунков, кроме того, в альбоме приведены письма детей к матерям-заключенным, имеются воспоминания осужденных женщин и детей [31]. Данные фотографии были получены из Музея памяти жертв политических репрессий посёлка Долинка Карагандинской области. Также в книге-сборнике показаны письма детей своим матерям. Это были дети на попечении родственников на воле. Имеются и воспоминания бывших детей-заключенных — Г. Семеновой, М. Анцис, С. Рыскуловой, О. Кучумовой, А. Клименко [31].

С ноября 2022 г. в Карагандинском университете имени академика Е.А. Букетова начата работа исследовательской группы по научному проекту, финансируемому МВОН РК, о детях ГУЛАГа. Авторами данной публикации в 2022 г. в рамках работы в рабочих группах Государственной комиссии по реабилитации жертв политических репрессий и научного проекта проводятся исследования обозначенной проблемы. Авторами настоящей статьи З.Г. Сактагановой о детях в Карлаге [32, 33] и Т.К. Алланиязовым по проблемам историографии [34] опубликованы статьи в отечественных журналах и сборниках конференций.

Заключение

Таким образом, на сегодняшний день историческая наука Казахстана располагает рядом монографических исследований по истории казахстанских ИТЛ, в которых в различной мере представлены сведения о детях и подростках, содержащихся в заключении. Однако все эти сведения носят фрагментарный характер. Все это диктует настоятельную необходимость полноценного исследования темы с целью представить объективную и целостную картину процесса пребывания детей заключенных в казахстанских лагерях ГУЛАГа. В числе задач, прежде всего, необходимо изучение таких вопросов, как количественные и качественные характеристики функционирования домов младенцев, численность и половозрастной состав детского контингента, продовольственное и вещевое обеспечение детей, медицинские и педагогические кадры домов младенцев, состояние здоровья и смертность детей, судьбы детей, переданных родственникам и др. Решение этих задач предполагает освоение информационного потенциала документов и материалов, хранящихся в ряде центральных и областных государственных и ведомственных архивов республики, а также Государственного архива Российской Федерации.

Подводя итоги, отмечаем, что проблема «дети казахстанских лагерей ГУЛАГа» в отечественной историографии исследована фрагментарно и весьма поверхностно. Эта социальная группа в XX в. была «немая», дети «обрекались» историками на молчание, напоминая безропотное «молчание ягнят». «Расколдовывание» и «озвучание» мира детства, особенно такого его специфического среза, как лагерное детство, позволит увидеть мир XX в. со всеми действующими персонажами.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР14871138 «Дети ГУЛАГа: из истории казахстанских лагерей и спецпоселений» (ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан) на 2022–2024 гг.

Список литературы

- 1 Иванова Г.М. История ГУЛАГа: 1918–1958 / Г.М. Иванова. — М.: Политическая энциклопедия, 2015. — 415 с.
- 2 Mora S. La Justice Sovietique. Magi-Spinetti Editeurs / S. Mora, P. Zwierniak. — Rome, 1945. — 344 p.
- 3 Dallin D.J. Forced labor in Soviet Russia / D.J. Dallin, B.I. Nicolaevsky. — New Haven: Yale University Press, 1947.
- 4 Алланиязов Т.К. История лагерей ГУЛАГа и ГУПВИ в Казахстане: опыт и проблемы изучения / Т.К. Алланиязов. — Екатеринбург: Издательские решения «РИДЕРО», 2021. — 306 с.
- 5 Шаймуханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймуханов, С.Д. Шаймуханова. — Караганда, 1997. — 175 с.
- 6 Сактаганова З.Г. Лагеря ГУЛАГа в Казахстане: об этапах истории создания и функционирования / З.Г. Сактаганова. // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2022. — №1(105). — С.144–154.
- 7 Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования / А.И. Солженицын. — Ч. III–IV. — Екатеринбург: «У-Фактория», 2006. — С.359–376.
- 8 Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / под. ред. А.Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский и др. — М.: МФД, 2002. — 631 с.
- 9 Шуткова Е.Ю. Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних: 1917–1953 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Е.Ю. Шуткова. — М., 2003. — 302 с.
- 10 Михайлов М.И. Дети ГУЛАГа на Кольском Севере / М.И. Михайлов // Вестн. ТГУ. — 2010. — № 2 (82). — С. 248–257.
- 11 Соегов М.С. Из Ашхабада в Москву через Хабаровск: Дети ГУЛАГа в воспоминаниях и фотографиях / М.С. Соегов // Ученые заметки ТОГУ. — 2017. — № 1(2). — С. 27–37.
- 12 Фаворская И.М. Линия судьбы. Воспоминания детей «врагов народа» / И.М. Фаворская, Н.О. Юдина. — Нижний Новгород: «ПРО СВЕТ», 2012. — 76 с.
- 13 Клейменные судьбы. Сборник очерков и воспоминаний. — Ижевск: Ижевский полиграфкомбинат, 1999. — 172 с.
- 14 Bell Wilson T. Sex and Soviet Power in the Gulag of Western Siberia / T. Bell Wilson // Havighurst Center for Russian and Post-Soviet Studies. — 2010. — 27 p.
- 15 Frierson C. Children of the Gulag / C. Frierson, S. Vilensky. — New Haven: Yale University Press, 2010. — 480 pp.
- 16 Frierson C.A. Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union / C.A. Frierson. — New Haven: Yale University Press, 2015. — 288 p.
- 17 Rooney K. The memory remains: children's experiences in the Soviet GULAG during the Stalin era (1929-1953) / K. Rooney // History. — 2012. — No 489. — 27 p.
- 18 MacKinnon E. Childhood and the Soviet Gulag, 1929–1953 / E. MacKinnon // The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. — 2012. — No 2203. — 68 p.
- 19 MacKinnon E. Motherhood and Survival in the Stalinist Gulag / E. MacKinnon // Aspasia. — 2019. — No 13. — P.65-94.
- 20 Gheith J. Gulag voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile / J. Gheith, K. Jolluck. — Basingstoke, 2010. — 256 p.
- 21 Craveri M. Growing up in the Gulag: later accounts of deportation to the USSR / M. Craveri, A.-M. Losonczy // FMSH-WP. — 2014. — No 62. — P. 2-15.
- 22 Беттер Ю. Дитя ГУЛАГа / Ю. Беттер. — Цуг: Sandermoen Publ., 2022. — 358 с.
- 23 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века) / С.Д. Дильманов. — Алматы, 2002. — 344 с.
- 24 Кукушкина А.Р. История создания и функционирования Акмолинского лагеря жён «изменников Родины» (30-40-е гг. XX века) / А.Р. Кукушкина. Автореф. дисс. на соиск. ученой степени к.и.н. — Караганда: КарГУ им. Букетова. — 2001. — 28 с.
- 25 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен изменников Родины: история и судьбы / А.Р. Кукушкина. — Караганда, 2008. — 248 с.
- 26 Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект) / С.К. Бастемиев. — Павлодар: Кереку, 2009. — 258с.
- 27 Дулатбеков Н.О. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ–НКВД–МВД СССР (1931–1959) / Н.О. Дулатбеков, Т.К. Алланиязов, Н.Т. Жумадилова, Ж.М. Баймурынов, Б.А. Жунусова. — Караганда: Караганд. ун-т «Болашак», 2014. — 831 с.
- 28 Алланиязов Т.К. Очерки истории Степного лагеря МВД СССР (1948–1956 гг.) / Т.К. Алланиязов, Н.Т. Жумадилова, Ж.М. Баймурынов. — Караганда: Караганд. ун-т «Болашак», 2011. — 808 с.
- 29 Дулатбеков Н.О. Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний / Н.О. Дулатбеков, Т.К. Алланиязов, Н.Т. Жумадилова, Ж.М. Баймурынов, Б.А. Жунусова, И.Ю. Фалежинская. — Алматы, 2014. — 1005 с.
- 30 Дети Карлага / сост. В.В. Горещий // Центр правовой статистики и информации при прокуратуре Карагандинской области. — Караганда, 1999. — 59 с.
- 31 Дулатбеков Н.О.Мамочкино кладбище / Н.О. Дулатбеков // Караганд. ун-т «Болашак». — Караганда, 2015. — 104 с.
- 32 Сактаганова З.Г. Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний / З.Г. Сактаганова, А.Г. Гладышева // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2022. — № 3(107). — С. 182–192.
- 33 Сактаганова З.Г. Детские отделения Карлага: условия содержания / З.Г. Сактаганова // Сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. «Научно-методологические основы полной юридической и политической реабилитации жертв политиче-

ских репрессий в Казахстане: новые категории жертв репрессий». — Алматы: Ин-т ист. этнол. им. Ч.Ч. Валиханова, 2022. — С. 170–173.

34 Алланиязов Т.К. Дети в казахстанских лагерях ГУЛАГа: к историографии вопроса / Т.К. Алланиязов // Сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. «Научно-методологические основы полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане: новые категории жертв репрессий». — Алматы: Ин-т ист. и этнол. им. Ч.Ч. Валиханова, 2022. — С. 21–23.

З.Г. Сактаганова, Т.К. Алланиязов, А.С. Тобылов

«ГУЛАГ-тың қазақстандық лагерлеріндегі балалар» мәселесінің тарихнамасы

Мақалада ГУЛАГ-тың шетелдік және отандық тарихнамасы, ГУЛАГ-тың қазақстандық лагерлерінің тарихнамасы, ГУЛАГ-тың балалары, қазақстандық ЕТЛ-дағы балалар мәселелері бойынша әдебиеттер жан-жақты қарастырылған. Аталған мәселелерді зерттеудің әдістері, дереккөздері және кезеңдері талданған. Қарастырылған тарихнамалық бағыттардың әрқайсысының мазмұны, бағыты мен ерекшелігі ашылған, сипатталған. Зерттеу қызығушылықтарының бағыттарын анықтай отырып, зерттелетін тақырып бойынша бірқатар жұмыстардың сипаттамалары келтірілген. Қарастырылып отырған тарихнамалық дискурстардың жетістіктері мен кемшіліктері анықталды. «Қазақстандық ЕТЛ-дағы балалар» проблемасының тарихнамасы бойынша зерттеулерді талдаудан туындайтын мақсаттар мен міндеттер тұжырымдалған.

Кілт сөздер: ГУЛАГ, қазақстандық лагерлер, ГУЛАГ-тың балалары, ГУЛАГ-тың тарихнамасы, «ГУЛАГ-тың балалары» мәселелерінің тарихнамасы, ГУЛАГ-тың қазақстандық лагерлерінің тарихнамасы, «Қазақстандық ЕТЛ-дағы балалар» мәселелерінің тарихнамасы.

Z.G. Saktaganova, T.K. Allaniyazov, A.S. Tobylov,

To the historiography of the problem «Children in the Kazakh camps of the GULAG »

The article comprehensively considers literature on such problems as foreign and domestic historiography of the GULAG, historiography of Kazakh camps of the GULAG, children's of the GULAG, children's in Kazakhstan CLC. The methods, sources and stages of research of these problems were analyzed. The content, focus and specificity of each of the historical directions were identified and characterized. The characteristics of a number of works on the studied topic with identification of directions of research interests are presented. The achievements and shortcomings of the historical discourses under consideration have been identified. The article formulates goals and tasks arising from analysis of research on historiography of problems «Children in Kazakhstan CLC»

Key words: GULAG, Kazakhstani camps, children of GULAG, historiography of GULAG, historiography of the problem «Children of GULAG», historiography of Kazakhstani camps of GULAG, historiography of problems «Children in Kazakhstan CLC».

References

- 1 Ivanova, G.M. (2015). *Istoriia GULAGa: 1918–1958* [History of the GULAG: 1918-1958]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- 2 Mora, S., & Zwierniak, P. (1945). *La Justice Sovietique*. Magi-Spinetti Editeurs. Rome.
- 3 Dallin, D.J., & Nicolaevsky, B.I. (1947). *Forced labor in Soviet Russia*. New Haven: Yale University Press.
- 4 Allaniyazov, T.K. (2021). *Istoriia lagerei GULAGa i GUPVI v Kazakhstane: opyt i problemy izucheniia* [The history of the GULAG and GUPVI camps in Kazakhstan: experience and problems of study]. Ekaterinburg: Izdatelskie resheniia «RIDERO» [in Russian].
- 5 Shaimukhanov, D.A., & Shaimukhanova, S.D. (1997). *Karlag* [Karlag]. Karaganda [in Russian].
- 6 Saktaganova, Z.G. (2022). *Lageria GULAGa v Kazakhstane: ob etapakh istorii sozdaniia i funktsionirovaniia* [Gulag camps in Kazakhstan: about the stages of the history of creation and functioning]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 1(105), 144–154 [in Russian].
- 7 Solzhenitsyn, A.I. (2006). *Arhipelag GULAG, 1918–1956: Opyt khudozhestvennogo issledovaniia* [The GULAG Archipelago, 1918-1956: An Experience in Artistic Research]. Ekaterinburg: «U–Faktoriia» [in Russian].
- 8 Yakovleva, A.N. (2002). *Deti GULAGa. 1918–1956* [Children of the GULAG. 1918-1956]. Moscow: MFD [in Russian].
- 9 Shutkova, E.Yu. (2003). *Sovetskie politicheskie repressii v otnoshenii nesovershennoletnikh: 1917–1953 gody* [Soviet political repressions against minors: 1917 - 1953:]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 10 Mikhailov, M.I. (2010). *Deti GULAGa na Kolskom Severe* [Children of the GULAG in the Kola North]. *Vestnik TGU — Bulletin of TGU*, 2(82), 248–257 [in Russian].

- 11 Soegov, M.S. (2017). Iz Ashkhabada v Moskvu cherez Khabarovsk: Deti GULAGa v vospominaniikh i fotografiakh [From Ashgabat to Moscow via Khabarovsk: Children of the GULAG in memories and photographs]. *Uchenye zametki TOGU — Scholar notes TOGU*, 1(2), 27–37 [in Russian].
- 12 Favorskaia, I.M., & Yudina, N.O. (2012). Liniia sudby. Vospominaniia detei «vragov naroda» [Fate line. Memoirs of the children of "enemies of the people"]. Nizhnii Novgorod: «PRO SVET» [in Russian].
- 13 Kleimenye sudby. Sbornik ocherkov i vospominanii (1999). [Branded fates. Collection of essays and memoirs]. Izhevsk: Izhevskii poligrafkombinat [in Russian].
- 14 Bell Wilson, T. (2010). Sex and Soviet Power in the Gulag of Western Siberia. *Havighurst Center for Russian and Post-Soviet Studies*, 27.
- 15 Frierson, C., & Vilensky, S. (2010). Children of the Gulag. — New Haven: Yale University Press.
- 16 Frierson, C.A. (2015). Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union. New Haven: Yale University Press.
- 17 Rooney, K. (2012). The memory remains: children's experiences in the Soviet GULAG during the Stalin era (1929-1953). *History*.
- 18 MacKinnon, E. (2012). Childhood and the Soviet Gulag, 1929–1953. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, 2203, 68.
- 19 MacKinnon, E. (2019). Motherhood and Survival in the Stalinist Gulag. *Aspasia*, 13, 65-94.
- 20 Gheith, J., & Jolluck, K. (2010). Gulag voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile. Basingstoke.
- 21 Craveri, M., & Losonczy, A.–M. (2014). Growing up in the Gulag: later accounts of deportation to the USSR. *FMSH-WP*, 62, 2-15.
- 22 Better, Yu. (2022). Ditia GULAGa [Child of the GULAG]. Tsug: Sandermon Publishing.
- 23 Dilmanov, S.D. (2002). Ispravitelno-trudovye lageria NKVD–MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30–50-e gody XX veka) [Correctional labor camps of the PCIA-MIA of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s–50s of the XX century)] Almaty [in Russian].
- 24 Kukushkina, A.R. (2001). Istoriia sozdaniia i funktsionirovaniia Akmolinskogo lageria zhen izmennikov Rodiny (30–40-e gody XX veka) [The history of the creation and functioning of the Akmola camp for the wives of "traitors to the Motherland" (30-40s of the XX century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Karaganda: Karagandinskii gosudarstvennyi universitet imeni akademi-ka Ye.A. Buketova [in Russian].
- 25 Kukushkina, A.R. (2008). Akmolinskii lager zhen izmennikov Rodiny: istoriia i sudby [Akmola camp of wives of "traitors to the Motherland": history and fate]. Karaganda [in Russian].
- 26 Bastemiev, S.K. (2009) Ispravitelnye uchrezhdeniia Kazakhstana (istoriko-pravovoi aspekt) [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect)]. Pavlodar: Kereku [in Russian].
- 27 Dulatbekov, N.O., Allaniiazov, T.K., Zhumadilova, N.T., Baimurynov, Zh.M., & Zhunusova, B.A. (2014). Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitelno-trudovogo lageria OGPU–NKVD–MVD SSSR (1931–1959) [Essays on the history of the Karaganda forced labor camp of the USPA- PCIA-MIA of the USSR (1931 - 1959)]. Karaganda: Karagandinskii universitet «Bolashak» [in Russian].
- 28 Allaniiazov, T.K., Zhumadilova, N.T., & Baimurynov, Zh.M. (2011). Ocherki istorii Stepnogo lageria MVD SSSR (1948–1956 gg.) [Essays on the history of the Steppe camp of the Ministry of Internal Affairs of the USSR (1948 - 1956)]. Karaganda: Karagandinskii universitet «Bolashak» [in Russian].
- 29 Dulatbekov, N.O., Allaniiazov, T.K., Zhumadilova, N.T., Baimurynov, Zh.M., Zhunusova, B.A., Falezhinskaia, I.Yu. (2014). Osoblagi v Kazakhstane: Stepnoi. Peschanyi. Lugovoi. Dalnii [Special camps in Kazakhstan: Steppes. Sandy. Lugovoi. Further]. Almaty [in Russian].
- 30 Deti Karlaga (1999) / sostavitel V.V. Goretsii // Tsentri pravovoi statistiki i informatsii pri prokurore Karagandinskoi oblasti [Center for legal statistics and information under the prosecutor of the Karaganda region]. Karaganda [in Russian].
- 31 Dulatbekov, N.O. (2015). Mamochkino kladbishche [Mamochkino cemetery]. Karaganda: Karagandinskii universitet «Bo-lashak» [in Russian].
- 32 Saktaganova, Z.G., & Gladysheva, A.G. (2022). Deti Karlaga: usloviia sodержaniia po materialam arkhivov i vospominanii [Children of Karlag: conditions of detention based on materials from archives and memoirs]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 3(107), 182–192 [in Russian].
- 33 Saktaganova, Z.G. (2022). Detskie otdeleniia Karlaga: usloviia sodержaniia [Children's departments of Karlag: conditions of detention]. *Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Nauchno-metodologicheskie osnovy polnoi iuridicheskoi i politicheskoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii v Kazakhstane: novye kategorii zhertv repressii» — Collection of materials of the international scientific and practical conference "Scientific and methodological foundations for the full legal and political rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: new categories of victims of repression"*. Almaty: Institut istorii i etnologii imeni Ch.Ch. Valikhanova [in Russian].
- 34 Allaniiazov, T.K. (2022). Deti v kazakhstanskikh lageriakh GULAGa: k istoriografii voprosa [Children in the Kazakh GULAG camps: to the historiography of the issue]. *Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Nauchno-metodologicheskie osnovy polnoi iuridicheskoi i politicheskoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii v Kazakhstane: novye kategorii zhertv repressii» — Collection of materials of the international scientific and practical conference "Scientific and methodological foundations for the full legal and political rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: new categories of victims of repression"*. Almaty: Institut istorii i etnologii imeni Ch.Ch. Valikhanova [in Russian].

B.Zh. Abdrakhmanova^{1*}, T.A. Barakbayeva², R.A. Kemberbay¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,

²Egyptian University of Islamic culture "Nur-Mubarak", Almaty, Kazakhstan,

(E-mail: bota.zhetpisbay@gmail.com; tolen.barakbayeva@gmail.com; ra2030@mail.ru)

The role and importance of mythology

The article is devoted to the problem of understanding the mythological worldview, its essence, role, and significance in the world culture of mankind. The purpose of the article is to conduct a general scientific review of the ancient human history, to provide an analysis of the storylines of the myth-making of various nations. At the same time, the article presents analytical material regarding the classification of myths, familiarization with European mythological schools, which interpret the essence and features of the mythological worldview in different ways. The main objective of the study is to let the reader to fully appreciate and understand mythology, and possibly even arouse a keen interest in mythology, encourage studying myth since the very beginning. Sculptors, philosophers, and artists, as well as many other figures, drew inspiration from myths. On the other hand, nowadays people tend to underestimate mythology, mistakenly equating it with children's fairy tales. However, in reality, it is overflowing with wisdom accumulated over the centuries, and like no other genre of literature is able to enrich the human soul with its rich symbolic images. The scientific novelty of the study is connected with the understanding of the existence of mythology as a fact developed and described by researchers.

Keywords: mythology, greeks, religion, belief, phenomena, society, general theory of myth, cultural universal, myth-making, humanity.

Introduction

Until the 19th century, Europeans only knew the stories of ancient myths—the Greeks and Romans about Gods and the creators. The word “Myth” when translated from Greek means “word”. During the Renaissance, interest in antiquity increased in European countries. The names of the ancient Gods and the stories about them became widely known. In addition, Greek myths were mixed with Roman myths, and Greek gods were called by Latin names, since Latin was known and more predominant than Greek.

Among the nobles, it became a tradition to use the algorithmic meaning. For example, Mars-warrior, “Venus” — mahab, Minerva-wisdom, “Dialia” — subject, “Muzayip” — various arts and sciences that have been preserved in the poetic language to this day.

Experimental

During the study general scientific and private scientific (formal, concrete-historical, comparative-philosophical, logical, sociological and statistical methods) methods were used. General scientific methodology characterizes the approach to the relationship of the state, society, and individuals. The research is based on a comparative analysis of scientific views, national and international documents, as well as materials of statistics, reviews, and data from our own research on the problems of mythology.

---

* Corresponding author's e-mail: bota.zhetpisbay@gmail.com

Results and Discussion

In the half of the XIX century, science began to be compared with other inditropical, ancient Indians, myths of Iran and the Germans. Based on this comparative study, a “mythological school” (Grimm, Kuhn, Schwartz, Max Mueller, etc.) and concepts about the origin and development of mythology and religion were formed. In 1860–1870, the field of mythology research was expanded.

Four different directions were formed in Western Mythological Literature:

1. Natural (natural-mythological, astral-mythological). In myths, there was a predominant understanding of theories related to natural phenomena, especially the celestial forces. The basic principles of this theory were developed by the proponents of the “mythological” school.

2. “Euhemeristic” theory. According to this theory, mythological characters are real people and ancestors. Myths are fantastic stories that exaggerate their exploits. This theory was supported by the representatives of the city of Spencer and the evolutionary school.

3. Biological, sex-biological, psycho-analytical approach. Mythology is considered as a fantastic effect that leads to the suppression of sexual effects of people (Z. Freud and his school)

4. Social theory is a worldview that considers mythology as a direct connection of the first community structure with the environment (L. Bruhl, Malinovsky). All these views are one-sided. They deny each other, not recognizing each other.

Nevertheless, the famous religious scholar S.A. Tokarev tries to prove that there is reality in some theories: “to understand the contradictions of supporters of different trends in the interpretation of mythology, it is necessary first of all to explain the relationship of mythology to close, mixed, similar phenomena, legends, fairy tales, and various religious beliefs” [1; 21].

How did representatives of different direction consider this question?

Myth and legend. Limiting them is easy. Legends were accepted to be called works (legends) of folk art based on legends about the appearance of such cities as Thebes, Rome, Kiev and outstanding historical figures. They refer to myths, stories about natural phenomena that are not related to a historical event.

This difference is conditional. For example, the ancient Greek “mythology” may lead to the formation of cities that contain (poetically, dramatically) Trojan or other wars, campaigns of the Argonauts, etc. Most of these stories are based on specific historical facts and confirmed by archaeological excavations (e.g., the ancient Trojan excavations). However, the story (historical legends) between myths is difficult to limit. Since the historical account of the Trojan war, there have been many mythological images (images) in the gods and rear forces.

In literature, the concepts of myth and legend (apsana) are mixed. The first two views treat myth and legend as one. In particular, the concept of naturis relates the entire legend to a myth. In the absence of written evidence about the historical figures, mythology considers characters-the Sun God, etc. [2].

The second point of view relates all myths to legends. Proponents of this trend were looking for a historical root from pure natural myths and perceived any mythological character as a historical person. Many thinkers have taken this view. For instance, Leo Frobenius says “never generates the myth of the historical events” is not historical myths. He believes that the separation of myths and legends shows that the historical facts are outlined in the smallness of knowledge and awakenings. For example, we cannot answer the question of what kind of people Hercules, GESA, Achilles, Oedipus, Odysseus, Lycurgus etc. were. But this complexity is not fundamental, and the archaeological excavations found by written data indicate that such people were in history. Then there would be a difference between legends and myths.

However, there is a category of myths that do not relate to historical events. Such myths include legends and fairy tales. Their main theme is the emergence of cultural virtues and social institutions. All fairy tales arise from ancient myths, so some ethnographers could not distinguish between two concepts. For instance, Soviet scientists did not mix the myth with the fairy tale, but they did not separate it. Moreover, in the XII century, Torcky reflected on these two concepts. According to M. Torcky, the problem of distinguishing between these two concepts lies in the fact that both a fairy tale and a myth reflect the material and spiritual culture of the people. Therefore, we can find some common things like animal taming, finding medicinal herbs, making tools; there is also a common theme with the desire to fly into the sky, where the image of Phaeton, Daedalus, carpet planes was formed.

Yu.P. Frantsev explains the relationship between myth and fairy tale. From his perspective, the difference of fairy tale from myth is that a listener does not believe in its truth and peculiarity. It does not bind

forces outside of the mystery, leads to a possible dream. As for myth, he notes that myth is where a person shows creative activity.

Before noting the limits between mythology and fairy tales, we should focus on the relationship between mythology and religion [3; 57].

There are also different views on this issue. The mythological school regards mythology as an ancient form of religion. Many researchers, especially evolutionists, believed that the myth has a common origin where religion originates from. M. Azilkhanov stated that “there are practically no such forums in the world”.

The mythology of Nicholas Haruzim is considered the main source of interpretation of the religious beliefs of the population. It can also become a material for a cult. “Cult in close contact with myth, Mythology-if there are eyes on the birth of primitive people, then without it does not understand religion: the understanding of myth is the understanding of the religion of peoples”.

American ethnographer Daniel Brinton noted the close connection between mythology and religion. Mythology itself is a religion, but he understood it differently. Mythology does not come from religion, religion does not come from mythology, but on the contrary, according to Brinton, true myths are the result of understanding the divine, which is the foundation of religion. K. T. Preye considers “myth as a necessary component of a cult”. Such sources are found in the literature. “The religious concept-the mythological element of religion-is the etiological meaning of a myth. A myth is a sign that indicates the perception of a person’s consciousness in relation to causality between phenomena. Paul Lafargue did not see the difference between “myth” and “religion”, while Ranovich believed “Mythology is always one of the elements of religion” [4].

By the end of the XIX century, at first, steps were taken to carefully and then resolutely cross mythology and religion. According to Frank Jevons, myth is not the source of religion, but the philosophy of primitive construction, which considers Enlim, Salomon Reinac myth separately from religion, myth is a set of stories of all, and it has emotions, moods.

Representatives of the “urmonotheism” Andrew Lang, Wilhelm Schmidt, and his followers sought to distinguish between religion and mythology. They saw religion as a relation to the pure moral world, especially openly supported this trend with the founder of promotes A. Lang. He wrote: “There are two currents. They are religious and mythological. The first tributary is religious, they are found in the wildest people. Believes in information without leaving the magic trips. The second tributary is mythological, which has magic, utrik, and legend”. The second prominent representative of this trend, W. Schmidt (Catholic, Pater), the head of the “Vienna school”, proved that the “mythological” elements that are present throughout life are only the first shadowy, dirty image of the heavenly God. In his opinion, the Supreme explains that he is pure from God-fearing and morally pure mythological attributes. At the same time, according to representatives of this theory, religion is pure, and mythology is bad, and a mixture of the two pollutes religion. This idea is purely apologetic and the Marxists most likely stood on this point. The Hungarian Marxist Imre Trench-Waldapfel reflected on extensive material and facts about the relationship between mythology and religion. In his opinion, “religion subordinates a person to the rear efforts, and mythology turns into the consciousness of a person, creates a wonderful image of the gods, able to invent pleasant characters in the bomb and improve people. Therefore, a mythology that denies is considered a progressive force that leads forward” [5; 30, 31].

To solve the question of what is a myth, how it happens, and what applies to fairy tales, historical legends, religious concepts, first of all, we should consider the simplest type of myths, giving examples. First of all, consider myths that have nothing to do with religion.

Voltaire Roth wrote a number of short-lived myth stories about local residents of Queensland (Australia) and mostly about animals. These myths were light and closely related to the ordinary life and simplicity of the Austrians. For instance, two wings drawn in charcoal on snow. The reason for it is to frighten two children who were fighting among themselves.

There are such stories about why the bear does not have a tail. When a bear drinks water, a kangaroo comes to cut out its tail. Then there is a story how an Iguana learned to dig up the earth because a friend tries to kill an iguana in the water to suffocate, so he buries the earth and gets rid of death.

At the same time these myths do not need any concepts, nor are they connected with any religious concepts. We will focus on the more complex myths written by Parkinson in Northern Melanesia. The inhabitants of Ulawun were small. They once capture the mythical sea monster Velgi and cook meat. One woman at the first tattooed on the meat, the lips are bent, and the mouth remains open. The nose enlarges and

spreads. All children born to these women are left without parents. All the women ate the Velga meat, and all their descendants did not go ashore because they lived rootless and shy [6; 21, 22].

These myths and the essence of its structure consist in the fact that the population of Nakanai refers to impartial people. Their science does not like anthropological features. On the other hand, the inhabitants of the Aral Sea region avoid coming to the shore. This creates hatred on both sides for each other. The myth takes a step towards interpreting these two facts and provides the simplest explanation. When a person eats something tasteless, he is forced to borscht his face, that is, because “tasteless” people Ulawun eat something with a bad taste.

However, there are no bad plants or animals in the places where the locals live. Thus, this is the meat of one fantastic animal that has resulted in harmlessness. The 2nd fact is that they are shy because of their little things. Thus, the structure and elements of this myth are obvious. One thing is obvious from these elements of the moon, this is the mythical animal Wing. Its appearance is clear and natural. There are many examples of such myths.

According to these examples, we can see that elements of myth are present in folk songs. These myths explain human lives and natural phenomena. As Jevons writes, by the origin of all myths, the ethnological truths of the Levi-Brull and Malinovsky myths deny ethnological roots, revelations.

There are no myths that religion is harmful. There are only fantastic motives and creatures. These myths are not considered sacred, hidden. These myths can be told to children and women. In this respect, a content of simple myth is close to a fairy tale. In the myth, the fairy tale is characterized by the General, which is typical for evaluating the properties and phenomena of nature.

In both fairy tale and myth, the phenomena of nature, the soul and animals, objects are perceived as a person. However, unlike the fairy tale of any myth, this is an ethnological function of the myth. The fairy tale exists only to distract people, for mental propaganda; it does not explain anything. The myth explains that people face the reality of the people around them [7; 4–9].

In contrast to the most complex classical mythology of the Greeks, simple mythological motifs differ from the simple myths of lagging peoples, and one can see a trace of small simple myths in them. For instance, let us look at the “Arachne” myth. There is a woman named “Arachne”, who was famous for her excellent weaving skills. She was convinced of her skills, so she challenged Athena to competition. Very annoyed, Athena comes in the form of an old woman to win her over and tells her: “You are You're no better at sewing fabrics than I am. Try to surpass only mortals with your art”. Arachne did not listen to the Goddess and did not want to give up. Enraged, Athena turns her enemy into a spider. The example in this myth does not need such justification, its logical structure is unconditionally clear. Most importantly, the myth explains why the spider is called a skilled weaver. The spider itself gives an image of a woman in Greek. Textile art in the Greeks was formed because of the mythological image of the Spider woman. In mythological terms, the transformation of weaving into an insect is explained as a punishment for boldness and selfishness. Another example is the myth of Narcissus; the myth of the narcissist that tells what narcissism brings. Using the example of these myths, we can see that myths perform an astrological function. The myth explains any fact with an inflated estimate.

Anthropomorphization is the reflection of nature in human form a characteristic feature of mythology. This is a characteristic and fabulous character. However, mythological (religious mythological) exaggeration is determined by an unusual feature of a fairy tale. Firstly, a person believes in myths and considers a fairy tale as fictional. Secondly, the mythological exaggeration perceives the phenomena happening around as real, and in the fairy tale this is not the case.

Another thing that shows that a myth is different from a fairy tale is “mythological time”.

In any myth, it shows that the period (time) of the event of a mythological event passes a large interval. Mythological stories belong to the ancient period.

Austerity does not ask the question about how many years ago there was a mythical period. However, there is an understanding of the difference between the past and the current period. In their understanding, there are both people and animals of this period, and they appear from the earth, and again they will not get to the Earth, they can rise to the sky, live in the moon and a sunny place, there were various events that did not occur today. At the time Malinowski wrote that these notions of myths exist among the inhabitants of the Trojan Islands.

Overall, we talked about the simple myths, which played an important role in Ethnology. These myths have nothing to do with religion. In some myths, the manifestation of gods cannot be the reason that myths

are related to religion. For example, the religious moral motive in the Arachne myth does not play a major role in the myth.

However, such myths are found only in the first stages of normal “inadequate” development. Religious myths directly related to religion are found in the myths of peoples all over the world.

Here are specific examples to explain this problem. One of them is the myths of the Australians, called “totem” [8; 87].

One lizard-man lived in the far North, the so-called Coloratum. He can make a long stick for himself. He is attacked by dwights from the East. He quickly takes the stick and puts the dogs down. But the dogs don't stop attacking. So he runs away to a mountain called Lakenham, and to protect himself against the dogs, he goes out on top. In this mountain, he came to a cave and hid in Turing (churing), and the two dogs that followed him turn into two rocks.

Such simple stories were written by the missionary Karl Strelow. He wrote about the tribes on the Central island of Australia. It was like a myth, differing only in content and conversation. The meaning of a special approval is expressed in myths, where a person is in the search for food or hunting; in religious dances, campaigns, and it turns into a stone at the end of a noble conversation.

Because most of these stories are related to myths, they are closely related to famous localities and their characters with rocks, caves, reservoirs, trees. This is primarily due to the fact that at the end of the conversation, everything that is being discussed turns into stone, rock, leaving a trace on the ground.

Therefore, these myths reflect the peculiarities of the origin of these places, rather than in absentia. For Australians, these settlements are not just rocks, reservoirs, for them, these settlements are Holy totem environments. Hidden religious rites are held in these places. It is kept secret from all of the countries in which the sacred totemic emblems are kept confidential. However, these centers and rituals and related myths are connected to each other not only in space, but also in content.

Thus, at first glance, the myths look like an ordinary story that describes the occurring events. However, the myth acquires a religious character not by its content, but with religious campaigns and manifestations.

From the totem myths of the Australians, we see the beginning of cult myths. A cult myth is a narrative of religious rites that tells a mythological story. In religious myths, the events differ in the interpretation [9; 2, 3].

Religious rites and myths are closely related to each other. This connection has long been recognized in the world. However, it is controversial. What comes first: myth or religion? Were assumptions made based on a myth, or did they arise based on a myth? The investigative reason may concern both, but one must be the reason.

Mythical researchers, evolutionists etc. not only asked the question, but also treated the belief of any assumptions, that is, assumptions arise from a myth. The validity of this view was first questioned by Robertson Smith. He noted that the myth comes from any ritual.

R. Smith's views were supported by many Western scientists. One of them is R. Marett. He stated that the re-playing of R. Smith is caused by a “myth ritual” [10; 2–8].

Thus, if the content of myths is not religious, but comes from any ritual, then the myth itself becomes religious. The reason for his religiosity always has a deep crowd of cult myth. Cult myths contain the “esoteric” (inner) side of religious mythology. There is also a type of myth that includes an “exoteric” (external) side.

There are types of myths that are divided according to existing stories.

1. Myths about animals. They belong to ancient and simple myths. These myths are often found among the Austrians.

2. Myths about the celestial phenomenon. They were ancient and not religious. There are a lot of myths about the day and the moon among Australians.

3. Cosmogonic myths include myths about secularism.

4. Myths about death.

5. Myths about the great stream. In these myths, it is told that the world was flooded, and humanity suffered from the survivors.

Conclusions

In conclusion, this study provided the definition and role of myths, as well as how they appeared. To solve the question of what applies to fairy tales, historical legends, religious concepts, we considered the simplest type of myths, giving examples. First of all, we examined myths that have nothing to do with

religion. Secondly, there some myths that initially, may seem like an ordinary story that describes the occurring events. However, such myths acquire a religious character by their content, including religious campaigns and manifestations. Religious rites and myths are closely related to each other. This connection has long been recognized in the world. However, there is a controversial issue about it. What comes first: myth or religion? Were assumptions made based on a myth, or did they arise based on a myth? The investigative reason may concern both, but one must be the reason.

References

- 1 Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции / Н.А. Кун. — М.: Эксмо, 2007. — 160 с.
- 2 Benu A. Dancing with Wolves. Symbolism of fairy tales and myths of the world / A. Benu // Algorithm. — 2014.
- 3 Werner E. Myths and legends of China / E. Werner // Moscow, 1994. — 496 p.
- 4 Werner A. Myths of the peoples of Africa / A. Werner // Moscow, 1992. — 288 p.
- 5 Климова М.В. Великие мифы. Реальность или выдумка/ М.В. Климова, О.А. Пухова. — М.: Мир книги, 2016. — 272 с.
- 6 Кун Н.А. Боги и герои. Мифы Древней Греции / Н.А. Кун. — М.: Издательский дом «Эксмо» LLC, 2018. — 256 с.
- 7 Топоров В.Н. Мировое дерево. Универсальные знаковые комплексы. Том 2 / В.Н. Топоров. — Москва: Гостехиздат, 2010. — 496 с.
- 8 Rolleston T. Myths, legends and legends of the Celts / T. Rolleston. — М.: Tshentrpoligraf, 1987. — 738 p.
- 9 Stevens E.S. Myths and legends of Iraq / E.S. Stevens. — Moscow, 2008. — 320 p.
- 10 Dinna John Conway. A dance with dragons. Myths and legends / Dinna John Conway. — Moscow: 2008. — 288 p.

Б.Ж. Абдрахманова, Т.А. Барақбаева, Р.А. Кемербай

Мифологияның рөлі мен маңызы

Мақала мифологиялық дүниетаным мен оның мәнін адамзаттың әлемдік мәдениетіндегі рөлі мен маңызын түсіну мәселесіне арналған. Мақаланың мақсаты — адамзаттың ежелгі тарихына ғылыми экскурс жасау, әртүрлі халықтардың мифтерді жасауының сюжеттік желісін талдау. Бұл ретте мифтердің жіктелуіне, мифологиялық дүниетанымның мәні мен ерекшеліктерін әр түрлі етіп түсіндіретін әйгілі еуропалық мифологиялық мектептермен танысуға қатысты сараптамалық материал ұсынылған. Зерттеудің негізгі міндеті — оқырманға мифологияны толық түсінуге және бағалауға мүмкіндік беру, оқырманның мифологияға деген қызығушылығын ояту, мүмкін болса да, мифтерді шығу тегінен бастап зерттеуге ынталандыру. Өз заманында мүсіншілер, философтар мен суретшілер, сондай-ақ көптеген басқа қайраткерлер мифтерден шабыт ала білді. Бүгінгі таңда заманауи адам мифологияны дұрыс бағаламауға бейім, оны балаларға арналған ертегілермен теңестіруі де орын алған. Дегенмен де, рухани мәдениеттің көне формалары дәл мифология тәрізді ғасырлар бойы жинақталған даналыққа толы, әдебиеттің бай символикалық бейнелерімен адам жанын байыта алмайды.

Кілт сөздер: мифология, гректер, дін, сенім, құбылыс, қоғам, мифтің жалпы теориясы, мәдени әмбебаптар, миф шығармашылығы, адамзат.

Б.Ж. Абдрахманова, Т.А. Барақбаева, Р.А. Кемербай

Роль и значение мифологии

Статья посвящена проблеме осмысления мифологического мировоззрения, его сущности, роли и значения в мировой культуре человечества. Цель статьи состоит в том, чтобы провести научный экскурс в древнюю историю человечества, представить анализ сюжетных линий мифотворчества различных народов. В то же время излагается аналитический материал, касающийся классификации мифов, знакомства со знаменитыми европейскими мифологическими школами, по-разному трактующих сущность и особенности мифологического мировоззрения. Главная задача исследования — позволить читателю в полной мере оценить и понять мифологию, заинтересовать, а возможно, и вызвать у читателя живой интерес к мифологии и побудить к изучению мифов, начиная с истоков. В мифах черпали вдохновение скульпторы, философы и художники, а также многие другие деятели. Но при этом современный человек склонен недооценивать мифологию, ошибочно приравнивая её к детским сказкам. А ведь она переполнена мудростью, накопленной веками, и, как не один другой жанр литературы, способна обогащать человеческую душу своими богатыми символическими образами. Научная но-

визна работы связана с обоснованием существования мифологии как разработанной и описанной исследователями данности.

Ключевые слова: мифология, греки, религия, вера, явление, общество, общая теория мифа, культурная универсалия, мифотворчество, человечество.

References

- 1 Kun, N.A. (2007). *Legendy i mify Drevnei Gretsii [Myths and legends of Ancient Greece]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 2 Benu, A. (2014). *Dancing with Wolves. Symbolism of fairy tales and myths of the world*. Algorithm.
- 3 Werner, E. (1994). *Myths and legends of China*. Moscow.
- 4 Werner, A. (1992). *Myths of the peoples of Africa*. Moscow.
- 5 Klimova, M.V., & Pukhova, O.A. (2016). *Velikie mify. Realnost ili vydumka [Great myths. Reality or Fiction]*. Moscow: Mir knigi [in Russian].
- 6 Kun, N.A. (2018). *Bogi i geroi. Mify Drevnei Gretsii [Gods and heroes. Myths of Ancient Greece]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 7 Toporov, V.N. (2010). *Mirovoe derevo. Universalnye znakovye komplekсы. Tom 2 [World tree. Universal sign complexes. Vol. 2]*. Moscow: Gostekhizdat [in Russian].
- 8 Rolleston, T. (1987). *Myths, legends and legends of the Celts*. Moscow: Tshentrpoligraf.
- 9 Stevens, E.F. (2008). *Myths and legends of Iraq*. Moscow.
- 10 Dinna John Conway (2008). *A dance with dragons. Myths and legends*. Moscow.

I.A. Akhmetova^{1*}, H.A. Shimshek², L.G. Balabekova¹, Zh.O. Galy¹

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

²Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

(E-mail: i.akhmet@inbox.ru; simsekahmet@hotmail.com; lyaka1982e@mail.ru; gjo1984@mail.ru)

Philosophical and legal aspects of Volunteerism in Social Work

The article discusses the current philosophical and legal problems of volunteerism in social work, its basic concepts, stages of development of volunteerism as a type of services and charitable activities in our country and in Western countries. The analysis of foreign experience of volunteering in social work is of particular importance for domestic practice. The study comprehensively examines its socio-philosophical, theoretical, and legal aspects as important foundations of the theory of social work. The semantic transformation of these branch disciplines from the initial to the modern stage is described. The main conditions and historical stages that had a decisive influence on the formation of individual ideology and their own infrastructure of volunteerism in social work are determined. The authors, considering the trends in the development of volunteerism in social work, determine its content in historical stages and differentiate its role at present and in the future. Based on the normative legal acts of volunteerism in social work, the necessity of resolving philosophical and legal issues and contradictions in order to solve social problems in society is determined. The philosophy of law of the German philosopher Georg Wilhelm Friedrich Hegel is also analyzed.

Keywords: volunteerism, social work, social work theory, charity, philanthropy, legal relations, civil society, antagonistic society, Universal Declaration on Volunteering, International Association of Volunteer Forces.

Introduction

In the early stages of the historical development of society, the first form of social assistance, born out of compassion for loved ones, was charity. In the course of its historical chronological development, it was manifested in various forms in the period starting from almsgiving, combining with public and private charity services, up to public assistance, and up to the organized system of social protection.

That is, charity is a true form of helping those in need.

Philanthropy is love and tangible help given to individuals in need of a helping hand. It is a philosophical concept, a synonym of charity, translated from Greek philanthropy means “loving people”.

The main purpose of philanthropy is to help certain people and poor groups to overcome their difficult life situations.

Philanthropy is a form of altruism that consists of “private initiatives, for the public good, focusing on quality of life” [1].

In this work, the main task of considering the philosophical and legal aspects of volunteerism in social work is to explain the nature of the philosophical development of volunteerism and study volunteerism as a whole system with social work. To do this task, there is a need to study philosophical and legal issues. In the process of analyzing the contribution of great theoreticians and practitioners to the development of the theory of social work, there is a risk of losing the specificity of the activity of a social worker and its theoretical basis. From this point of view, there may be a danger that the people who have meritorious work in the field of scientific knowledge will not become the real characters of the history of the development of the theory of social work.

An invariable function of a civilized society is the creation of a social protection system and the development of its multidirectionality and efficiency, the main goal of which is to provide comprehensive assistance to an individual who is in a difficult situation in life, and to bring him to a position where he can fully master himself [2; 21].

It should be noted that this topic is large-scale as the importance of studying the issue of volunteerism in social work from a philosophical and legal point of view is now increasing. The stages of development of social work and volunteerism were institutions of social protection of the people. These institutions in historical periods were the main sources of solving and preventing social problems of the people.

---

*Corresponding author's e-mail: i.akhmet@inbox.ru

Experimental

The study of the philosophical and legal aspects of volunteerism in social work allows for a deep understanding of the history and development of the legal regulation of volunteerism in social work in a number of Western countries and in our country. It also allows to determine the main reasons and conditions for the emergence and development of volunteerism, its place and role in the life of society. General scientific methods of dialectical cognition, individual scientific methods, namely logical, functional, systematic, comparative analysis, scientific analysis and complex analysis methods were used as the main research methods.

The purpose of the research is to pay attention to Hegel's philosophical and legal theory as one of the periods of medieval history within this topic and to study the issue based on new domestic and foreign research on this topic.

Results and Discussion

In philosophy, legal questions are always one of the important topics.

The works of the German philosopher Hegel were directly related to the state and legal issues. Among his most significant works are "Philosophy of Spirit", "Philosophy of Law", "German Constitution", "Philosophy of History", and others. The most important component of Hegel's philosophical system is the philosophy of law. In his works, the connection and difference between civil society and the political state were considered. According to him, the highest level of state development is the emergence of civil society.

Civil society is a special system that protects human rights and freedoms.

According to Hegel, the concept opposite to civil society is antagonistic society.

An antagonistic society is a society in which personal or selfish goals prevail to the detriment of social or altruistic goals [3].

The formation of the theory of social work in the educational system in Kazakhstan in the 20–21st centuries is the basis of modern professional social work. General social work is a type of social assistance and services provided to socially vulnerable groups. That is, social assistance is the provision of assistance to people in dire situations.

Features that make up the main values of social work:

- love for a loved one — humanism;
- openness — empathy;
- being together in difficulties and tolerance;
- maintaining confidentiality;
- intention, belief in the possibility to change the situation, helping intentions.

Social work is a special type of activity. It helps to create a special situation for his client, exchanges opinions, helps him to live normally every day, contributes to his successful recovery from mental stress.

The analysis of the foreign experience of social work as a philosophical science also shows us that the first steps of its theoretical foundation are connected with the development of the first charitable activities.

The theoretical development of scientific knowledge about social work has developed in two directions in many countries:

1. Behaviorist theories based on the theory of cognition, the dominance of the cognitive direction;
2. Growing interest in justifying the theoretical premises of social work.

Thus, in the theory of social work, systematic concepts of social protection, social guarantees, and provision of social services, assistance and support to people in difficult situations began to form. Accordingly, the uniqueness of the theory of social work and the focus on creating a philosophical and legal foundation of social technologies are increasing.

A social worker offers his services to all categories of people that need help, regardless of race, ethnic group, social status, religion. To show the place of social work theory in the regulation of economic, social, and legal relations in human life and to solve the problems arising from it and how it is being carried out in Kazakhstan today, to focus on the methods of social work being carried out in the Republic of Kazakhstan and ways of its improvement based on the foreign experience of social work, the following tasks are set:

- To reveal the process of implementation of a social work theory in the Republic of Kazakhstan by a comprehensive analysis;

- To consider the social models and features of social work based on the works of scientists who studied the theory of social work;
- To determine the content of the theory of social work and the degree of development of all its methods and models in the country;
- To reveal the meaning of social work, including social theory, and determine its role in society.

Social work is a professional service that helps people and social groups overcome personal and social difficulties by providing support, protection, correction, and rehabilitation. One of the quality types of social work is volunteering.

Volunteerism is a way of preserving and strengthening the quality of giving kindness, selfless and free help to anyone, regardless of gender, age, religion, ethnic and cultural characteristics [4; 163]; a volunteer is a person who works for free in various organizations, such as medical, educational and social welfare [5; 102]; volunteers have certain knowledge and skills and are a person providing professional services for social responsibility. Volunteering is the most effective method and method of practical informal learning in social work [6; 211].

If we take into account the connection and peculiarities of social work and volunteerism, there is reason to say that volunteerism is an important branch of the social sphere. Social work is the main institution of social assistance. As social work is a profession, it receives compensation for its services. As for voluntary work, it is free of charge, spending time and effort on volunteering without expecting any praise or reward.

Volunteerism is a special type of social activity; it forms and develops such qualities as creativity, motivation, independence in mastering skills, and reproduces such qualities as virtue, morality, caring. Whereas social work is the ability to intensively and consciously interact with the social environment, the willingness of a person to change and improve himself, and the issues of social development of society.

Now, if we review the main stages of the historical development of volunteering in Europe, the problems and contradictions of volunteerism in Europe within the EU are divided into institutional and active.

S.V. Sinetsky, who studied the conditions for the development of volunteerism in his work, notes a number of important stages of volunteering:

The first stage is the period that constitutes the Middle Ages. It was the period in which volunteerism as a phenomenon arose spontaneously and the prerequisites for its separation from the public consciousness emerged. The second period dates back to the 18th and 19th centuries. According to S.V. Sinetsky, this is an important period associated with the beginning of the domination of capitalism. New resources and social protection were needed. Charity has become one of these tools in terms of the effectiveness of shaping the image of economic elites. The social approval of people led to the rationalization of this type of activity and contributed to the transition of volunteering to a new quality. We see that volunteering at this stage became a full-fledged “invariant” of charity and this stage itself is characterized by the creation of a volunteering infrastructure [7; 105].

The research approach to volunteerism in social work is highly controversial. On the one hand, this led to the non-isolation of the periods and did not allow to assess the cultural specificity of the volunteering of different states or groups of countries as a separate part of the European Union. On the other hand, it allows us to focus on a number of important features of an author’s research.

The main institution that influenced this is belief and the work of religious infrastructural institutions.

First of all, the essence of this issue indicates the controversial nature of the phenomenon of “volunteerism”, whose history is presented as “paradoxical for the modern market consciousness”. Second, public opinion plays an important role in the development of voluntarism. Thirdly, an author’s interpretation of the process of formation of the European volunteerism tradition is presented.

Let us move on to another phase of volunteerism. Analyzing the transformation of the volunteerism in Europe, Canada, and the USA R. Stebbins identified three stages in its development:

The first period is 1300–1960. In this period, religion or ideology plays a major role in defining and motivating volunteerism, and volunteers in this period feel a sense of duty through ideology. The second period lasted between 1960–1980. During this period, it began to develop with renewed vigor throughout the world including Europe. If in the 19th century the fight against poverty and care for the health of people were the main areas of volunteering in Europe, in the 20th century they were considered only part of many directions. The activities of national States and projects that financed its development and offered various programs were attributed. The third phase began in the 1980s and continues to this day. It is characterized by a really low level of targeted financing of many volunteer projects [8].

Based on these divisions we propose dimensions that reflect changes in its social structure as a standardized system of relations between European volunteers. Thus, we determine the important features of volunteering, the characteristics of the European volunteer community, the level of development of institutional structures and legal norms.

The legal regulation of volunteering was first adopted in 1990 at the International Association for Volunteer Effort (IAVE) Conference in Paris, where the General Declaration of Volunteers was adopted. For the first time in the history of mankind, it was difficult to say what was special about the World Volunteer Declaration. It was affirmed in accordance with the 1948 Universal Declaration of Human Rights as a means of social, cultural, economic and environmental development as set forth in the 1989 International Convention on the Rights of the Child. The declaration defines the idea of the movement, the main principles and goals, the rights and responsibilities of volunteers, as well as the organizations with which they cooperate.

Afterward, 2001 was declared as the International Year of Volunteers at the XVI World Conference of the International Association of Volunteers in Amsterdam. As a result of this conference, the following principles were discussed. Volunteerism:

- is a voluntary choice of voluntary service that reflects personal attitudes and positions;
- is a citizen's active participation in the life of the human community;
- contributes to improving the quality of life, personal prosperity, and deepening of cooperation;
- is usually reflected in joint activities within different communities;
- contributes to the realization of basic human needs in the way of creating a fairer and more peaceful society;
- "contributes to balanced economic and social development, creation of new jobs and new professions".

Volunteerism is at the heart of a number of forms of social activism. The following forms are the most important:

- charity – providing free help (donation) to needy people. Donation is individual or collective. It is not necessarily money. Donations include items, food, toys, medicine, etc.;
- philanthropy – taking care of art, sciences, creating libraries, art galleries, theaters, etc. unlike volunteers, patrons do not provide their services, time and labor, but provide material support [9].

There are three main principles that must be followed in the implementation of general voluntary activities:

1. Not receiving remuneration for voluntary service. There is no financial reward for volunteering. However, the organization that invites the volunteer to do some work will pay for transportation expenses, food, special clothing, etc.
2. There is no coercion in voluntariness. However, sometimes there is a phenomenon like forced labor in volunteering. Such service is not considered volunteering if it benefits one party.
3. Benefits of volunteering to society and people. Voluntary action performed should be socially important, should bring real benefit to a certain person, society, environment.

On December 30, 2016, the Law of the Republic of Kazakhstan "On volunteer activity" was approved, and for the first time in our country, the legislation regulating the activities of voluntary organizations and protecting them on a legal and normative basis began to be implemented. This Law consists of 4 chapters and 19 articles.

According to the Law, the main tasks and types of volunteer work can be specified as follows:

- 1) Development of volunteer activities;
- 2) Development of a system of stimulating volunteer activity of citizens and volunteer organizations;
- 3) Improvement of the system of training volunteers and volunteer coordinators;
- 4) Improvement of the system of cooperative interaction between various volunteer organizations and other public associations and non-profit organizations that use volunteer work.
- 5) The volunteer organization shall appoint a coordinator of volunteers who will carry out its activities in accordance with Article 13 of this Law.
- 6) The volunteer organization has the right to engage organizations that carry out educational activities to train volunteers to conduct special seminars, hearings, work meetings, and volunteer meetings.
- 7) The volunteer organization promotes volunteers under the procedure established by it, and also submits nominations of outstanding volunteers for promotion and awarding according to the procedure

established by the legislation of the Republic of Kazakhstan to the organizer of volunteer activities, as well as to state bodies that are not organizers of volunteer activities.

8) In the cases stipulated by the written civil legal contract with the volunteer, the volunteer organization provides the volunteer with special clothes and covers his travel, accommodation, meals, necessary personal protective equipment, equipment and heavy work, harmful and reimburses other expenses incurred during the performance of work related to work in hazardous conditions.

9) The volunteer organization develops and approves the volunteer code of conduct.

10) A volunteer organization has the right to keep records of volunteers in its organization [10].

Thus, the above-mentioned legislation is considered as a mechanism of philosophical and legal regulation of the issue of volunteering in social work, and we see that it plays a paramount role in the creation of civil society.

Conclusions

Volunteerism is a significant social institution in current social work. It is a special part of civil society. Volunteering is a social practice that involves doing social or charitable work in free time and without financial reward. In addition, volunteers are also called community helpers, freelance workers, leaders, mediators, and sponsors in the modern context. The main common thing that unites them is volunteerism.

Today, there are various types of volunteering. This ensures that young people in civil society realize flexible opportunities to realize their voluntary potential in the current living conditions.

Volunteerism and social work always create a new social reality.

Thus, in modern times, humanity has made volunteerism one of the main values of civil society. Today volunteers from more than 100 countries of the world share universal values, join the global world movement and become influential in the world. This, in turn, will undoubtedly give an impetus to the prevention of acute social problems in the states, and consideration and implementation of significant ways of legal regulation of these activities should be the main focus.

References

- 1 Philanthropy / "Wikipedia" The Free Encyclopedia. <https://en.wikipedia.org/wiki/Philanthropy>.
- 2 Абдрашева Б.Ж. Әлеуметтік жұмыс негіздері: оқу құр. / Б.Ж. Абдрашева. — Қарағанды: «Арко», 2015. — 224 б.
- 3 Сайт «Большая энциклопедия нефти и газа» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.ngpedia.ru/id202151p1.html>.
- 4 Кучешева И.Л. Социальное волонтерство как вид волонтерской деятельности / И.Л. Кучешева, О.В. Белан // Сб. материалов V Междунар. науч.-практ. конф. студ. и молод. учен., посвящ. Универсиаде–2019. — Красноярск: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Сибирский государственный университет науки и технологий имени академика М.Ф. Решетнева», 2019. — С. 102–103.
- 5 Сикорская Л.Е. Волонтерство как форма трудового воспитания студенческой молодежи / Л.Е. Сикорская // Проблемы педагогики и психологии. — 2009. — № 1. — С. 163–176.
- 6 Шаповал Г.Н. О понятии «профессиональная компетентность» в современной педагогической науке / Г.Н. Шаповал // Успехи современного естествознания. — 2011. — № 8. — С. 201–202.
- 7 Синецкий С.Б. Эволюция добровольчества: история становления новой социальной парадигмы / С.Б. Синецкий // Вестн. Южно-Урал. гос. ун-та. Сер. Социально-гуманитарные науки. — 2006. — № 17. — С. 104–107.
- 8 Стеббинс Р.А. Свободное время к оптимальному стилю досуга / Р.А. Стеббинс; пер. с англ. Д.А. Кувардина // Социс. — 2006. — № 7. — С. 64–72.
- 9 The Universal Declaration on Volunteering. — 2001. Retrieved from http://gov.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/dobrovoldvigenie_3.htm.
- 10 Закон Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38423551/.

И.А. Ахметова, Х.А. Шимшек, Л.Г. Балабекова, Ж.О. Ғалы

Әлеуметтік жұмыстағы еріктіліктің философиялық-құқықтық аспектілері

Мақалада әлеуметтік жұмыстағы еріктіліктің философиялық-құқықтық өзекті мәселелері, негізгі ұғымдары, тақырыптың еліміздегі және батыс елдеріндегі қызмет түрі мен қайырымдылық іс-әрекет

ретіндегі даму кезеңдері қарастырылған. Әлеуметтік жұмыстағы еріктілік қызметтің шетелдік тәжірибесін талдаудың отандық тәжірибе үшін ерекше маңыздылығы белгіленген. Зерттеуде әлеуметтік жұмыстың теориялық кеңістігінің басты негіздері ретінде әлеуметтік философиялық, теоретикалық–құқықтық қырлары жан-жақты талқыланды. Көрсетілген салалық пәндердің бастапқы кезеңнен қазіргі заманға дейінгі мағыналық трансформациясы сипатталады. Әлеуметтік жұмыстағы еріктіліктің жеке идеологиясы мен өзіндік инфрақұрылымын қалыптастыруға шешуші ықпал еткен негізгі жағдайлар мен тарихи кезеңдер анықталған. Авторлар әлеуметтік жұмыстағы еріктіліктің даму тенденциясын алдыға тарта отырып, оның тарихи кезеңдердегі мазмұнын анықтап, қазіргі және болашақ кезеңдегі тарихи рөлін саралайды. Әлеуметтік жұмыстағы еріктіліктің нормативтік–құқықтық актілерін негізге ала отырып, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешу үшін философиялық және құқықтық сұрақтар мен қайшылықтарды реттеу қажеттігі анықталған. Сондай-ақ, неміс философы Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің құқық философиясына өзіндік талдау жасалған.

Кілт сөздер: еріктілік, әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік жұмыс теориясы, қайырымдылық, филантропия, құқықтық қатынастар, азаматтық қоғам, антагонистік қоғам, жалпыға бірдей еріктілік декларациясы, Халықаралық еріктілер күштері қауымдастығы.

И.А. Ахметова, Х.А. Шимшек, Л.Г. Балабекова, Ж.О. Ғалы

Философско-правовые аспекты добровольчества в социальной работе

В статье рассмотрены актуальные философско-правовые проблемы добровольчества в социальной работе, его основные понятия, этапы развития добровольчества как вида услуг и благотворительной деятельности в нашей стране и в странах Запада. Отмечено особое значение для отечественной практики анализа зарубежного опыта добровольческой деятельности в социальной работе. В исследовании в качестве важных основ теории социальной работы всесторонне изучены ее социально-философские, теоретико-правовые аспекты. Описана смысловая трансформация указанных отраслевых дисциплин от начального до современного этапа. Определены основные условия и исторические этапы, оказавшие решающее влияние на формирование индивидуальной идеологии и собственной инфраструктуры добровольчества в социальной работе. Авторы, рассматривая тенденции развития добровольчества в социальной работе, определили его содержание в исторических этапах и дифференцировали его роль в настоящее время и в будущем. Исходя из нормативно-правовых актов добровольчества в социальной работе, определена необходимость урегулирования философских и правовых вопросов и противоречий для решения социальных проблем в обществе. Также проанализирована философия права немецкого философа Георга Вильгельма Фридриха Гегеля.

Ключевые слова: добровольчество, социальная работа, теория социальной работы, благотворительность, филантропия, правоотношения, гражданское общество, антагонистическое общество, Всеобщая декларация добровольчества, Международная ассоциация добровольческих сил.

References:

- 1 (n.d.). Philanthropy. “Wikipedia” *The Free Encyclopedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Philanthropy>.
- 2 Abdrasheva, B.Zh. (2015). *Aleumettik zhumys negizderi* [Fundamentals of social work]. Qaragandy: Arko baspasy [in Kazakh].
- 3 (n.d.). Antagonisticheskoe obshchestvo [An antagonistic society]. *Bolshaiа entsiklopediia nefi i gaza – Big Encyclopedia of Oil and Gas*. *ngpedia.ru*. Retrieved from <https://www.ngpedia.ru/id202151p1.html> [in Russian].
- 4 Kuchesheva, I.L., & Belan, O.V. (2019). *Sotsialnoe volonterstvo kak vid volonterstoi deiatelnosti* [Social volunteering as a type of volunteer activity]. Proceedings from: *V Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiа konferentsiа studentov i molodykh uchennykh, posviashchennoi Universiade–2019 — 5th International Scientific and Practical Conference of students and young scientists dedicated to the Universiade 2019*. (pp. 102-103). Krasnoiarsk: Federalnoe gosudarstvennoye biudzhethnoe obrazovatelnoe uchrezhdenie vysshego obrazovaniia «Sibirskii gosudarstvennyi universitet nauki i tekhnologii imeni akademika M.F. Reshetneva» [in Russian].
- 5 Sikorskaia, L.E. (2009). *Volonterstvo kak forma trudovogo vospitaniia studencheskoi molodezhi* [Volunteering as a form of labor education of students]. *Problemy pedagogiki i psikhologii — Problems of pedagogy and psychology*, 1, 163–176 [in Russian].
- 6 Shapoval, G.N. (2011). *O poniatii «professionalnaia kompetentnost» v sovremennoi pedagogicheskoi nauke* [About the concept of “professional competence” in modern pedagogical science]. *Uspekhi sovremennoego estestvoznaniia — Successes of modern natural science*, 8, 201–202 [in Russian].
- 7 Sinetskii, S.B. (2006). *Evolutsiia dobrovolchestva: istoriia stanovleniia novoi sotsialnoi paradigmy* [The evolution of volunteerism: the history of the formation of a new social paradigm]. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia Sotsialno-gumanitarnye nauki — Bulletin of the South Ural State University. Series: Social and Humanitarian Sciences*, 17, 104–107 [in Russian].

8 Stebbins, R.A. (2006). Svobodnoe vremia k optimalnomu stilu dosuga [Free time for an optimal leisure style]. (D. Kuvardina, Transl.). *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 7, 64–72 [in Russian].

9 (2001). The Universal Declaration on Volunteering. Retrieved from http://gov.cap.ru/home/76/gorono/2005/school6/dobrovoldvigenie_3.htm.

10 Zakon Respubliki Kazakhstan [The Law of the Republic of Kazakhstan]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38423551 [in Russian]

I.A. Akhmetova*, B.Zh. Abdrasheva, A.M. Baimukhanova

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: i.akhmet@inbox.ru; banu_26_02@mail.ru; aliay.30.05@mail.ru)*

The foundation of volunteering is charity: a philosophical approach

The article points out the insufficiency of philosophical studies of volunteerism in this aspect, attempts to reveal the essence of this phenomenon and determine its role in society, to assess it based on axiological and sociological approaches. The authors, considering the philosophical aspects of the phenomena of charity and volunteerism, try to show the way of the anthropocentric development of these phenomena. Despite the fact that charity is an archaic social institution, its philosophical aspects, as well as its main features, have not been fully studied to date. This fact defines the purpose of this article as the consideration of this issue in a socio-philosophical context and the disclosure of its significance at the present stage. The study emphasizes the importance of philosophical study of the essence of volunteerism, its role in solving social problems. The authors' study of the problems of volunteerism is based on the ideas of philanthropy, altruism, world religious values, and the analysis of volunteerism in the flow of time. The article examines the statements of such philosophers as O. Comte and F. Nietzsche on this problem.

Keywords: volunteerism, volunteering, charity, altruism, philanthropy, Buddhism, Islam, Christianity, Judaism, Agape, Dana, Sadaqah.

Introduction

Every person should have a higher and greater purpose than just living in this life. From the day we came into this world, we should try to improve it. Otherwise it raises the question of what purpose one came into life with. Everyone determines its size and scale for himself. Some people think that it is enough to create a working business, but others have a desire to do even more — to change the future, create a new country, improve the quality of people's lives and the quality of relations between them. It is impossible to solve such problems by working only for oneself. Much more opportunities for this would be provided by social service, especially charity.

Consequently, one of the best things a person does in his life is caring for those in need. People can do good to each other by being kind. Giving a hand to those who need care, a person begins a step towards good.

Charity is one of the virtues of our people. As they say, “compassion — the soul is satisfied”, it is clear that it is the civic duty of every person to be a compassionate guardian of children with disabilities, orphans, to offer warmth of the heart, to participate in a good cause.

Charity as a phenomenon has long been known, but to this day the philosophy of charity has not developed even in its main features. In philosophical literature, there are only individual ideas associated with providing assistance to people in need. The main scientific literature for charity is developed in the context of history and sociology.

In fact, philosophy is a scientific and theoretical type of approach to the world. The philosophical approach differs from the mythological and religious one in that there is a feature of logical reasoning based on specific concepts, categories. Philosophy went through three stages in its development: cosmocentrism, theocentrism, anthropocentrism. Among them, anthropocentrism is a philosophical view, the main central problem of which is man (considered in the philosophical schools of modern times, modern times with the Renaissance). This article examines from the perspective of anthropocentrism the study of the philosophical view of this phenomenon, given that the main character of the problem of the origin of volunteerism is in charity, and it is based on the fact that people interact with each other.

Experimental

The origin of volunteerism is that the study and consideration of charity in the philosophical aspect constitutes its importance not only in scientific and theoretical terms, but as a social problem of great

---

* Corresponding author's e-mail: *i.akhmet@inbox.ru*

importance in society. This topic is an important object of study in many Western countries and in our country. This means the study of the stages of historical development of charity, which is the basis for the emergence and development of volunteerism, allows us to determine its place and role in society. As the main research methods, general scientific methods are used: logical, functional, systemic, comparative analysis and methods of complex analysis.

During the study, attention was paid to the theory of positivism of the philosopher O. Comte as an important scientific study within the framework of this topic, as well as the study of the problem based on domestic and foreign research.

Results and Discussion

Indeed, it can be said that the term “charity”, especially in subsequent years, could not stand apart from the generalizing views. We can say environmental protection, distance from destructive weapons, protests against war fell into such categories. What is real charity, and with questions about what its criteria are, the questions remained within the above considerations.

Charity is the provision of free assistance to an individual in need or to an orphan with a widow by a particular person or group in direct need. That is, the individual providing assistance does not necessarily have to be rich, the problem is his moral intentions. Turning to the old times: in hostilities, charity with the care of a child whose father died, charitable assistance to large families — the task of the Rich was also performed by most moderately wealthy people. Therefore, it was a great reason for the friendly growth of our people. In later times, especially under socialism, this category of charity took on a different character. In particular, at the request of the government, people who found themselves orphans were harmed by the government’s shortcomings (such as withholding a day’s salary). It was such phenomena that destroyed the character of the people.

However, it should be noted that the mentality of our people is still using this quality, as it is a kind people, which consists in opening their souls to someone. As we have already said, subsequent changes have disrupted the form of charity. For example, to what extent it is correct to call for donations to build a mosque. Because the mosque is considered the House of Allah and Allah has no need. However, human being has always some needs. There are many categories of need. The need to see a doctor for money, the inability to study for educational institutions without enough funds, and even the inability of multi-family families to get decent food can become a necessity.

What is charity: it is a phenomenon implemented through the connection of intelligence and heart. Because there are incredibly rich and intelligent but ruthless people who do good things neither to other, nor to themselves. However, if such people are shown the example of charity that is possible, then they will do it themselves. At the same time, it is directly related to religious beliefs. Therefore, charity is an important topic in the life of a highly respected society.

Volunteering, which has its origins in charity, is one form of assistance. The main principle of charity is also volunteering, which comes from free time, from the local address, from the content of assistance.

Volunteering and World Religion

From immemorial time, the focus was on charity for society. Till these days, it remains significant being the main quality that is born from the most virtuous qualities in a person for another. Over the course of centuries and years, researchers have given different interpretations to charity. The word “Charity” appeared in ancient English and meant a special sign of “Christian love for loved ones”. It is etymologically closely related to Christianity. Because the word had already entered the English language through an old French word derived from the Latin “Caritas”.

In ancient religious periods, in Buddhism, Confucianism, Christianity, Islam, the concept of charity was considered the principle of caring for one’s loved one, compassion, social support and assistance, and was the focus of public attention.

With the passage of time, the meaning of charity has shifted from the old French word “charité” to “Christian love” — “caring for the needy” and “generosity”. Duo-Reims and King James translate the word “agape” — “mercy” due to the old version in the Bible, while in the modern version of the Bible they translate the word “Agape” as “Love” [1].

The place of charity in religion is paramount. Because charity is seen as an attempt to enter paradise by doing good deeds, as a result of religious faith, fear of God or the creator.

We will see examples of it in the content of the following religious beliefs:

In the 12–13th centuries, Christianity experienced a charitable revolution. Generous patrons built many shelters for the weak, sick, and poor. Historians still argue about the reasons for this. Some think that this charitable activity is a vivid embodiment of economic and material forces, as well as a growing urban urbanization culture. According to other scholars, spirituality and the development of religious culture were common. For other researchers, medieval charity was primarily a way to raise their social status and strengthen the existing hierarchy of power.

In Judaism, Tsdaka in faith is a Jewish term that literally means justice and mercy. The tsdaka represents a religious commitment by doing a good deed based on good. Since it is not voluntary, as prescribed by the Torah, this practice is not an act of charity in a real sense. Jews can have “justice” in the form of money, time, and resources for those in need. It describes kindness rather than generosity. The Jewish nation requires that 10 percent of its income be directed towards justice or charity, volunteerism, regardless of whether the categories receiving it are rich or poor.

We know that there are two ways of charity in Islam.

One is called Zakat, the other is called Sadaqah.

Zakat is one of the five pillars on which the Muslim’s religion is based, where 2.5 % of a person’s savings are necessarily paid as zakat for the Islamic calendar year.

Sadaqah is a voluntary donation or contribution. Sadaqah can be given using money, personal items, time, or other resources. Even smiling at other people is considered Sadaqah and Sunnah in Islam. Smiling in religion, spending personal time for good is a manifestation of volunteerism.

The practice of charity of existing religions in India, in particular Hinduism, Buddhism, and Jainism, is called Dana. Dana, traditionally defined in texts called Krishnan and Manoj, argues that “a person’s attempt to give up possession of what he intended or defined and give the same irrevocably without expecting anything from the recipient”. Karna, Mahabali and Harish Chandra, gods in religion and virtue holders in human form, are characters known for their charity [1].

The earliest known discussion of charity in Indian texts occurs in the Rigveda. According to other ancient texts of Hinduism, dana can take the form of feeding or giving to someone who is in a difficult situation or in need. It can also be in the form of charitable public projects that help a large number of people.

Dana leads to one of the improvements (Paramita). It can be characterized by unconditional generosity, return, and release.

Wisdom is the main quality for ordinary Buddhists, which means “giving” or generosity. The community of monks (Sangha) does not have any possessions, so they depend on the help of ordinary people who make and charity. The people fully provide for the material needs of the Sangha: from food, clothing, medicine to the houses where the monks live and the place where they are located. This kind of support is not one-sided, but monks teach the basics of dharma to ordinary people. There is a belief that the gift of dharma is the greatest gift [2; 607, 608].

It also includes the feeling of thinking about other people, trying to be useful to others without pursuing personal gain, and helping them. In this concept, which is also associated with such concepts as “religious feelings, moral feelings, mercy” [3; 74], the situation of prioritization of others is more precisely in the foreground, society itself.

Thus, voluntarism developed in different religions and periods. Its manifestation in the philosophical context is the reason to see it as an important institution.

Philosophical understanding of the concept of goodness

Trying to understand the philosophy of volunteerism in more depth leads us to the ancient philosophers and modern classics of philosophical thought. It was further developed in the views of ancient Greek philosophers, in particular Aristotle, who proclaimed the idea of freedom of choice, and then in the works of German philosophers, including Kant (the doctrine of goodwill and man as the highest value in the world), and Hegel (the doctrine of free will). In the inexhaustible sources of World philosophical thought, we can find a justification that allows us to more deeply understand the essential meaning of the content of a truly universal universal phenomenon and the philosophy of voluntariness.

In Zarathustra's chapter "Near Love" F. Nietzsche concluded in his work: "You are only rushing to your neighbor and thinking from him about the good to yourself, but I see your "self-sacrifice". Do I offer you love for your neighbor? On the contrary, I advise you to help, to love those who are far away, and not those who are nearby! Love for a loved one is higher than love for a neighbor and love for the future; higher than love for a person [4; 53]". The main idea here is to compare the relationship with others, the relationship between good and bad, imbibe high value qualities and become the cause of good. Why does Nietzsche talk about help and good for the distant rather than the near?

According to Nietzsche, close are the people close to you, good things done only for yourself, and distant good is important values for society, even for the state: getting an education for society, being a good citizen, contributing to society, charity etc.

Charity is always an important institution. The question arises as to what is our philosophy of charity in general. Charity is the ability to "hear the pain, the sadness" of someone. Charity is the ability to share someone's grief and a systematic struggle with systemic problems. It is the desire for results, openness, and breadth of heart.

Philanthropy, which is used as a definition of the concept of charity, is in order from the Greek *philia*, and is composed of the words "philien" and "anthropos", which come to mean a person. The literal meaning is "human love".

Wikipedia defines the concept of charity as follows: "The practice of charity is the voluntary giving of help to those in need, as a humanitarian act, unmotivated by self-interest. There are a number of philosophies about charity, often associated with religion. Effective altruism is the use of evidence and reasoning to determine the most effective ways to help others" [5].

Here, in charity, the main goal is to make donations, while in philanthropy, love for a person is considered important. As the term refers to charity, is to do a good deed. In philanthropy, on the contrary, there is a tendency of people to their own well-being.

So, the desire for charity depends not only on the wealth of a person, but also on the breadth of the heart. People are often ready to do good. According to our research, about half of the population is ready to participate in charitable and social projects, including investing strength, ideas, time, money. However, there must be two things to unlock this great potential. The first refers to people who have a charitable infrastructure, that is, have resources (money, time, effort) and strive to do good, have a desire to implement their plans in life. For example, public organizations that implement projects and can show real results. The second is public policy, which is an accompanying factor for philanthropy. Here, a flexible tax policy can also take place, for example, we can start by taxing donations to individuals, but this is certainly a situation that is still being discussed.

Now what is our role? We can bring together people with a broad heart to create a volunteer team and define its philosophy.

What does it mean to build a team that shares this philosophy? These people must have a heart to accept someone's grief as their own, must have good eyesight to see systemic problems, and must have knowledge and experience to solve these problems. Only then, such a volunteer team can help others who are in need. Such teams should always be open to society, the media, new ideas, and partnership.

Each member of a volunteer team is engaged in charity to the best of his ability. Each member of a volunteer team thinks about contributing good causes to the community. Therefore, a team of volunteers, combining all the efforts of individuals, brings positive changes to society.

Every year the relevance of volunteering is growing and sometimes surprises with its scale. Active and interested people, not indifferent to the needs and problems of others, are present in all corners of the world, and they are the heart of society, which selflessly tries to make the world even better, more beautiful and kinder. As the principles of volunteer work might be vague for some people this article provides clear information on who volunteers are, when the history of the volunteer movement began, and what is its peculiarity.

To understand who volunteers are, we define the main term volunteering as a kind of work that implies any spontaneous activity or payment. Any activity that is provided to society or certain people without remuneration and from a pure heart is called voluntary assistance.

As for volunteers, the origin of the word volunteer comes from the Latin word "volunteer". It means doing work in society voluntarily, at the behest of the heart.

Volunteering in the Kazakh steppe

Volunteerism in the Kazakh steppe is a process that has been formed and developed for many centuries, combined with national identity and socio-cultural features. Volunteerism in the Kazakh steppe is defined as a model of socially important service provided to families and individuals in historical periods in the continuity of the traditional society of the people and social tribal assistance. Considering in historical context “Diwani Hikmet” by Khoja Akhmet Yasawi, we reveal that the concept of voluntarism in the Kazakh steppe had been developing, changing, and reviving based on various social phenomena.

His work “Diwani Hikmet” which describes the circumstances of both worlds is intended to describe and clarify complex issues such as morality, faith, justice, and kindness.

As an example, we take a passage from 62 Hikmet,

“May God remember your soul,

From the garden of Adham.

Generosity exploded from his mind,

I am also a benefactor who wants to stay” [6; 141].

The main value here is to call a person to generosity, charity and to preserve the human qualities that God has instilled in a person. It can be concluded that the fact that a person constantly improves the good moral qualities in himself or is free from all moral qualities depends on that person’s faith. According to the poet, the most important manifestation of faith is to treat others with kindness, forgiveness, and compassion.

That is, volunteers do not require any fees for helping a person or the public. They also voluntarily perform such works as landscaping, campaigning. For this reason, volunteers have a special place in society. Many recognize volunteers as benefactors. After all, almost all volunteers in our country are engaged in doing good. In a way, it resembles the ancient Kazakh tradition of “Asar”.

Asar is a long-standing tradition of Kazakh people, a tradition of free assistance to each other, the use of public assistance. The word “Asar” refers to the gathering of people to help in times of difficult and voluminous work, such as building housing. “Asar” is the provision of irrevocable assistance to a person or family in which relatives, friends or neighbors are experiencing difficulties. It is an assistance provided by manual labor. Also, the main difference between “Asar” and “Volunteerism” is that volunteer work can also be done by a person alone [7]. Kazakh people did not ask any payment for the support and help to others. They considered it an honor to receive one’s blessings.

In general, there can be a question of why volunteering is important for human being’s life. By volunteering human can get the opportunity to expand his circle by making new friends, learn to be grateful for his life, enrich his moral qualities and kindness, and feel the easiness in his soul.

The Head of State K.-J. Tokayev in his speech said: “Charity and kindness are qualities that are ingrained in our blood. The Kazakhs have a tradition of creating Asars, helping and supporting each other. It will definitely be in harmony with volunteering”.

So, listening to the needs of others, caring for them, coming to the rescue — all this is evidence of a person’s high intentions. People help each other out of love and compassion. To do good, to lean on the fallen, to be a support for the crying is what any person can do. It is even embedded in the laws of life and everyday life of the Kazakh people. Currently, this model of doing good has become of State importance. Accordingly, the authority of volunteers began to grow in society. However, the deepest spiritual quality and essence of volunteering is to know that it is not only what we do for others, but be able to not to lose our own values and humanity in ourselves.

Volunteering in the modern world

In modern society, volunteering is an important activity and a necessary social institution. The term “volunteering”, which is popular today, has a long and even centuries-old history. From a historical and philosophical point of view, volunteering as a type of activity was the focus of many thinkers. Questions arose about what makes a person sacrifice his time, funds, life to help another person, and it was believed that pity and altruism are at the heart of the desire to help another.

In the modern view, volunteering is a wide range of voluntary and free activities based on the principle of mutual assistance and support, self-help, and other spiritual values. Thus, the volunteer movement as a type of social activity relies on participation volunteering, gratuitous charity work, and moral and ethical values.

There are a number of requirements for the age of a volunteer. Children under the age of 14 must obtain permission for this activity from their parents and the leader/curator of the volunteer group. Minor children can participate in volunteer activities if they do not harm their health and do not interfere with their studies. In emergency situations, only adult volunteers with the necessary level of training can provide assistance. In any case, volunteers should do this voluntarily, at the request of their own heart, and not at the request of an authoritative person or parents, etc. At first glance, this may seem like madness with hidden cunning, because who wants to work for free, sometimes in difficult situations and without getting anything in return? If everyone thought so, then the history of volunteerism, its high idea, would have completely failed and remained undeveloped in the past tense.

Ultimately, an innumerable number of individual or collective voluntary actions, deeds, including the smallest, even invisible, but accumulated together, give a cumulative result that determines the state of spiritual development of society, contributes to improving the quality of life of people.

However, there is another side to the volunteer movement. It is associated with the social activity of its participants and acts as a form of self-organization in the context of civil society. In our work, we adhere to today's definition of volunteerism, given by the Russian sociologist V.A. Sushko: "volunteering is traditionally defined as a form of civic participation, which is usually carried out voluntarily for the benefit of society, without counting monetary remuneration..." [8; 44].

Today, there are many types of volunteering: social, sports, event, environmental, medical, etc.

In modern understanding, when considering volunteering as a socio-cultural phenomenon, we see that it is based on such objective principles as volunteering, self-sacrifice, altruism, and social orientation. However, the diversity of cultural, moral, and other characteristics does not allow us to fully understand the foundations of such a complex phenomenon as volunteering. For a deeper understanding of the phenomenon in question, we consider it appropriate to make a scientific reflection on its manifestations in philosophy.

According to foreign and domestic philosophers, voluntariness is inseparable as a separate moral category, as a special form of human cognition of socio-cultural reality. As part of our research, we rely on the moral categories of altruism, free will, kindness, compassion, self-sacrifice, etc. Seeing the complex socio-moral essence of reality and human existence, they form the foundation of voluntariness. The main, but certainly not the only basis for volunteering is altruism. The term "altruism" was invented and introduced into scientific circulation by the French Philosopher Auguste Comte as a stable concept opposite to the concept of "egoism". He provided the principle of altruism "Vivre pour autrui" — "live for others" [9; 116, 117]. Thus, the concept of altruism is another important form of social behavior developing an approach to volunteering as it establishes the spontaneous performance of actions aimed at the benefit of other people. In the philosophy of the new age, kindness begins to be interpreted in the spirit of altruism, and altruism is considered as the basis of morality, the performance of spiritual and moral actions.

Volunteerism is a significant social institution in the current social work. It is a special part of civil society. Volunteering is a social practice that involves doing social or charitable work in free time and without financial reward. In addition, volunteers are also called community helpers, freelance workers, leaders, mediators, and sponsors in the modern context. The main common thing that unites them is volunteerism.

Today, there are various types of volunteering. This ensures that young people in civil society realize flexible opportunities to realize their voluntary potential in the current living conditions. Volunteerism and social work always create a new social reality.

Vladimir Solovyov pays a lot of attention to the concepts of good and mercy in his work. Good appears to him as the subject of moral philosophy. The philosopher believes that only pity and compassion can be the basis of human moral behavior in relation to other living beings. According to Solovyov, to help another person to get rid of suffering, pity pushes a person to act with the sole purpose [10; 48].

Conclusions

The process of formation and development of charity and voluntary activity in the modern world, which is constantly developing globally, is the most important tool of a humane society. At the same time, it is the main indicator and factor of socio-economic development of the world. The Institute of social service, which includes volunteering and charity, is deeply rooted in Kazakh society and traditions, and these virtuous values are based on traditional values of morality and compassion.

The study of the philosophical aspects of charity as the basis of volunteering is becoming not only a scientific and theoretical problem, but also a socially significant one. It also allows to identify the main

reasons and conditions for the emergence and development of volunteering as a manifestation of Charity, its place and role in the life of society.

Moral education through volunteerism has an impact on the development of patriotic feelings in young people, the revival of national traditions and customs, and the expansion of activities as a social institution.

As a manifestation of charity, it is necessary to put into practice and develop volunteering as the main activity in the effective organization of youth leisure with a new approach.

That is, this activity has a special place in the formation of patriotic and national feelings of young people. It is obvious that this will not only solve social problems, but also strengthen the unity and cooperation between the nation and the Kazakh people.

The Kazakh term charity has its roots in the era of our ancestors-it remains a valuable concept that reflects the most noble qualities of our people. On this basis, it is possible to consider the principles of charity in various aspects and evaluate it as a desire for good as a result of the created claim.

References:

- 1 Charity As Practice / The Spiritual Life. <https://slife.org/charity-as-practice/>
- 2 Пурушоттама Б. Үнді философиясының тарихы / Б. Пурушоттама; ред. С.Ә. Сыбанбай; ағыл. ауд. — А.: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. — 720 б.
- 3 Palaz S., Boz İ. Piaget ve Kohlberg'in ahlak (moral) gelişim kuramlarının özel-likleri ve karşılaştırılması / S. Palaz, İ Boz. // Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. — 2008. — № 5. — P. 73–86.
- 4 Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф.Ницше; пер. с нем. В.В. Рынкевич. — М.: Интербук, 1990. — 301 с.
- 5 Charity (practice) / “Wikipedia” The Free Encyclopedia. [https://en.wikipedia.org/wiki/Charity_\(practice\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Charity_(practice))
- 6 Ясауи Қ.А. Хикмет жинақ / Қ.А. Ясауи; ред. Е. Дүйсенбай. — Алматы: «Жалын», 1998. — 656 б.
- 7 Бекболатұлы Н. Асарды жаңғыртып, бірлікті нығайтайық. Рухани-ағарту порталы — ummet.kz сайты [Электронды ресурс]. — 2016. Кіру режимі: <https://ummet.kz/minbar/3265-асарды-жаңғыртып-бірлікті-нығайтайық.html>
- 8 Сушко В.А. Проявление волонтерства в современном российском обществе / В.А. Сушко // Теория и практика общественного развития. — 2017. — № 11. — С. 43–46.
- 9 Конт О. Общий обзор позитивизма / О. Конт; пер. с фр. И.А. Шапиро; под ред. Э.Л. Радлова. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 296 с.
- 10 Соловьев В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьев; под. ред. О.А. Платонов. — М.: Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. — 656 с.

И.А. Ахметова, Б.Ж. Абдрашева, А.М. Баймуханова

Еріктіліктің бастауы — қайырымдылық: философиялық көзқарас

Мақалада еріктілікті көрсетілген аспектісі тұрғысынан философиялық зерттеулердің жетіспеушілігі алға тартылып, бұл құбылыстың мәнін ашуға және қоғамдағы рөлін айқындауға, аксиологиялық және социологиялық көзқарастар тұрғысынан баға беруге талпыныс жасалады. Авторлар қайырымдылық пен еріктілік құбылыстарының философиялық жақтарын қарастыруға және антропоцентристік даму жолын көрсетуге тырысады. Қайырымдылықтың ежелгі әлеуметтік институт екендігіне қарамастан, бүгінгі күнге дейін қайырымдылық философиясы, тіпті негізгі ерекшеліктері де толық зерттелмеген. Сондықтан, бұл мәселені әлеуметтік-философиялық тұрғыда қарастырып, оның қазіргі кезеңдегі маңыздылығын ашып көрсету осы мақаланың мақсаты. Зерттеуде еріктіліктің мәнін, оның қазіргі қоғамдағы ауқымын, қоғамдық мәселелерді шешудегі рөлін философиялық тұрғыдан зерделеудің маңызы артып отырғандығы алға тартылады. Авторлардың қайырымдылықтан бастау алған еріктілік мәселелерін зерделеу нәтижелері филантропия, альтруизм идеяларына, әлемдік діни құндылықтарға және заман ағымындағы еріктілік қызметін талдауға негізделген. Мақалада аталған мәселе бойынша О. Конт пен Ф. Ницше сияқты философтардың тұжырымдары қарастырылған.

Кілт сөздер: еріктілік, волонтерлік, қайырымдылық, альтруизм, филантропия, буддизм, ислам, христиандық, иудаизм, Агапе, Дана, Садака.

И.А. Ахметова, Б.Ж. Абдрашева, А.М. Баймуханова

Благотворительность как основа добровольчества: философский подход

В статье указано на недостаточность философских исследований добровольчества в данном аспекте, предпринята попытка раскрыть сущность этого явления и определить его роль в обществе, дать оценку на базе аксиологических и социологических подходов. Авторы, рассматривая философские аспекты феноменов благотворительности и добровольчества, попытались показать путь антропоцентрического развития этих явлений. Несмотря на то, что благотворительность является архаичным социальным институтом, ее философские аспекты, а также основные черты до настоящего времени изучены не в полной мере. Этот факт определяет цель данной статьи как рассмотрение данного вопроса в социально-философском контексте и раскрытие его значимости на современном этапе. В исследовании подчеркивается важность философского изучения сущности добровольчества, его роли в решении общественных проблем. Изучение авторами проблем добровольчества основывается на идеях филантропии, альтруизма, мировых религиозных ценностях и анализе добровольческой деятельности в потоке времени. В статье рассмотрены высказывания таких философов, как О. Конт и Ф. Ницше по указанной проблеме.

Ключевые слова: добровольчество, волонтерство, благотворительность, альтруизм, филантропия, буддизм, ислам, христианство, иудаизм, Агапе, Дана, Садака.

References

- 1 (n.d.). Charity As Practice. *The Spiritual Life*. <https://slife.org/charity-as-practice/>
- 2 Purushottama, B. (2020). Undi filosofiasynyn tarikhy [History of Indian philosophy]. (S.A Sybanbai, Trans). Almaty: «Ul-tyyq audarma biurosy» kogamdyq qory [in Kazakh].
- 3 Palaz, S., & Boz, İ. (2008). Piaget ve Kohlberg'in ahlak (moral) gelishim kuramlarinin ozel-likleri ve karshilastirilmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Arastirmalari Dergisi*, 5, 73–86 [in Turkish].
- 4 Nietzsche, F. (1990). Tak govoril Zaratustra [Thus spoke Zarathustra]. V.V. Rynkeevich (Trans). Moscow: Interbuk [in Russian].
- 5 (n.d.). Charity (practice). *“Wikipedia” The Free Encyclopedia*. [https://en.wikipedia.org/wiki/Charity_\(practice\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Charity_(practice))
- 6 Yassawi, Q.A. Khikmet zhinagy [Divani Hikmet]. E. Dusenbai (Ed.). Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 7 Bekbolatuly, N. (2016). Asardy zhangyrtyp, birlikti nygaitaiyq [Let's revive “Asar” and and strengthen the unity]. *ummet.kz*. Retrieved from <https://ummet.kz/minbar/3265-асарды-жаңғыртып-бірлікті-нығайтайық.html> [in Kazakh].
- 8 Sushko, V.A. (2017). Proiavlenie volonterstva v sovremennom rossiiskom obshchestve [The manifestation of volunteerism in modern Russian society]. *Teoria i praktika obshchestvennogo razvitiia — Theory and practice of social development*, 11, 43–46 [in Russian].
- 9 Kont, O. (2012). Obshchii obzor pozitivizma [General overview of positivism]. E.L. Radlov (Ed.); (I.A. Shapiro, Trans). Moscow: Knizhnyi dom «Librokom» [in Russian].
- 10 Solovev, V.S. (2012). Opravdanie dobra [Justification of goodness]. O.A. Plotonov (Ed.). Moscow: Institute russkoi tsivilizatsii, Algoritm [in Russian].

O.T. Arinova*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: arinova.kargu@gmail.com)*

Religion in the Context of modern Culture and Politics: Problems and Prospects

The article deals with the phenomenon of religious and spiritual life in the context of the contradictory process of globalization and the growing ideological and cultural influence of the “production” of the media on the consciousness and spirituality of mankind, including religious and cultural heritage. An attempt is made to carry out a philosophical and methodological analysis of the modern world in new discourses and narratives of the culture of perception of religiosity: it is concluded that today it is difficult for states to find axiological landmarks outside the religious heritage. The problems and factors of preserving traditional religions in conditions of total tolerance are outlined. The author concludes that the influence of the religious factor as a factor of faith in the spiritual dimension of humanity is growing. The author is confident in the need to preserve traditional values and the importance of spiritual life. The article made a reasonable statement that our life today is maximally politicized; we are immersed in politics and political problems. It is concluded that in relations between the state and religious organizations today there are more problems than positive practices.

Keywords: religion, axiology, religious associations, humanism, traditional religions, political science, secularization, artificial intelligence, theology, worldview.

Introduction

Faith in God and existence of religion is important for mankind. Every person has his own view of the existence of God and the place and significance of religion in his life. Because today, our lives are more politicized than ever before, in the sense that we are immersed in political life and political problems, even (and especially) through culture and mass media. Answering the question about the existence of God, a person actually decides for himself the question of his worldview.

Therefore we prefer to recall the wise and simple in its genius through the centuries the thought of the ancient Greek poet Xenophanes, that “if cattle and horses and lions had hands or could paint with their hands and create works such as men do, horses like horses and cattle like cattle also would depict the gods’ shapes and make their bodies of such a sort as the form they themselves have” [1]. Nowadays, Xenophanes idea about the reason for the creation of gods due to ignorance, or little knowledge, is especially relevant, since people seek salvation in superstitions, belief in supernatural forces (including the worldwide conspiracy of oligarchs and world politicians, etc.), gods that are created again, in their own way.

The issue of the future of man and mankind has been updated today through the prism of the relationship between the nature of man and the nature of artificial intelligence, in the discourse of the problems of ethics and understanding of what in religion is called “created in the image and likeness” in relation to man. That is, in the modern world of the 21st century, one cannot speak of a single process of secularization or, on the contrary, of desecularization, for all mankind. It seems necessary to talk about a particular state, the peoples living in it, their religions, and the processes that are taking place in a particular state.

When discussing the problem of theism and atheism, it is appropriate to recall the well-known controversy between the Christian philosopher and theologian Alvin Platinga and the atheist Daniel Dennett. Alvin Platinga believes that faith in God is an innate feeling of God, knowledge about him, and knowledge is only a mental state when a person is convinced of the truth of something [2]. A student and follower of Platinga, the theologian Edmund Gettier (“Gettier law”) formulated the problem and the answer to it: “If information is reliable, but someone believes in it for unreasonable reasons, can this be considered knowledge? The opinion of a person is true and confirmed, but at the same time, in the strict sense, it is not knowledge. For example, when a person judges time by a stopped clock. The moment a person looked at the clock, it accidentally showed the correct time. According to these hours, a person formed his opinion about time. Is this opinion knowledge or not?” [3]. Thus, in the 21st century this controversy reflects the confrontation not between science and religion, but between theism and atheism. Science and religion today go in parallel, like two rivers in different places. For example, the exploration of space and the conduct of the services, rituals, etc. are present in the 21st century; one does not interfere with or oppose the other.

Experimental

To analyze the complex, ambiguous, and multidimensional worldview in the modern world in relation to resolving the problem of the existence of God and religion, the author considered an extensive amount of information from the history of philosophy, literature, cinema art and applied a systematic approach to examine various socio-philosophical concepts and scientific judgments related to the issues of interreligious, intercultural interaction, and related contradictions of politicization. The philosophical and religious reflections carried out in the work made it possible to identify the main problems of interaction between religious organizations and the state, which can be reduced to the general problem of the growing politicization of religion, which is fraught in the future with a possible change in the religious image of countries. Based on the analysis, an attempt was made to make an axiological forecast in terms of new threats and challenges.

The alignment of the event series in the article in changing the religious situation from a worldview perspective allowed us to show, on the one hand, the expansion of human knowledge, on the other hand, the emergence of new anthropological concepts, that is, new explanations of the nature and future of humanity, which increasingly consider and allow for human modifications that act as deconstructions of the essence of man and humanity. This approach allowed the author to express an opinion on the causes of contradictions in the interaction of religious organizations and the state.

Comparative method made it possible to compare the opinions of philosophers, thinkers, various scientists, modern authors of literary and film bestsellers (as a reflection of the ideological paradigms of mass consciousness) in the issues of interfaith dialogue, to carry out a conceptual understanding of the problem of the relevance of religion and religious worldview and to put forward a proposal on the need for purposeful formation of a scientific and ideological position to avoid “blurring the boundaries” of religion, on the one hand, philosophy and science, on the other hand, that is, non-politicization of the spiritual sphere of society.

Results and Discussion

Today, humanity has a different, contradictory understanding of man and his future. Because the knowledge of mankind is indisputably expanding and new anthropological concepts are emerging. New anthropological concepts are new explanations of the nature and future of mankind that increasingly consider and allow for human modifications, what can be called a deconstruction of the very essence of man and humanity. As examples of such a worldview, the author of this article provides the phenomenon of “Brains in a vat” by the American philosopher Hilary Putnam, which expresses our modern skepticism regarding a person’s confidence in the reality of his existence, or the philosophical and logical paradox “Ship of Theseus”, which can also be extrapolated to the essence and existence of religion in the modern world because it raises such questions as “How is existence without death possible and can a restored (recreated) existence be considered existence?” “And is it possible to consider that to be whole and original, which is created from parts?”. Today, medicine gives people new organs, instead of those given from birth naturally (from God). Humanity has replaced God through IVF (in vitro fertilization) procedures and cloning. In fact, it became God and carries out the act of creation. Another example is an idea suggested by Elon Musk and other billionaires to create a device for merging a virtual and living person through interfaces; also, new digital technologies are being created, and parts of the whole are increasingly replacing the original. The concept of “Knight of Faith” by Kierkegaard is good example of a human being who has an absolute believe in God in the face of an absurd world. From my perspective, a knight is associated with unconditional nobility and the same unconditional devotion, without reasoning about expediency. Also, it can be an image of sacrifice because the knight is disinterested in his devotion and his faith. His faith is absolute. According to Kierkegaard, faith must always be absolute, and he means not only and not so much religious faith. Simply in the face of the growing absurdity in the world in which we are forced to live, we must find some anchors, some supports for ourselves to survive and not get lost, to keep that very spark of faith within us. Besides, I agree with the point of view of Kierkegaard that a knight is always alone and he cannot hide behind someone’s back. Therefore, he, that is, all of us, experience constant fear and find ourselves and experience a thrill of joy from our existence only when we overcome fear. It seems to me that all these ideas are connected, and they are opposed both to classical humanism, universal human values, and to traditional religions that affirm the absolute ideal of the human. In addition to it, Thomas Hobbes’ most interesting and still relevant image of “Leviathan”, the theme of religion and its influence on political processes, the life of the state, as well as the reverse influence of the state, can be traced clearly till the present. Today, it is difficult for states to find axiological landmarks without religious and cultural heritage. Therefore, the unprecedented surge of interest in

religion in modern society is understandable. It preserves the traditions and community of society. However, here it must be taken into account that in relations between the state and religious associations, in relation to religion and society, there are more problems in the growth of human transformation in traditional and non-traditional religious movements than positive practices.

In this context, the inclusion of a number of religious holidays and congratulation address by the heads of state in the media on religious holidays on behalf of state bodies is noteworthy phenomena. Despite the fact that church is separated from state within the framework of the current constitutions of the post-Soviet states, they position themselves as secular states. We are witnessing the use of religious expertise in political confrontation. Total tolerance as a phenomenon of the 21st century, in my opinion, has caused the creation and active functioning of entire religious TV channels which, like Netflix, are streaming, broadcast around the clock, e.g., channel of “Talim TV” (until February 26, 2021 – TV channel “The Asyl Arna”) in Kazakhstan and channel of “The Spas” in Russia. These are also such modern approaches to the problem of “digitalization” of religion; this is “pressure” by authorities, and not only in the television space, but also in online communities.

As for the opposite trend, namely the problem of secularization, then I think that cinema, as a phenomenon of mass culture of the “post-secular world” of the 20–21st centuries, is associated with new approaches to the use of classical religious images: the American film “Dogma”, an animated trilogy “Kung Fu Panda” (especially the first part), Japanese video games, and a special video game “Metro: Exodus”, where a new original religious system is generally constructed. With regard to secularization, although somewhat idiosyncratic, it seems that modern American society uses religion as psychotherapy. After all, it was American preachers who introduced the practice of gathering huge television audiences into social life, performing like artists or politicians in huge concert halls, combining quotes and ideas from the Bible with cases from their own lives and the lives of their loved ones — such mass telelessons of group psychotherapy, with elements of a sermon, hypnosis, theater and confession with open absolution and now popular in social networks “Wishes come true Marathon”.

There are a few examples on the given problem in the artistic culture of the 21st century. In the course of teaching Religious Studies, I discovered that most students are interested in Yelena Chudinova’s sensational and infamous dystopia “The Mosque of Notre Dame: 2048”. An ambiguous feeling arises after reading this odious dystopia. This resonant dystopia of the first years of the new 21st century is also a vivid example of the politicization of religion, its role and significance in modern society. It considers the nature of tolerance and tolerance should be mutual. Everyone should have the freedom of choice, namely to believe or not to believe in God, to have the right not to think like everyone else or to be like everyone else (“escape from freedom” by Erich Fromm). In the 21st century, it seems that everything has become subject to tolerance, and this sometimes reaches the point of absurdity, and not only in matters of religious faith. Coming-outs with or without reason have become a “common place”, sex change also, the absurdity grows like an avalanche, especially when one reads that there are already several dozen genders and non-binary personalities. It seems that tolerance has become a new global trend; the values of “total tolerance” dominate the entire media space. In this atmosphere, which Y. Chudinova wrote about at the beginning of this century, the 21st century has generally become a century of constantly sounding public repentances, both of individuals and entire countries (Germany, Sweden, USA, etc.). The question is that did the world become a better place after that?! Chudinova writes not about the destruction of people who profess a different religion, but about the need to remember their values, interests, families, future (leaving her political views and attitude towards Islam outside the brackets). The problem of tolerance, when it is understood as giving up one’s values in the name of a new neighbor, has a terrible result: death, both for playing music and for selling books, etc. This book makes a frightening impression, but it also makes one think about the future in which religion can be put at the forefront, as a priority and lead not to total tolerance, but to total religious slavery to one religion, one world view, one way of life.

Another dystopian work is a film “Equilibrium” (USA, 2004), which takes place after the Third World War that is another total mutual extermination of people, when humanity suddenly finds the cause of all misfortunes and suffering, and this, strangely and absurdly, human ability to feel, to be emotional. Since a cause, destructive for all of us has been found, it is necessary to find a way to get rid of it, for which a drug is invented and successfully used that deprives a person of emotions, “prozium”. At the same time, everything that can evoke emotions and that humanity has accumulated over thousands of years of spiritual growth and development, namely all works of art, music, books, and so on, is destroyed. Thus, traditional religions are in the same series of prohibitions and refusals because religion is built and exists owing to feelings. However, it

is impossible to deprive people of all the emotional experience, affection, so the forbidden religions have been replaced by a new one: the eternal paradox of humanity. By overthrowing one system, create another with the same “removal effect” about which Hegel spoke three hundred years ago. Following line from the film describes it well: “The only thing more powerful than the system, is the man that will overthrow it”.

The book of Christopher Hitchens “God is Not Great” also makes a strong impression. There are many vivid quotes in this book: “If the triangles had gods, these gods would have three sides” (after all, Xenophanes told us about this!) Or: “We will never know how many outwardly pious people secretly did not believe in God”, about constant hypocrisy and following the age-old authority, which in principle is uncritical and accepted on faith, or — “God did not create man in his own image and likeness. It was just the opposite” [4; 3]. Hitchens is absolutely convinced that “we (atheists) are not immune to the lure of wonder and mystery and awe: we have music and art and literature, and find that the serious ethical dilemmas are better handled by Shakespeare and Tolstoy and Schiller and Dostoyevsky and George Eliot than in the mythical morality tales of the holy books. Literature, not scripture, sustains the mind and – since there is no other metaphor – also the soul. We do not believe in heaven or hell, yet no statistic will ever find that without these blandishments and threats we commit more crimes of greed or violence than the faithful. (In fact, if a proper statistical inquiry could ever be made, I am sure the evidence would be the other way.)” [5; 4]. Hitchens book continues to excite people, as do Dan Brown bestsellers media outlets “The Da Vinci Code” and “Angels and Demons”. It seems that the author is too emotional, harsh, irreconcilable, and even aggressive. However, he is a gnostic and his position as an “intellectual genius” of the 21st century is attractive from the world point of view. Men of science agree with Hitchens that God did not create people, but people created God. Any human society is characterized by the idea of some main, supreme being (deity), who knows everything, who has a “plan for at least a thousand years” (e.g., Voland famous dialogue with Berlioz and Bezdomny at the Patriarshiy Ponds Public Garden from “The Master and Margarita” by A. Bulgakov). In the classic “Leviathan” by Thomas Hobbes, the relationship between the state and religion is speculated. According to the logic of Hitchens, humanity has always been accompanied by the “power of two”, namely secular power and spiritual power. If the first is material, tangible, then the second is spiritual, but at the same time seeks to control and shape the inner world of people, members of society. Also, the author considers that fear copes best with the function of control and it performs an important function in religion. It turns out that in Hitchens, God is not only the creator of the world, but also a judge, the one who punishes and rewards both in this earthly life and in the next — the afterlife. Thus, Hitchens reproduces the logic of any religion, saying that this is how it is formed and this is how its “framework” is created, into which the features of culture are only added, its development and complication is going on. The author puts forward and defends the idea of a direct connection between world religions and totalitarian regimes (i.e., fascism and communism).

The problem of the crisis of modern culture is relevant today for various reasons, including the preservation of man, ensuring national and global security. Scientists, public and political figures talk and write a lot about the problems of modern culture and the risks of its politicization [6, 7]. A review of literature and discussions [8, 9] suggests that today there are two approaches to understanding modern culture in the context of this article: firstly, the position of understanding cultural traditions as a condition for strengthening the national unity of a country (for example, China, which has had such an official policy since 2006), and secondly, the continuation of the policy cultural expansion, which characterizes the Anglo-Saxon foreign policy tradition. The analysis of philosophical and cultural literature of the last ten years has shown [10] that the crisis of culture in the XXI century has acquired a systemic character, the crisis continues to develop and the following phenomena can be distinguished [11, 12]: the destruction of the value foundations of world culture; the dominance of consumer lifestyle and worldview; the decline in the level of classical culture and art; the dominance of low-quality mass culture; decrease in the level of general education of society; degradation of the language culture of society; hypertrophied liberalization of relations between people, degradation of family values, etc. Along with this, a review of the scientific literature on the topic of the article proves that today, in the first quarter of the 21st century, there is an awareness that only a person is the main value of any country, the main value of the culture of the world.

Conclusions

In conclusion, the most interesting in determining the position of the world view of the modern world is Hitchens’ idea of creationism: the idea of creationism is the key main idea for religion. Hitchens denies the idea of creation and considers himself an evolutionist. Such a worldview position is the most relevant today because in the modern world it is absurd to deny the conclusions of science. In the modern world, a person

may think that there must be some kind of program according to which everything develops. However, since it is possible to have a single program, a plan for the development of everything that exists, then there must be an “author” to this program. Hence, through critiques of religion in 21st century culture, Hitchens concludes that God exists. This is his principled position. Also, the modern world is the actual position of “total tolerance”, which has become a priority in the culture of the 21st century. Thus, in modern culture, there are these two opposite positions. The proposed article, based on a review of the literature on these positions, allows us to draw one more conclusion: in relation to religion, there are risks of its politicization. This means that in the 21st century, both culture and religion are facing a historical challenge, to which all modern humanity will have to look for answers, regardless of the cultural and historical religious tradition.

References

- 1 Университетская библиотека online [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=6902>. — ISBN 978-5-9989-0335-9.
- 2 Platinga A. Warrend Christian Belief / A. Platinga // NY: Oxford University Press. — 2000.
- 3 Gettier E. Is Justified True Belief Knowledge? / E. Gettier. — 1963. — 23. — P. 121–123. DOI: 10, 1093/Analysis/23.6.121
- 4 Hitchens, Christopher. Got is Not Great. ANF. — Part 3. — 2011.
- 5 Hitchens, Christopher. Got is Not Great. ANF. — Part 4. — 2011.
- 6 Волков Т.П. Социально-философские аспекты современной глобализации и проблема трансформации культуры: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 — «Социальная философия» / Волков Тимофей Павлович. — М.: Изд-во МГУ, 2010. — 67 с.
- 7 Ильин В.И. Потребление как дискурс / В.И. Ильин. — СПб.: Интерсоцис, 2008. — 234 с.
- 8 Мэмфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мэмфорд; пер. с англ. Т. Азаркович. — М.: Логос, 2001. — 408 с.
- 9 Луман Н. Жизненный мир и техника / Н. Луман; пер. с нем. А.Ю. Антоновского. — М.: Праксис, 2001. — 256 с.
- 10 Синецкий С.Б. Культурные трансформации в XXI веке: осмысление перспектив / С.Б. Синецкий // Культурологический журн. — 2012. — № 9. — С. 1–10.
- 11 Арон Р. Измерения исторического сознания / Р. Арон; пер. с фр. М. Левит. — М.: Либроком, 2010. — 516 с.
- 12 Гроф С. Революция сознания: Трансатлантический диалог / С. Гроф, Э. Ласло, П. Рассел; пер. с англ. М. Драчинского. — М.: АСТ, 2004. — 220 с.

О.Т. Аринова

Қазіргі мәдениет пен саясат мәнмәтініндегі дін: мәселелері мен болашағы

Мақалада қайшылықты жаһандану үдерісі және бұқаралық ақпарат құралдары «өндірісінің» адамзаттың санасы мен руханиятына, оның ішінде діни-мәдени мұраға идеологиялық-мәдени ықпалының күшеюі жағдайында діни-рухани өмір құбылысы қарастырылған. Діндерлікты қабылдау мәдениетінің жаңа дискурстары мен баяндауларында қазіргі әлемнің ақиқаттарына философиялық және әдістемелік талдау жүргізу әрекеті жасалды: бүгінгі күні мемлекеттерге діни және діни позициялардан тыс аксиологиялық белгілерді табу қиын деген қорытындыға келді. Сенім факторы ретіндегі діни фактордың адамзаттың рухани өлшеміне әсері артып келеді деген тұжырым жасаған. Автор дәстүрлі құндылықтарды және рухани өмірдің маңыздылығын сақтау қажеттілігіне сенімді және діннің бар екендігіне, діннің әр адам үшін қаншалықты маңызды екендігіне және философиялық дүниетанымдық сұраққа өзінше жауап беруге тырысқан. Құдайдың бар екендігіне, діннің біздің әлемдегі орны мен маңызы туралы сұрақтарға жауап ізделген. Мақалада біздің бүгінгі өміріміздің барынша саясаттанғаны, саясат пен саяси мәселелерге қаныққанымыз орынды тұжырымдалған. Мемлекет пен діни конфессиялар арасындағы қарым-қатынаста, дін мен қоғамға қатысты бүгінгі таңда оң тәжірибеден гөрі проблемалар көп екендігі тұжырымдалған.

Кілт сөздер: дін, аксиология, діни бірлестіктер, гуманизм, дәстүрлі діндер, саясаттану, секуляризация, жасанды интеллект, теология, дүниетаным.

О.Т. Аринова

Религия в контексте современной культуры и политики: проблемы и перспективы

В статье рассмотрен феномен религиозно-духовной жизни в контексте противоречивого процесса глобализации и нарастающего идейно-культурного влияния «продукции» средств массовой информации на сознание и духовность человечества, в том числе и на религиозно-культурное наследие. Предпринята попытка осуществить философско-методологический анализ реалий современного мира в новых дискурсах и нарративах культуры восприятия религиозности: сделан вывод о том, что сегодня государствам сложно найти аксиологические ориентиры вне религиозного и культурного наследия. Обозначены проблемы и факторы сохранения традиционных религий в условиях тотальной толерантности. Автор приходит к выводу, что влияние религиозного фактора как фактора веры на духовное измерение человечества возрастает. В статье сделано обоснованное заявление о том, что наша жизнь сегодня максимально политизирована, мы погружены в политику и политические проблемы. Кроме того, приведен вывод о том, что в отношениях между государством и религиозными организациями сегодня больше проблем, чем положительных практик.

Ключевые слова: религия, аксиология, религиозные объединения, гуманизм, традиционные религии, политология, секуляризация, искусственный интеллект, теология, мировоззрение.

References

- 1 Universitetskaia biblioteka online. [University Library online]. Retrieved from <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=6902>. — ISBN 978-5-9989-0335-9 [in Russian].
- 2 Platinga, A. (2000). *Warrend Christian Belief*. NY: Oxford University Press.
- 3 Gettier, E. (1963). Is Justified True Belief Knowledge? 23, 121-123. doi: 10, 1093/Analysis/23.6.121
- 4 Hitchens, Christopher (2011a). *Got is Not Great*. ANF, Part 3.
- 5 Hitchens, Christopher (2011b). *Got is Not Great*. ANF, Part 4.
- 6 Volkov, T.P. (2010). *Sotsialno-filosofskie aspekty sovremennoi globalizatsii i problema transformatsii kultury* [Sociophilosophical aspects of modern globalization and the problem of culture transformation]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 7 Ilin, V.I. (2008). *Potreblenie kak diskurs* [Consumption as discourse]. Saint Petersburg: Intersotsis [in Russian].
- 8 Memford, L. (2001). *Mif mashiny. Tekhnika i razvitie chelovechestva* [Machine myth. Technology and human development]. (T. Azarkovich, Transl.). Moscow: Logos [in Russian].
- 9 Luman, N. (2001). *Zhiznennyi mir i tekhnika* [Lifeworld and technology]. (A.Yu. Antonovskii, Transl.). Moscow: Praxis [in Russian].
- 10 Sinetskii, S.B. (2012). *Kulturnye transformatsii v XXI veke: osmyslenie perspektiv* [Cultural Transformations in the 21st Century: Understanding Perspectives]. *Kulturologicheskii zhurnal — Culturological Journal*, 9, 1–10 [in Russian].
- 11 Aron, R. (2010). *Izmereniia istoricheskogo soznaniia* [Dimensions of historical consciousness]. (M. Levit, Transl.). Moscow: Librokom [in Russian].
- 12 Grof, S., Laslo, E., & Rassel, P. (2004). *Revoliutsiia soznaniia: Transatlanticheskii dialog* [The Revolution of Consciousness: The Transatlantic Dialogue]. (M. Drachinskii, Transl.). Moscow: ACT [in Russian].

В.С. Батури^{1*}, С.Е. Шакиров²¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: baturin_vs@mail.ru, simba_004@mail.ru)

Суд биев как социальный феномен в культуре кочевого казахского народа

Статья посвящена рефлексивному осмыслению достижений кочевого казахского народа в преодолении ими в жизни различного рода конфликтов. Методология деятельностного подхода, как альтернатива современному традиционному «натурализму», позволила выявить ряд базовых принципов, благодаря которым предкам удавалось самостоятельно справляться с разрешением всего многообразия возникавших перед ними жизненных проблем. Выявлено, что самоорганизация, как определяющий природосообразный принцип существования всего живого на Земле, благодаря народной памяти, получил своеобразное «опредмечивание» в виде сакрально значимых норм, составивших основу обычного права казахов. А институт посредничества в кочевой цивилизации казахов явился продуктом социального творчества самих кочевников. Этому во многом способствовало такое социальное изобретение кочевников, как суд биев. Именно они на профессиональной основе, путем использования норм обычного права, осуществляли оказание посреднических услуг среди своих сородичей при разрешении различного рода конфликтных ситуаций. При содействии людской памяти происходила своеобразная селекция тех качеств, которыми должны были обладать сами бии. Она же способствовала и отработке тех процессуальных норм, которыми бии обязаны были руководствоваться в своей профессиональной деятельности, верша справедливый суд. Знание и учет специфики исторического наследия кочевой цивилизации при разрешении конфликтов могут оказать содействие в выработке суверенным Казахстаном собственной стратегии в противостоянии современным угрозам «пандемии синдрома «многополярного хаоса».

Ключевые слова: конфликт, справедливость, посредничество, частное право, суд биев, традиции, самосохранение, субъект-объектная парадигма, гласность, преемственность.

Введение

Турбулентный характер происходящих глобализационных процессов, пугающих непредсказуемостью своих дальнейших последствий; непреходящая угроза неминуемости мирового экономического кризиса; обвальное падение недоверия между ведущими мировыми державами; рост конфликтности практически во всех важнейших сферах жизни общества и т.д. сегодня уже явно привели к тому, что практически все мировое сообщество оказывается выброшенным из «зоны относительно привычного комфорта».

В этой связи и события, имевшие место в 2014 г. в Украине, практически поставившие под угрозу всю архитектуру безопасности существующего миропорядка; и протестные выступления населения государств, представляющих собой оплот мировой демократии, выразивших с диаметрально противоположных позиций свое отношение к законодательно принимаемым мерам в связи с COVID-19; и трагизм январских событий 2022 г. в Республике Казахстан характеризует одна общая особенность. Формат демократического обустройства мира, безоговорочно сводимого к тому, что «право потому и «право», что оно, закрепленное в юридических законах, «говорит о правах и свободах», явно далек от своей безупречности.

О чем все нагляднее свидетельствует явно усиливающаяся приверженность не только отдельных людей, но даже целых стран и их различных групп ярко выраженной политике «двойных стандартов». В одинаковой мере это прослеживается как в отношении к уже устоявшимся законодательно правовым нормам, регулирующим внутри- и межгосударственные отношения, так и к трактовке тех ситуаций, которые, якобы, требуют замены этих норм на «новые правила». Поэтому не случайно отмечается, что «...современную ситуацию по своему накалу, жесткому санкционному противостоянию и непредсказуемым последствиям для всего мира без преувеличения можно назвать беспрецедентной» [1].

* Автор-корреспондент. E-mail: baturin_vs@mail.ru.

Казахстан, как суверенное государство, в подобных условиях вынужден не только адекватно реагировать на весь комплекс уже накопившихся и возникающих перед ним проблем, но и оказывается перед острой необходимостью выработки своей собственной стратегии в организации всех сфер своей дальнейшей, как внутри-, так и внешнеполитической жизнедеятельности. Однако в этой связи, как вполне справедливо отмечается, «необходимо обеспечить верховенство права и качество отправления правосудия» [2].

Как показали уже сложившиеся реалии в стране, здесь требуется не только упование на чужой опыт. Большую помощь в этом может оказать рефлексивное переосмысление своей «собственной культуры» и учет собственного «национального кода». Ведь именно они аккумулируют в себе тот опыт в процессе разрешения всевозможных острых жизненных ситуаций и даже различного рода военных конфликтов, который был наработан народом в его многовековой истории.

Методология и методы исследования

Ретроспективный взгляд в контексте деятельностного подхода на историю формирования самобытной культуры казахского народа позволяет несколько иначе взглянуть на наиболее характерные особенности, благодаря которым его предкам удавалось самостоятельно справляться со всем многообразием возникавших перед ними жизненных коллизий. Использование именно данной методологии выступает в качестве альтернативы традиционно доминирующему натурализму, столь характерному для подавляющего большинства современных исследований в данной сфере.

Как показывает практика, данный способ познания феномена путем получения представления о нем в формате «копирования с натуры», вовсе не служит надежным гарантом выявления его подлинной сущности. Особенно это затруднено при исследовании особенностей кочевой цивилизации, которая оставила о себе не так уж и много материальных свидетельств. А отсутствие письменности у кочевников в этом случае, как правило, во многом компенсируется за счет обращения к данным совсем иного характера.

В этой связи деятельностный подход позволяет несколько в ином ракурсе рассмотреть истоки тех системообразующих принципов, которые, собственно, и обеспечивали кочевникам их самоорганизацию и самосохранение в непростых жизненных условиях. Ведь вне индивидуальной жизнедеятельности как отдельного человека, так и различных видов, и форм коллективного взаимодействия людей между собой, вообще не может существовать ни один тип социума, равно как и история общества в целом.

Обсуждение

Власть силы и сила власти [социальной нормы (закона)], вот что роднит человека с животными и служит его основным отличием от них. Господство сильного над слабым — это норма жизни, царящая в мире животных. Люди, находившиеся в тесной взаимосвязи с природой, как, например, кочевники, не отделяли себя от нее. И эта природоподобность была естественной. Но уже даже здесь, как отмечал Ортега-и-Гассет, человек обладает «привилегией» временно отвлекаться от окружения и самоуглубляться, «уходить в себя». И это оборачивается для него возможностью «творить идеи о мире, о вещах и о собственной связи с ними». И с этим арсеналом он «вновь погружается в мир, чтобы действовать в нем уже согласно готовому плану. Это — действие, активность, *praxis*. Стало быть, о действии можно говорить лишь в той мере, в какой оно направляется предварительным созерцанием; и, наоборот, самоуглубление всегда представляет собой проект грядущего действия» [3; 489].

В этом смысле «проект грядущего действия» кочевника, как некая абстрактная природосообразная схема, по своей сути становится уже искусственным изобретением. И именно этим он все чаще начинает пользоваться в своей конкретной практической деятельности. Что, в итоге, и способствовало трансформации образа жизни кочевников из естественно-естественного (природного) в естественно-искусственный (социальный) способ существования.

Люди замечали, что жизнь в животном мире изобилует различного рода столкновениями, стычками, борьбой, несущими увечье и даже угрозу жизни соперникам. Но при этом проявляется как бы негласный закон природы, жизнь на земле не должна прерываться. Самосохранение — системообразующий принцип существования всего живого на Земле. Считая себя составной частью природы, кочевники вряд ли помышляли о том, чтобы возвыситься над нею или игнорировать ее законы.

Однако когда возникали случаи, по их мнению, несправедливого отношения к ним даже самой природы, в виде всевозможного рода природных катаклизмов, то уже тогда зарождались образы идей

в поисках того (как некой третьей силы), к кому можно было бы обратиться за помощью. В качестве этой силы, как известно, кочевники стали признавать само Небо (Тенгри) в качестве «высшего представителя всех сил природы». Позже, при решении менее масштабных конфликтных ситуаций, люди, по аналогии, искали выход, обращаясь к опыту более пожилых людей.

Их преимущество перед другими состояло в том, что в своей памяти они хранили то, что в борьбе с возникавшими трудностями позволяло выжить как им лично, так и их наличному окружению. Следование же этому опыту вселяло определенную надежду у людей на успех в преодолении возникших уже перед ними непростых жизненных затруднений. Со временем этот жизненно полезный опыт получал своеобразное «опредмечивание» в виде сакрально значимых обычаев, традиций и норм, которые кочевники считали ничем иным, как завещанием самих предков.

Именно подобного рода нормы стали составлять основу обычного права казахов. Особенность данного вида права, с одной стороны, состоит в том, что оно являлось производным наследия кочевой цивилизации вообще. То есть отражало собой единство традиционного, хозяйственного, бытового образа жизни всех кочевых народов. С другой стороны, в силу относительно обособленного существования в природных, климатических и географических условиях кочевники-казахи локально сформировали свой вариант тюркоязычной культуры Великой Степи.

Казахское обычное право было тесно переплетено с нормами патриархально родового строя. В силу своей ценности, обеспечивавшей самосохранение жизни людей, эти нормы становились своеобразным «посредником», к которому люди стремились обращаться при разрешении различного рода жизненных затруднений.

Как во взаимоотношениях с природой, так и по отношению к сакрально значимым для него обычаям предков, кочевник безоговорочно воспринимал себя объектоподобным. И эта форма его существования в процессе продвижения от натуроморфного к социоморфному образу жизни особых изменений не претерпевала. Отдельный человек и не помышлял о том, что он мог выступать творцом условий своей жизни. Не он, а именно локальная кровнородственная общность была для степняка-казаха подлинным субъектом всего комплекса существовавших вокруг него социально значимых взаимоотношений. Что в немалой степени способствовало становлению института кровного и родового генеалогического родства и обеспечивало воспроизводство родоплеменных традиций.

Кочевник-казах чувствовал себя защищенным, лишь ощущая свою принадлежность и включенность в определенный вид кровнородственных связей и отношений. И беспрекословное следование требованиям связанных с этим общепринятых норм, как коллективной, так и индивидуальной жизнедеятельности, для него являлось первостепенной обязанностью. А это, в свою очередь, являлось основой определенной уверенности и даже весьма надежным гарантом того, что в трудную минуту он был вправе рассчитывать на помощь своих родственников. Ведь характер выполнения этих обязанностей и их соответствие мере предъявляемых при этом человеком своих претензий на определенные права находились под пристальным и неустанным надзором весьма строгого судьи. В данном случае эту функцию весьма эффективно осуществляла сила мнения его наличного социального окружения. И именно к этому мнению, как своеобразному посреднику-судье, мог обратиться любой, если он начинал чувствовать себя незаслуженно притесняемым со стороны отдельной части своих сородичей.

Таким образом, принцип взаимообусловленности и взаимозависимости прав от обязанностей в определенной мере был смоделирован кочевниками по образу существования окружающей их природы. И именно он становился для них системообразующей основой зарождения и формирования всех последующих видов правоотношений, регулировавших их уже социоморфный способ существования.

Этот же принцип явился основополагающим и в организации социальной структуры кочевого казахского общества, где между семьями, родами и жузами существовала своя родоплеменная иерархия. Как следствие, место конкретного человека в системе имевших место общественных взаимоотношений определялось, с одной стороны, его сословной и родовой принадлежностью. А с другой — степенью привилегированности его семьи, рода, жуза, племени среди тех, кто населял Великую Степь. В силу чего авторитет человека в большей мере уже априорно зависел от закреплённой в сознании людей влиятельности той семьи и рода, к которому он принадлежал, и от того статуса, который этот род занимал в устоявшейся степной родоплеменной иерархии.

Для кочевников-казахов, в случае возникновения конфликтов, в первую очередь, интересы рода являлись основой при определении путей и способов их разрешения. Ибо тогда его героизм, отвага или, наоборот, демонстрация подлости, трусости и других негативных проявлений силой обществен-

ного мнения практически как бы автоматически экстраполировалась не только на его непосредственных родственников, но и на всех бывших и даже на будущих представителей его рода.

Этому во многом способствовало весьма действенное, искусственное изобретение самих кочевников. Традиционно всякий ребенок с детства должен был безошибочно знать и постоянно помнить, как святую заповедь, родословную своей семьи до седьмого колена. Обучение этому вменялось в обязанность представителям старшего поколения. Естественно, что подобная родословная состояла не только из одних имен его предков. Одновременно она включала в себя их славные дела и благовидные поступки. Конечно же, все это преподносилось на фоне демонстрации тех помыслов, принципов и чувств, которыми они руководствовались при этом.

Таким образом, человек уже с малых лет был обязан знать и помнить о персональной ответственности за то, какую память своими, пусть даже каждодневными действиями он сможет оставить потомкам. И даже не столько о самом себе, сколько, в первую очередь, о своей семье, родственниках, а через это — и о своем роде в целом. Конечно, каждая семья в своей родословной стремилась зафиксировать о себе как можно больше благовидных поступков. Не забывая, как бы мимоходом, продемонстрировать это на фоне проступков других своих сородичей. А также представителей других родов, и, конечно же, о злодеяниях своих врагов.

В условиях отсутствия письменности именно народная память обеспечивала сохранность и самих принципов, и выработанных на их основе норм как индивидуальной, так и коллективных форм жизнедеятельности. При этом «распредмечивание» кладезя народной мудрости, содержавшегося в этой памяти, и своеобразное «опредмечивание» этой мудрости в каждом конкретном случае осуществлялось как бы по «горизонтали» и по «вертикали». В первом случае, отдельный удачный (равно как и неудачный) коллективный успех при разрешении важной жизненной проблемы, конфликта, благодаря народной молве, практически одновременно мог стать достоянием и наглядным образцом для подражания, или, наоборот, осуждения среди других соплеменников.

Во втором случае, если варианты применения норм обычного права свою эффективность и жизнеспособность подтверждали неоднократно, то, благодаря все той же народной памяти, они передавались кочевниками из поколения в поколение. Равно как и то, что влекло за собой особо опасные, или даже трагические социально значимые последствия. На основе данного принципа устного формирования, сохранения и обязательной передачи по наследству важнейших моментов и последствий жизнедеятельности самого народа, именно родовая память в казахском традиционном обществе являлась одним из системообразующих скрепов, способствовавших самоорганизации и самосохранению самобытной кочевой культуры казахов.

Особая заслуга в этом принадлежит изобретенной ими судебной системе. «Суд, как публичный орган, — по вполне справедливому замечанию С.З. Зиманова, — во все времена и эпохи был и остается критерием и символом власти и управления, по которому в первую очередь судили о власти о ее приверженности демократии и интересам народа. Как правило, такое представление превалирует у тех слоев населения, которые больше относятся к объектам — участникам судебного разбирательства, ощущаемым на себе отношение и тяжесть судебной власти, и меньше всего проявляется у тех, кто стоит на верхней ступеньке власти и творит суд» [4; 25].

И здесь следует обратить внимание на одно, весьма существенное обстоятельство. Несмотря даже на всю природосообразность и архаичность, именно кочевой цивилизации казахов удалось избежать того, что в современном цивилизованном мире характеризует фактическое отношение тех, «кто стоит на верхней ступеньке власти и творит суд» к остальной, окружающих их объектоподобной массе. Естественно, всем своим существом отдельный кочевник в своей индивидуальной жизнедеятельности волей наличных природных, исторических и социальных условий, в принципе, был просто обречен на объектоподобное существование.

Но именно кочевникам удалось отработать такой социальный механизм, который позволил им в определенной степени минимизировать последствия влияния таких факторов, как семейные, родственные отношения, знатность происхождения, богатство, наличие властных полномочий и т.п. при достижении справедливости в разрешении различного рода жизненных конфликтов. Особую роль в достижении этого на практике стал играть вид судопроизводства, осуществляемый в лице специальных судей — биев. Их основной функцией стало оказание среди сородичей своего рода «посреднических услуг», творя справедливый суд на вполне профессиональной основе.

Естественно, в жизни кочевников решение той или иной проблемной ситуации во многом напрямую зависело от мнения и воли старейшин, богатых сородичей, баев, султанов, ханов. Но в си-

ду именно этой их привилегированности это не всегда могло совпадать с той оценкой на справедливость, которую их решению могла дать теперь уже народная молва. Ведь глубокое знание каждым своей родословной одновременно хранило и сведения о тех вариантах однотипных решений, которые слыли в обществе действительно справедливыми.

Деятельность биев, как важнейшая составляющая института посредничества, вбирала в себя те черты, которые были характерны для кочевников-праказахов, а затем их потомков — казахов. «В казахской обычно-правовой культуре отработан целый пласт принципов и норм, определяющих суть и статус судьи-бия, которые прочно вошли в правовое сознание народа и определяли во многом содержание его традиционного менталитета» [4; 18].

Их деятельность, в первую очередь, была основана на безоговорочном соблюдении канонов обычного права и служении идее достижения примирения. И осуществлялась все это при разрешении любого жизненного затруднения на основе соблюдения принципа справедливости. Как гласила народная мудрость: «Поклонись справедливости, если она высказана даже и рабом твоего отца». Что, в конечном итоге, во многом способствовало сохранению единства в обществе, и самосохранению самой кочевой цивилизации на протяжении многих веков. Ибо, как считалось в народе: «Благодеяние народу принесет би, а не богач» [4; 396].

Здесь следует отметить, профессиональному осуществлению данной деятельности на практике во многом способствовала все та же родовая память. Само собой, что деяниям представителей высшего состава родоплеменной знати, военачальников, отважных войнов-батыров уже априорно была гарантирована возможность попасть в анналы народной памяти. А вот деятельность бия могла прославить человека, его семью и весь его род даже вне особой зависимости от его первоначального социального статуса в существующей родоплеменной иерархии. Ибо: «Батыра, война рождает каждая вторая женщина, а бия — одна из тысячи» [4; 18].

Поэтому, когда в любой, даже не особо знатной семье появлялся одаренный ребенок, то приоритетом у его сородичей являлось стремление данные его способности апробировать именно на судебном поприще. В составе свиты такие дети сопровождали известных биев в их поездках по степи, осваивая все премудрости Степного судопроизводства. Бии, готовя их к дальнейшей самостоятельной деятельности, зачастую интересовались их личным мнением по поводу вероятного решения вопроса во время суда. Нередко доверяли им рассмотрение несложных конфликтных ситуаций.

Но чтобы начать свое профессиональное восхождение, юноша должен был продемонстрировать свой интеллект, знания, ум и умения перед сообществом биев уже только в конкретном деле. И, кроме того, обязательно получить «особое благословение, именуемое в народе «бата», у мудрых старцев». Получение «бата» являлось своего рода нематериальным «патентом» как для начала деятельности в качестве бия, так и для дальнейшего его продвижения по существовавшей среди биев иерархической лестнице. И чем выше был уровень претензии у претендента, тем выше должен был быть престиж того, кто давал ему это свое «особое благословение». Но тот, кто давал «бата», мог и отозвать его у бия за его неблагоприятные дела. Это считалось для последнего огромным позором.

Конечно, стартовые возможности у начинающих не могли быть равными. Однако знатность происхождения, богатство напрямую вовсе не обязательно гарантировали безусловный успех и всеобщее признание человеку уже в качестве бия. Ведь в казахской степи бий — это заслуживаемое звание, присваиваемое всенародным признанием. И оно не передавалось по наследству. Как отмечал Ч. Валиханов: «Значение их основано на честном авторитете, который они приобретают так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Шекспир и Гете считаются всеми за великих поэтов, но мнение о гениальности их основано не на декретах правительств и на формальных выборах народа» [5; 91].

И, что самое главное, это признание не являлось «народной наградой», присуждаемой раз и на все времена. Авторитет этого звания он был просто обязан постоянно поддерживать и укреплять на протяжении всей своей жизни. В процессе многовековой практики в профессиональной среде уже между самими биями сложилась своеобразная иерархия. В ней, к примеру, определялись такие уровни: «ата би, т.е. старый, умудренный опытом бий; төбе би (төбе — вершина), т.е. верховный бий; катар би (катар — равный), т.е. равноправный участник судебного процесса; жеке би (жеке — индивидуальный), т.е. бий, принимающий решения единолично; төтен-би — чрезвычайный бий и бала би (бала — мальчик, ребенок, сын) — мальчик-бий [6; 124].

Арсенал критериев, на основе которых завоевывался именно данный вид всенародного признания, формировался в процессе многовековой практической жизнедеятельности самого народа. Претендующий на звание бия должен был обладать не только природными задатками, но и иметь опре-

деленное уважение и безупречную репутацию в своей среде. Хорошо знать историю своего народа и чтить народные традиции. При этом он был обязан не только безупречно помнить каноны обычного права, но знать и уместно использовать образцы устного народного творчества: крылатые фразы, изречения, поговорки, иносказательные сравнения и т.п. Но, как гласила народная мудрость: «Ценен язык, но ценнее в суде истина».

Ее установление в каждом конкретном случае требовало от бия наработку ряда качеств, определяемых непосредственно самим процессом судопроизводства. В силу однотипности большинства конфликтных ситуаций, возникающих в условиях консервативного образа жизни кочевников, этот процесс, в результате многовековой практики, носил своеобразный ритуальный характер.

«Каждое пастбищно-кочевое сообщество, основанное на родовом делении, малом или большом, имело своих биев, причем не одного. Население имело выбор, к кому обращаться. Предпочтение отдавалось биям ближе по кочевьям и более всех известным неподкупностью, знанием и мудростью, то есть тем, кто отвечал традиционным критериям судопроизводства» [4; 112]. Имея общие черты с правовыми системами кочевников центральноазиатского региона — гласность, открытость, демократичность, процесс судопроизводства биями у казахов отличался от них рядом особенностей. «Казахское право не знало смертной казни, лишения свободы, членовредительных наказаний, тюрем и зинданов, подземных камер заточения, так называемого уголовного наказания. Все судебные споры и самые сложные конфликты считались гражданско-правовыми, влекущими за собой имущественные, неимущественные, позорящие, примирительные и иные формы ответственности» [4; 20].

Традиционно, сам судебный процесс мог происходить при ставке хана, у бия, или в назначенных кочевых стойбищах. Это во многом определялось степенью важности, сложности и характером содержания самого конфликта. Элементы демократичности проявлялись при выборе количества биев (единоличный или коллегиальный), меры наказания (кун, айып и т.д.), предпочтения того или иного возраста биев (молодой или старый) и т.д.

Тем не менее, в любом случае сам процесс судопроизводства был обязан проходить в условиях открытости, гласности и доступности для всех желающих принять в нем участие. Естественно, что подобного рода процессы, учитывая влияние фактора генеалогического родства, привлекали к себе особое внимание. «Судопроизводство в казахском праве в «древней форме» было больше похоже на искусство особой его формы. Состязательность в судебном процессе нередко превращалась в состязательность сторон в доказательном красноречии и остроумии, основанном на исторических параллелях и прецедентах со ссылкой на авторитеты прошлых веков. Отсюда и многолюдность судебного слушания, собиравшего немало любопытных, особенно тогда, когда сходились известные бии разных родовых групп и регионов...» [4; 69].

Все это в совокупности придавало любому судебному процессу ярко выраженный зрелищный характер. В подобных условиях постижение истины представляло собой весьма непростой вид судебного разбирательства. Ведь бий здесь становился своеобразным «человеком-оркестром». Одновременно ему приходилось выполнять функции и следователя, и эксперта, и адвоката, и обвинителя, и судьи. Кроме того, он был обязан обладать неординарным мышлением, быть открытым для диалога, владеть искусством полемики, внешне сохраняя спокойствие и хладнокровие. Уметь выслушивать любое мнение и беспристрастно к нему относиться.

Таковы были непререкаемые нравственные принципы казахского правосудия. Третейство являлось одним из базовых принципов бийского суда. Суть его сводилась к тому, что судья избирался сторонами добровольно. А сам он должен быть незаинтересованной и нейтральной стороной. И как гласило одно из правил Степного закона: «Искусство бия состоит в том, когда он при решении судебного дела поступает так, будто он тонкий волосок делит на две равные части» [4; 39]. В противном случае любая, даже самая малая его оплошность могла отразиться на его репутации. Ведь именно народная молва, в конечном итоге, давал оценку любому его поступку.

Судебное разбирательство, естественно, завершалось вынесением бием соответствующего вердикта. Ведь бий-судья, выполняя посредническую миссию на судебном процессе, был обязан принять окончательное конкретное решение. И здесь он тоже вынужден был не выходить за рамки тех устоявшихся норм и правил, которые уже веками были апробированы его предшественниками.

У кочевников-казахов, как правило, «существовало три основные классификационные группы ответственности и наказания: кун — плата за убийство или за деяния, приравняемые к убийству; тогус, дословно «девятка», — имущественная ответственность, состоящая из девяти наименований; айп — форма прощения, извинения и штрафа. Все они имеют предметное выражение, преимуще-

ственно состоящие из поголовья конского и иного скота. Поскольку в каждом наказании, в том числе и за опасное деяние, присутствуют элементы примирения сторон, ответственность может иногда выражаться в форме брачных сделок» [4; 20].

Как видно, виды и формы ответственности, а отсюда и характер наказания в обычном праве казахов — были весьма разнообразны. Что значительно облегчало выбор бия в каждом конкретном случае.

Здесь обращает на себя внимание еще ряд особенностей, связанных с вершением правосудия биями. Прежде всего — это безоговорочная вера кочевников в справедливость решения суда. «Перед судебным заседанием, по установившейся традиции, стороны, а иногда с ними вместе и родственники, давали заверения суду о том, что, независимо от исхода, они примут то решение, которое будет вынесено бием. При широком распространении патриархальных представлений и сохранении аульно-общинного строя в хозяйстве нелегко было отказаться от публичного обещания» [7; 207].

Что, однако, вовсе не исключало возможность добиваться правосудия уже у другого бия. Или даже вершения обиженным самосуда в форме «барымты», похищения у обидчика его скота.

В массовом сознании народа судья-бий воспринимался как мудрец, способный установить истину. И как знаток законов Степи и судебных прецедентов, способный выступить в качестве справедливого посредника при разрешении любых жизненных коллизий. Таковым было всеобщее убеждение. Кроме того, в народе считалось, что: «Храбрый воин не даст врагам топтать свою землю, а би не даст конфликтам распространяться в народе» [4; 66]. Поэтому к числу своеобразных норм и установок, регламентирующих деятельность любого бия, относилась нацеленность любого его решения на примирение конфликтующих сторон. Ведь недаром считалось, что «творящий только суд не является бием, а бием-судьей является тот, кто приводит к примирению и перемирию сторон» [4; 96].

В связи с этим, в народном сознании существовало своеобразное убеждение, согласно которому «примирение есть цель и конец тяжбы». Естественно, иногда окончательное решение бия, в силу ряда причин, могло и не совсем устраивать основных участников судебного процесса. Но люди весьма дорожили честью и достоинством своего рода. Не случайно поэтому «стоило кому-то обратиться с просьбой о помощи или сделать ему снисхождение во имя традиций предков, то предавались забвению раздоры и обиды на ближних и неближних, все охотно шли на уступки и жертвы» [4; 92].

Важнейшей особенностью бийского судопроизводства являлось и то, что у кочевников-казахов не существовало специального аппарата или органов, предназначение которых сводилось бы к претворению в жизнь решений биев.

«Исполнение судебного решения возлагалось на самого потерпевшего или потерпевшую сторону. Согласно господствующему мнению, в кочевом обществе казахов персональная виновность воспринималась как виновность сообщества, коллектива, членом которого являлся виновный. Поэтому обеспечение исполнения решения бийского суда становилось коллективной обязанностью. В случае срыва исполнения судебного решения потерпевший (потерпевшая сторона) получала право на «барымту» — угон скота, главным образом, лошадей виновной стороны» [4; 69].

Все это служило весьма надежным фундаментом для самосохранения единства общества. Благодаря особой значимости идеи о единстве народа, которой и руководствовалось бийское правосудие на практике, кочевникам-казахам удавалось сохранять свою социальную целостность на протяжении многих столетий. Конечно, качество этого единства не стоит особо идеализировать. Оно во многом зависело от влияния как объективных, природных, так и от субъективных факторов.

Последние во многом проявлялись в притязаниях семей родовых общин на лучшие пастбища и водные ресурсы. Естественно, эгоцентризм особо был характерен для представителей родоплеменной знати в лице баев, ханов, султанов. В этой связи, именно бии вносили свою посильную лепту в то, чтобы значительно снизить степень социальной напряженности, возникавшую вследствие проявления семейно-бытовых неурядиц, межродовых конфликтов, нередко переходивших даже в открытые войны.

Но в применяемом кочевниками-казахами институте посредничества при разрешении любого вида конфликтов четко просматривается принцип, согласно которому «справедливое состоит в воздаянии другому равным».

В процессе судопроизводства бии руководствовались, как известно, соблюдением принципа равенства «по количеству». Когда, как правило, именно скот, как основа жизнедеятельности кочевников, выступал в качестве количественной меры, определявшей собой равномерность в соотношении между виной и наказанием. Что, собственно, и выступало в качестве одного из ведущих критериев

при оценке справедливости судебного решения бия. А справедливость в почестях, воздаваемых каждому бию в народной памяти, напрямую зависела от тех заслуг, которые он имел среди своих соплеменников.

Но в 30-х гг. XVIII в. начался сложный процесс вхождения казахских земель в состав царской России. Это повлекло за собой коренные изменения практически всех сфер жизни кочевников. Что, конечно же, не могло не отразиться и на изменении роли всей, существовавшей до этого, судебно-правовой системы.

Современные отечественные ученые, занимающиеся исследованием своего исторического прошлого в данной области, путем получения представления о нем в формате «копирования с натуры», больше внимания, как правило, уделяют таким, к примеру, вопросам как: выявлению количества качеств, которыми должны были обладать бии; наследовалось данное звание, или нет; биями могли быть только мужчины, или и женщины и т.д. При этом каждая точка зрения подкрепляется тем или иным набором свидетельств, большинство из которых опирается на данные все той же народной памяти. А они, естественно, не могли не испытать на себе влияния различных форм мифологизирования.

Кроме того, при этом, чаще всего, большинство исследуемых проблем осуществляется с позиции противопоставления взаимоотношения между кочевниками и царской Россией в формате «метрополия–колония». Однако сущность происшедшего лежала несколько в иной плоскости. Культура кочевников-казахов, как островной части кочевой цивилизации, в силу эволюционного развития общества, была вынуждена вступать в конфликтную конфронтацию с совершенно иным типом культуры. Ведь конфликты чаще всего возникают тогда, когда кто-либо пытается «подчинить иную деятельность своим потребностям вне учета особенностей интересов иной деятельности» [8; 250].

Выводы

Институт посредничества в кочевой цивилизации казахов при разрешении конфликтов явился продуктом социального творчества самих кочевников. Он формировался на основе принципов, обеспечивавших их самоорганизацию и самосохранение как определенной социальной целостности.

Системообразующим при обеспечении справедливости при разрешении конфликтов у кочевников являлся принцип соответствия прав мере обязанностей каждого человека по отношению к требованиям, предъявляемых ему со стороны наличного природного и социального окружения.

Природосообразный формат справедливости в культуре кочевого народа казахов, равно как и космообразный формат справедливости в культуре древней Греции, в дальнейшем были вытеснены совершенно иной культурой правоотношений.

Истоки этой культуры восходят к квинтскому праву, синонимом которого сегодня выступает собственно римское (цивильное) право. При этом права и свободы, как формы своеобразных привилегий, лишались прямой и первоочередной их зависимости от меры выполненных человеком, или любым их коллективным сообществом, своих обязанностей. Сам же набор и характер этих прав и свобод теперь напрямую стал зависеть от их закрепления в соответствующем законе. Что является вполне естественным явлением в условиях доминирующей даже в современном обществе субъект-объектной парадигмы организации всех основных видов и форм его жизнедеятельности.

Знание и учет специфики исторического наследия кочевого цивилизации при разрешении конфликтов может оказать содействие в выработке суверенным Казахстаном собственной стратегии в противостоянии современным угрозам «пандемии синдрома «многополярного хаоса».

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых учёных по проекту «Жас галым» на 2022–2024 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (АР 13268927 «Проблема институционализации социальной конфликтологии как науки в современном Казахстане»).

Список литературы

- 1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 16.03.2022 г. «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru>.
- 2 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 01.09.2022 г. «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru>.
- 3 Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. А.М. Руткевич. — М.: Изд-во «Весь Мир», 1997. — 698 с.
- 4 Зиманов С.З. Суд биев — общекультурологическая ценность / С. Зиманов. — Алматы: Арыс, 2009. — 408 с.
- 5 Записка о судебной реформе. Собр. соч.: [В пяти т.]. — Т.4 / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата, 1985. — С. 77–104.
- 6 Еламанов К. Билердің құрылымдық жүйесі: Шаңырақ пен Пырақ / К. Еламанов. — Алматы: Жеті жарғы, 1999. — 176 б.
- 7 Зиманов С. Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство / С. Зиманов. — Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. — 496 с.
- 8 Анисимов О.С. Методологический словарь / О.С. Анисимов. — 4-е изд., доп. и перераб. — М., 2008. — 414 с.

В.С. Батурич, С.Е. Шакиров

Билер соты көшпелі казак халқының мәдениетінде қақтығыстарды шешудің әлеуметтік феномені ретінде

Мақала көшпелі казак халқының өміріндегі түрлі қақтығыстарды еңсерудегі жетістіктерін рефлексивті ұғынуға арналған. Қазіргі дәстүрлі «натурализмге» балама ретінде іс-әрекетке көзқарас әдістемесі бірқатар негізгі ұстанымдарды анықтауға мүмкіндік берді, соның арқасында ата-бабалар өздерінің алдында туындаған барлық өмірлік мәселелерді шешуге өз бетінше қол жеткізе алды. Өзін-өзі ұйымдас-тыру, халық есінің арқасында Жер бетіндегі барлық тіршіліктің табиғат тәртібес айқындаушы ұстанымы ретінде қазақтардың әдеттегі құқығының негізін құраған киелі маңызды нормалар түріндегі өзіндік «белгілеуді» алғаны анықталды. Ал қазақтардың көшпелі өркениетіндегі делдалдық институты көшпенділердің әлеуметтік шығармашылығының жемісі болды. Бұған көбінесе билердің соты сияқты көшпенділердің әлеуметтік өнертабысы ықпал етті. Дәл осылар кәсіби негізде, әдеттегі құқық нормаларын қолдана отырып, әртүрлі жанжалды жағдайларды шешуде туыстарының арасында делдалдық қызмет көрсетуді жүзеге асырды. Адам есінің көмегімен билердің өздері иеленуі керек қасиеттердің өзіндік бір селекциясы туындады. Ол сонымен қатар билер өздерінің кәсіби қызметінде басшылыққа алуға міндетті болатын процедуралық нормаларды жетілдіруге, әділ сот жүргізуге ықпал етті. Қақтығыстарды шешу кезінде көшпелі өркениеттің тарихи мұрасының ерекшелігін білу және есепке алу егемен Қазақстанның «көпполярлы хаос» синдромы пандемиясының қазіргі заманғы қатерлеріне қарсы тұруда өз стратегиясын әзірлеуіне ықпал етуі мүмкін.

Кілт сөздер: қақтығыс, сот төрелігі, медиация, жеке құқық, билер соты, дәстүрлер, өзін-өзі сақтау, субъект-объектілік парадигма, жариялылық, сабақтастық.

V.S. Baturin, S.Ye. Shakirov

The court of Biys as a social phenomenon of conflict resolution in the culture of the nomadic Kazakh nation

The article is devoted to the reflexive comprehension of the achievements of the nomadic Kazakh nation in overcoming various kinds of conflicts in life. The methodology of the activity approach, as an alternative to the modern traditional “naturalism”, allowed revealing a number of basic principles, due to which the ancestors managed to cope independently with the solution to all variety of arising problems of their life. It has been revealed that self-organization as a defining principle of the existence of all living things on the Earth, owing to the national memory, has received a kind of “objectification” in the form of sacral significant norms, which formed the basis of the customary law of the Kazakhs. The institute of mediation in nomadic civilization of Kazakhs was a product of social creativity of the nomads themselves. This was largely facilitated by such a social invention of nomads as the court of biys. On a professional basis and through the use of the norms of customary law, biys mediated among their relatives in resolving various kinds of conflict situations. With the help of human memory, there was a peculiar selection of those qualities which the biys themselves had to possess. It also helped to elaborate those procedural norms, which the biy had to be guided by in their professional activity, executing a fair trial. Knowledge and consideration of the specifics of the historical her-

itage of nomadic civilization in resolving conflicts can help sovereign Kazakhstan to develop its own strategy in confronting the modern threats of the pandemic syndrome of “multipolar chaos”.

Keywords: conflict, justice, mediation, private law, court of biys, traditions, self-preservation, subject-object paradigm, publicity, continuity.

References

- 1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 16.03.2022 g. «Novyi Kazakhstan: put obnoveniia i modernizatsii» [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan of March 16, 2022 “New Kazakhstan: the path of renewal and modernization”]. *akorda.kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz/ru> [in Russian].
- 2 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana ot 01.09.2022 g. «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaia natsiia. Blagopoluchnoe obshchestvo» [The message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan of September 1, 2022 “Fair State. One Nation. Welfare Society”]. *akorda.kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz/ru> [in Russian].
- 3 Ortega-i-Gasset, Kh. (1997). *Chelovek i liudi. Izbrannye trudy* [Man and people. Selected works]. (A.M. Rutkevich, Transl.). Moscow: Izdatelstvo «Ves Mir» [in Russian].
- 4 Zimanov, S.Z. (2009). *Sud biev — obshchekulturologicheskaiia tsennost* [The Biy Court is a general cultural value]. Almaty: Arys [in Russian].
- 5 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). *Zapiska o sudebnoi reforme* [A note on judicial reform]. (Vols. 1–5; Vol. 4). Alma-Ata [in Russian].
- 6 Elamanov, K. (1999). *Bilerdin qurylymdyq zhuiesi: Shanyraq pen Pyraq* [Structural system of dances: Shanyrak and Buraq]. Almaty: Zheti zhargy [in Kazakh].
- 7 Zimanov, S. (2009). *Politicheskii stroi Kazakhstana pervoi poloviny XIX veka i Bukeevskoe khanstvo* [The political system of Kazakhstan in the first half of the XIX century and the Bukeev Khanate]. Almaty: Arys [in Russian].
- 8 Anisimov, O.S. (2008). *Metodologicheskii slovar. Chetvertoe izdanie, dopolnennoe i pererabotannoe* [Methodological dictionary. Fourth edition, expanded and revised]. Moscow [in Russian].

S.M. Zhakin*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail:samatsky7@gmail.com)*

Socio-philosophical analysis of the metaverse

The article considers the metaverse as a concept that can be studied by philosophy. The development of augmented and virtual reality technologies has made it possible to create entire virtual worlds. The hardware and software framework is only developing, but already now it can be understood that the emergence of a virtual world is more than possible. Taking advantage of the idea of a metaverse, corporate giants of the information industry have already begun to build mini-metaverses. The ecosystem should surround the person and fight for his attention. So now the more a person spends time in a conditional metaverse, the more this virtual reality will develop. The very idea of creating a single hub for communication, creativity, and leisure is an ambitious project. However, an insufficient understanding of the essence of the metaverse is added to this. The absorption of man by the artificial world is even more actualized, in the process of which even more questions arise. The article analyzes the understanding of the metaverse as a second reality and the accompanying characteristics and features of the metaverse.

Keywords: metaverse, philosophy of technology, virtual reality, technology, reality, avatars, virtual space, augmented reality, simulation, perception of reality.

Introduction

Since M. Zuckerberg announced the creation of the metaverse and renamed Facebook Meta, questions have been increasingly appearing in the public discussion, what is the metaverse in general, why did some tech giants of the industry need it and why is it being criticized by Zuckerberg's colleagues?

Through specialized equipment, such as virtual reality or augmented reality glasses, we can access the Metaverse, a virtual world where we can communicate with other users. Each of these users will have an avatar, or virtual representation of themselves, and will engage with immersive worlds through things.

This process resembles a "second" digital reality where we may communicate with friends, collaborate with coworkers, spend time with partners, and even hold employment.

We can think of the phrase "cyberspace" to comprehend the term "metaverse", as their meanings are comparable. The value will not often vary all that much. This is so because the term itself describes a shift in how people engage with technology rather than a particular kind of technology.

Virtual reality is frequently one of the technologies that make up the metaverse. Virtual worlds endure even when a person is not in them, like augmented reality, which mixes elements of the actual and virtual worlds.

Despite this, access to the metaverse does not always involve the use of augmented or virtual reality. For instance, it might be claimed that the video game Fortnite is a type of metaverse since it contains certain features of a virtual world that one can enter through a computer or mobile device.

The phrase "metaverse", meanwhile, first appeared in N. Stevenson's 1992 book "Snow Crash". The metaverse, a three-dimensional virtual world that grew so well-liked that people worked and spent their spare time there, is described in the book [1].

The protagonist of the book, Hiroaki Hiro, works as a pizza delivery man in the ordinary world but transforms into a samurai prince in the metaverse. At some time, Hiro learns that a potent computer virus known as Snow Crash exists in the metaverse; learning more about this virus will play a crucial role in the book's storyline.

The interface via which we may communicate with other users of the metaverse is an avatar, a customized 3D character that we must build to access it.

It is significant because the author, long before the concept of cyberspace as such started, was the first to suggest a wholly virtual environment. The author proposes the concept of avatars in his work (or virtual characters of real people in a tangible world).

---

*Corresponding author. E-mail address: *samatsky7@gmail.com*

The interface via which we may communicate with other users of the metaverse is an avatar, a customized 3D character that we must build in order to access it.

These are participatory places, first and foremost. A user in the metaverse can engage and communicate with the virtual environment as well as with other users and avatars. Users are a part of the changes happening all around them, adding the causality function to the virtual environment.

Second, much as in the real world as we know it, these virtual worlds or metaverses are characterized by being under-resourced and subject to the laws of physics (more or less).

Thirdly, the multiverses are durable and self-contained entities in their own right. This indicates that the metaverse continues to function even when we are not using it. This gives the multiverse the quality of a living body, in which the dynamics of the universe continue to operate whether or not users are linked to it.

The users of the Metaverse, who also have authority over their personal data, are the true owners of the system rather than any one corporation or platform. This is where blockchain technology comes into play, as it makes sure that all transactions in the virtual world are global, public, and safe.

The metaverse removes all types of obstacles, both physical and psychological, because it is a three-dimensional virtual realm. There are no restrictions on how many people may utilize it concurrently, what can be done there, what sectors individuals can work in, etc. It is a limitless area. More people can access it than through current internet channels.

The decentralized virtual economy based on bitcoins is now open to users. Avatars, virtual apparel, NFTs (non-fungible tokens), event tickets, and other digital assets may be purchased, sold, and traded on markets.

The utility and appeal of the metaverse are greatly influenced by non-replaceable tokens (NFT). NFT is a safe class of digital asset built using the same blockchain as cryptocurrencies. An NFT can stand in for a piece of digital art, a music, or money instead. A form of digital document or evidence of ownership that may be purchased or sold in the metaverse is sent to the owner via the NFT.

In theory, the multiverse has an enormous range of potential outcomes. For instance, computer games like Minecraft and Roblox have existed for a long time and provided an experience like the metaverse. However, in 2020, new ones emerged like The Sandbox and Decentraland, which boosted the video game economy by introducing digital assets. In addition to importing our own NFTs and purchasing virtual lands, we may also utilize NFTs obtained from the game to advance our position in the virtual world by finding, exploring, or creating new areas.

The same rules apply to playing these video games as to any other. In other words, a person may explore many virtual worlds and engage with businesses and famous people.

There are also virtual places where a person may wander, converse with others, play games, construct structures, or attend events, such as malls, art galleries, or squares. Some even plan their own musical performances.

The relationships that may be built with other users are where the “magic” resides. In the metaverse, there are many of gathering spots. While playing in personalized rooms on sites like Spatial, one can also meet in expansive open spaces like The Sandbox. These applications were created specifically for occasions like conferences or meetings.

Classic video games like Grand Theft Auto are examples of “classical metaverses”, where it is possible to interact with other players in a virtually open environment that closely resembles the real world.

Role-playing game is the name of the gameplay genre that has gained a lot of traction in GTA. A mode where the job performed by the player’s avatar perfectly replicates what happens in reality. In virtual reality, one often starts from a lower position — like a trash collector or a taxi driver—and may move up the social ladder based on earnings and expertise.

Roblox, on the other hand, is an excellent illustration of a conventional metaverse with features akin to a blockchain metaverse. It is an online video game platform that enables players to build their own virtual worlds using a robust virtual space building technology.

There is a distinction between a centralized and a decentralized world in metaverses using blockchain. The administration of the virtual world is the primary distinction between these two types. Companies, for instance, have complete control over the metaverse blockchain under a centralized metaverse. As the sole entity is able to determine the metaverse’s future course, the organization holds all user data in them.

The distinction between the two is that the former accepts bitcoin payments while the latter uses NFTs for virtual goods. As a result, they have a separate virtual economy. However, a small group of organizers hold control over this economy.

Blockchain-based decentralized metaverses feature a fully autonomous virtual economy that is managed by people. The Sandbox, Decentraland, and Cryptovoxels are all affected by this. Although they were first created by a single entity in charge of creating the virtual world, all of them want to become decentralized independent entities. In other words, consumers will have total power over all of these metaverses in the future.

The aim to build a virtual environment as a representation of life on the Internet is what will drive the development of the metaverse. There are billions of computers, millions of servers, and other electronic devices connected to the Internet. Internet users may engage with one another, visit websites, buy and trade products and services, and communicate while online.

The Internet is the foundation of the Metaverse, not the other way around. Through the use of technology like virtual reality (VR), augmented reality (AR), artificial intelligence (AI), social media, and digital money, users navigate a virtual environment that closely resembles the real world. The act of “browsing” the Internet. However, people may “live” in the metaverse to some extent.

Experimental

The problem of socio-philosophical understanding of the metauniverse lies in the plane of the problems of cultural studies, the philosophy of reality, the philosophy of technology, and sociology. Therefore, the author of the study relies on a number of research methods. Including a structural-functional approach for understanding the work of the metaverse, a comparative method for analyzing options for the execution of the metaverse. A systematic approach is used to study technologies.

Results and Discussion

The novel phenomena of the metauniverse are well understood by philosophy. The existence of the metaverse opens the door to a different interpretation, one in which it is possible that our everyday lives are already a part of the metaverse.

Three philosophical stances make it easier to see why this option cannot be quickly ruled out.

The initial strategy is metaphysical. Does reality have a basic level? How are different levels connected to one another and how are known items interdependent?

The metaverse is a crucial topic for metaphysical research since it provides access to the contemporary notion attributed to Descartes. Specifically, the hypothesis that our sensory perceptions are deceiving and that, as a result, reality as we see it may really be more like a dream or an illusion [2].

In the analytical philosophy of the XXth and XXIth centuries, this concept was heavily debated. Hilary Putnam’s writings on the idea that people may genuinely be wired-up containers with brains attached to them are probably the most well-known examples [3].

The notion that the cosmos as we understand it is a computer simulation. In this case, in contrast to what we may expect, reality would be more like software than hardware. “The Matrix” and other philosophical and scientific movements contributed to the appeal of this scenario.

The level of immersion provided by this environment will be greater than what has previously been acknowledged. For instance, several firms provide apparel based on haptic technology; items like gloves, shirts, or bracelets that enable you “feel” the virtual objects you encounter in the metaverse.

This indicates that the trend is to blur the line between the metaverse and the actual world. If it were feasible, it would surely indicate that it has never been impossible (and the conditional here should not be misconstrued: it will be). In this setting, the question of what our reality is becomes pertinent.

Epistemological philosophy is the second school of thought that reexamines the metaverse.

According to Descartes, God’s attributes preclude him from fooling us via the reality we sense in a profound and lasting way. However, there are two issues with this premise. First of all, it assumes a highly personal and uncommon conception of God. Second, because Descartes’ reasoning is circular: we are certain of God’s existence because we have a clear understanding of him, yet his presence is what ensures the accuracy of our understanding.

According to David Chalmers who brings up the issue with a healthy dose of skepticism, it is actually hard to know if we are living in the Matrix. We would not be able to see reality outside of this ecosystem if projections, like everything else that makes it up, are a part of it [4].

Nonetheless, Chalmers’ doubt cannot be refuted. Binding considerations are raised when one is aware of the potential of residing in Zuckerberg’s metaverse. We will undoubtedly discover the presence of at least

one mimicked world from our current vantage point. Can this information be used to determine if the metaverse is a simulation that can reproduce and spread in both “up” and “down” directions?

The ethical perspective is the third and final philosophical stance. Humans would be able to freely choose to “walk away” from the world we now know to completely and permanently immerse themselves in a different ecology if there were a metaverse.

It becomes logical to question in this situation if we think it is ethically acceptable for adults to decide to leave an extra-universe reality behind. Will this choice be seen as more akin to that of someone who locks himself in his house and watches TV or someone who is under the influence of a stifling drug?

Other concerns associated with the preceding one are whether the government should step in to stop individuals from choosing to go scuba diving, if it should monitor what is going there, or whether it should combine the two. The significance of our reaction will be directly tied to the governmental policy that is being implemented in this respect.

The natural state, which Locke refers to, is a condition of full and total freedom in which each individual lives his or her life without interference from others. This does not imply, however, that a person is free to act whatever he pleases or that he considers acting in his own interests independent of the community that he is a part of, as morality is necessary for a person to live in the natural state.

Locke’s state of nature is pre-political since there is no civil authority or governmental system to enforce the law, but it is not pre-moral because man has a moral obligation to conduct his life without compulsion or undue influence over the lives of others.

Locke’s conception of the state of nature is incorrect since it sustains the idea of human identity and selfhood with security, liberty, and property under the most democratic government in existence today [5].

In such a democratic society, the government uses the legal system and the surveillance system to safeguard human life as efficiently as possible. However, as we have seen throughout history, the government may just as readily take those same lives.

Our freedom may also be protected by the government, but it is equally simple to take it away. An example that is both less harsh and more uplifting is how during the pandemic, governments throughout the globe curtailed residents’ freedom to stop the virus from spreading.

Governments also have a duty to protect our property, but, to be honest, we never truly own any of it since they have the power to take it away from us at any time. All that is necessary for law enforcement authorities to swiftly revoke access to our assets or even seize them as collateral is a simple allegation of unlawful or criminal behavior or even just getting in trouble with the IRS.

However, even in the finest possible democracy, John Locke’s theory of human identity cannot be implemented in the real world. We can benefit from the metaverse in that regard.

We are now residing in the metaverse’s alpha version. Our employment, our friendships, our income, and even our identity all depend on digital technology to some extent, if we pay careful attention.

For instance, the great majority of workplaces use a digital platform for information sharing or data storage. Due in large part to the epidemic, even meetings started happening online via Zoom.

The simplest way to interact with people is now social media. In contrast to the past, where interaction required physical contact, relationships may now even be created out of this. Since the majority of our lives are broadcast virtually in real-time, they also act as our digital identity, even if most of the time this identification looks too flawless to be genuine.

But as a result, the digital self has surpassed the real self in importance. Therefore, when the metaverse first began, we were living in its alpha phase.

According to M. Kaku, the Metaverse is the interface of a planetary society that exists within the framework of the Internet, which serves as the world’s primary means of communication [6]. Accordingly, the metaverse is a temporal simulation that exists in the future thanks to the Internet.

In terms of freedom, the metaverse will allow us to live our virtual lives as we like without putting other people’s lives in jeopardy.

In the metaverse, you only live when you access it, unlike the actual world where you must constantly be present due of your physical existence.

The most prominent cryptocurrency, Bitcoin, will one day recreate property, allowing us to free money from the control of a central bank. Because each wallet has a unique, non-transferable key and because every transaction is computed and recorded using Blockchain technology, bitcoin is nearly difficult to print, destroy, or steal.

Finally, since worldly rules do not apply in this simulation, our life will not suffer any penalties in terms of safety. We are unable to live as we choose in the actual world because there are rules and social agreements that prevent us from going too far. Yes, by isolating ourselves in a cabin in the midst of a forest, away from society, we may avoid these regulations. However, we would be deprived of the conveniences that can only be found in a state with a government, such as access to electricity, health care, regular human contact, or simply a simple cup of tea.

The metaverse will be a common meeting place for all individuals from all over the world, thus the cultural differences that are related to a highly multicultural actual world will not be an issue either.

This “better world” approach appears to be highly appealing at first glance. Think about how each of us might create our own universe using the settings we enjoy most, much like in a video game. Through an avatar, we may create a new persona and behave more openly and freely in the world. On a really chilly day, we can work remotely without leaving our warm beds, and after work, we may meet friends or take a trip somewhere exotic. It is not hard to see individuals wanting to spend the majority of their time in such a virtual environment rather than tackling the never-ending issues in real life.

On the other hand, we must be aware of the risks posed by the metaverse. Technology’s developing addiction to humans, which leads to a yearning to “be in touch”, as well as how tech corporations take use of these flaws to boost their bottom lines.

There is a third significant risk in addition to these two: the decline of human sensitivity and the capacity for delicate emotion. Our delicate sentiments get weaker as we spend more time in an abnormal setting, while our strong instincts and impulses become stronger. We have already witnessed instances of people becoming so absorbed in their mobile games that they fail to notice those around them, even those who are seated next to them and in need of assistance.

In addition, life itself comprises essential components required for existing in actuality. We get more “charged with life energy” when we spend more time outside taking in the splendor of nature and engaging in physical contact with one another.

In light of the aforementioned, what can we do to feel hopeful about the future rather than pessimistic given that the present reality is difficult and virtual reality, with all of its attractions, threatens a crucial component of our humanity?

A new and better world has already been shown to us by great leaders of the East and West and classical philosophers. A reality that we can create by using our own strength and shaping our surroundings. For instance, we can act with greater justice and morality if those things are lacking in the world. We may lead by example and encourage others to be little braver if there is too much fear around us. If others around us are driven by a need for money, we can demonstrate a more balanced way of life in which money is only a tool for achieving more significant objectives, etc.

“Be the change you wish to see in the world”, said Mahatma Gandhi [7]. Plato and Confucius both stated something along such lines earlier: “The city is what it is because citizens are what they are” [8] and “Every societal growth begins with individual development” [9]. They made the connection between an individual’s inner condition and society at large, along with many other classical philosophers. “He who lives in accord with himself lives in harmony with the cosmos” as Marcus Aurelius once remarked [10].

In addition to transforming reality, we are also creating a superstructure of reality, or supra-reality, as a result of our success in social and human growth. We are able to accomplish an ambitious concept of virtual existence owing to VR and AR technology.

Until now, we have only ever used the term “Internet” to refer to this technology; yet, virtual reality is more appropriate. Online, we communicate, trade, buy, sell, work, play, and do everything else that was formerly thought of as being personal. These actions are currently solely performed by our imaginations. Nonetheless, the phrase “metaverse”, which refers to the metaphysical realm, might make people understand that our own “basic reality” might not be all that basic. Has this ever occurred? The line between the actual and the imaginary or metaphysical may have a significant impact on a person’s mental state. In such settings, what starts to look real becomes more subjective than objective.

Conclusions

The problem of the metaverse is so multifaceted that an interdisciplinary study of the phenomenon is needed. Philosophical understanding of the virtual space is experiencing a renaissance, as never before has the creation of a virtual world been as realistic as it is now. The world’s tech giants have set their sights on creating an ecosystem in which, in theory, people can spend part of their time. These worlds are intended

primarily as a promising service that corporations can capitalize on, but also as an alternative to the real world. In our reality, we also use the products of these companies, but in the metaverse, all our attention can be absorbed by the products of a certain brand. This will lead to the emergence of large metaverses from different companies. Just like social networks, they will compete and develop. We can only guess where this will lead, but the creation of a popular virtual space is inevitable. Another question is whether humanity will be ready for the temptations of the metauniverse.

Metaverse resources are mostly found in the digital world, but it is possible that their application will promote happiness in the actual world. Designers of virtual worlds, for instance, can use metaverse income to produce assets in the real world. Additionally, courts are starting to treat the theft of virtual goods the same way they treat the theft of real-world property. Given the nature of interaction, exploitation, and ownership of rights, there may not be many variations between the laws of any information system, both in the metaverse and in the actual world.

There may be new opportunities for brand owners and creators to offer hardware and software for AR and VR devices as we move from traditional Internet connectivity to the metaverse. They will endeavor to enhance these devices' usefulness as well as their availability and dependability as they advance. This is closely tied to intellectual property rights as more patented inventions come to market. As brands start to appear, offering both tangible and intangible products, services, and equipment, the virtual trademark domain will also start to take shape. There will be items that exist in both the physical and digital worlds.

The metaverse itself, as well as the social, legal, and political levels, will undoubtedly necessitate philosophical contemplation if the projection is realistic enough. This is so that the same demands as in the base reality—governments, legal systems, and economic regulation—can be addressed, unlike the Internet, where individuals can connect directly in various locations. However, it is not as if these structures were simply imported from our world and put to use. This is true because the metaverse is designed from the ground up to maximize individual and societal innovation and output, which defies basic economic and legal principles. In a metaverse where development is exponential, options are almost endless, and the propagation of beliefs has the potential to be harmful, how can we establish a stable society? If we want to be more responsible in the future, these are problems that need to be solved.

References

- 1 Stephenson, N. (2000). *Snow Crash*. Random House Worlds.
- 2 Descartes, R. (2008). *Meditations on First Philosophy: In Which the Existence of God and the Distinction of the Soul from the Body Are Demonstrated* Hardcover. BN Publishing.
- 3 Putnam, H. (1975). *The Meaning of "Meaning."* *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers, Vol. 1*. Cambridge University Press.
- 4 Chalmers, D.J. (2022). *Reality+: Virtual Worlds and the Problems of Philosophy* Hardcover. W.W. Norton & Company.
- 5 Peter H. N. (Ed.) (2013). *The Clarendon Edition of the Works of John Locke: An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford University Press.
- 6 Kaku, M. (2014). *The Future of the Mind: The Scientific Quest to Understand, Enhance, and Empower the Mind*. Doubleday.
- 7 Be the Change You Wish to See in the World (2022, June, 14). Quote Investigator. <https://quoteinvestigator.com/2017/10/23/be-change/>
- 8 Plato (2021). *Republic*. Create Space Independent Publishing Platform.
- 9 Brewer, D. (2020). *Quotes of Confucius and Their Interpretations. A. Words of Wisdom Collection Book*. Lulu.com.
- 10 Aurelius, M. (2002). *The Emperor's Handbook: A New Translation of The Meditations*. (D. Hicks, S.C. Hicks, Trans.). Simon & Schuster.

С.М. Жакин

Толықтырылған және виртуалды шындықтың мәні мен құндылығы

Мақалада метаәлем философияны зерттейтін ұғым ретінде қарастырылған. Толықтырылған және виртуалды шындық технологияларының дамуы бүкіл виртуалды әлем құруға мүмкіндік берді. Аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету жүйесі тек дамып келеді, бірақ қазірдің өзінде виртуалды әлемнің пайда болуы мүмкін емес екенін түсінуге болады. Метаәлем идеясын қолдана отырып, ақпа-

раттық индустрияның корпоративті алыптары шағын метаәлемдерді құра бастады. Экожүйе адамды қоршап, оның назары үшін күресуі керек. Енді адам шартты метаәлемде неғұрлым көп уақыт өткізсе, соғұрлым бұл виртуалды шындық дамиды. Байланыс, шығармашылық және демалыс үшін бірыңғай хаб құру идеясының өзі өте өршіл жоба. Алайда, бұған метаәлем мәнін жеткіліксіз түсіну қосылады. Адамның жасанды элементке сіңуі одан да өзекті өзекті болып отыр, оның барысында одан да көп сұрақтар туындайды. Автор метаәлемді екінші шындық ретінде түсінуді, сондай-ақ метаәлемнің ілесіп сипаттамалары мен ерекшеліктерін талдаған.

Кілт сөздер: метаәлем, философия технологиясы, виртуалды шындық, технология, шындық, аватарлар, виртуалды кеңістік, толықтырылған шындық, симуляция, шындықты қабылдау.

С.М. Жакин

Сущность и ценность дополненной и виртуальной реальности

В статье метавселенная рассмотрена как понятие, поддающееся изучению философией. Развитие технологий дополненной и виртуальной реальности позволило создавать целые виртуальные миры. Аппаратно-программная база только развивается, но уже сейчас можно понять, что появление виртуального мира более чем возможно. Воспользовавшись идеей метавселенной, корпоративные гиганты информационной индустрии уже начали строить мини-метавселенные. Экосистема должна окружать человека и бороться за его внимание. Так что теперь, чем больше человек проводит времени в условной метавселенной, тем больше будет развиваться эта виртуальная реальность. Сама идея создания единого хаба для общения, творчества и досуга — очень амбициозный проект. Однако к этому добавляется недостаточное понимание сути метавселенной. Еще более актуализируется поглощение человека искусственным миром, в процессе которого возникает еще больше вопросов. Автором проанализировано понимание метавселенной как второй реальности, а также сопутствующие характеристики и черты метавселенной.

Ключевые слова: метавселенная, философия техники, виртуальная реальность, технология, реальность, аватары, виртуальное пространство, дополненная реальность, симуляция, восприятие реальности.

Л.Ж. Жумашева^{1*}, Г.К. Уразалиева², С.С. Аубакирова³

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан;

² Российский государственный гуманитарный университет, Москва, Россия;

³ Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

(E-mail: laridose@mail.ru; urazalieva@bk.ru; aubakur@mail.ru)

Влияние модернизационных процессов на систему ценностей и на идентичность

Статья посвящена влиянию модернизации на сферу ценностей и систему идентичностей. Выбрана релевантная трактовка сущности ценностей, под которой понимается надполезностное смысловое содержание, а также особая модальность, ибо и идентичности тоже обладают ценностной нагруженностью. Показана связь ценностей и идентичности, и как кризис ценностей влияет на кризис идентичностей. Рассмотрены причины зарождения процессов модернизации и ее этапы. Процесс первичной модернизации в Западной Европе в эпоху Нового времени был опосредован своеобразной предмодернизацией, проходившей в эпохи Ренессанса и Реформации. В эпоху Ренессанса началась урбанизация (перенос центров культуры из деревни в город), зародилась тенденция индивидуализма. Когда индивидуализм перестал быть «высоким», и в Западной Европе началось первоначальное накопление капитала, этот процесс непреднамеренно санкционировался протестантизмом. В это время крестьяне массово изгонялись со своих земель, рвались привычные связи и отношения, подвергались девальвации устоявшиеся ценности, усиливался кризис идентичности. В статье показано, что в определенное время кризис идентичности и ценностей охватил и бывшие советские республики, когда после развала СССР они превратились в независимые государства. На постсоветском пространстве началась осуществляемая сверху, по своему характеру являющаяся догоняющей формой модернизация. Выявлено, что постсоветские государства для выхода из кризиса ценностей и идентичностей стали осуществлять модернизацию с опорой на свои национальные культуры и стали формироваться новые идентичности и новая система ценностей.

Ключевые слова: модернизация, идентичность, ценности, эпоха Ренессанса, Реформация, шоковая терапия, кризис ценностей, кризис идентичности.

Введение

Феномен модернизации является непреходящим предметом исследования социальной философии и социогуманитарных наук. Выявлены различные аспекты данного феномена, разработана типология модернизационных процессов. Влияние модернизационных процессов на конструируемую идентичность и ее ценностную сферу исследовано в недостаточной мере. Ставим задачу в этой статье восполнить данный пробел.

Методология исследования

В статье применены принципы историзма и конкретности. Первый позволяет рассмотреть процесс модернизации в историческом времени. Принцип конкретности исследования ориентирован рассматривать предмет как сложно организованную систему. Были отражены основные характеристики предмета исследования в системе таких парных категорий, как: сущность и явление, содержание и форма. Сравнительный метод был применён при сопоставлении тех процессов, которые происходили в Западной Европе с начала Нового времени, с теми процессами, которые имели место в постсоветских суверенных государствах в период их перехода к рыночной экономике.

Результаты и их обсуждение

Концептуальная основа «ценности» вырабатывалась в истории философии авторами в разные годы. Выделим некоторые важные аспекты для нашего исследования.

Впервые феномен ценности был обозначен как важный немецким философом и физиологом Р.Г. Лотце (1817–1881). В полную силу проблема ценностей была заявлена в работах авторов Баден-

* Автор-корреспондент. E-mail: laridose@mail.ru

ской (Фрейбургской) школы неокантианства, у В. Виндельбанда и Г. Риккерта. Последний специально касается проблемы ценностей в сочинениях «О понятии философии» (1910) и «О системе ценностей» (1914), а второй параграф его статьи «О понятии философии» носит название «Ценность и действительность».

Г. Риккерт выстраивает следующую логику рассуждений. Предметом философии является мировое целое, или мир как целое. Она стремится выработать то, что называется мировоззрением. Размышление о мире приводит к противопоставлению Я и мира, или иначе субъекта и объекта. Во взаимоотношении Я и мира, субъекта и объекта, состоит по замыслу автора «мировая проблема», которая допускает два решения. Первое решение находится на стороне объекта, ибо понятие мирового целого можно посредством включения в него субъекта. Второе решение находится на стороне субъекта, который строит мировое целое. Как отмечает Риккерт, возникают два противоположных мировоззрения, из которых каждое является односторонним и, следовательно, неистинным. Одно является объективистским, другое субъективистским. Ни то, ни другое не решает проблему мировоззрения. «Предлагаемое ими понятие о мире, — пишет Риккерт, — для этого слишком узко. Они оба не выходят из рамок действительного бытия, но как бы широко мы ни мыслили бытие, оно всё же только часть мира. Кроме бытия, имеются ещё ценности, значимость которых мы хотим понять. Лишь совокупность бытия и ценностей составляют вместе то, что заслуживает имени мира» [1; 22].

Это основное положение Г. Риккерта важный вклад в позицию неокантианцев Баденской школы: мир, включающий в себя субъекта и объекта, не есть весь мир, а лишь часть его. Обычные люди, отмечает он, рассуждают следующим образом. В некоторых объектах обнаруживаются те или иные ценности. Их обычно так и называют ценностями. Но это ошибочное утверждение. Например, картину или скульптуру называют ценностью. Но разве полотно, краски и лак картины или мрамор (бронза, дерево, гранит) являются ценностями? Имеет смысл, замечает Риккерт, такие объекты называть «благами», отличая их от тех ценностей, которые содержатся в этих объектах. Однако ценность, бесспорно, как-то связана не только с объектом, но и с субъектом: ведь это он оценивает объекты. Возникает вопрос: «А может быть акт оценки объекта и ценность — одно и то же?» Таково обычное мышление, отмечает Риккерт. Считают потому, что без оценивающего субъекта не существует ценности.

Смешение ценности и оценки — это один из самых устойчивых предрассудков. «Правда, — отмечает Риккерт, — ценности для нас связаны всегда с оценками, но они именно связаны с ними, а потому-то их и нельзя отождествлять с действительными реальными оценками» [1; 23]. В этом Г. Риккерт, безусловно, прав. Если оценка имеет место или нет, то существование ценности бесспорно. Ценность логически первичнее акта оценки, который состоит в подведении оцениваемого предмета под некоторую ценность. Но далее Риккерт утверждает следующее. Акт оценки соединяет ценность с предметами, находящимися в сфере действительности. Сами же ценности «не относятся ни к области объектов, ни к области субъектов. Они образуют совершенно самостоятельное царство, лежащее по ту сторону субъекта и объекта. Если, следовательно, мир состоит из действительности и ценностей, то в противоречии этих царств и заключается мировая проблема. Противоречие это гораздо шире противоречия объекта и субъекта. Субъекты вместе с объектами составляют одну часть мира — действительность. Им противостоит другая часть — ценности. Мировая проблема есть проблема взаимного отношения обеих этих частей и их возможного единства» [1; 23, 24].

Таким образом, сфера ценностей, по Риккерт, трансцендентна. Ценность — это «смысл, лежащий над всяким бытием». Связь ценностей с действительностью осуществляется посредством смысла, который принадлежит обоим сферам. Итак, ценности придают смысл акту оценки, создающему блага. Совокупность всех благ образует сферу культуры. Культура, таким образом, есть часть действительности, соединенная с ценностями.

Близкую к позиции Риккерта высказывал М. Шелер. Он указывал на определенную автономность ценностей, то есть трансцендентность. По Шелеру, ценности — это специфические сущности. В мире первоначально выделяются два рода бытия — бытие вещей и бытие благ, и лишь затем мы открываем, чувствуем в них ценности. «В естественной установке «даны» вещи и блага, — пишет М. Шелер. — Только во вторую очередь нам даны ценности, которые мы чувствуем в них и само это чувство» [2; 279]. Однако не стоит забывать, что ценности всё же не обладают полностью независимым бытием, а всегда являются ценностями «чего-то» или «кого-то». Ценности есть специфические качества объектов и субъектов [3; 18–31]. В своем позднем периоде творчества Шелер уделял особое

внимание миру вещей человека, ибо через человека и происходит единение вещи и ценности, и сам человек принадлежит обоим мирам.

Несколько иную трактовку ценностей предложил Н. Гартман, основатель «критической онтологии». Согласно ему, мир имеет иерархическое строение; он состоит из четырёх «слоёв». Если рассматривать снизу вверх, то это: неорганическая природа, жизнь, психическое и духовное бытие [4; 623].

Ценности, согласно Гартману, наряду с областью логического, относятся к сфере идеального бытия. Сфера ценностей родственна области сущностей, но полностью ей нетождественна. Сущности, отмечает Гартман, «ведут себя как законы, которым реальные случаи всецело подчинены. В случае ценностей это не так. Реальные случаи могут им соответствовать или также и не соответствовать; и тогда в первом случае они оказываются «ценными», во втором — «контрценными». Ценности не детерминируют реальное непосредственно, но образуют лишь инстанцию его ценностности или контрценностности. Но в их собственном существовании контрценностность реального ничего не меняет. Они, таким образом, с самого начала оказываются независимыми от того, соответствует ли им реальность или нет. В этом отношении их самостоятельность явно более высока, чем самостоятельность сущностей» [5; 598, 599].

Способ бытия ценностей в его отношении к реальному бытию у Гартмана напоминает способ бытия абсолютного пространства и абсолютного времени в механике И. Ньютона. Как известно, Ньютон различал относительные пространство и время как характеристики многообразных явлений мира и абсолютные пространство и время, безотносительные к миру и его пространственно-временным характеристикам. Абсолютные пространство и время безразличны, существует ли что-либо в мире и происходят ли в нём какие-либо события. В то же время Гартман допускает некоторую связь ценностей и феноменов реального мира. Он отмечает, что «ценности схватываются вовсе не без учёта реального, но именно при взгляде на «его» ценностность или контрценностность» [5; 601]. Гартман говорит о наличии у субъекта особого «ценностного чувства», которое, сталкиваясь с чем-либо реальным (вещью, действием, поступком и т.д.), схватывает также и его ценностность или контрценностность. «А за счёт этого, — утверждает Гартман, — схватывают и саму ценность, причём, что характерно, наилучшим образом там, где её в переживаемом реальном случае не хватает...» [6] При этом в таких случаях, считает он, ценностное чувство схватывает ценность в её чистоте и всеобщности.

Предшествующими авторами анализировались секулярные концепции ценностей. Религиозная концепция представлена в учении русского религиозного философа Н.О. Лосского. «Ценность, — пишет он, — есть нечто всепроникающее, определяющее смысл и всего мира в целом, и каждой личности, и каждого события, и каждого поступка. Всякое малейшее изменение, вносимое в мир каким бы то ни было деятелем, имеет ценностную сторону и предпринимается не иначе как на основе каких-либо ценностных моментов и ради них» [7; 250]. Однако эта вездесущность ценностей, отмечает Лосский, не облегчает, а, наоборот, затрудняет их исследование. Свою философию Лосский называет идеал-реализмом. Следовательно, истинная теория ценностей может быть лишь идеал-реалистической. Он выделяет два основных рода ценности — первичную и производную. Он пишет: «Понятие производной ценности легко может быть определено: это бытие в его значении для осуществления абсолютной полноты бытия или удаления от неё. Вся трудность заключается в определении первичной сверхмировой абсолютной положительной ценности: это — Бог как само Добро, абсолютная полнота бытия, сама в себе имеющая смысл, оправдывающий её, делающий её предметом одобрения, дающий ей безусловное право на осуществление и предпочтение чему бы то ни было другому» [7; 286]. Определение производной ценности, отмечает Лосский, не содержит в себе разделения на род и видовое отличие. Таким образом, можно утверждать, что он прав в том, что ценности пронизывают собой любую деятельность, любой поступок человека.

С тех пор проблема ценностей обсуждалась в философии неоднократно. В советской философии в 60-е годы прошлого столетия велась организованная дискуссия о природе ценностей, об их уместности для марксистской философии. Наблюдалось лишь некоторое прояснение сути проблемы. Уже после крушения Советского Союза Д.А. Леонтьев писал: «Парадоксально то, что в науках, имеющих дело с ценностной проблематикой, понятие ценности не занимает места, хотя бы приблизительно соответствующего его реальной значимости» [8; 15, 16]. Между тем, существует концепция, в которой сущность ценностей раскрыта, на наш взгляд, вполне удовлетворительно. Она принадле-

жит Г.С. Батищеву. Он выделил в архитектонике человека три уровня, или — по его терминологии — поля:

«а) поле полезностей, которому соответствует наделённое самостоятельностью поле субъект-объектных отношений и логика оконечивания;

б) поле устремлённостей, в котором объектные отношения снимаются более конкретными междусубъектными, раскрытыми в беспредельность;

в) поле созидания самих бесконечных устремлённостей, или собственно творчества, как космического универсального, бытийственного со-авторствования [9; 433].

В границах первого уровня, или поля полезностей, точкой отсчёта является индивид (группа, конкретное общество в целом, а мотивом его действий, поведения и поступков является потребность: индивид (группа) требует чего-то конкретного от действительности (культурной или/и природной) как сфере средств для него. В границах второго уровня, или поля устремлённостей, центром является уже не индивид (группа), а некие смысловые содержания, к которым он устремлён всем своим существом. Это и есть область ценностей. Здесь для индивида (группы) «даже самая огромная величина полезностей не имеет силы влияния на него сравнительно с ценностным и целевым... качеством направленности...» [9; 433] А.А. Хамидов так интерпретирует данное положение: «Ценность... — это то, что не потребляется, а то, к чему человек устремляется. К ценности стремятся, ею измеряют себя и действительность, к ценностям приобщаются, а не подчиняют их себе, как это обстоит с полезностями» [10; 75]. В литературе часто отождествляют ценность и полезность. На деле же ценность — над-полезностное смысловое содержание и особая модальность.

Таким образом, рассмотрев некоторые трактовки ценности, можно прийти к выводу, что ценность есть отдельное целое, действительность, имеющее определенную автономию, но которая не обладает полностью независимым бытием. Ценности трансцендентальны и относятся к сфере идеального бытия. Они пронизывают собой любую деятельность, любой поступок человека, таким образом являясь неотъемлемой частью каждой личности и общества в целом. В процессе формирования и присвоения ценностей образуется идентичность и ценностная структура личности, которые являются основой общественного сознания.

Рассматривая феномен идентичности, в первую очередь, обратимся к тому определению понятия «идентичность», которое исходит из его лингвистического словарного значения. Сам термин происходит от латинского слова «idem», означающего «такой же, тот же самый», и в античной философии этот термин употребляется наряду с термином «тождественный». В современном значении «идентичность», как правило, обозначает тождественность, полное сходство, совпадение.

Как специальное понятие наук социогуманитарного профиля, а именно социальной философии, политологии, психологии, «идентичность» появилась в постсоветской философии. В 1998 г. российский философ В.С. Малахов писал: «Поскольку в отечественной культурной традиции «идентичность» передавалась обычно как «тождество», русскому уху не слышно то, что в романо-германском ареале воспринимается как естественное. Мы, например, не слышим, что в работе Хайдеггера «Идентичность и индифференция» разрабатывается то же самое понятие, какое развивал в своей «Философии тождества» Шеллинг. Мы не привыкли связывать критику «мышления тождества» у Адорно и Хоркхаймера и проблематику «идентичности» в социологической и социально-философской литературе 70–80-х годов. Между тем во всех этих случаях мы имеем дело с одним и тем же термином» [11; 43]. Спрашивается, почему же это социальные философы (если ограничиться ими) все как один забыли термин «тождество» и стали оперировать термином «идентичность».

В.С. Малахов объясняет это «эффектом добавленной валидности». «Эффект этот, — пишет он, — состоит в завышении ожидания от чужого слова. В приписывании термину, пришедшему из иностранных языков, особой значимости, что в свою очередь сопряжено с некорректным употреблением такого термина» [11; 43, 44]. Это связано с распадом Советского Союза и с недоверием интеллектуальной элиты к господствовавшей в нём идеологии, а тем самым — и к той терминологии, в которой она выражалась. И с начала 1990-х гг. в социальную философию и в другие социогуманитарные дисциплины стали массово внедряться иноязычные термины (прежде всего англицизмы), что в глазах интеллектуальной элиты повышало значимость её теоретических изысканий.

Но только ли «эффектом добавленной валидности» объясняется столь широкое распространение понятия идентичности? А.А. Хамидов пишет, что «в концепции идентичности основанием является формальная логика с её абсолютизацией тождества. Тем самым, в отличие от категории тождества, фигурирующей в русскоязычных философских текстах по логике, теории познания, онтологии и дру-

гих разделах философии такого уровня имеет сугубо концептуальный смысл рассматривать идентичность в социальной философии и иных социогуманитарных дисциплинах — опять же там, где оно базируется на принципе $A = A$ — не как категорию, а как всего лишь понятие» [12; 13]. Дело в том, рассуждает далее А.А. Хамидов, что: «задачи, которые ставятся в социальной философии... благодаря понятию идентичности, состоят в установлении каждый раз конкретной идентичности и самоидентичности. При решении таких задач диалектическая логика с её специфической трактовкой тождества и различия и их соотношения тут неуместна; она может лишь запутать в их решении. Результат процесса идентификации должен быть однозначным и категоричным: идентичен тот или иной индивид другому индивиду, или группа другой группе, или же не идентичны? Различие при установлении идентичности, конечно, фигурирует, но фигурирует как то, что не соответствует установленной идентичности, несовместимо с ней» [12; 13]. Некоторые другие аспекты феномена идентичности, в том числе и его связь с ценностями, будут раскрыты ниже.

Понятие модернизации (социальной модернизации в широком смысле) в социальной философии употребляется в двух основных значениях. Во-первых, под модернизацией понимается исторический переход в Западной Европе от Средневековья к Новому времени, или, иначе, — от феодализма к капитализму. Во-вторых, под модернизацией понимается переход так называемых традиционных обществ, основанных на аграрной экономике, к обществам, основанным на индустриальной экономике. Этот переход может осуществляться по инициативе этих обществ или же в той или иной форме навязываться им извне. Существуют различные формы модернизации в их соотношении с вестернизацией (ведь историческая родина модернизации — Запад).

Обратимся сначала к западноевропейской модернизации. Она одновременно осуществлялась как в сфере экономики, так и в духовной, в первую очередь в религиозной, сферах. Но этой модернизации предшествовала эпоха Ренессанса, которую можно определить как процесс пред-модернизации. Эпоха Ренессанса наступила сначала в Италии на рубеже XIV–XV вв., а в других странах Западной Европы она наступила несколько позже — в XV–XVI вв. Что характерно для этой эпохи? Прежде всего то, что, если в условиях Средневековья центром являлась деревня, то в эпоху Ренессанса им становится город со всеми последствиями. Для города (и об этом можно судить по греческому полису или римской цивитас), характерна атомизация социальных связей, принцип коллективизма начинает вытесняться принципом индивидуализма. Однако Ренессанс — лишь начало всех этих процессов. Как отмечает А.Ф. Лосев, «возрожденческий индивидуализм обладает всеми чертами детского и юного характера. Ему свойственна та непосредственность и наивность, которая оберегла его от крайних выводов, а если выводы тогда и делались, то сами возрожденцы совсем не понимали тех страшных путей, на которые толкал их этот красивый и юный индивидуализм. Ренессанс был далёк от всякой буржуазной ограниченности» [13; 62].

Принципиально иным по сравнению со средневековым было и мировоззрение Ренессанса. Как известно, античное мировоззрение было космоцентрично, средневековое — геоцентрично, мировоззрение Нового времени — природоцентрично. Мировоззрение же эпохи Ренессанса было антропоцентричным. В центр и на вершину Мироздания в этом мировоззрении был возведён человек, потеснивший Бога. Но это не обычный индивид, а творческая индивидуальность. Ф. Энгельс писал, что это была «эпоха, которая нуждалась в титанах и которая породила титанов по силе мысли, страсти и характеру, по многосторонности и учёности» [14; 346]. Начинает формироваться образ человека, который создал себя сам (selfmade man). У индивида формируется мотивация самоутверждения, стремления не просто отличаться от других, но и превосходить других. В ещё большей степени это было присуще «титанам» Возрождения, почти каждый из которых сочетал в себе выдающиеся способности живописца, скульптора, архитектора, инженера и т. д.

Большинству людей эпоха Ренессанса известна по тем великим достижениям, которые до сих пор поражают своим величием. Однако возрожденческий «титанизм» имел не только лицевую, но и обратную сторону. Она хорошо описана А.Ф. Лосевым. «Возрождение, — пишет он, — прославилось своими бытовыми типами коварства, вероломства, убийства из-за угла, невероятной мстительности и жестокости, авантюризма и всякого разгула страстей. ...Здесь, несомненно, сказался стихийный индивидуализм эпохи, эта уже обнажённая от всяких теорий человеческая личность, в основе своей аморальная, но зато в своём бесконечном самоутверждении и в своей ничем не сдерживаемой стихийности любых страстей, любых аффектов и любых капризов доходившая до какого-то самолюбования и до какой-то дикой и звериной эстетики» [13; 120]. Отмечается почти поголовное падение

нравов, распространяющееся также на высшую знать, политических деятелей, интеллектуальную и художественную элиту и высшее духовенство.

В XVI в., точнее в 1517 г., когда М. Лютер (1483–1546) выступил с изложением своих «95 тезисов», в Западной Европе началась эпоха Реформации и как реакция на неё — эпоха Контрреформации. Появилось специфическое направление христианства — протестантизм. «Красивый» индивидуализм вскоре выродился в обычный эгоистический индивидуализм. Началась так называемая эпоха первоначального накопления капитала, которая получала опосредствованную санкцию от протестантизма. В. Зомбарт писал, что формирование капитализма обязано деятельности евреев, но вероучение, которое зафиксировано в Ветхом Завете (непосредственно переведённого с иврита), одинаково как для католицизма, так и для протестантизма. Дело в том, как протестантизм толковал отношение Бога и человека, и в чём он видел цель человеческой жизни, кроме цели спасения души. А для этого, согласно протестантизму, человеку не обязательно заниматься добрыми делами, как учит католицизм, а просто трудиться. Как отмечает М. Вебер, труд «как таковой является поставленной Богом целью всей жизни человека» [14; 187]. Вебер отмечает, что «выполнение мирских обязанностей служит при любых обстоятельствах единственным средством быть угодным Богу, что это — и только это — диктуется божественной волей и что поэтому все дозволенные профессии равны перед Богом» [14; 98]. Так формировался особый трудовой этос и то, что М. Вебер называл «духом капитализма».

В период первоначального накопления капитала рушились многие традиционные связи, нормы, ценности и идентичности. Людей массово изгоняли с их земель. Поскольку мануфактур первоначально было мало, то из этих людей лишь незначительная часть превращалась в наёмных рабочих. Остальные должны были вести нищенский образ жизни, становиться грабителями или же просто умирать. У всех этих людей, в том числе и у тех, кому повезло устроиться в мануфактуры, произошёл кризис ценностей и кризис идентичности. Каждый индивид ориентирован на определённые ценности и обладает определёнными идентичностями, ибо каждый обладает не одной единственной идентичностью, но многими; он — полиидентичен. Все идентичности могут быть разделены на субъективные и объективные. Объективные идентичности формируются в реальной жизнедеятельности и исходят от социума, в котором живут индивиды или их группы. Как член социума индивид обладает набором конкретных идентичностей. Конечно, в процессе его жизни эти идентичности могут изменяться. Субъективные идентичности, или самоидентичности, — это те, которые индивид или группа считают своими.

«Как объективные, так и субъективные идентичности, — пишет А.А. Хамидов, — как правило, обладают ценностной определённостью. А это значит, что все они (или почти все) выстроены в ценностную субординацию и каждая идентичность на шкале ценностей занимает определённое положение» [15; 144, 145]. Индивиды и группы индивидов могут по-разному относиться к своим объективным идентичностям в ценностном плане: одни они оценивают положительно, другие — отрицательно. Кризис ценностей чаще всего сопутствует кризису идентичности или даже совпадает с ним. В процессе становления капитализма в Западной Европе, который и считается процессом модернизации, большинство населения испытывало одновременно двойной кризис: ценностей и идентичностей. Крестьянин, у которого отобрали землю, изгнали из его жилища, перестал быть таковым. Нарождающийся новый строй ещё не выработал свои новые идентичности в масштабах социума, и люди в целях выживания себя и семей, вынуждены были обретать идентичности, несвойственные ни уходящему строю, ни нарождающемуся. Разумеется, нищие, бродяги, грабители и им подобные персонажи существовали и при феодализме, и будут существовать при капитализме. Но там они существовали не в таких масштабах.

Французский социолог А. Турен пишет о феномене, который он именуется «призывом к идентичности». Как он утверждает, «призыв к идентичности представляет собой, прежде всего, отказ от социальных ролей, которые должно играть действующее лицо» [16; 97, 98]. Если это положение применить к процессу становления модернизации в Западной Европе, то, конечно, наличный социум никого ни к чему не призывал. Но он диктовал людям, утратившим прежние их социальные роли, обрести новые доступные им идентичности с целью выживания. Кроме «призыва к идентичности», отмеченного А. Туреном, существует ещё и феномен «навязанной, или вменяемой, идентичности». Как отмечает С. Гурин, «идентичность может быть навязана, внушена, принята для каких-либо целей. И тогда возникает несоответствие внешнего и внутреннего, формы и содержания, проявления и сущности. Идентичность нарушается, образ себя разрушается, происходит кризис идентичности» [17]. О навязанной идентичности писала также и казахстанский философ Е.Е. Бурова (см.: [18]). Конечно,

идентичность бродяги, нищего или наёмного рабочего на мануфактуре специально не навязывалась бывшим крестьянам, но она навязывалась обстоятельствами, в которых они оказались.

Феномены «призыва к идентичности» и «навязанной идентичности» характерны для тех государственных образований, которые осуществляют форму так называемой догоняющей модернизации. Она состоит в перенесении государствами западноевропейских форм экономики и социокультурных институтов на собственную почву. Разумеется, перенимается не процесс перехода от феодализма к капитализму, как он проходил в Западной Европе в XVII–XVIII столетиях, а современное состояние модернизированного Запада, то есть как вестернизация или (и) американизация в их современном виде. Нередко правительства государств, вступивших на путь догоняющей модернизации, осуществляют переход от прежнего состояния к новому посредством так называемой «шоковой терапии» [19]. Она распространяется на сферу экономики. Если экономика в государстве как в СССР плановая или если оно контролирует большую часть экономики, то проводится резкая либерализация цен и приватизация убыточных государственных предприятий. В случае плановой экономики она срочно переводится на рыночные рельсы. В ставших суверенными государствами бывших союзных республик «под шумок» приватизировались и вполне рентабельные предприятия (не случайно в народе эти мероприятия получили название «прихватизация»).

К чему ещё ведёт шоковая терапия? К произвольному распределению собственности, к росту инфляции и даже гиперинфляции, к спаду производства, к массовой безработице, к криминализации экономики, к росту социальной напряжённости. Ситуация после 1991 г. усугублялась ещё и тем, что в Советском Союзе была единая общесоюзная производственная сеть предприятий. В одной союзной республике добывалось сырьё, в другой оно обрабатывалось, в третьем месте из него производилась продукция, в четвёртом она реализовывалась. Когда Советский Союз распался, распались и эти звенья производственного процесса. Каждая бывшая союзная республика осталась с тем, что размещалось на её территории. Это надолго затормозило развитие в этих государствах.

Как пишет Р.И. Зекрист, в новых государствах появились сверхбогатые («олигархи») и сверхбедные (нищие), появилось много безработных. Произошла инфляция многих прежде престижных профессий, званий, титулов. В контексте новой действительности они обесценились [20]. Тем самым ценностный кризис дополнился кризисом идентичности. Люди утрачивали свои казавшиеся устойчивыми идентичности и вынуждены были принимать на себя другие, часто неприемлемые по мировоззренческим и иным соображениям. Но жить было надо, и они их принимали. Если человек лишился каких-то идентичностей или же они в контексте новой действительности оказались дискредитированными, то у него всё же оставалась та идентичность, которой человека, пока он жив, лишить невозможно.

Это — этническая или национальная идентичность. Человек сам не создаёт свою этнонациональную идентичность; появляясь на свет, он застаёт её. В советское время у человека, как правило, не существовало проблемы, где ему проживать и работать. Поэтому бывшие союзные республики были по своему составу полиэтничными. Когда Советский Союз распался, большинство людей остались проживать на территориях этих республик. Поскольку в ряде ставших суверенными государствами республик (особенно, как известно, прибалтийских) стали различать титульные и нетитульные этносы, то для последних их этническая идентичность стала болезненным вопросом. В целом ряде государств (таких как Россия, Белоруссия, Казахстан) проблема титульных и нетитульных этносов вскоре перестала быть конфликтной, менее актуальной. Первый этап модернизации как заимствования всего западного вскоре завершился, и суверенные государства, в том числе и Казахстан, стали осуществлять модернизацию с опорой на свои национальные культуры.

С обретением независимости в Казахстане встал вопрос о выборе пути. Нельзя сказать, что Казахстан сразу перешел на процессы модернизации с опорой на национальные культуры и стали формироваться новые идентичности и новая система ценностей. Начало и середина 90-х гг. были периодом определенного транзита, в которых обсуждались вопросы дальнейшего развития страны. Ценности и идентичность личности и общества были в переходном состоянии от советского человека к человеку независимой республики. Модернизационные процессы стали набирать оборот, учитывая национально-государственную специфику, особенности политической истории, культуры, этнических традиций, тем самым меняя ценности, систему идентичности и общественное сознание.

Заключение

Процессам модернизации предшествовал период своеобразной «предмодернизации», который характеризовался переходом центра культуры из деревни в город, первичного формирования индивидуализма в эпоху Ренессанса, а также появлением Реформации. Процессы как первичной, осуществлявшейся в Западной Европе с начала Нового времени, так и вторичной, в традиционных аграрных или доиндустриальных обществах, модернизаций оказывают существенное влияние на сферу ценностей и систему идентичности. Показано, что при резком осуществлении модернизации экономики, особенно в форме так называемой шоковой терапии, наступает кризис ценностей и кризис идентичностей, которые тесно связаны со сферой ценностей.

Список литературы

- 1 Риккерт Г. О понятии философии: Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт. — М.: Республика, 1998. — 42 с.
- 2 Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей: Избранные произведения / М. Шелер. — М.: Гнозис, 1994. — 279 с.
- 3 Матвеев П.Е. Моральные ценности / П.Е. Матвеев. — Владимир: Владимир. гос. ун-т, 2004. — С. 31.
- 4 Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии истории и наук о духе: Культурология. XX век. Антология / Н. Гартман. — М.: Юрист, 1995. — 648 с.
- 5 Гартман Н. К основоположению онтологии / Н. Гартман; под ред. Д.В. Складнева; пер. с нем. Ю.В. Медведева. — СПб.: Наука, 2003. — 639 с.
- 6 Гартман Н. Эстетика / Н. Гартман; пер. с нем. Т.С. Батищевой, А.В. Дерюгиной, Е.В. Касьяновой, М.К. Мамардашвили. — М.: Изд-во ин. литер., 1958. — 692 с.
- 7 Лосский Н.О. Ценность и бытие. Бог и Царство Божие как основа ценностей / Н.О. Лосский // Бог и мировое зло. — М.: Республика, 1994. — С. 249–314.
- 8 Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1996. — № 4. — С. 15–26.
- 9 Батищев Г.С. Диалектика как логика мировоззрения целостно развитого человека, как логика его творческого отношения к миру и к самому себе: перспективы / Г.С. Батищев // Избранные произведения. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2015. — С. 426–434.
- 10 Хамидов А.А. Сущность ценностей и ценностных ориентаций / Культура и ценности современного мира. — Сб. материалов Респ. круглого стола. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2021. — С. 73–81.
- 11 Малахов В.С. Неудобства с идентичностью / В.С. Малахов // Вопросы философии. — 1998. — № 2. — С. 43–53.
- 12 Хамидов А.А. Категория тождества и понятие идентичности / А.А. Хамидов // Эл-Фараби. 2019. — № 1. — С. 3–18.
- 13 Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / А.Ф. Лосев. — М.: Мысль, 1978. — 623 с.
- 14 Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 61–272.
- 15 Хамидов А.А. Идентичность: её архитектоника и основания актуализации проблемы идентичности / А.А. Хамидов // Формирование казахстанской идентичности в контексте задач модернизации общественного сознания. Кн. 2. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2019. — С. 139–162.
- 16 Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. — М.: Научный мир, 1998. — 204 с.
- 17 Гурин С. Философия идентичности [Электронный ресурс] / С. Гурин // Сайт журнала «Топос». — 2014. — Режим доступа: <https://www.topos.ru/article/6727>
- 18 Бурова Е.Е. Феномен «навязанной идентичности» в контексте глобализационных процессов / Е.Е. Бурова // Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2011. — С. 321–358.
- 19 Кляйн Н. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф / Н. Кляйн. — М.: Добрая книга, 2000. — 656 с.
- 20 Зекрист Р.И. Идентичность и самоидентичность: между коллективом и индивидом [Электронный ресурс] / Р.И. Зекрист. — Костанай: Проблемы права и экономики, 2014. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/20973>

Л.Ж. Жумашева, Г.К. Уразалиева, С.С. Аубакирова

Модернизация процестерінің құндылықтар мен сәйкестілік жүйесіне әсері

Мақала модернизацияның құндылықтар саласы мен сәйкестілік жүйесінің ықпалына арналған. Құндылықтар мәнінің сәйкес интерпретациясы тандалған, ол пайдалыдан жоғары семантикалық мазмұн, сонымен қатар ерекше модальділік ретінде түсініледі, өйткені сәйкестіктер де құндылыққа ие. Құнды-

лықтар мен сәйкестік арасындағы байланыс және құндылықтар дағдарысының сәйкестік дағдарысына қалай әсер ететіні көрсетілген. Модернизация процестерінің пайда болу себептері мен оның кезеңдері қарастырылған. Жаңа дәуірдегі Батыс Еуропадағы алғашқы модернизация процесі Ренессанс пен Реформация кезінде орын алған өзіндік модернизацияға дейінгі аралықпен жүргізілді. Қайта өрлеу дәуірінде урбанизация басталды (мәдениет ошақтарын ауылдан қалаға көшіру), индивидуализм ағымы дүниеге келді. Батыс Еуропада индивидуализм «жоғары» болуды тоқтатып, капиталдың қарабайыр қорлануы басталған кезде, бұл процеске протестантизм әдейі рұқсат берген жоқ. Бұл кезде шаруалар өз жерлерінен жаппай қуылды, үйреншікті байланыстар мен қарым-қатынастар үзілді, қалыптасқан құндылықтар құнсызданды, сәйкестік дағдарысы күшейді. Мақалада КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіз мемлекеттерге айналған бұрынғы кеңестік республикаларды белгілі бір уақытта өзіндік және құндылықтар дағдарысы қамтығаны көрсетілген. Посткеңестік кеңістікте жоғарыдан жүзеге асырылатын модернизация басталды, ол өзінің табиғаты бойынша қуып жететін нысан болып табылады. Посткеңестік мемлекеттер құндылықтар мен бірегейлік дағдарысын еңсеру үшін өздерінің ұлттық мәдениеттері мен жаңа бірегейліктері негізінде жаңғыртуды жүзеге асыра бастағаны және құндылықтардың жаңа жүйесі қалыптаса бастағаны анықталды.

Кілт сөздер: модернизация, сәйкестілік, құндылықтар, Ренессанс, Реформация, есеңгіреу терапиясы, құндылық дағдарысы, сәйкестік дағдарысы.

L.Zh. Zhumasheva, G.K. Urazalieva, S.S. Aubakirova

Influence of modernization processes on the system of values and identity

The article is devoted to the impact of modernization on the sphere of values and the system of identities. A relevant interpretation of the essence of values is chosen, which is understood as a supra-useful semantic content, as well as a special modality, because identities also have a value load. The relationship between values and identity and understanding of how the crisis of values affects the crisis of identities are provided. The reasons for the emergence of modernization processes and their stages are considered. The process of primary modernization in Western Europe in the modern era was mediated by a kind of pre-modernization that took place during the Renaissance and Reformation. In the Renaissance, urbanization began (the transfer of cultural centers from the countryside to the city), the trend of individualism was born. When individualism ceased to be “high” and the primitive accumulation of capital began in Western Europe, this process was not deliberately sanctioned by Protestantism. At this time, peasants were massively expelled from their lands, habitual ties and relationships were torn, established values were devalued, and an identity crisis was intensified. The article shows that at a certain time the crisis of identity and values covered the former Soviet republics when after the collapse of the USSR they turned into independent states. In the post-Soviet space, modernization began, carried out from above, which by its nature is a catch-up form. It was revealed that the post-Soviet states, to overcome the crisis of values and identities, began to carry out modernization based on their national cultures and new identities and a new system of values began to form.

Keywords: modernization, identity, values, Renaissance, Reformation, shock therapy, value crisis, identity crisis.

References

- 1 Rickert, H. (1998). O poniatii filosofii [About the concept of philosophy]. *Nauki o prirode i nauki o culture — Natural sciences and cultural sciences*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 2 Sheler, M. (1994). Formalizm v etike i materialnaia etika tsennostei [Formalism in Ethics and the Material Ethics of Values]. *Izbrannye proizvedeniia — Selected works*. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 3 Matveev, P.E. (2004). Moralnye tsennosti [Moral Values]. Vladimir: Vladimirskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 4 Gartman, N. (1995). Problema dukhovnogo bytiia. Issledovaniia k obosnovaniuu filosofii istorii i nauk o dukhe [The problem of spiritual life. Research to substantiate the philosophy of history and the sciences of the spirit]. *Kulturologiia. 20 vek. Antologiia — Culturology. XX century. Anthology*. Moscow: Yurist [in Russian].
- 5 Gartman, N. (2003). K osnovopolozheniiu ontologii. [On the basis of ontology]. D.V. Skliadneva (Ed.). (Yu.V. Medvedeva, Transl.). Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 6 Gartman, N. (1958). Estetika. [Aesthetics]. (T.S. Batishcheva, A.V. Deriugina, E.V. Kasianova, M.K. Mamardashvili, Transl.). Moscow: Izdatelstvo inostranoi literatury [in Russian].
- 7 Losskii, N.O. (1994). Tsennost i bytie. Bog i Tsarstvo Bozhie kak osnova tsennostei [Value and existence. God and the Kingdom of God as the basis of values]. *Bog i mirovoe zlo — God and the world's evil*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 8 Leontev, D.A. (1996). Tsennost kak mezhdistsiplinarnoe poniatie: opyt mnogomernoii rekonstruktсии [Value as an interdisciplinary concept: the experience of multidimensional reconstruction]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 4, 15–26 [in Russian].

- 9 Batishchev, G.S. (2015). Dialektika kak logika mirovozzreniia tselostno razvitogo cheloveka, kak logika ego tvorcheskogo otnosheniia k miru i k samomu sebe: perspektivy [Dialectics as the logic of the worldview of a holistically developed person, as the logic of his creative attitude to the world and to himself: perspectives]. *Izbrannye proizvedeniia — Selected Works*. Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- 10 Khamidov, A.A. (2021). Sushchnost tsennoitei i tsennostnykh orientatsii [Essence of values and value orientations]. *Kultura i tsennosti sovremennogo mira: Sbornik materialov Respublikanskogo kruglogo stola — Culture and values of the modern world: Collection of materials of the Republican round table*. Almaty: IPPR KN MES RK [in Russian].
- 11 Malakhov, V.S. (1998). Neudobstva s identichnostiu [Discomfort with identity]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 2, 43–53 [in Russian].
- 12 Khamidov, A.A. (2019). Kategoriia tozhdestva i poniatie identichnosti [The category of identity and the concept of identity]. *Al-Farabi*, 1, 3–18 [in Russian].
- 13 Losev, A.F. (1978). Estetika Vozrozhdeniia [Aesthetics of the Renaissance]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 14 Weber, M. (1990). Protestantskaia etika i dukh kapitalizma [Protestant ethics and the spirit of capitalism]. *Izbrannye proizvedeniia — Selected works*. Moscow: Progress [in Russian].
- 15 Khamidov, A.A. (2019). Identichnost: ee arkhitektonika i osnovaniia aktualizatsii problemy identichnosti [Identity: its architectonics and grounds for actualizing the problem of identity]. *Formirovanie kazakhstanskoi identichnosti v kontekste zadach modernizatsii obshchestvennogo soznaniia — Formation of Kazakhstani identity in the context of the tasks of modernizing public consciousness*. Almaty: IPPR KN MES RK, 2, 139–162 [in Russian].
- 16 Turen, A. (1998). Vozvrashchenie cheloveka deistvuiushchego [The return of the acting man]. *Ocherk sotsiologii — Essay on sociology*. Moscow: Nauchnyi mir [in Russian].
- 17 Gurin, S. (2014). Filosofii identichnosti [Philosophy of Identity]. Sait zhurnala «Topos» — Site of journal “Topos”. Retrieved from <https://www.topos.ru/article/6727> [in Russian].
- 18 Burova, E.E. (2011). Fenomen «naviazannoi identichnosti» v kontekste globalizatsionnykh protsessov [The phenomenon of “imposed identity” in the context of globalization processes]. *Kazakhstan v globalnom mire: vyzovy i sokhranenie identichnosti — Kazakhstan in the global world: challenges and identity preservation*. Almaty: IPPR KN MES RK [in Russian].
- 19 Kliain, N. (2000). Doktrina shoka. Rastsvet kapitalizma katastrof [Shock Doctrine. The rise of catastrophe capitalism]. Moscow: Dobraia kniga [in Russian].
- 20 Zekrist, R.I. (2014). Identichnost i samoidentichnost: mezhdru kolektivom i individom [Identity and self-identity: between the collective and the individual]. *Kostanai: Problemy prava i ekonomiki*. Retrieved from <https://articlekz.com/article/20973> [in Russian].

F.N. Ziyatdinova¹, R.O. Kim^{2*}

¹*Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation*
²*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan*
(E-mail: ziat_fn@mail.ru; rodionkim1993@gmail.com)

Practical Relevance of Zen-Buddhism for modern philosophy and science

The article provides a theoretical introduction to the problem of the relevance of Zen Buddhism for modern Western philosophy and psychology. It shows how it is relevant separately for Western philosophy, separately for Western psychology by providing specific examples. The negative features of Zen Buddhism in relevance to philosophy and psychology are highlighted. It is demonstrated what exactly is a rudiment within the framework of Zen for modernity in the West in the above-mentioned sciences, what can no longer be used in the present. Throughout the article, a detailed analysis of Zen is carried out for its practical significance for a modern person. The conclusion is made about the relevance of Zen for modern science represented by philosophy and psychology. Zen is teaching applicable to modern Western civilization in the face of its sciences, philosophy and psychology in the 21st century. Even if it is important to use Zen tools wisely, it cannot be denied that science and Zen Buddhism are still in dialogue. The differences and possible uses of Zen in science still remain a topical issue for philosophy.

Keywords: modern Western culture, Eastern teaching, Eastern philosophy, Zen Buddhism, Zazen, Koan, mondo, psycho-practices, education, irrationalism.

Introduction

Zen-Buddhism is one of the most “atheistic” religions in the world of XXI century. Because Zen is not exactly a religion at its core but more of a certain way of life that promotes harmony of the person with themselves and the world around them. It helps to relieve anxiety and pain experienced in everyday life and gives a feeling of freedom and complete self-realization — at least by its practitioners’ interpretation. Originating in Japan of the XIIth century as a result of the development of Chinese Chan-Buddhism, Zen was the state religion of the country for several centuries but barely gained any distribution outside of Japan. In the West, Zen spread after World War II as a result of the search for teachings and spiritual practices to overcome the growing anxiety and neuroticism of society. There it mostly appears in the form of globalized Zen or Exo-Zen [1; 128]. However, authentic Zen is also present in the Western world, and in its original form with authentic Eastern content.

In a strictly practical sense, Zen as a name can be both attributed to the state of meditation and a system of meditation techniques. Therefore, Zen Buddhism as it were is a meditative form of Buddhism, or rather, Buddhism movement with a strong emphasis on its meditative part. Meditation is the Buddhist process of self-regulation and as such is considered as a reliable path to wholeness.

Meanwhile modern science has reached a high level of development in terms of the study of material world. These achievements can contradict more traditional worldview systems. So does Zen-Buddhism resonate with scientific discoveries of the last century? How does modern science understand reality? And what is the Zen’s view of reality?

There is a generally accepted view that religion and science act in completely different fields. The empirical realm of science is a set of theories and phenomenon that relate to the world, visible around, while religion operates with dogmas and focuses on moral values.

Despite the fact that there is a set of religious elements, such as temples, monks, rich ritualism, and prayers, inherited from the original Buddhism, it has a wide range of empirical methods for exploring the nature of the mind, putting forward various hypotheses and their evidence; Zen is able to build and justify theoretical systems that describe universe in concepts completely unrelated to religious field, and in that capacity (non-religious one) most interesting for our researching goals.

---

* Corresponding author’s e-mail: rodionkim1993@gmail.com

The relevance of this article is justified by two points: 1) poor research of the relevance of Zen itself for the Western world in science, namely, philosophy and psychology; 2) not fully explored influence of Zen on Western philosophy and psychology.

The novelty of this article is contained in the following points: 1) isolation of a certain influence of the overviewed religion on Western philosophy and psychology; 2) a theoretical description of the practicality of Zen for modern Western society.

The purpose of this article is to figure out whether Zen is a relevant teaching for Western culture in the modern world. If so, where exactly this relevance is manifested.

Experimental

The proposed article uses philosophical analysis and the comparative method to understand and make sense of Zen Buddhism's relevance to contemporary philosophy and science. In our case, the comparative method is used to point out the similarities and differences between Zen and Western philosophical teachings, as well as their strong points, suitable for strengthening the Western approach in various fields, such as philosophy, psychology and education, and at the same time to warn against specific situations where Zen can be destructive to the subject who was supposed to benefit from the communication with Zen.

Results and Discussion

In the XX century, when Zen began to penetrate the West, it was compared with Western philosophical and psychological trends. If we look for analogues among Western philosophical movements, we can find certain similarities between original Buddhism and Epicureanism (Epicurus: "Gliding through life, do not lean on it", "By pleasure we mean not luxury and excess, but freedom from diseases of the body and suffering of the spirit"). Speaking specifically of Zen-Buddhism, the compared directions, first of all, were intuitionism mostly represented by Henri Bergson [2; 61], the philosophy of life of Friedrich Nietzsche [3; 211], and Martin Heidegger's philosophy [4; 109]. In psychology, such trends were psychoanalysis of the XIX and XX centuries [5; 300] and neo-Freudianism [6; 72].

Comparative studies have shown that Zen and Western teachings both in philosophy and psychology have much in common in details, but at the same time, they differ in essence — both in methods and results. Zen method uses various psycho-practices of religious origins while Western philosophy tends to use scientific or near-scientific methods; the result in Zen is liberation and peace, in Western philosophy — the search for truth.

Currently, in the XXI century, it is worth noting that Zen can help the various philosophical movements of the West, and these philosophical movements, in turn, provide material for the application of Zen. For example, in the philosophy of the subject, owing to Zen, it can be shown that where seemingly the subject and the object are equated, in fact, it is still possible to single out the subject — the subject as an addition to "the agent" of Vincent Descombes. It should be clarified that "an agent" is a semantic category indicating an active participant in a situation, performing an action, or exercising control over a situation [7]. In a sentence, agent is expressed by a verb. The agent's complement is a semantic subject with a passive form of the verb [8] — which is a noun. The agent's complement is usually associated with the possibility of active-passive transformation and with the active action of an animate actor [9]. For example, the sentence "Kodo Sawaki hugged Seungsahn" (both are famous Zen masters). This sentence must be put in a passive form — "Seungsahn was embraced by Kodo Sawaki". In this case, the agent is the verb itself (a specific action) — "was embraced", and the agent complement there is a noun in the form of a name "Kodo Sawaki".

Any enlightened person, in one way or another, uses language and, while describing a specific event, identifies a subject in the third person, which does not disappear anywhere, even if one does not use speech in this way (after all, the enlightened one performs an action). Thus, he shows the need for the concept of the subject as a complement of the agent with the help of language.

In addition, Zen Buddhism can serve well for such a branch of philosophy as hermeneutics. Zen koans (literally, riddles made for the Zen adept to experience satori — smaller personal enlightenment) and mondo (dialogues between the master and the student, leading to the latter's enlightenment) can serve as material for analysis and, thus, be reinterpreted using the techniques of this area. For example, mondo (a recorded collection of dialogues between a pupil and a teacher) can be seen not from the point of its sacred meaning, but from the point of the repetition of its parts in the Zen tradition, or from the point of view of the uniqueness of a particular incident, not necessarily even Zen one (e.g., Socrates' dialogues famously considered mondo).

Zen can also make a clear contribution to practical philosophy. Despite its contemplative orientation, it can still prepare the ground for action in objective reality owing to its psycho-practices, which, in this case, have propaedeutic traits, when the one who acts and the action itself become one.

Our reality has a dualistic nature. The substance that makes up objects and phenomena simultaneously exists in the non-material form of a wave and material particle shape. A particle in a waveform has no fixed position in space and time; it is simultaneously everywhere, distributed throughout the universe.

Everything we are is the end result of our thoughts. The Buddha said: “Mind is everything”. In Zen, the mind is the center of our reality. It serves not only as a simple part of said reality but also as its origin. The idea of the existence of the world outside the context of our consciousness, a world separated from the mind, is considered to be erroneous in Eastern philosophical tradition. Thus, it is considered that everything is the mind.

Einstein, who rejected quantum physics, co-authored a supplement to quantum theory in 1935 with scientists Boris Yakovlevich Podolsky and Nathan Rosen. Quantum entanglement is yet another weird quantum physics phenomenon that Einstein and his co-authors found. When two particles contact one another, they “become mixed up” and a unique state of connectivity develops between them. Now, regardless of whether they are at different locations inside the same room or the cosmos, when one of these particles is impacted, for example by measurement or observation, the second particle quickly and precisely imitates the behavior of the first one. In reality, “entangled” particles behave as if they were one thing rather than several objects, which might account for the odd interaction at a distance. Two particles are constantly linked, no matter where they are in time or space.

Only the force is the source of all matter (which causes vibrations of atomic particles and maintains the integrity of the microscopic solar system of the atom). The conscious mind, which is the foundation of all matter, holds this power. Werner Heisenberg, a well-known German scientist, postulated that just by looking at the atomic world, we have some impact on it. He concluded that it was impossible to know both the particle’s speed and its location in space at the same time. Even if an electron’s position is known with absolute certainty, its speed cannot be predicted. The basic uncertainty was what he named it. “Rather than observing nature as it is, we witness nature as it manifests itself to us via our method of questioning. The seen event is connected to conscious observation, which truly establishes where it belongs in the environment. The intellect that sees reality creates it.

It seems that Zen Buddhism works surprisingly well with modern physics achievements and theories.

In addition, existentialism as a philosophical trend can be enriched by Zen psycho practices (e.g., zazen, seated meditative practice) which help to live in this world of absurdity, contribute to the perception of the world as it is, not allowing to suffer from its alienation and meaninglessness. In some cases, the absurdity of this world can reach the so-called noogenic neurosis — a concept introduced by Viktor Frankl. Noogenic neuroses are the result of moral conflicts and spiritual problems [10; 242]. Beyond the mere coincidence of word resemblance, these Eastern ideologies and existentialism have many similarities. Ontology, the study of being, is something that both are interested in. Both look for a connection to reality that goes beyond the line between subject and object. Both would contend that man has become estranged from both nature and himself as a result of Western culture’s obsession with conquering and dominating the natural world. The fundamental reason for these parallels is that Eastern philosophy has never experienced the extreme separation of subject and object that has defined Western thought. Existentialism specifically aims to eliminate this duality.

For the various schools of thought, Zen can improve the following: antipsychiatry [11; 403], existential psychology [12; 157], and modern psychoanalysis [13; 33]. They can be enriched by Zen practices (koan, zazen) by introducing new methods of working with the patient’s mind, excluding their own theory, i.e., they will act as a support to existing psychotherapeutic practices.

However, besides the direct practices that will expand and deepen the psychological teachings under consideration, Zen in the theoretical part is weaker than them, and therefore it cannot improve them in any way. It can give a certain calming effect, because “One is All, and All is One”, which, to some extent, will help to work with anxiety, phobias and panic attacks due to disidentification with one’s own personality and identification with Other, but even in this case, complete healing without pharmacotherapy will be virtually impossible.

At the same time, it is worth noting that Zen Buddhism psycho practices in their essence can be used for various mental illnesses more acquired than hereditary in nature, for example, obsessive-compulsive disorder (OCD), discrete increased levels of anxiety, etc. However, there is a number of psychiatric disorders for

which these practices not only will be ineffective, but outright harmful. These are disorders more hereditary than acquired — bipolar disorder, nuclear psychopathies of various types, schizophrenia, etc. In this case, it is better to use pharmacotherapy with traditional the West psychiatric methods — cognitive-behavioral therapy, reflexology etc, due to the fact that they cannot be completely cured, but only, at most can be stopped (at least, science has not yet proved that people suffering from hereditary mental illnesses have been cured with the help of Zen psycho-practitioners). In other words, professing the principle of “*primum non nocere*”, it is better not to use Zen Buddhism psycho-practices in the presence of psychotic symptoms (delusions, hallucinations), suicidal tendencies and manic states.

In psychology, it is considered positive that the teaching of Zen contributes to the development of mental flexibility. A person who decided to get acquainted with Zen Buddhism and delve into it to better cope with life's adversities will definitely go through the acceptance that they (the person) is not the center of the Universe if the anti-egocentric insight did not occur before meeting this teaching. Also, one of the integral parts of revelation in Zen is the fact that although a particular person is not the “center of the Universe”, at the same time they are so inseparable from the universe that they are technically completely one with it. Proceeding from these two realizations, the elaboration of subjective judgment, which cannot be truly true, is automatically attached, which means that the adherence to principles, which are so inherent in neurotized people suffering from their own principles, disappears. All of these things are definitely positive in terms of resilience to stress.

The practices of Zen Buddhism can be useful both for emotional stress and as a support for self-development. Serious stress or even panic attack can be eliminated, for example, by ending the internal dialogue [14; 280]. This skill is acquired through meditation aimed at working with it.

Zen Buddhism is such a teaching that can provide working systems of worldview and practices that qualitatively improve the psychological state of a person. A person who has decided to bring Zen Buddhism into their life is likely to lead a healthy lifestyle, which means that Zen affects a representative of modern Western culture in a complex and positive way from a psychological point of view.

Speaking about the disadvantages, it is worth noting mysticism, which can often be found among people who promote Zen Buddhism. An esoteric approach to Zen not only blinds a person who has embarked on the path of seeking spiritual harmony but also hypothetically can lead to a totalitarian sect, which today is common and dangerous for mental health. Also, the doctrine of karma and samsara may be destructive, because it creates unnecessary illusions and expectations, but at specific moments, in the context of psychological comfort, the idea of karmic retribution and reincarnation can be useful (albeit probably not true).

In addition, the rudiment part of Zen for modern Western people is its ritual component, which makes Zen appear as a religion (religious cult and religious organization), and not something else (for instance, philosophy). Another such rudiment can be a strictly defined formal hierarchy within the system of religious institutions, which greatly inhibits the development of Zen Buddhism itself in the forms of exo-Zen and Globo-Zen [1; 133] and even authentic Zen around the world. In addition, Zen Buddhism can be referred to be a religion, but only in the broadest, most ambiguous sense. Buddhism as a whole, whether it be Zen, more conventional Hinayana, or Mahayana, is not a set of beliefs and rules that we must accept and follow. Instead, it is a technique for altering our perceptions and transforming awareness. It is more empirical and experimental now. Zen Buddhism takes a step further by emphasizing direct, non-verbal experience as its fundamental tenant rather than a body of doctrines, theories, or moral precepts. Zen's actual focus is on fostering awareness growth through the Buddha's intellectual teachings and discourses. Only this, not a collection of ideas, should have an impact on how modern thought develops.

Conclusions

Through these various peregrinations, the discourse of Buddhism and Science has survived from the nineteenth, through the twentieth, and now into the twenty-first century. In the period after the Second World War, this science was displaced by Einstein's theories and “original Buddhism” was displaced by Zen, especially as set forth by D.T. Suzuki. The focus turned from cause and effect to relativity and from the law of karma to “interdependence” through creative readings of Nagarjuna's statements on *pratyasamutpada*, “dependent origination”. In more recent years, expositions of emptiness and quantum physics have continued (although now drawing on Tibetan interpretations of Indian Buddhist doctrine) with a new element added: the relation of Buddhism to cognitive science, especially through laboratory investigations of the effects of Buddhist meditation on the brain. Thus, in each of its periods of conjunction with science, a different form of Buddhism has been called upon to play its part.

However, Zen Buddhism and science are different. In the scientific method, at least in its idealized form, reality or truth has not yet been discovered; hypothesis and experiment are employed to arrive at a truth that is at the time unknown, or at least unverified. That truth can change and has changed many times over the history of science, with a new truth sometimes refining an old truth, sometimes completely replacing it. The image is one of augmentation and revision, moving toward an ever-receding horizon of omniscience. Then, Zen Buddhism is profoundly retrospective, looking to the past to understand the present, and thereby secure a haven safe from a hazardous future.

Thus, we conclude that Zen is a teaching relevant to modern Western culture represented by its sciences, philosophy and psychology in the XXI century. Although such a tool should be treated with caution, it cannot be denied that the dialogue between Zen Buddhism and science continues.

References

- 1 Кравченко В.В. Экзо-дзен как суррогат японского дзен-буддизма в современном российском масскульте / В.В. Кравченко // Философский полилог: Журн. Междунар. центра изучения русской философии — 2017. — № 1. — С. 126–140.
- 2 Бергсон А. Вопросы философии и психологии: Собр. соч.: [В 5-ти т.]. — Т.4. / А. Бергсон; пер. Б. Бычковского, В.Флеровой. — СПб.: М.И. Семёнов, 1914. — 232 с.
- 3 Ницше Ф. Полное собрание сочинений: [В 13 т.]. — Т.2. / Ф. Ницше; пер. с нем. В.М. Бакусева, Ю.М. Антоновского, Я.Э. Голосовкер и др.; под общ. ред. И.А. Эбаноидзе. — М.: Культурная революция, 2011. — 672 с.
- 4 Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Биbihина. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
- 5 Зигмунд Фрейд: Психоанализ и русская мысль / З.Фрейд; сост. В.М. Лейбин. — М.: Республика, 1994. — 384 с.
- 6 Фромм Э. Дзен-буддизм и психоанализ / Э.Фромм; пер. А.Гроссман. — М.: АСТ, 2011. — 160 с.
- 7 Определение агенса [Электронный ресурс]. — URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%81>. (Дата обращения: 15.02.2022 г.)
- 8 Определение дополнения к агенсу [Электронный ресурс]. — URL: <https://studopedia.info/10-56486.html> (Дата обращения: 15.02.2022 г.).
- 9 Дополнение и его формы. [Электронный ресурс]. — URL: https://referatwork.ru/category/svyaz/view/420843_dopolnenie_vidy_dopolneniy_i_sposoby_ih_vyrazheniya (Дата обращения: 15.02.2022 г.)
- 10 Франкл В. Доктор и душа: Логотерапия и экзистенциальный анализ / В. Франкл; пер. с нем. Л.Сумм. — М.: АНФ, 2017. — 338 с.
- 11 Власова О.А. Антипсихиатрия: социальная теория и социальная практика: моногр. / О.А. Власова. — М.: Изд. дом Высш. шк. экон., 2014. — 432 с.
- 12 Франкл В. Человек в поисках смысла / В.Франкл; пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуш и Е.В. Эйдман — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
- 13 Лакан Ж. Семинары. Кн. 11: Четыре основные понятия психоанализа (1964). / Ж.Лакан; пер. с фр. А.Черноглазова. — М.: Гнозис/Логос, 2004. — 304 с.
- 14 Капло Р.Ф. Три столпа дзен / Р.Ф. Капло; пер. С.Е. Рысева. — М.: Либрис, 1996. — 480 с.

Ф.Н. Зиятдинова, Р.О. Ким

Қазіргі философия мен ғылым үшін дзен-буддизмнің практикалық маңызы

Мақала заманауи батыс философиясы мен психологиясы үшін дзен-буддизмнің өзектілігі мәселесін қарастырған. Батыс философиясы мен психологиясы саласында дзен-буддизм тәжірибесін іс жүзінде қолданудың нақты мысалдары көрсетілген. Заманауи батыс философиясымен және психологиясымен әрекеттесу үшін теріс немесе рудиментті деп санауға болатын дзен-буддизмнің осындай ерекшеліктері бар. Жалпы, мақалада дзен-буддизм қазіргі заманғы адамға практикалық қолданылуын анықтау мақсатында талданған, оның негізінде батыс философиясы мен психологиясы ұсынатын философиялық бағыттың қазіргі заманғы ғылым үшін өзектілігі туралы қорытынды жасалған. Дзен —XXI ғасырдағы оның ғылымдары, философиясы мен психологиясы тұрғысынан қазіргі батыс өркениетіне қолданылатын ілім. Дзен құралдарын ақылмен пайдалану маңызды болса да, ғылым мен дзен буддизмі әлі де диалог жүргізіп жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Дзенді қолдану әлі де философия үшін өзекті мәселе болып қала береді.

Кілт сөздер: қазіргі батыс мәдениеті, шығыс ілімі, шығыс философиясы, дзен-буддизм, зазен, мондо, коан, психопрактика, білім, иррационализм.

Ф.Н. Зиятдинова, Р.О. Ким

Практическое значение дзен-буддизма для современной философии и науки

В статье рассмотрена проблема актуальности дзен-буддизма для современной западной философии и психологии. Продемонстрированы конкретные примеры практического применения практик дзен-буддизма в сфере западной философии и психологии. Отмечены такие черты дзен-буддизма, которые можно считать негативными или рудиментарными для взаимодействия с современной западной философией и психологией. В целом, в статье производится разбор дзен-буддизма с целью определения его практической применимости современным человеком, исходя из чего сделан вывод об актуальности философского течения для современной науки, представляемой западной философией и психологией. Дзен является учением, применимым к современной западной цивилизации в лице ее наук, философии и психологии в XXI в. Даже если важно использовать инструменты дзен с умом, нельзя отрицать, что наука и дзен-буддизм все еще ведут диалог. Различия в особенностях и возможное использование дзен в науке все так же остается актуальным вопросом для философии.

Ключевые слова: современная западная культура, восточное учение, восточная философия, дзен-буддизм, дза-дзен, мондо, коан, психопрактики, образование, иррационализм.

References

- 1 Kravchenko, V.V. (2017). Ekzo-dzen kak surrogat yaponskogo dzen-buddizma v sovremennom rossiiskom masskulte [Exo-Zen as a surrogate for Japanese Zen Buddhism in modern Russian mass culture]. *Filosofskii polilog: Zhurnal Mezhdunarodnogo tsentra izucheniia russkoi filosofii — Philosophical Polylogue: Journal of the International Center for the Study of Russian Philosophy*, 1, 126–140 [in Russian].
- 2 Bergson, A. (1914). *Voprosy filosofii i psikhologii: Sbornik sochinenii* [Questions of Philosophy and Psychology: Collected Works]. (B. Bychkovskii, V. Flerova, Transl.). (Vols. 1–5; Vol. 4). Saint-Petersburg: M.I. Semenov [in Russian].
- 3 Nietzsche, F. (2011). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete collection of works]. (V.M. Bakusev, Yu.M. Antonovskii, Ya.E. Golosovker, Transl.). I.A. Ebanoidze (Ed.). (Vols. 1–13; Vol. 2). Moscow: Kulturnaia revoliutsiia [in Russian].
- 4 Heidegger, M. (1993). *Vremia i bytie: Stati i vystupleniia* [Time and Being: Articles and Speeches]. (V.V. Bibikhina, Transl.). Moscow: Respublika [in Russian].
- 5 Leibin, V.M. (Ed.). (1994). *Zigmund Freid: Psikhoanaliz i russkaia mysl* [Sigmund Freud, psychoanalysis and Russian thought]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 6 Fromm, E. (2011). *Dzen-buddizm i psikhoanaliz* [Zen Buddhism and Psychoanalysis]. (A. Grossman, Transl.). Moscow: AST [in Russian].
- 7 *Opredelenie agensa* [Definition of Agent]. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%81> [in Russian].
- 8 *Opredelenie dopolneniia k agensu* [Definition of Object to agent]. Retrieved from <https://studopedia.info/10-56486.html> [in Russian].
- 9 *Dopolnenie i ego formy* [Object and its forms]. Retrieved from https://referatwork.ru/category/svyaz/view/420843_dopolnenie_vidy_dopolneniy_i_sposoby_ih_vyrazheniya [in Russian].
- 10 Frankl, V. (2017). *Doktor i dusha: Logoterapiia i ekzistentsialnyi analiz* [The Doctor and the Soul: Logotherapy and Existential Analysis]. (L. Summ, Transl.). Moscow: ANF [in Russian].
- 11 Vlasova, O.A. (2014). *Antipsikhiatriia: sotsialnaia teoriia i sotsialnaia praktika: monografiia* [Antipsychiatry: social theory and social practice: monograph]. Moscow: Izdatelskii dom Vysshei shkoly ekonomiki [in Russian].
- 12 Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla* [Man in search of meaning]. (D.A. Leontev, M.P. Papush, E.V. Eidman, Trans.). Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Lakan, Zh. (2004). *Seminary. Kniga 11: Chetyre osnovnye poniatia psikhoanaliza (1964)* [Seminars. Book 11: The Four Basic Concepts of Psychoanalysis (1964)]. (A. Chernoglazov, Transl.). Moscow: Gnozis/Logos [in Russian].
- 14 Kaplo, R.F. (1996). *Tri stolpa dzen* [Three Pillars of Zen]. (S.E. Rysev, Transl.). Moscow: Libris [in Russian].

Б.Е. Колумбаев*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: biseke46@mail.ru)

В вертикали самопознания - к бытию из ничто

В статье часть книги «К ТВОРЧЕСТВУ...», в которой переосмысливаются время и пространство в хроно-топосе человека, в которой он представляем во вселенском состоянии с приоткрывающейся душой во встрече времени оттуда–сюда, заявляется и манифестируется, что душа в духе опосредствует разум в «ничто» и из «ничтошной точечности» человек раскрывается, возвышаясь в душевно-духовном самостоянии. В ходе проводимых исследований человеческое было выявлено как промежуточное состояние общественного человека, данное в деятельности, общении, творчестве и определяемое борьбой со временем в общении, совмещением абстрактного Я и конкретного Другого в творчестве. Человеческое фиксируется и как духовное единство человека, наряду с закрепленным в общественных отношениях формальным единством, которое отстает от становящегося многообразия индивидуальностей. Была выявлена необходимость теоретического смещения от внешней ограниченности к внутренней (субъектной, индивидуальной, уникальной) беспредельности, мировоззренческого преодоления случайного индивида в свободной индивидуальности. Предназначение человека, таким образом, усматривается обратно к познанию в мире сем. Оно, конечно, подмечается в самопознании как он «не есть» из вечности, но как таковое открывается во вдохновении с испытываемым возвращением к ней в конечной истине души из заблуждений наяву и предупреждений во сне. Постигание времени открывает возможности для человека в пространстве, которые достижимы в этом мире. Они и реализуются в свободах, а исключительно как свобода воли.

Ключевые слова: хроно-топос, человек, время, пространство, творчество, самопознание, душа, третий человек, философия человека.

Введение

Не надо забывать о самопознании, если даже невольно забылось, что то же естественно от души к творчеству...

А все дело в том, что вселенская рефлексия на себя в душе, в самопознании должна иметь место, отсылает в самозабвении из ничто к творчеству, посылая в нем бесконечно к вечности. И это в той же мере измеримо, в какой обратилось на себя в пустоте бытия, чтобы обрелось бытие вселенское из ничто. Что, впрочем, и называется «свободной индивидуальностью в идеальной тотальности» человека от рода в гениальности творчества. Самопознание в непосредственности (осуществления) из окружающей среды в ее телесности или пустоте пространства в интересубъектности, или трансубъектности, в полой субстанциальности вещной или разумной тотальности и т.д. есть «свербящий ад» (В. Яковенко), а потому оно, по возможности, и осуществляется к творчеству из ничто. Когда кругами подступа к себе (в повседневной обыденности) из всего остального мира и выбирается отсюда–туда в душе к духу, подбираясь к нему ансамблем, хором, гармонией голосов из душ, в круговерти заблуждений ее со встречами в разговорах из слов друг другу и языка контекстного друг от друга (во всем «естного» текста) в текстualityности вообще мира сего, снизу–доверху, который «автоматически» и круговращательно, поэтично и уровенно-сверхуровенно читается, чтобы надрываясь в дыхании и спотыкаясь вещно, все же облегчится во облегчении из отрыва творчества в конце концов как субъект-субстанциальном прорыве уже в познании, но в вертикали самопознания к бытию из ничто.

Самопознание должно быть вселенски перспективно для творческого освобождения, от себя в душе во вселенском же предназначении человека. И собственно поэтически об этом и заявляется, предъясняясь в стихо-творении отсюда–туда. Но обратно осознается из музыки как в ничто из вселенской судьбы, вселяющейся в душу до ее разрыва на нет, но все же до ничто, при этом не доставая, а предупреждая во человечестве (органно, гармонично-трагично) о необходимости сохранения души, даже если она отдается в том до ничто, чтобы сохранится?! Вроде в духе творчества для душ?!

* Автор-корреспондент. E-mail: biseke46@mail.ru

Так что, если подлинный голос может быть и отсюда–туда, и оттуда–сюда (в конце концов), то время как свет – в мире остального из самостояния человека преломленно, во цветах из художествен-

ного очарования предстает: . Поэзия играет с трагедией в духе музыки. То есть душа поэтична, а дух музыкален, поэтому и диалектика творчества есть душевно-духовная диалектика. Если вообще диалектика на что-то еще годится?! Но она кажется в том и сохраняется в своей символической ценности, что позволяет внять творчество во всем его вселенском размахе из душевно-духовных измерений?

Художнику глазами слышится; в поэзии слышится то, что видится, а в музыке (глубокой) видится то, что слышится свыше до привидений в себе?

Одним словом, самопознание всегда посредственно и сподручно из сего мира для творчества. Но (именно поэтому) достаточно ли его, если (тем более) оно из познания мира внешнего есть обращение на себя вроде? И оборачивается при этом от чего?

Без самопознания не обойтись никак, это понятно. Но откуда знать, что оно из вселенской рефлексии осуществилось в творчестве? Только постфактум из самого творчества? В предметности его воплощения-возвращения из душевно-духовных порывов-отрывов отсюда–туда? Как бы в определенности бытия из со-знания? В сознанием определенности бытия, о чем назойливо-настойчиво из вселенски-всесветного упрямства твердилось в «философском идеализме»? Параллельно с обратнo-противоположным в «материализме» положением-решением основного вопроса философии о том, что «бытие определяет сознание» и именно оно «первично...»?!

Неужели до сих пор философская мысль бессмысленно-отрешенно от мудрости, вне мудрости, но лишь в потугах к ней билась вокруг творчества, на самом деле из самостояния человека, не понимая его в творческом самостоянии?

А все из-за отсутствия культуры и наличия цивилизации в унылой и тупой пространственности и безвременьи в мнимой «одновременности» из разновременности ее-то, как раз и в самый раз, по существу в со-временности всякий раз и продолжающихся до сих пор «разах», дошедших, доташившихся, дотянувшихся до XXI века?

Были перевалы — перепады с ног на голову человека в человечестве, провалы — возрождения религиозно-светские, материально-духовные, а тут еще подоспело Просвещение, а вслед за ним и НТП, и все теперь — приехали, подступились к «концу света» во мракобесии цивилизационном человечества из вселенной, когда оно ощутило себя в самодостаточной скорлупе современной глобальной замкнутости на себя? До-центробежилось к тупости в разуме из всего этого мира под «носом головы»?!

Так что, и «язык» — с «головой» подошли к окончательному разрыву для раздвая из мира сего как вполне доступного научно-технически во владение им в себе и для себя в человечестве.

Самостояние человека, едва наметившись в культуре «истончилось-уточнилось» настолько, что оно, сдается уже, оборотилось «мимолетным мгновением» или видением в привидениях из сна?

Неужто это из самопознания в познании внешнего мира выжалось до «дольней лозы прозябания», о чем грустил про себя уже А.С. Пушкин? При всей его радости от «духа Просвещения»? Потопился Александр Сергеевич, относительно прогресса в познании или он еще не мог догадываться о самом «прогессе» как размазывании человечества по миру сему в распространении разума как логически-автоматически-физически рассудка в его возможной вообще распространяемости?

Но если свернуться из этих размышлений, то вокруг творчества и не должно быть досужих разговоров, а для этого и надо... чтобы подоспела мудрость к одновременности в разновременности отсюда–туда из отсюда–туда. И это-то и значит, что должное быть осеняется из возможного как, для чего и во имя чего быть? Бытие определяет со-знание должным образом, чтобы оно моглось человеку вселенски из сознания в ничтожности человека? Вот вся мудрость, но которая испытывается в любви к совершенству. А это всегда открытый вопрос в самостоянии человека из точности бытия в существовании среди других, в восклицании из искусства в культуре под небесами и в бесконечности вопрошания о самом себе перед вечностью от вселенной, что он есть на самом деле в этом мире как он «есть» в нем, будучи никогда «еще не есть...» в смелости к тому, чтобы быть, несмотря ни на что из познанного в самопознании: «...!?».

Методология исследования

Методической основой статьи выступает совокупность методолого-теоретических принципов и направлений в исследовании феномена творчества. В определении данного исследовательского вопроса автор применяет следующие научные принципы: объективность, единство, систематизированные принципы, а также компаративистские, исторические, герменевтические исследовательские методы.

Результаты и обсуждение

Одновременность в разновременности (ножницы должного и возможного) и выдерживает мудрость всетерпимости человека от человечества. В ней он не только открывается, приоткрываясь как всегда и было из познания в самопознании (начиная с Сократа) на мир сей, а раскрывается из ничто на вселенную, притом что и не отрывается в себе человеку в ней от человечества, а испытывается в нем же во вселенском состоянии самостояния из вселенности самой вселенной — через весь мир сей в наличной представленности его из познания в самопознании, с поддержанием его над собой в возвышенном опосредовании оттуда–сюда для отсюда–туда во представлении — воображении на границы сумасшествия, но с сохранением разума в том.

И опосредованию теперь кажется надлежит-подлежит информация? Чтобы из человечества ро-

дился человек: . Как из круглой земли откусилось в ней в отпуске к допуску под вопрошание перед вечностью, что же он есть и может быть во представлении человеческого от человечества в себе? Как вообще поступить с собой в этом представлении? Что же ему делать предстоит теперь, представши освобожденно-рожденным?

Но это, наконец-то, и будет вселенским состоянием в полнейшей раскрытости из универсальности и открытости из уникальности между небом и землей, от звезд над головой и от Земли-Матушки как планеты, но не рядовой, а из Зелени Голубой, т.е. Голубо-Зеленой оттуда–сюда.

Это рожденное в человечестве и от человечества представляемо-выставляемое отсюда–туда существо и есть, наконец-то, Третье Существо Человека в его имманентности-трансцендентности, субъектности-субстанциальности, ну а по творчеству уникально-универсальное существо человека как такового. По творчеству он (человек) перестает быть мимолетным видением или к мимолетному видению устремленное промежуточное существо как в стороннем присутствии наблюдательное в он-существо. Или как в познании, выдерживая объективность подхода, должен сдерживать себя в субъективности. Ну, а в повседневности мелькать, мельтешить между собой и другими стихийно и не отдавая в том себе отчета в рефлексии мыслей, а лишь автоматически-механически снуя челочно в междусубъектности. Это все «третий человек».

А догадался об этом, что был сон об объявлении войны и предупреждении о том к готовности. Затем была семейная неурядица...и опять война?! Некоторые отправились — направились на помощь. Я вернулся и застал на крыльце дома вновь нелады в семье... С призывом к освобождению — возвращению?!

Потом реальное событие. Накануне, после лекции, обыскался с ключом на кафедру и стал стучать-барабанить в дверь. Сбоку заметил Б-ва, болтающего с Ж-вой. Он подошел и, открывая дверь, сказал: «Ты себе по голове постучи!» На что я ответил: «Это ты себе по голове постучи, козел, стоишь и ля-ля...»!

Все это, сдается, и было намеком на «третье существо», в коем я сам и предстал, в этих снах как о войне, так и относительно в чуждости к своей жене, а тем более и явно в ситуации с Б-м, но тут даже яснее ясного, когда он сказал: «Ты себе постучи по голове!» Стало быть, в «третьем существе человека» и выступает теперь спросонья после вчерашних умозаключений по «творчеству о самостоянии» из философского осмысления «по мудрости» (см. выше)?! Нет худа без добра! Как из сна, так и с яви получается вообще-то!

Третий человек многомерен как от ничто до вселенной, так и элементарно на каждом шагу во присутствии из этого мира. Причем, если эти шаги просто проходятся (без усилий, хотя они тем не менее должны прикладываться физически) в переступании через ничто, то в беспределе вселенской ничто и выпирает, подпирая явно из телесного нечто в самостоянии к небесам. То есть ничто из творчества явно телесно и отправительно в том к возвышению отсюда–туда до отрыва, но по сути безотрывно в чувственно-сверхчувственной, протянутой натянутости в подтянутости-вытянутости из ничто в нечто на все, что можно себе вообразить из вселенной в мире для себя.

Результат творчества — это начало конца «третьего человека» как вообще в совершенстве достижений из творчества в завершенности человеческого в человеке. Которое до этого гуляло по свету в стихийности заблуждений из души в духе среди других в особенности как себе подобных в разуме, взламываясь и корёжа в судьбе, но никак и не избавляясь от нее, а лишь корчась из нее, будь она неладна?! А впрочем, и в благодарность ей, так как без нее и не было бы меня!? Во всей моей психее и кривизне, проявляемой всегда и повсюду из жизни в присутствии среди других до самой смерти в упокоении души?! Только вот, творчество-то уже и может успокоить душу, не успокаивая лишь по-смертно, а в предвечности перед вечностью? Что и происходит от ленно-ленивой жизни в проявлении ее всего лишь к физически смертному концу, где душа автоматически и успокаивается, без прикладывания на то метафизических усилий [1].

Творчество поэтому и есть успокоение души на уровне достижений из этого мира в высшей инстанции со-вести. Перед ней отчитывается из творчества человеку как третьему существу. Из этого мира — от промежуточности его в нем и до «самостояния» под небесами, которое и есть «залог величия» его (А.С. Пушкин).

По нашему соображению, это завершенное состояние из совершенных достижений в совершенстве — в потугах, позыам в исполнении призывов оттуда–сюда к совершенству.

В творчестве человек совершенно в совершенстве перекрывает (завершает) в безусловно окончательной раскрытости (с намеками-символами на абсолютность) из ничто на все. Между ничто и все по творчеству третьего существа человека уже нет, а есть сам человек душевно-духовный. Из души пронзительный, проникновенный в сокровенности, в духе настезь раскрытый в бесконечности — из разумности — перед вечностью.

«Совершенное не бывает завершенным» (И. Гете). Нет, бывает, герр Иоганн! Только это не Венера Милосская с отбитыми руками, а совершенная раскрытость человека из одинокого брожения среди себе подобных в ненахождении себя в них, а нахождении из-под-небесия к занебесию в завершении дел из мира сего на уровне со-вести вселенского существа в себе и для себя от третьего Мы в Я (символически в призыве), из человеческого в человеке (которое и, завершаясь, совершается, если, даже совершаясь, и не завершается).

И это не обязательно полет-вылет в космос. Потому что это всего лишь физика. А человек метафизичен. Ему теперь и тут же подавай — как на духу. Чтобы, во что бы то ни стало, сбывалось. О чем он тайно и лелеет всегда в надеждах, а особенно во сновидениях, когда зовется от души в теле, не вмещаясь в нем из сего мира. Во сне-то мы и летаем, потому что в нем и упираемся в кошмарах. Вероятно, так и раскачивается метафизически в них к необходимому до невозможности отрыву-подъему отсюда–туда к свободам на вселенские просторы и по существу своему как всего лишь третьему в этом мире среди других в равенстве себеподобия.

Ну и постмодерн, и никак отметившись по-структуралистски из структурализма таким-то образом в третьем существе человека, не мог и не может до сих пор справиться в том же, на что он и набрел стихийно и невольно, отчаянно в ломке традиционности в самой стихийности и суматошности, неопределенности и неудержимости и т.д. этого феномена (в феноменальности) человеческого в человеке? В общем постмодерн в постмодернизме споткнулся до провала в «третьем человеке» из XX века, как уже начавшейся глобализации в информационных трансформациях из междусубъектного мира людей в цивилизации от культуры. Ну, да и это началось с майских событий 1968 года, когда взбунтовалась молодежь с ее лозунгами: «Мы не хотим жрать труп, культура мертва!» А там далее и после все более отпады, до сих пор продолжающиеся от культуры...?

Ну, а в целом, постмодернизм, и постмодерн тоже под основой его, не то что после модерна следует в исторически линейном времени как из той же самой повседневности в новации, а то что надстраивается сверх или поверх модерна в его дырявости и законченности из старения, прохудения или подстраивается под модерн, не в силах и невозможности уместится-поместится в модерне, из того что в результате распада его получилось в центробежной разбрасываемости и выбрасываемости на задворки истории. Отсюда не случайно и обращение представителей постмодернистской элиты на Восток к дзен-буддизму и даосизму относительного того же языка, который на Западе вроде как уже изжил себя в рациональности или точнее кончился на рационалистской службе, используя как рабочий, то есть сподручный, инструментальный язык вообще, в познании годный до сих пор для установления мировоззрения.

«Пост» — это совсем даже «не после», как бы и не силилось таким образом представить самим постмодернистам ситуацию в культуре западного общества. Но осознания этого не хватает от того,

что «рубится сук», на котором постмодернисты и восседают. «Конец искусства», как и «смерть автора» (а хлеще: «дадаизм», «игра», «анархия», «привидение», «шизофрения», «ирония» и т.д.), — это конец центрированного искусства по меркам Европы, достигшего всех возможных высот именно на Западе, «смерть автора» — это смерть расхожего автора в европейском обществе, от письма через книгопечатание до информационного блогерства добравшегося и доставшего себя в том как писателя (и всякого творца в товарной творности) в глобальной распространяемости его произведений «без сучка и задоринки» по всему свету. Он кончается в своей тиражируемости из беспредельности в сем мире, поскольку и сам этот мир кончается как послушный к повелениям из разума, даже в чувственных одеяниях как было в прошлом. И это просто конец разумности в себе подобии человека, как и вообще во всех остальных, отсюда вытекающих и подсекающихся концах-постах.

Постмодерн — это намек на то, что свыше решимо для культуры в ее тупиках из мира этого, в котором и бредится теперь к сверхвозможным выходам из себя в ничто человеку от разумности к чувственно-сверхчувственному. Возможно, это будет нечто вроде «дао» или «душа из самого духа» как душа в духе (душа=дух)? Но на Востоке все же не будет хватать человека, в смысле человеческого в человеке, как бы в том не изошрялось постмодернистам в признательном копошении из восточных традиционных установок. И Западу надо сказать спасибо за проблему человека, которая перекочевала туда от евразийских мыслителей постреволюционно, как в том же В. Бердяеве и других философов?! И напряглась до предела за весь XX век, чтобы разразится, не разрешаясь постмодернистски — скандально? Даже претенциозно для всего современного общества во глобализации из информационного опоясывания и паутинного перекрытия — перемыкания из Интернета над разумом в головах людей в их же обособлении всесветном друг от друга.

«Дао» не случайно привлекает к себе внимание из постмодернизма, где-то там в поднебесие разрешима проблема человека отсюда–туда? Но разрешима в отрешенной завершенности из творческих достижений в совершенстве их отсюда–туда по вселенскому предназначению человека как раз в том. Но и из этого великое дело творчества — не в отлете отсюда–туда, а в возвращении оттуда–сюда, т.е. в претворении творчества, коли оно уже случилось или было уже случаем события из прошлого в истории. Поэтому и Лао Цзы, и Конфуций, и Будда из прошлого, в котором они могли состояться, но по должному и не могли, поэтому и не состоялись фактически, теперь по глобализации из информации их пора настала к актуализации из подлинного времени оттуда–сюда. Они просто были преждевременны относительно того безвременья, в котором они и пробавлялись как бы временем тогдашним, которое текло все своей чередой событий. Разве только Великая Китайская стена их оправдывает, к которой они, конечно, и не имеют никакого отношения, но все же им как-то так укрепилось утвердилось косвенно в Под-небесии?

Но впрочем, ведь подобные мыслители были в свое время и в Европе? В чем тогда дело? Почему к «машине» обращается за вспомоществованием? Не опять ли дело в «проблеме человека»? Которая рациональным Западом отодвигалась из научного рассмотрения на «задворки истории», даже при так называемом научном подходе к ее решению? Или именно в научном как объективном решении она и не решалась, а заслонялась рациональными шорами в глазах как из точки зрения и даже во все новых варьирующихся, нескончаемых до сих пор точках зрения. Ну были мистики, были и рационалисты и волюнтаристы и т.д. Была художественная литература, кроме науки, была вообще культура, которая потрясает до сих пор человечество относительно человеческого в человеке. «Быть или не быть?» — одно чего стоит у Шекспира, на который, кстати, он сам и не дает ответа как и должно быть в том, что следует ожидать, не ожидая от философских *размышлений в вопрошании из искусства культуры*.

Мудрость приходит на помощь разуму

Иллюзорное (линейное) время сворачивается на нет до ничто, в пустом пространстве круговерти будничных повторов. Так оно и должно быть воистину из творчества в касании мирам иным из этого свернутого в себе мира под небесами. Но иллюзия протяженности (этого времени) эмпирически держит в цепях современности как вообще пространственной современности из четырех сторон света, сведенных в створках (двух сторон) из прошлого и будущего.

Иллюзия времени до пустоты вроде, субстанциально пространна в пространстве родовой самоорганизации, с фундаментальным обоснованием и перекрытой крышей общежития в «доме бытия», то есть в языке уже? Так и успокаивалось в душе из духа превышения себя над родом (вроде от рода).

Отрыв, разрыв и прорыв из иллюзии времени поэтому всегда был не «чуть-чуть творчеством», из тотальной пустоты бытия родовой жизни (в присутствии из отсутствия) совершаясь, он заведомо опирался на всеобщее (обще-родовое) равнодушие в духе из героизма (в подвиге) одиночки, на то

избранного в собственной душе из всеобщностной и мятежной стихийности духа, к тому чтобы им уложилось в страдающей душе (которой «за всех обидно»)...

Время гасилось к опыту и тем самым опустошалось пространно из эмпирической доступности как лежащего под ногами времени на дорогах земных, начиная со следов, колеи и кончая современными коммуникациями до небесных сообщений в сообщаемости отсюда–туда из отсюда–сюда.

Такое иллюзорное время, которого на самом деле не было никогда, но оно всегда было, как это ни парадоксально, во всей писаной и неписанной истории — эмпирически, конечно. А потому и периодически кончалось, то есть по эпохам исчерпывалось. Время было, чтобы не быть в нем человеку из человечества?! [2].

И революции были катастрофическими — в отвращении от пустоты родовой жизни, «в общем довольствовании» от общего в жертвовании душ из одиночества. Но устанавливалась власть частного в разведении к люфту, допуску мерному, законному под видом общей справедливости, формальной истины в показательной правде, из слов составляемой и прописываемой к предписанию и обязательному исполнению всеми представителями из рода *homo sapiens* и баста.

Но именно из того, что время периодически кончалось и взметывалось вверх от рода человеку, одновременно с установлением иной эпохи (*epoche*) — воздержания к сдержанию в пространстве сего вновь обозначенного в границах-пределах-измерениях мира в со-держательности из формальных допусков к жизне-существованию (в полисе, государстве, империи и т.д.).

То есть это как раз одновременность разновременного, поскольку одновременность бытия отсюда–туда и отсюда–сюда постигалась, достигаясь творчески — в предтечности расплыва, расползания, распространения в претворении (из душевно-духовных достижений) к сдержанию на том в формальной со-держательности эпохи. Так что, по эпохам как-то так «тащилось и не пушалось»?!

Но все-таки выбиралось из иллюзии времени, при всей его жесткой предзаданности в физическом течении от прошлого через настоящее к будущему — к подлинному (роковому) времени, открывая его отсюда–сюда, из «нет» времени к «есть» времени, в пустоте пространного пространства до (чувственно невоспринимаемой) престранности его (для души) в отношениях меж собой из разума в со-знании бытия, которое никак, далее сверхразумно (в духе) не хочет раскрываться само по себе, хоть «кол теши на голове», тресни в ней из самопознания, но что и достигается, настигаясь в постижении из творчества всемирно-вселенски, и с «богом в душе», кстати, тут же, что для религии очень даже легко схватывается, а для философии — нет до сих пор, несмотря на Платона, да и на Гегеля тоже?!

История преходяща, пусть и с «эпохами», «упадками и возрождениями», «реформами и революциями». Она есть протянутая в иллюзорности времени обычного до невозможности в беспредельном натяжении на разрыв, что теперь кажется становится глобально понятным из информационного конца времени. Время скручиваясь, скрутилось до всемирного затмения в разуме от души человека, оно завязалось (связалось) окончательно на роду человеческом, над человеком в человечестве, будучи пустым в пространственных связях из средств информации. От того и страдалось душе в телесных связях как общественных отношениях, ей невмочь быть наряду, сравнительно с другими душами, так же как и она будучи в телах. И только в нем не разговорно — жестикулярно, мимикой, звуками — сообщающихся друг с другом в дольном ничто как нейтральной общественности из рода в себе.

Единственная отрада вместе со страданиями от этого в душе, но с надеждами на открытие отсюда–сюда — это сновидения, в которых время и снится, встречаясь уже отсюда–туда в забвении до самозабвения телесного. В них мы от рода междумирны и даже порой средостеничны в пересечении отсюда–туда мира сего, вместе с ним раскрываясь в подъеме от души в духе. Но это редкие в вещании отсюда–сюда из вечности сны и даже при всем этом не принимаемые к осмыслению, учету в разуме наутро, при ясном дне, перед которым душа сникает и вновь погружается во «мрак всесветности» из внешнего мира, в себе уберегаясь, конечно, в своей тайне несказанности вне себя напрямую, в разговоре из слов разговариваясь, проговариваясь и как бы в том, ни с того ни с сего навязываясь не к месту и неуместно среди других в разумности таких же человеческих существ. Днем-то торжествует разум. Да, впрочем оно так и должно быть. Мало ли, что может присниться. Но если во сне приоткрывается без ясного раскрытия из ведений в нем, как же быть при этом уже и отсюда–сюда, это как бы «полу-отсюда–туда», не достающая до времени, но всего лишь «царапающая по пространству» из эмпирии душа в бездуховной немощи, она хотя и просматривает, усматривая и переживая в опыте случившегося иной мир во времени вещания-предписания к переможению мира всего, но вот тут-то и наступает бессоница размышлений в сумраке ночи из стиснутости в престранных обстоятельствах из воображаемого, представляемого и видимого в очевидности пространства сна!?! Сон — посредник в

междумирья, приоткрывания нечто в намеках отсюда–туда, требует в своем стихийном опосредовании и еще душевно-духовного опосредования как ото-разумного уложения в уме, чтобы наступила случаем одновременность в истине бытия как самостояния человека во вселенском состоянии из состоятельности творчества.

Бессоница мучает к неперемennomу и тут же возвращению, если все-таки поднялось отсюда-туда в приподнятости раз-решения из разумности всеподобия, чтобы убедилось что вообще освободилось из мира сего в себе и для себя!?

Видимо (во сне) и поднимается условно, в завязке из времени линейного:, во взваливании на себя из души, во разуме познанного, во разуме, что из духа творчества отпустилось к долу мира сего, в его пустоте из ничтожности ничто в точности обретаемого отсюда-туда из оттуда-сюда? Вселенски определяясь в нем?

Уложить-то нужно мир сей в его «разъятии на труп, чтобы поверить алгеброй гармонию»? Ему выносится «приговор перед небесным судом»?

И бессоница, спится-не спится (уже не снится) к ничто. То есть в ней тянется не ко сну в душе, а ко сну телесному как убитому, чтобы уже быть в телесном пребывании среди других в разуме, ото дня обычного, но в возможности этого от того, что привиделось во сне? Бессоница вопрошает, дескать, «ну и что же из всего этого, что приснилось следует, что с этим делать и как, главное таперича быть?!». В небытии, которое там приоткрылось, усмотрелось отсюда–туда?

Проблема ничто со-всем размахом вселенским встает перед возвращением из сновидений, если вообще в них какой-то толк и смысл кроется, таятся?! К возвращению ничто и открывается отсюда–туда из реального (видимого) пространства — во пространстве воображаемом как вещем от вечности. Эмпирически данное пространство растворяется, расплывается, а то и просто отрицается, чтобы было извне его во вселенской размашистости из души в духе. Но с определенностью как переопределенностью в разуме отсюда–туда.

С разумом в опосредовании душевно-духовном поднялось-разорвалось из иллюзорного времени и к разумности в разуме отпускается, опускаясь в нем к определенности бытия из приоткрытого ничто до полного открытия в наполнении бытием в разуме как в со-знании родового бытия.

В возвращении из бессоницы вместо ничто устанавливается бытие от рода человеческого. И это дорогого стоит! По человечеству! Потому и «не спи, не спи художник, ты вечности заложник у времени в плену» (Б. Пастернак) и не спится не к торжеству победы над сим миром, а к бытию из него в ничто, в полумраке ночи обозначаемом и обнаруживаемом из пространно-пространственной стисненности от души и «пред-духа» в разуме. Через разум пропустилось в «ничто отсюда–туда» и от сверхчувственного в предельном его напряжении до сумасшествия в нем и через него к нему и возвращается, чтобы сообщилось (к восприятию) «братьям по разуму оттуда–сюда» чувственно и даже молча в том, что добылось от души. Это и называется — «Дело надо делать! А не разговоры разговаривать».

Но тут еще и с философией нужно обойтись достойным для нее образом во исполнении вселенского предназначения в творчестве человека? А дело в том, что «любовь к мудрости», кажется, должна и может обернуться мудростью в исполнении творчества из любви во вселенской тяге к единству. Бессоница-то и наступает в пожилом возрасте, как, впрочем, и склероз, но об этом в другой раз, хотя можно сказать и сейчас. От вечности начинает жить с возрастом в отрыве от себя на натяжение в сверхчувственности, так что и обрывается связь с прошлым, но актуализируется связь настоящая, в настоящем свыше оттуда–сюда. Это зависшая в надмирности и состоятельная в могуществе творчества престранная пространность междумирья в человеке, уже вполне совпадающего с родом в себе и для себя. И из рода в любви по-настоящему и творится.

Разум в роде — это разум в себеподобии для человека из рода, но это сравнительное себеподобие из внешних отношений индивидов друг к другу в их обособленности телесной друг от друга, как единичных особей рода человеческого. И в разуме подобия они равнодушны друг к другу. Хотя и тут возможны грехопадения, несмотря на половые различия или сходство. Ну, а там и все остальное как само собой разумеющееся до подразумевания в бессознательном и чуть выше в подсознательном. Ну, а в сознании разумности — полная перекрытость из рода человеческого во властных инстанциях и до божественного пригляда сверху-вниз.

Но бог — это и любовь одновременно, которой не хватает физически оттуда–сюда на земле. Вселенная вообще физически разбегается от первоначального взрыва, как известно, из астрофизических данных. А потому и любовь — удел человека, для которого должно хватить (от него) мудрости

поддержания и исполнения в творчестве. Впрочем, об этом уже говорилось и к этому призывалось в «непротивлению злу насилем» и в «не-деянии» в восточных философских установках, и в «категорическом императиве» у Канта и т.д. Только вот, относительно ли все это к творчеству?

Да, мудрость из любви к совершенству может претворяться в творчестве. И это, может быть, и будет исполнением вселенского предназначения, потому что неопределенно (абстрактно) сказать, что «творчество из ничто», а надо чтобы это само ничто было определено не в пропадшести-отпадшести разума к миру сему или не только и не столько в этом как самопотере человека из рода сквозь себя до дна души среди других, а чтобы именно из любви к мудрости мудрость исполнилась в любви к совершенству совершенно по творчеству, в манифестации или хотя бы в демонстрации самой мудрости, что она имеет место быть в достоинстве вызова к многотерпению до бесконечности перед вселенной, о чем и может быть засвидетельствовано как факт в творческом проявлении — подтверждении (о том). Поэтому даже не много-терпение нужно в сверхразумной мудрости подозревать-прозревать интуитивно, а все-терпение человека в человечестве и не перед вселенной, а из вселенной как космическую мудрость в космополитстве? Для человека уже отсюда-сюда из отсюда-туда? Это, наверное, и может быть уже и состоянием пространством в прострации отрешенности из сего мира? Где все напасти судьбы предрешены и вполне ожидаемы, чтобы от них спастись в готовности предупреждения? Ну, собственно, это и есть состояние не из мира сего? И выше разума от души в духе из расположенности в тяге любви к совершенному из творчества в его претворении не от мира сего, но именно из мира сего. Во мудрости из любви к совершенству обнимается от и до в целом мир сей из себе подобных, но в том и признаваемых к творческому одобрению и освобождению в совершенстве свобод из бытия в присутствии.

Но мудрость «не сбоку припека» к сему миру в его протянутости из иллюзии времени и не от крота, «роющегося в почве культуры» под цивилизацией «возносится» до совы Минервы, вылетающей в полночь, если уж прибегнуть к известным символам-образам ее как доступной в наглядной представимости, но опять-таки при этом в философской рефлексии о вертикали самостояния человека во вселенских измерениях. Во мудрости обнимается снизу-вверх, да, при этом, тоже ничто, но в нем и разнимается из себе подобия в разуме, утверждаясь в душах как свободах отсюда-туда из духовной гармонии между ними, до небес звучащей органно в музыке сфер.

Мудрость просто обнаруживает ничто между людьми как они есть в этом мире, в том, что они есть сами по себе врозь и в обособлении.

Но мудрость и устанавливает справедливость из этой обособленности, потому что она мудрость из любви к творчеству как совершенству из этого мира. И она-то и приходит на помощь разуму, который, бедный уже не в силах поделаться с собой ничего в своем беспредельном распространении из себя в центробежности из рода, вроде себя в том и сохраняя в рациоцентризме. Что и над-лежит тягототиной ноши на научно-техническом прогрессе, а то и торчком торчит во кресте проклятия из человечества во всепознающих устремлениях вокруг себя и над собой тоже?!

В религии уже было схвачено, что «познание — грех», ан нет, крест, его парадоксальным образом отвергая, допускает?!

В мудрости трансцендируется сама разумность — из чувственного в сверхчувственности, в вертикали бытия. Потому что только в ней можно выдержать разум в переступании к творчеству. И разум оказывается со-держательным в ничто по человечеству в субстанциальной наполненности из познанного в мире сем. И в мудрости-то и отсекается субъективность субъекта в субстанциальности познания, который все еще норовит прицепиться в научном познании в хорохорящемся достоинстве познающего как подлежащего-субъекта в человеке как ученом муже, да простится таковой выпад, но это так и есть на самом деле?!

Во мудрости не человек познает мир, а мир познает себя в человеке, и это мудрецами всегда выдерживалось и поддерживалось, начиная с древности, но отправляясь с Просвещения стало теряться в человечестве из познания как активности человека от ума, в круговую от него в своем уме, не замечая того, что в уме и торчит человек в ничто из вселенной. Ну, а что касается творчества, то оно и редуцировалось к познанию, а потому и грешилось, грешилось и не только в религиозном смысле как «вкушании от запретного плода для любовного акта в соитии телесном», но и преимущественно в раздувании зла ничто в посредственности технических достижений как средств в среде обитания, так и внутри этой среды между людьми в интересубъектности. А теперь вон, все стало и становится трансубъектным вдоль и поперек человечества в его глобализации.

Тут уж невольно философия из «философии» просится к «Софии из филое» для творчества во спасение человеческого рода от бездушного и даже неразумного познания. А оно в том, что познается, и вообще, и, в частности, мир внешний от человека и мир внешнего для человека, включая космос, а там и всю вселенную, в которой как будто бы не находится места ему. Физически это так, но метафизически совсем не так. И пора философии в поклонении Софии наступает вовсю для всего человечества.

Заключение

А неволя творчества — это любовь, которая диктует свои законы в выборе, предпочтении, вкусах до самоотвержения к тому, чтобы реализовалось от души?! Исполнилось во что бы то ни стало?!

Бродится ногами в одиночестве, а все остальное в телесном существе и есть ничто — от чресел до головы? И руки не к чему приложить?!

Да, но «как пришлось, так и должно возвратится», а это и есть головой вперед, и оттуда—сюда и отсюда—туда?! А не ногами вверх — так приходится, а возвращается нужно от ног уже в самостоянии?

Поэтому, может быть, «правда действительно не в ногах», это-то и испытывается в одиночестве как несостоятельности по любви?

Через пространство и время — от физики к метафизике. Однако в самостоянии человека — из культуры от души в духе. Тут и Кант и Пушкин?!

В центре мира сего человек не уместается в нем. И он всегда больше самого себя из пространства во времени как существо не от мира сего, всякий раз приходящее сюда и возвращающееся на прародину. Это называется творчеством?!

Список литературы

- 1 Колумбаев Б.Е. Хроно-топос человека / Б.Е. Колумбаев. — Караганда: Изд-во НАО «Караганд. ун-т им. акад. Е.А. Букетова», 2021. — 318 с.
- 2 Хайдеггер М. Время и бытие: ст. и выст. / М. Хайдеггер. — М.: Республика, 1993. — 447 с.

Б.Е. Колумбаев

Жоқтан болмысқа қарай тікелей өзін тану

Мақалада «ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА...» кітабының бір бөлігі берілген, онда уақыт пен кеңістік адам хроно-топосында қайта ойластырылған, яғни онда ол жерден осы уақытқа дейінгі уақыт кездесуінде жартылай ашылған жаны бар әмбебап күйде бейнеленген, себебі, рухтағы жанның ақыл-ойды «ештенеге» делдал ететіні және адам «мәнсіз мағынасыздықтан» ашылып, жан-рухани өзін-өзі қамтамасыз ететіндігі жарияланып, көрінеді. Жүргізіліп жатқан зерттеулер барысында адам белсенділікте, қарым-қатынаста, шығармашылықта берілген және қарым-қатынаста уақытпен күресу, шығармашылықта абстрактілі Мен және нақты Басқаның үйлесуі арқылы анықталатын әлеуметтік тұлғаның аралық күйі ретінде ашылды. Адам жеке тұлғалардың қалыптасып келе жатқан алуан түрлілігінен артта қалатын қоғамдық қатынастарда бекітілген формальды бірлікпен бірге адамның рухани бірлігі ретінде де бекітіледі. Еркін даралықта кездейсоқ индивидті жеңу үшін сыртқы шектеулерден ішкі (субъективті, жеке, бірегей) шексіздікке, дүниетанымға теориялық ауысу қажеттілігі ашылды. Адамның тағдыры осылайша бұл дүниеде білімге қайта оралады. Ол, эрине, өзін-өзі тануда байқалады, өйткені ол мәңгіліктен «болмайды», бірақ ол шынайылықтағы адасудан және түсіндегі ескертулерден жанның соңғы ақиқатында оған тәжірибелі оралу арқылы шабытпен ашылады. Уақытты түсіну адамға ғарышта осы дүниеде қол жеткізуге болатын мүмкіндіктер ашады. Олар еркіндікте жүзеге асырылады, бірақ тек ерік бостандығы ретінде.

Кілт сөздер: хроно-топос, адам, уақыт, кеңістік, шығармашылық, өзін-өзі тану, жан, үшінші адам, адам философиясы.

B.E. Kolumbayev

In the vertical of self-knowledge — to being from nothing

This article is part of the book “To creativity...!?”, in which time and space are rethought in the chrono-topos of a person, in which he is represented in a universal state with a slightly opening soul in the meeting of time from here to there. It is declared and manifested that the soul in the spirit mediates the mind into “nothing” and from the “pointless point” a person opens up, rising in the soul-spiritual self-sufficiency. In the course of ongoing research, the human was revealed as an intermediate state of a social person, given in activity, communication, creativity and determined by the struggle with time in communication, the combination of the abstract Self and the concrete Other in creativity. The human is also fixed as the spiritual unity of man, along with the formal unity fixed in social relations, which lags behind the emerging diversity of individuals. The necessity of a theoretical shift from external limitations to internal (subjective, individual, unique) infinity, worldview overcoming of a random individual in a free individuality was revealed. Man’s destiny is thus seen back to knowledge in this world. It is noticed in self-knowledge as it “is not” from eternity, but as such it is revealed in inspiration with an experienced return to it in the final truth of the soul from delusions in reality and warnings in a dream. The comprehension of time opens up opportunities for man in space, which are achievable in this world. They are realized in freedoms, but exclusively as free will.

Keywords: chrono-topos, man, time, space, creativity, self-knowledge, soul, third person, human philosophy.

References

- 1 Kolumbaev, B.E. (2021). Khrono-topos cheloveka [Chronos-the topos of man]. Karaganda: NAO «Karagandinskii universitet imeni akademika E.A. Buketova» [in Russian].
- 2 Khaidegger, M. (1993). Vremia i bytie: stati i vystupleniia [Time and Being: Articles and speeches]. Moscow: Respublika [in Russian].

М.М. Манасова*, Б.И. Карипбаев

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: sayabek-mira@mail.ru; karipbaev@mail.ru)*

Қазақстан қоғамының әлеуметтік жаңғыруындағы қала мәдениетінің рөлі

Мақалада қалалық мәдениеттің әртүрлі аспектілерін зерттеуге және оны тұтас талдауға арналған әлеуметтанулық, тарихи, мәдени ой саласындағы зерттеулер бар. Қала мәдениетін зерттеу гуманитарлық білім жүйесіндегі ұзақ уақыт бойы ең көп зерттелген күрделі және өзекті тақырыптардың бірі. Қазіргі заманғы мәдениетті қала тарихынан тыс, оның барлық аспектілерін, ең алдымен, өткеннің құндылықтарын өзектендіретін әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді қоса алғанда, толық түсіну және игеру мүмкін емес. Қазіргі шындық қалалық шындықты түсінудің метафизикалық, мәдени-тарихи, әлеуметтік-мәдени деңгейлерін ескере отырып, қаланы дамыту бағдарламаларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін теориялық және қолданбалы аспектілерді біріктіретін қала туралы идеяны қажет ететін сияқты. Қазақстанның көптеген қалаларында мәдени дамудың біртұтас бағдарламасы жоқ, сонымен қатар шенеуніктер мен қала тұрғындарының түсінігінде қала мәдениетін оның тұрғындарының барлық қызметінің нәтижелерінің бірлігінде болудың тұтас тәсілі ретінде түсіну жоқ. Қалалық мәдениетті әртүрлі аспектілерде зерттеуге арналған көптеген жұмыстарға қарамастан, ғылыми әдебиеттерде қаланың мәдени өмірге қатысуының тұтас бейнесін және әлеуметтік-мәдени процестер шеңберіндегі осы қатысудың рөлін бейнелейтін қазақстандық қоғамдағы қалалық мәдениеттің рөлін кешенді талдау әлі де жетпейді. Мақаланың мақсаты қаланың мәдени құбылыс ретіндегі маңыздылығын ғылыми тұрғыдан қарастыру, теориялық ережелер мен әдістерді қолдана отырып, оны ғылыми зерттеу мен басқаруда мәдени факторларды ескеруге көмектесетін тұжырымдар жасау.

Кілт сөздер: қала, астана, урбанизация, мәдениет, өркениет, Қазақстан, қала тұрғындары, қазіргі заманғы мәдениет, мұражай.

Kipicne

Жаһандану дәуірінде рухани мәдениеті әлсіз ұлттардың жойылып отыруы заңды құбылыс. Сондықтан біздің елдің де алдында болашақта ұлт ретінде бірегейлікті сақтап қалу мәселесі тұр.

Соның ішінде әлемдік даму кеңістігінде қалалар мәдениеті күрделі өзгерістерді бастан кешіріп отыр. Қала философиясын зерттеудің көптүрлігіне қарамастан, қазіргі қаланың келешектегі дамуы туралы мағлұматтар жеткілікті деңгейде емес.

«Қазақстан — 2050» стратегиялық бағдарламасының ХХІ ғасырдағы өркениеттерді зерттеуде тарихи маңызы жоғары. Қалалар тарихын зерттеу маңызды ғылыми мәнге ие, себебі ол зерттеуге қажетті бірсыпыра теориялық мәселелердің өзектілігін арттырады: халықтардың тарихи тағдырларындағы қалалардың маңызы, қалалардың елдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани дамуындағы маңызы.

Қазіргі заманда қоғам дамуын, әсіресе мәдениетті қала тарихынан тыс, өткеннің құндылықтарын өзектендіретін әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді қоса алғанда, толық түсіну күрделі құбылыстардың бірі. Қала тұрғындарының өмір сүру салтын, өмір сүру ережелерін, сол аймақта болған оқиғалардың жадында сақталуы мен тәжірибелердің арқасында тұрғындардың ерекше белгілері табылды. Яғни, олардың жадында «өмір сүру аймағына байланысты» ерекшеліктер байқалды. Әр аймақтың маңызды қалалық дәстүрлері бар өзіндік ақпараттық-мәдени коды бар. Осы код арқылы сол өңірдің мәдени ерекшелігін қалыптастыруға және өндіріс, мораль, қоғамдық өмір, табиғатты пайдалану секілді барлық салаларында дамуына ықпал етуге болады [1; 45].

Жоғары мәдениеттің бастауын қала халқының ақпараттық-мәдени кодына оның көрнекті «негізін қалаушылар» енгізді, олар өз уақытында өте жоғары мәдениеттің адамдары болды. Қаланың даму динамикасы онда ерекше интеллектуалды және рухани климаттың пайда болуына, өз ісіне еріксіз қызмет еткен көптеген талантты, шытырманшыл, дарынды және жанқияр адамдардың пайда болуына әкелді. Бұл қала мәдениетінің барлық бағыттарын дамытуда, алматылықтардың көптеген ұрпақтарын тәрбиелеуде айқын көрінді.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail sayabek-mira@mail.ru.

Қоғамның даму тарихында қаланың мәдени ортасының қалыптасуы мен дамуына әртүрлі жағдайлар әсер етті. Қалалардың дамуы мен қала тұрғындарының өсуі негізінен ауыл халқының ағынына байланысты. Сондықтан ауылдық дәстүрлердің, халықтық субмәдениеттің қалалық қоғамдастыққа, сонымен қатар дамып келе жатқан жас қаланың мәдениетіне әсері орасан зор болды. Қалалардың өсуінің арқасында еңбек пен тәртіпке негізделген өнеркәсіптік субмәдениетке заманауи көзқарас қалыптасты. Өндірістік қоғамның дамуы, қаладағы индустрияландыру көркем мәдениеттің дамуындағы елеулі серпіліспен қатар жүрді.

Зерттеу әдіснамасы

Әдістемелік тұрғыдан бұл зерттеу принциптер жүйесіне негізделген, оның ішінде тұтастық, даму, тарихилық, детерминизм принциптері. Ғалымдардың аумақтың мәдениетін зерттеудегі қалаларды өндіру принципі туралы теориялық және практикалық тәсілдері, сондай-ақ бақылау, салыстыру, талдау, синтез, абстракция, индуктивті және дедуктивті әдістер, жалпылау ғылыми әдістер қолданылды. Мәдениеттің және қаланың мәдени құбылыс ретіндегі ең жалпы идеясына назар аударып, авторлар зерттеуде контекст пен нақты міндеттерге байланысты мәдениеттің де, қаланың да әртүрлі үлгілері мен анықтамаларын ескереді: әр түрлі ұстанымдардың толықтырылуы қаланың көлемді, «стереоскопиялық» бейнесін жасауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Егер 1990-шы жылдарға дейін қала мәдениеті біртіндеп дамып, біртіндеп ықпалын күшейтсе, онда экономикалық реформалардың басталуымен мәдени өмірде елеулі өзгерістер болды. Мәдениет экономикалық дағдарыс пен әлеуметтік–саяси тұрақсыздықтың жағымсыз салдарын толығымен бастан өткерді. Мәдени үлгілердің қалыптасуына қазақ менталитетіне жат батыс құндылықтары, зорлық-зомбылыққа толы қалада болып жатқан оқиғалардың жағымсыз жаңалықтар ағынын жүктейтін коммерцияландырылған жергілікті теледидар үлкен әсер етті. Керісінше дәстүрлі мәдени өнімдердің көп бөлігін тұтынудың күрт төмендеуі байқалды. Адамдар үшін рухани вакуум мен әлеуметтік әділетсізлікке деген сенімсіздік уақыты келді. Көптеген азаматтардың саяси және әлеуметтік бағдарлары күрт өзгерді. Ақпарат көздеріне еркін қол жеткізуге кедергі келтіретін кедергілерді алып тастау, мемлекеттің идеологиялық езгісінен құтылу, идеологиялық монополияның орнына плюрализм және қалалық қоғамдастықтың зияткерлік және рухани өмірінде елеулі өзгерістер болғанымен, нарықтың басып кіруі және мәдениет саласының коммерциялануы мәдени өмір сапасының төмендеуіне әкелді [2; 277].

Экономикалық дағдарыс пен саяси тұрақсыздықтың ауыр жылдарын бастан өткерген Алматы ғылыми білім беру ұйымдарын, баспаларды, кітапханаларды, радиоэлектрондық БАҚ-тарды, көркемөнерпаз халықты, өндірістік кәсіпорындарды, шығармашылық ұжымдар мен одақтарды, қоғамдық ұйымдарды, көркем мәдениет мекемелері мен ұжымдарын біріктіретін мәдениет сарайлары мен үйлерін қамтитын өзінің мәдени әлеуетінің негізін сақтай алды [3; 11].

Мемлекетіміздің мәдени саясаты отандық тәжірибедегі осы жағдайларды, сонымен қатар, заманауи ұйымдастырушылық-технологиялық модельдерді ескеру керек. Экономикасы жағынан дамыған елдерде қалалық қоғамдастыққа тиімділігі дәлелденген стереотиптер, құндылықтар мен ережелер және оларды қала тұрғындарының зияткерлік күшін жаңа технологияларды игеруге және оларды өмір сүру сапасын нақты жақсартуда пайдалануға бағыттай отыру қажет. Сондықтан мәдени құндылықтарды дәріптеуші ретінде ғана емес, білім беру мен ғылымды қажет ететін салалардың дамуын қамтамасыз ететін қалалық экономиканың маңызды секторы ретінде мәдениет саласын қарастырған дұрыс.

Қазіргі мәдени саясатта мәдениет аумақты капиталдандыру құралы ретінде, жаһандық аренада бәсекеге қабілетті имиджді қалыптастырудың материалдық емес ресурсы ретінде, елдімекендерді трансформациялау немесе тіпті реанимациялау драйвері ретінде қалыптасқан. Мәдениет саласының жағдайы — материалдық және материалдық емес және мәдени имидж аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды факторларына айналады және оның тағдырын стратегиялық тұрғыдан анықтайды. Аумақтың мәдени имиджді деп біз мәдениеттің әсерінен қалыптасатын барлық ішкі және сыртқы жағдайларға төтеп беретін имиджді түсінеміз (аумақты дамытудың ресурсы және капиталдандыру құралы, сондай-ақ аймақтық және жаһандық трендтер мен даму перспективаларына қосылу механизмі ретінде білеміз). Брендинг үрдісінде қаланың қарапайым тұрғындарымен жұмыс істеу өте маңызды. Қала тұрғындары «сыртқы» мақсатты аудитория сияқты брендтің субъектілері, тасымалдаушылары және сақтаушылары болып келеді.

Тек қала тұрғындары сайттың жеке басының тасымалдаушылары мен сақтаушылары, ал мақсатты аудиториялар — бұл жердің имиджі. Тұрғындармен мұндай жұмыс қандай мақсаттарды көздейді?

Біріншіден, бұл жергілікті патриотизмді дамыту, қала тұрғындарының өз қаласына деген сүйіспеншілігін арттыру, онсыз оларды бренд идеясымен баурап алу мүмкін емес. Екіншіден, адамдарды шығармашылыққа баулап, өзін-өзі дамытуға ынталандыру қажет. Сонымен, тұрғындар бренд идеясына сәйкес келетін микрожобаларды өз бетінше бастауға дайын болуы керек. Мұны үйретуге болады. Оқыту технологиялары белгілі және олардың бірі — әлеуметтік-мәдени дизайн. Бренд тұжырымдамасын әзірлеу барысында әлеуметтік-мәдени дизайн қала тұрғындарының балама идеяларды іздеуі үшін қолданылады. Брендті дамыту кезеңінде жергілікті қоғамдық ұйымдарды қалалық бірегейлікті дамыту бойынша өз идеяларын ұсынуға ынталандыру ұсынылады. Бұл әр түрлі формада болуы мүмкін, олардың ішіндегі ең дәстүрлісі — көркем өнерпаздар.

Тағы бір маңызды мәселе: брендті табу мен дамытуда жергілікті шығармашылық өкілдерінің рөлі өте маңызды [4].

Еуропалық қалалардың ең сүйікті брендинг түрлерінің бірі — қалалардың жеке басын құру кезінде қаланың рәміздік белгісі ретінде қабылдануы мүмкін өмірдің, шығармашылықтың және символдық тұлғаның қасиеттерін пайдалану. Біз брендингтің тиімді әдістерінің қатарында қаланы жанды, эмоционалды және тән тұлға ретінде бейнелейтінін атап өттік. Егер қалада *genius loci* — бұл жердің данышпаны болса, онда бұл тапсырма орындалды деп санауға болады. Арнайы бейнені-рәмізді ойлап табудың қажеті жоқ, ол қазірдің өзінде дайын және оны өсіру және қаланың мәдени өмірін сіндіру ғана қалады. Әр адам көп қырлы болғандықтан, оның мінезінің, өмірбаянының және іс-әрекетінің ерекшеліктерін өз қаласына «байланыстыру» мүмкіндігі шексіз.

Батыс Еуропада ұлы тұлғалардың отанына айналған бәсекелес қалалар бар. Ван Гог, Шекспир, Моцарт, Колумб, Эйнштейн, Кафка, Наполеон, Пикассо, Леонардо да Винчи сияқты ұлы тұлғалардың барлығында данышпандықтан басқа тағы бір ортақ нәрсе драманы, кейде тағдырдың романтикалық құпиясын байқауға болады. Тұлға бейнесін романтизациялау немесе мифологиялау өмір сүрген кәсіпкерлік брендіне өте маңызды қосымша.

Жаһандандудың аласапыран үрдісінен, ақпараттық революцияның қарқынды дамуынан туындаған түбегейлі өзгерістер жаңа мыңжылдықтың басталуында қаншама өзгерістер әкелді. Бұл өзгерістер елімізде жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға, қатаң бақыланатын саяси жүйеден аз болжанатын демократиялық процестерге көшумен қатар жүрді [5; 26].

Соңғы уақыттарда Қазақстанда постиндустриалды экономикаға бет бұру орын алуда және әлемдік нарыққа интеграция жүзеге асырылған сайын өндірістің кейбір түрлері бәсекеге қабілеттілігін жоғалтады. Шамасы, қосымша құн болашақта нақты тауарларды шығару санын көбейту есебінен емес, зияткерлік капиталды жұмылдыру және оны өнімдерге, қызметтерге қолдану есебінен өндірілетін болады.

Бірақ тез өзгеру кезеңінде тұрақтылыққа, оның тамырына деген құштарлық артады. Өзгерістерді іздеуде біз өткеннің сәулетінде, артефактілерінде, дағдыларында, құндылықтарында және әлеуметтік рәсімдерінде жұбаныш пен шабыт табамыз. Мұражайлар өз әлеуетін шебер басшылықпен және сауатты пайдалана отырып, қазіргі заман үшін өзектілігін сақтай алатын болса, олар дамудың және болашаққа шығармашылық көзқарастың қайнар көзіне айналады.

Мұражайлар біздің тарихпен байланысымызды орнатады және біздің болмыс туралы түсінігімізді түсіреді. Бұл тұрғыда мұражайлар маңызды орынға ие, өйткені олар өтпелі кезеңде шешім қабылдаушыларға да, осы мұражайлар жұмыс істейтін жерлерде тұратын адамдарға да нақты көмек көрсете алады.

Сонымен қатар мұражайлар өткенді тарих бойында қалаларға өмір сүру үшін күресте өміршеңдік сыйлаған, адамдарға дәстүр шекараларын ілгерілетуге көмектесетін жиынтық. Мәдениет пен шығармашылық бір-бірімен тығыз байланысты. Шығармашылық тек жаңасын үнемі ойлап табумен шектелмейді, сонымен қатар ескісін қалай дұрыс өңдеу керектігін табудан тұрады. Бұл жерде өткенді атап өту ғана емес, сонымен бірге болашаққа деген көзқарасымызды қалыптастыруға мұражайлардың рөлі маңызды. Коллекциялар мен экспозициялар өткеннің көрмесі ғана емес, сонымен қатар жаңа ойлаудың бастапқы нүктесі бола алады.

Жалпы алғанда, мұражайлар интерпретаторлар мен ресурстарды сақтаушыларға айналады, олар өткеннен бастап бізге қазіргі кезде шабыт табуға көмектеседі, болашаққа деген сенімділікті оятады. Шынында да, біз кез келген рухани дәстүрді қайта қарастырған кезде және ескі шеберлікті жаңа уа-

қытқа бейімдеген кезде мәдени мұра күн сайын қайта ашылады. Бүгін классикаға айналған нәрсе кеше жаңалық болды.

Мұражайлар — бұл қалалық кеңістіктің бөлігі, онда қиялдары шығармашылық пен жаңашылдыққа серпін беретін, қалалардың болашақ табысын анықтайтын идеялар қорын құруға көмектесетін адамдардың кездесуі үшін кездейсоқ жағдай жасалады.

Бүгінгі таңда қалаларды жандандыру туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның мәдени мұрасы мен қазіргі заманғы көріністеріне назар аударылады. Мәдени мұра — бұл ежелгі ғимараттардан гөрі көп нәрсе, бұл әр жердің бірегейлігін көрсететін мәдени ресурстардың бай жиынтығы. Мәдениет — бұл күн сайын қайта ойлап табылған тірі өмір салты. ХХІ ғасырдағы мәдениеттің мақсаты — нарықтық экономика жағдайында өмірге бейімделу және шынымен қымбат нәрсеге баға белгілеу мүмкін бе, жоқ па, соны шешу. Мұражай әлемі өзінің бұрынғы міндеттерін емес, жаңадан пайда болған мәселелерді шешуді үйренуі керек. Адамға жаңа әлемге бейімделуге көмектесетін ескі мен жаңаның арасындағы байланыс болуы қажет.

Нарықтық экономика тұтынудан басқа маңызды мақсаттар қоюда өзінің дәрменсіздігін дәлелдеді және өз азаматтарының тілектерін мойындады. Пайда болған экономикаға оның әсерін бағыттайтын этикалық және құндылық негізі, әсіресе жаһандануға байланысты тауарларды бөлудегі теңсіздік және бақылаусыз дамудың жойқын салдары болған кезде қажет.

Бүгінгі күні құндылық негізі қайта қаралу қажеттігі артып отыр. ХХІ ғасырға сәйкес деңгейде адамдардың жеке мүдделері мен қоғамдық қажеттіліктер арасында ақылға қонымды тепе-теңдік табылуы керек. Мұражайлар болашақта қандай жолды таңдаса да, ең бастысы, оның маңыздылығын көрсету, мәдениетті қолдауға жұмсалған мемлекеттік немесе басқа қаражат тек ақшаны жұмсау емес, грант емес, инвестиция екенін растайтын дәлелді дәлелдер табу.

Мәдени жобалар қала мен аймақ үшін маңызды мақсаттарға жетуге көмектеседі және экономикалық, әлеуметтік және моральдық құндылықтарға ие.

Қалалар әрекет етуі қажет және олар жасаған стратегиялар сәттілікке әкеледі деп үміттенуі керек. Бұл стратегиялар өмірлік қажеттіліктен туындаған серіктестіктер негізінде қалыптасты. Бір қала билігі мұны істей алмайды. Қалалардың дамуына өнеркәсіптік өсу мен прогрестің жалпы ықпал етті, енді жеке сектормен де, орталық үкіметпен де, іс жүзінде олардың болашағына қызығушылық танытқандардың барлығымен жаңа қатынастар құру керек болды. Қала билігінің мақсаты қала келбетін өзгерту, яғни:

- * инфрақұрылымға инвестициялар тарту;
- * жағымды имиджді насихаттау, туризм;
- * мәдени даму іс-шараларын қолдау және насихаттау.

Бұл шаралар жергілікті компанияларды қаланың тартымдылығы мен бірегейлігіне сендіруге, сол арқылы оларды қалуға итермелеуге, сондай-ақ басқа компанияларды өз бизнестерін өркендей алатын қалада құруға ынталандыруға бағытталған. Мұндай қадамдар қалалардың қағазда жасалуы мүмкін жасанды механизмдер емес, адамдардың қалауы мен іс-әрекеті олар тұратын жердің тағдырын өзгерте алатын тірі организмдер екенін түсінгендігін көрсетті. Жаңа стратегиялар белсенді мәдени іс-шаралар қалаларды жандандырудың катализаторы бола алатындығына негізделген. Бай мәдени өмір ақша жұмсауға дайын адамдарды, шетелдік және жергілікті туристерді, сондай-ақ жергілікті тұрғындарды тартады. Қала қонақтары қонақ үйлерде тұрып, мейрамханаларда ішіп-жейді, мұражайлар мен театрларға барады.

Бүгінгі таңда мәдениет тұжырымдамасы да өзгерді. Қазір біз мәдениетті кең және көп қырлы құбылыс ретінде қарастырамыз, оны жоғары және төмен деп бөлу өзекті бола түсуде. Мәдениетке театрлар, мұражайлар, көркем галереялар, классикалық музыка, әдебиет қана емес, сонымен қатар бұрын «төмен» деп саналған формалар — теледидар, поп-музыка, журналдар, жарнама және кино кіреді. Енді олардың барлығы бір-бірін тамақтандырады, бір-бірінен әртүрлі элементтерді алып, оларды өз мақсаттары үшін пайдаланады. Постмодерндік араласудың нәтижесі кейде қайғылы болуы мүмкін, бірақ этникалық халқы бар қалаларда қызықты болуы мүмкін. Көпшілік мәдениеті бұқара халықты өзіне тартады тартады, өйткені ол дәстүрлі мәдениетті жаңартады.

Қалаларды құратын мәдениет — бұл әртүрлі құбылыстардың соқтығысуы мен адамдардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі. Кейіннен ол қаланың материалдық қолдауы мен қамқорлығының немесе оған қарсы тұрудың арқасында өмір сүреді. Меценаттардың бір ұрпағы кетіп бара жатқанда, оның орнына екіншісі келуі керек, әйтпесе мәдениет аман қалмайды. Осылайша, біз жасанды, импортталатын мәдениеттің қалыптасуымен емес, жаңа нәрсе тудыратын атмосфераның пайда болуымен ынта-

ландырылатын тұрақты жаңғыру туралы айтып отырмыз. Бұл жағдайда сыртқы әсер қабылданбайды, бірақ шығармашылықпен қайта қарастырылады. Қалаларды жандандыру — бұл өте күрделі үдеріс. Адамдардың шығармашылық белсенділігін арттыру үшін, қаржылық жағынан жағдай жасау үшін жаңа бастамаларға белсенді қатысуы қажет.

Қазіргі кезде қалада өмір сүру кезінде бірқатар қиындықтарға тап боласың. Үлкен қалаларда өмір сүретін қала тұрғындары күнделікті жағдайда күрделі мәселелерге өте көп кездеседі. Қазақстан халқының көбі соңғы жылдары қалаға қоныс аударып отыр. Соған байланысты қала халқы саны күрт өсуде. Ауылдан келген адамдардың маргиналдандуы, кейбір аудандардың қаңырап бос қалуы, экологиялық проблемалар, қоршаған ортаның ластануы, өмір сүру құнының жоғарылауы сияқты мәселелер көп [6].

Қорытынды

Қалалық мәдениетті зерттеуге бағытталған гуманитарлық ғылымдардың әрқайсысы өз міндеттеріне сәйкес қалалық кеңістік мәдениетінің нақты аспектілерінің бірін ғана ашатын белгілі бір әдістемені қолданады. Сонымен қатар, қалалық мәдениетте болып жатқан күрделі процестер туралы кешенді идеяны қалыптастыру тек сабақтас пәндердің зерттеу нәтижелерін біріктіру арқылы қалыптасады. Нәтижесінде сәулет пен психологияны, әлеуметтану мен тарихты, күнделікті мәдениетті оның көркемдік түсінігімен біріктіретін зерттеулер қаланың өмір сүруі мен дамуының маңызды, бірақ жеке тетіктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы зерттеулердің көпшілігі, мысалы, қала сияқты күрделі құбылыстарды қарастыруға жүйелі көзқарастың маңыздылығын атап өткенімен, бұл тәсілді жүзеге асырудың нақты әдістемесі іс жүзінде жоқ.

Қалалық мәдениет құбылысын зерттеу үшін қала кеңістігін құрайтын негізгі элементтердің, процестердің, құрылымдардың генезисінің бірыңғай негіздерін анықтау қажет.

Еліміздегі урбанизация үдерісінің күрделенуіне байланысты мақаланың негізі тақырыбы болған қала мәселесі өркениеттік даму негізінде туындап отырған мәселе болғандықтан осы үдерістегі үйлесімділіктер мен қайшылықтар жаңа әлеуметтік-мәдени құндылықтардың негізгі көзі ретінде қарастырылды. Әсіресе қалалардың тарихи-мәдени дамуын зерттеу қоғамда қайшылық тудырып отырған күрделі мәселелерді шешумен байланысты. Сондықтан еліміздегі қалалық дәстүрдің жаңа бағытқа бет алуы заңды құбылыс. Қазіргі өркениеттік қоғамда негіз болған бастапқы идеялар, алғашқы туындылар одан тысқары қалмауы керек. Себебі, қалалық өркениеттік даму жағдайында дәстүрлі мәдениет жаңа өркениет талаптарымен ұштасып отыр.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР13268743 «Қазіргі Қазақстанның ұлттық суретіндегі астана феномені» (2022–2024 жж.) гранты бойынша дайындалды

Әдебиеттер тізімі

- 1 Город как социокультурное явление исторического процесса / отв.ред. Э.В. Сайко. — М., 2005. — 218 с.
- 2 Ауэзов Е.К. История города Алматы / Е.К. Ауэзов, С.Т. Сейдуманов, А.А. Мейлих. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2010. — 310 с.
- 3 Лихачев Д.С. Образ города и проблема исторической преемственности развития культур / Д.С. Лихачев // Раздумья о России. — М.: Эксмо, 2001. — 318 с.
- 4 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин. — М.: Мысль, 2000. — 116 с.
- 5 Mommas H. (2006). Cultural clusters and the post-industrial city. London, Printer Publishers.
- 6 Manassova M.M. Socio-philosophical analysis of trends in the development of urban culture / M.M. Manassova, B.I. Karipbaev // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. — 2020. — No. 3 (107). — P. 366–372.

М.М. Манасова, Б.И. Карипбаев

Роль городской культуры в социальной модернизации казахстанского общества

В статье представлены исследования в области социологической, исторической, культурной мысли, посвященные изучению различных аспектов городской культуры и ее целостному анализу. Изучение городской культуры долгое время было одной из наиболее изученных сложных и актуальных тем в системе гуманитарного образования. Современная культура не может быть полностью понята и усвоена за пределами истории города, включая обычаи и традиции, которые актуализируют все ее аспекты, прежде всего, ценности прошлого. Современная реальность, по-видимому, требует представления о городе, сочетающего в себе теоретические и прикладные аспекты, позволяющие осуществлять программы городского развития с учетом метафизического, культурно-исторического, социокультурного уровней понимания городской действительности. Во многих городах Казахстана нет единой программы культурного развития, а также в понимании чиновников и горожан отсутствует понимание городской культуры как целостного способа бытия в единстве результатов всей деятельности ее жителей. Несмотря на многочисленные работы, посвященные изучению городской культуры в различных аспектах, в научной литературе до сих пор отсутствует комплексный анализ роли городской культуры в казахстанском обществе, отражающий целостную картину участия города в культурной жизни и роль этого участия в рамках социокультурных процессов. Главной целью статьи является научное рассмотрение важности города как культурного явления, создание выводов, которые помогут учесть культурные факторы в его научном исследовании и управлении с использованием теоретических положений и методов.

Ключевые слова: город, Астана, урбанизация, культура, цивилизация, Казахстан, горожане, современная культура.

М.М. Manassova, B.I. Karipbayev

The role of urban culture in the social modernization of Kazakhstan's society

This article contains research in the field of sociological, historical, cultural thought, devoted to the study of various aspects of urban culture and its holistic analysis. The study of urban culture has been one of the most studied complex and relevant topics in the system of humanitarian education for a long time. It is impossible to fully understand and assimilate modern culture beyond the history of the city, including all its aspects, customs and traditions, which, first of all, actualize the values of the past. Modern reality seems to require an idea of a city that combines theoretical and applied aspects that allow the implementation of urban development programs, considering the metaphysical, cultural-historical, socio-cultural levels of understanding urban reality. In many cities of Kazakhstan, there is no single program of cultural development, moreover, in the understanding of officials and townspeople, there is no understanding of the culture of the city as a holistic way to be in the unity of the results of all the activities of its inhabitants. Despite numerous works devoted to the study of urban culture in various aspects, the scientific literature still lacks a comprehensive analysis of the role of urban culture in Kazakhstani society, reflecting the holistic picture of the city's participation in cultural life and the role of this participation in the framework of socio-cultural processes. The main goal of the article is to consider the importance of the city as a cultural phenomenon from a scientific point of view, to draw conclusions that will help take into account cultural factors in its scientific research and management using theoretical provisions and methods.

Keywords: city, Astana, urbanization, culture, civilization, Kazakhstan, urban population, modern culture.

References

- 1 Saiko, E.V. (Eds.). (2005). *Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsesssa* [The city as a socio-cultural phenomenon of the historical process]. Moscow [in Russian].
- 2 Auyezov, E.K., Seidumanov, S.T., & Meilikh, A.A. (2010). *Istoriia goroda Almaty* [History of the city of Almaty]. Almaty: Poligrafkombinat [in Russian].
- 3 Likhachev, D.S. (2001). *Obraz goroda i problema istoricheskoi preemstvennosti razvitiia kultur* [The image of the city and the problem of historical continuity of cultural development]. *Razdumia o Rossii — Thoughts about Russia*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 4 Sorokin, P.A. (2000). *Chelovek. Tsivilizatsiia. Obshchestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Mommas, H. (2006). *Cultural clusters and the post-industrial city*. London, Printer Publishers.
- 6 Manassova, M.M., Karipbaev, B.I. (2022). Socio-philosophical analysis of trends in the development of urban culture. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 3 (107), 366–372.

N. Medzhidova¹, P.P. Soloshchenko^{2*}, S.M. Zhakin²¹*Baku State University, Baku, Azerbaijan*²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: nargiz516@hotmail.com; p_soloschenk@mail.ru; samatsky7@gmail.com)*

Problems and prospects of modern civilizational development

The article discusses the problems and prospects of modern civilizational development in the context of theoretical and practical attitudes of philosophical anthropology. Using the methodology of the activity approach, the authors reflect on the possibility of realizing the potential of philosophical research on the human problem in the processes of humanization of social activity. The authors, paying attention to the contradictory nature of the development of philosophical anthropology as a universal knowledge of the essence of man, bring to the fore the problem of understanding man as a unique biosociocultural system in its integral being. The modern organization of the social existence of mankind, as well as the modern type of culture, requires a scientific awareness of the place of man in the world and opens up new prospects for the development of philosophical anthropology. The current appeal to the theoretical and practical principles of philosophical anthropology is meant to address, first and foremost, those facets of human nature and life that distinguish a person as a significant and creative beginning of civilizational development, creating social and cultural forms of his or her being.

Keywords: man, philosophical anthropology, activity approach, humanism, symbiosis of sciences, civilizational development, philosophical thinking.

Introduction

The growing uncertainty in understanding the future prospects of civilizational development and the role of an individual in these difficult processes requires the modern scientific community to make constant efforts to find and substantiate such methods of social activity and personal creativity in which the ideal of a holistic person and humanistic criteria of social practice would be affirmed. At the same time, determining the conditions, means and methods of successful self-development and self-improvement of a person, his social and cultural self-activity, his free and creative activity become of paramount importance. Therefore, the request for the implementation in science and social practice of the transition “from considering a person as a derivative of social phenomena to his understanding as a subject, a person capable of solving personal and socially significant problems” remains relevant [1]. This, in turn, should be based on the variety of ideas about the value of a person and his spiritual world, the ability to create, the qualities of a person associated with his ability to go “upward”, value attitude towards another person [2].

The leading level of intellectual and spiritual development of the population, which takes the form of human capital and ensures the innovation process in every sphere of human activity, becomes the main form of the country’s wealth. There is a change in thinking in solving social problems, its focus on harmonizing personal interests with the interests of the country becomes more and more necessary. Gradually, paternalistic moods, a pragmatic selfish attitude, and the technocracy of economic and social development programs remain in the past.

To ensure the effective inclusion of a person in the process of civilizational development, it is necessary to reorient the public consciousness towards the acquisition of qualitatively new knowledge and skills. Each person must see his place in society, be aware of the responsibility for the consequences of his actions. Under these conditions, the education system, precisely as a sphere of formation of an integral person, is increasingly turning into the largest branch of society, which, on the one hand, forms and develops the main productive force — the person himself, and on the other hand, is an indicator of the degree of culture and civilization of society.

In choosing a strategy for modern civilizational development, from our point of view, the emphasis should be on the achievement by each person of a universal level of personal self-development, which should be postulated as the end result of the economic functioning of social production and at the same time as the

---

* Corresponding author’s e-mail: p_soloschenk@mail.ru

most important resource and means of the progressive development of society. To create conditions that help to develop this skill at all levels of social practice, we think it is necessary to implement the principle that recognizes for each member of society the ability to independently master a universal, active way of interconnection with the outside world, which will allow each person to become an active participant in modern social transformations. It is necessary to search for ways and means of forming a “qualitatively different reflexive culture of thinking”, instilling “a different, new culture of organizing all types of communication”, developing strategies for mastering “a different culture of organizing any type of activity in general” [3].

The solution to this problem is impossible without using all the spiritual wealth of philosophy. One cannot but agree with V.S. Solovyov that philosophy makes a person completely human [4]. This happens because the bearer of a philosophical worldview can only be a specific person, a living person who has his own judgment on each issue, not learned from books, not afraid to express this judgment aloud, to argue and defend it. There is no place in philosophy for a dry, lifeless, official presentation of ready-made knowledge, but there is always an open space of conversation, dialogue, discussion, during which the “eternal” questions of existence echo the burning issues of modernity. Philosophizing is the constant pushing the boundaries of world perception, finding an unusual focus of vision, discovering for and in oneself the whole depth, complexity, and polyphony of existence. Therefore, while studying philosophy, we are engaged in freeing ourselves from the violent power of external forms and assessments, we do not agree with any arrangement of our life in which the possibility of a person being completely human, free in his views on the world and responsible for his being in the world is suppressed.

The entire history of philosophy convincingly shows that the formulation and solution of a particular problem are inseparable from the specific historical, social, cultural conditions of a philosopher’s life. Moreover, philosophy itself, which develops as a real-life process, is filled with burning questions that give rise to living philosophical creativity. It is in philosophy as a theoretically fundamental worldview that the fullness of the human relationship to the world is achieved. In philosophy, the researcher is no longer interested in the subject “in itself”, but in the subject for a person and in relation to a person, in connection with him, with his spiritual quest and practical intentions. Here, any result of the movement of thought acquires philosophical meaning only when it is associated with vital questioning and direct experience of life, the general context of human existence, and the interests of a particular person. Philosophical attitude is a special form of human attitude to the world. When philosophy connects a person with his needs and interests, on the one hand, and the world, understood not “in itself”, but as the world of human existence, on the other, only then philosophy retains its meaning and its right to exist. Thus, philosophical research, like human thinking itself, is not something independent of the world and independent in relation to the broader and more general process of human life activity, but is a critically creative comprehension of life in concepts.

Experimental

The proposed research is based on the methodological basis for effectively solving issues of social practice in an activity-based approach that recognizes a person as a full-fledged subject of activity, participating in the creative process of transforming the world, being an active participant in modern social transformations, revealing all new own possibilities in this process.

In the words of K.H. Momjian, “there will not be a single phenomenon in the entire “space” of the society that does not represent a certain “hypostasis” of activity. In the social world, it is like carbon, which “hides” behind the outwardly opposite diamond and graphite, forming in reality their “secret essence” or substance itself...” [5].

It is in this understanding that the essence of the activity approach to social reality that consists acts as an explanatory philosophical principle, which we accept as a methodological basis for the study of various social processes and social structures.

Activity is a specifically human form of an active relationship to the world, a certain type of being in the world. This is the essence of the activity. In terms of content, it represents a purposeful change and transformation of the world, purposeful activity of a person, acting as “self-regulating behavior in the environment of existence, aimed at self-preservation in it by expedient adaptation to its conditions” [5; 173].

The activity approach makes it possible to study social processes not only by describing them, but also by explaining, analyzing, revealing their essence. This is the main advantage of the activity approach as an explanatory principle, as a result of which the research base of social philosophy is not only expanded but it also becomes possible to implement such functions of scientific theory that studies society as recommendato-

ry and predictive, which in itself is important, especially in modern conditions of progressive globalization and the formation of a single information space.

Various variants of the activity approach were developed by such prominent philosophers as E.V. Ilyenkov, G.S. Batishchev, M.K. Mamardashvili, G.P. Shchedrovitsky, E.G. Yudin. The idea of activity was also successfully used in the psychological theories represented by the works of A.N. Leontiev, P.Ya. Galperin, V.V. Davydov, who, in turn, developed the principles of the activity approach of L.S. Vygotsky and S.L. Rubinshtein.

Results and Discussion

Philosophy as a universal science reveals the fundamental grounds for the existence of any object, including the objects of all private sciences. Questions about the essence of the objects of private sciences are beyond the competence of these sciences. Within the scope of their competence, private sciences cannot solve issues of a fundamental nature. If a specialist comes close to the essential issues, he has no other way but to think philosophically, because he finds himself in the sphere of philosophical issues of his science. All sciences, one might say, are connected by their philosophical questions around the main question of philosophy — the question of the world, man and man's place in the world.

By deepening knowledge to the foundations of a particular sphere of reality, a variety of sciences concluded that they somehow raise the question of a person. The above applies not only to the sciences that directly have a person as an object but also to the “natural sciences”. Progress along the path of knowledge accelerates to the extent that a person begins to interfere with the object of knowledge, transforming it. As a result, natural objects involved in the sphere of transformation acquire a human dimension. The specificity of cognition of such an object as a person is that it, as a whole, cannot be comprehended by any one or even several dimensions. The most important methodological difficulty is that one has to deal not just with a changing object, but with an object that, by transforming the environment, also changes itself, developing its own essence in the process of transformation. It is no coincidence that numerous attempts to define “human nature” in various teachings of philosophical anthropology failed to produce universally recognized results and aroused legitimate doubts about the viability of philosophical anthropology as a discipline capable of integrating the growing multidimensional knowledge about man.

If philosophical anthropology is traditionally understood as a philosophical discipline, the subject of which is “human nature”, then philosophical anthropology will be unable to act as an integrator of knowledge about a person, that is, as knowledge about an integral person, and in general will be forced to permanently prove the validity of its existence as a special discipline.

The question of what a person is is not identical to the question of human nature, and therefore it cannot be answered in a formal and logical way — by listing signs. Speaking of a person, we are dealing with a universal object. Doubling the world in the course of transformative activity, a person creates a “second nature” — an artificial environment and a social world, acquires the ability to scientific, objective thinking, to see the essence of any object, and discovers an inner ideal doubling-consciousness.

Despite the huge accumulated material in the field of anthropological knowledge, the problem of comprehending the essence of man still remains open. The impossibility of comprehending the essence of man in a traditional scientific way and through philosophical analysis has been noted by many, both in the past and in the present. A person, being a mystery to himself, without stopping at what has been achieved, continues his way of comprehending his own essence, his nature.

As a result of significant differentiation of the process of cognition and deepening of specialization in the field of philosophy and science, there is a need to develop the problem of understanding a person as a unique biosociocultural system in its integral being. The modern organization of the social existence of mankind, as well as the modern type of culture, requires a scientific awareness of man's place in the world. Today, humanity is still far from completing the construction of a unified system of knowledge about man. However, the creation of a unified science remains the limit of the aspirations of many specialists in the field of human studies.

Anthropology, in particular philosophical anthropology, fails to create a full-fledged image of a person, due to the diversity of manifestations of its essence and existence. The reason for this state of affairs lies in the very nature of the subject under study, namely, in man. Since the emergence of philosophical anthropology as an independent direction, an attempt has been made to present in some integrity the numerous ideas accumulated by philosophy about man. As it turned out, the essence of a person is not amenable to analytical dissection, the construction of a system of essential characteristics of a person through the

identification of his individual attributes leads to the fact that the very essence of a person eludes the researcher.

It has always been inherent in a person to think about such questions: Who is he? What is the meaning of its existence? What is its difference from other living beings, what is its origin? Philosophers of the past, as soon as they did not call a person: both the “crown of nature” and the “social animal”, some philosophers compared a person with God, others with an animal. Therefore, a person throughout his existence is trying to find an answer to the question, what distinguishes him from other living beings? Flesh or soul, mind or creative spirit? However, the thesis of its exclusivity and originality is not questioned.

Throughout the history of mankind, the proportion of human problems in one or another philosophical concept has changed depending on the degree of understanding of the problem of man as the initial principle of philosophizing, as well as the philosophical understanding of man himself, his being and the meaning of existence. We can say that the first ideas about man arose long before philosophy appeared. This is evidenced by the myths and primitive religious ideas that have come down to us. About any field of philosophical knowledge, except for philosophical anthropology, one can say when it arose and what its subject matter is. The answer to the question of the origin and subject of philosophical anthropology remains open to this day.

The outstanding significance of L. Feuerbach's work in the history of philosophical thought is connected with his understanding of man as a purely natural, biological being, as “the only, universal and supreme subject of the new philosophy”. The German thinker believed that not the “thinking Self”, not the “Absolute idea”, about which his predecessors in German classical philosophy spoke a lot, but nature is the objectively justified genuine beginning of philosophy. Defining man as the most perfect part of eternal nature (and not the creation of God, not self-consciousness) and “the highest subject of philosophy”, Feuerbach sees the task of the latter (if it is true) not in “creating books, but in creating people”.

According to Feuerbach, the spiritual principle in a person cannot be separated from the corporeal, the spirit and the body are two sides of the reality that is called the human organism. However, in the unity of these two sides, it is the body in its entirety (and not thinking) that constitutes the essence of the human “I”. In addition, the German philosopher noted that a separate, isolated person does not contain a human essence; the latter is present only in communication, in the unity of man with man. The philosopher called this unity “the greatest and last principle of philosophy”, and all essential relations, principles of various sciences are only different types and forms of this unity. Feuerbach considered all questions of being and cognition proceeding from the human essence as natural because he does not oppose man to nature, but considers man to be a part of nature [6; 182–184].

Today, when we set our task to study man, and in practice we would like to humanize social relations, L. Feuerbach's teaching about man acquires a new sound. After all, for Feuerbach, a person is a world of feelings, emotions, moods, desires, reflections. Feuerbach believes that love, friendship, and devotion are the main things in a person's life. Feuerbach's penetration into the so-called “subjective man”, into his inner world, makes Feuerbach's philosophy more interesting than ever. He notes that a “subjective person” makes his feelings a measure of what should be. Today we also clearly understand that many phenomena in society should be judged by the “human”, “personal dimension”. Turning to this dimension is a manifestation of humanism.

Seeing in Hegel's statement of the identity of being and thinking only the identity of thinking with oneself, Feuerbach declared that the unity of being and thinking is true and makes sense only when the basis, the subject of this unity is taken by man. Offering a materialistic interpretation of thinking, Feuerbach emphasized that man thinks, and not the superhuman “I”. Feuerbach insisted that only this unity of being and thinking embodied in people as material beings really exists, and the Hegelian identity of being and thinking is an idealistic fiction.

In contrast to Hegel's identity of being and thinking, Feuerbach asserted a kind of identity of being and sensuality, insisting that the real in its reality is sensuous and that only a sensuous being is a true, real being. If for the former philosophy, Feuerbach pointed out, I am an abstract, only thinking being and the body has nothing to do with my essence, then as for the new philosophy, it proceeds from the position: I am a genuine sensual being; the body enters into my essence; the body in its entirety is my Self, makes up my essence. Believing that the essence of being as being is the essence of nature, Feuerbach called nature as a whole an entity indistinguishable from being, and man — an entity that distinguishes itself from being; moreover, it was emphasized that nature is the foundation of man [6; 186].

Reproaching Hegel that he “did not ripen to being as such, to free, independent, self-sufficient being”, which is the being of nature, Feuerbach declared that it is “given in and through itself” and its basis is “in

itself “. All this taken together formed the basis of the materialistic conclusion that in reality “thinking comes from being, and not being from thinking”

Thus, if at the very beginning of Feuerbach’s transition to materialistic positions, he saw the “source of healing” of philosophy — “only in returning to nature”, the highest product of which is the human being, then soon, when considering the unity of nature and man, the main attention is transferred to man as being of interest to the “new philosophy”, which nature is interested in only in connection with a person. “The new philosophy”, Feuerbach wrote, “transforms man, including nature as the basis of man, into the only, universal and supreme subject of philosophy” and thereby transforms anthropology into a universal science”[6; 95].

If in theoretical terms Feuerbach considered the highest goal of his philosophy an adequate understanding of the essence of man, then in practical terms such a goal was to determine what the relations between people corresponding to this essence should be and how to establish these relations in people’s lives. Feuerbach emphasized that his philosophy has essentially a practical tendency. Feuerbach’s “new philosophy” acted in a practical aspect as the ethics of love, in which the main moral value would be the statement “man is God to man”, and love for man should be the highest and first law of man. It was taking into account this kind of “deification” of man that Feuerbach declared that the love-permeated attitude of a child to parents, husband to wife, brother to brother, friend to friend, in general, man to man, moral relations in themselves are truly religious relations, and the life of people corresponding to such relations has all the characteristics of the divine nature [7; 444, 445].

The XXI century characterizes itself as the entry of humanity into the post-anthropological era, which is characterized by the rejection of a single universal science of man. Many authors trying to resolve particular issues of anthropological research are faced with the uncertainty of the very subject of philosophical anthropology. The definition given by M. Scheler is most often accepted as the subject of philosophical anthropology. M. Scheler considered the ancestral man with his attributive essential properties to be the subject of philosophical anthropology [8]. In some teachings, the subject of philosophical anthropology was the individual man in his existence, both in the form of his subjectivity and in the form of his objectification. There is another point of view, which can be considered a starting point, that the subject of philosophical anthropology is a person whose essence is manifested in his relationship with nature, society, culture, God, Others, and with himself.

Philosophical anthropology, despite the continued growth of its followers, has not come to the development of such a methodical approach to the problem of man, which would realize its claims. Many researchers state the crisis of anthropological knowledge, which requires a change in the anthropological paradigm. Despite the rapid development of anthropological research, many aspects remain open, and, moreover, due to the rapid growth in the number of studies, there is a growing need for a deeper study of the methodological problems of anthropology for a deeper understanding of its discourse.

Another problem of modern philosophical anthropology is the problem of classification of anthropological disciplines, the number of which is increasing day by day (structural, religious, natural science, social, legal, historical, psychological, pedagogical, etc.). There is no integration, but differentiation of anthropological knowledge. Natural science anthropology studies man as a natural being, which has its own biological structure, properties and characteristics, and which has its own biological history. Psychological anthropology considers the problems of mental status in the integral structure of a person. Historical anthropology explores the process of transforming the essential characteristics of a person depending on the cultural and historical changes that take place in society. Structural anthropology studies an interconnected system of sociocultural phenomena. Religious anthropology includes both reflections on a person in standing before God, and religious practice, which is a way of life for a believer.

Regarding the fact of the increase in the number and symbiotic unification of sciences, it is worth noting here, first of all, the following five characteristic features: the growth in the number of metadisciplines involved in description, reconstruction and modeling, the growing need for symbiotic sciences, the transition from discreteness to a continuum, overcoming the fragmentation of sciences, the growth of scientific knowledge about that a person cannot know in principle, the creation of new scientific disciplines based on information and cognitive technologies.

The symbiotic union of sciences changes the image of man. Three modern examples of such a combination can help to gradually determine its significance for the image of a person: first, the slow but obvious interpenetration of neuroscience and psychology. Secondly, this changes the understanding of the external and internal, that is, matter and spirit. Thirdly, this association allows us to reasonably expect that,

for example, the disciplines that are in the process of development in this direction — neuropsychotherapy, and, in particular, neuropsychanalysis — will significantly advance in terms of both diagnostic and therapeutic potential [9].

The increase in the number of sciences based on information and cognitive technologies establishes new relationships between a theoretical person and a practical person. This leads to the formation of such an image of a person, within which a person is presented as a dynamic unity of a temporary, conceptual, and active being. Interaction at the interface level between human and computer is key, as here we can see how this relationship between computer and human leads to an incredible increase in creative possibilities, less and less limited by social diversification.

Conclusions

It can be said that a person is multi-valued and multidimensional to be the subject of one science. However, genuine science is possible, which reduces knowledge about a person into a certain system of a higher level of generalization and abstraction. Such a science, considering the laws of logic and the information of other types of anthropology, will go further than them. The aim of this science will be the intellectual penetration into the last structures and conditions by which the facts collected by physical, cultural and any other anthropology can exist. Different types of anthropology study the partial and empirical aspects of man. However, none of these anthropology considers a person as a whole, as a person. Therefore, the existence of science seems justified and necessary, the purpose of which would be the knowledge and interpretation of personality as a real, independently existing entity, in its last foundations or structures.

Observing the socio-cultural realities of today's life, it becomes obvious that modern man is almost completely at the mercy of forces seeking to take away his confidence in his own thinking. Spiritual lack of independence reigns literally in everything: in the books that he reads; in the people who surround him; in the political parties to which he belongs. The matter is aggravated by the many-sided material dependence that affects his mentality in such a way that, in the end, he loses faith in the possibility of independent thought, and does not see any sense in it. Modern man can be characterized as an over-busy, unassembled, fragmented being. The main problem is that we do not know what to do. Humanitarian thought more and more reveals a tendency towards alarmism, but stating the situation does not change the essence of the situation.

In conditions when there is a total emasculation of the concept of "man" and the reduction of its content to an economic category (human capital) or social function (executive employee; valuable personnel), philosophy can become the resource that can restore a person to his spiritual dignity. This is the first point of practical applicability of philosophy to form a new (regumanized) world order. Indeed, from the very beginning of its appearance, the distinctive feature of philosophy was the emphasis on independent thinking. The figure of the philosopher is also remarkable in this respect. A philosopher, unlike a priest, is not a unique person chosen by the supreme power, but simply one of us, ordinary people, who simply understands the lessons of everyday life more deeply and formulates them in memorable sayings. At the same time, it is important that everyone can learn this with desire. That is, there is not necessarily a superhuman component, God's choice or destiny. In gaining wisdom, everything depends only on the person himself: his desire, diligence, and determination.

The problem of modernity is the problem of non-understanding. There is a paradoxical situation: on the one hand, the growth of human knowledge has reached unprecedented heights, on the other hand, we do not know what to do with all this, how to use it for everyone's benefit. The content cannot exist in isolation from the form. However, the vast content of various sciences today functions outside of an axiological form capable of combining them into one whole. That is why there is a destructurization of scientific, cultural and social processes. The second point of practical applicability of philosophy can be its integrative potential. Philosophy in its transcendental dimension can constitute the general value framework of socio-cultural activity, thus creating a vector of social development, fundamentally different from the political one.

A problem is always a contradiction between two sides. One of the most pressing problems of our time is the problem of the collision of mass and high (classical) culture. It should be noted with regret that the aggressive expansion of mass culture (anti-culture) devalues classical culture. In the public mind, this situation gives rise to two radical positions. Representatives of the first can be defined as snobbish conservatives who deny modern culture the right to exist (misunderstanding should be considered the reason for such unacceptable hostility). Representatives of the second position are the younger generations who are in a position of excommunication with tradition and therefore are forced to reproduce some kind of surrogates of cultural models (their irreverent sharpness with regard to the past is also due to misunderstanding). The third point of

the practical applicability of philosophy can be the establishment of a dialogue between “not understanding”. Since philosophy, among other things, is the ultimate reflection on cultural values, it is able to see at the level of causes (and not only at the level of consequences, as culture bearers themselves do). Seeing the cause frees a person from the position of condemnation or rejection. In other words, philosophy is culturally meta-contextual. In this sense, it is able to create a “third” space for the communication of cultures, in which their differences do not seem so incompatible. Ultimately, each culture is a collective way of creating answers to life's meaningful questions that concern everyone. The content of the answers may vary. This difference becomes the main cause of the conflict. However, this difference still grows out of one questioning, out of one existential need. That is, the cause is one, but the effects are many. It is enough to shift the focus to the cause (essence) and see its common nature for all, so that the level of conflictogenicity of the diversity of consequences will noticeably decrease.

Finally, the very last and main point of the urgent need for the use of philosophy in the creation of a new world order is that only philosophy is able to reach the level of ontology, considering not only certain types of beings, but all things in their being. This ability gives the integrity of vision, which protects from false paths, enabling a more accurate forecast for the future and a more sober attitude to the present.

Recently, one can observe how thought rushes from one extreme to another: scientific slogans overlap with antiscientist ones; someone proposes to conquer space, since the Earth is already used up material, someone proposes to save nature from the harmful effects of man. In the era of total antagonisms, it would be useful to recall that the ideal of philosophy has always been harmony. The contradiction is removed only in the synthesis of a higher order. Perhaps the time has come to stop elevating “society” over “nature” or “nature” over “society”, and the time comes when it is necessary to balance them in a harmonious unity under the guidance of sensitive non-dogmatic philosophical thinking [10].

Appeal to the theoretical and practical principles of philosophical anthropology today is intended to address, first of all, to those aspects of human nature and life that characterize a person as a key and creative principle of civilizational development, creating social and cultural forms of his being. It involves the disclosure and display of the correlative connection of these forms with the subjective human factor, their interpretation as realities accessible to the transforming influence of man, as concrete historical products of human creativity, as such results of human activity that owe their appearance to the specific needs and interests of a person, his creative abilities and opportunities.

References

- 1 Деркач А.А. Современные задачи акмеологии как метанауки и метапрактики [Электронный ресурс] / А.А. Деркач. — Мемориал [сайт]. Режим доступа http://www.goskadri.ru/index.php?article_id=21&pid=19 http://www.goskadri.ru/index.php?article_id=21&pid=19.
- 2 Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1973. — 424 с.
- 3 Батурин В.С. Состояние и проблемы постсоветского образования в контексте теории деятельности / В.С. Батурин // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. — 2012. — № 7. — С. 114–120.
- 4 Соловьев В.С. Исторические дела философии / В.С. Соловьев // Вопросы философии. — 1988. — № 8. — С. 118–125.
- 5 Момджян К.Х. Социум. Общество. История. / К.Х. Момджян. — М.: Наука, 1994. — 239 с.
- 6 Избранные философские произведения: [В 2 т.]. — Т.1. / Л. Фейербах. — М.: Госполитиздат, 1955. — 676 с.
- 7 Избранные философские произведения: [В 2 т.]. — Т.2. / Л. Фейербах. — М.: Госполитиздат, 1955. — 942 с.
- 8 Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер; пер. с нем. А.В. Денежкина, А.Н. Малинкина, А.Ф. Филиппова. — М.: Гнозис, 1994. — 413 с.
- 9 Меджидова Н. Телесно-ориентированный подход в философской антропологии / Н. Меджидова // Журн. «Metafizika». — 2021. — № 3 (15). — С. 7–17.
- 10 Аббасова К.Я. Философская культура как способ формирования культурной идентичности / К.Я. Аббасова, П.П. Солощенко, С.Г. Караконисова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2017. — № 4. — С. 75–81.

Н. Меджидова, П.П. Солощенко, С.М. Жакин

Қазіргі өркениеттік дамудың мәселелері мен перспективалары

Мақалада философиялық антропологияның теориялық және практикалық көзқарастары контекстіндегі қазіргі өркениеттік дамудың мәселелері мен перспективалары қарастырылған. Белсенділік тәсілінің әдіснамасын пайдалана отырып, авторлар әлеуметтік белсенділікті ізгілендіру процестерінде адам мәселесін философиялық зерттеулердің әлеуетін жүзеге асыру мүмкіндігі туралы ойлайды. Авторлар философиялық антропологияның адамның мәні туралы әмбебап білім ретінде дамуының қарама-қайшы сипатына назар аудара отырып, адамның біртұтас болмысындағы бірегей биосоциомәдени жүйе ретінде түсіну мәселесін бірінші орынға қояды. Адамзаттың әлеуметтік болмысының заманауи ұйымы, сондай-ақ мәдениеттің қазіргі түрі адамның әлемдегі орны туралы ғылыми хабардарлықты талап етеді және философиялық антропологияның дамуына жаңа перспективалар ашады. Философиялық антропологияның теориялық және практикалық принциптеріне қазіргі үндеу, ең алдымен, адамның болмысының әлеуметтік және мәдени формаларын құратын өркениеттік дамудың маңызды және шығармашылық бастамасы ретінде ерекшеленетін адам табиғаты мен өмірінің қырларына жүгінуге арналған.

Кілт сөздер: адам, философиялық антропология, белсенділік тәсілі, гуманизм, ғылым симбиозы, өркениеттік даму, философиялық ойлау.

Н. Меджидова, П.П. Солощенко, С.М. Жакин

Проблемы и перспективы современного цивилизационного развития

В статье рассмотрены проблемы и перспективы современного цивилизационного развития в контексте теоретических и практических установок философской антропологии. Используя методологию деятельностного подхода, авторы размышляют о возможности реализовать потенциал философских исследований проблемы человека в процессах гуманизации социальной деятельности. Авторы, обращая внимание на противоречивый характер развития философской антропологии как универсального знания о сущности человека, выдвигают на первый план проблему понимания человека, как уникальной биосоциокультурной системы в ее целостном бытии. Современная организация социального бытия человечества, а также современный тип культуры требуют научного осознания места человека в мире и открывают новые перспективы для развития философской антропологии. Нынешнее обращение к теоретическим и практическим принципам философской антропологии призвано обратиться, прежде всего, к тем граням человеческой природы и жизни, которые отличают человека как значимое и творческое начало цивилизационного развития, создающее социальные и культурные формы его бытия.

Ключевые слова: человек, философская антропология, деятельностный подход, гуманизм, симбиоз наук, цивилизационное развитие, философское мышление.

References

- 1 Derkach, A.A. *Sovremennye zadachi akmeologii kak metanauki i metapraktiki* [Modern tasks of acmeology as a metascience and metapractice]. *Memorial*. Retrieved from http://www.goskadri.ru/index.php?article_id=21&pid=19 [in Russian].
- 2 Rubinshtein, S.L. (1973). *Chelovek i mir* [Man and the world]. *Problemy obshchei psikhologii — Problems of General Psychology*. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- 3 Baturin, V.S. (2012). *Sostoianie i problemy postsovetского obrazovaniia v kontekste teorii deiatelnosti* [State and problems of post-Soviet education in the context of activity theory]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Orenburg State University*, 7, 114–120 [in Russian].
- 4 Solovev, V.S. (1988). *Istoricheskie dela filosofii* [Historical Affairs of Philosophy]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 8, 118–125 [in Russian].
- 5 Momdzhian, K.Kh. (1994). *Sotsium. Obshchestvo. Istoriia* [Society. Society. Story]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Feuerbach, L. (1955). *Izbrannye filosofskie proizvedeniia* [Selected philosophical works]. (Vols.1, 2; Vol. 1). Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 7 Feuerbach, L. (1955). *Izbrannye filosofskie proizvedeniia* [Selected philosophical works]. (Vols.1, 2; Vol. 2). Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 8 Sheler, M. (1994). *Izbrannye proizvedeniia* [Selected works]. (A.V. Denezhkina, A.N. Malinkina, A.F. Phillipova, Transl.). Moscow: Gnozis [in Russian].
- 9 Medzhidova, N. (2021). *Telesno-orientirovannyi podkhod v filosofskoi antropologii* [Body-Oriented Approach in Philosophical Anthropology]. *Zhurnal «Metafizika» — Journal “Metafizika”*, 3 (15), 7–17 [in Russian].
- 10 Abbasova, K.Ya., Soloshchenko, P.P., & Karakonisova, S.G. (2017). *Filosofskaia kultura kak sposob formirovaniia kulturnoi identichnosti* [Philosophical culture as a way of forming cultural identity]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 4, 75–81 [in Russian].

A.A. Mukhanbet^{1*}, M.M. Manassova²¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: asemm81@mail.ru; sayabek-mira@mail.ru)*

Socio-philosophical aspects of the analysis of urban and rural cultures

This article assesses the process of urbanization using an example of Kazakhstan. Also it examines the role of cities at the global level, and the impact on globalization. The authors consider the city as a basic element for social and economic development in comparative perspective. First, they analyze the impact of urban culture in the development of the dialogue of civilizations in Kazakhstan. Second, they analyze the demographic growth of the urban population and the problem of relationships between cities and peripheries. Third, they analyze cities as a new cultural phenomenon and organization of the cultural system focusing on similarities and differences of urban and rural culture. The city as a phenomenon has been and remains the subject of deep study, since it is in the city that the main spheres of human life are concentrated. Both in science and in philosophy, there are trends according to which the peculiarities of the development of metropolitan and provincial cities stand out in separate topics, and this is explained by the fact that the status of the city largely determines the fate of its development.

Keywords: Kazakhstan, urbanization, globalization, city, periphery, culture, village, capital, John Reny, philosophy of the city.

Introduction

Currently, Kazakhstan is recognized as a socially, politically, economically, and culturally advanced country in Central Asia. Formation of national self-identity, cultural, and political identification in Kazakhstan is actively developing in line with world urbanization.

The principle of globalization considers cities as a meeting place of different cultures, a medium for the spread of humanitarian and technological innovations.

Cities are known in the humanities as a special phenomenon of culture. Historically, there are various scholarly views and definitions of the city. In particular, city as a philosophical utopia (Plato, T. Campanella), as an ideal type (Weber 1994), as a historical-cultural individuality (Brodell 1994), as a social organism (Simmel 2002) and social environment (Kogan 1996, Glazychev 2008), mythological text (Toporov 2002), semiotic system (Lotman 1982) and socio-cultural myth (Barth 1996), structural-communicative “landfill” (Baudrillard 2002), and others. If we look at the given definitions, we can see the multi-functionality of the city. At the same time, architectural forms, ethnic and demographic images, socio-economic indicators, socio-cultural entertainment and daily life features of the city are reviewed and processed in detail.

Megacities are the main focus in social formation. The main manifestations of prosperity are developing resources in cities. Human future will be created by using the opportunity of urbanization in the next decade. This is a process that requires active participation of society. Since cities are complex organisms with many unsolved problems. Today’s success of world cities is the result of creativity accumulated over the years: Athens, Rome, Venice, Florence, London, Paris, Berlin, New York, San Francisco, Boston. A new idea has a great impact on the development of these cities. Each city has its own character: like avenues in Paris, skyscrapers in New York, churches in Rome [1].

In world history, the number of urban residents has increased dramatically. In 2010, half of the world’s population, 3.5 billion people lived in cities, and by 2030 it is estimated that the number of people living in cities will reach 5 billion [1].

The process of urbanization in these cities is going fast owing to the work of the creative team. Nowadays, elements of urbanism spread as a phenomenon that spread democracy and capitalism in Western Europe.

At the end of 1950, 15 % of the American population was described as the creative class. It controls the fields of science, engineering and technology, art, aesthetics, culture, health, law, and finance [2; 10].

---

*Corresponding author. E-mail address: *asemm81@mail.ru*

John Reny, an American researcher who extensively studied the theory of urbanization, defines the metropolis in his work entitled “Urban Theory”: “A metropolis is a place divided into several parts. From the moment the city wakes up, the phenomena are working in different directions and in harmony with each other. Children go to school, shops are opened, cars operate. This is the recognition of the city as a living organism. Because as media and communication tools become more complex in society, resources in the city are updated. In the modern city, the subject is actively moving. On the one hand, the metropolis contributes to development of economy, on the other hand, it regulates social situation in the life of the city” [3; 15].

According to Western studies, there is cultural diversity between Europe and America. Comparative consideration of American and European cities in terms of urbanization is common. Becoming an economically and politically important center, developing innovation in science and education, all this is the result of civil society. From the economic point of view, increase in political activity, development of art is realized through a democratic political structure.

Experimental

The research methodology is determined by the purpose of the study. The work uses such principles as the principle of development, the principle of concreteness, the method of ascent from the abstract to the concrete, general scientific methodological approaches — systemic, structural-functional, comparative, activity, method of cultural relativism, cultural-analytical method, hermeneutic methods. The article shows interpretation of the sociocultural phenomenon of capital, using the urbanization concepts of Richard Florida, John Rennie Short, etc. It is impossible to do without analyzing the “capital-province” dichotomy. This method will make it possible to conduct a comparative analysis of various concepts in this research space, to compare historically and culturally the places and the role of the capital.

Results and Discussion

Urbanism is often associated with Americanism. In some sources, emergence of the theory of urbanism is closely connected with cultural development of Western European cities.

Researchers of urban culture present the city as a place with dense demographics and an influence on economic development.

Modern cities also act as regulators of social and political relations. The symbolic structure of the city is its culture and way of life.

If we reveal the meaning of the concept of “city”, which is becoming the basis of research around the world. “The city is a large settlement with a certain number of people, whose inhabitants work mainly in industry and construction, service and trade places, scientific and cultural institutions and management apparatuses and other fields. They are often the administrative and cultural center of their locality” [4; 487]. Urban lifestyle is often defined by contrasting it with the country (rural) lifestyle. German sociologist F. Tönnies defines the city not only as a large settlement, but also as an innovative form of social organization in which the community (*gemeinschaft*) alternates with the *socium* (*gesellschaft*). A city is a society, not a community. The difference from a rural settlement is that social control over people’s actions is much lower in the city [5; 96]. Unlike the city as a settlement system, the village has a low population density and a small number. Types of work and leisure are less likely to change. Work here is based on the will of nature, i.e., changing seasons. Compared to the city, degree of employment of rural residents is low, but substantive unity of profession and life is high; working conditions are harsh, infrastructure is poorly developed. Families in the village are socially and ethnically homogeneous. The degree of social control is higher than in the city, as mutual relations between people are strictly based on customs and traditions.

“The rapid growth of cities plays an important role in the overall development of society. After all, their emergence and development coincides with the history of mankind. The first cities were Ur Lagam, Nippur in Sumer, later Akkad, Assyria, Babylon in Mesopotamia, Memphis, Thebes in Egypt, Mohenjo-Dapota, Harappo in the Indus River basin as centers of trade and crafts in the 4th-3rd millennia BC” [4; 487].

In short, relationship between the city and the village can be shown as follows. At the initial stage of its first existence, the city was united with agricultural region, that is, an urban man was both a tiller and a craftsman, subject to inner order of tribal life. But gradually, special business qualities of the person who led the need for a new enthusiastic type of discipline began to become pressing issues.

Power concentrated in council of the head of a tribe, now finds its source in the person himself, his willpower, activity and ability to organize action. Tribal organization is replaced by professional principles.

Patriarchal clan leaders were displaced, and leaders of professional groups came to leadership. Tribal settling is replaced by a professional-handicraft type of settlement organization.

Mutual contradictions between handicrafts and farming have expanded and reached the clash of civilizations: in the end, they mean different directions of social development and their ontological (meaningful) basis. The main directions of this social development are rural and urban. If the city shows an active action initiative, the village shows a conservative, passive initiative subordinate to nature. The city began its opposition to the village, which was subject to “authority” of land, and raised the idea of getting out of the “authority” of the land.

The initiative of the city plays a decisive role in this process. The city resists all antiquity, conservatism and tradition; it is the driver of progress, the creator of a new social structure in which power, administrative and economic organizations are concentrated. At the same time, the city is not an alien way of life, but basis of culture of each period. For many years, before there were alternative subcultures, the city lived and developed not in opposition to the village, but in unity [6; 12]. The city is an artificial structure, deprived of the natural environment and landscape. City life, in contrast to the traditional way of life in the countryside, is not related to the rhythm of nature. It has become clearer on many levels, in the course of the history of unnaturalness and artificiality of the city and in development of urban culture [8].

Unlike the city, the village is the main focus of archaic agrarian society, which is completely immersed in the rhythm of the cosmos, the source of traditionality. From the day of birth, nature of a rural person enters into the vortex of the natural cycle, which directly reveals cosmic life to him. In a farming civilization, feeling of complete subordination of a man to nature, rooted in the experience of life, involuntarily convinces him of the need to completely submit to the rhythm of nature. People use their existing social and cultural potential and energy to respond to natural phenomena, to search for ways to fight for life. The cycle of seasonal phenomena, repeated year after year, is given a religious interpretation by preparing universal rules and measures that people use in the event of repeated events, strengthening them in the cultural, social and economic traditions of the collective.

Sociologists were the first to pay attention to the problem of the city and the countryside, their mutual relations. For example, M. Weber, G. Simmel, R. Park, E. Bed-jess, D. Wirth, A. Anderson, S. Brunner.

According to historical data, the first cities in human life appeared in Egypt, Mesopotamia, Syria, India, China and Asia Minor in the 3rd-1st millennia BC. Cities like Athens, Rome, Carthage in the Greco-Roman era were associated with the great success of civilization.

Antiquity has a lot of heritage for human culture. The Greek polis (“polis” — city) is a form of social, economic and political organization of society in the ancient world. From the point of view of the meaning of polis, a city is a state, that is, it is a special phenomenon with the possibility of being a separate state while being a city. Initially, polis was used to refer to an agricultural association, and later it was used to refer to the city itself, including territories that were connected to the city. A polis is a small association of citizens formed when handicraft separated from agriculture and rapid development of trade-commodity relations. According to the nature of economic development, polises are divided into: agrarian (for example, Sparta), agrarian-handicraft (Athens), and trade-craft (Corinth).

The first cities on the territory of present-day Kazakhstan appeared in its south and south-east in early times. Specialists point out that favourability of nature of this region, that is, warmth of the sun and abundance of water, had a positive effect on this. Based on this, foundations of agriculture were laid along the Syrdarya, Arys, Talas, Shu, and Ile rivers, and people began to get used to a sedentary life. Grouping of people created a division of profession. Demand for handicrafts has increased in accordance with development of agriculture and animal husbandry. This situation laid the foundation of city life. The revival of the Silk Road, which started from ancient China and passed through the Zhetysu region, gave a great impetus to the development of urban construction in Kazakhstan. Stations were built along the caravan route, and they gradually rose to the level of cities where trade and goods were exchanged. The cities of Otyrar, Syganak, Sauran, Zhent, Zhankent, Taraz, Sozak, Kumkent, Torkol, Aktobe, Kulan were built and prospered in this way. Al-Maqdisi, a scientist-geographer who lived in the 10th century, in his work “Al-bad wa-tarih” (“The book on the beginning and history of the world”) named about 50 cities located on the territory of Kazakhstan at that time. They are Isfijab, Khirlug, Zhumishlagu, Arsubaniket, Barab, Shaugar, Sauran, Turar, Zerah, Shagylzhan, Balaj, Baruket, Yaganket, Taraz, Balu, Kulan, Merke, Lakra, and many other cities [7]. The construction of cities at that time had its own characteristics. For example, the cities built in the southern part of Kazakhstan in the medieval era, especially in the areas close to Central Asia, mainly consist of three parts: the main part with the palace of the city ruler — the citadel; The part of the city where the rich population

and artisans live — shahristan, and the part where crafts workshops are located is rabad, but the cities of those who lived along the Ile, who later moved to the settlement, were not divided into such parts. The cities here are surrounded by four-cornered walls. This is probably due to the warlike times at that time. That is, on the one hand, cities represented a new life born from different divisions of labor. On the other hand, they performed a defensive function. The peasants who grazed livestock and planted crops in the outskirts of the city used to enter the city and settle down when enemy came to the edge of the country. Thus, in the 10th-12th centuries, strengthening of trade between the West and the East caused development of urban construction in the land of ancient Kazakhstan and led to prosperity of the region. Part of the population gradually began to pay attention to sedentary life. At the same time, it was noted in the “Kazakh Soviet Encyclopedia” that there were about 200 cities and settlements on the territory of modern Kazakhstan [9]. A traditional village in Kazakh history is considered a community-social organization based on clan and tribe in which the Kazakhs live. The number of houses in the village did not exceed ten to fifteen [10; 208]. But this village lost its existence after the policy of the Soviet government. The Kazakh village was forcibly resettled. What we now call villages are the villages left over from the former Soviet government. The main part of the population living in the villages, which are the soul of the Kazakh vast steppe, are Kazakh. This is the foundation of preserving our national traditions, language and religion.

The village has its influence in solving economic, demographic and cultural problems of our country. One part of today’s intelligentsia proclaims that “the village cannot be a country, if we follow civilization, we should take direction to the city”, while others call “the village is the golden cradle of the Kazakh people, to beautify and develop the village”. There is a grain of truth in both of these conclusions. In fact, in the policy of colonization of the Soviet government, the Kazakh people were kept in the countryside, and they tried to keep the Kazakhs away from the cities by giving them cattle and crops. The reason is that it did not want Kazakhs to be open-minded and involved in politics. Therefore, the village was kept as a reservation.

Most of the cities are multi-ethnic, but the villages are mono-ethnic. If signs of traditional national culture predominate in the countryside, then in the city you can find signs of the multifaceted culture of various peoples. Higher education institutions, scientific institutions, theater, philharmonic, exhibitions, and similar resources for creating and spreading diverse culture are concentrated in the city, but these opportunities are limited in rural areas [10].

Rural and urban existence have their own common aspects. Features of rural and urban existence include the following issues:

- determination of the role in the society and settlement system;
- features of urban and rural lifestyle;
- connection with the geographical environment;
- social factors and consequences of population migration.

In the West, the study of rural and urban problems took place even earlier. M. Weber’s work “The City” was published in XX century. There, the author says that the city can change self-image of a person and become a tool of historical changes. As well as G. Simmel has contribution among the western sociologists. He reveals socio-psychological aspects of city life. Representatives of the “Human Ecology” school R. Park, E. Burgess, D. Wirth considered the size and architecture of the city.

The city is a qualitatively new form of a person united on the basis of social relations. Another difference of the city from the village is its artistic and professional changes and its peculiar content. The industrial type of labor has a different relationship with nature than in the countryside. Nature cannot be a direct means of labor, but manual labor can be where there is a market relationship. The process of separation of the city from the countryside is also connected with the division of labor into spiritual and material. A city is often more autonomous than a village, so it has a greater opportunity of a place of origin choice, since natural factors have less influence on it. The city quickly masters its territory, as the urban industry itself creates the prerequisites for its operation.

However, the city is a qualitatively new type of association of people, which is created not only through new types of work, as well as not based on blood and kinship, but based on social relations. That is, relations between people are based not on nature, but on the basis of people’s own social relations. The city exists as a type of social structure or “element” that eliminates the leading role of nature in human development. And in the village, the natural initiative prevails.

The broad meaning of the word “Urbanization” is a process of increasing the role of cities in the development of society as a whole, a process of effective use of the country’s resources by introducing urban culture and living conditions to all settlements, and the narrow meaning is that it is only due to further expan-

sion of large cities, increase in proportion of residents does not correspond to social and economic conditions of the city, and it is a tendency to fall into false urbanization.

In every era, in every society, the village bore the brunt of historical storms, revolutions and upheavals. One of the urgent problems of our modern society is the problem of rural and urban areas. The main issue related to village and city is a process of urbanization in our society.

Urbanization means "city" in Latin. This is the process of increasing cities and urban population. Urbanization leads to concentration of residents in a certain space, concentration and accumulation of scientific and cultural institutions in one place [11]. This process happens sooner or later in any nation. Urbanization is a historical process of establishment of an urban way of life due to the role and weight of cities in distribution of people.

If urbanization proceeds spontaneously, due to excessive expansion of large cities and suburban "megapolises", changes will occur in the social and economic structure of society, which will eventually lead to an increase in unemployment, an increase in crime, moral and ethical decline of people, and pollution of public environment [11; 487].

The next structural element that reflects the level of urbanization includes cultural-role, psychological, infrastructural, educational, age-specific structures and affects the changes occurring in the life of migrants, the process of acceptance. City dwellers will live better if they experience similar condition as previous after moving; and their getting used to the countryside — on the contrary, will be difficult. Due to unfavorable conditions, rural residents who moved to the city also go through a long and complex process of adaptation.

The concept of urbanization has two main sides: as a consequence of processes of social interaction and as a prerequisite, where these two combined mechanisms are seen. As a result, differences between the city and the countryside, the center and the outskirts, small towns and big cities appear and become stronger. At the same time, urban relations begin to enter the countryside and all types of settlements.

The term "Urbanization" appeared in the 70s of the 19th century and until the 60s of the 20th century had a narrow professional and only scientific meaning. Today, this concept is the most widespread and has a socio-political significance. Modern urbanization is accompanied by pollution of urban environment, which is particularly severe in developing countries. It threatened the health of residents, prevented the elimination of economic backwardness. In cities of developing countries, problems begin to appear that threaten all aspects of their lives.

For many years, the term "urbanization" has primarily meant the growth of cities significance and their population. Urbanization is a phenomenon that can reveal the history of the country, the situation in a certain era. At this transition point, when rural people moved to the cities in a homeless and poor conditioned state, the inherent drama of this phenomenon and some conflicting moments appeared, and it is also noticeable that this situation has divided our society into two [11; 17].

In the countries of Western Europe as well, migration of population to private houses in the suburbs has led to a decrease in the number of people living in the central streets of cities such as London, Paris, Hamburg, Vienna, and Milan, and to development and maturation of peripheral and suburban areas. Scientists named this process "suburbanization".

Currently, the development of urban agglomeration in Kazakhstan can be seen primarily from the image of Almaty city. This city is expanding its wings by adding several settlements such as Talgar, Nykolayev, Kalkaman. Now if it makes a step, it will approach to Kaskelen. The city of Kapchagai is also short distance away. According to experts, Almaty neighborhood is forming as a single-core urban agglomeration.

The current level of growth and expansion of Astana as well as shows the trend of agglomeration. It annexed nearby settlements such as Koktal, Michurin, Kirpishti. Another interesting phenomenon is the proximity of the cities of Karaganda-Temirtau. The phenomenon of emergence of a two-centered urban agglomeration is observed here.

Similar processes are taking place in other regions and cities of the country. The process of urbanization is an actual phenomenon from the point of view of state-people's interest and cultural-social idea. The problem of the city has been studied by many scientists and is still recognized from different angles. When talking about the city, the problem of the village as a large social entity should not be left out. In countries with developed agricultural economy, there is no noticeable difference between the city and the countryside. As a result of unemployment, the countryside is aging, and the rural population has migrated to the cities en masse.

Thus, as a result of the country's independence, the urbanization process in Kazakhstan accelerated. It can as well be called an obvious phenomenon evoked from people's dreams. After all, the people of any in-

dependent country want to live in good and convenient places. At the time when there was no government, the Kazakh people, who had been pushed out of the so-called beautiful and fertile places, actively started to resettle the dream of our ancestors. Everyone chooses and decides where to go. Due to the current impact of urbanization, large urban agglomerations have started to appear in our country, and some villages have become empty of people.

Moreover, during the inspection of rural settlements, it was found that 136 villages have been depopulated in recent years, that is, their population has moved away. As we can see from this, the process of migration in the village is going on spontaneously. Now the state is going to intervene in this matter with its regulatory activities and conduct it in a planned and civilized manner. As the next step, it would be better for the state to intervene in this issue and start regulatory mechanisms. After all, the land of Kazakhstan is vast, and the population is small compared to it. This in itself requires the planning of population resettlement patterns. Urbanization is the level of historical settlement of people's living environment. Its main features are:

- concentration of residential population and industry;
- socio-territorial difference between village and city;
- maturation of the unnatural sphere.

These signs are common to all formations and show the impact of social production on the territorial organization of society. The development of industrial power and industrial relations has a great influence on the development and types of the urbanization process in society. The process of urbanization will continue quite a while. For a long time, the term "urbanization" primarily referred to increase in size of the city and the number of urban residents.

Until now, in some developed countries, urbanization has been interpreted as growth and development of some part of the city or the city. The current interpretation of urbanization cannot be explained outside of natural and ecological conditions. Urbanization creates a relatively limited area ("special space"), especially the close interaction of nature and economy, society and population.

The process of urbanization in the 20th century shows the complexity, wave-like character, and multifaceted nature of this process. But urbanization in its main meaning is a historical process of increasing the role of cities in the development of society. Being more figurative in the future, i.e. in socio-economic, demographic, political, ethno-cultural and geographical image, this process reflects the territorial formation of the society, its production power, settlement. And urbanization in the narrow sense is growth of cities, especially large cities and growth of the number of urban residents in the country. The level of the urbanization process is defined by the term urbanization. It is manifested by the predominance of the number of urban residents, the predominance of large urban settlements.

Urbanization is an integral and relevant process. Architect A. Burov called the city "the limit of human activity". The city, with development of its industry, employment opportunities, and high quality of life, always attracts residents of countryside, small towns, and villages. At the same time, with the high level of cultural and communal services in the city; Abandonment of labor in agricultural land due to its severity as well as affects. All this caused the rural population to flock to the city.

The city has existed in Kazakhstan since ancient times. The subsequent development of the cities of Kazakhstan is also in line with world trends. From the very beginning, the cities of Kazakhstan, like all the cities of the world, assumed the functions of managing administrative, financial, economic, ideological, military-strategic and cultural regions. Cities were an indicator of the level of achievement in society. The development of Kazakh civilization is connected with the gradual adaptation of steppe and nomadic inhabitants to the city.

According to B. Nurzhanov, there was no word "space" with a western meaning in nomadic languages. "Space" is a place with a certain border, "the creation of a sedentary person living in a certain territory" [12; 35]. For a sedentary person, such a place was a city. The modern meaning of space as "cosmos", "universum" is the rule of a sedentary person over the surrounding world in a certain territory. For a nomad, there are no boundaries, he is free and feels at home everywhere. The endless steppe is the image of a nomad.

On the contrary, modern Kazakhstan is an urbanized country, 56 % of Kazakhstanis are urban dwellers. The peculiarity of the modern Kazakh is synthesis of traditional and urbanized values in his mind. Despite the density of life in the city, the Kazakhs of the city glorify traditions and customs of their ancestors.

Conclusions

Urbanology emphasizes the relationship between people and the city. Man is the creator of the city, but as well as is the product of the city.

Today, Kazakhstan is at the level of industrial development of the economy. Cities take a special place in these processes. There are 84 cities in Kazakhstan, including new capital city — Astana.

Astana is one of the youngest capitals in the world. This city was founded in 1830 as an Akmola Cossack outpost. In 1997, it got the status as the capital of Independent Kazakhstan.

In the culture of Kazakhstan, cultural and civilizational processes in the city of Astana during the last years did not escape the attention of domestic and international researchers. Since new works of art in architecture of our capital did not leave anyone indifferent.

In conclusion, in the development of modern Kazakhstani society, great importance should be given to the phenomenon of urbanization. Relationship between the village and the city should be thoroughly studied. One of the most important steps ahead is to analyze this spontaneous process from a cultural-social, socio-philosophical point of view.

Acknowledgements

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268743 “The phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan” (2022-2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

References

- 1 Lees L. Culture Counts: A “New Math” for the Future of Innovative Cities / L. Lees // *Vital Speeches of the Day*. — 2012.
- 2 Richard F. Cities and Creative Class / F. Richard. — New York. Routledge, 2005.
- 3 Short J.R. Urban theory a critical assessment / J.R. Short. — Basingstoke. Palgrave Macmillan, 2006.
- 4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия [10 томдық]. — 5 т. / Бас ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы. — 2002. — 720 б.
- 5 Теннис Ф. Общность и общество / Ф. Теннис. — СПб.: Владимир Даль, 2002. — 230 с.
- 6 Сыргакбаева А.С. Город как культурфилософская проблема: дис. ... д-ра филос. наук. Спец. 09.00.13 — «Философия и история религии, философская антропология, философия культуры» / Акмарал Салимжановна Сыргакбаева. — Алматы, 2008. — 241 с.
- 7 Урбанизация: Қазақстандағы осы үрдіс халықтың қайта қоныстануына ұласуда // Егемен Қазақстан. — 2003, 23 шілде.
- 8 Ғарифолла Е. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар) / Е. Ғарифолла. — Алматы: Ғылым. — 1998. — 272 б.
- 9 Абдраманов Е.С. Оңтүстік Қазақстан ауыл тұрғындарының қазіргі кезеңдегі мәдени өмірі: тарих ғыл. канд. ... дисс.: Мамандығы 07.00.02. — Отан тарихы / Е.С. Абдраманов. — Алматы. — 2004. — 140 б.
- 10 Қазақ совет энциклопедиясы [12 т.]. — 10 т. — Алматы: Баспа. — 1977. — 337 б.
- 11 Алисов А.Д. Урбанизация и культура / А.Д. Алисов. — Омск: Край, 1997. — 352 с.
- 12 Нуржанов Б.Г. Город и степь / Б.Г. Нуржанов // *Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность*. — 1997. — № 3. — 29 с.

A.A. Mұханбет, M.M. Манасова

Қалалық және ауылдық мәдениеттерді талдаудың әлеуметтік-философиялық аспектілері

Мақалада урбанизация процесі, сондай-ақ қаланы жаһандық деңгейде дамытудың рөлі және қалалардың жаһандану процесіне әсері қарастырылған. Авторлар қаланы салыстырмалы перспективада әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі элементі ретінде зерттейді. Біріншіден, олар қалалық мәдениеттің Қазақстандағы өркениеттер диалогының дамуына әсерін талдайды. Екіншіден, олар қала халқының демографиялық өсуін және қалалар мен ауылдар арасындағы қарым-қатынас мәселелерін, қала мен ауыл мәдениетінің айырмашылықтарын зерттейді. Үшіншіден, қалалар мәдени жүйені ұйымдастырудағы жаңа мәдени құбылыс ретінде қарастырылған. Қала құбылыс ретінде терең зерттеу тақырыбы болды және болып қала береді, өйткені онда адам өмірінің негізгі салалары шоғырланған. Ғылымда да, философияда да елордалық және провинциялық қалалардың даму ерекшеліктері бөлек қарастырылатын тақырыптарға бөлінетін тенденциялар бар және бұл қаланың мәртебесі оның даму тағдырын алдын-ала анықтайтындығымен түсіндіріледі.

Кілт сөздер: Қазақстан, урбанизация, жаһандану, қала, шеткері аймақ, мәдениет, ауыл, астана, Джон Рени, қала философиясы.

А.А. Муханбет, М.М. Манасова

Социально-философские аспекты анализа городской и сельской культур

В статье рассмотрены процесс урбанизации, а также роль развития города на глобальном уровне и влияние городов на процесс глобализации. Авторы изучают город как базовый элемент для социально-экономического развития в сравнительной перспективе. Во-первых, они анализируют влияние городской культуры на развитие диалога цивилизаций в Казахстане. Во-вторых, исследуют демографический рост городского населения и проблемы отношения между городами и деревнями, различия городской и сельской культуры. В-третьих, города рассматриваются как новый культурный феномен в организации культурной системы. Город как явление был и остается предметом глубокого изучения, так как именно в нем сосредоточены основные сферы человеческой жизни. Как в науке, так и в философии существуют тенденции, согласно которым особенности развития столичных и провинциальных городов выделяются в отдельно рассматриваемые темы, и это объясняется тем, что статус города во многом предопределяет судьбу его развития.

Ключевые слова: Казахстан, урбанизация, глобализация, город, периферия, культура, деревня, столица, Джон Рени, философия города.

References

- 1 Lees, L. (2012). Culture Counts: A “New Math” for the Future of Innovative Cities. Vital Speeches of the Day.
- 2 Richard, F. (2005). Cities and Creative Class. New York. Routledge.
- 3 Short, J.R. (2006). Urban theory a critical assessment. Basingstoke. Palgrave Macmillan.
- 4 Nysanbaev, A. (Eds.). (2002). Qazaqstan. Ulttyq entsiklopediia [Kazakhstan. National Encyclopedia]. (Vols. 1-10; Vol. 5). Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 5 Tennis, F. (2002). Obshchnost i obshchestvo [Community and society]. Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
- 6 Syrgakbaeva, A.S. (2008). Gorod kak kulturfilosofskaiia problema [City as a cultural-philosophical problem]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 7 (2003). Urbanizatsiia: Qazaqstandagy osy urdis khalyqtyn qaita qonystanuyna ulasuda [Urbanization: this process in Kazakhstan is followed by population resettlement]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 8 Garifolla, E. (1998). Sana bolmysy (Saiasat pen madeniet turaly oilar) [The Nature of Consciousness (Thoughts on Politics and Culture)]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 9 Abdramanov, E.S. (2004). Ontystik Qazaqstan auyl tyrgyndarynyn qazirgi kezendegi madeni omiri [Cultural life of rural residents of South Kazakhstan in the present period]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 10 (1977). Qazaq sovet entsiklopediiasy [Kazakh Soviet encyclopedia]. (Vols. 1-12; Vol. 10). Almaty [in Kazakh].
- 11 Alisov, A.D. (1997). Urbanizatsiia i kultura [Urbanization and culture]. Omsk: Krai [in Russian].
- 12 Nurzhanov, B.G. (1997). Gorod i step [City and steppe]. *Evraziiskoe soobshchestvo: ekonomika, politika, bezopasnost — Eurasian community: economy, politics, security*, 3, 29 [in Russian].

А.Б. Никамбекова*

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: aselinanb@gmail.com)*

«Адам хроно-топосы» еңбегіндегі сөз бен жанның хроно-топосы

Мақалада философ ғалым Б.Е. Колумбаевтың «Адам хроно-топосы» атты жаңа ғылыми еңбегіне талдау жасалған. Ғалым аталған еңбегінде адам болмысы, әлем, кеңістік пен уақыт, дүниетаным мәселелерін өте терең қарастырған. Автор мақалада қазақ философиясындағы осындай күрделі мәселелерді жан-жақты зерттеуге арналған «Адам хроно-топосы» еңбегінің маңыздылығын сөз еткен. Адамзаттың шынайы болмысы туралы ойлар қашанда да қоғамда өзекті болып саналады. «Адам хроно-топосы» еңбегіндегі адамның жаны мен тәні, рухы, санасы, шектелген уақыттағы шексіз мүмкіндіктері қазақ халқының дүниетанымдық еркіндігін сезіндіреді. Б.Е. Колумбаев жаратылыс, уақыт, кеңістік, таным, сана, дүниеге көзқарас сияқты көптеген философиялық ұғымдарға өзгеше интерпретация берген. Адамзат баласының өмір жолында туындайтын мыңдаған сұрақтарға жауап беруге тырысады. Адам баласы құбылыс па әлде мән бе, оның жанын мазалайтын түрлі сауалдардың жауабын беруге ғылым неге дәрменсіз. Аталған еңбекте адамзатты дұрыс ойлауға үйрету арқылы адам болмысының мәнділігін ашуға болатыны айтылған. Яғни, дүниені тану арқылы адам өз жанының қалауына қол жеткізеді. Ақиқаттың аспектілері адам тұтас әлемнің кішкентай ғана бөлшегі, күнаһар пенде, болмашы тіршілік иесі екендігін көрсетеді. «Адам хроно-топосы» еңбегі арқылы ол адам баласы рухани кемелдікке, тазалыққа, жақсылыққа, ар-ұждан, ар-намысы биік, ерлік жасауға ұмтылған сайын ақиқатқа жақындай түсетіндігін түсіндіруге тырысады. Ғалымның осы еңбегі философия ғылымындағы үлкен жаңалық деп есептейміз. Себебі, философиялық тереңдікке толы еңбектің мазмұнында адам мен әлемнің қатынасы, өмір сүру мен мәнді өмір сүрудің жолдары айтылған.

Кілт сөздер: дүниеге көзқарас, хроно-топос, адам болмысы, уақыт, кеңістік, рух, еркін ақыл, таным, сана.

Kipicne

Қазақ халқының философиялық танымы ғылымда проблема ретінде қарастырылып, талдау жасалынған бірде-бір ауқымды еңбекті кездестірмейміз. Әр басылымдарда кішігірім мақала немесе монографиялық жұмыстарда арагидік пайдаланылғаны болмаса, жалпы талдау мен өз керегінше жаратудан ары аса алмады. Жалпылықтан жекеге өтпегеннен кейін ұлттық болмысымыз, мінез бен рухымыз ашылмай келеді. Патриоттық тәрбие, ұлттық рух, мемлекет мүддесі деп жалпылама ұрандатқанның пайда бермегенін тәуелсіздік алғаннан бергі 30 жыл өзі-ақ көрсетіп берді. Бұған дәлел шетелге бір-жола кетіп жатқан жастар.

Қазақстанның негізгі халқы қазақ, ендеше әр қазақты жеке зерттеу керек. Қазақтың ішкі дүниесін ақтару қажет. Қазақ кім, қандай, дүниені қалай қабылдайды, адамгершілікті қалай түсінеді деген сұрақтарға жауап іздеу қазақ философиясындағы басты сұрақтардың біріне айналуы қажет. Өр мінезді ержүрек қазақтан жасық, жағымпаз сорлыға қалай айналды? Жалпы қазақ ұлты қандай деген сұрақ әрбір ойлы азаматты толғандырмай қоймасы анық. Өз ішімізге үңіле білсек, озық елдердің қатарында болар ма едік? Мысалға, Оңтүстік Кореяны келтірсек те жетіп жатыр. XX ғ. 50–60 жылдарында ең кедей мемлекеттер қатарында болған ел жылдам дами бастады. Бұның бәрі экономикалық саясатты сауатты жүргізудің пайдасы деп экономистер баға беріп жатыр. Түбін тексеріп көрсе, әр кәрістің өзінің ұлттық мінезін жоғалтпауы, ауытқымауы деп түсіндірерме еді кім біледі?!

Бүгінгі қазақ пен бұрынғы қазақтың айырмашылығы қаншалықты үлкен? Кир патшаны жеңген сақ, Қытайды билеген ғұн, Еуропаны жаулаған Алтын Орда мен Жоңғар мемлекетін жер бетінен жойып жіберген қазақтың репрессиядан, соғыстан, аштықтан, жала мен тыйымнан тапталған рухының қандай айырмашылығы мен ұқсастығы бар? Ұлттық кодты табу, сананы жаңғырту, тарихи сананы қайтару деп ұрандатқанмен не табамыз? Бұл мәселенің шешімі ұлттық дүниетаным мен философиялық категорияларды бір жүйеге келтіріп алмай бәрі бос бекершілік. Шәкәрім айтқандай «Келдім қайдан? Қайтсе пайдам? Өлгеннен соң не болам?» деп ең керекті үш сұрақпен жан құлағын бұрап қою

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aselinanb@gmail.com.

керек [1; 118]. Қазақ халқы үш ғасырлық отарлық езгіде өз болмысын өз кеңістігінде жоғалтып алды. Енді оны табу үшін басын тауға да, тасқа да соғуда.

Зерттеу әдістері

Жұмыс барысында қазақ философиясының дамуындағы «Адам хроно-топосы» еңбегі көлемді ғана емес үлкен жаңалық екенін түсіндіруге талпындық. «Адам хроно-топосының» қазақ философиясында адам болмысын жан-жақты күрделі мәселеден қарапайым ұғымдарға біртіндеп өте отырып жазылған алғашқы ірі шығарма деп есептейміз. Философ ғалым Б.Е. Колумбаевтың аталған еңбегіндегі адам өзін-өзі тани бастағанда шынайы болмысы көрініс табатынын және оның қоғамға, заманға ғана емес болашаққа пайда келтіретіні туралы түпкі идеясын қарастырудың маңыздылығына тоқталдық. Мақалада талдау, саралау, бақылау және интерпретация жасау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақ философиясында жазылған іргелі еңбектерді тәуелсіздік алғанға дейін және алғаннан кейін деп жалпы екі кезеңге бөлеміз. Мұның ішінде әрине ең өзекті еңбектер қатарына тәуелсіздік алғаннан кейінгі еңбектерді жатқызамыз. Солардың ішінде оқылымы көп Ғ. Есімнің «Адамзат», «Сана болмысы (саясат пен мәдениет туралы ойлар)», «Санадағы таңбалар (философиялық проза), Қ. Нұрланова «Ауызша мәдениеттің философиясы», Д.М. Жазықбаев «Өзгеріс философиясы», Ә. Өмірбекова «Қазақтану және жаңару философиясы», С. Нұрмұратов «Ұлттық болмыс пен ұлттық сана», «Рухани құндылықтар әлемі: элеуметтік философиялық талдау» және т.б. көптеген еңбектер жазылды. «Адам әлемі» атты философиялық және қоғамдық гуманитарлық журналда әр түрлі философиялық мәселелер көтеріліп тұрады. Алайда философиялық мәтіні бар деген кез келген еңбектерді оқып отырып философияның бұлағынан шөліңізді қандыра алмай тек тамшыларын ғана сезінеміз. Нағыз философиялық шығарма санаға соққы жасап есенгірете алатын дәрежеде болса ғана мойындауға болар еді. Алайда қазіргі философия ғылымы дерек беру, фактілер келтіру, жалпылама талдау, синтез, бақылау мен анықтау әдістерінен ғана тұрады. Осындай сипаттағы еңбектермен қазақ өзіне Шәкәрім айтқан ең керекті үш сұрақты қоюға деңгейі жетпейді. Философиялық еңбектерге деген талап қай заманда да жоғары, ол адамның рухын көтере алатын мәнге ие.

Жақында қолыма Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры Б.Е. Колумбаевтың «Адам хроно-топосы» еңбегі тиді. Алғашқы күні екі бетін оқып «қиын екен» деп қоя салғаным рас еді. Санаға ауыр тигені соншалық біразға дейін беттей алмадым. Бұл рухани деңгейімнің төмендігінен екенін түсіндім. Студент кезімдегі Яссауи мен Шәкәрімнің, М. Хайдеггер мен Ф. Ницшенің кітаптарын санамен емес, тек көзбен оқып ұғына алмағаным есіме түсті. Философиялық трактаттың бір сөйлемі көркем әдебиеттің бір парағындай күрделі болатыны белгілі. Сондықтан да «Адам хроно-топосы» еңбегінің тек бір бөлімін оқып шықсаңыз «шынында да солай екен ау» деп әлемге көзіңіз шайдай ашылғандай күй кешесіз. Ең бастысы осы уақытқа дейінгі адам жаратылысы жайлы қалыптасқан көзқарастарыңыздың күл-талқаны шығып, жаңа бір белеске көтерілесіз.

Жоғарыда атап өткеніміздей, қазақ философиясында адам туралы жазылған еңбектер өте аз. Сан бар жерде сапа болады, салыстырып ең жақсысын қоғам өзі таңдап алады. Соңғы жылдардағы жазылған еңбектердің ішіндегі ең көлемдісі және мазмұны тікелей адам мәселесіне бағытталған ірі еңбек деп философ ғалым Б.Е. Колумбаевтың «Адам хроно-топосы» еңбегін батыл түрде айта аламыз. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің философия және психология факультетінде көп жылдар бойы еңбек етіп келе жатқан профессордың бұған дейін «Үшінші адам» еңбегі жарық көрген болатын. Ғалымның «Адам хроно-топосы» монографиялық еңбегі философия саласындағы тың әрі өзгеше еңбек. Бұл кітапты толық талдап шығу үшін біраз еңбектену қажет. Көне грек тілінен аударғанда «хронос» — уақыт, «топос» — орын деген мағынаны білдіреді. Бұл терминді енгізген А.А. Ухтомский «хронотоп уақыт пен кеңістіктің өзара координаттарының байланысы» деп анықтама берген екен. Ғалым кітаптың алғысөзі ретінде Н.В. Гогольдің «Өзімнен басқаны жаза алмаймын» деген цитатасын қолданған. Осыдан-ақ автордың ой-толғамдарының эмпирикалы-онтологиялық желісін аңдауға болады. Жастар қоғамның қозғаушы күші болса, студент жастармен бірталай жыл үздіксіз еңбектену жүріп саналарын оятуға күш салып, жанын берген ұстаздың көз алдынан қанша адамның болмысы өтті, сараланды, жіктелді, ойға жетеледі. Осының нәтижесінде қазақ философиясы бір сатыға көтерілді.

Б.Е. Колумбаевтың «Адам хроно-топосы» еңбегінің терең мазмұнын түсіну үшін классикалық неміс философиясын еске түсіру керек. Себебі кітапта М. Хайдеггер, Ф.Ницше, И.Кант, Гегель,

А.Швейцер, И. Хейзинга, О. Гассет, К. Ясперс еңбектеріне көп сілтеме берілген. Қазақтың ұлттық болмысына қайта оралуды қозғағаннан кейін классикалық неміс философиясы нәліктен әлемге белгілі болып қана қоймай көптеген елдердің идеологиясына, саясатына, мәдениеті мен руханиятына айналды деген заңды сұрақ туындайды.

Философия тарихында ХХ ғасырдың алатын орны ерекше. Адамзат тарихында болмаған ғылыми прогресс болды. Еуропа елдерінің дамуына осы аталған философтардың еңбектері тікелей әсер етті. Себебі, бұл еңбектерді оқып көкірек сәулесіне бекіткен адам өз болмысының қайталанбайтындығын, уақыттың қадірін, дәл өзіндей екінші экзemplярдң және берілген мүмкіндіктердің қайтарымы жоқ екенін санасына сіңіре отырып, өзінің жеке тұлғалық қасиеттерін ашады. Осылайша «бес күнге келген қонақ» өмірін пайдалы өткізуге тырысады.

Философияның көп қызметтерінің бірі адам санасын ояту. Жоғарыда аталған философтар тек өз замандастарын ғана емес болашаққа да қызмет етіп жатыр. Адам жанын түсіну қаншалықты қиын болса, мұндай күрделі философиялық трактаттарды түсіну соншалықты қиын. Егер арнайы дайындық болмаса сана қарама-қайшылыққа ұшырауы мүмкін. Салыстырмалы түрде айтсақ, шахмат ойнау білмейтін адам мен гроссмейстерді сайысқа түсіру тәрізді. Қай фигураны қалай жүрерін білмей абдырап отырған адамды елестетіп көріңізші немесе бастауыш сынып оқушысының И.Канттың кітабын ашып оқып отырғанын. Бұл жерде айтқымыз келгені әлемдегі үздік философиялық шығармалар деп танылған классикалық неміс философиясын тек қана кәсіби философ ғалымдар түсіндіре алады. Солардың бірі Б.Е. Колумбаев. Оның «Хроно-топос» еңбегінің маңыздылығы интерпретация жасау емес, биік деңгейдегі дүниетанымдық еңбектердегі идеялардың автордың қазақы санасымен орыс тілінде берілуі. Ол «Мына жақтан орысша ана жақтан қазақша сенің ойларыңда кездесу. Бір ой туралы екі тілмен ұстап алу... нені? Тек келтірілген ойды ма? Жоқ мұнда ұсталынатын (белгілетін, бекітілетін, анықталатын) болмыс емес пе?! Анау Хайдеггерді қолдасақ: «Тіл болмыстың үйі» дегені бар. Сонда енді тек қана бір тіл жоқ. Көп тіл бір «болмыс үйіндегідей» өмір сүріп жатыр. Көрдің бе оларды? Иә кездеседі ғой, бар ғой. Ал енді тіл табу дегеніміз болмысты бірегейлі, бір «тілдеп» анықтауға болатын сияқты. Сонда ол барлық тілдердің тілі емес пе?» дейді [2; 26]. Ғалым оқырманымен осылайша тең дәрежеде тілсіз сөйлесе отырып биік шырларға қарай жетелеп отырады.

«Адам хроно-топосы» сыртқы келбеті орыс тілді болса да, ішкі әлемінде қазақтың ұлттық дүниетанымдық көзқарасы тұнып тұр. Бұл әсіресе философтың қас-қағым өмірде кіші проблемалардың үлкен проблемаға айналуына, адамдардың немқұрайлығына қынжылғанынан, еңбектің эмоцияға беріліп жазылғандығынан байқауға болады. Б.Е. Колумбаевтың аталған философиялық еңбегінде толықтай саяси-элеуметтік мәселелердің жатқандығын көреміз. Философия ғылымының ең күрделі саласы — саяси философия. Осы еңбектегі саяси-философиялық астарлардың болашаққа серпіліс болары сөзсіз. Ойшыл біздің дүниеқоңызданған кез келген қылмысты ақтап алуға болатын заманда өмір сүріп отырғанымызды айтады. Бір жынысты некелерді заңдастыру жайлы ақпараттық қоғамның адамзатқа пайда берері көп пе әлде зияны көп пе деген сұрақты қойып, адамзат үшін ар-ұяттың құнсызданып бара жатқанына налиды.

Ойшыл бұл еңбегін философияның тасқын ойларына шабыттанып жойқын толқынмен жазғаны байқалып тұр. Мысалы М. Дулатовтың «Оян, қазақ» поэмасының авторы ретінде М. Жұмабаев деп көрсеткен. Әрине әдебиеттанушылар үшін өрескел қателік болып есептеледі, алайда автордың еңбегі сол күйінде өзгертулер мен түзетулер жасалынбай санада піскен күйінде баспаға шығып кеткендігі байқалады. Бұл суретшінің ғажап пейзажды көріп тоқтай қалып, бірден артық қағаз бен бояу құртпастан салып шыққаны сияқты нәрсе.

Бір қарағанда философтың ойлары шашыраңқы, қарама-қайшылыққа толы таусылмас сұрақтарға жауап іздеп қиналғандай көрінуі мүмкін. Ал егер мысалға И. Канттың кез келген бір еңбегін оқып сонан соң «Адам хроно-топосын оқысаңыз бұл еңбекте адамды қарама-қайшылыққа ұрындыратын бірде-бір артық не кем сөздің жоқтығын көреміз. Әр сөйлемінде терең идея жатыр. Автордың сөзімен айтсақ: «Иә, «ғалымдар» көбірек, бірақ философия ілім емес, тіпті ғылым емес, біздің әлемдегі психикалық және рухани күй. Бірақ бұқаралық қоғам философияны әлемнің шетіне итермелейді, ал философ өзін маргиналдылыққа ұшыратады. Сан қыры бар ма? Шарасыз жағдайда екендігі шындық. Постмодернизм осылай көрініс табады. Әрине, «таланттар провинцияларда туады, Парижге атақ үшін келеді» (Бальзак). Бірақ қазір ауылдар да интернеттің құрсауында. Даналыққа деген қандай махаббат бар, ол кімге керек?! Ал адамдар арасындағы жатырқау мен жатсыну шекарасы алыстап бара жатыр ма?» [2; 85]. Ойшылдың оқытушылық тәжірибесімен бөліскенінің өзі қоғамдағы адамдардың жан дүниесінен үшінші адамды үнемі іздеумен жүретіндігі байқалады. Ол дәрісте жанын салып, ішкі дүние-

сін ақтарып, аунатып, төңкеріп, шайқап бар өмірлік тәжірибесімен, білгенімен бөліскенде еш студенттің көзінен ұқтым деген түрді көрмейтіндігін, немқұрайлылықтың көлемінің күннен-күнге үлкейіп бара жатқандығын айтады. Осы жерде адамзат жылдан жылға ақылды болып бара ма, әлде ақымақ болып бара ма деген сұрақ қояды. Бұл сұрақты Шәкәрім білімдіге бес сауалында: «Заман өткен сайын адамның адамшылығы түзеліп бара жатыр ма, бұзылып бара жатыр ма» деп қойған болатын. Ойшылдар не себепті рухани жағынан жалғыздықтың күйін кешіп жүреді. Неліктен тап өзі сияқты қоғамда болып жатқан жайттарға немқұрайлы қарай алмайтын адамдармен тіл табыса алмайды. Ол «Уақыт абсолютті, кеңістік салыстырмалы, ол әрқашан «қисық айна» болып табылады, оған уақыт сыймайды, бірақ сыртқа айналады. Сондықтан да қарама қайшылық болады. Оны қалай өлшеуге тырыссақ та өмірде болсын, күнделікті сөз қолданыстарында, дәуірлер бойынша тарихта, аспан мен жердің арасында, ғаламда, өзіне теңсіз, жеткіліксіз, субстанцияланады. Ал оны түсіну адам үшін ешқашан мүмкін емес және ол үшін ешқашан қанағаттанарлықтай түсінікті болмайды» деп уақытқа осылайша керемет анықтама береді [2; 65]. Шынымен де уақыт өлшеуі жоқ қарама-қайшылықты ұғым. Кей адамдар рухани дамымай бір орында тұрып қалады, кейбірі алға қарай озады, ал бәзбіреулерге тіпті уақыттың өтіп жатқаны маңызды емес. Абайша айтсақ «сағаттың тықылдағы емес ермек». С. Далидің еріп ағып жатқан сағаттар туралы «Жадтың тұрақтылығы» картинасын еске түсіріп көріңіз.

Б.Е. Колумбаевтың неміс ойшылы М.Хайдеггердің «Уақыт пен болмыс» еңбегіне көп сүйене отырып жазғанын байқау аса қиын емес. Жазылу стилистикасында да ұқсастық бар, мысалы қарапайым ұғымдардан бастап біртіндеп күрделі ұғымдарға ауыса отырып жазу немесе көп сұрақтарға бір ғана ұтымды жауап беру. Алайда бұл философиялық еңбектің ең маңызды факторы ұлттық дүниетанымымызға бірден тікелей әсер бере алатындығы. М. Хайдеггер «Бар болу — бұл басқа тіршілік иелерінің арасында ғана болмайтын болмыс», — дей отыра адам баласы өз болмысы арқылы әлем құпиясын ашу мүмкіндігіне ие деген ойды айтады [3; 14]. Ендеше адам өз тағдырына өзі ие. Екі жоқтың арасында бар болу адам баласына берілген сый. Б.Е. Колумбаев адамды екі дүниенің ортасындағы «делдал» деп түсіндіреді. «Делдал» болу үшін тек бар болу жеткіліксіз, яғни болмыстың ішінде өмір сүру қозғалысы.

Осы жерде турасын айту керек ғалым неміс ойшылы М. Хайдеггерден көп мысал келтіргенімен өзінің дербес позициясын жоғалтпай, идеялық жетегінде кетпеген. «Адам хроно-топосында» қазақ дүниетанымындағы ойшылдықтың терең қатпарларына үңіле отырып, тақырыптан артық не кемі кеткен сөз жоқ. Бір ойы бір ойына жалғасып үлкен антропологиялық сұрақтарға келіп тіреледі. Автор метафизиканың заңдылықтарына ұрынбаған. Жалпақ тілмен айтар болсақ «Адам хроно-топосы» еңбегі адам мен әлем мәселесінде адамды жерде қыбырлаған пендеден ғарыштық таза алғашқы санасына дейінгі күрделі мәселені көтереді.

Нағыз философ адамдарды ойлануға үйретеді. Егер философиялық еңбектер ойланудан гөрі нақтылыққа немесе іс-әрекетке үйретсе, философиядан гөрі теология немесе догматизм деп есептей беріңіз. Шәкәрім «Пайғамбар айтты десе де, ақыл сенбей сенбеңіз» деген екен. Бұл еңбектегі ерекшелік автордың үнемі оқырманын диалогқа шақыра отырып үнсіз тілдесу әдісі бар. Бұдан біз ғалымның көп жылғы ұстаздық тәжірибесін аңғарып қана қоймай, адам ойының уақыт пен кеңістікті бағындыра отырып еркін қозғала алатындығын сеземіз. Мұндай деңгейге жету үшін көп кітап оқу жеткіліксіз болар, ол үшін философияны шексіз сүю керек шығар. Себебі, «Адам хроно-топосында» қазақтың «дүние ойлап тұрсам шолақ екен, адамдар бір-біріне қонақ екен», «өз-өзіңді жаттай сыйла, жат жанынан түңілісін» деген қазақ даналығы тұнып тұр. Қарапайым оқырман түгіл философ мамандар еңсере алмай жүрген М. Хайдеггердің «Болмыс пен уақыт» еңбегін Б.Е. Колумбаевтай кәсіби философтың пайымдауымен, даралығымен байланыстыра алатындығымыз қазақ философиясындағы үлкен жетістік. «Адам хроно-топосы» ешбір философиялық трактаттардағы ойды қайталамайды, тек талдау жүргізе отырып өз идеясын алға тартады. Бұл кітап ғажайып күйге еніп, ләззат алып бір демде оқылып шығатын көркем әдебиет емес, дүниетанудағы адамның сан сұрақтарына жауап іздейтін күрделі философиялық еңбек болғандықтан әр бөлімін бірнеше рет қайталап оқып шығуға тура келеді. Алдағы уақытта бұл кітаптың бағасы артып, сұранысқа ие бола бастағанда қазақ тіліне аударылу қажеттілігі туындайды. Қазақ тіліне өз мағынасын жоғалтпай сауатты аударылса, көптеген жас ғалымдарға ойтүрткі болатын еңбекке айналатыны сөзсіз. Әсіресе, өкінішке орай қазіргі қоғамда гуманитарлық және жаратылыстану деп ғылымды екіге бөліп тастағанымен қоймай, гуманитарлық ғылымның қадірін кетіріп жүргені үлкен қателік. Гуманитарлық шығармалардың технократ генийлерге идея беретінін неге мойындамайтынымыз түсініксіз.

Қоғамда түрлі адамдар бар, алайда қоғамдық сананы құрайтын ортақ принциптер бар. Адамгершілік, мораль құқықтық нормалардың шектеулі түсініктерінен биік тұратын философиялық таным бар. Қазақ дүниетанымындағы ерекшелік өмір жайлы ойлана отырып ар жақта отырған белгісіз сұхбатшымен тілдесу, сұрақ тастау. Абайдың қырқыншы қара сөзі мен жыраулар поэзиясында бұл әдіс көп қолданылған. Философиядағы осы сұрақты қоя отырып жауап беру стилін Б. Колумбаев көп қолданған. Тіпті шамадан көп деуге болады. «Адам хроно-топосы» мазмұны күрделі болғанымен жалпы тілі жеңіл, тіпті арасында белгілі кинофильмдердегі сөз тіркестері мен ел арасында тарап кеткен әзіл сөздер жиі кездеседі. Алайда тілі жеңіл болғанымен адамды еріксіз миын шайқалтып жіберіп қана қоймай пендешілік пен адамшылықтың арасын ажыратудың соншалықты қиындықпен келетінін дәлелдейді. Эстетикалық талғамы оянбаса, даналыққа құштар болмаса адам болмысын тануға қоғам алға бір қадам да баспайды.

Ойшыл «варвар» сөзін қазақшаға «бәрі бір» деп аударарды. Бір қарағанда күлесің әрі жылайсың. Осы «бәрібір» маған, саған, оған немқұрайлылық шектен шыққанда орны толмас өкініштерге алып келеді. Қазақстандағы өзен-көлдердің тартылуы, ауаның ластануы, топырақтың эрозиясы, құстардың азаюы, киіктердің жойылуы, ана тілінің қолданылу деңгейі мен салт-дәстүрмен астасып жататын асыл дініміздің әр ағымның талауына түсіп жатқаны «бәрібір». Өркениетті техногенді замандағы үңгірлік санамен әлемге көз тастайтын мәдениетті варвар адамдарға айналдық. Қазақта «сен тимесен, мен тиме бадыраң көз» деп адамгершіліктен жұрдай адамға қаратып айтқан. Б.Е. Колумбаев осылайша бүгінгі қоғамдық санада қалыптасқан білімнің мерейі үстем Ф. Бэконның «Білім күш» идеясын талқандайды. Білімді ұрпақтан гөрі айналасына немқұрайлы қарай алмайтын рухы биік жастарды тәрбиелеп қана қоймай дербес тұлғаға айналуға жетелейді.

«Адам хроно-топосы» қазақ философиясында бұрын-соңды кездеспеген түс туралы жазбаларымен ерекшеленеді. Адамзаттың қысқа өмірі құпияларға толы. Көнеден бүгінге дейін құпия болып келе жатқан түс көруді зерттеуге қанша тырысса да ғылым жауап таппай келеді. Бұған ғалым өз теориясын ұсынады, соған жалпылама қысқаша талдау жасап көрейік. Б.Е. Колумбаевтың пайымдауынша адамның жаны денеге байланған тұтқын. Ұйқыны «кіші өлім» дейді қазақта. Ұйқыда адам жаны еркіндікке шығады. Сол сәтті пайдаланып адам ояу уақытта жасай алмаған істерін жасап, айта алмаған сөздерін айтады, немесе о дүниелік болған жақындарымен кездесіп келеді. Себебі адам түпсанасында еркіндікке шыққан уақытын ояу сәтінде алаңдатып жүрген нәрселерге арнайды. Сонымен қатар ойшыл уақыт пен кеңістікті керемет тәпсірлейді. Қысқаша мағынасын өз түйсінгеніміз бойынша жеткізер болсақ мынадай: адамның көп уақыты тұрмыстың игілігіне жұмсалады (тамақ ішу, ұйықтау, әлеуметтік желілер, шоппинг т.б.). Адам тәнінің қажеттілігіне жұмсалған уақыт — өлі уақыт, яғни тоқтап тұрады, ал кеңістік жоғалады. Адам өзінің болмысын ашқан жағдайда ғана уақыт қозғала бастап, кеңістікте өз орнына жайғасады. Неғұрлым әр күнімізді кешегіден де пайдалырақ өткізсек уақыт жылжиды. Әр пенде өз уақытында өмір сүріп жатыр. Ойшыл «Иә, бірақ бұл жерде де субъективтіліктің жоқтығы туралы емес, субъективтіліктің толық болмауы туралы ойлану керек. Дәлірек айтқанда, адам үшін дүниенің уақытшалығында және дүниедегі адамның өзі үшін орын алатын әмбебап субъектілік. Уақыт субъективті түрде тыныс алады. Міне, сондықтан жан оған (бізге) «зиярат ету» дегендей, өзін үздіксіз ұсынады! Сондықтан ол әркімге және барлық нәрсеге соншалықты жақын, жасырын түрде беріледі, ол абстракциялау мағынасында (бұл мүмкін емес сияқты). Ал уақыт тек оймен алынады, бірақ белгісіз. Оны жүзеге асыруға болады, бірақ түсінуге болмайды» дейді [2; 206].

Уақыт мәселесіне келгенде ғалым дуалистік ойды ұстанады. Уақыт әр адамның өз жанында өмір сүреді дейді. Ол қуаныш қайғыда немесе ерекше өмірдегі сәттерде көрініс табады, қалған күнделікті жұмыс пен үй, тамақ пен ұйқы арасында демалады. Генийлер үшін ғана уақыт тоқтаусыз жұмыс істейді, тіпті ұйқыда жатса да. Адам рухы өз кеңістігін тауып сол уақыты мен кеңістігін үйлесімдікте ұстап болмысын танып алмаса уақыты бос уақытқа айналады, яғни нөл жоқ уақыт. Адамның рухы іштей уақыты санаулы екенін сезсе де, бірақ қанша уақытын адамдығына, ал қаншасын пенделігіне жұмсағанын біле алмайды. Өзінің ғарышпен байланысын түсінеді, сондықтан кеңістікте жоғалып елеусіз қалмас үшін жаны мазасыз күйге еніп тыным таппайды. Ал осы уақытқа дейін «рух» оны сипаттауға барлық талпыныстармен, түсініксіз, бірақ шексіз «түсіндіруге» — ғылымнан мистицизмге дейін мүмкіндіктерді қалады. Б. Колумбаев «Бірақ рухты «тану» оны ұмыту болып табылады. Ол өзін-өзі бекітуде емес, өзін-өзі ұсынуда мәнге ие бола бастайды. Өзін-өзі растау кезінде ол күйрейді. Өнерде уақыт «рухты» құрбандыққа салып қозғалады. Өнерде ол уақыт өткен сайын оянып, оған образдар арқылы жауап береді. Адамгершілік мәселесінде «рух» өздігінен уақыт өте келе ашылады. Таным мәселесінде «рух» уақытша

шартты түрде жойылады. Сонымен, бейнелер рух пен уақыттың феноменальды фрагменттері (хроно-топостан) болып табылады. Ал оларсыз өнер мүмкін емес» дейді [2; 242].

Адамзат жаралғаннан бері уақыт пен кеңістік мәселесі шексіз тақырып. Қаңғыбастар не себепті суицидке бармайды? Сыртынан қарап тон пішетіміз рас-ау, бұлай әркімге жиіркенішті көрініп өмір сүргенше өлген артық деген ой келеді. Ал шынында олар үшін өмірдің мәні неде деген сұрақ қойылмайды, себебі рухы өлген. Рухы — өлі, тәні — тірі, рух болмаса тән ауырмайды, күйзеліске түспейді. Ол уақыт пен кеңістіктен тыс өмір сүріп жатыр. Керісінше төрт құбыласы тең адамдардың суицидке баруы жиі кездеседі. Мысалы Э. Хэмингуей, Есенин, Маяковский, кешегі талантты қазақ жазушысы Аягүл Мантай, айта берсек көп. Әйгілі адамдардың оның ішінде шығармашылыққа жақын адамдардың күйзеліске түсуі белгілі жай. Ал олардың суицидке баруын қалайша түсіндіреміз. Мүмкін мұның бір себебі уақыт пен кеңістікте өз болмысынан адасып қалуында жатыр ма екен? Міне, көрдіңіз бе қазақ философиясын дамытудың не себепті қажеттілігін? Философия жеке адамның ішкі күйзелісінен бастап ұлттың мінез-құлқын тәрбиелеуге дейін үлкен жүк алған.

Қорытынды

Мақалада «Адам хроно-топосы» еңбегінің тамшыдай бөлігін ғана еңсердік. Тұтас талдап мазмұнын ашу үшін ана тілімізге жедел аударылуы керек. Қазақтың шынайы адамзаттық бейнесін қайтаратын терең идеялы философиялық еңбек ретінде оқырманның сүйіп оқитын еңбегіне айналатын сәттер алдымызда күтіп тұрғанына сеніміміз мол. Қазақ философиясында осындай еңбектің шығуы ғылымдағы қуантарлық оқиға. Абай «Адаспай тура іздеген хакімдер болмаса дүние ойран болар еді» дейді [4; 148]. Адамзатқа ақ жол іздейтін философ ғалымдардың еңбектері қазақ халқына пайда берер күндер де алыс емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар / Шәкәрім. — Алматы: Атамұра, 2003. — 296 бет.
- 2 Колумбаев Б.Е. Хроно-топос человека / Б.Е. Колумбаев. — Караганда: Изд-во НАО «Караганд. ун-т им. акад. Е.А. Букетова», 2021. — 318 с.
- 3 Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
- 4 Екі томдық шығармалар жинағы: Т.2 / Абай (Ибраһим Құнанбаев). Аудармалар мен қарасөздер. — Алматы: Жазушы, 2020. — 200 б.

А.Б. Никамбекова

Хроно-топос слова и души в произведении «Хроно-топос человека»

В статье проведен анализ нового научного труда философа Б.Е. Колумбаева «Хроно-топос человека». В этой книге ученый глубоко затрагивает вопросы бытия человека, Вселенной, пространства и времени, мировоззрения. Автор статьи рассмотрено значение работы «Хроно-топос человека» для комплексного изучения столь сложных вопросов казахской философии. Мысли об истинной природе человечества всегда были актуальны в обществе. В произведении душа, тело, дух, сознание и безграничные возможности времени в ограниченное время заставляют почувствовать свободу мировоззрения казахского народа. Б.Е. Колумбаев дает иную трактовку многим философским понятиям, таким как творение, время, пространство, знание, сознание, мировоззрение. Человечество пытается ответить на тысячи вопросов, возникающих на жизненном пути человека. Почему наука бессильна дать ответы на различные вопросы, волнующие человека, будь то явление или сущность. В этом произведении говорится, что смысл человеческого существования можно раскрыть, научив людей правильно мыслить. То есть, познавая мир, человек достигает желания своей души. Аспекты истины показывают, что человек есть малая часть всего мира, грешный человек — ничтожное существо. Через произведение «Хроно-топос человека» он пытается объяснить, что чем больше человек стремится к духовному совершенству, чистоте, добру, совести, чести, героизму, тем ближе он становится к истине. Мы считаем, что эта работа ученого является большим прорывом в философской науке. Это связано с тем, что содержание произведения, полного философской глубины, показывает взаимоотношения человека и мира, образ жизни и осмысленную жизнь.

Ключевые слова: мировоззрение, хронотоп, бытие человека, время, пространство, дух, свободный разум, познание, сознание.

A.B. Nikambekova

Chrono-topos of the word and soul in the work “Chrono-topos of Man”

This article analyses a new scientific work of philosopher-scientist B.E. Kolumbayev “Chrono-topos of Man”. In this book, the scientist touches deeply on questions of human existence, universe, space and time, as well as world outlook. The significance of the work “Chrono-topos of Man” for the complex study of such complex issues of Kazakh philosophy is discussed. Thoughts on the true nature of mankind have always been relevant in society. In this work, the soul and body, spirit, consciousness, limitless possibilities of time in a limited time make one feel the freedom of the worldview of the Kazakh people. We believe that this work of the scientist is a great breakthrough in philosophical science. B.E. Kolumbayev gives a different interpretation of many philosophical concepts, such as creation, time, space, knowledge, consciousness, and worldview. Mankind is trying to answer thousands of questions that arise in the life of a person. Why science is powerless to give answers to various questions that concern a person, whether it is a phenomenon or an entity? This work says that the meaning of human existence can be revealed by teaching people to think correctly. That is, cognizing the world, a person achieves the desire of his soul. Aspects of truth show that man is a small part of the whole world, a sinful man, an insignificant being. Through the work “Chrono-Topos of Man”, the author tries to explain that the more a person strives for spiritual perfection, purity, goodness, conscience, honor, heroism, the closer he becomes to the truth. This is due to the fact that the content of the work, full of philosophical depth, shows the relationship between man and the world, a way of life and a meaningful life.

Keywords: worldview, chronotope, human existence, time, space, spirit, free mind, knowledge, consciousness.

References

- 1 Shakarim, (2003). Qazaq ainasy. Olender men poemalar [Kazakh mirror. Songs and poems]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 2 Kolumbaev, B.E. (2021). Khrono-topos cheloveka [Chronos-topos of man]. Karaganda: Karagandinskii universitet imeni akademika E.A. Buketova [in Russian].
- 3 Heidegger, M. (1993). Vremia i bytie: Stati i vystupleniia [Time and Being: Articles and speeches]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 4 Abai (Ibrakhim Qunanbaev). (2016). Eki tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of works in two volumes]. (Vols. 1-2; Vol. 2). Audarmalar men qarasozder [Translations and sayings]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

A. Sagikyzy^{1*}, M. Tolegen², B.A. Kulybek²

¹ *Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan*

² *S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*
(E-mail: ayazhan@list.ru; mukhtar_t80@mail.ru, bagdat97-97@mail.ru)

The problem of modernization of ethical and legal public consciousness

The article analyzes the nature of the relationship between ethics (understood as a sphere of social and human activity) and law. Both ethics and law are forms of normative regulation. Ethics is a form of non-institutional, and law, on the contrary, is an institutional normative regulation. Ethics arises with the emergence of man and society, and law appears with the emergence of the state. The development, application and scope of norms in ethics and law are fundamentally different. For centuries, relations in Kazakh society have been based on openness, reciprocity, cooperation, and altruism. Today, along with the market economy, such phenomena as individualism, egoism, and the cult of enrichment began to penetrate, which began to destroy traditional ethics and its values. In order to preserve Kazakhstan not only in its state sovereignty, but also in its identity, the task of modernization (transformation) of the ethical and legal consciousness of citizens arises. First of all, ethical, since ethics is the basis for the stability and stabilization of society. Modernization does not mean abandoning the past, but is the preservation of everything positive in the past and its synthesis with the positive of modernity.

Keywords: ethics, law, public consciousness, ethical consciousness, legal consciousness, modernization, transformation of consciousness.

Introduction

Ethical consciousness historically comes before law. It is formed in the course of practical ethics, summarizes it and regulates it. Ethics and the corresponding consciousness are formed in an archaic society. At its earliest stages, the individual is merged with the social whole, “he is still as tightly tied by the umbilical cord to the genus or community as a separate bee to a bee hive” [1; 346]. Only gradually, in the course of a long historical process, there is a relative separation of the individual from the social whole. He has an inner — human — world, etc.

In the process of human life activity, a system of norms, prohibitions, customs, traditions, etc. was developed that consolidated this life activity and regulated it. Different norms permeated all aspects of people's lives: in relationships within the family and community, between relatives and relatives, tribesmen and strangers, representatives of different generations and different ritual groups, etc. These norms have been formed over many generations, rolled in like coastal pebbles, and continued to improve. They were not recorded since there was no written language, but were passed from parents to children, from older to younger and were fixed in life. Among these norms, ethical norms were formed and functioned.

Ethics (understood here not as a kind of science or a branch of philosophy, but as a form of life practice) and in primitive society did not cover all forms of regulation of relations. Its subject is the relationship of man to man, to society as a whole, as well as to external nature.

The right has special social prerogatives to create and ensure compliance with the norms and laws of the vital activity of its citizens that are suitable for the State. Law regulates social reality — civil society and the functioning of those social institutions that are indirectly subordinated to the state through it. Law is not a simple chip from the system of economic relations, it also has relative independence. Law is a servant of the state, and the goal of the state in the antagonistic type of sociality is to maximize the preservation and reproduction of existing economic and other social relations.

Experimental

During the study structural and functional methods, integrity and historicism principles, a comparative method and synergetic approach were used. Structural and functional methods made it possible to identify the main structural elements in the public consciousness and determine their main functions. The principle of

---

*Corresponding author. E-mail address: ayazhan@list.ru

integrity and the principle of historicism allowed us to consider ethical and legal consciousness in ethno-cultural characteristics, primarily in relation to the situation in modern Kazakhstan.

Results and Discussion

M.M. Bakhtin considers an act to be the basis of a person's existence in the world. But what is an act? The act can be interpreted both in a broad and in a narrow sense. In the first sense, according to Bakhtin, every manifestation of a person's life — both internal and external — is a human act. "And such an act", he writes, "should be everything in me, my every movement, gesture, experience, thought, feeling — all this is only in me — the only participant in the being-event — only under this condition do I really live, do not tear myself away from the ontological roots of actual being. I am in the world of a hopeless reality, not an accidental possibility" [2; 42].

This particular person, Bakhtin notes, at any here-and-now occupies a specific unique position in the reality surrounding him from all sides and participates in the event of Being with his whole life. He lives out of himself, from his only place at the moment, and in this modality, he is involved in Being. At the same time, Bakhtin emphasizes, "one must remember that living from oneself, from one's only place, does not mean living only by oneself..."; "to live from oneself does not mean to live for oneself, but means to be responsibly involved from oneself, to assert one's tedious valid non-alibi in being" [2; 45, 46]. In this regard, "the whole of life as a whole can be considered as some complicated act..." [2; 8].

This interpretation of the essence of the act is fully justified. However, for a more specific and detailed analysis, it is necessary to apply the concept of an act in a narrow sense. This does not mean that the act is reduced to just an ethical phenomenon. The essence of the interpretation of the act in the narrow sense is as follows. There are three modes in human life: act, behavior, and action. An act is a manifestation of vital activity in the inner and spiritual world of a person, in the world in which the motivation of his behavior and actions is formed, their individual sanction is determined and a volitional decision is made to be executed. An act is what in its truth, in reality, is behavior and action, that is, the life discovery of a person for the person himself. In other words, the act is the being of the inner man (for the inner man, see: [3]), and behavior and action are the forms of being of the outer man. In this regard, the actions and behavior of this individual in the external social world may not coincide with the true content and meaning of his act. Behavior, for example, is only a visible "trajectory" of the existence of an external person in the external world, fixed by other consciousnesses (the consciousnesses of Others).

Considering M.M. Bakhtin's extended interpretation of the act, one should object to him regarding the architectonics of the act. He says about the moments of the act: "These moments are: I-for-myself, the other-for-me and I-for-another; all the values of real life and culture are located around these architectonic points of the actual world of the act: scientific values, aesthetic, political (including ethical and social) and finally, religious. All spatio-temporal and meaningful-semantic values and relationships are drawn together to these emotional-volitional central moments: I, the other and I for the other" [2; 49, 50]. Bakhtin here misses two more important points: the world-for-me and I-for-the-world. After all, as S.L. Rubinstein correctly notes, "there is a question not only about man in relation to the world, but also about the world in relation to man as an objective relation" [4; 7].

At the dawn of human history, the phenomenon of normative regulation is being formed in primitive society. O.G. Drobnitsky writes: "The concept of normative regulation is the initial, basic category on which one can... deduce, isolate the concept of morality..." [5; 232]. This author does not distinguish between morals and morality (as will be discussed below). Normative regulation is the way in which society unites its individuals and subordinates their vital activity to the task of preserving the social whole, transmitting experience from generation to generation and opposing the forces of nature and hostile tribes. Historically, "normative regulation initially appears as something external, forced, only then "internalized" or realized in a new interaction of individuals..." [5; 239]. Normative regulation is inherent in such phenomena as custom, tradition, etc. It is also inherent in ethics and ethical consciousness.

Consciousness, which is formed and functions in ethical practice, differs in that it "operates with normative-value categories, represents a special modality of thinking" [5; 215] and consciousness as a whole. The main concepts that it operates with are "good" and "evil", "due" and "existing", "duty", "conscience", "ethical principle", and some others. These concepts are also found in theoretical (in particular, philosophical) thinking. However, there they appear as a subject of research. In the ethical consciousness, they are the structural moments of this consciousness. In addition, unlike, for example, theoretical thinking, ethical consciousness is emotionally loaded, therefore, the concepts that form it are also loaded. In addition, ethical

praxis, and, consequently, ethical consciousness does not form a more or less fixed sphere of society. It is “present in all areas of public life — private life and politics, interstate and interpersonal, class and family relations; it affects human behavior in the spheres of material production and economic operations, spiritual creativity and scientific and cognitive activity, in communication with others and in the individual’s attitude to himself” [5; 229]. This is, according to Drobnitsky, a considerable difficulty in the study of this phenomenon.

Ethical consciousness as a form of social consciousness

With the formation of the state, as noted above, other social institutions subordinate to the state arise. Norms are also being developed in these institutions. These are specifically institutional norms. “Here the norms are created by the activities of special institutions that have special prerogatives for that. Special institutions implement regulatory requirements and support them with their power and influence, monitor their implementation and implement sanctions” [6; 257]. These norms are developed and function in a number of institutions, administrative institutions, etc. These norms are nothing more than requirements imposed on individuals and groups of individuals. “And the institutional requirements themselves have a statutory (“official”, as they sometimes say) character. They are always recorded in the form of explicitly and unambiguously expressed verbal formulas, most often written, having the force and meaning of the document, and are executed in strict accordance with these formulas. Therefore, the method of substantiating such requirements can be formalized into a strictly observed procedure...” [5; 258]. O.G. Drobnitsky summarizes: “Speaking more generally, institutional norms are clearly distinguished into a “special form of being” in public life: the functions of regulation are separated from the practice of norm enforcement itself, placed in a special sphere of activity of special institutions and individuals. The norm exists, as it were, independently of mass behavior, i.e., it is perceived not only by him directly, but also by the action of special instances” [5; 258].

These norms are radically different from non-institutional norms. The latter “are formed in the very process of people’s joint life activity and mass communication” [6; 258]. The developed norms of behavior and actions are fixed in the public and individual consciousness, in habits and in general in the composition of life. In addition, these norms are not taken out somewhere outside, but are fulfilled by being woven into the daily practical and spiritual life of members of society. Thus, non-institutional norms “are generated and reproduced in a completely different way than legal and organizational institutions” [5; 260]. In the conditions of an antagonistic type of sociality, ethics, like, for example, custom, is a non-institutional form of normative regulation.

However, due to the fact that in these conditions’ society turned out to be differentiated, formed by different groups, clans, classes, etc., ethics splits into two types — morals and morality. “Moral is connected with the potential universality of man as a transcendent infinite being, and therefore its principles are unconditional, irrefutable and universal.

Morality is connected with the actual limitations of a person as a member of a particular social group in their present existence and represents a finite system of norms and rules. It is a morality adapted to the preservation of a given social organism, a morality “with reservations”, restrictions. It is not universal, but always group (class, national, etc.)” [6; 78]. As Marx notes, “every social form of property has its own morality...” [7; 568]. This applies to all ethical categories. For example: “The Republican has a different conscience than the royalist, the haves have a different conscience than the have-nots, the thinker has a different conscience than the one who is unable to think. A person who has no other vocation to become a juror, except for a censor, and a censor’s conscience” [8; 140]. Both moral and morality originated a long time ago. Morality is connected with the so-called golden rule of morality, while morality is connected with the talion principle. The various formulations of the golden principle go back to the highlighted K. Jaspers “axial time” and are found in the “Mahabharata” (the book “Mokshadharma”), in the sayings of the Buddha, Homer, Confucius, and others. His classic formulation is the one that appears in the Sermon on the Mount of Jesus Christ: “So in everything, as you want people to do to you, so do you to them; for this is the law and the prophets” [9; 1272]. The talion principle (Latin talio, talionis; comes from talis in the meaning of “such (same)... as...”), or the principle of retribution, equal (equivalent) in force to an act or crime. The classic formulation of talion is as follows: “life for life, an eye for an eye, a tooth for a tooth, a hand for a hand, a leg for a leg”, etc. The talion principle has its roots in deep Archaisms, where relations between local ethnic groups were built on the principle of “We are them”, “our own — others”.

Legal awareness as a form of public consciousness

Law, unlike ethics, is an institutional form of normative regulation. Moreover, the essence of institutional normative regulation is most fully expressed in law. Law, as Marx notes, “in its content is the right of inequality, like any right. By its very nature, the right can consist only in the application of an equal measure; but unequal individuals (and they would not be different individuals if they were not unequal) can be measured by the same measure only insofar as they are viewed from the same angle, taken only from one particular side... and see nothing more in them, are distracted from everything else” [10; 19]. The main category of law is the law (legal law). This law is a state will that has acquired the status of universality, representing the reflected interest and needs of civil society. The content of the state will is determined primarily by material, economic conditions, interests and needs, therefore, law is determined primarily by them, but indirectly through the state.

The law prescribes regulatory functions to individuals, performing which individuals enter into relations with each other (into legal relations) not as subjects and individuals, but as personifications of legal categories, as functional legal units through which Law exercises itself, establishing a system of Law-order.

However, law cannot regulate all social reality without exception; it regulates only the most important realities from the point of view of the state. The rest is regulated by ethics — mainly morality. The boundaries between law and morality are not rigidly fixed, they are different not only in different social formations, but may be different in different state organisms of the same social formation. Experience shows that law has a tendency within itself to expand the scope of its jurisdiction, which, generally speaking, is only an expression of the desire to institutionalize (in particular, nationalization) all spheres and forms of human activity. It should be noted that the nature of the correlation between the spheres of activity of law and ethics is a criterion for the health of society. Any extension of the powers of law within social reality is a narrowing of the scope of ethical regulation. This may be due either to the strengthening of state power over civil society (for example, in despotic and totalitarian regimes), or to such a degree of decomposition of moral consciousness (“decline of morals”) of individuals, members of civil society that generally accepted moral sanctions are unable to carry out ethical regulation without legal intervention. But in any case, the expansion of the jurisdiction of the law speaks of an unhealthy situation in Society. Meanwhile, lawyers (“lawmakers”) often, with a sense of, as it seems to them, legitimate professional pride, declare the facts when they managed to put some aspect of living life under the control of the almighty Law. In general, the smaller the sphere of society needs legal regulation, the healthier it is. And vice versa: the more public spheres need and are in need of legal regulation, the less healthy it is.

The will of the state, transposed into law and transformed within it in accordance with its specifics, is a legal law. From the external, formal side, it is a verbally formulated maxim of proper (from the point of view of law) behavior and action. This maxim is formulated explicitly and unambiguously. By its content, the law expresses an idealized (that is, not only ideelle, but also ideale) legal attitude of representatives of civil society in various legal situations. Thus, although the ideal (from the word “ideal”) attitude is imprinted in the law, it is ideal from the point of view of the status quo, from the point of view of pleasing it to the state.

The operation of legal norms and laws is ensured by the mediating activities of special bodies under the jurisdiction of law and the State. Law, Lenin wrote, “is nothing without an apparatus capable of forcing compliance with the norms of law” [11; 99]. If ethics (not only morality, but also morality) knows the encouragement and condemnation of an act and action from the point of view of compliance with its norms and laws, then the right in the name of the law can only punish, it cannot encourage by its very definition. “The law as such, — Hegel notes, — can only prohibit, not allow...” [12; 338]. For compliance with legal norms and laws, there are no rewards in the same legal form, unlike the same morality, which knows exactly the moral reward.

The legal law sets the scale of mandatory uniform behavior and prescribes unconditional compliance with it to those to whom it applies. Anyone who falls under the jurisdiction of this law is obliged to strictly obey it, regardless of their inclinations, intentions, preferences or assessments. The main subject of a legal law is what constitutes its violation. The law is inactive where and when it is observed; the legal law is awakened to action where and when it is violated. By these deviations from him and his violations, he is actually alive. He is only interested in lawlessness, or anti-legality. In fact, a legal law cannot be observed better or worse (meaning the qualitative aspect), it can only be observed within its boundaries, beyond which a deviation from it begins. Hence the name of the latter — “crime”. But the legal law applies only to those spheres of life and to such actions that have already acquired legal status and are fixed in the relevant code.

Therefore, in practice, actual crimes may often take place (that is, such acts or actions against which moral sanctions are powerless), which are not such, since there is no corresponding “article” in the legal code.

Differences between ethics and law

Ethics as a non-institutionalized normative regulation appeals primarily and mainly to the inner, and not to the outer, person. After all, everyone is in fact what his actions are; only the person who acts is authentic — this person. But the true content and meaning of the act are inaccessible to observation and identification from the outside (unless one distracts from the phenomenon of extrasensory perception, which very few people possess nowadays). By action and behavior, it is impossible to verify the content and semantic architectonics of the act. After all, a person in external behavior and action can strictly observe all generally accepted maxims, norms and imperatives, but why he observes them (out of conviction or out of desire or out of need to impress loyalty and respectability), it does not clearly appear from the acts of behavior and action themselves. The law — an institutionalized form of normative regulation — approaches a person in a fundamentally different way, standing working on a person. The sphere of his jurisdiction is an external person, therefore, only the actions and behavior of a person, his being in an external, social reality, and not the actions and their truth. The inner man is inaccessible to the law, but he is not interested in it. Law regulates those actions and behaviors of people who are no longer amenable to ethical regulation. In this regard, as noted above, the greater the scope of people’s life is covered by legal regulation, the unhealthier the existing society is. And vice versa.

Ethical consciousness as a form of public consciousness is formed in ethical practice and is inseparable from it. Legal consciousness as a form of public consciousness is formed mainly in the Institute of law. As a system of legal norms and laws, it is being developed at the Institute of Law, standing we are working on society and being transmitted to it. Therefore, in any society, there are two levels of legal awareness — specialized and non-specialized, or ordinary. Specialized legal awareness is the property of all functionaries — developers of legal norms, practical lawyers — operatives, investigators, prosecutors, employees of the Ministry of Justice, law enforcement officers, as well as special researchers — jurists, legal philosophers, etc. All of them, to one degree or another, think in legal categories and tend to fetishize legal norms, law and law in general. This is especially true for developers and for the implementers of norms and laws. “But”, Marx notes, “society is not based on law. This is a fantasy of lawyers. On the contrary, the law should be based on society, it should be an expression of its general interests and needs arising from this material mode of production, as opposed to the arbitrariness of an individual” [13; 259]. Society is not only based on legal laws, but also does not develop in accordance with these laws. On the contrary, law-making itself must conform to the actual immanent laws of the functioning and development of society. Legal laws, on the other hand, can both contribute to the latter and hinder their action.

Ordinary legal consciousness does not have the refinement that is inherent in specialized legal consciousness and is not purely legal. It is a symbiosis of elements of legal consciousness and ethical consciousness (most often morality). An ordinary person looks at certain legal norms and laws lowered from above through the prism of the ideas of justice, correctness, etc. professed by him. In the sphere of ordinary people, anti-legal views, moods and even beliefs are often formed, often taking the form of practical actions and deeds. In such an anti-legal consciousness, the norms and laws of the current law appear to be obstacles to the implementation of its intentions, satisfaction of needs and interests. In this case, they seek to evade the action of norms and laws, to “circumvent” them.

Transformation of Kazakhstan’s ethical and legal consciousness

If we now turn to the Kazakh reality, it is necessary to note the following. The transition of a sovereign state after the destruction of the Soviet Union and the transition to the rails of a market economy (to call a spade a spade, to the rails of capitalism) entailed many negative consequences. The main ones in the light of this topic are the following. Firstly, the old ties and communication relationships began to collapse. They began to be rapidly replaced by relations of individualism and egoism. Society was rapidly atomized. There was a radical polarization of the super-rich, who appropriated state (considered public) property and those who were below the poverty line. Only gradually the number of those who were below the poverty line began to decline. However, this did not change the essence of the relationship. Cases and forms of fraud have sharply increased in relation to the least protected segments of the population (pensioners, disabled people, etc.). In Kazakhstan society, as in all post-Soviet societies, a crisis of trust has formed. Secondly, the tendency to grant legal privileges and indulgences to various kinds of employers has intensified at the legal level, as

a result of which an ordinary employee turned out to be legally unprotected before the law, which not only does not protect him, but also does not intend to protect him. In this situation, the bearers of specialized legal awareness see in their legal activities the source of their well-being, or even enrichment, a condition of their social stability, etc. The bearers of the ordinary sense of justice see in standing. We have a hostile force over them, which is only in rare cases able to protect and defend their interests. However, by now, such phenomena have diminished. Nevertheless, Kazakhstan's legal consciousness needs its modernization.

Therefore, if our state intends to fix the cash (which has been going on for 30 years) and to make itself a social state, not in words, but in deeds, it should not only reduce the gap between the super-rich and the super-poor, but eliminate the very basis of such a gap. To do this, the state must comprehensively overcome individualistic-egoistic moods and relationships in society. It should do everything possible to prevent the expansion of the consumer attitude of citizens to society and the state, to other people, to culture. It is necessary to restore and strengthen people's trust in the state and in each other. The economy must be rebuilt on an ethical (even if only on a moral) basis. The economy practiced in the West for four centuries, based on impersonal principles of economic determinism, in which the economic man (*homo oeconomicus*) is just its function, is disastrous for man and society, as evidenced by the last 100–150 years. Only a humanized economy will contribute to the fact that the sphere of normative regulation will take on an increasingly non-institutional character, assigning institutional regulation (law) an increasingly narrow sphere of public life. Thus, as a result of such transformations, the legal consciousness will gradually be imbued with an ethical principle, and as for ordinary people directly engaged in the field of law, their consciousness will be freed from fetishistic illusions about the essence, purpose and possibilities of law.

Conclusions

The overall strategy should consist in the critical restoration of traditional ethical and common value orientations for the peoples of Kazakhstan in the first place. After all, the basis of human community is not politics, not law, not religion, not scientific knowledge, but ethics. Ethical consciousness should become the core of the modernized public consciousness in Kazakhstan. Ethics should become the basis of politics (at least internal), law (it should produce ethically sound laws), science (scientific research — both fundamental and especially applied — should be under the control of ethical norms and imperatives), etc. Kazakhstan, like other post-Soviet states, has adopted a market economy from the West, free from ethical regulations. As a result, economic laws act in the image and likeness of the natural forces of nature. The consciousness of entrepreneurs of any rank is imbued with the cult of profit and super profits achieved by any means. In turn, the working population over the past 30 years has imbued with faith in the power of money and the cult of money. The thesis “Money solves everything” for the majority of the population, regardless of property and status, has become an immutable truth. The market economy in its modern form dehumanizes a person, turns him (including national capitalists) into a means, into an instrument of blind economic processes. That is why it is necessary to ethicize all spheres and levels of Kazakhstan's society and state, especially the economy. To do this, the relevant legal laws must also be adjusted. The economic policy of the Republic of Kazakhstan should be human-centered. It is necessary to work out acceptable ways to reduce the gap between the super-rich, for whom Kazakhstan is only a place of doing business, and those who have fallen below the poverty line (beggars, homeless, etc.). Without this, it is a good illusion to expect a serious modernization of the consciousness of Kazakh society. The Kazakh state should actually become a social state.

Modernization of all forms of Kazakhstan's public consciousness should, in our opinion, be carried out based on ethics (ideally, morality). Some of its forms in this aspect are easier to modernize, some are more difficult, but — we are convinced — everything is possible. Even religious consciousness. The Dalai Lama, for example, writes: “What we need today is a decision that does not turn to religion for support and can be equally accepted by both people with faith and without it: secular ethics” [14; 11]. In other words, since there is no single religion on the planet, it is necessary to approach each one from the standpoint of ethics and thereby ethicize it.

Summing up, we summarize the tasks of modernization of Kazakhstan's public consciousness in this way.

It is necessary to restore collectivist values and principles in the public consciousness. This should be a large-scale and long-term action in its implementation. It should include direct propaganda, education, and the introduction of the ideas of collectivism in the learning process, in mass communication, in cinema and literature. We must clearly imagine that without the establishment of collectivist values in the Kazakh public consciousness, it is impossible to modernize it.

Recreating the positive values of the Kazakh and other peoples inhabiting Kazakhstan, it is necessary at the same time to ensure that they do not oppose each other, especially on the value scale.

Emphasizing the importance of religion for people, we pursue the idea that it is still not a cardinal basis for establishing a fundamental difference between people. It is necessary to proclaim the simple truth that religion serves a person, not a person religion.

It is necessary to promote a moderate lifestyle, to explain that the cult of consumerism destroys the spiritual and spiritual world of a person.

The condition for the correct transformation of Kazakhstan's public consciousness is the policy of the state to overcome the gap between the super-rich and the poor, which is taking place today. The consciousness of the super-rich class will be the most difficult to transform. The words "rule of law", "welfare state" and the like should cease to be beautiful ideological phrases and become an everyday reality.

All the marked points should not be considered as stages of the model implementation, but should be implemented simultaneously.

Acknowledgements

This article was prepared as part of the funding of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR10965263 "Social modernization of Kazakhstan society: ideological and worldview foundations, conceptual models, socio-cultural processes, socio-political technologies").

References:

- 1 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. Процесс производства капитала. — Кн. I / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения К. Маркса, Ф. Энгельса. — 2-е изд. — Т. 23. — М.: Политиздат, 1960. — 907 с.
- 2 Бахтин М.М. О философии поступка / М.М. Бахтин // Собрание сочинений: [В 7-и т.]. — Т. 1. Философская эстетика 1920-х гг. — М.: Русские словари; Языки славянской культуры, 2003. — С. 7–68.
- 3 Колчигин С.Ю. Внутренний человек / С.Ю. Колчигин. — Алматы: SagA, 2015. — 295 с.
- 4 Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1997. — 191 с.
- 5 Дробницкий О.Г. Понятие нравственности. Историко-критический очерк / О.Г. Дробницкий. — М.: Наука, 1974. — 388 с.
- 6 Арсеньев А.С. Проблема цели в воспитании и образовании. Научное воспитание и нравственное воспитание / А.С. Арсеньев // Философско-педагогические проблемы развития образования. — М.: Педагогика, 1981. — С. 73–96.
- 7 Маркс К. Очерки «Гражданская война во Франции» / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения К. Маркса, Ф. Энгельса. — 2-е изд. — Т. 17. — М.: Политиздат, 1960. — С. 497–616.
- 8 Маркс К. Процесс Гольшгака и его товарищей / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения К. Маркса, Ф. Энгельса. — 2-е изд. — Т. 6. — М.: Политиздат, 1957. — С. 139–147.
- 9 Святое Евангелие от Матфея. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Заветов с параллельными отрывками и приложениями. — М.: Никая, 2013. — С. 1265–1303.
- 10 Маркс К. Критика Готской программы / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения К. Маркса, Ф. Энгельса. — 2-е изд. — Т. 19. — М.: Политиздат, 1961. — С. 9–32.
- 11 Ленин В.И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачах пролетариата в революции / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. — Т. 33. — М.: Политиздат, 1973. — С. 1–120.
- 12 Гегель Г.В.Ф. Иенская реальная философия / Г.В.Ф. Гегель // Сочинения разных лет: [В 2-х т.]. — Т. 1. — М.: Мысль, 1970. — С. 285–385.
- 13 Маркс К. Процесс над Рейнским краевым комитетом демократов. Речь Маркса / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения К. Маркса, Ф. Энгельса. — 2-е изд. — Т. 6. — М.: Политиздат, 1957. — С. 254–272.
- 14 Далай-лама XIV (Тензин Гьяцо). Помимо религии: этика для всего мира / Далай-лама XIV (Тензин Гьяцо). — Новосибирск: ООО «Издательство Дже Цонкапа», 2013. — 155 с.

А. Сағиқызы, М. Төлеген, Б. Құлыбек

Этикалық және құқықтық қоғамдық сананы жаңғырту мәселесі

Мақалада этика (элеуметтік-адам өмірінің саласы ретінде түсініледі) мен құқық арасындағы қарым-қатынастың сипаты талданған. Алдымен олардың жалпы негізі анықталады. Бұл нормативтік реттеу құбылысы. Осы негізді ескере отырып, этика да, құқық та нормативтік реттеудің нысандары болып

табылады. Айырмашылық мынада: этика — институционалды емес форма, ал заң, керісінше, институционалды нормативтік реттеу. Этика адам мен қоғамның пайда болуымен бірге туындаса, құқық мемлекеттің пайда болуымен бірге пайда болады. Этикадағы және құқықтағы нормалардың дамуы, қолданылуы және қызмет көрсету аясы түбегейлі ерекшеленеді. Авторлар қазіргі қазақ қоғамының этикалық және құқықтық санасын жаңғырту мәселесін талқылаған. Қазақ қоғамында ғасырлар бойы қарым-қатынастар ашықтық, өзара қарым-қатынас, ынтымақтастық, альтруизм негізінде құрылғаны атап өтілген. Қазақстан өз алдына өте құнды Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін оған нарықтық экономикамен қатар дәстүрлі этиканы, оның құндылықтарын жоя бастаған индивидуализм, эгоизм, баушылық ғұрыптар сияқты құбылыстар ене бастады. Ал бүгінгі таңда Қазақстанды тек өзінің мемлекеттік егемендігінде ғана емес, өзіндік ерекшелігімен де сақтау үшін азаматтардың этикалық және құқықтық санасын жаңғырту (трансформациялау) міндеті туындап отыр. Ең алдымен, этикалық, өйткені ол этика қоғамның тұрақтылығы мен тұрақтануының негізі болып табылады. Модернизация өткенді жокқа шығаруды білдірмейді, бұл өткендегі барлық жағымды нәрселерді сақтау және оны қазіргі кездегі жағымдымен синтездеу.

Кілт сөздер: этика, құқық, қоғамдық сана, этикалық сана, құқықтық сана, модернизация, сананың өзгеруі.

А. Сагикызы, М. Толеген, Б.А. Кулыбек

Проблема модернизации этического и правового общественного сознания

В статье проанализирован характер взаимоотношения между этикой (понимаемой как сфера общественно-человеческой жизнедеятельности) и правом. Сначала устанавливается их общее основание. Таковым является феномен нормативной регуляции. В свете данного основания и этика, и право являются формами нормативной регуляции. Различие состоит в том, что этика является формой неинституциональной, а право, напротив, — институциональной нормативной регуляции. Этика возникает вместе с возникновением человека и общества, тогда как право появляется вместе с появлением государства. Выработка, применение и сфера действия норм в этике и в праве принципиально различны. Авторами обсужден вопрос о модернизации этического и правового сознания современного казахстанского общества. Отмечено, что в казахском обществе веками отношения строились на открытости, взаимности, сотрудничестве, альтруизме. После обретения Казахстаном Независимости, что само по себе весьма ценно, в него вместе с рыночной экономикой стали проникать такие феномены, как индивидуализм, эгоизм, культ обогащения, что стало разрушать традиционную этику и её ценности. И сегодня в целях сохранения Казахстана не только в его государственном суверенитете, но и в его самобытности, встаёт задача модернизации (трансформации) этического и правового сознания граждан. Прежде всего, этического, так как именно этика является основой стабильности и стабилизации общества. Модернизация не означает отказ от прошлого, а является сохранением всего положительного в прошлом и его синтеза с положительным в современности.

Ключевые слова: этика, право, общественное сознание, этическое сознание, правосознание, модернизация, трансформация сознания.

References

- 1 Marx, K. (1960). Kapital. Kritika politicheskoi ekonomii [Capital. Critics of Political Economy]. Vol. 1. *Protsess proizvodstva kapitala: Kn. I. – Criticism of Political Economy. Vol. 1. The process of capital production: Book I. Sochineniia K. Marksa, F. Engelsa — Marx K., Engels F. Works. Ed. 2. Vol. 23.* Moscow: Politizdat [in Russian].
- 2 Bakhtin, M.M. (2003). O filosofii postupka [On the philosophy of the act]. *Sobranie sochinenii. Filosofskaiia estetika 1920-kh gg. — Collected works. Philosophical aesthetics of the 1920s. (Vols. 1-7; Vol. 1).* Moscow: Russkie slovari; Yazyki slavianskoi kul'tury [in Russian].
- 3 Kolchigin, S.Yu. (2015). Vnutrennii chelovek [Inner man]. Alma-Ata: SagA [in Russian].
- 4 Rubinshtein, S.L. (1997). Chelovek i mir [Man and the world]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Drobnitskii, O.G. (1974). Poniatie npravstvennosti. Istoriko-kriticheskii ocherk [The concept of morality. Historical and critical essay]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Arsenev, A.S. (1981). Problema tseli v vospitanii i obrazovanii. Nauchnoe vospitanie i npravstvennoe vospitanie [The problem of purpose in upbringing and education. Scientific education and moral education]. *Filosofsko-pedagogicheskie problemy razvitiia obrazovaniia — Philosophical and pedagogical problems of education development.* Moscow: Pedagogy [in Russian].
- 7 Marx, K. (1960). Ocherki «Grazhdanskoi voiny vo Frantsii» [Sketches of the “Civil War in France”]. *Sochineniia K. Marksa, F. Engelsa — Marx K., Engels F. Works. Ed. 2. Vol. 17.* Moscow: Politizdat [in Russian].

- 8 Marx, K., & Engels, F. (1957). Protsess Golshtaka i ego tovarishchei [The process of Golshtak and his comrades]. *Sochineniia K. Marksa, F. Engelsa — Marx K., Engels F. Works. Ed. 2. Vol. 6.* Moscow: Politizdat [in Russian].
- 9 Sviatoe Evangelie ot Matfeia. Bibliia. Knigi Sviashchennogo Pisaniia Vetkhogo i Novogo Zavetov s parallelnymi otryvkami i prilozheniiami (2013). [Holy gospel from Matthew. Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments with parallel passages and applications]. Moscow: Nikeia [in Russian].
- 10 Marx, K. (1961). Kritika Gotskoi programmy [Criticism of the Gotha Program]. *Sochineniia K. Marksa, F. Engelsa — Marx K., Engels F. Works. Ed. 2. Vol. 19.* Moscow: Politizdat [in Russian].
- 11 Lenin, V.I. (1973). Gosudarstvo i revoliutsiia. Uchenie marksizma o gosudarstve i zadachakh proletariata v revoliutsii [State and revolution. The doctrine of Marxism about the state and the tasks of the proletariat in the revolution]. *Polnoe sobranie sochinenii — Complete works, Vol. 33.* Moscow: Politizdat [in Russian].
- 12 Hegel, G.V.F. (1970). Ienskaia realnaia filosofiiia [Jena real philosophy]. *Sochineniia raznykh let — Works of different years. (Vols. 1-2, Vol. 1).* Moscow: Mysl [in Russian].
- 13 Marx, K. (1957). Protsess nad Reinskim kraevym komitetom demokratov. Rech Marksa [Trial against the Rhine Regional Committee of Democrats. Marx's speech]. *Sochineniia K. Marksa, F. Engelsa — Marx K., Engels F. Works. Ed. 2. Vol. 6.* Moscow: Politizdat [in Russian].
- 14 Dalai Lama XIV (Tenzin Gyatso). (2013). Pomimo religii: etika dlia vsego mira [Beyond Religion: Ethics for the Whole World]. Novosibirsk: OOO «Izdatelstvo Dzhe Tsonkapa» [in Russian].

У.М. Сандыбаева*, К.А. Медеуова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: ulbolsyn.enu@gmail.com, mkulshat@gmail.com)*

Новые исследовательские подходы в изучении космоса социо-гуманитарными науками

В статье рассмотрены современные подходы, дискуссии по методологии исследования космоса и космического. В последние десятилетия формируются новые направления в гуманитарном и социальном исследовании космоса, такие как антропология космоса, астросоциология, астрокультурные исследования, астрополитика. Космос становится новым эпистемологическим фреймом для междисциплинарных, мультидисциплинарных исследований, которые подпитываются технологическими прорывами, развитием космического туризма и перспективами колонизации Луны и Марса, философией космизма. Актуализируются проблемы напряжения между глобальным и локальным космосом, культурным ландшафтом и космической инфраструктурой, телесностью и гендером. Авторы акцентируют внимание именно на современной гуманитарной оптике в исследовании космоса, ведь традиционно космос как фронтир являлся объектом исследования преимущественно естественно-технических наук, хотя успехи космонавтики были результатом, в том числе религиозно-философских исканий. Рассмотрено понятие астрокультуры, включающей в себя набор изображений и артефактов, медиа и практик, которые стремятся придать смысл космическому пространству, воздействуя на индивидуальное и коллективное воображение. Важным трендом в астрокультурных исследованиях является изучение проблем, связывающих космос и культурный ландшафт. На примере космического энтузиазма Мексики показано, что космос в не «космических державах» может рассматриваться как возможность решения земных экономических, социальных проблем и как средство глобального позиционирования собственного технологического сектора. Представленный обзор демонстрирует множество возможных путей для философских размышлений о взаимосвязи человека и космоса. Статья вносит вклад в расширение постколониальных дискуссий, исследовательских подходов в изучении космоса в Казахстане.

Ключевые слова: космос, философия космизма, антропология космоса, астросоциология, астрокультурные исследования, астрополитика, астротуризм, фронтир, утопия, постколониальные исследования.

Введение

«Мы пришли с миром от имени всего человечества» — это изречение было выгравировано на табличке, прикрепленной к опоре лестницы «Eagle» лунного модуля «Аполлона-11» [1]. Такие знаковые события начала космической эры, как первый полет Юрия Гагарина и спуск Нила Армстронга и Базза Олдрина на лунную поверхность вдохновили человечество на открытие космического фронта. Хотя, конечно, с давних времен человечество волновали тайны Вселенной, о чем свидетельствуют как космогонические представления древних цивилизаций, так и история философии и самой науки.

В данной статье акцентировано внимание именно на современной социо-гуманитарной оптике в исследовании космоса, ведь традиционно космос как фронтир, выход за социум, являлся объектом исследования преимущественно естественно-технических наук. Успехи в развитии космонавтики, вовлеченность многих стран в космические проекты породили разные проблемы, требующие осмысления с междисциплинарных и в том числе с философских позиций. Так, например, в начале текущего века американский социолог Дж. Пасс стал основателем направления астросоциология, акцентирующего внимание на социальных, культурных и поведенческих паттернах, связанных с космосом [2]. Его концепцию можно разделить на два больших направления, в первом, важно то, что исследования космоса дают свои эффекты и для исследования на земле, во втором, наоборот, делается акцент на изучение космического как социального. Это направление имеет множество вариаций для инновационных аспектов изучения космоса.

* Автор-корреспондент. E-mail: ulbolsyn.enu@gmail.com

Одновременно развивается направление антропология космоса, в рамках которого используется понятие «астрокультура» и влияние на нее исследований космоса [3]. В этой связи возникают новые вопросы, как например, «Что значит быть человеком в ином космическом контексте?». Тема взаимоотношений между человеком и не человеком, человеком и техникой/роботами в этом измерении стали интересны не только философам, но и антропологам [4]. Кроме того, в исследованиях «пространства» и «места» раскрывается потенциал этой новой области антропологических исследований [5].

В мировом исследовательском поле начинает активно использоваться концепт локализации в изучении и освоении космоса. У Л. Мессери космос становится понятным для исследователей, когда он представляется знакомым и одушевленным местом [6]. Например, экзопланеты описываются через тропы земных мест и космос говорит нам больше о нас самих и нашем месте во Вселенной. В подобном ключе в работах антрополога П. Редфилда представлено напряжение между глобальным космосом с колониальной идеей «последнего фронта» и локальным местом политического протеста вокруг космодрома Куру [7].

Для исследователей представляет интерес и новые направления в изучении истории космонавтики. Так, Ю. Рихерс, анализируя последние тенденции в историографии советской космонавтики, выделяет три основных направления: история науки и технологий, политическая история и изучение космонавтики в рамках социальной и культурной истории, причем последнее во многом еще только предстоит исследовать. Важно то, что автор обращает внимание именно на философские истоки советской космонавтики, исследуя такие понятия, как духовность, трансцендентность, советский утопизм. Как замечает автор, выход в космос подталкивал к размышлениям о природе трансцендентного. Кроме того, мощная утопия развилась, может быть, и потому, что оно давало выход и альтернативу тягостной и бесцветной повседневности [8; 10].

А. Сиддики в своем исследовании музеев на космические темы обращает внимание на то, что в период, когда Советский Союз захватил лидерство, запустив первый спутник, сформировался своеобразный «консенсусный нарратив» и советские музеи играли роль в качестве «хранителей» космической истории [9]. Однако после распада Советского Союза вопросы о том, кому принадлежит право голоса говорить о развитии космических исследований, актуализировался, как и разные способы говорения о космической истории.

Астроисследования акцентируют внимание на космосе как социокультурной конструкции. Это и вопрос о том, как происходит «присвоение космоса» разными акторами. Ими могут быть и субкультуры, и научные сообщества, различные движения. Многие исследователи прибегают к возможностям акторно-сетевой теории Б. Латура. Обращаясь к катастрофе космического шаттла «Колумбия», Латур объясняет свое понимание сети. «Действия по управлению техническим объектом были перераспределены по сложной сети, где бюрократические процедуры так же важны, как уравнения и сопротивление материалов» [10; 797]. Сам корабль рассматривается как сеть, которая существовала не только в небе, но и внутри сложноорганизованного тела NASA и эффективный менеджмент оказался также важен, как и техническая сторона.

«Ностальгия по будущему», локальные космические идентичности, космос как фронт, космос в постколониальных, экологических проекциях — все эти аспекты исследования космоса имеют свои аналоги в мировой астроаналитике, но практически отсутствуют в отечественной исследовательской традиции. Для Казахстана, имеющего космическую инфраструктуру, отечественных космонавтов, обсерватории, научные институции, стратегические задачи по модернизации, в том числе и общественного сознания, важно развивать подобные исследования. Анализ дискурсивного поля астроаналитики, полагаем, позволит расширить исследовательское поле гуманитарных знаний о космосе, имплементировать новые темы в казахстанскую гуманитаристику. Авторы данной статьи, реализуя научный проект «Космос» в культурном ландшафте Казахстана: социальное и культурное измерение», актуализировали несколько локальных исследовательских кейсов, расширяя поле астроаналитических дискуссий.

Методология исследования

Статья основана на анализе методологических и концептуальных подходов в мировом академическом пространстве по социо-гуманитарным исследованиям космоса. Общефилософские методы, компаративный анализ, подходы с оптики *memory studies* направлены на поиск основных направлений, релевантных для анализа казахстанского контекста.

Философские поиски в истории космонавтики

Технологическими прорывами в ракетостроении, удешевлением космических стартов, развитием космического туризма и перспективами колонизации Луны и Марса, в том числе благодаря подвижничеству И. Маска, массовая культура, визуализация космоса вызвали множество проблем, требующих осмысления именно в социо-гуманитарной оптике. Традиционно в рамках философии науки рассматриваются новые открытия, особенно если они влияют на трансформацию научной картины мира, идеалов научного метода, мировоззренческих аспектов. Так, например, постнеклассические образы Вселенной вызвали мировоззренческие и эпистемологические дискуссии. Антропный принцип в космологии, проблема бесконечности Вселенной затронули фундаментальные проблемы в общенаучной картине мира. Философия чувствительна и к новым вызовам в астрофизике. И, конечно, нельзя пройти мимо проблемы SETI (Search for extraterrestrial intelligence) — поиска внеземного разума, которая сегодня вновь актуализируется, причем уже с иной оптики, а именно, поиска техносигнатур (TS), которые указали бы на существование внеземных цивилизаций, как, например, промышленные загрязнения в атмосфере или конструкции космической инженерии. Причем это не означает, что любая внеземная технология должна быть похожа на земную, но, воображая будущее, можно предполагать, какие следы разумной жизни стоит искать [11]. Рассматриваются и различные сценарии возможного контакта, что актуализировало проблемы этики, в том числе «галактической». В целом, SETI — это сложная междисциплинарная проблема научных и философских исканий человечества.

В этой связи можно вспомнить и мировоззренческие концепции космистов — К. Циолковского, Н. Федорова, В. Вернадского, А. Чижевского и других. Они по-разному представляли себе миссию человеческой экспансии в космическом пространстве. Ключевая фигура в истории космонавтики, конечно, Циолковский, у которого есть не только научно-технические идеи. Так, например, основой мировой субстанции он считал вечные и неизменные «атомы-духи», способные, однако, испытывать чувства. Именно эти атомы и являются подлинными гражданами Вселенной, связывают космос и человека в процессах круговорота. Отсюда и императив космической этики — действовать так, чтобы этим атомам «было хорошо» и в метафизическом контексте долгом человечества является освоение и преобразование космоса. Его знаменитая фраза о том, что Земля и является колыбелью человечества, но «нельзя вечно жить в колыбели», часто цитируется в исследованиях космонавтики [12;163]. Освоение космического пространства видится даже как необходимое условие выживания человечества, то есть исследования в этой сфере представляли собой и форму эскапизма.

Итак, философские и религиозные поиски предшествовали космическим исследованиям, и дорога в космос была и дорогой к бессмертию, поэтому сегодня вновь возрастает интерес именно к философским взглядам Циолковского, а не только научным. Причем научно-популярные, фантастические идеи Циолковского оказали влияние на многих ученых, работающих в сфере космонавтики.

Один из первых западных исследователей советской космонавтики А. Сиддики изучил ее институциональную базу, раскрыл причины успехов на первом этапе космической гонки и последовавших за ними неудач. Он выделяет четыре группы интересов, создавших баланс: учеными и инженерами с их мечтами о покорении космоса, основанными на идеях Циолковского; военным руководством, заинтересованным в создании новых систем ракетно-ядерного вооружения; военной промышленностью; партийным руководством с его глобальным противоборством с США. Именно после полета Гагарина военное руководство, заинтересованное в новых вооружениях, свернуло ряд космических программ [13]. Исследования Сиддики интересны тем, что он помещает историю техники и технологий в социокультурный контекст, что позволило увидеть, как утопические идеи дореволюционной эпохи были подхвачены в 20–30-е годы прошлого века. Причем инженеры, участвовавшие в разработке космических программ, изначально были вдохновлены этими «фантазиями». Кстати, и Циолковский был вдохновлен романами Жюль Верна. Еще один важный вывод заключается в том, что космический проект, в отличие, например, от атомного, не был инициативой государства. Циолковский и его последователи работали на общественных началах, Академия наук не проявляла интереса к космическим исследованиям и, собственно, государственная ракетная программа была запущена лишь с началом ядерной гонки [14].

Итак, успехи космонавтики были результатом в том числе религиозно-философских исканий, направленных на построение более совершенного общества, а не только торжества разума. Применение же новых методологических подходов позволило вписать историю космонавтики в культурный

контекст. В 70-е годы, как замечает Сиддики, энтузиазм сменился ностальгией по прежним успехам, да еще и «ностальгия по будущему» [9]. Через такую специфическую интенцию осуществляется оценка и строятся ожидания в отношении государственных и частных космических программ.

Знаменитая лекция М. Хайдеггера 1949 года «Вопрос о технике» и последующие его выступления оказали огромное влияние на концептуализацию онтологической сущности современной технологии. Так, например, появляются идеи о развитии космотехнического мышления как нового направления философии техники, которая способна обогатить диалог с другими дисциплинами, такими как антропология, история культуры, социальная и политическая наука, искусство. Речь идет о множестве возможных путей для философских размышлений в перспективе переосмысления взаимосвязи человека, природы и технологий в контексте онтологического поворота в эпоху антропоцена.

О необходимости астросоциологии, астрокультурных исследований

С началом космической эры социальная наука задается вопросом о возможности астросоциологии как социального измерения космоса. О необходимости формирования новой дисциплины астросоциологии в 2004 г. заявил, как было уже отмечено, Джим Пасс [2]. Хотя, конечно, технические науки не совсем понимали, зачем им нужен социум, а социальные, соответственно, — зачем им нужен космос, тем не менее, преодоление этого «великого разрыва» представляется главной миссией для Пасса и его единомышленников [15; 11]. Он акцентирует внимание на астросоциальных феноменах, то есть на социальных, культурных моделях, связанных с исследованием и освоением космического пространства. При этом и небесные тела могут рассматриваться как астросоциальные феномены, когда становятся объектом, например, поклонения, научного анализа, эстетического наслаждения. Автор делает акцент и на междисциплинарности, чтобы сформировать более связную модель социальных взаимосвязей и лучше представлять движение человечества в космическое пространство. Пасс выделяет теоретическую и прикладную астросоциологию, задачей первой является разработка астросоциологической парадигмы, второй — предлагать практические подходы, позволяющие использовать космические технологии для решения проблем на Земле. Практики SETI тоже является предметом исследования. Автор полагает, что в перспективе, если люди начнут заселять космос, то социальные науки уже сейчас должны развивать «астросоциологическое воображение» [2; 12].

Еще один тренд в изучении космоса — это астрокультурные исследования. Мы всегда имеем дело социальным конструированием космоса в поле человеческих значений. Как замечает А. Гепперт попытки «исследовать», «завоевать» и «колонизировать» глубины Вселенной как в реальности, так и в вымысле следует рассматривать как попытки противостоять страху перед пустотами бесконечности, «унизительной децентрацией Земли», вызванной космологией Коперника. Космические путешествия и освоение космоса заслуживают более пристального научного изучения, более всестороннего анализа и лучшей интеграции в основную историографию, прежде всего, с учетом их культурного значения, полагает А. Гепперт [16].

Наряду с устоявшимися терминами, как «астрофизика», «астрополитика» и «астросоциология», астрокультура определяется как включающая в себя гетерогенный набор изображений и артефактов, медиа и практик, которые стремятся придать смысл космическому пространству, воздействуя на индивидуальное и коллективное воображение [16]. Основываясь на ранних формах авангардной научной фантастики, астрокультура достигла своего глобального апогея в 1968 г., когда астронавты Аполлона-8 сделали первую фотографию восходящей Земли, увиденную из космоса. Однако астрокультура не идентична «астрофутуризму» — родственному, но отличному понятию, введенному для описания тесной связи между нарративами о космических завоеваниях и футуристическим мышлением. Его, по Гепперту, можно рассматривать как особую подкатегорию астрокультуры, подчеркивающую тесную связь между имперской экспансией и утопической спекуляцией и выражающую веру в то, что будущие космические путешествия определяют более высокую стадию человеческого развития. Астрокультура же концептуально шире, поскольку включает в себя проявления космической культуры, которые не обязательно утопичны и ориентированы на будущее.

Еще один важный аспект заключается в том, что различные социальные группы, включая авторов научной фантастики, общественность, сыграли важную роль в освоения космоса необходимого для развития современности. То есть не следует ограничиваться при изучении истории космонавтики контекстами холодной войны, а создать более сложные нарративы, в которых космос рассматривается как культурная проблема.

Дж. Беруэлл исследует различные отношения к пространству, которые проливают свет на социальную и политическую динамику, определившую их исторические моменты. Космическое пространство рассматривается не просто как физическая реальность, а как социальная конструкция [17]. Поскольку пространство является продуктом воображения, его контуры зависят от потребностей и желаний, которые меняются и развиваются в соответствии с социальными, политическими и экономическими приоритетами. Автор сравнивает возникновение дуалистического и национального дискурса конца 1950–1960-х гг. эпохи холодной войны, первые запуски спутников и ракет с современным «NewSpace». Интересно то, что он акцентирует внимание на символической фигуре школьной учительницы Кристы Маколифф, погибшей при старте «Челленджера», поскольку она представляет собой переходный момент между глобальными приоритетами государственного строительства времен холодной войны и современным ориентированным на прибыль индивидуализмом NewSpace. Для Беруэлла через космос есть возможность увидеть отражение наших собственных страхов, потребностей и желаний.

Важным трендом в астрокультурных исследованиях является изучение проблем, связывающих космос и культурный ландшафт. В этом контексте представляют интерес исследования А. Горман. Анализируя понятие культурного ландшафта и опираясь на определение Конвенции о всемирном наследии, автор выделяет три основные категории культурного ландшафта: спроектированный, или намеренно созданный ландшафт; органически развившийся ландшафт, возникший в результате действий человека в естественной среде; ассоциативный культурный ландшафт с религиозными, художественными или культурными ассоциациями, а не свидетельством только материальной культуры [18]. Из всех ландшафтов, как отмечает Горман, только космос может претендовать на звание настоящей «дикой природы». На протяжении большей части человеческого существования космос был воображаемым местом, и это воображаемое место было неотъемлемой частью того, как люди строили космогонии, и как они интерпретировали свое собственное место во Вселенной. Однако с момента запуска Спутника-1 в 1957 г. межпланетное пространство наполнилось человеческой материальной культурой и сегодня «космический пейзаж» включает наземные космические объекты, такие как ракетные полигоны, спутники и космический мусор на околоземной орбите и посадочные площадки планет. Автор обращает внимание на военные, националистические и колониальные устремления космических держав. Для того чтобы продемонстрировать разные взгляды на космос исследователь акцентирует внимание на трех культурных ландшафтах, а именно, Пенемюнд в Германии, Вумер в Южной Австралии и База Спокойствия на Луне. Отметим, что Пенемюнд, Вумер — это испытательные полигоны, аналогичные байконуровскому, в отношении каждого имеется большие пласты исследования, в которых рассматриваются разносторонние аспекты взаимоотношений между местным населением, культурным и технологическим ландшафтом.

Тема телесности и гендера становится одной из привлекательных тем в астрокультурных исследованиях. Например, исследование Дж. Патарин-Жосек основано на интервью и многолетней этнографии российской подготовки космонавтов из Западной Европы, Северной Америки и Японии [19]. Автор утверждает, что стать космонавтом — значит разработать легитимное тело, соответствующее доминирующим культурным и гендерным паттернам. Патарин-Жосек выделяет такие механизмы, способствующие созданию «героических» тел, как исторические нарративы о полете человека в космос, ценности мужественности, инструменты, используемые в повседневной деятельности космонавтов. Таким образом, подчеркивается, как гендер, переплетающийся с советским наследием и культурными притязаниями, обрамляет тело профессиональной элиты.

Итак, именно культурный аспект помогает понять, почему и как космические полеты стали центральной темой как научно-технических дебатов, так и массового воображения. Кроме того, космическое пространство и его освоение, как показал обзор, составляют важную социокультурную проблему, посредством которой существующие формы знания и власти оспариваются и переформулируются в непрерывных попытках понять и осмыслить его.

Подходы в антропологии космоса

Антропология проявила интерес к теме космоса во второй половине 1950-х гг. прошлого века. После запуска СССР первого спутника антрополог М. Мид провела конференцию, на которой была разработана программа по изучению «Человека в космосе». Однако среди космонавтов, астронавтов и тайконавтов, побывавших в космосе, как замечает Д. Сивков, пока не было антропологов, но все же сегодня достаточно успешно ведутся этнографические исследования космоса и космонавтики на Зем-

ле [20]. Знаковой в этой сфере можно считать книгу «Cultures Beyond the Earth: Anthropology in Outer Space», которая состоит из статей восьми разных авторов о внеземной антропологии, антропологии в космическую эру, моральных обязательствах антропологии, о культурных, правовых, политических и этических аспектах, последствиях контакта с инопланетянами [21].

Классиками антропологии космоса можно считать П. Рэдфилда, Ш. Митчелла, Л. Мессери, которые рассматривают проблемы, связанные с космосом в оптике политической антропологии, исследуя национальные космические проекты, поднимая темы колониализма и модерности.

Примером этнографического исследования эпистемологических рамок, которые формируют работу различных сообществ ученых-планетологов, является работа Л. Мессери «*Placing Outer Space: An Earthly Ethnography of Other Worlds*» [6]. Работа основана на полевых исследованиях в разных местах. В Массачусетском технологическом институте она работала с астрономами, которые учатся видеть невидимые планеты особым образом, в зависимости от места, визуализируя данные. В чилийской обсерватории выяснилось, что экзопланетные астрономы больше заинтересованы в поиске планет, которые являются знакомыми местами, чем в экзотических инопланетях. В Исследовательском центре Эймса НАСА Мессери, работая с группой ученых-компьютерщиков, создающих трехмерные карты Марса, показала, что Марс отображается так, что можно представить стоящим себя на поверхности, как и на Земле, то есть они дают ощущение места. Поскольку невозможно еще отправить людей на его поверхность, планетологи путешествуют по земным участкам, которые считаются похожими на Марс.

Итак, превращение планет в «места» занимает центральное место в повседневной практике и профессиональной деятельности этих сообществ, умеющих видеть и передавать абстракции как нечто более близкое. Мессери делает вывод, что эта разнообразная научная деятельность меняет наш взгляд на космос. Своими исследованиями она, безусловно, расширила дискуссии в антропологии и в науках о космическом пространстве и иных мирах.

Еще одна новая область исследований, предложенная Г. Блюменберг, — астроэтика, которая позволяет установить баланс между «центробежным любопытством» и «центростремительной заботой». Это, по сути, способ критического осмысления внеземных путешествий и других видов деятельности. Эту концепцию применила к мексиканскому контексту А. Джонсон, как способ признать внеземные устремления многих мексиканцев, в то же время критически осмыслить идеи исследования и завоевания, которые питают эти стремления, а также земные ограничения, усложняющие возможность их достижения. Космическое пространство требует как широкого, так и узкого взгляда на космос из определенных мест или, в случае со спутниками, на определенные места из космоса. Земные образы, дискурсы и практики, вращающиеся вокруг космоса, как пишет автор, никак не разрешают противоречия между космосом и полисом, планетами и Земным шаром, космическое пространство оказывается столь же раздробленным границами, как и Земля, отмеченная практиками включения и исключения [22; 140].

Мексика, по словам автора, является иллюстрацией пространственной и временной неоднородности современности. Этот кейс представляет интерес в связи с тем, что можно проводить некоторые аналогии и поразмышлять о казахстанском контексте. Эта страна имеет свою «космическую историю». С середины прошлого века она приняла участие в Международном проекте по изучению Земли как части гораздо большей космической системы, эту страну посетили Гагарин и Терешкова, вулканические поля заповедника Пинакате использовались в качестве аналога Луны для обучения астронавтов «Аполлона», страна запустила первую мексиканскую ракету, отправила в космос гражданина Мексики (он ввел в рацион астронавтов мексиканские лепешки, которые не образуют крошек, способных повредить оборудование). Конечно, бюджет Мексиканского космического агентства слишком мал, чтобы позволить существенный прогресс в космических исследованиях и разработках, но визуализация космоса говорит о многом. Как, например, картина, где на черном блестящем фоне художник изобразил Землю, Луну, а также три искусственных спутника на орбите. На переднем плане картины девушка с большими черными глазами, одетая в скафандр, несет мексиканский флаг. Она поднимается по длинной лестнице с Земли к космическому кораблю, построенному в виде испанской каравеллы [22; 31]. Как замечает Джонсон, вера в технологии как средство обеспечения социального и экономического прогресса имеет в Мексике долгую историю, о чем свидетельствуют и стены Полифорума. Знаменитая фреска «Марш человечества», написанная Д. Сикейросом, состоит из серии аллегорических панелей, иллюстрирующих социальную, политическую и технологическую эволюцию человечества. На панелях внутреннего сводчатого потолка космос представлен парой астронавтов, которые

наблюдает за человеческим прогрессом сверху, между враждующими символами «Красной звезды коммунизма» и «Орла капитализма». Эти изображения, были вдохновлены высадкой на Луну, событием, которое, по словам Сикейроса, могло открыть новую эру в истории человечества [22; 136].

С космическим агентством страны сотрудничает Kosmica — международный институт, реализующий поэтические и критические проекты о космосе. Взгляд на космос мексиканских художников в этих проектах характеризуется как астропоэтический, о чем свидетельствует, например, двухлетний художественный и научный проект «Вопросы гравитации», отражающий гравитацию в ее отсутствии. Девять мексиканских художников и один ученый, участвовавшие в проекте, совершили полет в невесомости в Центре подготовки космонавтов имени Юрия Гагарина в России. Результатом проекта стала коллективная выставка, которая была представлена в музеях разных городов мира.

Хотя «мексиканские вещи», такие как пиньята, присутствовали, проект стал для большинства художников способом мыслить вне границ, используя гравитацию и ее отсутствие в качестве метафоры непривязанных отношений, которые имеют больше общего с планетарным космополитическим, астрономическим опытом космоса. При этом полностью разорвать свои территориальные, земные связи невозможно, как замечает Джонсон.

Итак, Мексика не является «космической державой», но для многих сообществ в стране космическое пространство представляет собой важную возможность для решения экономических, социальных проблем, а также средство глобального позиционирования мексиканского технологического сектора. Джонсон показала, как мексиканские представления о космическом пространстве, связанные с восприятием прошлого знания, нынешними социальными проблемами и прогнозами на будущее, ограничены геополитическими реалиями, даже если они основаны на космических представлениях различных масштабов.

Заключение

Краткий обзор некоторых трендов в сфере астроаналитики показывает, что необходимы более широкие философские, культурные, научные прочтения космоса. Критический анализ СМИ, политики, искусства позволяет понять, как социальные концепции формируют понимание космического пространства. Исследования демонстрируют и возможности новых онтологий в антропологии космоса, в новом осмыслении человека и человеческого. Изучая космическое пространство, как заметила Мессери, мы изучаем самих себя. В целом, такие направления, как критические исследования космоса как элемента социальной реальности, влияние космоса на повседневную жизнь, роль космического в культурном и историческом контексте, космос как особая среда эко-системы, в которой человечество может существовать вне земли, как основа новой динамики глобализации, как прообраз нового фронта, космос и национальные проекты, постколониальные исследования, требуют более пристального изучения и включения казахстанского контекста в мировые дискуссии. Казахская фантастика, арт-практики и живопись, музеи с космической тематикой, места падения космического мусора, места памяти, связанные с трагическими событиями, нарративы разных сообществ, космическая инфраструктура, наличие собственных космонавтов, Национального космического агентства, обсерваторий, собственных спутников и, наконец, Гагаринского старта как места глобальной памяти, разве этого не достаточно, чтобы вдохновиться на исследования космоса с философско-культурологической оптикой.

Статья подготовлена по проекту грантового финансирования МОН РК «AP08856485 «Космос» в культурном ландшафте Казахстана: социальное и культурное измерение», 2020–2022 гг.

Список литературы

- 1 Hansen J.R. First Man: The Life of Neil A. / J.R. Hansen. — Armstrong. Simonand Schuster. — 2012.
- 2 Pass J. Examining the Definition of Astrosociology. / J. Pass // Astropolitics, — 2011. — No. 9(1). — P. 6–27.
- 3 Geppert A.C. Imagining outer space: European astroculture in the twentieth century. / A.C. Geppert (Ed.). — Basingstoke: Palgrave Macmillan. — 2012.
- 4 Jackson M. Familiar and foreign bodies: a phenomenological exploration of the human technology interface. / M. Jackson // Journal of the Royal Anthropological Institute. — 2002. — No. 8(2). — P. 333–346.
- 5 Low S.M. The anthropology of space and place. / S.M. Low. — Blackwell. — 2003.

- 6 Messeri L. Placing Outer Space / L. Messeri. — Duke University Press. — 2016.
- 7 Redfield P. The half-life of empire in outer space / P. Redfield // *Social Studies of Science*. — 2002. — No. 32(5–6). — P. 791–825.
- 8 Richers J. Space is the place! Writing about Soviet space exploration. In *Soviet Space Culture* / J. Richers. — Macmillan, London. — 2011.
- 9 Siddiqi A. From Cosmic Enthusiasm to Nostalgia for the Future. In *Soviet Space Culture* / A. Siddiqi. — Palgrave Macmillan, London. — 2011.
- 10 Latour B. Networks, societies, spheres: Reflections of an actor-network theorist / B. Latour // *International journal of communication*. — 2011. — No. 5. — P. 796–810.
- 11 Socas-Navarro H. Concepts for future missions to search for technosignatures. / H. Socas-Navarro, J. Haqq-Misra, J.T. Wright, R. Kopparapu, J. Benford, R. Davis // *Acta Astronautica*. — 2021. — No. 182. — P. 446–453.
- 12 Сачков Ю.В. Философия естествознания: ретроспективный взгляд / Ю.В. Сачков. — М.: ИФ РАН, 2000. — 290 с.
- 13 Siddiqi A.A. Sputnik and the Soviet space challenge / A.A. Siddiqi. — University press of Florida. — 2003.
- 14 Siddiqi A.A. The Red Rockets' Glare: Spaceflight and the Russian Imagination, 1857–1957 / A.A. Siddiqi. — Cambridge University Press. — 2010.
- 15 Ним Е.Г. Космос как фронтир социологии / Е.Г. Ним // *Социологический журн.* — 2018. — Т. 24, № 2. — С. 8–27.
- 16 Geppert A.C. Rethinking the Space Age: astroculture and technoscience / A.C. Geppert // *History and Technology*. — 2012. — No. 28(3). — P. 219–223.
- 17 Burwell J. Imagining the beyond: The social and political fashioning of outer space / J. Burwell // *Space Policy*. — 2019. — No. 48. — P. 41–49.
- 18 Gorman A. The cultural landscape of interplanetary space / A. Gorman // *Journal of Social Archaeology*. — 2005. — No 5(1). — P. 85–107.
- 19 Patarin-Jossec J. The Politics of Heroes' Body: Ethnographing the Training of Foreign Astronauts in Russia / J. Patarin-Jossec // *Corpus Mundi*. — 2020. — No. 1(2). — P. 14–36.
- 20 Сивков Д. Шаги и скачки: антропология космоса в поисках масштаба / Д. Сивков // *Этнографическое обозрение*. — 2019. — № 6. — С. 29–33.
- 21 Maruyama M. Cultures beyond the earth (Vol. 602) / M. Maruyama, A.M. Harkins. — Vintage Books USA. — 1975.
- 22 Johnson A.W. A Mexican Conquest of Space? Cosmopolitanism, Cosmopolitics, and Cosmopoetics in the Mexican Space Industry / A.W. Johnson // *Review of International American Studies*. — 2020. — No. 13(2). — P. 123–144.

Ұ.М. Сандыбаева, К.А. Медеуова

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда ғарышты игерудегі жаңа зерттеу тәсілдері

Мақалада ғарыш және ғарышты зерттеу әдістері бойынша заманауи тәсілдер, пікірталастар қарастырылған. Соңғы онжылдықтарда ғарыштың антропологиясы, астроәлеуметтану, астромәдени зерттеулер, астросаясат сияқты ғарышты гуманитарлық және әлеуметтік зерттеулерде жаңа бағыттар пайда болды. Ғарыш технологиялық серпілістермен, ғарыштық туризмнің дамуымен және Ай мен Марсты отарлау мүмкіншіліктерімен, космизм философиясымен қамтылатын пәнаралық, көп салалы зерттеулердің жаңа эпистемологиялық шеңберіне айналуға. Ғаламдық және жергілікті ғарыш, мәдени ландшафт және ғарыштық инфрақұрылым, дене және гендер арасындағы шиеленіс мәселелері өзекті болып табылады. Авторлар ғарышты зерттеудегі қазіргі гуманитарлық оптикаға ерекше назар аударған, өйткені дәстүрлі түрде ғарыш, шекара ретінде, негізінен жаратылыстану-техникалық ғылымдарды зерттеу нысаны болды, дегенмен космонавтиканың жетістіктері діни және философиялық ізденістерінің нәтижесі де болды. Жеке және ұжымдық қиялға әсер ету арқылы ғарыш кеңістігіне мән беруге тырысатын кескіндер мен артефактілер, медиа және тәжірибелер жиынтығын қамтитын астромәдениеті тұжырымдамасы қарастырылған. Астромәдени зерттеулердегі маңызды тренд ғарыш пен мәдени ландшафтты байланыстыратын мәселелерді зерттеу. Мексиканың ғарыштық ынта-жігерінің мысалында «ғарыштық державалардағы» ғарышты жердегі экономикалық, әлеуметтік мәселелерді шешу мүмкіндігі және өзінің технологиялық секторын жаһандық позициялау құралы ретінде қарастыруға болатындығы көрсетілген. Ұсынылған шолу адам мен ғарыштың байланысы туралы философиялық ойлаудың көптеген мүмкін жолдарын көрсетеді. Мақала постколониалдық пікірталастарды, Қазақстандағы ғарышты зерттеудегі зерттеу тәсілдерін кеңейтуге үлес қосады.

Кілт сөздер: ғарыш, космизм философиясы, космос антропологиясы, астроәлеуметтану, астромәдени зерттеулер, астросаясат, астротуризм, фронтир, құрғақ қиял, постколониалдық зерттеулер.

New Research Approaches in the Study of Space by Social and Humanitarian Sciences

The article considers modern approaches, discussions of the methodologies of space and space research. In recent decades, new directions have been formed in the humanitarian and social exploration of space, such as space anthropology, astrosociology, astrocultural studies, and astropolitics. Space is becoming a new epistemological frame for interdisciplinary, multidisciplinary research that is fueled by technological breakthroughs, the development of space tourism and the prospects for the colonization of the Moon and Mars, the philosophy of cosmism. The problems of tension between global and local space, cultural landscape and space infrastructure, physicality and gender are actualized. The authors focus on modern humanitarian optics in space exploration because traditionally, space as a frontier was the object of research mainly in the natural sciences, although the successes of astronautics were the result of religious and philosophical searches as well. The concept of astroculture is considered, which includes a set of images and artifacts, media and practices that seek to give meaning to outer space, influencing the individual and collective imagination. An important trend in astrocultural research is the study of problems linking the cosmos and the cultural landscape. The example of Mexico's space enthusiasm showed that space in non-space powers can be seen as an opportunity to solve earthly economic and social problems and as a means of global positioning of its own technology sector. The presented review demonstrates many possible ways for philosophical reflections on the relationship between man and the cosmos. The article contributes to the expansion of post-colonial discussions, research approaches in the study of space in Kazakhstan.

Keywords: space, philosophy of cosmism, anthropology of space, astrosociology, astrocultural studies, astropolitics, astrofuturism, frontier, utopia, postcolonial studies.

References

- 1 Hansen, J. R. (2012). *First Man: The Life of Neil A. Armstrong*. Simon and Schuster.
- 2 Pass, J. (2011). Examining the Definition of Astrosociology. *Astropolitics*, 9(1), 6–27.
- 3 Geppert, A. C. (2012). *Imagining outer space: European astroculture in the twentieth century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- 4 Jackson, M. (2002). Familiar and foreign bodies: a phenomenological exploration of the human technology interface. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 8(2), 333–346.
- 5 Low, S.M. (2003). *The anthropology of space and place*. Blackwell.
- 6 Messeri, L. (2016). *Placing Outer Space*. Duke University Press.
- 7 Redfield, P. (2002). The half-life of empire in outer space. *Social Studies of Science*, 32(5–6), 791–825.
- 8 Richers, J. (2011). Space is the place! Writing about Soviet space exploration. In *Soviet Space Culture*. Palgrave Macmillan, London.
- 9 Siddiqi, A. (2011). From Cosmic Enthusiasm to Nostalgia for the Future. In *Soviet Space Culture*. Palgrave Macmillan, London.
- 10 Latour, B. (2011). Networks, societies, spheres: Reflections of an actor-network theorist. *International journal of communication*, 5, 796–810.
- 11 Socas-Navarro, H., Haqq-Misra, J., Wright, J. T., Kopparapu, R., Benford, J., & Davis, R. (2021). Concepts for future missions to search for technosignatures. *Acta Astronautica*, 182, 446–453.
- 12 Sachkov, Yu.V. (2000). *Filosofia estestvoznaniia: retrospektivnyi vzgliad [Philosophy of natural science: a retrospective look]*. Moscow: IF RAN [in Russian].
- 13 Siddiqi, A.A. (2003). *Sputnik and the Soviet space challenge*. University press of Florida.
- 14 Siddiqi, A.A. (2010). *The Red Rockets' Glare: Spaceflight and the Russian Imagination, 1857–1957*. Cambridge University Press.
- 15 Nim, E.G. (2018). Kosmos kak frontier sotsiologii [Space as the frontier of sociology]. *Sotsiologicheskii zhurnal — Sociological journal* (2), 8–27 [in Russian].
- 16 Geppert, A.C. (2012). Rethinking the Space Age: astroculture and technoscience. *History and Technology*, 28(3), 219–223.
- 17 Burwell, J. (2019). Imagining the beyond: The social and political fashioning of outer space. *Space Policy*, 48, 41–49.
- 18 Gorman, A. (2005). The cultural landscape of interplanetary space. *Journal of Social Archaeology*, 5(1), 85–107.
- 19 Patarin-Jossec, J. (2020). The Politics of Heroes' Body: Ethnographing the Training of Foreign Astronauts in Russia. *Corpus Mundi*, 1(2), 14–36.
- 20 Sivkov, D. (2019). Shagi i skachki: antropologiya kosmosa v poiskakh masshtaba [Steps and Leaps: Space Anthropology in Search of Scale]. *Etnograficheskoe obozrenie — Ethnographic Review* (6), 29–33 [in Russian].
- 21 Maruyama, M., & Harkins, A.M. (1975). *Cultures beyond the earth* (Vol. 602). Vintage Books USA.
- 22 Johnson, A.W. (2020). A Mexican Conquest of Space? Cosmopolitanism, Cosmopolitics, and Cosmopoetics in the Mexican Space Industry. *Review of International American Studies*, 13(2), 123–144.

N.Zh. Sarsenbekov^{1*}, A.S. Sagatova²¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: nsarsenbekov@bk.ru; asem.sagatova@list.ru)*

“Dictum acerbum”: existential experiences in the Kazakh worldview during the Holodomor

In the 20-30s of the twentieth century, the Kazakh people in the USSR became a victim of the Holodomor. The article discusses such problems as the cause of the Holodomor, migration to the other countries, fear and hope in the minds of children, and describes the existential experiences in the worldview of Kazakhstanis arising because of the struggle for survival. The Kazakhs not only transformed their centuries-long national identity, traditions and spirit by sedentarisation, but it was also on the edge of extinction from the historical stage of humankind development as a nation. Along with political ideology, the most serious difficulties during the Holodomor period are natural disasters: jute, drought and migration to other countries for protection, the emergence of various diseases, the economy recession, and the increase in fatality. Besides, there were often socio-psychological causes: rebellion, aggressiveness, loss of adaptation to new conditions. Despite these difficulties, as a result of the will to live, the Kazakhs were able to resist the trouble. The Kazakh nation intentionality lies in its boundless desire and love of life. Survival for Kazakhs as a nation was a sacred achievement.

Keywords: Holodomor, sedentarization, migration, existentialism, world view, existence, rebellion, struggle, life, love, death.

Introduction

The German existentialist Karl Jaspers noted: “The history of humankind has largely disappeared from our memory. To some extent, only researches make us closer to it” [1, 28]. If we turn to history, Kazakhstan is distinguished by significant historical and political events of the twentieth century. The first half of the last century is considered a turning point in the life of the Kazakhs. The famine of the 1920s and 1930s is evidence of the tragic pages of Kazakhstani history. According to various estimates, in Kazakhstan 1.5 to 2.5 million people died of hunger. Thus, in fact, the Kazakhs lost about half of their population in 15–20 years.

The purpose of this article is to present a philosophical analysis of the famine of the 1930s based on historical data. The reason is that an enormous number of victims occurred in 1932–1933 years as the entire Kazakh people suffered from hunger. Families were shocked, children lost their parents, and mothers lost their children, many children were left homeless. Nevertheless, the struggle for survival did not stop. Like all living beings, humans fought for survival. Therefore, the shout “Bar bol!” (“Be!”), which is often found in the Kazakh worldview, has become a blessing. For Kazakhs, the real existential principle was “Bar bolu!”, that is, “To be!”, “To exist!”. People who survived the Holodomor, with the help of a brave spirit, tried to survive at any cost. Faced with death, humans experienced existential experiences about the meaning of life because of a “borderline situation”. Despite the metaphysical state between life and death, they still have not lost their zeal for life. This is the result of the struggle for existence.

As many nations there are on earth, the same danger threatens them. There are also people who could not deal with difficulties and died out completely or are on the edge of extinction.

The Kazakh people — even during the Holodomor, tried their best not to lose the meaning of life through existentialisms, such as hope, responsibility, honor, conscience, humanity, and brave spirit.

Experimental

The research based on archival data has completed a collection of memories and interviews with the descendants of eyewitnesses of the famine. A phenomenological analysis of the struggle for survival was carried out with the study of the events of the Holodomor years according to specific documents. This is the basis for an empirical study of the state of humans during the famine. In that way, the research of the existen-

* Corresponding author’s E-mail: nsarsenbekov@bk.ru.

tial problems of Kazakhstanis of the twentieth century due to their struggle for survival will become a leading tool in understanding the meaning of human life. Since the Holodomor was a historical event, the historic-dialectical technique was not left aside. In general, the philosophical study of this significant event requires contemporary interdisciplinary methods.

Literary review

The topic of the Holodomor because of a historical and political phenomenon requires a comprehensive study in a philosophical context. In the studies of Kazakhstani scientists, such as A.N. Nysanbayev, S.E. Nurmuratov, G. Yessim, G.Zh. Nurysheva, B.V. Satershinov, K.A. Medeuova, B.I. Karipbayev, Zhussup Sagat, A. Abdraimov, D. Rayev, A. Kuranbek, U.K. Sarsembin, readers can learn philosophical reflections on the phenomenon of hunger.

The cause of the Holodomor as a historical fact, rebellion — the nostalgia for innocent days and a return to being

The past is always close to us, and everything we are, everything we have, all comes from the past. We are the creation of the past, we live immersed in the past. Not to realize this and not to feel the past, it means not to understand the present. Kazakh, as a people leading a nomadic lifestyle, turned the past into a sacred tradition of the nation. Kazakhs created the features of movement along a certain trajectory as the basis of economy support. Standing on the principle of unity with nature, the nomadic Kazakh people seasonally and cyclically moved to certain areas suitable for cattle breeding.

Behind the ups and downs of the nomadic civilization that conquered the Eurasian Great Steppe, many historical processes followed. Due to the spatial position, Central Asia was infixed between the hammer and the sickle. There is no doubt that nomads who grew up on horseback were the most ferocious force in human history thousands of years before the advent of firearms. According to M. Weber, nomads served as cultural accelerators in space before the emergence of the artificial civilization. If one looks at the real history, the steppe civilization was one of the motive power of world development [2; 17].

The reason of the incredible Holodomor of Kazakhs is the forcible capture of thousands of animals multiplied by honest labour. Why? Let us begin with the reason.

The Union of Soviet Socialist Republics was formed on December 30, 1922 when the First Congress of Soviets of the USSR adopted the Declaration on the Formation of the USSR. Initially, the USSR consisted of only four union republic — the RSFSR, the Ukrainian SSR, the Belarusian SSR, the Azerbaijani SSR, the Georgian SSR, and in subsequent years, the Kazakh SSR and other countries became the part of the USSR.

Josef Stalin, a supporter of Marxism described the formation of the Soviet Union as follows: “Leninism is the Marxism of the imperialism era and the proletarian revolution. Exactly saying: Leninism is the theory and tactics of the proletarian revolution in general, the theory and tactics of the dictatorship of the proletariat in particular. Marx and Engels acted during the pre-revolutionary period (we mean the proletarian revolution). There was no developing imperialism, in the period of the of proletarians preparation for revolution, at a time when the proletarian revolution did not become a direct practical inevitability. Lenin, a disciple of Marx and Engels, labored in the proletarian revolution at a time when the revolution had won in one country, crashed the bourgeois democracy and opened the era of proletarian democracy, the era of the Soviets. That is why Leninism is a further development of Marxism” [3; 71].

What is the reason that millions of people in Kazakhstan’s society which occupies a special place in world culture and keeps the nomadic traditions, became victims of the Holodomor? The reason is that in December 1927 conducted the XV Congress of the CPSU (b) known as the Congress of Collectivization. Due to the resolution, in a brief time, by spring of 1932, the country’s agriculture turned from individual to collective — the collective farm.

Collectivization was carried out by the violent ways, by the strengthened pace without taking into account the peculiarities of the indigenous population of life. Thus, in 1928, 2 % of farms in Kazakhstan were collectivized. April 1, 1930 the index was already 50.5, in October 1931 — about 65 %. A number of regions blocked these “shocked” rates; for example, in the Ural and Petropavlovsk districts more than 70 % of farms were collectivized. By the autumn of 1931, 78 out of 122 districts in the republic captured the collectivization from 70 to 100 % of farms. The harsh and violent measures that accompanied this process resulted in illegal arrests, disenfranchisement, evictions, many people were shot. Only in 1933, more than 21.000 people were arrested by the organs of the USPA of Kazakhstan [4].

Collectivization is not an objective law but the result of a political choice. The first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in his book “In the flow of history” notes about the catastrophe and forced resettlement of the population because of collectivization: “The most terrible impact since the birth of the Kazakhs as a nation — the late 1920s and early 1930s — is the economy collapse of big rich. In consequence of a loud decree announced in August 1928 by the confiscation of cattle, the property of 700 famous Kazakh rich people was seized. As before mentioned, the treasure, which was a kind of the Reserve Fund of Kazakh clans, has been developed and forcibly separated from the self-regulated ecological and economic system for many centuries. The most significant economic pillars were devastated, social and economic ties were severed like a knife. As a result, it was the thinnest passage to ensure the vital activity of the ethnic group. This is how the first poisonous germ of a future national catastrophe rooted” [5; 245].

Table 1

Livestock in Kazakhstan (thousand) from 1929 to 1931

Year	Horses	Cows	Camels	Sheep and goats	Pigs	Total
1929	4192	7442	1393	2723	286	40508
1930	2844	3302	678	15561	130	22560
1931	1900	2800	450	6500	130	11780

Note – Compiled based on RFBR (Russian Foundation for Basic Research) f. P-1235. Decree. 141. — 1007. — for 5 years (Report on the state of cattle breeding in the Kazakh ASSR, November 28, 1932).

Precondition for the rebellion on a metaphysical and empirical level was the immediate hardship of someone’s honest earnings and the force to refuse one’s identity. For people who followed the nomadic tradition, the sedentarisation did not make any sense. The rebellion against settlement led to the uprising of Kazakh peasants against the Soviet government. What makes a person rebellious? “This is a person saying “No”.

In a rebellious impulse, a vague, but consciousness is born: a sudden vivid feeling, there is something in a person with which he can identify himself at least for a while [6; 127]. “People who have lived their traditions for thousands rebelled when they broke themselves and their property was confiscated”. Nevertheless, any rebellion is the nostalgia for innocent days and a return to being.

The Holodomor has spread to all regions of the Kazakh steppe. Since autumn 1929 to the end of 1932 bloody uprisings took place all over Kazakhstan, more than 80.000 people participated in it. Certainly, the Soviet government did not spare the rebels. Instead, they were beaten; if necessary, they were persecuted and sentenced to death.

The atheistic position of the empire, which taught that religion is the opium, exaggerated the number of tricks used to achieve their goals because of atheism. Atheism has led to permissiveness. Permissiveness occurs when a person loses his faith in God. For instance, the essence of F.M. Dostoevsky’s principle “Beauty will save the world” is also has the same cause. If a person has ironclad established religious principles, that person will never do bad things. That is, a person clears the inner world through religious worldviews. Dostoevsky’s position consisted in the fact that he offered universal humanistic responsiveness. God is the most important and nearest reality for a religious person. If there is no God, then the devilish chaos, nonsense, and stupidity will prevail. The attitude of a person who is confused and cannot find himself between life and death, his faith to God in this difficult situation is a sort of the existential dialogue. Unfortunately, in the Holodomor the atheistic ideology was one of the main positions. Nevertheless, atheistic principles on which the Soviet government insisted, it could not erase the faith in God in the Kazakh consciousness.

Migration: Existential experiences

Another tragedy in the Holodomor was that many people had to leave their native lands and move the other countries to survive. It is also a kind of transition of metaphysical rebellion into an empirical form as struggle for survival. From 1929 to 1933 due to artificial famine, the tragedy of resettlement to distant countries occurred.

More than a million Kazakhstanis have left their homeland and gone to other countries. Probably, the Kazakh community following the principle of “Bas aman bolsyn!” managed to keep not only the family, but also the entire nation. However, owing to their perseverance, the vast majority of their descendants returned

to their homeland. On the issue of resettlement, the well-known scientist M. Kozybayev wrote: “In 1929-1931, 372 rebellions took place in Kazakhstan, in which about 80.000 people participated, and all of them ended tragically. Its end continued with the rapid migration of the population outside the country. Only from the beginning of the 1930s to the middle of 1931 281.230 farms left Kazakhstan, an important part of which moved to China, Iran, and Afghanistan. During the years of the Holodomor, a total of 1 300.000 people left the country, 676.000 of them gone permanently, and 454.000 people later returned to Kazakhstan” [7; 243].

Because of settlement Kazakhs who immigrated to countries of the near and far abroad experienced difficulties: climatic features, other customs and traditions, a different worldview, language, lack of work, etc. Even if people had work they were forced to do the harshest one. Here the words of F.M. Dostoevsky inevitably come to mind: “Man is a being who gets used to everything, and I think this is the best mission of him”.

In general, the process of “moving” is a phenomenon in the blood of Kazakhs. However, following the nomadic tradition, the population seasonally moved to areas suitable for cattle breeding. A certain trajectory has formed. Crossing the border, stepping over the own land, attacking someone else’s land — these are not in the blood of Kazakhs.

An important factor for the development of emigrant identity is the attitude to the culture and language of the country of origin. Their awareness as an unconditional value must be kept in any circumstances based on self-identification exclusively with the native culture, contributed to the experience of emigration as a high mission and perception of oneself as a guardian. It significantly complicates the process of assimilation in the country of residence up to the complete exclusion of such an opportunity, in some cases becoming the reason for voluntary repatriation.

Moving is a serious, global, and significant decision. It affects one’s whole life making one a part of completely another world: new acquaintances, new surroundings, new job and new home, etc. It is the scale of the choice to be made that becomes the main obstacle for us: it is hard to decide on changes that will turn absolutely everything, and it is completely unclear what direction to choose.

Colonization usually does not break or destroy traditional forms and directions of management, especially in the agricultural sector. On the contrary, volumes for export to the metropolis are increasing (processing factories are opening and mining industry is developing, etc.). In Kazakhstan, the idea of the expediency of a broad transition to agriculture was imposed. During the period of colonization, the system of nomadic (distilled) cattle breeding was broken (Table 1), which was and could be most effective in the arid zone. At the turn of the XIX-XX centuries only a small part of the nomads lost the opportunity to earn a living by the usual method. It led to the impoverishment of a huge mass of the population, which previously, owing to cattle breeding, they had some food, produced clothing, household items, and housing, sold the surplus. Thus, collectivization led to the destruction of an effective traditional form of farming, the scale of development of which has not been achieved over the entire subsequent period and has not been achieved so far.

Rosa Baglanova, the pride of the Kazakh people, People’s Artist of the USSR, was a folk hero who moved to Tashkent in the Holodomor. Rosa Baglanova said: “I am ready to eat black bread and just to drink water. All I want is peace for my country, my land, my people and I wish, the catastrophic massacre carnage that we have seen will not happen again” [8].

In fact, a person faces with existential problems not only through the mind, but also through existence. Consequently, the meaning of a human being’s life determines by existence and develops over time.

Suffering in the minds of children who survived the Holodomor

The lowlight of the Holodomor tragedy is the suffering of children. There is no data on the number of orphans and children left. Children living with their parents risked being eaten hungry. So many children died in the desert unable to keep up with the migration pace to save their lives.

According to the document, the number of orphans and street children causes alarm. For example: “The number of abandoned children, orphans and street children has increased dramatically: according to Party statistics by 1932 in Kazakhstan there were 20.700 street children, at the beginning of 1933 this number tripled to 71. 000” [9].

“One thing I remember before. In 1933, the famine was especially severe in Turgay and Kostanay. Only Kazakhs who fled on foot in the middle of winter left their sons and daughters with their relatives and neighbors: “Even if we die, our children will survive”. I feel sorry for the parents who love their children so much, because they did such an act”. An eyewitness of the Holodomor Utebay Kanakhin remembering the difficult

days in the orphanage continues: “Even survivors from the orphanage began to die... I was hungry and sick and in the summer, I got sick again. I thought everyone would die. An adult boy (I forgot his name) who was three or four years older than I was, he took care sheep and goats together, picked onions in the steppe, he saved my life. When it was difficult something for me to swallow, he first chewed green onions and put them in my mouth. I only knew how to swallow it. He picked onions every day and brought them to me, thanks to him I survived” [10; 60].

This example is the memory of only one person. Similar tragedies occurred throughout the Kazakh steppe. These stories cannot be read without tears. Who is to blame for the tears and hardships of the children at that time? Who is to blame for the deaths of innocent children and the humiliation of children?! Children are created for happiness, aren't they? However, Joseph Stalin did not care about it. In the interests of the industrial revolution, the leader who exchanged grain abroad did everything deliberately so that the Kazakhs living on the expanses of the steppe would not harvest. This cruel policy led to the death of the Kazakh people and the minority in the country...

The point of return. The secret of one family

For the empirical basis of the article, an interview was conducted with Ainuddin Muradi, a descendant of Kazakhs who emigrated from the Kyzyl-Orda region of Kazakhstan to Afghanistan during the Holodomor. Ainuddin Muradi was born in Imam Sanib district, Kunduz region of Afghanistan. His grandfather gave his real name to him — Aidyn. For various reasons, in the birth certificate it writes Ainuddin. Ainuddin Muradi is the holder of a state grant for Afghan youth organized by the Ministry of Education of the Islamic Republic of Afghanistan in 2016 to study in the Republic of Kazakhstan. In the same year, he was admitted to the Faculty of Pre-University Education of the Al-Farabi Kazakh National University in Almaty to study the Kazakh language. However, it was not difficult for Ainuddin Muradi to master the Kazakh language, the language of communication in the family is Kazakh. After graduating from the preparatory faculty in 2017, he was sent to Karaganda Polytechnic University with a degree in Information Systems. In 2021, he graduated from the Institute with honors, received a graduation diploma.

Because of the Holodomor, Ainuddin's ancestors also migrated with many others. Remembering the story of his grandfather, Ainuddin told: “The first migration took place in 1928 from the Syrdarya region to Uzbekistan, and then to Tajikistan. In 1932, they spent a year in the villages of Kurgan Tube and Sim in Tajikistan, the following year they went to Afghanistan. Grandfather told, some Kazakhs could not deal with the drought in Afghanistan and the lack of working places then they moved to Iran. Grandfather got a job in Kunduz, dug a pond and organized the water supply to the town by the ditch. He earned an honest living and supported his family. My grandfather died and is buried in the Imam Sahib district of the Kunduz region of Afghanistan”. At the request of his grandfather, Aidyn Marat-uly honored the memory of his relatives living in the Turkestan region while studying in Kazakhstan, and during one of the summer holidays, he delivered the sacred land to his grandfather's grave. Today, Ainuddin received citizenship of the Republic of Kazakhstan.

This is the philosophical narrative of one family.

After the establishment of society, when society began to stabilize, many compatriots returned to their homeland, bowed their heads, they worshipped the Motherland and revered the earth.

The famine was not the result of natural disasters but the result of the human being's actions who implemented the political system. This is the most unfortunate feeling.

Events in time modes

In the years when the principle of “man = number” was firmly established, repression was also accompanied. “Stalin's repressive policy killed the leading intellectuals of the peoples of the USSR and defeated the enemies who stood close to his policy. They fought for the history preservation and peoples' customs and traditions” [11; 32]. Unfortunately, the intellectuals of the nation who reached the level of “man = date”, in an accident could not say goodbye to life and be buried at native place.

Today, along with population growth, our consciousness is developing. Therefore, the inventory of our history requires the great responsibility and care. To do this, it is worth to approach the issue with interest and to draw conclusions based on concrete facts. To bring up the generation with the same understanding, it is necessary to convey to them the story of innocent victims of repression and victims of hunger. The experience of past generations, learning lessons from terrible events that took place in history, warns against mistakes in the future, educate people in honesty and harmony to each other. All these create the historical con-

consciousness. The younger generation should learn what the people experienced in the past, what state the people were in.

Why is history alive? Because the man is an imperfect, time-limited soul, and the phenomena that occur with him because of time lead him to eternity, and this is the only way to achieve this. As noted by the Russian scientist B. Saterishinov, “Kazakhstan has experienced a spiritual shock and gained political independence due to the centuries-old domination of colonial and totalitarian consciousness, today faces the task of self-affirmation and positioning itself in modern social space and time in world history” [12; 12].

The story cannot end on its own. It can end only because of internal stagnation or a cosmic catastrophe. However, the question of whether history by itself is eternal in this form of realization awaits us, it remains impossible to comment on any historical phenomenon since we do not have the opportunity to comment, we can discover the essence of phenomena only through people who were engaged in this history. Thus, the more we understand, the more surprised we are and the more we search. Such an idea readers can find in Jaspers’ book “The Meaning and Purpose of History” [13]. In existentialism, Karl Jaspers is the unity of the possibility to become a soul in relation to historical man and his true existence, that is, to himself and to his transcendence. The historicity of spontaneous existence means the unity of time and eternity. It realized by the fidelity of the historical subject to its foundation. The historicity of an object is spoken; it is reminded that to understand the meaning, one needs to know its history.

Martin Heidegger learns that the historicity of being is one of the main concepts of his teaching, according to which not only the essence, but also the essence by itself changes during the historical conditional transformation of the essence of being [14].

Kazakhstan celebrates the Day of Remembrance of the victims as one of the most tragic pages in the history of Kazakhstan — the political repression and the horrific famine that caused the death of millions of people. Monuments to the victims of famine are opened in the cities of Nursultan, Almaty, Pavlodar, and Karaganda.

The monument to the victims of the famine of 1931–1933 in Almaty depicts a mother holding an emaciated and dying child, and a destroyed Kazakh hearth. In front of the monument, there is an inscription of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev: “The famine that threatened to destroy the entire nation will never be forgotten”. All the victims of the famine, including the national intelligentsia will never be forgotten! Times are changing, and society is always on the move. Therefore, it is a natural dialectical law, according to which human consciousness and relationships are constantly changing. In every Kazakh family, the older generations are constantly reminded of the difficulties and experiences of our ancestors in connection with hunger. The goal is to teach at the level of existential logotherapy, using the aspirations of people struggling to survive in the conditions of the Holodomor.

A look into the past plunges us into the mystery of human existence. The fact that we have a history at all, what history has made us what we seem today; that the duration of this history up to the present moment is relatively short — all this forces us to ask a number of questions. Where is this from? Where does this lead to? What does this mean?

It is paramount for modern society to realize the meaning of life, created in a nomadic worldview, the transformation of existential, life principles that have a positive character, aimed at a short life in accordance with human nature. Acquisition to the essence of life at a high level of consciousness is one of the necessary conditions for moral maturity. The essence of human life is to be able to serve one’s country and sacrifice one’s life to protect it from the enemy — this is the basic idea of every nation.

Conclusions

Kazakh people suffered a lot, especially in the last century. The main compass of a Great people who lived with good will was “Hope”. Therefore, one of the features of the Kazakh worldview is positivity. Hence the predominance of “suppression of lies”. The nomadic worldview accepted death with philosophical equanimity as a legitimate point of transitory life. Denial of life and fear of death are not common in the worldview of nomads. On the contrary, the Kazakh people overcame the fear and stress of death by delving deeply into the problem and building a serious attitude: “Bar bol!”, “Be”, “Suppress lies”, “Long live life!”, or the value of life through existential principles such as “A living person earns a living”. The Kazakh people, no matter how much they suffered, their zeal and desire to live were not lost!

The Holodomor in Kazakhstan in the XX century is studied in the historical and philosophical direction. Scientific works have also been published at the state level in connection with the Holodomor. This is a di-

rect way to understand the meaning of hope, a great mission that seeks to save the country as a nation, leading millions of victims of hunger, their struggle for survival, orphans in need of parental care.

Times are changing. Nevertheless, the national consciousness becomes more and more valuable as it becomes a historical consciousness. The goal is to preserve the historical consciousness, the identity of the country, to strengthen its continuity in the memory of modern public consciousness.

To make freedom objective means to present an external image in time and space, this and further development is what then forms various states and peoples. Each nation is thus a special stage of the consciousness of the spirit. The spirit is history, and each nation embodies a special stage that its consciousness has reached. These steps, since they relate to external ones, are in this aspect, according to their principle, external principles [15; 483].

Many compatriots moved to other countries, more than half of them faced death on their way, and over time, compatriots left this darkness behind and are moving forward in the course of history. They overcame difficult days during the Holodomor years thanks to existentialists such as patience, endurance, brave spirit, responsibility, hope, and the desire for life. Today, the descendants of the Kazakhs, living in the heart of the Great Steppe, look to the future with confidence.

Eternal memory to the victims of the Holodomor!

Acknowledgements

We would like to thank Muradi Ainuddin, a descendant of the witness who moved to Afghanistan during the Holodomor.

References

- 1 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. Т.И. Ойзерман. — М.: Политиздат, 1911. — 527 с.
- 2 Нугман Б.Г. Великая степная цивилизация: учеб. / Б.Г. Нугман, С.Д. Шаймуханова. — Караганда: Изд-во КарГТУ, 2009.
- 3 Сталин И.В. Об основах ленинизма / И.В. Сталин. — М.: Госполитиздат, 1945. — 71 с.
- 4 Историческая хроника. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/history/collectivization/history/>.
- 5 Назарбаев Н. В потоке истории / Н.В. Назарбаев — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 с.
- 6 Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю; пер. с фр. И.Я. Волевич, Ю.М. Денисова, А.М. Руткевич, Ю.Н. Стефанова. — М.: Политиздат, 1990. — 415 с.
- 7 Козыбаев М.К. Интеллект истории (современность). Кн. 1 / М.К. Козыбаев. — Алматы: Наука, 1998. — 344 с.
- 8 Женщины Казахстана // Аңыз адам. — 2011. — № 5. — С. 51.
- 9 ГА РФ. — Ф. 1235. — ОП. 141. — Д. 1533. — ЛЛ. 265–268.
- 10 Канахин О. Невзгоды: «Я видел это своими глазами...». Журналистские мысли / О. Канахин; сост. З. Кыстаубаев. — Алматы: Жалын, 1990. — 448 с.
- 11 Батыгин Г.С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии / Г.С. Батыгин. — М.: Наука. 1986. — 32 с.
- 12 Сатершинов Б.М. Тарихи сана — тәуелсіздіктің рухани тұғыры / Б.М. Сатершинов. — Алматы. — 2011. — 291 б.
- 13 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М.: Политиздат, 1991. — 575 с.
- 14 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Бибихина. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
- 15 Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель; пер. с нем. Б.Г. Столпнер, М.И. Левина. — М.: Мысль, 1990. — 483 с.

Н.Ж. Сарсенбеков, Ә.С. Сағатова

«Ащы ақиқат»: Ашаршылық жылдарында қазақ дүниетанымындағы экзистенциалық толғаныстар

XX ғасырдың 20-30 жылдары КСРО құрамындағы қазақ ұлты Ашаршылықтың құрбаны болды. Мақалада Ашаршылықтың себептері, қазақтардың алыс-жақын елдерге үдере көшуі, балалар санасындағы үрей мен үміт мәселесі, сондай-ақ қазақстандықтардың тіршілік үшін күресі нәтижесінде қалыптасқан экзистенциалды толғаныстар талданған. Отырықшыландыру (седентаризация) нәтижесінде қазақ халқы өзінің көпғасырлық ұлттық бірегейлігін, дәстүрі мен рухын өзгертіп қана қоймай, адамзат дамуының тарихи кезеңінен ұлт ретінде жойылу қаупінде болды. Саяси идеологиямен қатар, Ашаршылық

жылдарындағы ең ауыр қиындықтарға табиғи апаттарды да қосуға болады, мысалы: жұт, құрғақшылық және өмірін сақтап қалу мақсатында өзге елдерге қоныс аудару, түрлі аурулардың пайда болуы, экономиканың құлдырауы, өлімнің өсуі. Сонымен қатар, әлеуметтік-психологиялық себептер де жиі орын алды: бүлік, агрессивтілік, жаңа жағдайларға бейімделудің әлсіреуі. Осы қиындықтарға қарамастан, өмір сүруге деген құлшыныс нәтижесінде қазақ ұлты алапат қиындықтарға төтеп бере алды. Бұл адамның ниеті, өмірге деген шексіз ықылас пен сүйіспеншілігі еді. Тұтастай алғанда, бүтіндей Ұлт ретінде өзін-өзі сақтап қалып, ұлы мұраттарға жетті.

Кілт сөздер: ашаршылық, отырықшылық, көш, экзистенциализм, дүниетаным, тіршілік, бүлік, күрес, өмір, құштарлық, өлім.

Н.Ж. Сарсенбеков, А.С. Сагатова

«Горькая правда»: экзистенциальные переживания в казахском мировоззрении в годы Голодомора

В 20–30-х годах XX века казахский народ в составе СССР стал жертвой Голодомора. В статье рассмотрены следующие проблемы: причина Голодомора, миграция в другие страны, страх и надежда в сознании детей, а также описаны экзистенциальные переживания в мировоззрении казахстанцев, сформированные в результате борьбы за выживание. В результате седентаризации казахский народ не только трансформировал свою многовековую национальную идентичность, традиции и дух, но и находился на грани исчезновения с исторического этапа развития человечества как нация. Наряду с политической идеологией, на рост смертности повлияли и самые серьезные трудности в годы голода — стихийные бедствия, такие как: джут, засуха, также и социально-психологические явления: бунт, агрессивность, потеря адаптации к новым условиям, переезд в другие страны с целью сохранения жизни, спад экономики, возникновение различных заболеваний. Несмотря на эти трудности, в результате стремления к жизни казахская нация смогла противостоять беде. Его интенциональность — в безграничном желании и любви к жизни. Выживание для казахов как нации было священной целью.

Ключевые слова: Голодомор, седентаризация, миграция, экзистенциализм, мировоззрение, существование, бунт, борьба, жизнь, любовь, смерть.

References

- 1 Jaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii* [The meaning and purpose of history]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 2 Nugman, B.G., & Shaimukhanova, S.D. (2009). *Velikaia stepnaia tsivilizatsiia: uchebnik* [Great steppe civilization. Textbook]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta [in Russian].
- 3 Stalin, I.V. (1945). *Ob osnovakh leninizma* [On the foundations of Leninism]. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
- 4 *Istoricheskaiia khronika* [Historical chronicle]. Retrieved from <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/history/collectivization/history/> [in Russian].
- 5 Nazarbaev, N. (1999). *V potoke istorii* [In the flow of history]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 6 Kamiu, A. (1990). *Buntuishchii chelovek. Filosofiiia. Politika. Iskusstvo* [Rebellious man. Philosophy. Politics. Art]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 7 Kozybaev, M.K. (1998). *Intellect istorii (sovremennost)* [Intelligence of history (modernity)]. Book 1. Almaty: Nauka [in Russian].
- 8 (2011). *Zhenshchiny Kazakhstana* [Women of Kazakhstan]. *Anyz adam — Legend man*, 5 [in Russian].
- 9 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F.1235. — Op. 141. — D. 1533 [in Russian].
- 10 Kanakhin, O., & Kystaubayev, Z. (1990). *Nevzgody: «Ya videl eto svoimi glazami...»*. *Zhurnalistskie mysli* [Adversity: I saw it with my own eyes... Journalistic Thoughts]. Almaty: Zhalyn [in Russian].
- 11 Batygin, G.S. (1986). *Obosnovanie nauchnogo vyvoda v prikladnoi sotsiologii* [Justification of scientific conclusion in applied sociology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Satershinov, B.M. (2011). *Tarikhi sana — tauelsizdiktin rukhani tugyry* [Historical consciousness is the spiritual foundation of independence]. Almaty [in Kazakh].
- 13 Jaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii* [The meaning and purpose of history]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 14 Heidegger, M. (1993). *Bytie i vremia* [Being and time]. (V.V. Bibikhina, Transl.). Moscow: Respublika [in Russian].
- 15 Hegel, G.V.F. (1990). *Filosofiiia prava* [Philosophy of law]. (B.G. Stolpner, M.I. Levina, Transl.). Moscow: Mysl [in Russian].

М.К. Ташбулатова¹, С.М. Мұқан^{2*}, Э.К. Саудабекова¹

¹ Университет Нархоз, Алматы, Казахстан;

² Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан
(E-mail: makhabbat.tashbulatova@narhoz.kz, s.mukan@iitu.edu.kz, elmira.saudabekova@narhoz.kz)

Стратегия глобализма и современный экологический кризис: к проблеме взаимосвязи

Статья посвящена влиянию стратегии и тактики глобалистов на современную экологическую ситуацию на планете. При этом прослеживается процесс нарастания потребительского отношения людей к природе, начавшийся ещё в неолитическую революцию, состоящую в переходе на оседлый образ жизни и производящее хозяйство. Согласно авторам, человек отличается от всего остального животного царства тем, что способом его существования является предметная деятельность. Отмечено, что человек с самого своего возникновения по презумпции считал себя вправе относиться к окружающей природе, исходя из своих и только своих потребностей и интересов. Он расходовал богатства природы, не считаясь ни с чем. Однако масштабы всего этого в те времена были настолько незначительными, что на протяжении тысячелетий они почти никак не сказывались на окружающей природе. Иными словами, до выхода на арену мировой истории капитализма антропогенное давление на природу ещё не было столь для неё разрушительным, как при нём. В статье поддерживается идея необходимости различения глобализации и глобализма. Последний связывается со стратегией и тактикой так называемого «золотого миллиарда». Отмечается, что элита «золотого миллиарда» особенно со второй половины XX века весьма интенсивно и экстенсивно выкачивает из недр Земли уголь, нефть, строя на этом своё состояние. Она всеми средствами блокирует развитие и применение безтопливной энергетики, тем самым способствуя усугублению экологической ситуации, грозящей превратиться в необратимую катастрофу.

Ключевые слова: экологический кризис, глобализация, глобализм, оседлость, производящее хозяйство, капитализм, потребительство, урбанизация, деревня, город, промышленность.

Введение

Современная ситуация на планете характеризуется множеством кризисов и угроз различного масштаба. Почти все они порождены самим же человечеством, его лишённым глобальной ответственности поведением и действиями. Одним из таких кризисов является экологический, который открыто заявил о себе с середины XX века. Примерно с этого времени стали говорить о глобализации, превращающей весь мир в единое целое, части которого взаимозависимы. Давление человека на природу уже не является локальным, то есть оно не ограничивается незначительными территориями, но охватывает не просто огромные территории, но и фактически распространилось на всю планету. Оно стало тотальным. Это давление уже превратилось в фактор, который определяет характер и направленность эволюции земной биосферы. Вплоть до XX столетия чисто природные катаклизмы и катастрофы, вызванные человеческой активностью (включая и военную), шли как бы параллельно, а в XX и в наступившем XXI столетиях они нередко объединяются и тем самым усиливают отрицательные экологические эффекты. Таковы, например, мощные землетрясения и моретрясения, извержения вулканов, цунами и т.д., когда разрушаются нефтепроводы и нефтехранилища, химические заводы, ГЭС, АЭС и т.д. А всё это значит, что и преодолён экологический кризис может быть не локально, но глобально.

Цель исследования — обосновать непосредственную связь стратегии глобализма с современным экологическим кризисом. Цель исследования обусловила следующие задачи:

- рассмотреть процесс глобализации во взаимосвязи с экологической ситуацией на Земле с момента его зарождения и до наших дней;
- показать, что зародившийся в свое время капиталистический способ производства универсализирует потребительское, односторонне-распорядительское отношение к природе как к источнику сырья и энергии в целях производства как можно большего числа товаров;

* Автор-корреспондент. E-mail: s.mukan@iitu.edu.kz

- изучить доктрину «глобализации», разработанную на основании выводов Римского клуба.

Пробелы в исследованиях или теоретических школах

Авторами статьи, помимо многих других источников, была изучена книга Дж. В. Форрестера «Мировая динамика», в которой он писал о сложившейся неблагоприятной ситуации на нашей планете. Эта монография стимулировала представителей Римского клуба проанализировать проблему пределов роста. На основании выводов Римского клуба и других исследований была разработана доктрина, получившая название «глобализации», однако с действительной глобализацией ничего общего не имеющая. В этой доктрине речь идёт уже не о прогрессе всего человечества, а о прогрессе лишь части человечества, которая и получила название «золотой миллиард». В эту часть, согласно данной доктрине, входят ведущие капиталистические государства, а внутри этих государств — лишь их экономическая, финансовая, политическая, военная и некоторые другие элиты. Вот эту доктрину некоторые исследователи и называют глобализмом, отличая глобализм от глобализации.

Точка зрения авторов при обзоре литературы

Глобализация представляет собой общую тенденцию истории человечества, а *глобализм* — феномен второй половины XX века. Он связан с особым поведением на мировой арене ведущих капиталистических стран. Именно он, как представляется авторам, сильно усугубил экологическую ситуацию на планете.

Методология и методы исследования

В исследовании применены зарекомендовавшие себя положительно традиционные методы. Одним из важных принципов явился конкретный историзм, а также целый ряд категорий, тесно с ним связанных. Важным методологическим элементом является различение глобализации и глобализма.

История человечества как процесс глобализации

Поскольку процесс глобализации начался очень давно, то мы начнём наше рассмотрение с процесса глобализации, истоки которого уходят своими корнями в глубь не одного десятилетия, а именно ко времени появления человека. До человека биосфера Земли имела гармонический характер, который временами нарушался такими природными процессами, которые по своему уровню находятся ниже биосферы. Это землетрясения, извержения вулканов, стихийные пожары, падения крупных метеоритов и т.п. Гармонический характер биосферы как целостности обуславливался тем, что каждый вид, подвид и другие подразделения флоры и фауны естественным образом объединялись в относительно целостные комплексы (геобиоценозы и т.д.), в которых в том числе соблюдался закон пищевой цепочки. Гармонический характер подобных комплексов не исключал внутренних конфликтов, так как действовал закон борьбы за существование. Он не исключал эволюцию видов, отмирание одних и появление других.

Что объединяло все эти виды, на каком бы уровне развития они ни находились, так это *адаптивный*, приспособительный способ существования. Тот или иной вид растений или животных был приспособлен к определённой климатической зоне, к определённому ландшафту и т.д. Это была *среда* для существования вида. Но в процессе своего существования представители данного вида, чьё отношение к его среде закодировано в механизмах наследственности, действуя в соответствии с этими механизмами на какой-то стадии так изменяют эту среду, что она для них перестаёт быть их средой. И тогда происходит следующее. Или представители данного вида или подвида приспосабливаются к новым условиям, или рано или поздно прекращают своё существование, вымирают.

Появившийся человек отличается от всего животного царства не своей силой, выносливостью и т.д.; он отличается *способом* своего бытия. В отличие от всех представителей животного царства, ведущих приспособительный образ жизни, человек является *деятельным* существом. Способом его существования является *предметная деятельность*. Эта деятельность отнюдь не состоит в воздействии человека на тот или иной предмет. Она состоит в способности относиться к предмету в соответствии с мерой и сущностью данного предмета. Гегель пишет: «Разум столь же *хитёр*, сколь *могуществен*. Хитрость состоит вообще в опосредствующей деятельности, которая, позволив объектам действовать друг на друга соответственно их природе и истощать себя в этом воздействии, не вмешиваясь вместе с тем непосредственно в этот процесс, всё же осуществляет лишь *свою* собственную цель» [1]. Обычно говорят, что человек отличается от животного тем, что он не приспосабливается к

окружающей его действительности, а преобразует её и подчиняет её своей воле и власти. Это, конечно, правильно, но нуждается в пояснении.

«Человек, — пишет Г.С. Батищев, — отличается от адаптивного существа не тем, что имеет дело просто с более богатым многообразием «обстоятельств», а своим деятельностным отношением к ним» [2]. Он и к условиям, и обстоятельствам относится предметно. В ходе человеческой эволюции человек осваивает всё больше предметов и обобщает их меры и сущности до некоторой всеобщности, которая становится логикой его мышления. Потому-то он и вырабатывает способность относиться к внешней действительности уже не как просто к среде, а как к своей собственной действительности. Но эта действительность образована не только преобразующей мир предметами природы и созданием культурных предметов. Она ещё и образована специфически человеческими связями и отношениями между людьми. Эти отношения также являются *предметными*, наполнены предметным содержанием. Но таким человек становится лишь в ходе длительной эволюции. Первые люди мало чем отличались от своих животных соседей. Но постепенно их адаптивное отношение к окружающему миру как к среде всего лишь перерастало в деятельностное отношение не к чуждому, а к *своему* миру. К. Маркс писал: «Человек — это *мир человека...*» [3] Это мир культуры и общественного устройства.

Нас в данной статье интересует именно деятельностное, изменяющее окружающий мир отношение к нему. Длительное время люди вели бродячий образ жизни и *присваивающее* хозяйство. Оно состояло в собирательстве съедобных трав, корней, грибов, а также в примитивной охоте на мелкую дичь и в примитивном рыболовстве. В таком своём отношении к природе он мало чем отличался от окружавших его животных, а, следовательно, фактически не нарушал экологического равновесия среды. Бродячий образ жизни человек в те времена вынужден был вести по причине сезонных и климатических изменений, по причине оскудения среды обитания в отношении пищевых ресурсов. Часто человек вынужден был перемещаться с места на место вследствие того, что перемещались животные, пригодные в пищу и т.д.

Но вот на определённой ступени эволюции люди стали надолго задерживаться на одном месте, так как освоил технологии изготовления более или менее удобных временных жилищ. А затем и перешёл на оседлый образ жизни. Этому способствовало то, что у людей развивались деятельностные способности и они, наряду с собирательством, стали производить орудия деятельности и готовить пищу из ранее по тем или иным причинам несъедобных растений и животных. В конце концов, человечество в разных регионах планеты перешло на оседлый образ жизни и стало вести *производящее* хозяйство. Этот переход был назван известным историком Г. Чайлдом *неолитической революцией*. А.С. Арсеньев так характеризует данный феномен: «За миллионы лет до этого периода наш предок прошёл путь от обезьяноподобного существа до похожего на нас кроманьонца, в то время как каменные орудия его почти не претерпели изменений. За последние десятки тысяч лет наблюдается обратная картина: бурная эволюция орудий и орудийной деятельности вплоть до современного машинного производства и очень незначительные изменения морфологии.

Это также был период перехода от собирательства и охоты к земледелию и скотоводству, возникновению деревни и социальности, выработки особого типа сознания и восприятия мира» [4]. Соглашаясь со сказанным выше, нельзя в то же время согласиться с положением о том, что социальность возникает только в неолите. Получается, что вели бродячий образ жизни и присваивающее хозяйство *не* люди? Но это какое-то недоразумение. Человек как таковой — существо изначально социальное. Ведь возникновение человека как человека и возникновение социальности, то есть человеческого общества, — это отнюдь не отделённые друг от друга во времени процессы, а лишь две стороны единого процесса. Как отмечает В.А. Шнирельман, «главным завоеванием неолита, имевшим поистине всемирно-историческое значение, явился переход к производящему хозяйству, развитие в неолите земледелия и скотоводства» [5]. Человечество перешло на оседлый образ жизни, и весь дальнейший прогресс культуры и цивилизации отныне был связан с оседлостью.

Неолитическая революция радикально изменила экономическую сферу первобытного человека. Источником его существования стали земледелие, выращивание окультуренных растений и скотоводство, разведение domesticiрованных, то есть одомашненных животных. Земледелие заключается в обработке земли, целью которой является выращивание культурных растений (в первую очередь, злаков), а также повышение плодородия почвы. «В зависимости от природных условий формируются различные виды земледелия: 1) устойчивое в умеренном поясе с достаточными осадками; 2) орошаемое (ирригационное) в засушливых областях; 3) земледелие круглогодичное во влажных субтропиках и тропиках (с двумя-тремя урожаями). Формы земледелия могут быть экстенсивными и интенсивными»

ми в зависимости от характера и степени интенсивности использования земли, методов восстановления и повышения плодородия почвы (системы земледелия)» [6]. Истоки скотоводства восходят к мезолиту, когда человек начал сначала приручать, а позже domestizieren (одомашнивать) диких животных. Скотоводство может играть в хозяйстве как ведущую роль, так и подчинённую. Всё зависит от природных условий существования. До тех пор, пока отдельные народы не перешли на полукочевой и кочевой образы жизни (о чём речь пойдёт ниже), скотоводство существовало в трёх основных формах: 1) как разведение немногочисленных животных в общинах оседлых земледельцев; 2) как пастушеское и 3) как отгонно-пастбищное скотоводство. Последнее «предполагает наличие земледелия и, благодаря использованию благоприятных условий окружающей среды, позволяет держать довольно крупные стада» [7].

Однако на определённой стадии культурно-исторического процесса некоторые народы переходят на *кочевой* образ жизни и создают специфическую кочевую (номадическую) культуру. Это отнюдь не то же, что и бродячая культура. А.М. Хазанов пишет в этой связи: «На мой взгляд, бродячие охотники и собиратели, с одной стороны, и подвижные скотоводы, с другой, имеют между собой слишком мало общего, чтобы объединять их под общим наименованием» [8]. Кочевники вели *производящее*, а отнюдь не присваивающее хозяйство. Следовательно, кочевому образу жизни предшествует не бродячий, а оседлый образ жизни.

Переход с оседлого образа жизни на кочевой, согласно учёным, совершается на рубеже II–I тысячелетий до н.э. Они объясняют необходимость такого перехода резким по историческим масштабам изменением климатических условий, сделавшим невозможным ведение производящего хозяйства на базе оседлости. В одних районах планеты это сильное похолодание и появление тундры, в других, как на территории Казахстана, сильная аридизация. В условиях аридизации климата номады явились создателями «одного из наиболее рациональных в доиндустриальный период способов природопользования и утилизации скудных ресурсов засушливых регионов, занимающих почти четверть всей земной поверхности...» [9] и, наоборот, оседлый образ жизни мало пригоден для таких регионов. Н.Э. Масанов пишет, что «оседание и оседлый образ жизни, соответствующие ему способы ведения хозяйства неэффективны в ареальных экосистемах даже в условиях индустриального общества и приводят к тому, что из сферы хозяйственного освоения выпадают миллионы гектаров земли» [9; 73].

Но дальнейший наш анализ архаического общества и места в нём человека будет вестись на материале форм оседлости. С переходом на оседлость у человека стали формироваться потребности не только в пропитании, одежде и жилище, но и многие другие. Прежде всего, это производственные потребности: потребность в изготовлении новых орудий и в совершенствовании уже имеющихся. А новое орудие может стимулировать появление новых видов деятельности, которые, в свою очередь, расширяют горизонт охватываемой деятельностью природы. Существует закон расширения и возвышения потребностей: каждая удовлетворённая потребность рождает спектр новых, требующих своего удовлетворения. А это, в свою очередь, требует усовершенствования орудийной сферы, освоения новых площадей земли для расширения земледелия и новых пастбищ для расширения скотоводства. Поскольку первобытный человек наивно относится к той местности, на которой он дислоцирован, а также к окружающему его ландшафту как к своей собственности, постольку происходят как мирные, так и немирные столкновения между общинами. К. Маркс пишет: «Единственной преградой, на которую данная община может натолкнуться в своём отношении к природным условиям производства — к земле... как к *своим* собственным, является *другая община*, которая уже располагает этими условиями как своим неорганическим телом. Поэтому *война* есть один из самых первобытных видов труда каждой из этих естественно сложившихся общин как для удержания собственности, так и для приобретения её» [10]. А это также требует специальных орудий, именуемых *оружием*, которые также нуждаются в постоянном совершенствовании. Таким образом, вместе с неолитической революцией стали прогрессирующими темпами развиваться не только орудия труда и средства иных видов деятельности, которые также начинают разнообразиться и совершенствоваться, но орудия войны, то есть *оружие*, а заодно и совершенствоваться методы ведения войны. Тем не менее, ведущей тенденцией исторического процесса было объединение разрозненных этносов, государств, стран в некоторое единство. История становилась всё более глобальной, охватывая земной шар взаимоотношениями между государствами и странами.

Таким образом, именно с переходом на оседлость человек стал радикально отличаться от всех представителей фауны планеты. С эпохи неолита, следовательно, начинается то антропогенное воздействие человека на природу, которое в XX и начале XXI столетий привело к глобальному экологи-

ческому кризису. И оно началось уже в эпоху неолита. Именно применительно уже к данному периоду имеет смысл говорить, как «об очень давнем коренном сбое человечества с объективно должного пути и, по сути дела, утрате им своего универсального призвания во Вселенной» [11]. Человек-человечество могло пойти иным путём. Но оно двинулось по пути создания *техногенной* цивилизации. В.А. Шнирельман пишет: «Вырубка лесов, широко практиковавшаяся в неолите, существенно повлияла на окружающую природную среду: усилился процесс эрозии почв, расширились ареалы степей и пустынь, кое-где изменились растительные комплексы и произошло сокращение фаунистических ресурсов. В то же время увеличение площади степных участков, способных служить пастбищами, местами создало предпосылки для возрастания роли скотоводства в хозяйстве» [5; 241]. Всё дело в том, что человек с самого своего возникновения по презумпции считал себя вправе относиться к окружающей природе, исходя из своих и только своих потребностей и интересов. Он расходовал богатства природы, не считаясь ни с чем. Однако масштабы всего этого в те времена были настолько незначительными, что на протяжении тысячелетий оно почти никак не сказывалось на окружающей природе.

Ситуация меняется с переходом от первобытного строя к постпервобытной истории, когда начинает преобладать частная собственность, общество дифференцируется по разным основаниям (в первую очередь, имущественным) и возникает государство. Набирает силу тенденция *урбанизации*. Город, каким бы примитивным он ни был, принципиально отличается от сельского поселения. Это не просто разные по типу поселения. Они противоположны по целому ряду параметров. Говоря об отделении города от деревни и об их противоположности, К. Маркс писал: «Можно сказать, что вся экономическая история резюмируется в движении этой противоположности...» [12], но, разумеется, экономическая история есть лишь *аспект* исторического процесса как целого. У людей сельской местности, в деревне иное отношение к окружающей природе, чем у городских жителей, ибо у тех и других разные способы и стили жизни.

О. Шпенглер пишет о городе: «Своим силуэтом он противоречит линиям природы. Он *отрицает* всю природу. Он желает быть чем-то иным и высшим» [13]. То есть, в отличие от деревни, которую до известной степени можно считать продолжением природы, город является всецело чем-то искусственным. Противоположность города и деревни чётко обнаруживается уже на уровне сферы материального производства. В деревне преимущественно производятся *средства потребления*, в городе же — преимущественно *средства производства средств* потребления. То обстоятельство, что в городе тоже производятся средства потребления, в счёт может не идти: ведь основное сырьё для них поступает из деревни. И уже это радикально трансформирует *характер* отношения человека к внешней природе. В деревне человек, по сути дела, лишь способствует производительной деятельности природы, она сама всё производит. Он не привносит в природу ничего ей неорганичного. Отходы сельскохозяйственной и бытовой деятельности сельского человека органически включаются в круговорот веществ в природе и тем самым не нарушает её гармонию. Вплоть до XX века в сельском хозяйстве не применялись ни пестициды, ни гербициды, ни прочие химикаты.

В городе сосредоточены ремёсла, позже мануфактуры, затем фабрики и заводы и т.д. Если сельский житель имеет дело преимущественно с живой или более общо: с органической природой, то городской человек имеет дело преимущественно с мёртвой или более общо: с неорганической природой. Даже в ремёслах, и *глубинно*. Он *преобразовывает* её, порождая, в том числе, и чем дальше в ходе истории, тем больше — *необратимые* процессы и феномены. Он относится к природе более корыстно, чем сельский человек. Он распоряжается ею в одностороннем порядке по якобы принадлежащему ему на то праву. Тенденция урбанизации в ходе исторического процесса неуклонно нарастала, породив на определённом этапе, по выражению О. Шпенглера, «каменный, окаменяющий мировой город» [14].

Экологическая ситуация с утверждением капитализма

До промышленной революции, произошедшей в Западной Европе в XVII–XVIII веках, то есть до образования капитализма, антропогенное давление на природу было в принципе таким, что экологическая проблематика не была для подавляющего большинства населения планеты сколько-нибудь явственной. Конечно, это давление было меньшим в сельских ареалах и большим в урбанических ареалах. Но, тем не менее, прямой и непосредственной угрозы природе со стороны человека ещё не было. Всё радикально меняется с капиталистически организованным материальным производством. В прежних способах производства материальной жизни человек выступал лишь пособником сил при-

роды, но в то же время был и главным агентом производства. «Теперь, — пишет К. Маркс, — рабочий уже не помещает в качестве промежуточного звена между собой и объектом модифицированный предмет природы; теперь в качестве промежуточного звена между собой и неорганической природой, которой рабочий овладевает, он помещает *природный процесс*, преобразуемый им в промышленный процесс. Вместо того чтобы быть главным агентом процесса производства, рабочий становится рядом с ним» [15]. Природные процессы, вовлекаемые в сферу производственного процесса и протекающие уже *внутри него*, подчиняются его диктату и регламенту, служат внешней для них цели (гегелевская «хитрость разума»), регулируемые и контролируемые с *его* позиций.

Уже расширение зародившегося в древности простого товарного производства усиливает потребительское, односторонне-распорядительское отношение к природе как к всего лишь источнику сырья и энергии в целях производства как можно большего числа товаров. Капиталистический способ материального производства *универсализирует* это отношение. Он «создаёт систему эксплуатации природных и человеческих свойств, систему всеобщей полезности; даже наука, точно так же, как и все физические и духовные свойства человека, выступает лишь в качестве носителя этой системы всеобщей полезности, и нет ничего такого, что вне этого круга общественного производства и обмена выступало бы как нечто *само по себе более высокое*, как правомерное само по себе» [10; 386, 387]. «Только при капитализме, — отмечает К. Маркс, — природа становится всего лишь предметом для человека, всего лишь полезной вещью; её перестают признавать самодовлеющей силой, а теоретической познание её собственных законов само выступает лишь как хитрость, имеющая целью подчинить природу человеческим потребностям, будь то в качестве предмета потребления или в качестве средства производства» [10; 387].

Все негативно-деструктивные моменты потребительского отношения человека к природе обнаружались в современном производстве. «Это производство, — пишет А.С. Арсеньев, — использует вещества и тела природы не как целостные природные органические комплексы, входящие в иерархию органических систем. Оно вырывает их из природной органической связи и использует не целостно (органически), а частично (механически) отдельные их свойства (например, электропроводность и жаростойкость меди, способность гореть и быть сырьём топливной и химической промышленности нефти и т.п.), в том числе и для синтеза нужных ему веществ. Оно конструирует и создаёт неорганические системы, порождая также массу неорганических, выключенных из органического круговорота природы отходов. Эта переработка органического в неорганическое поглощает природные ресурсы, изменяет и загрязняет среду обитания жизни, делая её всё более неорганической, непригодной для жизни» [4, 5–16].

В своём своекорыстном отношении к Миру человек отнюдь не исходит из принципа *единства* Мира, из больших и малых *гармонических ансамблей*, в частности, из гармонии геобиоценозов, хотя бы ареалов своего непосредственного локального обитания. Он внедряется, буквально вламывается в природные гармонические равновесия и перекраивает их по своему усмотрению под диктатом тех или иных конечных потребностей и интересов. «Инженерно-технические сооружения (дамбы, водохранилища, плотины, каналы и др.), — пишет Ал.А. Григорьев, — являются для природных комплексов (экосистем) инородными телами, нарушающими их естественное развитие. В результате вмешательства в режим развития природных образований нарушаются связи между их отдельными компонентами. Это приводит к иному, дисгармоничному ходу развития природных комплексов, различным неблагоприятным экологическим последствиям» [17]. Сказанное относится *ко всем* инженерно-техническим сооружениям.

Как пишет Ж. Дорст, в ходе исторического процесса «человек сыграл роль ученика чародея, не имея никакого представления о законах, управляющих динамическим равновесием экосистем. В течение длительного времени (по крайней мере, до прошлого века (имеется в виду XIX в.)) он был убеждён в том, что богатства природы неисчерпаемы» [18]. А «к концу XIX века вся Земля была отдана на разграбление. «Цивилизованный» человек запленил весь мир, и повсюду ему сопутствовали опустошения...» [18; 100], но Ж. Дорст ещё учитывает лишь пагубные последствия нерационального отношения человечества к живой природе для самой этой природы. Он оставляет в стороне обратное влияние этих последствий на их инициатора. В отличие от него, Б. Коммонер обращает внимание на обратное влияние такого отношения и его последствий на человека. Возник, отмечает он, кризис окружающей среды. В своей книге «Замыкающийся круг» он отмечает, что глобальная планетарная экосистема формировалась и эволюционировала в течение нескольких миллиардов лет. В ней всё гармонически взаимосвязано между собой и абиотической средой. «...В экосфере каждое событие —

это одновременно причина: отходы животных становятся пищей для почвенных бактерий; продуктами жизнедеятельности бактерий питаются растения; растения поедают животные» [19]. Это — циклический процесс, он имеет форму круга. В человеческой культуре, особенно в век техники и технологий, трудно найти аналогию природным экологическим циклам. Человек, отмечает Б. Коммонер, *выпал* из циклической логики функционирования экосферы. «Мы, — пишет он, — разомкнули круг жизни, превратив её бесчисленные циклы в линейные цепи искусственных событий: нефть добывается из-под земли, перерабатывается в топливо, сжигается в двигателях, превращаясь при этом во вредные газообразные продукты, которые выбрасываются в атмосферу. На конце цепочки — смог. Другой пример антропогенных нарушений экосферных циклов — внесение в природу ядовитых химических веществ, сточных вод, гор мусора — также подтверждает нашу способность разорвать экологическую ткань, которая в течение миллионов лет поддерживала жизнь на планете» [19; 9, 10]. Человек, разомкнув «круг жизни», стал со всё возрастающими темпами нарушать экологические законы, руководствуясь лишь своими собственными интересами и целями, содержание которых плохо согласуется (или вовсе не согласуется) с природными ритмами и циклами. И такое нарушение из локального и регионального превратилось в планетарное, глобальное.

В.А. Ковда проделал исследование нарушения человеком биогеохимических циклов в природе. Он пишет: «Современная индустриальная деятельность, металлургические заводы, горные выработки и выбросы из шахт, города и их отходы, транспортные магистрали создают совершенно новый тип геохимических аномалий, названных нами «неоаномалиями» или «антропоаномалиями». Выбросы газов, золы, сажи, паров, горной породы, городских и промысловых вод в зависимости от климатических, гидрологических и почвенных условий образуют неоаномалии всего лишь за несколько лет на общем нормальном биогеохимическом фоне... В сфере неоаномалий наблюдается повышенная частота заболевания людей и животных, обычно гибнут и растения» [9; 30]. При этом, отмечает В.А. Ковда: «Наблюдается тенденция захвата неоаномалиями всей планеты...» [20].

Современное производство создало массу синтетических материалов (например, пластмассу), которые в течение сотен лет не могут разлагаться, чтобы быть включёнными в природные циклы, в круговорот веществ, а потому лишь захламляют планету, в которой, взятой самой по себе, как отметил Б. Коммонер, нет места такому феномену, как *мусор*. При этом, как отмечает тот же Коммонер, срабатывает механизм синергизма, суть которого заключается в том, что эффект от одновременного действия нескольких факторов не только не сводится к сумме эффектов от каждого из них, но значительно превышает эту сумму. Создаются генномодифицированные растения и даже животные, которые, помимо того, что они вредны для приёма в пищу, отрицательно влияют на окружающую флору и фауну. Разрабатываемые в последнее время нанотехнологии приводят к тому, что созданные на их основе изделия также выпадают из органического круговорота природы. К этому можно добавить опыты по клонированию и т.д. Одним словом, как отмечает К. Маркс, получается, что «культура, — если она развивается стихийно, а не *направляется сознательно...*, — оставляет после себя пустыню...» [21]. Погоня за прибылью и сверхприбылью гонит предпринимателей по пути расширения и модернизации отраслей производства, применения всё более новых технологий, сырья и энергии. Это стимулирует дальнейшую интенсивно-экстенсивную экспансию в Природу. Наряду с экономической промышленностью, в геометрической прогрессии растёт военная промышленность, которая в ещё большей степени не считается ни с Природой, ни с человеком. Оружие, накопленное во второй половине XX столетия и продолжающее накапливаться в наступившем XXI веке, экологически опасно не столько своим количеством, сколько *качеством*. Экологически опасным является не только его применение, но даже само его хранение. Что же касается применения химического, бактериологического, ядерного оружия, то экологические его последствия и для людей, и для всей окружающей среды чудовищны. И если исторически за нынешнюю экологическую ситуацию в большей степени ответственен Запад, то, как минимум, с XX века — за неё ответственен и Восток. На сегодня, как справедливо замечает Р. Хиггинс, «Восток и Запад одинаково погрязли в эксплуатации, в показном благополучии, в неутолённом чувстве вины, в эгоистическом лицемерии и в моральной неразберихе» [22].

Современная экологическая ситуация потому и именуется глобальной, что *не может* быть понята и рассматриваема сугубо локально. Ведь давление человека на природу уже не является локальным, то есть оно не ограничивается незначительными территориями, но охватывает не просто огромные территории, но и фактически распространилось на всю планету. Оно стало *тотальным*. Это давление уже превратилось в фактор, который определяет характер и направленность эволюции земной биосферы. Просто в одних регионах планеты обстановка более экологически благоприятная, в других

— менее, в-третьих она совсем катастрофическая или близкая к этому. Не лишне будет добавить, что, если вплоть до XX столетия чисто природные катаклизмы и катастрофы, вызванные человеческой активностью (включая и военную), шли как бы параллельно, то в XX и в наступившем XXI столетиях они нередко объединяются и тем самым усиливают отрицательные экологические эффекты. Таковы, например, мощные землетрясения и моретрясения, извержения вулканов, цунами и т.д., когда разрушаются нефтепроводы и нефтехранилища, химические заводы, ГЭС, АЭС и т.д. А всё это значит, что и преодолён экологический кризис может быть *не* локально, *но* глобально.

Глобализм и экологический кризис

А теперь перейдём к проблеме глобализма. В начале 1970-х гг. появилась концепция *глобализации*. Суть её часто объясняют настолько тесным сближением народов и государств на современном этапе, что их дальнейшее существование и развитие уже невозможно без теснейшего взаимодействия друг с другом. История перестала быть локальной и стала глобальной. Существуют, однако, учёные, которые считают необходимым различать *глобализацию* и *глобализм*. Некоторые из них опираются на положение К. Маркса, который писал во второй половине XIX в.: «Всемирная история существовала не всегда; история как всемирная история — результат» [10; 47]. Это соответствует действительности, история человечества долгое время существовала в виде разрозненных этносов, племён, государств, даже не подозревающих о существовании друг друга. Постепенно происходило их объединение и, в конце концов, история стала всемирной, то есть глобальной. Разумеется, процесс такого объединения ещё не завершился, поэтому и можно говорить о продолжающейся глобализации. Те, кто различает глобализацию и глобализм, пишут, что глобализация — это, выражаясь словами Маркса, есть *естественноисторический* процесс, который, конечно, совершается посредством сознательных действий людей, однако *никем* специально и целенаправленно не регулируется. Иное дело — глобализм.

Чтобы объяснить, что это такое, обратимся к началу 1970-х гг. В 1970 г. вышла книга Дж. В. Форрестера «Мировая динамика», в которой он писал о сложившейся неблагоприятной ситуации на нашей планете, обусловленной неуклонным ростом народонаселения, усиливающейся индустриализацией и загрязнением окружающей среды и в этой связи о возможности возникновения противоречий «между экспоненциальным ростом и фиксированными окружающими условиями» [23]. Более того, он констатировал, что они «уже начинают проявляться в современном мире» [23; 157]. Дж. В. Форрестер далее писал: «Мы достаточно знаем о причинах, вызывающих рост народонаселения и экономики. Мы также осведомлены о физических пределах и естественных ресурсах планеты. Мы знаем о том, что существует предельно допустимый уровень загрязнения. Но что произойдёт, когда рост экономики и народонаселения приблизится к фиксированным природой пределам и сменится неустойчивой формой равновесия?» [23; 157, 158].

Следовательно, Дж. В. Форрестер по презумпции исходит из того, что экономика существует и будет существовать в капиталистической форме и она для него не является проблемой. Проблемой является рост народонаселения, то есть та же проблема, которая волновала Т.Р. Мальтуса. В своё время Мальтус писал: «...Мы можем признать несомненным то положение, что если возрастание населения не задерживается какими-либо препятствиями, то это население удваивается через каждые 25 лет и, следовательно, возрастает в каждый последующий двадцатипятилетний период в геометрической прогрессии», а «средства существования, при наиболее благоприятных условиях применения человеческого труда, никогда не могут возрасти быстрее, чем в арифметической прогрессии» [24; 14, 18]. Форрестер, помимо средств существования, называет ещё и полезные ископаемые, что во времена Мальтуса не было проблемой. Ресурсы планеты ограничены, экономика растёт, «как ей положено», но вот на пути её роста встаёт неконтролируемый рост населения планеты, для которого этих ресурсов когда-то может не хватить. И вся задача, согласно Дж. В. Форрестеру, как и по Мальтусу, состоит в *ограничении роста народонаселения*. В целях решения данной задачи он предлагает модель, которая «содержит четыре параметра, способных ограничить рост населения, — это истощение природных ресурсов, увеличение уровня загрязнения, перенаселённость, нехватка продуктов питания» [23; 158]. И он их поочерёдно рассматривает в цитируемой книге.

Монография Форрестера стимулировала представителей Римского клуба проанализировать проблему *пределов роста*. Они пришли к следующему выводу: «Если существующие на настоящий момент времени тенденции роста населения мира, индустриализации, загрязнения окружающей среды, производства продуктов питания и истощения ресурсов сохранятся неизменными, то уже в течение

следующего столетия человечество подойдет к пределам роста» [25]. И ещё: «Если не принимать никаких мер для решения этих проблем, это будет равносильно принятию очень категоричных мер противоположного характера. Каждый дополнительный день экспоненциального роста подвигает мировую систему всё ближе и ближе к пределам роста. Решение не принимать никаких действий эквивалентно решению увеличить риск наступления краха системы» [25; 158]. Через двадцать лет трое из цитируемых авторов издали новую монографию, в которой они писали: «В 1991 году сравнительный анализ статистических данных и компьютерных моделей глобальной экологической обстановки за прошедшие годы да и собственные наблюдения в разных частях планеты привели нас к выводу о том, что, несмотря на совершенствование промышленного оборудования, растущее понимание необходимости защиты окружающей среды и всё более жёсткие меры, используемые по её охране, темпы истощения природных ресурсов и уровень загрязнения среды обитания *вышли за допустимые пределы*. Человечество преступило допустимую грань. Дальше так жить нельзя» [25].

Выводы

На основании выводов Римского клуба и других исследований была разработана доктрина, получившая название «глобализации», однако с действительной глобализацией ничего общего не имеющая. В этой доктрине речь идёт уже не о прогрессе *всего* человечества, а о прогрессе лишь *части* человечества, которая и получила название «золотой миллиард». В эту часть, согласно данной доктрине, входят ведущие капиталистические государства, а внутри этих государств — лишь их экономическая, финансовая, политическая, военная и некоторые другие элиты. Вот эту доктрину некоторые исследователи и называют *глобализмом*, отличая глобализм от глобализации. Но глобализм оставался всего лишь доктриной до развала СССР и того, что называлось социалистическим сотрудничеством. С их развалом доктрина стала воплощаться в жизнь. Это сразу же привело к кардинальному преобразованию системы мирового порядка. Раньше, до крушения системы социализма, как отмечает А.А. Хамидов, «мир в геополитическом отношении напоминал *эллипс*: он имел два центра, или полюса, представленных двумя супердержавами — США и СССР. Все страны и народы в той или иной форме и степени группировались вокруг этих центров или же тяготели к ним. Теперь — прежде *полярно* организованный (то есть имеющий *два полюса-противовеса*) — мир трансформировался в мир, организованный по принципу «*центр-периферия*»» [26]. Этот мир получил название «*однополярного*». Центром нового мирового порядка стали США. Если процесс глобализации никем специально не регулируется, то глобализм — это *управляемый* феномен. «Сегодняшний мировой порядок, — пишет А.А. Хамидов, — это регулирование и регламентирование всемирно-исторического процесса из одного-единственного центра в *одностороннем* порядке и *только в интересах* самого этого Центра» [26].

Возникает вопрос: «Каким образом стратегия и тактика глобализма оказывает негативное влияние на экологическую ситуацию на планете Земля?» Ответ: «Прямое». Вся экономическая и финансовая элита «золотого миллиарда» выросла на добыче и продаже угля, нефти, газа и других полезных ископаемых, применяемых в выработке электроэнергии. Ведь в XX в. электроэнергия стала основным видом энергии не только в материальном производстве и военной промышленности, но во всех без исключения сферах и отраслях. На этом упомянутая элита скопила и продолжает копить свои миллиарды. То, что широкомасштабное использование угля, нефти и газа сопровождается колоссальным загрязнением окружающей среды, исчезновением многих видов флоры и фауны, их мало интересует. Они желают присвоить все запасы угля, нефти и газа, имеющиеся на планете. «Глобальные ресурсы для узко эгоистических интересов меньшинства — вот настоящее кредо «глобализма»...» [27], — пишет А.А. Панарин. Поскольку же основные (в данном аспекте) полезные ископаемые расположены на территориях тех государств, которые не включены в состав «золотого миллиарда», а сами они не желают добровольно предоставить их в распоряжение «избранных», то развязываются холодные и горячие войны против этих государств. ««Глобалисты» всеми силами стараются ослабить и дискредитировать национальное государство — именно за то, что оно мешает их глобальному хищничеству» [27; 9]. Это достигается разными способами — как «мирными», так и немирными. Кроме того, глобалисты всячески блокируют разработки и применение *бестопливных* технологий получения электричества, начало которым ещё в конце XIX в. положил гениальный физик и инженер Н. Тесла. А применение таких технологий, а также холодного ядерного синтеза (который купленными светилами науки объявляется вымыслом, подобно тому, как во времена Теслы выдумкой такие светила объявляли эфир) во много раз бы облегчило экологическую ситуацию на нашей планете.

Таким образом, стратегия и тактика глобализма оказывает самое негативное влияние на экологическую ситуацию, усугубляя экологический кризис, грозящий обернуться необратимой экологической катастрофой. Экологическая ситуация на нашей планете сегодня такова, что уже поздно восстанавливать утраченное. Задача состоит уже лишь в том, чтобы сохранить то, что ещё не погибло под алчным натиском глобалистов. Спасение — в блокировании глобализма и освобождении от него процессов подлинной глобализации.

Список литературы

- 1 Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. — Т. 1 / Г.В. Гегель. — М.: Мысль, 1974. — 397 с.
- 2 Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип. Избранные произведения / Г.С. Батищев. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2015. — 202 с.
- 3 Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. — 2-е изд. — Т. 1. — М.: Политиздат, 1955. — С. 414–429.
- 4 Арсеньев А.С. Экологическая проблема. Взгляд философа [Окончание] / А.С. Арсеньев // Изв. АН РК. Сер. обществ. наук. — 1992. — № 4. — С. 6, 7.
- 5 Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей / В.А. Шнирельман // История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины; отв. ред. Ю.В. Бромлей. — М.: Наука, 1986. — Гл. 4. — С. 243.
- 6 Андрианов Б.В. Земледелие / Б.В. Андрианов, У. Бентцин / Материальная культура. — Вып. 3. — М.: Наука, 1989. — 43 с.
- 7 Якобайт В. Отгонно-пастбищное животноводство / В. Якобайт // Материальная культура. — Вып. 3. — М.: Наука, 1989. — С. 118–120.
- 8 Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов. — 3-е изд., доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2000. — 83 с.
- 9 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества / Н.Э. Масанов. — 2-е изд., доп. — Алматы: Print-S, 2011. — С. 16.
- 10 Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов (первоначальный вариант «Капитала»). — Ч. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения: [В 50-и т.]. — Т. 46. — Ч. I. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1968. — С. 480.
- 11 Батищев Г.С. Корни и плоды. Размышление об истоках человеческой плодотворности / Г.С. Батищев // Наше наследие. — 1991. — № V. — С. 1–4.
- 12 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. — Кн. I / К. Маркс, Ф. Энгельс // Процесс производства капитала. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 23. — М.: Политиздат, 1960. — С. 365.
- 13 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер. — М.: Мысль, 1998. — С. 97.
- 14 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность / О. Шпенглер. — М.: Мысль, 1993. — С. 164.
- 15 Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов (первоначальный вариант «Капитала»). — Ч. 2 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения: [В 50-и т.]. — Т. 46. — Ч. II. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1968. — С. 213.
- 16 Григорьев Ал. А. Экологические уроки прошлого и современности / Ал. А. Григорьев. — Л.: Наука, 1991. — С. 113.
- 17 Дорст Ж. До того, как умрёт природа / Ж. Дорст. — М.: Прогресс, 1968. — С. 99.
- 18 Коммонер Б. Замыкающийся круг. Природа, человек, технология / Б. Коммонер. — Л.: Гидрометеиздат, 1974. — С. 9.
- 19 Ковда В.А. Биогеохимические циклы в природе и их нарушение человеком / Биогеохимические циклы в биосфере: материалы VII Пленума СКОПЕ (15–22 ноября). — М.: Наука, 1976. — С. 33.
- 20 Маркс К. Энгельсу. 25 марта 1868 г. / К. Маркс // Сочинения. — 2-е изд. — Т. 32. — М.: Политиздат, 1964. — С. 43–46.
- 21 Хиггинс Р. Седьмой враг. Человеческий фактор в глобальном кризисе / Р. Хиггинс // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М.: Прогресс, 1990. — С. 62.
- 22 Форрестер Дж. Мировая динамика / Дж. Форрестер. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 381 с.
- 23 Мальтус Т.Р. Опыт закона о народонаселении / Т.Р. Мальтус. — М.: О.И. Лашкевич и Ко, 1895. — 250 с.
- 24 Медоуз Д.Х. Пределы роста. Доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества». — 2-е изд. / Д.Х. Медоуз, Д.Л. Медоуз, Й. Рэндерс, В.В. Беренс III. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 125 с.
- 25 Медоуз Д. За пределами допустимого: глобальная катастрофа или стабильное будущее? Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Д. Медоуз, Д. Медоуз, Й. Рэндерс. — М.: Akademia, 1999. — 578 с.
- 26 Хамидов А.А. Проблема глобализации без альтернативы: глобализм или антиглобализм / А.А. Хамидов // Евразия. 2005. — № 1. — С. 25.
- 27 Панарин А.С. Искушение глобализмом / А.С. Панарин. — М.: Русский национальный фонд, 2000. — С. 15.

М.К. Ташбулатова, С.М. Мұқан, Э.К. Саудабекова

Жаһандану стратегиясы және қазіргі кезеңдегі экологиялық дағдарыс: өзара байланыс мәселесіне қарай

Мақала жаһанданудың стратегиясы мен тактикасының планетадағы қазіргі экологиялық жағдайының әсеріне арналған. Бұл ретте отырықшы өмір салтына көшуден және шаруа қожалығын өндіруден тұратын неолит революциясында басталған адамдардың табиғатқа деген тұтынушылық қатынасының өсу процесі байқалады. Авторлардың пікірінше, адамның басқа жануарлар әлемінен айырмашылығы оның өмір сүру тәсілі — объективтік әрекет. Адам әу бастан-ақ болжам бойынша, өзін қоршаған табиғатқа өзінің және тек өзінің қажеттіліктері мен мүдделеріне сүйене отырып, қатынасуға құқылы деп санайтыны атап өтіледі. Яғни, табиғат байлығын еш нәрсеге қарамай жұмсайды. Алайда, мұның бәрінің ауқымы сол күндерде елеусіз болғаны сонша, мыңдаған жылдар бойы олар қоршаған табиғатқа әсер етпеді. Басқаша айтқанда, капитализм дүниежүзілік тарих аренасына шыққанға дейін табиғатқа антропогендік қысым оның астында болғандай ол үшін әлі де жойқын емес еді. Мақала жаһандану мен жаһандануды ажырату қажеттілігі идеясын қолдайды. Соңғысы «алтын миллиард» деп аталатын стратегия мен тактикамен байланысты. «Алтын миллиардтың» элитасы, әсіресе, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, жер қойнауынан көмір мен мұнайды өте қарқынды және ауқымды түрде айдап, өз байлығын соған негіздегені атап өтіледі. Ол отынсыз энергияны дамыту мен пайдалануды барлық тәсілдермен тежейді, сол арқылы қайтымсыз апатқа айналу қаупі бар экологиялық жағдайдың шиеленісуіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: экологиялық дағдарыс, жаһандану, глобализм, отырықшы өмір салты, өнеркәсіптік экономика, капитализм, тұтыну, урбанизация, ауыл, қала, өнеркәсіп.

M.K. Tashbulatova, S.M. Mukan, E.K. Saudabekova

The Strategy of Globalism and Contemporary Ecological Crisis: to the issue of interrelations

The article is devoted to the influence of globalists' strategy and tactics on the contemporary ecological situation on the planet. At the same time, the process of increasing people's consumer attitudes towards nature that began as early as the Neolithic revolution, consisting in the transition to a settled way of life and producing an economy, is traced. It is noted that before entering the arena of the world history of capitalism, anthropogenic pressure on nature was not that destructive for it as it was with capitalism. The article supports the idea of the need to distinguish between globalization and globalism. The latter is associated with the strategy and tactics of the so-called "golden billion". It is noted that the elite of the "golden billion" especially from the second half of the XX century intensively and extensively pumping out coal from the depths of the Earth, oil, building its own state on this. By all means it blocks the development and use of fuel-free energy, thereby contributing to the aggravation of the ecological situation that threatens to turn into an irreversible catastrophe.

Keywords: ecological crisis, globalization, globalism, settled life, farming, capitalism, consumerism, urbanization, village, city, industry.

References

- 1 Hegel, G.V. (1974). Entsiklopediia filosofskikh nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Batishchev, G.S. (2015). Deiatelnostnaia sushchnost cheloveka kak filosofskii printsip. Izbrannye proizvedeniia [Activity Essence of Man as a Philosophical Principle, Selected Works]. Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- 3 Marx, K. (1955). K kritike gegelevskoi filosofii prava. Vvedenie [To critics of the Hegelian philosophy of law. Introduction]. *Sochineniia — Compositions*, Vol. 1. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 4 Arsenev, A.S. (1992). Ekologicheskaiia problema. Vzgliaid filosofa «Okonchanie» [Ecological problem. The view of the philosopher. "Ending"]. *Izvestiia Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Serii obshchestvennykh nauk — News of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series*, 4, 6, 7 [in Russian].
- 5 Shnirelman, V.A. (1986). Pozdnepervobytnaia obshchina zemledeltsev-skotovodov i vysshikh okhotnikov, rybolovov i sobiratelei [Late-primitive community of farmers-pastoralists and higher hunters, fishermen and collectors]. *Istoriia pervobytnogo obshchestva. Epokha pervobytnoi rodovoi obshchiny — History of primitive society. The era of the primitive tribal community*. Yu. V. Bromlei (Ed.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Andrianov, B.V., & Benttsin, U. (1989). Zemledelie [Agriculture]. *Materialnaia kultura — Material culture*. Moscow: Nauka, 3 [in Russian].

- 7 Yakobait, V. (1989). Otgonno-pastbishnoe zhitovnovodstvo [Pasture-pasture cattle breeding]. *Materialnaia kultura — Material culture*. Moscow: Nauka, 3 [in Russian].
- 8 Khazanov, A.M. (2000). Kochevniki i vneshnii mir. 3-e izdanie, dopolnennoe [Nomads and the Outside World, ed. 3rd, add.]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 9 Masanov, N.E. (2011). Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of the life of a nomadic society]. 2nd ed. with additions. Almaty: Print-S [in Russian].
- 10 Marx, K. (1968). Ekonomicheskie rukopisi 1857–1859 godov (pervonachalniyi variant «Kapitala»). Ch. 1 [Economic manuscripts of 1857—1859 (original version of «Capital»), part 1]. *Sochineniia — Compositions. Vol. 46, Ch. I. pub. 2*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 11 Batishchev, G.S. (1991). Korn'i i plody. Razmyshlenie ob istokakh chelovecheskoi plodotvornosti [Roots and fruits. Thinking about the sources of human fruitfulness]. *Nashe nasledie — Our Heritage*, 5, 1–4 [in Russian].
- 12 Marx, K. (1960). Kapital. Kritika politicheskoi ekonomii [Capital. Critics of political economy], V. 1, B.I. Protsess proizvodstva kapitala. Sochineniia — The Capital Production Process. Works. Pub. 2. V. 23. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 13 Spengler, O. (1998). Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoi istorii. Vsemirno-istoricheskie perspektivy [The Decline of Europe. Essays on the morphology of world history. World-historical perspectives]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 14 Spengler, O. (1993). Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoi istorii. Geshtalt i deistvitel'nost' [The Decline of Europe. Essays on the morphology of world history. Gestalt and reality]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 15 Marx, K. (1969). Ekonomicheskie rukopisi 1857–1859 godov (pervonachalniyi variant «Kapitala»). Ch. 2 [Economic Manuscripts 1857 — 1859. (The original version of “Capital”), part 2]. *Sochineniia — Compositions. Pub. 2., Vol. 46, Ch. II*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 16 Grigorev, A.I. (1991). Ekologicheskie uroki proshlogo i sovremenosti [Ecological lessons of the past and the present]. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 17 Dorst, Zh. (1968). Do togo, kak umret priroda [Before nature dies]. Moscow: Progress [in Russian].
- 18 Kommoner, B. (1974). Zamykaiushchiisia krug. Priroda, chelovek, tekhnologiia [The closing circle. Nature, man, technology]. Saint Petersburg: Gidrometeoizdat [in Russian].
- 19 Kovda, V.A. (1976). Biogeokhimicheskie tsikly v prirode i ikh narushenie chelovekom [Biogeochemical cycles in nature and their violation by man]. Proceedings from Biogeochemical cycles in the biosphere: *VII Plenuma SKOPE (15 — 22 noiabria) — 7th SCOPE Plenum*. (p. 33). Moscow: Nauka [in Russian].
- 20 Marx, K. (1964). Engelsu 25 marta 1868 g. [To Engels, March 25, 1868]. *Sochineniia — Compositions, Pub. 2. Vol. 32*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 21 Higgins, R. (1990). Sedmoi vrag. Chelovecheskii faktor v globalnom krizise [Seventh enemy. The human factor in the global crisis]. *Globalnye problemy i obshchechelovecheskie tsennosti — Global problems and universal values*. Moscow: Progress [in Russian].
- 22 Forrester, Dzh. (2003). Mirovaia dinamika [World Dynamics]. Moscow: OOO «Izdatel'stvo AST» [in Russian].
- 23 Maltus, T.R. (1895). Opyt zakona o narodonaselenii [Experience of the law on population]. Moscow: O.I. Lashkevich i Ko [in Russian].
- 24 Medouz, D.H., Medouz, D.L., Renders, Yi., & Berens III, V.V. (1991). Predely rosta. Doklad po proektu Rimskogo kluba «Slozhnoe polozhenie chelovechestva» [Limits of growth. Report on the project of the Club of Rome “The Difficult Situation of Mankind”]. Pub. 2-ed. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 25 Medouz, D., Medouz, D., & Randers, Yu. (1999). Za predelami dopustimogo: globalnaia katastrofa ili stabilnoe budushchee? Novaia postindustrialnaia volna na Zapade. Antologiya [Out of bounds: a global catastrophe or a stable future? New post-industrial wave in the West. Anthology]. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 26 Khamidov, A.A. (2005). Problema globalizatsii bez alternativy: globalizm ili antiglobalizm [The problem of globalization without an alternative: globalism or antiglobalism]. *Evrasiia — Eurasia*, 1, 25 [in Russian].
- 27 Panarin, A.S. (2000). Iskushenie globalizmom [The Temptation of Globalism]. Moscow: Russkii natsionalnyi fond [in Russian].

Y.A. Yunissov^{1*}, K.M. Bolysova², S.K. Rakimzhanova³¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;² Shakarim University, Semey, Kazakhstan;³ S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: unisoversin@mail.ru; kuralai_2702@mail.ru; rahimzhanova.82@mail.ru)

Linguistic and philosophical features of transferring the “conscience” concept from English into Russian

The theoretical significance of the study lies in the further development of the methodology and terminology of linguo-philosophical studies. Theoretical generalisations of the study can serve as a basis for the synchronic and diachronic study of linguo-philosophical concepts and conceptual spheres functioning in the collective consciousness of society and the individual consciousness of native speakers, while modelling the genre and discursive pictures of the world. The practical significance of the study lies in the possibility of applying its results in lecture and seminar courses in general and specific linguistics, in the course of lexicology, in special courses in linguo-philosophical conceptology, sociolinguistics, ethnolinguistics, intercultural communication, when writing term and diploma papers by students of language universities. The worldview, in equal measure linguistic and conceptual, can be regarded as a synthesis of objective and subjective principles, since the objective world is reflected in it through subjective vision. In addition, the worldview includes the comprehension of the concepts of the world of ideas — first of all, the moral and ethical conceptual sphere, which also includes the concept “conscience”. The worldview as the content of active consciousness develops at all stages of a person’s life, from infancy to old age, moving from linguistic, apperceptive for a native speaker, to conceptual, perceptual for a carrier of experience.

Keywords: linguo-philosophy, concept, translation, conscience, analysis, transmission, feature, selection, translator, perception, society.

Introduction

Introducing the term “concept” into the discussion, it is necessary to mention its inextricable relationship with the idea of a person’s linguistic picture of the world, which affects the main problem of modern linguistics and related sciences, which is the still open question of the relationship between speech and directly cognitive processes, human thinking in general. The concept is a broader and more multi-layered concept than the word, consciousness singles out the concept as knowledge about a certain subject that does not necessarily exist in reality, such as the concept of “conscience”, but is cognizable as a component of human existence. Comprehending the idea of the “internal form of language”, W. von Humboldt wrote: “The word is not the equivalent of a sensually perceived object, but the equivalent of how it was comprehended by a speech-creative act at a particular moment of the invention of the word” [1]. The concept is “the most general, maximally abstracted, but concretely represented idea of an “object” in the totality of all valence bonds marked by national and cultural marking” [2]. Qualitatively different elements in the very structure of the concept, namely, etymological, associative, conceptual, figurative, value, historical, make the depth of this term obvious and outline the range of interdisciplinary problems for which this concept is used [3].

Brief Dictionary of Cognitive Terms, edited by E.S. Kubrikova gives a definition of the concept as a “quantum of knowledge” [4]. The totality of such quanta of knowledge makes up a picture of the human world because every element of being, imaginary or real, is able to become an object of a concept through which consciousness displays and designates the world and its categories. The picture of the world can also be designated as a set of concept spheres, since concepts, being attributed by consciousness to certain aspects of being, are combined, first of all, into associative sets, forming horizontal connections [5, 6]. Thus, the concept of “conscience” can be put on a par with the concept of “sympathy”, and this series will represent the concept sphere of moral and ethical categories. In this aspect, the concept sphere can be considered as a kind of semantic field, which, in its essence, is the concept itself.

The concept of a concept, although it goes beyond the scope of linguistic science, is mediated by language to the same extent as the picture of the world as a whole, consisting of many concepts. Since all hu-

* Corresponding author’s e-mail: unisoversin@mail.ru

man cognitive activity is mediated by linguistic means, language is considered as containing its own designation of the surrounding world. Within the system of language itself, a linguistic picture of the world is distinguished, and the picture of the world, compiled by a person subjectively and mediated by him through the means of language available to him, is called conceptual. Two different but interconnected pictures of the world cannot replace each other, like apperception and perception.

The roots of ideas about the picture of the world lie deep in the history of science, striving for the beginnings of philosophical thought, however, the main ideas were outlined in the works of thinkers of the 19th century [7], and the idea that language itself imposes its own philosophy on the speaker was clearly formulated by G.K. Lichtenberg at the end of the 18th century: “Our false philosophy finds its embodiment in our entire language; we cannot think, so to speak, without thinking wrongly. We lose sight of the fact that whatever we talk about is philosophy in itself” [8]. In modern times, the development of this term in philosophical linguistics begins with an article by B.L. Whorf [9] “Linguistics and Logic”, in whose context the principle of “linguistic relativity” was applied by his followers. These ideas are widely known under the name “Sapir-Whorf hypothesis”, which was introduced by G. Hoijer, a student of E. Sapir [10].

Experimental

The purpose of the study is to identify and analyze the features of the transfer of the concept of “conscience” from English into Russian, taking into account the differences between the structures of the moral and ethical concept spheres of the Russian and Anglo-Saxon worldviews in the diachronic aspect and synchronous cut, including not only ethnolinguistic, cultural, and historical, but also philosophical, psychological aspects. The study revealed the etymological, associative, conceptual, figurative, value, historical elements of the concept of “conscience”, the main cultural factors that determine the process of development of the moral and ethical concept sphere of the people, the effectiveness of the diachronic approach in the analysis of moral and ethical concepts was proved, as well as the relationship between the development of the structure of the concept “conscience” and historical changes in lexical paradigms interacting with it in the language was described.

The object of the study is the structure of the concept of “conscience” in the English and Russian moral and ethical concept sphere in the diachronic and synchronous aspects. The subject is the mechanisms and features of the translation of the concept “conscience” in the context. In the theoretical and methodological aspect, this study is based on works on linguistics [11–15], linguoculturology [16, 17], ethnolinguistics [18], philosophy of language [19], theoretical semantics [20], the theory of psychoanalysis [21], and philosophy [22].

To build the structure of the concept of “conscience” and its concept sphere, we analyze its semantic field, reconstruct its etymological component, and identify the horizontal links of the associative series. The main methods in this study were the linguistic methods of historical-etymological, conceptual, contextual, interpretative, component and definitional analysis.

Materials for the study were taken from two groups of sources:

- etymological, explanatory, phraseological dictionaries of the Russian, Old Slavonic, English, and Latin languages, English-Russian dictionary, encyclopedias, and reference books [23–27];
- articles of the English-language press (Forbes, Popular Mechanic, Travel + Leisure, Sonoma State Star), from which sentences and syntactic constructions were selected by the method of representative sampling, erroneously realizing the concept of “conscience” studied in this article [28–31].

The scientific novelty of the study lies in the fact that it implements for the first time a diachronic approach in the analysis of linguistic and cultural features of the transfer of the concept of “conscience” from English into Russian and emphasizes the relationship between the development of its structure and diachronic changes in the picture of the world of native speakers.

As a hypothesis, the authors put forward the idea that when transferring the concept of “conscience” into the Russian language, it is necessary, first of all, to consider it as part of the moral and ethical concept sphere, which is the basis of values for the language picture of the world. The process of development of the concept of “conscience” was predetermined its original position, which was etymologically determined at the stage of tracing from Greek to Old Slavonic, but even when the conditions for the life of the language community changed, despite the processes of simplification of the Old Slavonic language on its transition to modern colloquial Russian, the concept of “conscience” retained its role and extralinguistic meanings of spiritual culture, while not being the central component and dominant of the moral and ethical concept sphere.

Results and Discussion

Adhering to this hypothesis and principle, linguists and philosophers consider the nature of the vision of the world among multilingual peoples through the prism of consciousness determined by the various categorical systems of these languages, since the native speaker of the language has a certain “system of concepts” and “worldview”, and grammar and logic are not able to reflect reality, varying randomly from language to language. In other words, “we see, hear and generally perceive the world around us in this way and not otherwise, mainly due to the fact that our choice in interpreting it is predetermined by the language habits of our society” [16]. The predetermination of language habits in the Russian language is actualized by the general high predictability of the continuation of statements, to which many morphological, derivational, lexical and syntactic features of the Russian language are subject, which is confirmed by the studies of modern linguists [13–15].

The predecessor of the hypothesis of linguistic relativism is the ideas of W. von Humboldt about the “spirit of the people”, reflected and embodied in the folk language, inexpressible in another incarnation [1]. Despite the fact that the philosopher emphasized the influence of this spirit on the very construction of speech and called the one-sided idea that the originality of the national character is manifested only in the formation of concepts, his followers, among them A.A. Potebnya, in their research focused primarily on the internal form of words, and not on the language itself [11]. M.Ya. Bloch in his work “The Concept and Picture of the World in the Philosophy of Language” concludes that the higher the intellectual level of a person in his development, the further his picture of the world is separated from the linguistic one in the sense that its conceptual part, decreasing with experience its dependence on linguistic, subordinates it at some point to itself because the true wisdom of a person as a native speaker is to see the true nature of things behind lexemes and concepts [19].

The lexemes “conscience” and “sovest” from the point of view of historical grammar. The Cambridge Educational English-Russian Dictionary [25] translates the English word “conscience” as “conscience”, giving the definition “the part of you that makes you feel guilty when you have behaved badly”, that is, “a part of yourself that makes you feel guilt when you did something wrong”. Behind the definition, the dictionary entry gives the word conscience in a clarifying context: “a guilty conscience”, and also gives two phraseological units in an explanatory context: “My conscience is clear because I’ve done nothing wrong” (“My conscience is clear, because I did nothing reprehensible”) and “If something is on your conscience, it makes you feel guilty”. The accuracy of the examples given in the dictionary entry allows the authors to immediately outline the features of the moral and ethical concept sphere of “conscience”, which also includes the concepts of “purity” and “guilt”.

The English word “conscience” comes from the Latin “conscientia”, formed by the prefix com-, bearing the connotation of compatibility, from the verb scire — “to know”, from which the word “science” — “science” comes from [27]. However, the Roman word, in turn, is a literal translation and tracing paper from the Greek word “συνείδησις” (syneidesis), which meant sharing knowledge with oneself. The metaphor, entrenched in the classical Athenian theater, meant that you need to imagine yourself as two people: one who has a secret, and one who shares this secret with him [17]. In ancient Greece, conscience was not considered a consistently correct guide to action, and its mistakes were also made. The Romans adopted this concept in their own way, traditionally emphasizing the knowledge of one’s own merits rather than shortcomings: Seneca and Cicero considered conscience primarily as a source of human self-satisfaction [32]. However, it is important to note that the emphasis on a split personality, reminiscent of modern Freudianism, was already made at the stage of the birth of the word.

The Old Church Slavonic word “svest” is also a direct copy from the ancient Greek syneidesis and uses the same means as Latin: a prefix that has a connotation of compatibility, and a substantive from the verb “to know” (Old Church Slavonic “to know”, from the Proto-Slavic věditi), that is, “know” [23]. “Conscience + message” was literally invented to translate a biblical concept into the language of a baptized people. Old Slavonic dictionary, compiled from manuscripts of the 10th-11th centuries [33], gives three definitions of the word “svest”: 1. consciousness, thought; 2. conscience; 3. evidence, confirmation. In a separate article, the absolute synonym “svěd” (conscience) is given, which clearly demonstrates the same root of “conscience” with the word “witness” (witness), denoting one “who also knows”. It is worth paying attention to the formal changes that have taken place in this word: from the point of view of historical grammar, the Old Slavonic sound [ѣ] in the syllable -вѣ- moved to [e] and, being in a weak position before the stressed syllable, became like [and], which was fixed first in writing, and then in grammar as an established fact. However, for this

study of the concept of “conscience”, it is especially interesting and symptomatic that the phonetic changes caused by the formation of the modern Russian literary language through the folk and simplified form of the Old Church Slavonic language created homonymy with the verb “see”, that is, physically perceive reality by one of the organs feelings, and not figuratively comprehend it with linguistic categories, know and be in charge.

The presence of a “witness” in a number of cognate words and the semantic field of the concept “conscience” makes it possible to immediately move from Christian ethics to the concept of “superego” associated with conscience. Sigmund Freud, criticizing contemporary Christian society, wrote in his work “Dissatisfaction with Culture”: “The more virtuous a person is, the more severe and suspicious the conscience becomes. Those who have gone further along the path of holiness accuse themselves of the worst sinfulness. Virtue is deprived of part of the reward promised to it, the obedient and abstemious “I” does not enjoy the trust of its mentor, and in vain tries to earn it” [21].

Although at the morphological level in the word “conscience” the addressee with whom knowledge is shared is not formally specified, and conscience is traditionally perceived as an archaic concept associated with ideas about God in the Christian tradition or superego in psychoanalysis, even a superficial etymological analysis allows us to state in the concept “conscience” the presence of another, the Witness as an existential threat to one’s own freedom. From the point of view of psychology, this indicates that the concept of “conscience” includes both introspection and self-esteem, which are conceptually distant functions.

The concept of “conscience” in the minds of native speakers of the Russian language is associated with a clear idea of a subject that functions inside and independently of the will of a person: conscience torments, conscience commands, conscience wakes up, conscience does not let to sleep, conscience prompts. However, the idea of the localization of this subject is vague: somewhere near the soul, but by no means in the head. E.V. Uryson in his work “Problems of the study of the language picture of the world. Analogy in semantics” considers the concept of “conscience” on a par with the invisible organs inside a person, on a par with the soul, mind and memory. The basis for considering “conscience” in the context of “naive anatomy” is the established connection with the category of state: conscience is calm, conscience is clear. However, the researcher emphasizes that the main characteristic feature that distinguishes conscience from naive concepts of human organs lies in active subjectivity, conscience appears as “a kind of being inside a person, even as a person inside a person” [20].

At first glance, conscience, as a concept from the moral and ethical concept sphere, is associated with the soul: according to the definition of V.I. Dal, in the explanatory dictionary of the living Great Russian language, is “a secret of the soul, in which the approval or condemnation of every act is echoed” [24]. For example, the feeling of shame, being associated with “conscience” even at the phraseological level (“no shame, no conscience”), is localized in the soul (“shame was born in the soul”). However, a detailed analysis reveals the same feature that the concept of “conscience” is neither a receptacle for feelings, nor its source, nor a feeling as such, it only makes a person experience them [12]. Thus, we can conclude that the concepts of “shame” and “conscience”, although they are in the same semantic field, do not belong to the same concept sphere.

The concept of “conscience” seems to the native speakers of the Russian language to be something akin to the voice of reason because it formulates a moral judgment about oneself as a rational thesis to the same extent. The functional similarity of the inner voices that instruct a person ends where conscience, unlike the voice of reason, is capable of causing a person severe mental suffering in the well-established phrase “pangs of conscience”. The difference between the two essences lies in the fact that a person, having free will and preferring some mundane, worldly values instead of moral and ethical values, is able to make contact with conscience, as evidenced by stable phrases: concession of conscience, deal with conscience, lull conscience [20]. It is important to note the presence of the subject and object of action in the above examples, which again reminds us of the idea of conscience as a “man within a man” since the concepts of “deal” and “concession” are included in the same concept sphere with “self-interest”, “profit”, “loss.” Conscience is personified as a subject having its own motives.

The concept of “conscience” in the Russian language as an idea of the Other in the philosophy of existentialism. Having revealed the nature of the word “conscience” from the point of view of historical grammar and its direct relationship with the lexeme “witness”, it is worth considering in more detail this figure of an observer in the life of a native speaker of the Russian language. In phenomenological ontology, the figure of the other, explored in the works of J.-P. Sartre plays an important role. Before starting the creation of a “general theory of being”, the philosopher set himself the task of considering the structure of being for the Other,

trying to answer metaphysical questions about the reason for the existence of the Other and its probability. If a person feels being considered, then there is an Other who is looking [22]. In the context of the visual perception of the other, it is worth noting the already mentioned homonymy with the verb “see”, which arose in the word “witness” with the same root as “conscience” in the process of the formation of the modern literary Russian language [33]. And vice versa, I define myself through feelings of a non-physical nature: shame, pride, anxiety for my “considered” moment of being makes the I an object in relation to another.

Every object in the world is probabilistic. Being a subject and not an object, the other is always certain, his presence is obligatory. Not being attached to anything physical, the other proves its existence through the absence, since the absence in the philosophy of J.-P. Sartre is a connection that is an aspect of fundamental presence: the other, being absent, cannot but exist. The look of the Other is incalculable, which allows us to consider the subject as a collective phenomenon: “It is more about an imperceptible, fleeting and omnipresent reality that realizes our unrevealed Self before us and which cooperates with us in creating this Self that eludes us” [22]. With cooperation in the creation of one’s Self, one can compare the essence of the interaction between a person and conscience in the above-mentioned stable phrases “a deal with conscience”, “a concession of conscience”, in which conscience is subjectivized as having its own motivation and benefit, while at the same time being an object in relation to the initiator of the interaction, going to “deal with conscience” [20]. The objectification of the other, according to J.-P. Sartre, can only happen to avoid shame and fear. “Shame, fear and pride are, therefore, my initial reactions; they are only the various ways in which I recognize the other as a subject beyond my reach, and involve an understanding of myself that can and should serve as a motivation for me to constitute the other as an object”.

The corporality of the other is an important aspect of considering the concept of “conscience” from the point of view of ontology. In the constant attempts of the Other to objectify the I (and vice versa) for J.-P. Sartre it seems impossible to connect consciousness and body indirectly, since in reality this body belongs to another: “It is the whole being for itself that must be the body and must be consciousness: it cannot be connected with the body. Likewise, being for the Other is wholly a body. To the conclusion of the philosopher that his body is identical to the body of the Other, it is worth adding the context of “naive anatomy”, in which the concept of “conscience” was considered above. Conscience, being localized somewhere inside a person, having the properties of calmness and purity and the ability to cause anxiety to a person, is not a feeling or a container for feelings [12], conscience for a native Russian speaker appears as “a person inside a person”.

Confusion of the concepts of conscience and consciousness in the English language through the substantiation of the lexeme “conscious”. In English, the word “conscience”, which translates as “conscience”, even native speakers confuse it because of its consonance with another part of speech, the adjective “conscious”, that is (“conscious”) so often that there is a separate reference entry in M. Webster’s explanatory dictionary [26]. The article provides indicative examples for this study of the erroneous use of the word “conscience” (“conscience”), used in the meaning of consciousness: “Be sure that you are clearly communicating by being conscience of your body language” [28] — “Be sure of your clear communication being the conscience of your body language”. Obviously, the author from Forbes magazine had in mind the participant’s understanding of their body language, but if the native speaker was not embarrassed by this pun, then he should surprise the potential translator of this article into Russian.

The next example is an article from the Popular Mechanic magazine, in which, for an attentive connoisseur of English, there is also an error: “And many cost-conscience homeowners are considering solar panels, which convert the sun’s energy into clean electricity” [31] — “And many conscientiously priced homeowners are considering solar panels that convert solar energy into clean electricity”. The literal translation immediately makes it clear that the price of solar energy has nothing to do with conscience, and homeowners, obviously, were described by the author as frugal, that is, conscious of their needs and expenses.

There are also reverse examples in which the word “conscious” (“conscious”) is used in the meaning of conscience: “Two years ago, a traveler with a very guilty conscious mailed back a stone they had stolen on vacation a year earlier” [30] — “Two years ago, a traveler with a very guilty conscience mailed back a stone he had stolen on vacation the year before”. In this quote, even without taking into account the gross error and the substantivization of the adjective “conscious”, it should be noted how the additional lexeme of guilt (“guilty”) is used to denote conscience.

The last example of the problem of the difference between “conscience” and “consciousness” by native English speakers is an article from the student newspaper of Sonoma State University (California, USA): “Covergirl is not only affordable and a popular drugstore brand but now it comes with a clear conscious

when picking their products off of the shelves” [29] — “Covergirl is not only an affordable and popular pharmacy chain, but now with pure conscience when she takes her products off the shelves”. Here the word “conscious”, used by the author of the article instead of “conscience”, would be appropriate, if not for a clarification about the property of purity received by conscience.

Thus, it can be concluded that English speakers often have difficulty in differentiating lexemes for the designation of conscience and consciousness. The English-Russian dictionary [25] gives examples of the phrases “conscious decision”, “conscious choice”, “conscious effort” (“conscious decision”, “conscious choice”, “conscious effort”), which demonstrates the isolation of knowledge on the subject of action, lack of active interaction with the Other.

Conscience as an understanding of the requirements and proof of the existence of “law”. Nowadays, people use the concept of “conscience” to determine certain moral and ethical norms accepted in society. Taking into account the fact that in both Russian and English this word is borrowed, tracing from the ancient Greek “συνείδησις” and mediated by Old Church Slavonic and Latin, respectively, it is worth considering in more detail the processes in which the ancient Greek pagan syneidesis was mediated and adapted by Christian teaching through bible translations. For a Christian, the concept of “conscience” is traditionally and inextricably linked with the “voice of God” inside every person, believer or non-believer, however, modern theological studies prove that the Apostle Paul in the Epistle to the Romans, speaking of the presence of “syneidesis” among the Gentiles, only tries to prove the existence God-given law, *nomos* (“νόμος”) [34].

For a Christian, only God is the true judge, and conscience, as a human phenomenon, is capable of making mistakes. Conscience is understood as the ability of the will to perform right actions or the habit of judging the correctness of actions, ideas about which did not disappear in the human soul after the fall. The conscience (“syneidesis”) of the pagans, according to the Apostle Paul, is proof that the law (“νόμος”) is given by God to every nation: “Conscience is not a source of revelation, but an understanding of the specific requirement of God” [34]. It is important to note that we are talking about the Greek pagan term “syneidesis”, mediated for the spread of Christian teaching, while the Church Slavonic word “conscience” was mediated by the pagans through the same-root word “witness” and remained that source of revelation (fear and shame, according to the phenomenological ontology) as an active subject, “man in man”, Other. It is significant that modern English-language psychology also defines “conscience” as “an ability or inclination that leads to a feeling of remorse when someone acts against their moral values, or gives a person a moral judgment before committing an action”, which completely coincides with the biblical understanding. Conscience as the ability of the will and the inclination of judgment, and in no way by the pagan splitting of human nature into I and the Other.

The information obtained as a result of this analysis serves as clear evidence that not only the similarity at the phonetic level makes native speakers confuse the words “conscience” and “conscious” even in writing, but also fundamentally different concept spheres in which the concept of “conscience” is thought in Russian and English. The word “conscious” is due to its wide range of meanings, from being physically awake (“patient becomes fully conscious after being administered anesthesia”) to simple awareness of the fact (“investor is conscious of risk”) [25], being similar root and phonetically similar, served to blur the original concept of “conscience” as co-presence and consciousness. In the picture of the world of an English-speaking person, the concept of “conscience” is not in the same conceptual sphere with the “witness”, another, active subject that makes a person feel considered, realize himself through shame and fear of an invisible observer that threatens his freedom and being in the categories of subjectivity is objectivity, absence-presence, cooperation-subordination, corporality-incorporeality. These aspects are the most important features of the transfer of the concept of “conscience” from English to Russian [35].

Conclusions

The study showed that being a direct borrowing from Latin, the word “conscience” was not comprehended by the English spoken language at all stages of its development and remained unchanged from the first written mention in the depths of the Middle Ages. The results of the etymological analysis showed that the word “conscience” entered the modern literary Russian language in the process of its evolution from the Old Slavonic language, which, in turn, did not borrow it through Latin, but calqued from the ancient Greek “syneidesis” by already existing means. The concept of “conscience” has long been established in the popular mind through a variety of phraseological units and set phrases that allow linguists to consider conscience among invisible organs in the context of “naive anatomy”, a linguistic representation of the internal structure of a person. However, conscience, capable of disturbing a person, stands out on a par with the soul, mind,

memory, that unique entity that is neither a source of feelings, nor their receptacle, being an active subject in relation to the Self. The concept of “conscience” should be considered in one concept sphere with the same root “witness”, which gives broad prospects for further interpretation of this concept in the context of the phenomenological ontology of J.-P. Sartre. Modern linguocultural studies devoted to the problematics of the concept of “conscience” as “a person inside a person” thesis and conceptually coincide with the theses about the being of the Other as a constant observer, a witness in relation to which the Self is aware and forms its being. For a native speaker of the Russian language, the familiar figure of the other can be realized through the concept of “conscience”, which uses the same categories of subjectivity-objectivity, absence-presence, cooperation-subordination, corporeality-incorporeality.

Nowadays, due to similarities at the level of phonetics, native English speakers often confuse the noun “conscience” with the adjective “conscious”, even in writing, this gross lexical and grammatical error has entered everyday life so much that there are separate reference articles on the topic of differentiation of these concepts.

References

- 1 Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка: Языки этики / Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко, Н.К. Рябцева. — М.: Языки русской культуры, 2000.
- 2 Блох М.Я. Концепт и картина мира в философии языка / М.Я. Блох // *Пространство и Время*. — 2010. — № 1. — С. 37–40.
- 3 Black M. Linguistic relativity / M. Black // *New in Linguistics*. — 1960. — 1. — P. 199–212.
- 4 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика / Н.Н. Болдырев // Тамбов: Изд-во Тамбов. гос. ун-та им. Г.Р. Державина. — 2004.
- 5 Boettner K. Covergirl’s cruelty-free efforts better late than never / K. Boettner, S. Writer // *Sonoma state star*. — 2018. <http://www.sonomastatestar.com/opinion/2018/11/13/covergirls-cruelty-free-efforts-better-late-than-never>.
- 6 Giubilini A. Conscience / A. Giubilini // *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. — 2021. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/conscience/>.
- 7 Greene J. How to read the signs / J. Greene // *Forbes*. — 2013. <https://www.forbes.com/sites/chicceo/2013/02/26/how-to-read-the-signs/>.
- 8 Von Humboldt W. Selected works on Linguistics / W. Von Humboldt // *Progress*. — 1984.
- 9 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль // *Современное написание*. М.: Астрель-АСТ, — 2006.
- 10 Дремов А.Ф. Системная теория падежа и предлога в практике преподавания русского языка как иностранного / А.Ф. Дремов // *Мир русского слова*. — 2001. — № 1. — С. 43–56.
- 11 Кононова И.В. Структура и языковая репрезентация британской национальной морально-этической концептосферы (в синхронии и диахронии): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Спец. 10.02.04 — *Германские языки* / И.В. Кононова // СПбГУЭФ. — 2010. — 38 с.
- 12 Cote S.M. Sex differences in types of aggressive behaviors: Do women have a higher level of conscience than men? / S.M. Cote // *Psychology Press*. — 2010.
- 13 Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. — М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996.
- 14 Лихтенберг Г.К. Афоризмы / Г.К. Лихтенберг. — М.: Наука, 1964.
- 15 Лутин С.А. Русский генитив в функционально-семантическом аспекте / С.А. Лутин. — М.: Рос. ун-т дружбы народов, 2007.
- 16 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика / В.А. Маслова // *Академия*. — 2004.
- 17 Мельников Г.П. В чем состоит своеобразие русского языка и какими факторами оно обусловлено / *Политическая лингвистика*. — 2012. — № 2(40). — С. 13–20.
- 18 Merriam-Webster Dictionary. “Conscience” vs. “Conscious”: Let us be your guide. <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/usage-of-conscience-vs-conscious>.
- 19 O’Shea S. Cambridge learner’s dictionary English-Russian / S.O’Shea // Cambridge: Cambridge University Press. — 2011.
- 20 Потебня А.А. Слово и миф / А.А. Потебня // *Правда*. — 1989.
- 21 Razdorov, A.N. (2017). Consciousness pagans or conscience as a general anthropological phenomenon / A.N. Razdorov // *Tablets*. — 2017. — No. 14. — P. 120–144.
- 22 Rizzo C. Why Rome Is Replacing Its Historic Cobblestone Streets With Not-So-Quaint Asphalt / C. Rizzo. — 2019. Retrieved from <https://www.travelandleisure.com/travel-news/city-of-rome-replacing-cobblestone-streets-with-asphalt>

- 23 Рукавишникова М.В. Совесть как многогранный феномен. Этимологический и лексический анализ / М.В. Рукавишникова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. — 2009. — № 14 (2). — 121–126.
- 24 Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.П. Сартр. — М.: Республика, 2000.
- 25 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. — М.: Прогресс, 1993.
- 26 Sorabji R. Moral conscience through the ages: fifth century BCE to the present. University of Chicago Press / R. Sorabji. — 2014.
- 27 Truini J. Is going solar right for you? Popular mechanics / J. Truini. — 2019. Retrieved from <https://www.popularmechanics.com/home/outdoor-projects/a28523667/solar-panels-energy/>
- 28 Уорф Б.Л. Лингвистика и логика (Новое в лингвистике) / Б.Л. Уорф. — 1960. — №1. — С. 183–198.
- 29 Урысон Е.В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике / Е.В. Урысон. — М.: Языки славянской культуры, 2003.
- 30 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — М.: Прогресс, 1987.
- 31 Федосюк М.Ю. Концепция Ф. фон Гумбольдта как методологическая основа лингвистики XXI века / М.Ю. Федосюк // *Język i Metoda*. — 2015. — № 2. — С. 49–58.
- 32 Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура / З. Фрейд. — М.: Ренессанс, 1992.
- 33 Hoijer H. Language in culture. University of Chicago Press / H. Hoijer. — 1954.
- 34 Цейтлин Р. Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.) / Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. — М.: Русский язык, 1994.
- 35 Чурилина Л.Н. Актуальные проблемы современной лингвистики / Л.Н. Чурилина. — М.: Флинта, 2009.

Е.А. Юнисов, Қ.М. Болысова, С.К. Рахимжанова

«Ұждан» ұғымының ағылшын тілінен орыс тіліне ауысуының тілдік-философиялық ерекшеліктері

Зерттеудің теориялық маңыздылығы лингвофилософия мәселесінің әдіснамасы мен категориялық аппаратын одан әрі дамытуда жатыр. Зерттеудің теориялық жалпылаулары дүниенің жанрлық және дискурсивті суреттерін модельдеу кезінде қоғамның ұжымдық санасында және ана тілінде сөйлеушілердің жеке санасында қызмет ететін лингвофилософиялық ұғымдар мен концепциялық салаларды синхронды және диахронды зерттеуге негіз бола алады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін жалпы және жеке тіл білімі бойынша лекциялар мен семинарларда, лексикология курсында, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, мәдениетаралық коммуникация бойынша арнайы курстарда, термин жазу кезінде пайдалану кезеңінде және тіл университеттерінің студенттерінің баяндамалары мен тезистерінде қолдана алуында. Дүниенің суретін тілдік және концептуалды жағынан бірдей объективті және субъективті принциптердің синтезі ретінде қарастыруға болады, өйткені объективті дүние онда субъективті көзқарас арқылы бейнеленеді. Сондай-ақ дүние суреті идеялар әлемі ұғымдарын түсінуді — ең алдымен «ар-ұждан» ұғымын қамтитын моральдық-этикалық концепция сферасын қамтиды. Белсенді сананың мазмұны ретіндегі дүние суреті адам өмірінің барлық кезеңдерінде, сәби кезінен бастап, қартайғанға дейін дамиды, ана тілінде сөйлеуші үшін лингвистикалық, апперцептивті, тәжірибе иесі үшін концептуалды, перцептивті көрініске ауысады. Зерттеу материалдары «Лингвомәдениеттану», «Когнитивтік лингвистика», «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» пәндерінің жекелеген бөлімдері бойынша оқу құралына негіз бола алады.

Кілт сөздер: лингвофилософия, концепт, аударма, ұждан, талдау, жеткізу, ерекшелік, таңдау, аудармашы, қабылдау, қоғам.

Е.А. Юнисов, Қ.М. Болысова, С.К. Рахимжанова

Лингвофилософские особенности передачи концепта «совесть» на английском и русском языках

Теоретическая значимость исследования состоит в дальнейшем развитии методологии и категориального аппарата лингвокультурологии. Теоретические обобщения исследования могут послужить основой при синхроническом и диахроническом изучении лингвокультурных концептов и концептосфер, функционирующих в коллективном сознании социума и индивидуальном сознании носителей языка, при моделировании жанровых и дискурсивных картин мира. Практическая значимость работы заключается в возможности применения итогов исследования на лекционных и семинарских курсах по общему и частному языкознанию, курсах лексикологии, спецкурсах по лингвокультурной концептоло-

гии, социолингвистике, этнолингвистике, межкультурной коммуникации, при написании курсовых и дипломных работ студентами языковых вузов. Картина мира, в равной мере языковую и концептуальную, можно рассматривать как синтез объективного и субъективного начал, поскольку в ней посредством субъективного видения находит отражение объективный мир. Также картина мира включает в себя осмысление понятий мира идей, прежде всего, морально-этической концептосферы, куда входит и концепт «совести». Картина мира в качестве содержания активного сознания развивается на всех этапах жизни человека, от младенчества до старости, двигаясь от языковой, апперцептивной для носителя языка, к концептуальной, перцептивной для носителя опыта. Материалы исследования могут стать основой для учебного пособия по отдельным разделам дисциплин «Лингвокультурология», «Когнитивная лингвистика», «Язык и межкультурная коммуникация».

Ключевые слова: лингвофилософия, концепт, перевод, совесть, анализ, передача, особенность, подбор, переводчик, восприятие, общество.

References

- 1 Arutyunova, N.D., Yanko, T.E., & Ryabtseva, N.K. (2000). Logicheskii analiz yazyka: Yazyki etiki [Logical analysis of language: The languages of ethics]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 2 Blokh, M.Ya. (2010). Kontsept i kartina mira v filosofii yazyka [Concept and picture of the world in the philosophy of language]. *Prostranstvo i Vremia — Space and Time*, 1(1), 37–40 [in Russian].
- 3 Black, M. (1960). Linguistic relativity. *New in Linguistics*, 1, 199–212.
- 4 Boldyrev, N.N. (2004). Kognitivnaia semantika [Cognitive semantics]. Tambov: Izdatelstvo Tambomskogo gosudarstvennogo universiteta imeni G.R. Derzhavina [in Russian].
- 5 Boettner, K., & Writer, S. (2018). Covergirl’s cruelty-free efforts better late than never. *Sonoma state star*. <http://www.sonomastatestar.com/opinion/2018/11/13/covergirls-cruelty-free-efforts-better-late-than-never>.
- 6 Giubilini, A. (2021). “Conscience”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/conscience/>.
- 7 Greene, J. (2013). How to read the signs. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/chicceo/2013/02/26/how-to-read-the-signs/>.
- 8 Von Humboldt, W. (1984). Selected works on Linguistics. Progress.
- 9 Dal, V.I. (2006). Tolkovyi slovar zhivogo velikorusskogo yazyka [Explanatory dictionary of the Living Great Russian language]. *Sovremennoe napisanie — Modern spelling*. Astrel-AST [in Russian].
- 10 Dremov, A.F. (2001). Sistemnaia teoriia padezha i predloga v praktike prepodavaniia russkogo yazyka kak inostrannogo [Systemic theory of case and preposition in the practice of teaching Russian as a foreign language]. *Mir russkogo slova — World of the Russian Word*, 1, 43–56 [in Russian].
- 11 Kononova, I.V. (2010). Struktura i yazykovaia reprezentatsiia britanskoi natsionalnoi moralno-eticheskoi kontseptosfery (v sinkhronii i diakhronii) [Structure and linguistic representation of the British national moral and ethical conceptual sphere (in synchronicity and diachrony)]. *Extended paper of candidate’s thesis*. Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi universitet ekonomiki i finansov [in Russian].
- 12 Cote, S.M. (2010). Sex differences in types of aggressive behaviors: Do women have a higher level of conscience than men? Psychology Press.
- 13 Kubryakova, E.S., Demyankov, V.Z., Pankrats, Yu.G., & Luzina, L.G. (1996). Kratkii slovar kognitivnykh terminov [A brief dictionary of cognitive terms]. Moscow: Filologicheskii fakultet Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Lomonosova [in Russian].
- 14 Lichtenberg, G.K. (1964). Aforizmy [Aphorisms]. Nauka.
- 15 Lutin, S.A. (2007). Russkii genitiv v funktsionalno-semanticheskom aspekte [Russian genitive in the functional and semantic aspect]. Rossiiskoi universitet druzhva narodov [in Russian].
- 16 Maslova, V.A. (2004). Kognitivnaia lingvistika [Cognitive linguistics]. Academia [in Russian].
- 17 Melnikov, G.P. (2012). What is the originality of the Russian language and what factors determine it. *Political Linguistics*, 2(40), 13-20.
- 18 Merriam-Webster Dictionary (n.d.). “Conscience” vs. “Conscious”: Let us be your guide. <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/usage-of-conscience-vs-conscious>
- 19 O’Shea, S. (2011). Cambridge learner’s dictionary English-Russian. Cambridge: Cambridge University Press.
- 20 Potebnya, A.A. (1989). Slovo i mif [Word and myth]. *Pravda – Truth* [in Russian].
- 21 Razdorov, A.N. (2017). Consciousness pagans or conscience as a general anthropological phenomenon. *Tablets*, 14, 120-144.
- 22 Rizzo, C. (2019). Why Rome Is Replacing Its Historic Cobblestone Streets With Not-So-Quaint Asphalt. <https://www.travelandleisure.com/travel-news/city-of-rome-replacing-cobblestone-streets-with-asphalt>
- 23 Rukavishnikova, M.V. (2009). Sovest kak mnogogrannyi fenomen. Etimologicheskii i leksicheskii analiz [Conscience as a multifaceted phenomenon. Etymological and lexical analysis]. *Vestnik Nizhnegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo*.

Seriia: Sotsialnye nauki – Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky. Social Science Series, 14(2), 121–126 [in Russian].

24 Sartre, J.-P. (2000). *Bytie i nichto: Opyt fenomenologicheskoi ontologii* [Being and nothingness: an experience of phenomenological ontology]. Moscow: Respublika [in Russian].

25 Sapir, E. (1993). *Izbrannye trudy po yazykoznaniiu i kulturologii* [Selected works on linguistic and cultural studies]. Moscow: Progress [in Russian].

26 Sorabji, R. (2014). *Moral conscience through the ages: fifth century BCE to the present*. University of Chicago Press.

27 Truini, J. (2019). Is going solar right for you? *Popular mechanics*. <https://www.popularmechanics.com/home/outdoor-projects/a28523667/solar-panels-energy/>

28 Wharf, B.L. (1960). *Lingvistika i logika (Novoe v lingvistike)* [*Linguistics and Logic (New in Linguistics)*]. 1, 183–198 [in Russian].

29 Uryson, E.V. (2003). *Problemy issledovaniia yazykovoii kartiny mira: Anologiiia v semantike* [Research problems of the linguistic picture of the world: Analogy in semantics]. *Yazyki slavianskoi kultury — Languages of Slavic Culture* [in Russian].

30 Fasmer, M. (1987). *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka* [Etymological dictionary of the Russian language]. Moscow: Progress [in Russian].

31 Fedosyuk, M.Yu. (2015). *Kontseptsiiia F. fon Gumboldta kak metodologicheskaiia osnova lingvistiki XXI veka* [V. von Humboldt's concept as a possible methodological basis for linguistics of the XXI century]. *Język i Metoda*, 2, 49–58 [in Russian].

32 Freud, Z. (1992). *Psikhoanaliz. Religiiia. Kultura* [Psychoanalysis. Religion. Culture]. Moscow: Renaissance [in Russian].

33 Hoijer, H. (1954). *Language in culture*. University of Chicago Press.

34 Zeitlin, R., Vecherka, R., & Blagova, E. (1994). *Staroslavianskii slovar (po rukopisiam X-XI vv.)* [Old Church Slavonic dictionary (based on manuscripts of the X-XI centuries)]. Moscow: Russkii Yazyk [in Russian].

35 Churilina, L.N. (2009). *Aktualnye problem sovremennoi lingvistiki* [Actual problems of modern linguistics]. Moscow: Flinta [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdraimov, E.A.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Abdrakhmanova, B.Zh.** — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Abdrasheva, B.Zh.** — Candidate of Social Sciences, Associate Professor, Department of Social Work and Social Pedagogy of Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Abuov, N.A.** — Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer of Department History of Kazakhstan and Humanitarian Disciplines, Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.
- Akhmetova, I.A.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Akkaliyeva, A.Sh.** — Master student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Allaniyazov, T.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor, O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan.
- Arinova, O.T.** — Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Ashimova, S.A.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Aubakirova, S.S.** — PhD, Associate Professor of Department of Social Sciences, Journalism and Information, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Aupenova, A.U.** — Master of Legal Studies, Head of Department of General Education Disciplines of the Academy “Bolashaq”, Karaganda, Kazakhstan.
- Ayapova, D.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Baibosynova G.D.** — Master of History, Senior Lecturer, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.
- Baimukhanova, A.M.** — Senior Lecturer of Department of Social Work and Social Pedagogy of Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Bakytkali, E.T.** — Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Balabekova, L.G.** — Senior Lecturer, Department of Social Work and Social Pedagogy of Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Barakbayeva, T.A.** — PhD student, Department of Philosophy, Nur-Mubarak Egyptian University of Islam Culture, Almaty, Kazakhstan.
- Baturin, V.S.** — Doctor of Philosophy, Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Bedelbayeva, M.V.** — Candidate of Historical Sciences, Director of Archaeology and Ethnography Museum, Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Bolysova, K.M.** — Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer of Department of History and Law, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

-
- Dmitriyev, Ye.A.** — Researcher of the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Dukenbaeva, Z.O.** — Doctor of Historical Sciences, Professor of Department History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Edgina, G.T.** — PhD student, Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Erdenbekova, Zh.S.** — Master of History, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Galy, Zh.O.** — Senior Lecturer of Department of Theory and History of State and Law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Gursoy, M.** — PhD, Senior Researcher of the Institute of archaeology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Ilderyakov, N.N.** — Master of Archeology and Ethnology, Researcher at the branch of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Isabek, B.K.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
- Kabyltayeva, S.G.** — PhD, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kakenova, Z.A.** — PhD, Associate Professor of Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kalizhanova, A.N.** — Master of Philology, Senior Lecturer of Department of Translation Theory and Practice, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kalysh, A.B.** — Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Karipbayev, B.I.** — Doctor of Philosophical Science, Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kartova, Z.K.** — Candidate of Philosophical Sciences, Dean of Faculty of History, Economics and Law, Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.
- Kemberbay, R.A.** — PhD, Senior Lecturer, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kenzhegali, Zh.M.** — PhD, Associate Professor of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Khassenova, Zh.O.** — MA, Senior Lecturer of Department of History Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Khurramov, M.** — PhD student in the specialty “History of International Relations”, University of World Economy and Diplomacy, Tashkent, Uzbekistan.
- Kim, R.O.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kolumbayev, B.E.** — Doctor of Philosophy, Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Konkabayeva, A.N.** — Master of History, Junior Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.
- Kozgambayeva, G.B.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kozhabekov, D.S.** — PhD student, Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kozybayeva, M.M.** — PhD, Director of the Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana, Astana, Kazakhstan.

-
- Krupko, I.V.** — PhD student, Institute of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Kukushkin, A.I.** — PhD, Leading Researcher of the Saryarka Archaeological Institute, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kulybek, B.A.** — PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Makalakov, T.Zh.** — PhD student, Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Manassova, M.M.** — PhD, Assistant Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Mazhitova, Zh.S.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department of Humanitarian Disciplines, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.
- Meduova, K.A.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Department of the Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Medzhidova, N.** — PhD, Lecturer of Department of Philosophy, Baku State University, Baku, Azerbaijan.
- Mukan, S.M.** — PhD in International Relations, Professor at Department of Mediacommunication and History of Kazakhstan, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan.
- Mukhanbet, A.A.** — Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer of Department of Religious and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Muratbekkyzy, B.** — Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Narymbet, G.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Nauryzova, K.K.** — PhD student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
- Naurzabayeva, Z.Zh.** — Candidate of Philosophical Sciences, Chief Editor of site of Kazakh Mythology and Culture Otuken.kz, Almaty, Kazakhstan.
- Nikambekova, A.B.** — Senior Lecturer at Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Radzhabov, K.K.** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.
- Rakimzhanova, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan.
- Sadvokasov, Sh.A.** — PhD student, Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sadykov, T.S.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Sagatova, A.S.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sagikyzy, A.** — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chief Scientific Officer of the Center of Philosophy, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of Committee Science of the Ministry of Science and Higher Education and of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Sakenov, S.K.** — PhD, Leading Researcher at the branch of Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Respublic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of History Sciences, Professor of Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

-
- Sandybayeva, U.M.** — PhD, Associate Professor of Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Sarsenbekov, N.Zh.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Saudabekova, E.K.** — PhD in Philosophy, HAC Associate Professor, Associate Professor at Center for Interdisciplinary Education, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
- Shabambayeva, A.G.** — MA, Senior Lecturer of Department of History Kazakhstan, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Shadiev, R.** — PhD, Nanjing Normal University, Nanjing, China.
- Shakirov, S.Ye.** — PhD, Postdoctoral student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Shimshek, Haci Akhmet** — Doctor of Philosophy, Department of Philosophy of the University of Kastamonu, Kastamonu, Turkey.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of Historical Sciences, Professor of Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sizdikov, B.** — PhD, Senior Researcher of the Institute of archaeology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh—Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of Historical Sciences, Professor of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Soloschenko, P.P.** — Senior Lecturer of Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Tashbulatova, M.K.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at Center for Interdisciplinary Education, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
- Tobylov, A.S.** — Master of history, junior research fellow, Karaganda regional museum of history and local history, Karaganda, Kazakhstan
- Tolegen, M.** — PhD, Professor, Rector of the S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Tuleuova, K.T.** — Master of Humanities, Senior Lecturer of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Tursun, Kh.M.** — Doctor of Historical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Urazalieva, G.K.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of Theory and History of Sociology, Russian State University for the Humanities, Moscow, Russia.
- Yarygin, S.A.** — PhD, Leading Researcher at the branch of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
- Ybyraikhan, M.Y.** — PhD student, Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Yunissov, Y.A.** — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Zhakin, S.M.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhamelov, B.A.** — PhD student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Zhapekova, G.K.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhumashev, R.M. — Doctor of History Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Zhumasheva, L.Zh. — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zipatolla, S.K. — Master's degree in the study of Russia, Eastern Europe and Eurasia, Lecturer of Department of World History and International Relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Ziyatdinova, F.N. — Candidate of Pedagogical Sciences, Docent of Department of Socio-economic and Humanitarian Disciplines, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia.

2022 ЖЫЛҒЫ
«Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия. сериясы»
журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия.»
в 2022 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series»
in 2022

№ б.
№ с.
№ р.

ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY

<i>Калиева Б.Т.</i> Тарих оқулықтарындағы иллюстративті материалдар: сипаттамасы және талдануы	1	89
<i>Abdrzakova L.N., Zhabina Zh.R.</i> The EU foreign policy elite in the context of migration process: the case of Ukrainian refugees.....	3	35
<i>Abil Ye.A., Kuzembayuly A.</i> Historical Memory of the Kazakhs in the “Materials on Kyrgyz Land Use”.....	1	7
<i>Assyl M.B., Dauyen D.B., Turgenbay A.A.</i> Xiaokang — the Chinese Model of Development	2	36
<i>Gursoy M., Sizdikov B.</i> Secondary Burials in Sarmat Kurgans in Western Kazakhstan.....	4	24
<i>Junusbayeva A.M.</i> Religious policy of Kazakhstan in the years of restriction (1985–1991).....	1	64
<i>Khabdulina M.K., Bonora G.L., Bilyalova G.D.</i> The architecture of the Early Iron age funerary barrows in Central Kazakhstan.....	3	222
<i>Khlebnikov I.D., Donetskaya N.A.</i> Army of Hellenistic Egypt: organizational and historical-philosophical aspect	3	233
<i>Ksenzhih G., Karin E.</i> Cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII–early XX centuries: consolidated catalog	1	100
<i>Lapin N.S., Akanov K.G.</i> Relations of the Kazakhs and Russian Empire in the first half of the 18th century in the inventories of fund 248 “Senate and its institutions” RGADA	3	145
<i>Makasheva K., Patnaik A., Mukhtarova K., Konuspayev Ye.</i> Some aspects of the EAEU digital trade in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan.....	1	124
<i>Mazhitova Zh.S., Isakhan G.T.</i> Life fragments of Soviet citizens arrived from the PRC for the development of virgin lands	2	74
<i>Nurbayev Zh. Y., Kiyubek Zh.Zh.</i> Concepts of historical memory and the politics of memory in the context of social and historical-humanitarian studies (historiographic analysis)	3	152
<i>Sagikyzy A.S., Tolegen M., Kulybek B.A.</i> The problem of modernization of ethical and legal public consciousness.....	4	339
<i>Shabambayeva A.G., Khassenova Zh.O., Mazhitova Zh.S. A.Zh.</i> Mashanov (1906—1997): biography pages and scientific and pedagogical activity	4	179
<i>Sultangazy G., Mukataeva L.</i> Urban issues in Kazakhstan and foreign historiography (historiographical overview)	3	215
<i>Tukpatullin T.S., Panto D.</i> Impact of global and local urbanization and social trends on the future of Kazakhstan	1	164
<i>Yeleukhanova S.V., Dzhumabekov Zh.A., Utebayeva A.D.</i> Everyday life of teachers in the cities of Central Kazakhstan in 1946-1970s.....	3	51
<i>Zipatolla S.K., Kenzhegali Z.M., Khurramov M.</i> How did the media cover the 2021 conflict in the Vorukh exclave?	4	72
<i>Абдраимов, Е.А., Садықов, Т.С.</i> Қазақстандағы этносаралық қарым—қатынастарды дамытудағы	4	213
<i>Абдрахманова К.К.</i> История колхозного крестьянства в 1945–1953 гг.: реалии и проблемы	3	7

<i>Абдрахманова К.К.</i> Сельская повседневность Центрального Казахстана в послевоенное десятилетие: демографические аспекты населения.....	2	16
<i>Абиль Е., Кузембайұлы А.</i> Казахи и Сибирское ханство: советская историография проблемы	2	7
<i>Абуов Н.А., Картова З.К.</i> История чеченцев и ингушей в Северном Казахстане: от депортации до демонтажа системы спецпоселения	4	7
<i>Адамбек Б.К.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы коллаборационизм туралы	2	26
<i>Аканов К.Г.</i> Программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие») в реализации потенциала российских архивов по изучению национальной истории (на примере Российского государственного архива древних актов)	1	16
<i>Алишыкенова А.Т., Асанова С.С.</i> XX ғасырдың 30-80 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы денсаулық сақтау ісінің қалыптасуы мен даму тарихы	3	16
<i>Андиржанова Г.А., Иставетова Ә.Б.</i> Место и роль средств массовой информации в политике	3	22
<i>Ауанасова Ә.М., Көшенова Ф.И., Бижанов А.С., Оразаев С.Б., Смағұлов Н.Б.</i> Қазақстанда тарих ғылымының тұжырымдамасын қалыптастыруда Орталық Азиядағы футурва қозғалысы мен ахилік институтының алғышарттарын зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері.....	2	43
<i>Ахметшина Г.У., Кабылтаева С.К., Сайлаубаева Н.Е.</i> Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларының «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласындағы идеяларын іске асыруға қосқан үлесі	1	25
<i>Аяпова Д.Б.</i> Қазақстан археологиясындағы эксперименттік зерттеулердің қалыптасуы	4	17
<i>Бакыткали, Э.Т., Дукенбаева, З.О., Мұратбекқызы, Б., Ерденбекова, Ж.С.</i> Иштван Мандоки еңбектеріндегі қазақ—түркі тарихының мәселелері.....	4	220
<i>Бейсенбекова Н.А., Шотбакова Л.К.</i> Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ азаттық қозғалысының рухани көсемі	2	54
<i>Берікболова А.Н., Жуйкова Л.А.</i> Валерий Анцышкин и его роль в развитии спортивного бального танца в городе Караганде.....	1	33
<i>Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И.</i> История археологического изучения памятников раннего Средневековья в Центральном Казахстане.....	4	109
<i>Әлімбаев А., Бюжеева Б., Балаубаева Б.</i> XXI ғасырдың басындағы Түркия мен Ресей арасындағы әскери қатынастардың кейбір астарлары	3	42
<i>Әлімбаев А., Бюжеева Б., Балаубаева Б., Булантаева Н.</i> Ядролық энергетика: қауіпсіздік мәселелері мен геосаяси астарлары.....	2	63
<i>Жамелов Б.А., Тұрсұн Х.М.</i> Ұлт қайраткерлерінің Орталық Азияны ұлттық мемлекеттік межелеу саясатына көзқарастары	1	40
<i>Жамелов Б.А., Тұрсұн Х.М., Раджабов К.К.</i> Қазақ АКСР—ның құрылуы—республиканың тұтастығын қалыптастырудағы алғашқы қадамдар.....	4	47
<i>Жапекова Г. К., Кабылтаева С.Г.</i> Процессы исторической трансформации традиционной культуры	4	40
<i>Жаркынбаева Р.С., Абдирайымова А.С., Сарсенбаев А.Б.</i> Изменения количественного и качественного состава работников оборонных предприятий в военные годы (1941–1945 гг.)	3	57
<i>Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н.</i> Кеңестік Қазақстандағы дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының қызметі (1929-1941 жж.).....	1	55
<i>Жуматай С., Кабылтаева С.К., Ерденбекова Ж.С.</i> Шаймерден Қосшығұлұлының өмірі мен қызметі.....	2	202
<i>Жуматай С., Кабылтаева С.К., Сайлаубаева Н.Е.</i> I және II Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының ролі мен қызметі.....	1	49
<i>Жуматай, С., Ташағыл А., Кабылтаева С.К., Муқанова, Г.К.</i> I және II Мемлекеттік думаға сайлау кампаниясы - Дала өлкесі халықтарының қоғамдық белсенділігінің көрінісі ретінде: мәселелері және маңыздылығы.....	3	68
<i>Жумашиев Р.М., Мырзахметова А.Ж., Едгина Г.Т., Кожабеков Д.С.</i> Совещание историков 1944 года в ЦК ВКП (б) и развитие советской историографии истории Казахстана	4	56
<i>Жумашиев Р.М., Садвокасов Ш.А.</i> Қазақстан Республикасында исламның қайта жандану тарихы.....	4	63
<i>Ильсоева Г.С., Садықов Т.С., Кабылтаева С.К.</i> Солтүстік Қазақстандағы демографиялық үрдістер: негізгі трендтерді талдау.....	2	208
<i>Ильсоева Г.С., Садықов Т.С., Кабылтаева С.К.</i> Солтүстік Қазақстандағы демографиялық саясат: оң және кері жақтары	3	84

<i>Имангалиев А.Т., Дүкенбаева З.О.</i> Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің «Табиғат матбуғат» (<i>طبيعة مطبوعة</i>) қолжазбасы хақында	3	74
<i>Имярова З.С., Джон А.А.</i> Миграционные процессы и проблемы сохранения этнической культуры (на примере дунганского этноса)	1	69
<i>Камалов А.К., Юсупов Р.К.</i> Устная история миграции из Китая в Казахстан в период «культурной революции» (1966–1976 гг.)	3	91
<i>Капышев А.К., Селиверстов С.В.</i> «Открыть в г. Караганде Горный институт»: становление Карагандинского политехнического института в 1950–1960-е годы (по архивным документам).....	3	100
<i>Кенжебекова Ж.К., Мусабалина Г.Т., Кабылтаева С.К.</i> Қазақстан Республикасының саяси үрдістеріндегі медиация: мәселелері және болашағы	2	215
<i>Кожирова С.Б.</i> Шанхайская организация сотрудничества и проблемы региональной безопасности .	1	77
<i>Козина В.В., Джумабеков Д.А., Жуманова А.З.</i> К вопросу о насильственных переселениях (депортациях) на территорию Центрального Казахстана	3	122
<i>Козина В.В., Кудайбергенова А.И., Джумабеков Д.А., Жуманова А.З., Кентбек С.К.</i> Голод в Центральном Казахстане в начале XX века и его социально-демографические последствия	2	221
<i>Крупко И.В., Әшімова С.А.</i> 1960 жылдардағы Олжас Сүлейменов шығармашылығындағы қазақтардың көшпелілер мәдениетінің тарихи маңызын қайта жандандыру арқылы мәдениеттің жетіспеушілігін жою	4	98
<i>Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А.</i> Могильник Котыртас — новый памятник эпохи бронзы Центрального Казахстана	3	112
<i>Қалыш А.Б., Аққалиева А.Ш.</i> Батыс Қазақстандағы савромат ескерткіштерінің зерттелу тарихы (ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы хақында)	4	120
<i>Қанатұлы М., Адильбаева А.С.</i> Өлкетану пәнінде тарихи-мәдени туризмнің тарихын оқыту негіздемесі	2	97
<i>Қасенәлі А.Е., Есен С.Г., Искаков А.Ш.</i> Ұлытау өңіріндегі Жошы Ұлысы уақытының жерлеу ескерткішіндегі зерттеу жұмыстары	2	85
<i>Қозғамбаева Г.Б.</i> Елордада өткен Дүниежүзі қазақтары құрылтайының тарихи маңызы	4	80
<i>Қозыбаева М.М., Қоңқабаева А.Н.</i> Қазақстандағы 1921—1922 жылдардағы аштыққа ұшырағандарға шетелдік қоғамдық ұйымдардың көмек көрсетуі.....	4	89
<i>Құдайбергенова А.И.</i> Қазақстандағы 1928-1932 жж. шаруалар көтерілістері және қазақтардың ауа көшуі (халық жадында)	3	134
<i>Латин Н.С.</i> Избрание и утверждение казахских ханов в условиях укрепления позиций Российской империи во второй половине XVIII в.	2	104
<i>Макалаков Т.Ж., Шотбакова Л.К.</i> Зарубежная историография проблемы адаптации народов Северного Кавказа, насильственно переселенных в Казахстан в 40—х гг. XX века.	4	134
<i>Медешева И.Б., Нұрбаев Ж.Е., Мырзахметова А.Ж., Әлімжанов Б.А.</i> Қазақстанның қалалық кеңістігі: қалыптасу және даму ерекшеліктері мен факторлары	2	114
<i>Мукатаева Л.К.</i> Роль купечества в формировании городского пространства Петропавловска на рубеже XIX–XX вв.	1	111
<i>Мухамадеева И.А., Капышев А.К., Абишева А.К.</i> Эволюционное развитие казахской национальной идеи государственности	1	118
<i>Нарымбет Г.Б., Кабылтаева С.К., Мұратбекқызы Б., Ерденбекова Ж.С.</i> Қазақ батырлар жырының тарихи дерек ретіндегі рөлі және маңызы	3	163
<i>Нарымбет, Г.Б., Байбосынова, Г.Д.</i> Жошы Ұлысы тарихын зерттеудегі қазақ батырлар жырының маңыздылығы	4	202
<i>Наурызбаева З.Ж.</i> Закрытые и открытые структуры в традиционных женских обрядах	4	141
<i>Наурызова, К.К., Исабек Б.Қ.</i> Қазақстандағы этносаралық қатынастардың даму тенденциялары және қазіргі кезеңдегі жағдайы	4	207
<i>Рамаданова Ж.Д.</i> Өнер генетикалық мәдени кодтың көрінісі ретінде (қазақ халық биі мысалында)..	3	169
<i>Садыкова А.М., Сабданбекова З.А., Аманова А.С.</i> Ресей империясындағы мемлекет пен діннің қарым-қатынасы тарихынан.....	1	136
<i>Сакенов, С.К. Ярыгин, С.А. Ильдеряков Н.Н.</i> Архитектура каменных сооружений эпохи бронзы в окрестностях Бурабая.....	4	151
<i>Сактаганова З.Г.</i> Лагеря ГУЛага в Казахстане: к вопросу об этапах истории создания и функционирования	1	144

<i>Сактаганова З.Г.</i> Рецензия на книгу д.и.н., профессора И.М. Козыбаева «Большой террор»	4	226
<i>Сактаганова З.Г., Гладышева А.Г.</i> Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний	3	182
<i>Сарсенбаев А.Б., Абдирайымова А.С.</i> Ортағасырлардағы түркілердің соғдылықтармен мәдени-экономикалық байланысы (VI–VIII ғғ.).....	1	155
<i>Сиразетдинова М.Ф.</i> Биография Кузыева Рамазана Усмановича (1906–1981) в контексте культурного строительства советского Башкортостана	2	144
<i>Смагулова Г.М., Какенова З.А., Төлеуова Қ.Т., Зипатолла Ш.Қ.</i> «Құпия» белгісі қойылған ядролық сынақ полигондары: кеше және бүгін	4	162
<i>Смагулова Г.М., Шотбакова Л.К., Тулеуова Б.Т., Бейсенбекова Н.А.</i> Бахия Атшабаров өмір жолының беймәлім беттері	2	153
<i>Смағұлов Д. С., Ташағыл А.</i> Академик В. В. Бартольд еңбектеріндегі Қазақстан көлдерінің гидронимиясы мен гидрографиясының мәселелері	3	193
<i>Смағұлов Д.С., Көмеков Б.Е.</i> Академик В.В. Бартольдтің ғылыми мұрасындағы кейбір тарихи географиялық мәселелер	2	161
<i>Стамбулов С.Б., Сақабай, Т.Қ., Сердхан А., Кенжегали Ж.М.</i> Халықаралық қауіпсіздік түсінігінің қалыптасуы және оның мәні: теориялық аспект	3	202
<i>Хлебников И.Д., Мырзахметова А.Ж., Момошева Н.К.</i> Исследование информационной культуры учащихся старших классов казахстанских школ (на примере гг. Караганды, Темиртау и Сарани)	2	170
<i>Шадиев Р., Калижанова А.Н., Бедельбаева М.В., Аупенова А.У.</i> Межкультурный потенциал использования беспилотных летательных аппаратов в контексте междисциплинарных исследований	4	170
<i>Шлюпиков М.В., Шлюпикова М.М.</i> Ландшафты Средневековья: Фернан Бродель о проблеме кочевничества в средневековом мире Средиземноморья	2	190
<i>Шотбакова Л.К.</i> Депортация народов Кавказа в Казахстан: история и проблемы реабилитации	1	170
<i>Шұқыжсанова А.Н.</i> Шекараны зерттеудің теориялық тәсілдемелері	2	182
<i>Ыбырайхан М.Ы., Сактаганова З.Г.</i> 1964–1985 жж. Орталық Қазақстанның ауылдық күнделікті өміріндегі мәдениеттің орны мен дамуының мәселелері	4	188
<i>Ыбырайхан М.Ы., Сактаганова З.Г.</i> Орталық Қазақстандағы 1964–1985 жж. ауылдық күнделікті өмірде тамақтану мен азық-түлік сақтау мәселелеріндегі ескі ұстаным мен жаңашылдықтың арақатынасы	2	128

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Abdrakhmanova B.Zh., Barakbayeva T.A., Kemerbay R.A.</i> The role and importance of mythology	4	239
<i>Abikenov Zh.O., Kudaibergenov S.E.</i> The study of modern culture through semiotic analysis.....	3	240
<i>Akhmetova I. A., Galy Zh. O.</i> Mediation in Kazakh customs as an institute of volunteerism.....	3	247
<i>Akhmetova I.A., Shimshek H.A., Balabekova L.G., Galy Zh. O.</i> Philosophical and legal aspects of Volunteerism in Social Work	4	246
<i>Akhmetova I.A., Abdrasheva B.Zh., Baimukhanova A.M.</i> The foundation of volunteering is charity: a philosophical approach	4	253
<i>Akhmetova I.A., Karipbayev B.I.</i> Volunteerism: historical and axiological analysis.....	1	189
<i>Arinova O.T.</i> Religion in the Context of modern Culture and Politics: Problems and Prospects	4	261
<i>Balshikeyev S.B., Sarsenbekov N.Zh.</i> Manifestations of existential experiences during the collapse of the USSR in Kazakh society.....	2	256
<i>Kasbayeva G., Imanjussip R., Bülent Şenay.</i> Some aspects of the creative industry development in Kazakhstan.....	3	349
<i>Makulbekov A.T., Malikova A.M., Rakimzhanova S.K.</i> Types of interaction between the media and the audience	2	320
<i>Manassova M.M., Karipbaev B.I.</i> Socio-philosophical analysis of trends in the development of urban culture	3	366
<i>Manassova M.M., Seifullina G.R., Salymatova N.R., Razumov V.I.</i> The study of a socio-cultural phenomenon of capital	1	198

<i>Medzhidova N., Soloschenko P.P., Zhakin S.M.</i> Problems and prospects of modern civilizational development	4	316
<i>Mukhanbet A.A., Manassova M.M.</i> Socio—philosophical aspects of the analysis of urban and rural cultures	4	324
<i>Salimova R.S., Nurmanbetova D.N., Kozhamzharova M.Zh., Aubakirova S.S.</i> Philosophical discourse of cognitive meanings of education	3	373
<i>Sarsenbekov N., Sagatova A.S.</i> “Dictum acerbum”: existential experiences in the Kazakh worldview during the Holodomor	4	348
<i>Sharipova R.M., Shormanbayeva D.G., Ivleva Ye.N., Khmel'nitskaya O.M.</i> Freedom as Social and Philosophical Category (Comparative Analysis of Alash Intellectuals’ Ideas and Philosophy of French Existentialists J.P. Sartre and A. Camus	3	422
<i>Tatiev E E., Kenispaev Zh.K., Sarkulova M.S., Mukhamediyeva A.B.</i> Culturological analysis of petroglyphs «Glory of the ancient Turks», «Flag bearer and war of horsemen and foot archers» related to the culture of the ancient Turks in Kazakhstan	2	293
<i>Turlayev V.A., Karipbayev B.I.</i> Legal culture as a factor of legal reality (socio-philosophical analysis)	1	181
<i>Turlayev V.A., Karipbayev B.I.</i> Legal reality: due and existing in law (socio-philosophical analysis)	2	301
<i>Yunissof Y.A., Bolyssova K.M., S.K. Rakimzhanova.</i> Linguistic and philosophical features of transferring the “conscience” concept from English into Russian	4	368
<i>Zhakin S.M.</i> Socio—philosophical analysis of the metaverse	4	277
<i>Zhakin S.M.</i> The essence and value of augmented and virtual reality	3	263
<i>Ziyatdinova F.N., Kim R.O.</i> Practical relevance of Zen—Buddhism for modern philosophy and science	4	294
<i>Ziyazetdinov R.M., Kim R.O., Soloschenko P.P.</i> Zen Buddhism as a stratagem of self-realization from the perspective of modern civilizational transformations	3	299
<i>Ziyazetdinov R.M., Soloshchenko P.P., Zhakin S.M.</i> Cultural and value transformations of modern man	2	264
<i>Батуриh В.С.</i> Взаимообусловленность сосуществования гражданского общества и правового государства (логико-методологический дискурс)	2	233
<i>Батуриh В.С., Сагатова А.С., Степкин А.П.</i> Взаимоотношения гражданина и государства: между должным и сущим	3	253
<i>Батуриh В.С., Шакиров С.Е.</i> Суд биев как социальный феномен в культуре кочевого казахского народа	4	267
<i>Жаксыбаева Б.Б.</i> Специфика постановки проблемы личности в казахской философской традиции .	3	270
<i>Жалелова Г.М., Ракиmжанова С.К., Маликова А.М.</i> Мультикультуралызмнің мәдени-элеуметтік негіздері	1	214
<i>Жумашева Л.Ж., Уразалиева Г.К., Аубакирова С.С.</i> Влияние модернизационных процессов на систему ценностей и на идентичность	4	284
<i>Жусупова Б.Ж.</i> К вопросу о социальной онтологии	3	280
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Постмодернистский нигилизм социальной тотальности	2	245
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Современный социум в свете социальной гетерологии	3	288
<i>Карабаева А.Г., Исмагамбетова З.Н., Мирзабекова А.Ш.</i> Дискурс о теоретико-методологических подходах в современной философии искусства	3	306
<i>Карипбаев Б.И., Манасова М.М., Аубакирова С.С.</i> XIX–XX ғасырлардағы постклассикалық философия: жаңа пәндік мағыналарды іздеу	3	315
<i>Карстина С.Г., Словакова В.Э., Аринова О.Т.</i> Прогностический анализ религиозной ситуации в современном Казахстане с позиции сосуществования традиционной религии и религиозных меньшинств	3	326
<i>Кемербай Р.А., Тутинова Н.Е.</i> Әл-Фараби және ғылымдар тізбесі	3	335
<i>Колумбаев Б.Е.</i> В вертикали самопознания – к бытию из ничто	4	300
<i>Кудайбергенова А.А.</i> Философская концептуализация «memory studies» в рамках социогуманитарных наук	3	342
<i>Ломан Н.Ф., Алипбекова Г.Б., Никифорова С.А., Ламанова А.С., Рысбекова Б.Б.</i> Медициналық жоғарғы оқу орнында қазіргі студент жастардың рухани бағдарын қалыптастыру әдісі ретінде философияны зерттеу	3	357
<i>Манасова М.М., Карипбаев Б.И.</i> Қазақстан қоғамының элеуметтік жаңғыруындағы қала мәдениетінің ролі	4	310

<i>Никамбекова А.Б.</i> «Адам хроно—топосы» еңбегіндегі сөз бен жанның хроно—топосы	4	332
<i>Резвушкина Т.А., Карасева Н.В.</i> Феминистская концепция материнства Адриенны Рич: материнство как личный опыт и как социальный институт	2	272
<i>Сагикызы А., Савчук Е.В., Рякова Е.Г.</i> Противоречия глобального мира в зеркале аксиологического подхода. Апелляция к «общечеловеческому»	2	283
<i>Сандыбаева У. М., Медеуова К. А.</i> Новые исследовательские подходы в изучении космоса социогуманитарными науками	4	339
<i>Сейфуллина Г.Р., Клишина М.В., Тутинова Н.Е., Джабаева Г.Н.</i> Ақпараттық қоғамдағы коммуникативті әрекеттің аксиологиялық аспектісі	3	380
<i>Тасымова А.К.</i> Миф как ключ к пониманию современной правовой культуры	3	388
<i>Тасымова А.К.</i> Особенности реализации правовой культуры современного Казахстана в контексте социальной модернизации	3	399
<i>Ташбулатова М.К., Мукан С.М., Саудабекова Э.К.</i> Стратегия глобализма и современный экологический кризис: к проблеме взаимосвязи	4	356
<i>Темиргалиев К.А., Джамалиева Ф.Ж., Оразгалиева Г.З.</i> Қазақ ұлтының тарихи-философиялық тұрғыда тарихи кодтың сақталуы мен орнығуы	3	408
<i>Тұмашбай Т.Е.</i> Философия тарихындағы уақыт пен сабақтастық	2	309
<i>Уксукбаева М.Т., Исаева М.У.</i> Философиялық ойлар тарихындағы адам мәселесі	2	327
<i>Уралбаева Ш.Қ., Рахимжанова С.К., Дронзина Т.А.</i> Тілдің қалыптасуындағы сабақтастықтың ұғымының мәні	3	415
<i>Юнисов Е.А., Турсынбаева А.О., Сагатова Ш.Б.</i> Ағылшын мәтіндерінде «ар-ұят» ұғымының зерделенуі	1	205
<i>Юнисов Е.А., Турсынбаева А.О., Сагатова Ш.Б.</i> Қазақ мәтіндеріндегі «ұят» ұғымының өрнектелуі	2	334